

**De gevel - een intermediair element tussen buiten en binnen
Over het tonen en vertonen van het twintigste -eeuwse woongebouw in Nederland**

Jurgenhake, Birgit

DOI

[10.7480/abe.2016.15](https://doi.org/10.7480/abe.2016.15)

Publication date

2016

Document Version

Final published version

Citation (APA)

Jurgenhake, B. (2016). *De gevel - een intermediair element tussen buiten en binnen: Over het tonen en vertonen van het twintigste -eeuwse woongebouw in Nederland*. [Delft University of Technology]. A+BE | Architecture and the Built Environment. <https://doi.org/10.7480/abe.2016.15>

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Architecture
and the
Built environment

#16
2016

+

De gevel – een intermediair element tussen buiten en binnen

Over het tonen en vertonen van het twintigste-eeuwse woongebouw in Nederland

Birgit Jürgehake

De gevel – een intermediair element tussen buiten en binnen

**Over het tonen en vertonen van het twintigste-eeuwse woongebouw
in Nederland**

Birgit Jürgehake

*Delft University of Technology, Faculty of Architecture and the Built Environment,
Afdeling Architecture*

abe.tudelft.nl

Design: Sirene Ontwerpers, Rotterdam

ISBN 978-94-92516-16-9

ISSN 2212-3202

© 2016 Birgit Jürgehake

De gevel – een intermediair element tussen buiten en binnen

**Over het tonen en vertonen van het twintigste-eeuwse woongebouw
in Nederland**

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft,
op gezag van de Rector Magnificus prof. ir. K.C.A.M. Luyben,
voorzitter van het College voor Promoties,
in het openbaar te verdedigen op woensdag 12 oktober 2016 om 15:00 uur
door Birgit Maria JÜRGENHAKE
Diplom Ingenieur, Universität Fridericiana zu Karlsruhe
geboren te Lippstadt, Duitsland.

Dit proefschrift is goedgekeurd door de

promotoren: Prof. ir. D. van Gameren en Prof. ir. W. van den Bergh
copromotor: Dr. ir. H. Zijlstra

Samenstelling promotiecommissie bestaat uit

Rector Magnificus,	voorzitter
Prof. ir. D. van Gameren,	Technische Universiteit Delft
Prof. ir. W. van den Bergh,	Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen
Dr. ir. H. Zijlstra,	Technische Universiteit Delft

Onafhankelijke leden

Prof. dr. Y. Schoonjans,	Katholieke Universiteit Leuven
Prof. ir. Juliette Bekkering,	Technische Universiteit Eindhoven
Prof. dr. P.H. Meurs,	Technische Universiteit Delft
Dr. L. Reinders,	Technische Universiteit Delft
Prof. dr. P.J. Boelhouwer,	Technische Universiteit Delft, reservelid

Voorwoord

Alle mensen wonen, per cultuur verschillend weliswaar, maar de basisbehoefte aan fysieke bescherming hebben alle culturen gemeenschappelijk. Bovendien lijkt men er behoefte aan te hebben het eigen woonhuis een aanzien te geven. Daarbij vallen twee dingen op: enerzijds is de buitenkant van het woonhuis de kant waar de bewoner zich fysiek af kan schermen tegen de buitenwereld, van hekken als afbakening tot luiken en gordijnen tegen inkijk, anderzijds kan hij zich ermee naar de buitenwereld tonen, iets van zichzelf laten zien. Soms gebeurt er in een klein gebied rondom de ingang van een woonhuis al heel veel, van afwijzing door een hek tot aan de drempel van de deur, van de bank voor de deur tot aan de gordijnen achter de ramen. De twee condities *buiten* en *binnen*, *publiek* en *privaat*, contact met, of isolatie van de buitenwereld – representatie van diegene die achter het scherm woont, of het laten zien hoe er gewoond wordt, is onderdeel van alle woonhuizen en woongebouwen¹ en trok vaak mijn interesse. De vraag kwam op hoe al die informatie over behoefte aan contact of isolatie, maar ook over de bewoner en zijn woning, buiten al afgelezen kon worden. Hoe wist ik, buiten staande, wanneer ik een grens van het publieke naar het private wonen overschreed, hoe kon ik buiten al aflezen wie er binnen woonde en wat er gebeurde?

Het zich af willen schermen ten opzichte van de buitenwereld associeerde ik met een *filter* die reguleert wie en wat er naar binnen mag. Al vroeg werden middelen geïntroduceerd om meer controle over de toegang van de woning in eenvoudigste zin van het woord te hebben. Zo werd de opening van de grot, de tent en de hut bedekt. In alle culturen vinden wij niet alleen openingen, maar ook middelen om de noodzakelijke openingen weer af te kunnen sluiten als bescherming tegen de buitenwereld (zon, regen, wind, dieren en mensen). Er werd voor een klimaatbalans gezorgd en invloed op lichttoetreding uitgeoefend, men zorgde ervoor dat niet iedereen te allen tijde binnen kon komen. De filter van de gevel bleek al gauw een breed begrip te zijn. Inzichtelijker is het van *fysieke filter*, *technische filter* en *sociale filter* (of privacy regulerende filter) te spreken. Sociaal, met oog op de controle van het gedrag van andere mensen, die zonder belemmeringen zo maar binnen zouden kunnen lopen of naar binnen zouden kunnen kijken.²

De representatie van een woonhuis en zijn bewoners of eigenaren had voor mij de associatie met het *gezicht* van een mens. Het zich opmaken, goed eruit willen zien, of juist voldoen aan een andere rol, een masker op willen zetten en dan iets pretenderen te zijn wat er niet is, zich tonen of iets vertonen, dit waren interessante aspecten van het gezicht. Nederzettingen laten al vroeg zien dat de mens zijn huis een gezicht wilde geven, een *identiteit*. Er waren decoraties, zelfs op eenvoudige tenten of hutten. De ingang was duidelijk te herkennen en vaak gearticuleerd. Vanaf het opkomen van steden was het bijvoorbeeld een gewone zaak dat de naam van een familie door een wapen, of het beroep door een teken, boven de ingang afgelezen kon worden.

Het begrip *gezicht* ontwikkelde zich bij mij tot een zoektocht over beeldvorming, over het tonen van het wonen of het vertonen van een beeld door de tijd heen. Het begrip van de *sociale filter* ontwikkelde zich tot een onderzoek over normen en waarden in de verhouding van de bewoner tot het publieke domein.

1 Met woongebouw wordt een gebouw bedoeld waarin meerdere sociale eenheden, bijvoorbeeld gezinnen, in aparte woningen wonen. Op de definitie van het woongebouw zal in hoofdstuk 5 uitgebreid worden ingegaan.

2 De Duitse filosoof Peter Sloterdijk noemt een gelukke woning een *psychosociaal immuunsysteem*. De bewoner is dan in staat de gradatie van afgeslotenheid of openheid naar de buitenwereld zelf te regelen. Zie ook hoofdstuk 7.1. Deze beschrijving maakte mij duidelijk dat de gevel hier een belangrijke functie heeft. Zo is de benaming *sociale filter* ontstaan.

AFBEELDING I Gevel van een woonhuis met decoratie op baksteen en hout in Rietberg, Duitsland.

AFBEELDING II *Het Straatje* omstreeks 1658 geschilderd, Johannes Vermeer.

Het private van het wonen en culturele verschuivingen in de houding ten opzichte van dit private werden duidelijk. In het algemeen gaat men ervan uit dat de architect diegene is die de gevel ontwerpt, maar in hoeverre bepaalt de architect de gevel werkelijk en in hoeverre heeft de maatschappij en de tijdgeest hier invloed op? Deze vraag begeleidt dit onderzoek.

Zowel de behoefte zich in een mooie gedaante te vertonen of gewoon te laten zien dat je er woont, als ook de behoefte aan controle over de openheid van je woning, zijn aspecten die in de Nederlandse geschiedenis van het wonen ook steeds weer in de gevel terug zijn te vinden.

Johannes Vermeer schilderde omstreeks 1658 *Het Straatje*, ook bekend onder de naam *Gezicht op huizen in Delft*. Het huis dat op het schilderij is afgebeeld, laat een typisch beeld zien van een gezicht van een woonhuis in een stadje als Delft, in rode baksteen met een voor die tijd vaak gebruikelijke trapgevel, een centrale ingang en een symmetrische raamverdeling, met kleinere ramen naar de topgevel toe. De entree is door de deur, het bovenlicht en de boog boven dit bovenlicht goed te herkennen, ingang en bovenlicht worden een gearticuleerd gedeelte van de gevel. Daarnaast laat het schilderij het gewone leven zien, twee kinderen spelen voor het huis op het stoepje, een stoepje dat net iets hoger ligt dan de straat zelf. De deur staat open, een vrouw zit bij de ingang, en de ramen met hun luiken maken duidelijk dat de bewoner mogelijkheden heeft zijn huis tegen inkijk af te schermen. Er staan ook twee bankjes voor de deur op de verhoogde stoep waardoor dit gebied en heel andere functie kan krijgen, het wordt een *drempelgebied*, een ruimte waar de bewoner kan zitten, werken, en voorbijgaande mensen kan ontmoeten. De gevel en zijn voorzone boden door al deze middelen een filter die de bewoner naar zijn behoefte gebruikte. De gevel lag aan de straat en zijn *gezicht* was dan ook het wezenlijke voor de passant. Het schilderij laat de presentatie van het wonen en de controle over de openheid van het wonen, het *gezicht* en de *sociale filter* zien.

AFBEELDING III De Joshida Machiya in Kyoto, een woonhuis van een handelaar en zijn vrouw, volledig gesloten met een opgeklapte bank.

AFBEELDING IV Tijdens een kunstexpositie is de gevel geopend.

Een belangrijk aspect in het begrijpen van de *sociale filter* en het *gezicht* van een woonhuis is het kunnen lezen van de middelen die gebruikt worden om beide op te bouwen. Het fenomeen van het kunnen lezen van de tekens die in een gevel gearticuleerd kunnen zijn, bleek complexer dan in het begin gedacht. Vooral door de mogelijkheid een tijd in een traditioneel Japans huis te kunnen wonen, werd me duidelijk dat het kunnen lezen van de nodige informatie in een gevel ook tijd- en cultuurafhankelijk is. Als gast in een andere cultuur zoals de Japanse viel mij veel op, maar kon ik de informatie vaak niet goed plaatsen. Hiervoor had ik hulp nodig. Het lezen en interpreteren van de tekens in de gebouwde omgeving is voor een vreemde niet vanzelfsprekend, maar hij staat wellicht opener voor nieuwe indrukken.³

In de Japanse traditionele woonhuizen vond ik een voorbeeld voor de controle over de openheid en de *sociale filter* tussen buiten en binnen. Japanners hebben voor deze *filterzone* een woord: *en* – letterlijk vertaald *brug* – de ruimte die soms bij het buitengebied hoort en soms bij het binnengebied, een zone van ca. 60-120 cm, met allerlei mogelijkheden om te openen of te sluiten, te tonen of te verbergen; de onderstaande afbeelding laat dit zien. Dit voorbeeld uit een heel andere cultuur naast de schilderijen van Vermeer laat zien dat huizen heel verschillende gezichten en overgangen van buiten naar binnen kunnen hebben. Het laat ook zien dat culturen hun eigen manier in het opbouwen van een *gezicht* en *sociale filter* ontwikkeld hebben.

3 Simmel 1908, 509-512. Simmel schrijft hier over de positie van een vreemde in een andere cultuur. Een vreemde is objectiever, ziet meer van de tekens die een inheemse al niet meer opmerkt, maar kan niet alle tekens interpreteren: "Objektiviteit ist keineswegs Nicht-Teilnahme, denn diese steht überhaupt jenseits von subjektivem und objektivem Verhalten – sondern eine positiv-besondere Art der Teilname – [...]", 510. (www.socio.ch/ch/sim/unt9f.htm.)

Overgangen van buiten naar binnen zijn ook afhankelijk van de ruimte die ter beschikking staat. In de stad is ruimte vaak schaars en maakt vrijstaande huizen voor groepen zoals gezinnen steeds zeldzamer. Een groot deel van de bevolking woont sinds de laatste eeuw niet meer in individuele woonhuizen, maar in grotere woongebouwen. Hierdoor verandert de sociale filter en het gezicht van het gebouw. Het contact met de straat is dan een heel ander contact, inherent aan de stapeling en de andere ontsluiting van de woningen. De andere manier van binnenkomen maakt het bijna onmogelijk individuele wensen van bewoners met betrekking tot open of gesloten houden van filterelementen te respecteren. Een mogelijke representatie zou passend moeten zijn voor meerdere partijen en wordt daardoor een veel moeilijker opgave. Hoe ging men bij de Nederlandse woongebouwen om met het ontwerpen van de gevel met zijn gezicht en sociale filter? Waren de twee aspecten *gezicht* en *sociale filter* – sleutelwoorden voor het hier voorliggende onderzoek – ook leesbaar bij een woongebouw? De gevel van het woongebouw omvat in tijd en ruimte een heel groot gebied. Daarom is in dit onderzoek voor een concrete tijdspanne van een eeuw gekozen, de twintigste eeuw, in maar één land, namelijk Nederland, voornamelijk in de stad. Tot vandaag is het woongebouw een veel gebruikt bouwtype voor het wonen in de stad. De stad als woonoord betekent ook de stad met zijn anonimiteit die aantrekkelijk en beangstigend tegelijk is, niet te vergelijken met een dorpsachtige woonsituatie; in de stad is het private vaak direct naast het publieke aanwezig. De stad is in wezen de broedplaats voor nieuwe woonmodellen, ook voor het woongebouw omdat hier de woningnood het grootst kan zijn.

Op het moment dat het wonen massaal in gestapelde vorm georganiseerd werd, veranderde het gezicht van het wonen. Dit gebeurde omstreeks het begin van de twintigste eeuw. Een reden hiervoor was de woningnood die toen heerste, en de Woningwet (1901). Het gezicht werd een gezicht voor meerdere wooneenheden, net zoals de sociale filter als regulerend element dat ook werd. Over deze ontwikkeling van het woongebouw met zijn gevel als een gezicht of masker en een sociale filter gaat dit onderzoek.

Dankwoord

Dit boek zou niet zijn ontstaan zonder de volhardende steun van mijn promotor prof. ir. Dick van Gameren, die vanuit zijn enorme kennis over de Nederlandse woningbouw regelmatig kritische commentaren gaf en mijn copromotor, dr. ir. Hielkje Zijlstra, die vanuit een methodische zorgvuldigheid de structuur van het onderzoek in de gaten hield, en vanuit haar kennis over hergebruik en restauratie veel waardevolle discussies over het wonen in de laatste eeuw met me voerde. Naast deze twee begeleiders van de TU Delft werd prof. ir. Wim van den Bergh, architect en leerstoelhouder van de *Lehrstuhl Wohnbau* aan de RWTH Aachen, tweede promotor van dit proefschrift. Door zijn kennis in zowel de Nederlandse als ook de Duitse woningbouwgeschiedenis kon hij mij helpen de Nederlandse woontraditie naast de mijne beter te begrijpen. Ook werd al snel duidelijk hoe sterk zijn eigen fascinatie voor het thema van dit onderzoek bleek te zijn waardoor de begeleiding altijd spannend was en in zeer waardevolle gesprekken resulteerde. In de tweede helft van mijn onderzoek werd Dick van Gameren in de gesprekken die wij hadden regelmatig vergezeld door prof. dr. ir. Tom Avermaete, die in het jaar 2013 een nieuwe leerstoel aan onze faculteit opbouwde, de leerstoel Methode en Analyse. Vooral vanwege zijn expertise in methodologie en de manier van het architectonische analyseren, hielp mij deze samenwerking enorm.

Door in een traditioneel woonhuis in Kyoto te wonen kon ik op een veel dieper niveau met een andere cultuur kennis maken en concepten en rituelen begrijpen die voor een buitenstaander niet makkelijk te doorzien zijn. Hierdoor werd ik een beetje een ervaringsdeskundige; ik gebruikte bijvoorbeeld iedere dag de *engawa* (een veranda, vaak rondom het huis en de patio's) en begreep tekens die het ritueel van binnengaan onderstrepen. Mijn erkentelijkheid gaat uit naar Ken Nishigori, die dit mogelijk gemaakt heeft en prof. Toshihito Yokouchi van de *Kyoto University of Art and Design* (KUAD) en prof. Ken Kawai, ook van de KUAD, die als landschapsarchitect het belang van de buitenruimte voor de binnenruimte in het traditionele Japanse huis onderstreepte.⁴

Dank ook aan ir. Frank Segaar van Cie Architecten die mij materiaal van twee projecten gegeven heeft, Franz van der Werf die mij foto's van de opening van Molenvliet stuurde en het bureau Hertzberger, tevens aan Chiara Friedl die de analysetekeningen verzorgd heeft, Marjan Vrolijk die de eindredactie deed, en ook alle vrienden die teksten van mij gelezen hebben, als correctors optraden of me door gesprekken gesteund hebben.

Dit boek is vormgegeven in co-creatie met Sirene Ontwerpers in Rotterdam, en heel graag wil ik Véro Crickx voor haar bijzondere inzet bedanken. Mijn wensen werden altijd zeer positief ontvangen en de sfeer was vrolijk en hartelijk, ook al was het vaak arbeidsintensief. Ik ben zeer tevreden met het resultaat en kijk heel graag op de fantastische samenwerking terug.

Dit boek zou ook nooit zijn ontstaan zonder het begrip en het geduld van mijn levenspartner Gerrit Niestijl en mijn inmiddels volwassen zoons Maiko en Milan die mij met hun manier van leven in stilte hebben aangemoedigd.

4 De uitnodiging in een traditioneel huis te wonen werd mogelijk gemaakt door het Japans Cultureel Centrum Amsterdam met Ken Nishigori als directeur in samenwerking met het Kyoto Center for Community Collaboration (KCCC) in het kader van een Artist in residence project.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Dankwoord	11
1 Inleiding	19
1.1 Het object van het onderzoek	19
1.2 Verkenning van het hoofdthema	21
1.3 Het object in zijn kader, tijdsbestek en definities	24
1.4 Aanleiding voor het onderzoek – probleemstelling	26
1.5 Hoofdvraag en deelvragen	27
1.6 Onderzoekdoel	28
1.7 Structuur van het onderzoek	28
2 Methode	31
2.1 Architectonisch onderzoek	31
2.2 Casestudie als toegepaste onderzoeksmethode	36
3 Reden en context	47
3.1 De reden voor dit onderzoek	47
3.2 De context van dit onderzoek	48
3.2.1 Het woongebouw in Nederland	48
3.2.2 Het aanzien van een (woon)gebouw	50
3.2.3 Het publieke en de relatie tot het wonen	51
3.2.4 Het private wonen	52
3.2.5 De plananalyse	54
4 Begripsbepaling gevel	55
4.1 Inleiding	55
13 Inhoudsopgave	

4.2	Begripsbepaling gevel en façade	58
4.2.1	De oorsprong van de begrippen gevel en façade	58
4.2.2	De begrippen gevel en façade in algemene bouwkundige zin	59
4.2.3	Theorieën over de gevel en de façade	61
4.2.4	Samenvattend over de begrippen gevel en façade	71
4.3	De functie van de gevel	72
4.4	De gevel – een filter	73
4.4.1	Begripsbepaling van de term filter	74
4.4.2	De vertaling van filter naar het wonen en de gevel	74
4.4.3	Samenvattend over de gevel als filter	81
4.5	De gevel – gezicht of masker	81
4.5.1	Het fenomeen van het gezicht en de gevel	81
4.5.2	Begripsbepaling gezicht en masker	83
4.5.3	Het menselijk gezicht – kenmerken, esthetische betekenis en relatie met de gevel	84
4.5.4	Gezicht en masker en hun tekens in de woonarchitectuur	87
4.5.5	Samenvattend over de gevel als gezicht of masker	93
4.6	De gevel als drager van tekens	93
4.6.1	Architectuur en de wereld van tekens	94
4.6.2	Zender en ontvanger, tekendrager en interpretatie, onderlinge relatie	96
4.6.3	De bouwopgave en bouwvorm	98
4.6.4	De structuur en de individuele invulling	99
4.6.5	Afhankelijkheid van de tijd	99
4.6.6	Samenvattend over de gevel als drager van tekens	101
4.7	Kijken naar de gevel – voorbeelden uit een groot spectrum	102
4.7.1	Classificeren of typeren van een gevel	102
4.7.2	De gevel als een gezicht met een karakter	103
4.7.3	Ruimtelijke en materiële configuraties	105
4.7.4	Samenvattend over het kijken naar en analyseren van de gevel	106
4.8	De begripsbepaling van de gevel – conclusie	106
5	Het woongebouw	109
5.1	Inleiding	109
5.2	Begripsbepaling woongebouw	110

5.3	De ontwikkeling van het woongebouw in Nederland – impact van veranderingen op gezicht, masker en sociale filter van de gevel	114
5.3.1	Oorsprong van het woongebouw – een niet-afleesbare transformatie van het woonhuis	114
5.3.2	Repetitie en verbinding tot eenheid bij de eerste ontwerpen van woongebouwen	123
5.3.3	Introductie van het collectieve trappenhuis en de galerij	126
5.3.4	Het Haagse portiek	135
5.3.5	Het debat over nieuwe esthetische antwoorden	138
5.3.6	Monumentale composities als esthetische leidraad	144
5.3.7	De toegang als studieobject en de verandering van de sociale filter	149
5.3.8	Het Functionalisme en de snelle veranderingen van gezicht en sociale filter	156
5.3.9	Prefabricatie, seriebouw en functionaliteit – het begin van nieuwe architectonische voorwaarden voor aanzicht en sociale filter	162
5.3.10	De woning als ondergeschikte cel van een machine	171
5.3.11	Van de Nederlandse expansie tot de vervreemding van de gevels	173
5.3.12	De gevel die kleinschaligheid biedt en ruimte voor invulling overlaat	178
5.3.13	Heroriëntatie – van herleefde soberheid tot een veelheid van gevelbeelden	184
5.3.14	Een palet van mogelijkheden voor de gevel aan het begin van de eenentwintigste eeuw	193
5.4	De ontwikkeling van het woongebouw – een conclusie	197
6	De gevel en het publieke	201
6.1	Inleiding	201
6.2	Begripsbepaling – Het publieke	207
6.3	Het woonblok en zijn morfologische veranderingen	211
6.4	Wonen in de stad - De verandering van de straat en de relatie tot het publieke leven	217
6.5	De gevel van het woongebouw en het publieke	224
6.5.1	Van de individuele gevel naar de straatgevel en de rooilijn	224
6.5.2	Van het zondagskleed en de alledaagse kleding naar gelijkwaardigheid en continuïteit	226
6.5.3	De noodzaak van de normalisatie in de woningbouw en de kracht van eenvoud	230
6.5.4	De geleding en expressie in de straatwand	233
6.5.5	Het vervagen van voor- en achtergevel	238
6.5.6	Nederlandse traditie versus serieproductie – “de stoep is niet meer bruikbaar”	240
6.5.7	De gevel en de gestalte van het tussen – het woonerf vervangt het stoepje	245
6.5.8	Zakelijke gevels – herleving van het bouwblok en het afwijzen van de straat	254
6.5.9	Representatie en filter als stedelijk teken tussen het publieke en het private	256
6.5.10	De gevel en het publieke – een nieuwe identiteit	258
6.6	Twee eeuwen over de gevel en het publieke, van 1800 tot 1995 – een conclusie	263

7	De gevel en het private wonen	267
7.1	Inleiding	267
7.2	Begripsbepaling privaat en de private ruimte	270
7.3	Afstand in nabijheid – Onderzoek over afstanden en ruimtelijke oplossingen voor het private wonen	272
7.4	Cultuurmaatschappelijke veranderingen en de toenemende wens naar privaatheid	276
7.5	Veranderingen van het private wonen en de reflectie in plattegrond en gevel	280
7.5.1	De Nederlandse hal – een publieke ruimte	280
7.5.2	De privatisering van de hal	282
7.5.3	De gang en de tweede voordeur	285
7.5.4	Geborgenheid achter de schermen - de burger sluit zich van de stad af	288
7.5.5	Eerste etagewoningen en de teloorgang van het private wonen	293
7.5.6	De private manier van gestapeld wonen	295
7.5.7	Het private wonen voor het bestaansminimum – het ordenen van menselijk handelen	298
7.5.8	Verplichte minimale maten voor private vertrekken	300
7.5.9	Van reglementeren tot navigeren tussen contact en teruggetrokkenheid	305
7.5.10	Het private wonen achter een (rationeel)scherme	307
7.5.11	Privaat wonen in de compacte stad – vrijheid van keuze	308
7.6	Van privaat naar onbestemd wonen in de stad – een conclusie	310
8	Gezicht, masker en filter – tien casestudies	313
8.1	Inleiding	313
8.2	Criteria voor de keuze van de projecten	315
8.3	Casestudies	321
8.3.1	1914 – Haagse Portiekwoningen Copernicuslaan, Den Haag	321
8.3.2	1911-15 – Woningen in de Indische Buurt, Amsterdam	335
8.3.3	1918-22 – Justus van Effencomplex, Rotterdam	349
8.3.4	1925-26 – Etagehuis Oldenhoeck, Amsterdam	373
8.3.5	1932-34 – Bergpolderflat, Rotterdam	391
8.3.6	1955-58 – Galerijwoningen Pendrecht IV, Rotterdam	415
8.3.7	1962-68 – Etagewoningbouw Het Breed, Amsterdam	431
8.3.8	1969-76 – Woningen Molenvliet, Papendrecht	449
8.3.9	1978-82 – Woningen Haarlemmer Houttuinen, Amsterdam	467
8.3.10	1994-98 – Woonblokken De Landtong, Rotterdam	487

8.4	Evaluatie van de tien casestudies	513
.....		
8.4.1	De bouwopgave	513
8.4.2	Bouwworm	518
8.4.3	Bouwworm – gezicht of masker – een conclusie	536
8.4.4	Bouwworm – de sociale filter	538
8.4.5	De architectonische middelen voor de sociale filter	546
.....		
9	Conclusie	547
.....		
10	Aanleiding voor verder onderzoek	555
.....		
10.1	Over de leesbaarheid van stedelijke woongebouwen	555
.....		
10.2	Leesbaarheid in andere culturen	555
.....		
10.3	De sociale filter in het gebruik	556
.....		
10.4	De bestaande woningvoorraad	557
.....		

Bijlagen

Appendix A	Samenvatting	563
Appendix B	Summary	569
Appendix C	Bibliografie	575
Appendix D	Curriculum vitae	591
Appendix E	Curriculum vitae (English)	593
Appendix F	Illustratieverantwoording	585

1 Inleiding

1.1 Het object van het onderzoek

Een maatschappij en haar gebouwde omgeving staan in relatie met elkaar. Nieuwe ontwikkelingen in een maatschappij zijn vaak ook zichtbaar in de architectuur. Dit kunnen culturele en maatschappelijke, technische of economische stappen zijn, bijvoorbeeld nieuwe technische uitvindingen. Alles om ons heen heeft betekenis, weerspiegelt onze samenleving. Zo weerspiegelt ook een woning de vaak cultureel en sociaal afhankelijke leefwijze. Ze weerspiegelt de stand van de techniek en de economische mogelijkheden. Veranderingen van de leefwijze, maar ook van de manier van verankering in de gebouwde omgeving, kunnen af te lezen zijn aan een woonhuis, een woongebouw, en woningbouw in het algemeen. Daarbij speelt de gevel een grote rol. De gevel is het gedeelte van het gebouw bij uitstek waar nieuwe ontwikkelingen in een maatschappij het eerst te zien zijn, maar ook nieuwe ideeën over architectuur, over gebruik, over de toegankelijkheid of afscherming van het gebouw, en over het beeld van het gebouw in zijn omgeving. Naast de vorm van een gebouw is de gevel het eerste element dat een beschouwer ziet als hij een gebouw benadert en waaruit hij iets over het gebouw en zijn bewoners zou kunnen aflezen. De vraag is met welke middelen een gevel leesbaar gemaakt wordt. Deze vraag wordt in dit onderzoek aan de orde gesteld aan de hand van één type gebouw: het *woongebouw* in Nederland. De gevel staat tussen twee condities: het *buiten* en het *binnen*, het *publieke* en het *private*. De twee functies van de gevel zijn die van het *beschermen* van de mensen die zich binnen bevinden, en die van het *adresseren*, het zich richten tot het publieke gebied en de beschouwer buiten.

Wonen is een activiteit die zich niet beperkt tot enkele functionele handelingen, en gebeurt niet alleen *achter de schermen*.¹ Het is de basisbehoefte van ieder mens om zich te beschermen en terug te kunnen trekken.² Wonen heeft de beschermende functie nodig: zonder bescherming geen wonen. Het woord *wonen* gaat terug op het Germaanse *wunon* en dat betekent *tevreden zijn*.³ Voor architecten die woningen ontwerpen is het essentieel zich te realiseren dat wonen de mens in zijn heelheid omvat.

De mens kleedt zich aan tegen de kou en kleedt zich mooi omdat hij gezien wordt. Het kleed is het oudste element ter omhulling en het is niet verwonderlijk dat deze metafoer vandaag ook in de architectuur nog steeds gebruikt wordt. Mensen wilden naast de oerfunctie van het beschermen hun eenvoudige hutten en tenten decoreren, iets van hun eigenheid laten zien. Zo lieten bijvoorbeeld oude Perzische culturen prachtige kleuren en motieven aan de buitenkant van hun onderdak zien. Dit voorbeeld maakt al duidelijk dat wonen veel verder gaat dan enkele functionele handelingen.

-
- 1 De Duitse filosoof Martin Heidegger beschreef in zijn essay *Bouwen Wonen Denken* (1951) de kern van de betekenis van wonen: "Het Oudhoogduitse woord voor bouwen, *buan*, betekent wonen. Dit zegt: blijven, zich ophouden." *Buan* betekent echter ook, zo legde Heidegger verder uit, zijn of ik ben. Het mens zijn is alomvattend. Uit Heideggers essay *Bouwen Wonen Denken*, 1951. Geciteerd uit de publicatie en vertaling in het Nederlands van: Heynen, Loeckx, de Cauter, van Herck 2004 *Dat is Architectuur*, 287, 288.
 - 2 In hoofdstuk 7 wordt op de behoefte naar privacy nog verder ingegaan. De architect Rudi Uytenhaak wees erop dat mensen behoefte aan een eigen wereld met privacy hebben, en dat deze in de dichtheid van de stad nog sterker aanwezig is.
 - 3 Hoekstra 2009, 16, 17 en Rottier 1988, 6, het Gotische begrip *wunian* betekent tevreden zijn.

Mensen wilden zich onderscheiden en naar de buitenwereld een beeld laten zien. Deze behoeftes vroegen om middelen die het gewenste beeld of de boodschap overbrachten. Gebouwen hadden daarom vaak, naast de eenvoudige basiselementen van de wand, het dak, de vloer en de opening, toegevoegde middelen om aan deze behoefte te voldoen.

De gevel is als buitenwand het element bij uitstek om iets van de eigenheid van de bewoner te laten zien. De architectuurtheoreticus Gottfried Semper (1803-1879) omschreef deze buitenwand met de begrippen *wand* en *gewaad*; het eerste begrip drukt massiviteit van een materiaal uit en met het tweede is bijzondere kleding bedoeld, maar dan overdrachtelijk bedoeld voor de architectuur. Semper vatte de basis van elk gebouw samen in zijn boek *Die vier Elemente der Baukunst*.⁴ Dit waren de haard, het dak, het grondvlak en de *Umfriedung* (de afbakening). Het dak boven het hoofd samen met de constructie en de wanden waren de eerste bescherming en een voorwaarde voor wonen. De wanden (of kleden) creëerden de grenzen; ze waren tekens voor de buitenwereld dat hier een (woon)ruimte begon.⁵ Volgens Sempers theorie was niet de wand er het eerst, maar een constructie en een kleed, het gewaad (Duits: *Gewand*).⁶ Het kleed werd al vroeg verfijnd. Dit lieten de oude Perzische culturen volgens hem al heel goed zien. De wanden waren in het begin niet massief. Volgens Semper valt het begin van het gebouw samen met het begin van het textiel, het weven. Bij de primitieve hut werd de eerste begrenzing door palen en geweven takken gemaakt. De structuur die als draagstructuur voor deze geweven elementen diende werd niet bewust als vormbepalend element ingezet. Semper noemde dit het primitieve architectonische denken of de *pre-architecturale conditie*. Met de afbakening ging Semper in op de grens van het huis tussen buiten en binnen. In plaats van een betoog te houden over architectonische oervorm, ging het Semper juist om dit oerthema van het kleed als de afgrenzing en als de articulatie van de eigenheid van de bewoner. Betere bescherming voor het klimaat eiste al gauw een massievere, duurzamer element. Het textiel werd een bekleding, een decoratieve laag vóór de veel dichtere wand. Het kleed ontwikkelde zich van het dunne weefsel als visuele afscheiding steeds meer tot een dikke wand. De scheiding tussen buiten en binnen werd steeds definitiever. De omhullingen waren authentiek, het weefsel, het materiaal, maar ook de geconstrueerde muur: alles was te zien. De idee van ruimte ontstond en daarmee het feit dat er een leven binnen en een leven buiten deze ruimte was

De bescherming en het tonen van de eigenheid lijken de twee oerbehoeftes van de mens te zijn. De waarnemer kan iets lezen, afgrenzingen tussen publiek en privé zijn zichtbaar, maar ook bijvoorbeeld rijkdom of status binnen de gemeenschap. Op welke manier afgrenzingen en de eigenheid naar de buitenwereld gecommuniceerd werden en worden is tijd- en cultuurafhankelijk. Op het moment dat er verschillende, elkaar vreemde partijen in én gebouw gaan wonen, zullen de bescherming en het adresseren bovendien complexer worden.

4 Semper 1851.

5 Semper 1851, 57.

6 In de bekledingstheorie van Gottfried Semper wordt beschreven hoe het kleed langzaam door surrogaten vervangen werd, bijvoorbeeld stucwerk, houten platen, metaal- of keramiekplaten. Volgens Semper was een wand ook een vlechtwerk (etymologisch komt wand van winden). De decoratie werd een eigen laag, die ook uit een ander materiaal kon bestaan, zoals vroeger een tapijt of het geweven kleed. Voor Semper speelde het kleed de belangrijkste rol in de ontwikkeling van de geschiedenis van de kunst.

1.2 Verkenning van het hoofdthema

Bij een aanzet tot verkenning van de geschiedenis van het woonhuis, en later het woongebouw en zijn gevel, in Europese steden, viel de aandacht op het Place des Vosges (vroeger Place Royale) in Parijs. De gevel naar het publieke gebied vormde een *coulisse* voor het plein.⁷ Architecten van de individuele herenhuisen moesten zich bij het ontwerpen van de gebouwen aan een strikt ontwerp voor de gevel naar de pleinzijde houden. Achter de gevel waren ze vrij een ontwerp voor het huis te maken. Deze gevel uit de zestiende eeuw was een *masker* voor het plein. De grenzen van de huizen strookten zelfs niet altijd met de vensterindeling. De architecten van de percelen dienden zich aan het strenge, door Hendrik IV opgegeven beeld te houden.⁸ Niet afleesbaar in deze gevel was hoeveel partijen er in een huis woonden en waar de toegang tot de woningen lag (aan de achterkant). De gevel was belangrijk als wand voor de stedelijke ruimte en de paviljoens (zo werden de naast elkaar gezette herenhuisen genoemd) waren samen met de winkels een teken van een goed florierende economie en van rijkdom.

AFBEELDING 1.1 Gevels aan de Place des Vosges (vroeger Place Royale) in Parijs.

AFBEELDING 1.2 Gevel aan de Place des Vosges

Bij een verkenning van de gevel van het woonhuis in de Nederlandse steden van de zestiende en zeventiende eeuw, waar in hoofdstuk 5 *Het woongebouw* nog uitgebreid op ingegaan zal worden, vallen de vele naast elkaar staande individuele huizen op. Ze volgen allemaal dezelfde traditie van het bouwen, alleen in de uitwerking onderscheiden ze zich. Ieder huis is net iets anders. De grote pui voorzag de winkel of werkplaats van het nodige licht. De top van de gevel, afhankelijk van de tijd en mode, was een trapegevel of had een andere vorm. Gevelstenen en borden maakten vaak de functie van de werkplaats of de status van de eigenaar duidelijk. Op het eerste gezicht was niet af te lezen of er één woning of meerdere achter het scherm van de gevel waren.

7 Een coulisse is een onderdeel van een toneeldecor, meestal de zij- of achterkant.

8 Binney 1998, 40, 41. De Place Royale is een creatie van Hendrik IV, die vanaf 1598 aan de verandering van Parijs werkte. Place Royale moest een combinatie van herenhuisen met werkplaatsen worden. In de werkplaatsen zouden zijdegoud en zilverdraad geproduceerd worden. Het was geïnspireerd op Milaan. De zijde-industrie moest zich hier vestigen en het plein moest een wandelplaats voor de bewoners van de stad zijn. In de koopakte was vastgelegd dat de eigenaar die op een perceel wilde bouwen zich verplichtte naar het plein toe een paviljoen met een winkel te bouwen, met een leien dak gedekt en met arcaden op de begane grond, waar de winkel op uit zou komen.

Een foto uit de Binnen Bantammerstraat in Amsterdam laat woonhuizen uit de zeventiende eeuw zien. De huizen hadden treden naar de verhoogde begane grond en trappen naar de kelder en doen een intensieve bewoning vermoeden. Er zijn ook twee entreedeuren naast elkaar en ook zijn kelderdeuren te zien. Nederland kende een geleidelijke ontwikkeling van het individuele stadshuis naar het huis dat meerdere woningen onder één dak herbergde, het woongebouw. Kelders, boven- en achterhuizen werden verhuurd terwijl de huiseigenaar vaak zelf ook nog in het huis woonde. Zo werd het stadshuis langzaam een woongebouw. Door voor de hand liggende ingrepen zoals een extra voordeur of een extra trap, werd de toegang tot de huurwoningen georganiseerd en hiervoor werd de stoep gebruikt. De foto (1.3) levert de illustratie van deze verandering.

AFBEELDING 1.3 Amsterdamse huizen uit de 17e eeuw, Binnen Bantammerstraat..

AFBEELDING 1.4 Een van de eerste woongebouwen in Amsterdam met een gemeenschappelijk trappenhuis en twee kleine woningen op iedere verdieping, 1852-53, architect H. Hana..

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden in Nederland de eerste woongebouwen die zich in hun beeld volledig onderscheidden van het bekende stedelijke woonhuis. Het waren bescheiden appartementsgebouwen met smalle gemeenschappelijke trappenhuisen en kleine woningen. De plattegronden waren anders dan de plattegronden van de oude grachtenpanden. De architect Herman Hana (1813-1889) bouwde in 1855 een dergelijk woongebouw. Het vertrouwde stoepje voor de deur, eeuwenlang gebied van de bewoners, was verdwenen. De trappenhuisen, door zes tot acht partijen gebruikt, scheidten de woningen, ook visueel; de verdiepingen waren door een detail in het metselwerk te herkennen. Iedere woning was identiek en dit was afleesbaar in de gevel. Tussen straat en gebouw was een voetgangerszone ontstaan die niet vergelijkbaar was met de oude stoep (foto 1.4).

Zowel de woonhuizen in de Binnen Bantammerstraat als de woongebouwen van architect Hana herbergden meerdere gezinnen per huis; in de Binnen Bantammerstraat was dat echter niet af te lezen aan de gevel. Bij het gebouw van Hana was meteen duidelijk dat hier meerdere woningen aanwezig waren, ze konden zelfs geteld worden. Het woongebouw van Hana maakte vermoedelijk een eenvoudige indruk; ondanks de baksteendetails en pilasters die de gevel ritmeerden, maakte het gebouw in ieder geval een heel andere indruk dan de individuele huizen aan de Binnen Bantammerstraat. Het wooncomfort was echter beter dan vele van de kelder- en bovenwoningen die Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw kende. De achttien woningen hadden namelijk al ieder hun eigen privaat (wc) en ieder een gootsteen. Zes woningen deelden één trappenhuis, iets wat nieuw was; de bewoner had geen eigen voordeur meer aan de straat.

Mensen noemden deze huizen waarin woningen gestapeld waren soms *huurkazerne*. De uniformiteit die het woongebouw uitstraalde was kennelijk niet overtuigend; het was een bouwtype waaraan men moest wennen.⁹

Toen in de loop van de negentiende eeuw de bevolking in de steden groeide, maar de steden nog niet buiten hun vestinggrenzen mochten bouwen, veranderde het traditionele woonhuis steeds meer in een etagehuis. Pas na de Vestingwet (1874) kwam het tot grotere uitbreidingen aan de randen van de steden en begon men het woongebouw met een gemeenschappelijk trappenhuis vaker te bouwen. Dat de gevel van het woongebouw een heel andere verschijning dan het traditionele woonhuis kreeg, werd aanleiding voor menig debat onder architecten. Overgangen van buiten naar binnen, van publiek naar de private ruimte, en de representatie van het geheel maakten een ontwikkeling door die in dit onderzoek wordt gevolgd.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot aan het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde het woongebouw zich grofweg binnen twee categorieën: de revolutiebouw, gerealiseerd door kleine aannemers die goedkope woningen maakten en weinig innoverend waren ten opzichte van de toegankelijkheid en de verschijning van de woningen, en woongebouwen van particulieren of verenigingen, die vaak met een filantropisch doel werkelijk goede woningen voor de minder bemiddelden bouwden. Bij de laatste groep werden pogingen ondernomen het woongebouw architectonisch waardevol te maken, met een hogere ideële en materiële kwaliteit voor de bewoners. Deze groep bracht ook diverse voorbeelden van nieuwe ontsluitingsprincipes voor gestapelde woningen voort.

De Woningwet werd uiteindelijk in 1901 niet alleen omwille van hygiënische aspecten in het leven geroepen, maar ook omwille van esthetische wensen. Door de nieuwe wet kwam er meer aandacht voor het ontwerpen van woonwijken en het ontwerpen van het woongebouw. Dit zou men als keerpunt van de Nederlandse woningbouwarchitectuur kunnen zien, alhoewel toen al de eerste stappen tot het woongebouw waren gezet. Daarbij bleef weinig van het beeld van de oude vertrouwde woonhuizen overeind. Zowel het beeld van het gebouw veranderde als de bekende overgangen en toegangen van buiten naar binnen.

In een tijdspanne van honderd jaar veranderde er veel. Niet alleen ideeën over hoe en wat een gebouw diende te communiceren, maar ook ideeën over wat mensen wel en niet aan het publiek tonen, hoe privé mensen willen wonen, maakten de laatste eeuw een grote ontwikkeling door, die zich weerspiegelt in de architectuur van het wonen.

9

In hoofdstuk 7 wordt de kazernewoning verder toegelicht. Het blijkt namelijk dat de arbeider liever niet in een dergelijk kazerneachtig huis wilde wonen, ook al had hij dan zijn eigen wc. Het maakte een armoedige indruk en straalde geen wonen op stand uit.

1.3 Het object in zijn kader, tijdsbestek en definities

De organisatie van woningen door stapeling was aan het begin van de twintigste eeuw niet nieuw in Nederland, maar het was niet de favoriete woonkeuze van bewoners. Mensen waren gewend hun eigen voordeur aan de stoep te hebben en hun huis, ook al was het klein, niet met vreemden te moeten delen. De noodzaak van nieuwe huisvesting creëerde discussie en dynamiek bij gemeentes, planners en architecten, en dit leidde tot innovatie en veranderingen. Tijdschriften publiceerden regelmatig over nieuwe woningbouwplannen en lieten ontwerpen zien.¹⁰

Als wij de woningbouw aan het einde van de negentiende eeuw en in de twintigste eeuw bekijken, dan valt op dat vooral in de twintigste eeuw de woningbouw een grote ontwikkeling doormaakte.

De woningen in een woongebouw deelden faciliteiten zoals een gemeenschappelijke entree, een hal, de trappen en in de tweede helft van de twintigste eeuw vaak dus ook een lift. De scheiding tussen publiek en privé werd gecompliceerder dan bij een individueel woonhuis. Er ontstonden collectieve gedeeltes zoals het trappenhuis, de corridor of de galerij. De naar het publieke gerichte gevel toonde soms iedere woning, soms werd een overkoepelend beeld als een representatie van het woongebouw als geheel vertoond.

Voor architecten en opdrachtgevers was het ontwerp van deze relatief nieuwe woontypen aan het begin van de twintigste eeuw een uitdaging. Hoe moesten de soms honderd meter lange gevels waarin onbekende mensen zouden wonen in een repetitie van meestal dezelfde plattegronden, ontworpen worden? Het ontwerpen voor de massa hield in dat de bewoner anoniem werd en het moeilijker was een huis voor hem te ontwerpen waarmee hij zich zou kunnen identificeren. Hoe kon men het beste omgaan met de overgang van buiten naar binnen, met de toegang tot het gebouw en tot iedere woning? Het contact tussen de woning en het leven buiten veranderde; in een woongebouw woont immers niet iedereen op maaiveldniveau en niet iedereen kan zijn deuren direct naar de straat of tuin openen.

De ontwikkeling in de bouwtechniek, de normalisatie en standaardisatie van de woningbouw en de neerslag daarvan in de wetgeving was in de twintigste eeuw enorm. Tegelijkertijd kende deze eeuw ook een discussie over de beeldvorming van de woningbouw en volgden verschillende, vaak zeer tegengestelde ideeën elkaar snel op.

Twee aspecten vormen tijdens het gehele onderzoek een rode draad. De gevel als het *gezicht* of het *masker* van het woongebouw, waarbij beide begrippen metaforisch gezien moeten worden, kan veranderingen in een maatschappij reflecteren. De gevel als *filter* tussen buiten en binnen, tussen de publieke conditie van de stad en de private conditie van het wonen, zorgt voor de bescherming van de bewoner. Een gezicht communiceert, een filter selecteert; het laat maar een gedeelte door van wat zich aandient. Aangezien een gevel een steeds complexer geheel is, betreft dit selecteren verschillende aspecten die zowel fysiek en technisch als sociaal van aard kunnen zijn. De gevel dient aan steeds meer eisen te voldoen en steeds meer functies te herbergen.¹¹ In dit onderzoek is de filter bedoeld als een filter die tussen publiek en privaat bemiddelt; deze wordt daarom *sociale filter* genoemd.

10 In het *Bouwkundig Weekblad* 1916 en 1917 schreef de auteur M.J. Meijers regelmatig stukken onder de titel: *De architecten en de woningbouw*.

11 De functies zijn, naast de al genoemde bescherming ten opzichte van de sociale buitenwereld en de communicatie van de gevel, de klimaatregulering, lichttoetreding, bouwfysische eisen (isolatie, transmissie, akoestiek), bijdrage aan duurzaamheid en aan het energieconcept, en waterhuishouding.

Een geopende deur is een deel van deze filter en tegelijk een deel van het gezicht. De deur communiceert dat het gebouw zonder moeite voor iedereen toegankelijk is. De gevel zendt dus tekens uit die, als wij ze kunnen lezen, als non-verbale communicatie functioneren. Deze communicatie in de gevel is opgebouwd uit architectonische middelen die tekens of *codes* zijn.¹² Het fenomeen van de tekens in de architectuur vroeg om een studie van de leer van de tekens in de architectuur, die in hoofdstuk vier ook aan de orde komt.¹³

Dit onderzoek laat de ontwikkeling van *gezicht*, *masker* en de gevel als *sociale filter* in de Nederlandse woningbouw in de twintigste eeuw zien aan de hand van het voorbeeld van woongebouwen in enkele steden. Deze ontwikkeling wordt eveneens in internationaal perspectief geplaatst, daar waar de internationale ontwikkelingen belangrijk waren voor Nederland.

Onder *gevel* wordt de buitenwand van een gebouw verstaan, maar het begrip betekent veel meer dan alleen een fysieke wand. De gevel is het aanzicht van een gebouw, voor een deel publiek zichtbaar en daarom ook een belangrijk deel van de eerste indruk die men van een gebouw krijgt.

Ervan uitgaande dat de gevel een gebied tussen twee condities is, het *buiten* en het *binnen*, een harde grens of een grensgebied, lijkt het passend de gevel een *intermediaire zone* of intermediair element te noemen. Een intermediair is een bemiddelaar of tussenschakel, in dit geval tussen buiten en binnen, tussen het publieke en het private. Er wordt contact met een gebied gemaakt dat op een grens ligt, dat een scheiding aanbrengt tussen de twee condities *buiten* en *binnen*.

Wanneer spreken wij van een *buiten* en wanneer spreken we van een *binnen*? Met betrekking tot de architectonische ruimte kunnen mensen alleen ervaren wat ze kunnen zien en voelen.¹⁴ Zodra er een zichtbare laag geïntroduceerd wordt, materiaal, zijn we in staat om te spreken van de ene kant van deze laag en van de andere kant. *Binnen* laat het *in een ruimte of plek of tijd zijn* zien. Soms was deze ruimte oorspronkelijk *buiten*. Het is het materiaal dat de perceptie schept van de twee condities, buiten en binnen.¹⁵ De gevel scheidt buiten van binnen en omgekeerd, maar laat ook door en is daardoor een intermediair.¹⁶ De gevel als een verticaal element is de scheiding in horizontale richting. Het dak is de horizontale scheiding. Daarnaast is de gevel een van de belangrijkste elementen, en wellicht hét belangrijkste, voor de representatie, voor de *identiteit* van diegenen die in het huis of gebouw wonen, en voor de identiteit van de stad. Ook in die zin is de gevel een intermediair. De titel van dit proefschrift vat de aspecten over buiten en binnen, over gezicht, masker en filter, over identiteit van de bewoner of de stad samen: *De gevel – een intermediair element tussen buiten en binnen. Over het tonen en vertonen van het twintigste-eeuwse woongebouw in Nederland*.

12 Met architectonische middelen wordt het gereedschap bedoeld waarvan een architect bij het ontwerpen gebruikmaakt, het materiaal en de ruimte, en de vele mogelijkheden om deze in relatie tot elkaar te brengen.

13 Als grondleggers van de leer van de tekens worden in hoofdstuk 4 de filosoof Charles Sanders Peirce (1839-1914) en de taalkundige Ferdinand de Saussure (1857-1913) aangehaald. Naast Peirce en Saussure is hier literatuur beschreven van de antropologen Amos Rapoport, de wetenschapper en schrijver Umberto Eco en de architecten G. Broadbent, R. Bunt en C. Jencks, en C. Norberg-Schulz.

14 Fonatti 1982, 109.

15 Fonatti 1982, 110: "Der Innenraum existiert nicht ohne Aussenraum, wie der Aussenraum nicht ohne Innenraum existiert. Das Bindeglied zwischen Aussenraum und Innenraum stellt die materielle Werkform dar."

16 Binnen en buiten zijn altijd relatief, en architectonisch hebben wij daar scheidingsmiddelen voor bedacht.

1.4 Aanleiding voor het onderzoek – probleemstelling

In de laatste jaren verschenen in de vaktijdschriften artikelen over het beeld dat woongebouwen vandaag de dag naar de bewoners en de buurt uitstralen.¹⁷ Het schijnt dat in de woningbouw met alle gestandaardiseerde plattegronden de gevel nog het enige element is dat overblijft om ontworpen te worden. Opdrachtgevers doen niet zelden een beroep op een architect alleen voor het ontwerpen van de gevel. De gevel blijkt het gedeelte waarin de architect zijn creativiteit kan uiten en dat ook doet. Dit is vooral mogelijk door een uitgebreid keuzepakket aan materialen. Dit leidde tot commentaar, misschien zelfs tot verwarring. Zo beklagt de architect Xavier Gonzales zich erover dat het in de architectuur alleen nog maar om decor gaat en alle sociale ambitie verloren is gegaan.¹⁸ Gonzales vergelijkt de *huid* van de woonhuizen en woongebouwen met de kleren van een barbiepop, en omdat ieder gebouw weer een ander kleed aantrekt zou het volgens hem tot een fantasiewereld kunnen komen.¹⁹ Semper sprak ook over het kleed, als een gewaad, een bijzonder kledingstuk. Maar bij Gonzales lijkt de kleding gedegradeerd tot een oppervlakkig object en lijken de naast elkaar staande gevels eerder tot verwarring te leiden.

De gevel heeft een vrijheid bereikt, maar niet de vrijheid waar Adolf Loos in 1908 over schreef. Loos wilde de gevel zuiveren van onnodig en niet-passend decor, decor van een maatschappelijke *dress code* die in zijn tijd allang achterhaald was. Nu lijkt het erop dat deze vrijheid ingevuld wordt door het bouwlichaam kleding naar de heersende mode aan te trekken, en dat de gevel een kwestie van commercie, die zich alleen op oppervlakkige behoeftes richt, is geworden.²⁰ Het lijkt alsof er iets verloren gegaan is, alsof de waarden veranderd zijn en de kwaliteit van de gevel in de woningbouw ter discussie staat. Heeft de gevel van woningen ooit meer ruimte geboden aan sociale ambities, bijvoorbeeld bijgedragen aan ontmoetingen? En heeft hij een andere uitstraling naar de buurt gehad, een uitstraling die niet gericht was op een illusie (Gonzales' fantasiewereld) en kortstondige modes?

Laat de gevel van het wonen vandaag aan de waarnemer zien wie er woont, en hoe, en of er eigenlijk wel gewoond wordt? Hoe weten wij wanneer wij het territorium van een wonende betreden? Het zou kunnen zijn dat de boodschap die via de gevel uitgezonden wordt niet altijd meer duidelijk is en dat wellicht in het verleden ook niet altijd geweest is. Soms lijkt de gevel losgeknipt van de binnenwereld als een *camouflage* of *masker*, nauwelijks informatie gevend over wat er achter de schermen gebeurt. Zowel overgangen bij de entree, als de details aan de balkons, erkers en raamopeningen, hebben minder ruimtelijke diepte waardoor de grens abrupt wordt, geen ruimte laat voor een moment van verwijlen, van aarzelen of men wel of niet het private gebied van de bewoner wil of mag betreden. Deze gedachten waren aanleiding voor een onderzoek zoals dit over de gevel. De onderstaande these vat de gedachten samen:

-
- 17 *De Architect* 2010, nr.01, *Toekomstgerichte gevels*, met bijdrages over de gevel vandaag en in de toekomst van onder andere H. Tilman, W. Spangenberg, M. Henket.
- 18 Gonzales 2004, *Barbie's new clothes*, in: *A & t densidad IV*, 275: "Architecture has lost the sense of its social ambition and is concerned with little more than *décor*, a wardrobe, a marketing product designed with clearly identified commercial targets in mind". Zie ook Jürgenhake 2009, ENHR congrespaper *Silent distances and the Permeable Home*.
- 19 Gonzales 2004, 269: "Barbie's clothes are like the skin of domestic architecture, a wardrobe to dress up an idealized typology and standardized functions. Each piece adds its note to the exterior, creating an atmosphere, a fantasy world, a scenography or a *décor* to support a story-line."
- 20 Jürgenhake 2014, *The Façade – A Reflection on the Change of the Public Sphere*, in: *Cloud-Cuckoo-Land*, Vol.19 nr. 32, 227-249, 232: "As a face of the building the architectural expression of the façade suggests a freedom that Loos described in 1908, however this freedom is different, because it is caught up in commerce."

De gevel van het woongebouw heeft een vrijheid bereikt die ertoe bijdraagt dat hij meer een reflectie van de enorme keuzemogelijkheden en de creatieve uitdrukking van de architect geworden is, of de commerciële behoefte van de opdrachtgever laat zien, dan dat hij bijdraagt aan de communicatie tussen het publieke²¹ en de bewoner en zijn woning. Bij gebouwen met een woonfunctie draagt de gevel de functies van het beschermen en het tonen en vertonen vandaag de dag anders uit dan een eeuw geleden.

1.5 Hoofdvraag en deelvragen

De hoofdvraag van het onderzoek luidt:

Welke factoren en architectonische middelen zijn bepalend voor de articulatie van de gevel van het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland als een intermediair element (met zijn gezicht/ masker en sociale filter) tussen buiten en binnen?

Een *factor* is een feit dat medebepalend is voor het resultaat van een situatie, object of gebeurtenis. De *factoren* kunnen verschillend van aard zijn, maatschappelijk, cultureel, economisch of technisch. In hoofdstuk 5 wordt de ontwikkeling van het woongebouw van de twintigste eeuw behandeld. De factoren die medebepalend waren voor een verandering worden daar beschreven. Vervolgens wordt in de hoofdstukken 6 *De gevel en het publieke* en 7 *De gevel en het private wonen* op de relatie van de gevel met het publieke en het private ingegaan. De casestudies laten zien welke architectonische middelen ter articulatie en ter bemiddeling tussen beiden werden ingezet.²²

Het woord *intermediair* maakt de afhankelijkheid tussen twee condities duidelijk – het buiten en het binnen, de scheiding of de versmelting, de exclusie of de inclusie. De volgende deelvragen belichten verschillende deelaspecten:

- 1 Wat verstaan wij onder een *gevel* en zijn functie als *intermediair* element?
- 2 Wat verstaan wij onder het *gezicht* of *masker* en de gevel als *sociale filter*?
- 3 Wat weten wij over het ontstaan van het *woongebouw* in Nederland en zijn ontwikkeling in de twintigste eeuw in het algemeen en over de gevel in het bijzonder?
- 4 Zijn *gezicht*, *masker* en *sociale filter* van de gevel van het *woongebouw* op het gebouw als geheel of op de woning als individuele eenheid gebaseerd?
- 5 Wat weten wij over de relatie tussen *het buiten*, hier bedoeld als *het publieke*, en de gevel van het woongebouw in Nederland in het algemeen, en in de twintigste eeuw in het bijzonder?
- 6 Wat weten wij over de relatie tussen *het binnen*, hier bedoeld als *het private*, en de gevel van het woongebouw in Nederland in zijn ontwikkeling in het algemeen, en in de twintigste eeuw in het bijzonder?

21 Met het *publieke* wordt de fysieke ruimte en haar waarnemer buiten het woongebouw bedoeld.

22 Philippa, Debrabandere & Quak (Eds.) 2003, Band 1 en 2005, Band 2, Volgens dit woordenboek is *Element* een bestanddeel zoals aarde, water, lucht en vuur. Het is ontleend aan Laatlatijn *elementum* = hoofdstof, en in klassiek Latijn = grondbeginsel. *Factor* is een medebepalend element gebaseerd op klassiek Latijn *factor* = maker, vervaardiger, een nomen agentis dat behoort bij het werkwoord *facere* = maken.

In het onderzoek wordt de multidimensionale natuur van de gevel als een *gezicht*, als een *masker* en als een *filter* voor het gebouw belicht. De sociale filterfunctie van de gevel zal bepalen wat of wie er doorheen mag. Door het uitwerken van deze aspecten zal zich een beeld van de gevel en zijn complexiteit ontwikkelen.

1.6 Onderzoekdoel

Het doorgronden van de gevel in de Nederlandse woningbouw heeft als doel inzicht te verkrijgen in de verschillende factoren die een rol spelen bij het tot stand komen van een gevelontwerp. Kennis over de factoren die tot een gevelontwerp leiden en de architectonische middelen die ingezet worden om een gevel leesbaar te maken, kan een bijdrage bieden bij het ontwerpen van de gevels van woongebouwen. Doel is het ook, middelen die de gevel als een gezicht of masker aan de beschouwer tonen en middelen die een sociale filter opbouwen, te begrijpen. Daarnaast heeft dit onderzoek tot doel een analyserende benadering voor het kijken naar een gevel aan te dragen. De ontwikkelingen en veranderingen van de gevel van het woongebouw komen aan de orde, met als doel te kunnen begrijpen met welke middelen via een gevel in het verleden gecommuniceerd werd en om te traceren of deze communicatie gewerkt heeft en of ze veranderd is. Daarmee kan dit proefschrift een bijdrage leveren aan breder onderzoek over de gevel.

1.7 Structuur van het onderzoek

Het onderzoek brengt opvattingen en nieuwe ideeën over de gevel en tendensen in het ontwerp in beeld over een periode van honderd jaar. Daarbij komen, als het voor de gevel belangrijk en traceerbaar was, onder andere de ontwikkeling van de productiemethoden, de techniek en de wetgeving aan bod. Vanuit verschillende benaderingen wordt naar de gevel van het woongebouw gekeken. De ontwikkeling van het woongebouw en de gevel ten opzichte van het publieke (als zijnde het directe fysieke gebied bij het gebouw) nemen een centrale plaats in. Er wordt getraceerd of de gevel, vanuit de behoefte een representatief geheel voor de stedelijke omgeving te creëren, van buitenaf is ontworpen, of van binnenuit – vanuit de plattegrond en de dagelijkse functies van het wonen en eventuele veranderingen van de behoeftes van de bewoner naar privacy. Bij beide benaderingen is het van belang te begrijpen vanuit welk maatschappelijk kader het gebouw ontworpen werd en wat de gevel uitzendt, bijvoorbeeld informatie over de individuele woning of het collectief, en de samenhang tussen beiden. In ieder hoofdstuk wordt het accent op één aspect gelegd (bijvoorbeeld het publieke of het private).

In hoofdstuk 2 worden de methode van het onderzoek in zijn geheel en het toegepaste analysekader voor de casestudies beschreven. Vervolgens wordt naar de motivatie voor dit onderzoek en zijn inbedding in het bestaande onderzoek gekeken (hoofdstuk 3). Het toegepaste analysekader voor de cases heeft zich ontwikkeld uit een dieper begrip van de metaforen *gezicht*, *masker* en *filter*, opgebouwd in hoofdstuk 4 *Begripsbepaling gevel*. Het begrip gevel wordt in dit hoofdstuk vanuit verschillende perspectieven belicht. Zo wordt de functie van de gevel als een *filter*, *gezicht* of *masker* toegelicht, omdat het de kern van het onderzoek vormt en vanuit deze kern het analysekader voor de cases duidelijk wordt. Door de uitleg van de begrippen *gezicht*, *masker* en *filter* en andere begrippen

die met de gevel te maken hebben, zoals de *huid* en het *kleet*, komen zeer verschillende aspecten van de gevel aan de orde. Hoofdstuk 5 *Het woongebouw* vormt een uiteenzetting van de historische ontwikkeling van het woongebouw, waartoe in deze inleiding al een kleine aanzet gegeven is, en zal de twintigste eeuw gedetailleerd beschrijven. Hier wordt een uitgebreide definitie over het begrip *woongebouw* gegeven. Belangrijke factoren die tot veranderingen van het woongebouw en zijn gevel geleid hebben, zullen hier al voor een deel zichtbaar worden. In hoofdstuk 6 *De gevel en het publieke* worden belangrijke momenten in de geschiedenis van het publieke beschreven. De maatschappelijk-culturele ontwikkeling met betrekking tot privacy heeft gevolgen voor plattegrond en gevel gehad. Hier zal hoofdstuk 7 *De gevel en het private wonen* over gaan.

In het tweede deel van dit onderzoek komt de analyse van de tien cases aan bod (hoofdstuk 8). Dit deel begint met een uitleg over de criteria voor de keuze van de tien projecten. Deze keuze is met name ontwikkeld vanuit hoofdstuk 5. De analyse van elk project laat het gezicht, of het masker en de sociale filter van het woongebouw met zijn kenmerken duidelijk worden. De cases worden afgesloten met een evaluatie en conclusie. De architectonische middelen waarmee de gevel in zijn gezicht, masker en sociale filter door de eeuw heen opgebouwd werd, worden dan gedestilleerd. De factoren en architectonische middelen die bepalend zijn voor de articulatie van de gevel als een intermediair element tussen buiten en binnen van het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland, worden aan het einde van dit onderzoek samengevat en hieruit worden de overkoepelende conclusies van het onderzoek getrokken.

2 Methode

2.1 Architectonisch onderzoek

Architectonisch onderzoek richt zich op de gebouwde omgeving en het gebouw zelf. In dit proefschrift zijn het woongebouw en zijn gevel het onderzoeksobject. Daarvoor was een methode nodig die de architectonische middelen in beeld zou brengen die in de gevel worden ingezet voor het *gezicht* of het *masker* en voor de *sociale filter*. Architectonische middelen, dat zijn alle materiële en ruimtelijke mogelijkheden die een architect in zijn ontwerp kan toepassen, en die informatie dragen en als teken kunnen werken. De gevel staat in relatie tot zijn maatschappelijke context en cultureel-maatschappelijke afspraken. Een gevel onderzoeken betekent daarom basiskennis ontwikkelen over de structuur en de betekenis van een gevel en zijn tekens, om vervolgens een gevel op zijn leesbaarheid te kunnen beoordelen en in zijn context te kunnen plaatsen. Zo heeft zich een theoretisch en een analytisch kader ontwikkeld.

Eerst wordt het begrippenkader uitgewerkt en worden definities gegeven over de begrippen *gevel*, *façade* en het *woongebouw*. Ook de begrippen *gezicht*, *masker* en *sociale filter* worden nader toegelicht. Informatie over de leesbaarheid van gebouwen wordt in beeld gebracht. Het woongebouw wordt in zijn historisch kader geplaatst en de cultureel-maatschappelijke achtergronden van Nederland worden verduidelijkt. Deze uitwerking beslaat de hoofdstukken 4, 5, 6 en 7. In het historische overzicht van het woongebouw wordt duidelijk dat de architectuur ervan soms nieuwe ontwikkelingen liet zien in het ontwerpen van en denken over woongebouwen; sommige gebouwen waren een voorbeeld van de tijdgeest op een bepaald moment. Een selectie van deze voorbeelden wordt uitgebreid geanalyseerd in het analytische deel (hoofdstuk 8). Uiteindelijk ontwikkelt zich uit de uitwerking van de begrippen en de analyse een geheel. Tijdens de analyse wordt op de opgebouwde kennis uit het begrippenkader teruggegrepen en tijdens de uitwerking van de begrippen en het historische kader wordt soms al een van de voorbeelden uit de analyse aangehaald.

De uitwerking van het begrippenkader

De in dit onderzoek gehanteerde begrippen worden eerst tot hun etymologische oorsprong herleid. Daarna volgt een uiteenzetting van elk begrip, waarbij architecten worden aangehaald, maar ook stedenbouwkundige, filosofische, sociologische en antropologische schrijvers. Het begrip *gezicht*, dat verwijst naar het gezicht van de mens, wordt beschreven en gekenmerkt. Onderzocht wordt hoe dit begrip metaforisch toegepast kan worden op de gevel, en welke kenmerken een gevel bij zo'n vergelijking heeft. Een gezicht zendt door zijn kenmerken en zijn mimiek tekens uit. Een gevel zendt ook tekens uit, maar uiteraard met andere middelen. Het begrip *masker* en het begrip van de *filter* worden uiteengezet, en ook deze begrippen zijn in dit onderzoek metaforisch voor de gevel ingezet; onderzocht wordt hoe en wanneer een gevel een masker kan zijn. De middelen om een sociale filter op te bouwen worden bekeken. De informatie over architectuur als drager van tekens is hierbij ondersteunend, omdat architectonische middelen tekens in de communicatie kunnen zijn.

Bij het onderzoek naar het woongebouw wordt gebruikgemaakt van *interpreterend historisch* en *kwalitatief* onderzoek.²³ Het interpreterend historisch onderzoek is uitgangspunt bij het in beeld brengen van de achtergrond van woongebouwen. Bron van informatie zijn vaktijdschriften uit de tijd waarin een betreffend gebouw opgericht werd. Zo wordt getraceerd hoe in de vakliteratuur over een bepaald type woongebouw gedacht werd en welke problemen in de woningbouw ondervonden werden. Foto's van de woongebouwen in hun oorspronkelijke toestand laten zien of het tot aan vandaag veranderd is. De informatie is, naast feitelijk, historisch beschrijvend en interpreterend. Schilderijen dienen als hulpmiddel om de Nederlandse steden in een historisch perspectief te plaatsen en de relatie te begrijpen tussen het stedelijke gebied vóór het woonhuis en het woongebouw, en het *binnen*, de woning zelf. De verschijnselen *publiek* en *privé* kunnen in beeld gebracht worden met fotomateriaal en schilderijen, maar ook door het bestuderen van plattegronden. Bovendien helpt literatuur over deze thema's uit de desbetreffende tijd. In de hoofdstukken *De gevel en het publieke* en *De gevel en het private wonen* wordt van de beschrijvende historische methode gebruikgemaakt en komt informatie uit verschillende bronnen bij elkaar.²⁴ Voor de tien projecten die uitgebreider onderzocht worden, dienen oorspronkelijke tekeningen uit archieven als bron van informatie. Zo is het mogelijk de gehanteerde begrippen – de *gevel*, het *gezicht*, *masker* en de *filter*, het *woongebouw*, het *publieke* en het *private* – te beschrijven en de woongebouwen in een tijds kader te plaatsen. Enkele woongebouwen vallen dan op, namelijk de gebouwen die een nieuwe ontwikkeling laten zien van dit type met betrekking tot de voor dit onderzoek belangrijke aspecten.

Kwalitatief onderzoek bedient zich van verschillende bronnen, van feiten, observatie, interviews en beschrijvingen. Het onderzoeken van het woongebouw en zijn gevel, veranderingen in het ontwerp door veranderende ideeën en theorieën binnen een kader van honderd jaar, is kwalitatief onderzoek. Onderdeel hiervan zijn ideeën over publiek en privé uit de tijd waarin de gebouwen opgericht werden. De originele tekeningen en authentieke teksten en foto's uit de tijd van de oplevering zijn primaire bronnen, maar ook secundaire bronnen helpen om een compleet beeld van een eeuw over het woongebouw en zijn gevel te krijgen. Persoonlijke observaties kunnen in dit onderzoek alleen als een observatie van de huidige situatie van de woongebouwen toegevoegd worden. De tien gebouwen die uitgebreider onderzocht worden zijn alle nog in gebruik. Ze zijn echter wel voor een groot deel gerenoveerd, waardoor sommige oorspronkelijke details verdwenen zijn.

De analytische uitwerking

Voor de analyse van woongebouwen wordt gebruikgemaakt van de casestudie-methode.²⁵ Door bestudering van tien woongebouwen uit de twintigste eeuw worden op een abstracter niveau ontwerpprincipes in de gevel duidelijk. Zo is het vaak ook mogelijk types te ontdekken, relaties te leggen of een ontwikkeling duidelijker te maken, soms zelfs prognoses voor de toekomstige ontwikkeling te stellen.

23 Deze twee vormen van onderzoek worden beschreven in het boek van Groat & Wang 2002.

24 Een voorbeeld van interpreterend historisch onderzoek is van Witold Rybczynski, *Home. A short history of an idea*. Door de beschrijvingen van mensen over deze tijd, bijvoorbeeld in brieven, teksten, schilderijen en foto's, kan er iets gezegd worden over de ideeën over wonen. Door dit in verschillende tijden te doen, komen veranderingen in de opvattingen over het wonen aan het licht.

25 Bij de analyse van een project zet de onderzoeker verschillende lenzen op. Een van deze lenzen is het zoeken naar overeenkomsten die tot een overkoepelende wetmatigheid geleid zouden kunnen hebben. Groat en Wang wijzen erop dat zowel voor de natuur als voor sociaal gedrag deze wetmatigheden te vinden zijn. Groat & Wang 2002.

De kracht van casestudie ligt er in vanuit enkele cases te kunnen generaliseren.²⁶ Binnen de casestudies zijn oorspronkelijke documenten, feiten en het historische kader bij elkaar gekomen.²⁷ In wezen worden in de casestudie de uitwerkingen en de interpreterende beschrijvingen meegenomen om ieder gekozen gebouw in zijn tijd te begrijpen. Vervolgens worden de projecten op verschillende thema's, voortkomend uit de studie van de sociale filter, het gezicht en masker, en de gevel, geanalyseerd. Belangrijk voor een casestudie is dat het object in de tijd en de ruimte past en dat de feiten op een en dezelfde manier onderzocht worden.²⁸ De verschillende casestudies worden uiteindelijk met elkaar vergeleken om een hoeveelheid observaties te verkrijgen en conclusies te kunnen trekken.

In *Analysing Architecture* beschrijft Simon Unwin hoe analyse van een project helpt om het project te begrijpen. Analyseren betekent het ontleden van een object in zijn elementen. Dit is de basis van elke casestudie,²⁹ het betekent verder te gaan dan het bestuderen van archiefmateriaal; bij iedere case worden dezelfde thema's gedestilleerd. Hiervoor is het medium van de tekening een zeer bruikbare manier. Architecten werken middels tekeningen en foto's, en veel minder middels teksten. Het maken van de tekening wordt dan een analysemethode. Het spectrum van mogelijkheden om een object te ontleden is heel groot. Eigenlijk begint het ermee te kijken wat er al is en vervolgens hangt het van de vraagstelling van de onderzoeker af, wat ontleed dient te worden.³⁰

Deze methode is voor dit proefschrift een basis om de aspecten van *gezicht*, *masker* en de *sociale filter*, de grenzen en overgangen die de gevel tussen publiek en privaat biedt, iedere keer weer in beeld te brengen. Dit wordt aangevuld met informatie over de tijdgeest, dat wil zeggen de opvattingen die op een bepaald moment binnen de architectuur heersten, maar ook de opvattingen binnen de maatschappij over het *publieke* en het *private* wonen. In de uitwerking wordt informatie aangedragen over de technische mogelijkheden, nieuwe materialen, en belangrijke wetgeving als die te traceren is, en belangrijk was voor een volgende stap in de ontwikkeling van de gevel van het woongebouw.³¹

De thema's en de manier van tekenen zijn gebaseerd op de vragen over de gevel als een *gezicht*, *masker* en *sociale filter*. Voor een groot deel wordt gewerkt met reductietekeningen. Om de thema's van de tekeningen te bepalen is het noodzakelijk het begrippenkader dat gehanteerd wordt in hoofdstuk 4 *Begripsbepaling gevel* in beeld te brengen en vervolgens de analysemethode concreet te maken. Dit betekent dat de exacte opzet van de analysemethode pas na het uitwerken van het begrippenkader, tijdens de *begripsbepaling gevel* duidelijk wordt. De lezer wordt door de opbouw van het onderzoek langzaam naar de thema's van de tekeningen geleid. In de volgende paragraaf is het analysekader voor de casestudies al beschreven. Daarmee wordt eigenlijk op de feiten vooruitgelopen, het begrippenkader is immers dan nog niet uitgelegd aan de lezer, maar die mag ervan uitgaan dat er later uitgebreider op teruggekomen wordt.

-
- 26 Yin & Robert 1984/1989.
- 27 Yin & Robert 1984/1989, 20: "The case study's unique strength is its ability to deal with a full variety of evidence – documents, artefacts, interviews, and observations [...]."
- 28 Groat & Wang 2002, 153.
- 29 Unwin 2009, 35.
- 30 Unwin 2009.
- 31 Jürgenhake 2011. Op het ENHR congres 2011 werd een eerste aanzet van de in dit onderzoek toegepaste analysemethode gepresenteerd en later verbeterd.

DE GEVEL – EEN INTERMEDIAIR ELEMENT TUSSEN BUITEN EN BINNEN

OVER HET TONEN EN VERTONEN VAN HET TWINGSTE-EEUWSE WOONBOUW IN NEDERLAND

THESE – De gevel van het woongebouw heeft een vrijheid bereikt die ertoe bijdraagt dat hij meer een reflectie van de keuzemogelijkheden, de creatieve uitdrukking van de architect of de commerciële behoefte van de opdrachtgever geworden is. De gevel draagt nauwelijks nog bij aan de communicatie tussen het publieke* en de bewoner en zijn woning. Bij gebouwen met woonfunctie draagt de gevel de functies van het beschermen en het tonen en vertonen vandaag anders uit.

* Met het publieke wordt de fysieke ruimte en zijn waarnemer buiten het woongebouw bedoeld.

ONDERZOEKSVRAAG – Welke factoren en architectonische middelen zijn bepalend voor de articulatie van de gevel van het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland als een intermediair element (met zijn gezicht/masker en sociale filter) tussen buiten en binnen?

HET LEESKADER WAARMEE IN DIT ONDERZOEK NAAR DE GEVEL GEKEKEN WORDT

BUITEN – Het publieke leven

De sociale filter – bescherming voor het publieke leven buiten door overgangen, markeringen en grenzen

Het gezicht – zich tonen

Het masker – iets vertonen

BINNEN – Het private wonen

De individuele woning

Wel of niet afleesbaar

Controle over het binnengaan

Zich afsluiten of open staan voor het publieke

Gevel

HISTORISCH KADER

Honderd jaar woongebouw

TIEN CASES

Geselecteerd vanuit het historische kader

1914	Haagse Portiekwoningen Copernicuslaan, Den Haag <i>architect onbekend</i>
1911-15	Woningen in de Indische Buurt, Amsterdam <i>architect H.P. Berlage</i>
1918-22	Justus van Effencomplex, Rotterdam <i>architect M. Brinkman</i>
1925-26	Etagehuis Oldenhoeck, Amsterdam <i>architect P.A. Warners</i>
1932-34	Bergpolderflat, Rotterdam <i>architect W. van Tijen</i>
1955-58	Galerijwoningen Pendrecht IV, Rotterdam <i>architecten J. en L. de Jonge</i>
1962-68	Etagewoningbouw Het Breed, Amsterdam <i>architect F. van Gool</i>
1969-76	Woningen Molenvliet, Papendrecht <i>architect F. van der Werff</i>
1978-82	Woningen Haarlemmer Houttuinen, Amsterdam <i>architect H. Hertzberger</i>
1994-98	Woonblokken De Landtong, Rotterdam <i>architecten CIE, F. van Dongen</i>

UITWERKING BEGRIPPENKADER

Sociale filter

Gezicht

Masker

ANALYSEKADER VOOR DE CASES

Bepalend voor de visuele kenmerken van een gevel als zijnde gezicht/masker en sociale filter zijn:

Bouwopgave

Feiten over de opgave in zijn tijd

Bouwworm

De architectonische middelen

- **Bouwworm: eerste impressie**
- **Bouwworm: gezicht**
 - Hoofdvorm
 - Profiel
 - Opendingen
 - Constructieve zichtbare delen, horizontaal en verticaal
 - Tot articulatie bijdragende delen
 - Vooruitstekende terugspringende delen
 - Materiaal, kleur
- **Bouwworm: filter**
 - Middelen die een grens tussen publiek en privé markeren
 - De overgangen van stoep tot voordeur woning

KADER VOOR DE TEKENS VAN DE GEVEL

Bouwopgave

De opgave binnen de heersende tijdgeest, maatschappelijke en culturele achtergrond

Bouwworm

De architectonische middelen die een rol spelen voor de gevel als een sociale filter, gezicht en masker

DE VISUELE WAARNEMING VAN DE GEBOUWDE OMGEVING

Gestaltwetten

EVALUATIE

De factoren en de architectonische middelen die bepalend zijn voor de articulatie (en hun waarneming) van de gevel (met zijn gezicht/masker en sociale filter) van het woongebouw worden in beeld gebracht.

CONCLUSIE

Opvallende ontdekkingen en/of veranderingen

These verifiëren of bijstellen

Het is belangrijk voor dit onderzoek dat er zowel naar de culturele drijfkracht achter de ontwerpen gekeken wordt als naar de gebouwen zelf. De culturele drijfkracht betekent hier: alles wat er in de Nederlandse cultuur gevormd was of veranderde en daardoor tot veranderingen van het wonen leidde. De gebouwen zelf geven als architectonische onderzoeksobjecten indirect blijk van wat er gaande was in de betreffende tijd. Voor de studie van de gebouwen horen tekst, foto's en tekeningen bij elkaar, ze vullen elkaar aan.

De gehele onderzoeksmethode is tweeledig: het ontwikkelen van het begrippenkader en het historische kader van het woongebouw enerzijds, en de analyse van tien gekozen projecten, waarbij juist de praktische kant van het gebouw en de waarneming ervan in beeld gebracht worden, anderzijds. De analyse van gebouwde projecten maakt het begrippenkader concreet, maar de kennis van de tijd maakt ook keuzes duidelijk die de architect bij het ontwerpen van de gevel gemaakt heeft. Hierdoor kunnen de cases beter begrepen worden. Tijdens het opbouwen van het historisch kader van het woongebouw wordt regelmatig aan de cases gerefereerd en het is dan zinvol het analysedeel erbij te betrekken.³² Het hiervoor afgebeelde schematische overzicht laat het onderzoekkader zien.

2.2 Casestudie als toegepaste onderzoeksmethode

De voor de analyse gekozen voorbeelden worden op een aantal punten onderzocht. Hiervoor worden tekeningen aan de hand van thema's ontleed en tot reductietekeningen teruggebracht. De thema's staan hier in relatie tot het gezicht of masker en de sociale filter. De visuele hoofdbestanddelen en delen van het menselijke gezicht worden in het volgende genoemd en in relatie gebracht met architectonische middelen van een gevel. Ze zullen voor de analysetekeningen als thema's gebruikt worden. Ook wordt in het volgende de sociale filter met zijn architectonische middelen in beeld gebracht.

Het gezicht (en het masker) en zijn kenmerken

Het menselijke gezicht heeft een aantal delen waardoor ieder gezicht als zodanig al van een afstand herkend wordt. Dit zijn de hoofdvorm (tussen rond en ovaal heeft ieder gezicht zijn unieke vorm) en een centrum met een neus, een mond en twee ogen. De neus deelt het gezicht in twee helften die dan wel niet helemaal identiek zijn, maar bij de eerste aanblik wel. Hierdoor ervaren wij symmetrie in het gezicht. Het gezicht is in drie delen verdeeld: het onderste gedeelte met een kin, het middendeel van de mond tot de ogen, en een afsluitend bovendeel met een voorhoofd. Bovendien staat het gezicht op een voetstuk – de hals – en heeft het een bekronende afsluiting aan de bovenkant, het haar.³³ Maar er zijn nog veel meer details: het voorhoofd, de wenkbrauwen, de ogen met wimpers en oogleden,

32 Zie ook paragraaf 8.2 De criteria voor de cases en de keuze.

33 In paragraaf 4.5 wordt uitgebreid op de kenmerken en de betekenis van het gezicht ingegaan en wordt de relatie met de architectuur gelegd. De filosoof Bart Verschaffel schreef in 2012 *Van gevels en gezichten*, in: *DWB Literair tijdschrift Hugo Bousset* nr. 1/2012: *Groter en wreder dan ik*. Interessant is de link die hij in zijn artikel legt met kunstenaars die een schema gebruiken om een gezicht te schetsen. Als verhouding tussen breedte en hoogte wordt 2:3 aangehouden. De vorm van het hoofd is belangrijk, als basis is hij niet helemaal rond, eerder ovaal. "Op het gezicht geprojecteerd: de neus geeft de middenas aan, en de lijn van de mond en de lijn van de ogen begrenzen het middendeel en verdelen het gezicht in drie lagen. De klassieke burgerlijke gevels worden op dit stramien ontworpen."

de lippen, de wangen, de oren en de huid. Deze verschillende delen laten zien hoe gedetailleerd een gezicht opgenomen kan worden.³⁴ John Liggett, lector in de psychologie, gaat in zijn studie van het menselijk gezicht nog verder. Het gezicht kan bewerkingen of modelleringen ondergaan. Dit begint al bij de keuze van de haardracht. Deze kan de waarneming van het gezicht voller, groter of juist heel klein laten worden. Hij noemt dit de omlijsting van het gezicht. Door het gebruik van toevoegingen en bewerkingen kan een heel andere waarneming gecreëerd worden.³⁵ Wil iemand zijn gezicht niet laten zien, dan kan hij het verbergen met een sluier of masker. Een masker kan alle gedaantes aannemen, ook die van een gezicht, maar het is altijd een geleend beeld dat een mens voor korte tijd min of meer onherkenbaar laat worden en hem tijdelijk een andere identiteit geeft. Als de hoofdbestanddelen van het gezicht niet meer te zien zijn, dan is vermoedelijk eerder sprake van een masker.

Niet alleen het menselijk lichaam, maar ook het gezicht en zijn indeling werden in de architectuurgeschiedenis lange tijd als ideaal voor harmonie beschouwd en toegepast op gebouwen. Vitruvius beschreef al het gezicht met zijn verhoudingen zeer gedetailleerd.³⁶ Het bijzondere van het menselijk gezicht is echter dat het leeft, het heeft een mimiek. De emotionele toestand van een mens is aan het gezicht af te lezen. Het gezicht laat iets van het *binnen-leven* van de mens zien.³⁷ Naast de hoofdbestanddelen van het gezicht zijn er nog heel veel unieke details, zoals een eigen huid met kleur, en er zijn details die ieder gezicht heeft, maar nooit zijn ze helemaal hetzelfde.

De gevel en zijn kenmerken als gezicht

In paragraaf 4.5 *De gevel – gezicht of masker* wordt naar een gelijkenis tussen het menselijk gezicht en de gevel verwezen. De ogen worden *openingen*, de mond wordt een *portaal*. De neus wordt een ordenende *verticale symmetrie-as*. Composities die op ogen, neus en mond lijken worden automatisch door ons met een gezicht geassocieerd. Voor de vertaling van het gezicht en zijn delen naar architectonische delen zijn de hoofdbestanddelen van het menselijk gezicht aangehouden (dit zijn de *vorm*, de *neus*, de *mond*, de *ogen* en unieke details zoals opvallende wenkbrauwen). De delen in de gevel die aanwezig zijn en opvallen zijn de *hoofdvorm*, de *openingen* zoals de ogen en de mond, een *voorstekend* element zoals de neus die het gezicht in twee helften verdeelt, en *details* die tot articulatie van de gevel bijdragen zoals gearticuleerde lateien en dergelijke. Een *ordering* door een middenas en een driedeling, of een andere ordening, kan ook in een gevel aanwezig zijn. *Vooruitstekende* of juist *terugspringende* delen kunnen een gevel articuleren, details rondom een opening, bijvoorbeeld boven de entree, zorgen ervoor dat deze opening verbijzonderd wordt. *Constructieve elementen* zoals lateien kunnen openingen omkaderen of een horizontale lijn vormen die al bij de eerste impressie waarneembaar is. *Articulerende toevoegingen* kunnen een gevel horizontaal of verticaal geleiden. Al deze middelen kunnen de waarneming beïnvloeden. Daarbij is het belangrijk te weten dat een mens niet alle visuele indrukken even snel kan opnemen.

34 Liggett 1974, 146-163.

35 Liggett 1974, 89-117.

36 In *De architectura libri decem* van Vitruvius, ca. 29 na Chr. geschreven, schreef Vitruvius in boek III over evenwichtige verhoudingen van tempels. Hier is de vertaling van T. Peters uit 2004 aangehaald, 85. Vitruvius ging hier uitgebreid op de verhoudingen van het gezicht in. Ook hij kwam tot een driedeling van het gezicht. Van onderkant kin tot onderkant neus is een derde van de hoogte van het gezicht, van neus tot wenkbrauwen is ook een derde net zoals van daar tot de onderste haarwortels.

37 Verschaffel benadrukt in zijn essay ook de mimiek van het gezicht waardoor het binnen naar buiten komt. De filosoof en socioloog Georg Simmel schreef 1874 in *Jenseits der Schönheit* over de eenheid van het gezicht en de verandering die binnen een fractie van een seconde door de mimiek teweeggebracht kan worden, op pagina 72 schrijft hij: “[...] ein Zucken der Lippe, ein Rümpfen der Nase, die Art des Blickens, ein Runzeln der Stirn.”

Gestaltwetten maken duidelijk hoe de mens visueel waarneemt en het waargenomen beeld opslaat. Met name de hoofdvorm, horizontale en verticale delen en geleding worden sneller waargenomen dan vrije vormen en een complex beeld met veel verschillende informatie. Deze wetten legitimeren de keuze van de analysethema's.³⁸

Tijdens de analyse worden de delen van de gevel die het meest duidelijk metaforisch met de delen van het gezicht in relatie gebracht kunnen worden, en die relevant zijn voor de visuele waarneming van de gebouwde omgeving, in gereduceerde vorm getekend. Dit zijn de al genoemde delen die ook in paragraaf 4.5, onder andere door aan Verschaffel en Simmel te refereren, zullen worden aangegeven. De reductietekeningen halen deze delen afzonderlijk naar voren. Deze werkwijze ondersteunt bij het zien welke onderdelen voor de waarneming van de gevel en voor de articulatie van bijzondere delen, zoals een ingang, ingezet werden. Bovendien helpt de abstractie te zien of de individuele woning te herkennen is en met welke middelen daarvoor gezorgd is. Het *profiel*, een term die ook voor het menselijk gezicht gebruikt wordt, is het zijdelingse aanzicht. In het menselijk profiel zijn vooral de neus en andere vooruitstekende delen te zien, maar ook terugliggende delen. Het zijprofiel van een gebouw kan dit ook laten zien; in sommige projecten is ervoor gekozen om door een gevelwand te snijden om een in de gevel inspringende ruimte in het profiel te kunnen laten zien. Ruimtelijke gelaagdheid kan zo duidelijk worden. Het gevelmateriaal bepaalt de kleur. Hiervoor worden aanvullend foto's aangedragen. In het kort zijn de te analyseren thema's voor het gezicht van de gevel de volgende:

- De hoofdvorm
- Het zijprofiel
- De openingen (voor licht) en voor de ingang (entree deur)
- Constructieve zichtbare delen in de gevel, (horizontaal en verticaal)
- Articulerende (decoratieve) delen
- Vooruitstekende delen en terugspringende delen
- Materiaal, kleur

De sociale filter en zijn kenmerken

In hoofdstuk 4 *Begripsbepaling gevel* worden de overgangen van de gevel in zijn functie als beschermende filter in beeld gebracht. Een groot aantal delen, en ook ruimte, kan aan deze bescherming als een sociale filter bijdragen. Een aantal van deze delen ontwikkelde zich door de geschiedenis heen, andere werden bij de introductie van het als zodanig ontworpen woongebouw nieuw toegevoegd.³⁹ Volgens de architect Herman Hertzberger (geb.1931) werkt het gehele complex van ervaringen mee aan het geleidelijk binnenkomen.⁴⁰ Deze ervaring wordt door architectuur opgeroepen: verandering van hoogte, breedte, diepte, lichttoetreding, verlichting, materiaal, vloerniveau et cetera, hier samenvattend *architectonische middelen* genoemd.

38 De visuele waarneming van de gebouwde omgeving werd door Niels Prak onderzocht. Hierop wordt later in dit hoofdstuk nog ingegaan. De belangrijkste Gestaltwetten worden met een foto verduidelijkt.

39 Te denken valt aan de buitentrap, de entree deur, het raam, de galerij, uitstekende elementen zoals een erker, privé-buitenruimten zoals balkon en loggia, het portiek en drempels door hoogteverschil tussen de verschillende elementen.

40 Hertzberger 1996, 86..

Een analyse van overgangen en hiërarchieën om tot het hart van het object door te dringen beschrijft Simon Unwin als een analyse van de beweging van buiten naar binnen.⁴¹ Deze beweging van buiten naar binnen en andersom zijn voor de gevel als een sociaal filter belangrijk. *Materiële en ruimtelijke middelen* voor, in en achter de gevel kunnen deze beweging ondersteunen of remmen. De overgang van buiten naar binnen is een belangrijke ervaring waarbij wij ons in relatie tot de ander kunnen zien. Veel van deze ervaringen zijn visueel en bij het benaderen van een gebouw al waarneembaar. Unwin gaat ervan uit dat er in de overgang vaak een hiërarchie opgebouwd wordt, het binnentreden gaat gepaard met het passeren van verschillende zones of elementen die tot een private sfeer leiden. Het kan zelfs zijn dat de bewoner of bezoeker stap voor stap langs gebieden loopt die uiteindelijk tot het hart van het gebouw leiden.⁴² Deze weg van publiek naar privaat wordt in de analyse van de sociale filter in beeld gebracht. Daarbij ligt de aandacht bij de visuele middelen. Hoe loopt de bezoeker van buiten, bijvoorbeeld van de stoep, naar de woningdeur? Tijdens de analyse wordt de sociale filter onderscheiden op het niveau van het gehele gebouw (dat wordt zichtbaar in de isometrie) en de filter tot aan de woning (die wordt zichtbaar bij het tekenen van de weg tot aan een exemplarische woning). De ruimtelijke en materiële middelen worden, voor zover dit mogelijk was, door foto's in beeld gebracht.

Bij het onderzoeken van de filterelementen wordt de leesbaarheid belangrijk: kan een bezoeker de ingang herkennen en deze hiërarchie lezen? Een porticus is bijvoorbeeld een duidelijk teken voor een entree. Hoogteverschillen, details, decoratie markeren deze entree. Om niveaueverschillen te kunnen begrijpen is tekenmateriaal nodig, zoals een doorsnede naast de plattegrond en gevel van het gebouw. Vervolgens wordt de weg van stoep naar entreedeur in een isometrie in beeld gebracht. De visuele herkenbaarheid van de sociale filter is in de isometrie te zien. Het zal echter duidelijk zijn dat veel van de architectonische middelen zowel een bijdrage aan de sociale filter leveren als aan het gezicht van het gebouw. Zo kunnen bijvoorbeeld de hoofdentree van het woongebouw, de woningentree en de weg ernaartoe een sociaal filter-element zijn, maar ook onderdeel van het gezicht van het gebouw.

Vragen voor de analyse van de gevel

De cases vertegenwoordigen een breed spectrum van woongebouwen in de twintigste eeuw.⁴³ De volgende vragen vormden de basis voor de analyse:

1 *Wat is de eerste indruk bij het benaderen van het gebouw?*

Met deze vraag zijn de snel herkenbare delen van het woongebouw en zijn gevel bedoeld. Er wordt naar de *hoofdvorm* en het *zijprofiel* gekeken om te traceren of deze bij de eerste indruk tot een herkenbaar geheel hebben geleid. Naast de hoofdvorm kunnen dit ook enkele gearticuleerde delen zijn.

41 Unwin 2009, 209: "Experiencing products of architecture involves movement. One passes from outside to inside, or through the serial stages of a route. Even in a simple enclosed space it is not possible to look in all directions simultaneously, so one moves around."

42 Unwin 2009, 210: "Transition is an essential element in our dramatic experience of the World. Transitional places are important in the ways static places relate to each other. They play a part in the relationship between a place and its context. Often there is a sequence of hierarchy of stages between one static place and another. When entering dwellings, for example, one usually has to pass through a number of different zones of increasing privacy. Sometimes this hierarchy or serial experience of places culminates in a place that is conceptually at the core of the work of architecture – its heart."

43 Zie ook voor de criteria voor de keuzes van de cases hoofdstuk 8.2.

- 2 *Welke architectonische middelen zijn in de gevel als een gezicht ingezet?*
Zijn er herkenbare en leesbare delen waarmee de (re)presentatie van het gebouw opgebouwd wordt? Deze delen van het gebouw als een gezicht komen in beeld: de openingen, de constructieve zichtbare delen in de gevel, de articulerende of decoratieve delen, vooruitstekende en terugspringende delen, materiaal en kleur. Middelen die de continuïteit bevorderen, zoals horizontale en verticale lijnen in de gevel, worden door het in beeld brengen van de verschillende delen opgezocht. Dit kunnen ramen, balkons, erker, lijsten, pilasters, risalieten en zelfs een hemelwaterafvoer zijn. De vensterindeling kan onderdeel van de articulatie zijn.
- 3 *In hoeverre is het gebouw als woongebouw met zijn woningen te herkennen?*
Verticale ritmiek kan bijvoorbeeld ertoe bijdragen dat de individuele woningen herkenbaar blijven. Deze ritmiek kan door de openingen tot stand gekomen zijn, maar ook door andere middelen. Het is interessant te bezien met welke middelen ritme wordt opgebouwd.
- 4 *Is er sprake van een gezicht of van een masker?*
Naarmate het wonen achter de schermen niet meer zichtbaar is, spreken wij wellicht van een masker, of van gezicht en masker tegelijk; soms is er een spanningsveld tussen beide en is de keuze niet makkelijk.
- 5 *Welke architectonische middelen hebben de sociale filter bepaald?*
In beeld gebracht wordt de weg van stoep tot woning en de middelen van de gevel die aan de leesbaarheid van deze weg bijgedragen hebben. De tekeningen die deze *overgangen* en *hiërarchieën* duidelijk moeten maken zijn een isometrie van de gevel en een isometrische tekening van de weg van stoep tot woningvoordeur. Als voorbeeld worden een of enkele voordeuren getekend. De elementen die eraan bijdragen dat men weet wanneer men een grens overgegaan is, zijn met foto's in beeld gebracht. Door de tekening van de weg van stoep tot deur worden de materiële en ruimtelijke volgorde duidelijk. Deze volgorde wordt ook in een schema duidelijk gemaakt.
- 6 *Is de sociale filter van publiek naar privaat voor, in, of achter de gevel bepaald?*
Het historisch overzicht van het woongebouw heeft laten zien dat de sociale filter vroeger al op de stoep begon. Deze vraag verduidelijkt of en hoe de ruimtelijke positie van de sociale filter door de onderzochte honderd jaar veranderde.
- 7 *Zijn gezicht, masker en filter van de gevel van het woongebouw op het gebouw als geheel of op de woning als individuele eenheid gebaseerd?* Het is interessant te kijken of er ook middelen ingezet zijn om iedere woning apart te laten zien.

De leesbaarheid van de gevel: bouwopgave en bouwvorm

In hoofdstuk 4 *Begripsbepaling gevel* wordt het fenomeen van de tekens in de architectuur uitgelegd. De Noorse architect en theoreticus Christian Norberg-Schulz (1926-2000) zag in zijn werk *Logik der Baukunst* de *bouwopgave* als het herbergen van maatschappelijke acties en het representeren van een cultuur.⁴⁴ De maatschappelijk-culturele achtergrond van de opgave heeft invloed op zowel het *gezicht* en het *masker* als op de *sociale filter*. De bouwopgave kan al vanwege een bepaalde functie en de daarmee verbonden culturele codes om architectonische middelen vragen.⁴⁵

44 Norberg-Schulz 1965, 104.

45 Zie voor verdere uitleg hoofdstuk 4.6 waar Norberg-Schulz en zijn betoog over bouwopgave en bouwvorm beschreven wordt.

Opvattingen over het private wonen, over verbinding met het publieke, over het gebruik van de ruimte voor, in en direct achter een gevel zijn door de tijd veranderd. Deze veranderde opvattingen hebben invloed op het *gezicht* en de *sociale filter* van een woning gehad. Ideeën over schoonheid, over waarden in de samenleving, bepaalden het woongebouw en zijn gevel. Deze ideeën worden bij iedere case beschreven; het zijn aspecten uit hoofdstukken 6 en 7 (*De gevel en het publieke; De gevel en het private wonen*). Nieuwe bouwetten hebben invloed gehad op de gevel. De economische en de technische achtergrond beïnvloedde de wijze van productie en daardoor ook het *gezicht*, *masker* en de *sociale filter*. Wetgeving, economie en nieuwe bouwmethododes worden, voor zover die getraceerd konden worden en ze belangrijk waren voor de gevel, bij ieder case beschreven; het zijn aspecten uit hoofdstuk 5 (*Het woongebouw*).

Norberg-Schulz definieerde *bouwworm* als alle architectonische middelen, verhoudingen, structuren, en relaties, van nabijheid tot gelaagdheid en hiërarchie.⁴⁶ Naast de bouwopgave was voor hem de bouwworm de belangrijkste plek voor tekens. Dit maakt de bouwworm tot een belangrijk analyseobject. Een bestanddeel van de bouwworm is de gevel en zijn gezicht of masker. Een gebouw kan, afhankelijk van de stedenbouwkundige inpassing, meerdere gezichten hebben.⁴⁷ De analyse van de bouwworm houdt zich met de architectonische middelen en hun relaties bezig. Voor de bestanddelen van de bouwworm wordt de metafoer *gezicht* als basis aangedragen. De mogelijke vertaling van het gezicht naar architectonische bouwdelen van de gevel is eerder in dit hoofdstuk uitgelegd.

De visuele waarneming van de gebouwde omgeving

Om een gevel te kunnen lezen moet de beschouwer, de lezer, de code die met de gevel of onderdelen van de gevel uitgedragen wordt ook kunnen lezen. De lezer moet, zoals Umberto Eco dit formuleerde, ingewijd zijn.⁴⁸ De gebouwde omgeving wordt door een beschouwer op verschillende manieren waargenomen.⁴⁹ Tekens of codes zijn aanwezig in de bouwopgave en in de bouwworm. Een passant kijkt onbewust; hij "ondergaat" het gebouw.⁵⁰ Niels Luning Prak, docent vormgeving aan de TU Delft, deed studies om op dit onbewuste proces greep te krijgen, wat tot een aantal zeer bruikbare wetten heeft geleid.⁵¹ Een beschouwer scant onbewust het geziene heel snel; pas in een tweede fase wordt nauwkeuriger gekeken. Prak spreekt van het *korte tijd geheugen* waarin die informatie die wij herkennen opgeslagen wordt in het *lange termijn geheugen*. Zo kunnen wij bijvoorbeeld een woongebouw dat een basisvorm van een rechthoek heeft heel snel onbewust opslaan, omdat wij een rechthoek herkennen. Het waargenomen object wordt zo veel mogelijk vereenvoudigd; wij spreken van de eerste impressie. Prak vat enkele conclusies als wetten samen (Gestaltwetten), die op gebouwen toepasbaar zijn en die een basis vormen voor de waarneembaarheid van het gebouw.⁵²

46 Met *hiërarchie* wordt een relatie van de mindere, of minder betekenisvolle tot de meerdere bedoeld.

47 Zie ook paragraaf 6.3.

48 Zie voor een uitgebreide uitleg over tekens in de architectuur paragraaf 4.6.

49 Een architect is geschoold in het kijken naar een gebouw en heeft vaak een zoekende vraag waarmee hij kijkt. Ook Norberg-Schulz was architect en ging de analyse van tekens zeer bewust aan.

50 Prak 1973, 2.

51 Prak 1973.

52 Prak 1973, 14- 21. De Gestaltwetten zijn: de wet van de Prägnanz, de wet van de nabijheid, de wet van de gelijkheid, de wet van de continuïteit, en de wet van de eenvoudige hoofdvorm. Naast deze wetten concludeerde Prak dat horizontale en verticale richtingen

Op het eerste gezicht zal een waarnemer hetgeen hij herkent zien en opslaan. Wil een architect een gebouw korter laten lijken, dan kan hij deze waarneming gebruiken en de hoofdvorm in hoogte laten verspringen zodat meerdere rechthoeken van verschillende hoogte te herkennen zijn.⁵³ Andersom kan een sterke horizontale lijn verschillende gevels met elkaar tot een geheel verbinden.

De toepassingen van Praks studie zijn behulpzaam bij het lezen van de analysetekeningen van de gekozen cases. Als de eerste waarneming zich reduceert tot een eenvoudige vorm, dan kan de reductie tot de *hoofdvorm* van het gebouw de eerste waarneming weergeven. Terugkomend op de metafoer van het *gezicht* spreken wij vaak van de *contour* van het gezicht, dat is de omtreklijn. Een hoofdvorm van een gevel hoeft echter niet een omtreklijn te zijn, maar kan ook uit meerdere eenvoudige vormen bestaan. Als delen voorspelbaar zijn, zoals een hoofdvorm, of als de delen meerdere repeterende herkenbare vormen hebben, spreekt Prak van *redundantie* van informatie. Een *ritme* van vormen, opgebouwd uit goed leesbare elementen, zal, als die vorm herkenbaar is, door ons opgeslagen worden.⁵⁴ Hoe meer redundantie, hoe beter leesbaar een vorm.⁵⁵ De beschouwer zal eenvoudige vormen, in een ritme gebruikt, heel snel herkennen. De studie van Prak leidt tot de, hierna kort te beschrijven, aspecten: *hoofdvorm*, *ritme*, *redundantie*, *diepte*, en *de wet van de continuïteit*; ze zijn belangrijk in de visuele waarneming. Ze dienen tijdens de analyse ervoor om de leesbaarheid van een gebouw te beoordelen.

Hoofdvorm

Bij een gebouw bestaat de hoofdvorm uit eenvoudig opneembare en herkenbare vlakken, en de gevel kan zo een vlak zijn. Reduceren wij de geveltekening tot de hoofdvorm, dan ontstaat bijvoorbeeld een rechthoekig vlak. Ook al wordt ze onderbroken door elementen in de gevel, zoals balkons, ervaren we het vlak. Bij het tekenen van de hoofdvorm is er in dit onderzoek voor gekozen ook de nadrukkelijk aanwezige secundaire hoofdvormen in de tekening mee te nemen. Het gaat bijvoorbeeld om een portaal, of portaalachtige openingen, een markante erker of andere markante gebouwdelen.

Ritme

Dit helpt de waarnemer een gebouw op te nemen. Ritme kan de verdeling in afzonderlijke woningen zichtbaar maken. Daarbij dienen wij onderscheid te maken tussen horizontale en verticale ritmerende delen. Prak stelde vast dat horizontale en verticale vormen en lijnen door de mens makkelijker opgenomen worden dan andere. Horizontale lijnen dienen als verbindend element. Dit kan bijvoorbeeld een latei zijn of een puibalk. Verticale lijnen dienen als verbindend of juist scheidend element. Zo kunnen verticale lijnen, zoals die van de hemelwaterafvoer, voor de herkenbaarheid van de individuele woningen zorgen.

sneller waargenomen worden dan andere richtingen.

53 Prak 1973, 22.

54 Prak 1973, 23. Hij definieerde een ritme als een repeterende reeks van dezelfde elementen in de architectuur, evenals in de muziek.

55 Prak 1973, 23. "Door opvoering van de redundantie kan de leesbaarheid – en daarmee de betekenis worden vergroot: door verkleining van het aantal vormen; door reductie van het aantal vormsoorten [...]."

Redundantie

Hiermee worden de herhaling bedoeld die wij eenvoudig op kunnen nemen, Prak spreekt van het vorspelbare.⁵⁶ Herhaling draagt bij aan de herkenbaarheid van het geheel. Als in een gevel elke opening anders is en de hoofdvorm ook nog verspringt, is er weinig redundantie en weinig herkenbaarheid.

Diepte

Gebouwen staan in de ruimte en we nemen ze in een perspectief waar. Diepte kan dan beter herkend worden. Een vlakke gevel biedt weinig dieptewerking en maakt het lezen van het gebouw moeilijker. Daarom zijn er isometrische tekeningen van de gevel gemaakt.

De wet van de continuïteit

Deze wet maakt dat wij een gevelvlak herkennen. Ook al zitten er voorsprongen of gaten (balkon, loggia, erker) in de gevel, de massa van het vlak loopt voor ons gevoel door. De continuïteit van meerdere huizen naast elkaar kan door een rooilijn gewaarborgd worden. Een vlakke gevel wordt als een grote vorm waargenomen wanneer heel veel gelijke elementen in één vlak liggen. Loggia's vallen dan bijna weg in de waarneming. De waarnemer ziet een grote ondoordringbare hoofdvorm. De wet van de continuïteit is ook van toepassing op een groot aantal gelijke balkons die uitsteken.

Prak stelde vast dat voorkeuren voor de mate van complexiteit van gebouwen door de tijd veranderden. Tijdens het onderzoek wordt gekeken welke veranderingen de gevel van woongebouwen gedurende de twintigste eeuw ondergingen. De woongebouwen van Berlage waren ingetogen en beperkten zich tot enkele accenten. Hij wilde een samenhang in zijn gebouwen bereiken. De functionaristen lieten weinig tot geen contrasten toe en hun gebouwen waren grote vlakke vierkante vormen. Een architect als Hertzberger wilde de menselijke schaal realiseren en deed dit onder andere door een lang gevelvlak met een herkenbaar ritme en herkenbare diepte te verdelen in snel waarneembare delen.

Analysedoel

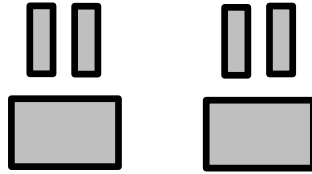
Het doel van de casestudie is de architectonische middelen die architecten voor de gevel ingezet heeft in beeld te brengen. Deze middelen kunnen zowel het gezicht, het masker en/of de sociale filter opbouwen. De evaluatie zal duidelijk maken hoe de gevel met zijn gezicht of masker en sociale filter door de eeuw heen opgebouwd werd, of er veranderingen plaatsgevonden hebben en of de gevel voor de waarnemer duidelijk leesbaar geweest is. De waarnemer zal de ene gevel heel anders waarnemen dan een andere gevel, afhankelijk van de vorm, de ordening van ramen, balkons en entrees. Aangezien het noodzakelijk is de onderzoeksmethode aan het begin van dit onderzoek uit te leggen en niet pas in het deel van de analyse van de tien cases, zijn hierboven al de hoofdbestanddelen van een gezicht aangedragen en vervolgens vertaald naar mogelijke elementen van het gezicht van een gebouw. Ook is de gevel als drager van tekens en de sociale filter van het wonen en een aantal van de daarvoor ingezette elementen al genoemd.

Hoofdvorm

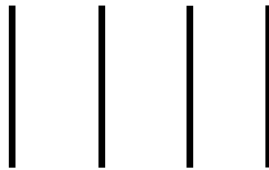
Ritme

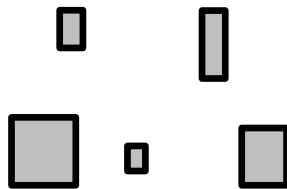
Horizontale lijnen

Vertikale lijnen

Weinig redundantie

Continuïteit

Discontinuïteit

AFBEELDING 2.1 Voorbeelden van de Gestaltwetten van Prak.

De analyse opbouw

De case – feiten

De informatie over de opdracht en de locatie, de architect, het ontwerp en het proces wordt bij iedere case aan het begin beschreven. Het gebouw in zijn tijd, de plek waar het gebouw staat, de stedelijke configuratie, de gebouwconfiguratie en de ontsluiting hebben invloed op gezicht, masker en filter van het gebouw. De motivatie voor de keuze van de case wordt bij iedere case genoemd.

Bouwworm – de eerste impressie en zijn tekens

Bij de benadering van het woongebouw kan de beschouwer al een eerste indruk opnemen. Met name de hoofdvorm zal op de beschouwer een indruk maken. Het beeld kan door enkele architectonische middelen een impressie geven van een paleis, een fabriek of bijvoorbeeld een kazerne. Voor het lezen van tekens is de eerste indruk zeer belangrijk. Welke middelen springen in het oog en hoe werden deze voor het gevelbeeld ingezet? Deze analyse begint met het benaderen van het gebouw vanuit de wijk. Kan een herkenbare vorm aan de eerste indruk verbonden worden? Een foto van het gebouw vanuit het publieke genomen introduceert de eerste indruk. Vervolgens legt een tekening de waarneembare hoofdvorm en nadrukkelijk aanwezige vormen vast. Van belang voor dit onderzoek is hoe de architect deze hoofdvorm opgebouwd heeft. Wat zijn de architectonische middelen hiervoor geweest? Hoe zijn de middelen ingezet? Is een hoofdingang bijvoorbeeld alleen pragmatisch op zijn plek gezet, of in een middenas en omkaderd zodat de waarnemer meteen meer herkent?

Bouwworm – het gezicht/masker

De accenten die in de gevel gereduceerd getekend worden zijn de basis voor een neutrale beschrijving van het gezicht van het woongebouw en de woning zelf. In reductietekeningen waarin de gevel tot de belangrijkste accenten ontleed is, wordt het gezicht van het woongebouw in beeld gebracht. Van de exacte beeldtaal van het menselijke gezicht naar een taal voor het gebouw worden voor ieder project, voor zover mogelijk en zinvol, dezelfde gereduceerde analytische tekeningen gemaakt. De analyse van het aspect van het gezicht eindigt met de vraag naar de afleesbaarheid van de gevel.

Bouwworm – de sociale filter

In de bouwworm zijn ook de middelen en ruimtes opgenomen die sociale bescherming bieden, die een overgang van het publieke gebied tot de private woning begeleiden. Ze kunnen voor contact met andere mensen afwerend of uitnodigend zijn. Meestal gaat het daarbij om afstanden tussen publiek en privaat.⁵⁷ Deze afstanden zijn ingebed in de weg van de stoep, naar de eigen deur, naar het private domein. Architectonische middelen en ruimtes dragen bij aan de sociale filter tussen buiten en binnen.

De analyseopbouw is in een tabel samengevat:

ANALYSE OPBOUW	Grafisch medium of tekst	Gevraagde informatie
DE CASE - FEITEN		
	- Documenten	- Informatie - Basisdocumentatie - De opdracht - De locatie - Het gebouw in zijn tijd - De architect in zijn tijd - Het ontwerp en ontwerpproces
		- WAT?
		- WAAR?
		- WIE ONTWIKKELDE?
		- WIE BOUWDE?
	- Archiefmateriaal	- Situatietekening plattegronden - Gevels - Doorsnede - Foto's - Details
BOUWOPGAVE		
		- Maatschappelijke achtergrond - Wat was de opgave?
BOUWVORM		
BOUWVORM: EERSTE IMPRESSIE		
	- Foto of schets - Reductietekening van de hoofdvorm en secundaire vormen	- Waarneembare hoofdvorm - Wat is de eerste impressie? - Wat springt in het oog? - Wat zijn de architectonische eenvoudige hoofdvormen, en eventueel repeterende vormen, die de eerste impressie creëren?
BOUWVORM: GEZICHT		
Analysetekening	- Reductietekening	- De hoofdvorm
	- Reductietekening	- Het profiel
	- Reductietekening	- Openingen (licht)
	- Reductietekening	- Entree; openingen (deuren)
	- Reductietekening	- Constructieve zichtbare delen, horizontaal, verticaal
	- Reductietekening	- Tot articulatie bijdragende delen (decoratieve middelen)
	- Reductietekening	- Vooruitstekende en terugspringende delen
	- Foto	- Huid, materiaal en kleur gevelbekleding
	- Tekst en foto's	- Wat zijn de architectonische middelen voor het opbouwen van een gezicht?
	- Tekst	- Is er sprake van gezicht of masker?
	- Tekst	- Is de individuele eenheid afleesbaar?
BOUWVORM: FILTER		
Analysetekening	- Isometrie	- De gevel naar het publieke met zichtbare diepte en zichtbare overgangen
	- Isometrie als Reductietekening	- De weg van stoep naar woningdeur
Duidelijk maken van	- Tekst of schema	- Overgangen
	- Tekst of schema	- Hiërarchieën
	- Tekst, schema, isometrie en foto's	- Hoe weet je dat je over een grens tussen publiek en privaat bent gegaan? - Welke architectonische middelen zijn hiervoor gebruikt?

TABEL 2.1 Opbouw van de analyse voor de casestudie.

3 Reden en context

3.1 De reden voor dit onderzoek

Deze studie maakt deel uit van het onderzoek dat aan de leerstoel *Architectural design - Dwelling* van de faculteit *Architecture and the Built Environment* aan de TU Delft wordt gedaan. De leerstoel houdt de architectuur van woningbouw tegen het licht van de veranderende achtergrond van cultuur, maatschappij en techniek. In dit grote spectrum worden zowel in het onderwijs als in het onderzoek zeer verschillende thema's opgepakt. De studies richten zich op lifestyle en wonen, op verdichting, functiemenging, en kwaliteit van het wonen in de dichtheid van de stad of in de sub-urbane regio's. Een belangrijk en steeds weer terugkomend aspect is de relatie tussen de publieke ruimte en het private wonen, die in de stedelijke context vaak zeer dicht bij elkaar liggen. Daarbij vormt het historisch onderzoek een natuurlijk referentiekader omdat veranderingen langzaam gaan en ingebed zijn in een historische ontwikkeling.⁵⁸ De gevel van woongebouwen en zijn verband met de publieke ruimte werd tot nu toe aan de leerstoel nog niet onderzocht. Het vult het spectrum van het onderzoek over wonen in dichtheid, lifestyles, typologisch onderzoek, en onderzoek over flexibiliteit van plattegronden aan. Inzicht verschaffen in het tot stand komen van een gevelontwerp en zijn leesbaarheid kan bovendien een bijdrage leveren aan actuele discussies over de gevel.

In het proefschrift van Susanne Komossa getiteld *De transformatie van het Hollandse Bouwblok in relatie tot het publieke domein* (2008) worden het stedelijke blok en zijn veranderingen tegen het licht gehouden van de maatschappelijke en economische ontwikkelingen. Daarbij is het Hollandse bouwblok dat tussen de woning en de publieke ruimte staat object van het onderzoek en worden de onderlinge relaties in beeld gebracht. Haar onderzoek heeft raakvlakken met dit proefschrift waarin de gevel als object van het onderzoek steeds weer gerelateerd wordt aan de publieke ruimte enerzijds, en aan de private ruimte anderzijds.

Als bemiddelaar tussen het wonen en de publieke ruimte bepaalt de gevel, naast de vorm, het beeld van de woonomgeving en daarmee ook deels het stedelijke beeld. Dit onderzoek grenst daarom aan andere vakdisciplines zoals geschiedenis, stedenbouw, omgevingspsychologie en sociologie. Een architect bouwt voor mensen in een meestal geplande en voor een deel al bebouwde omgeving en kan zijn vakdiscipline niet los zien van andere disciplines. Dit onderzoek kan daarom gezien worden als een verlengstuk van studies over de leefbaarheid van de woonomgeving zoals het proefschrift van Machiel van Dorst *Een duurzaam leefbare woonomgeving* (2005).

De praktische relevantie van deze studie ligt in de aanknopingspunten voor het onderwijs, maar ook voor de praktijk. Studenten kunnen de analysemethode en de aangedragen analysetabel voor onderzoek verder ontwikkelen. Bovendien kunnen zij de hier opgedane historische en analytische kennis gebruiken. Instanties die zich met gevelrenovatie bezig houden, zoals woningbouwcorporaties

die de bestaande woningvoorraad willen renoveren, hebben er veel baat bij de gevel niet alleen technisch maar ook architectonisch te doorgronden en vervolgens tot renovatie over te gaan. Een renovatie zou zich idealiter niet alleen met technische maar ook met esthetische aspecten van het gebouw bezig moeten houden. In hoofdstuk 10 worden aanleidingen voor verder onderzoek gegeven.

3.2 De context van dit onderzoek

De primaire bron voor het onderzoek is het woongebouw zelf. Tien ontwerpen voor woongebouwen worden als casestudies uitgewerkt. Alle tien woongebouwen zijn gerealiseerd. Ze staan nog steeds en zijn deels gerenoveerd. Voor de oorspronkelijke tekeningen en het fotomateriaal werden stadsarchieven, architectenbureaus en *Het Nieuwe Instituut* in Rotterdam geraadpleegd. Daarnaast waren voor het theoretische onderzoek secundaire bronnen van belang, zoals wetenschappelijke publicaties, historische beschrijvingen, beschouwingen over specifieke thema's, beeldbanken van stadsarchieven, en de vaktijdschriften uit de tijd van de oprichting van de gebouwen, zoals het *Bouwkundig Weekblad*. In de jaren tussen ca. 1880 en 1960 publiceerde dit blad een enorme hoeveelheid artikelen over ontwikkelingen in de woningbouw. Deze teksten vormen waardevolle bronnen over het woongebouw en het toenmalige debat erover.

In het volgende zullen de voor deze studie relevante onderzoeken en beschouwingen kort worden beschreven, onderverdeeld in vier categorieën: het woongebouw in Nederland, het aanzien van een (woon-)gebouw, het publieke en de relatie tot het wonen, en het private wonen. Daarnaast was de methode van de plananalyse, die in Delft ontwikkeld is en veel in het onderwijs toegepast wordt, voor het opbouwen van de analysemethode voor de tien casestudies relevant. De in 1979 gepubliceerde studie van Niels Prak, *De visuele waarneming van de gebouwde omgeving*, was een belangrijk uitgangspunt voor de interpretatie van de gevels, met name de casestudies. Enkele andere voor dit onderzoek belangrijke studies die aan de TU Delft werden ontwikkeld zullen afsluitend worden genoemd worden.

3.2.1 Het woongebouw in Nederland

De Rijksoverheid doet om de drie jaar onderzoek naar woonwensen, de samenstelling van de huishoudens, de woning en de woonomgeving om een duidelijk beeld op de woonmarkt te hebben. Kwalitatieve doelstellingen en opvattingen over de architectuur van het wonen zijn meestal niet in onderzoeken van de overheid te vinden, maar wel in monografieën over architecten of in artikelen die architecten zelf omtrent dit thema geschreven hebben.⁵⁹ Het tijdschrift *DASH* van de leerstoel *Architectural design - Dwelling* geeft sinds 2009 een reeks themanummers uit, die alle op architectonisch onderzoek van woningbouw gericht zijn. Enkele themanummers zijn in dit proefschrift

59

De Vreeze 1999. Op pagina 30 en 31 schrijft de auteur dat hijzelf voor het in beeld brengen van de esthetische opvattingen vooral naar de monografie van Berlage door Polano (1988) en van Van Tijen door Idsinga en Schilt (1987) gekeken heeft. De opvattingen van architecten met betrekking tot de Nederlandse woningbouw vormen een rode draad in zijn proefschrift en komen in paragraaf 4.2 aan bod.

aangehaald. Het *Bouwkundig Weekblad* wordt regelmatig aangehaald in de theoretische uitwerking van het thema (vooral in hoofdstuk 5, 6 en 7). Over de architectuur van de Nederlandse woningbouw waren de volgende onderzoeken en beschouwingen voor mijn onderzoek relevant:

Noud de Vreeze, architect en onderzoeker, schreef in 1993 zijn proefschrift over de kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland, *Woningbouw, inspiratie & ambities*. Als leidraad nam hij de drie pijlers van Vitruvius (utilitas, firmitas, venustas), de *functionele*, de *technische* en de *esthetische kwaliteit*. De ontwikkelingen in de sociale woningbouw in de negentiende en de twintigste eeuw worden in beeld gebracht. Het woongebouw heeft de centrale plek in het onderzoek, maar ook andere types komen aan bod (hofjeswoningen, twee onder een kap, rijtjeshuizen). Het onderzoek biedt een omvattende overzicht van de ontwikkeling van de Nederlandse woningbouw. Het beleid van de overheid komt duidelijk in beeld waardoor veranderingen in de woningbouw begrijpelijk worden.

Jacques Nycolaas publiceerde in 1974 in samenwerking met Niels Prak een studie over de Nederlandse volkshuisvesting met een focus op de tijd na 1945, met de titel *Volkshuisvesting*. Doelstelling was de historische ontwikkeling van de woningbouw en het overheidsbeleid op dat terrein in beeld te brengen. Deze studie was van belang omdat het overheidsbeleid consequenties heeft voor de mogelijkheden die een architect tijdens het ontwerpen van de woningen wel of niet geboden worden.

MaartenJan Hoekstra bekeek de geschiedenis van het Nederlandse wonen in zijn in 2009 gepubliceerde boek *Huis, tuin en keuken – Wonen in woorden door de eeuw heen*. Hij trachtte aan de hand van woorden en hun etymologische oorsprong het opkomen van nieuwe architectonische en bouw-constructieve middelen in kaart te brengen, en maakte duidelijk hoe de culturele en technische ontwikkeling invloed had op de woonarchitectuur. Leenwoorden uit bijvoorbeeld Frankrijk laten zien dat architectonische middelen zowel in interieur als exterieur uit andere culturen overgenomen kunnen zijn. Het boek geeft een duidelijk en compact overzicht over de geschiedenis van het wonen. Aan de hand van nieuw optredende woorden een geschiedenis op te tekenen, is een interessante benadering, echter onvoldoende om tot een compleet beeld te komen.

Ruud Meischke en H.J. Zantkuijl publiceerden in 1969 *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*. Het is een gedenkboek van de Vereniging Hendrick de Keyser en omvat daarom alleen huizen die onder deze vereniging vallen. Dat zijn vooral huizen in steden (veel huizen in Amsterdam) en niet op het platteland, en het zijn individuele woonhuizen. Wel zijn er voorbeelden genoemd van woonhuizen die tot woongebouwen werden omgevormd. Het boek geeft daardoor duidelijkheid over de eerste ontwikkelingen tot collectieve woonhuizen en was relevant om de oorsprong van het woongebouw te traceren.

Niels Prak publiceerde in 1991 *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*. Hij zag zijn boek als een vervolg op Meischke en Zantkuijl. Prak verdeelde het tijdsbestek in drie groepen: 1800-1870, 1870-1914 en 1914-1940 en onderzocht in de drie fases de volgende aspecten: 1. maatschappij en bouwbedrijf; 2. de woning van de arbeidende stand; 3. de controle op het bouwen; 4. de constructie; 5. hygiëne, verwarming en verlichting; 6. de indeling; 7. ligging en verschijningsvorm. Focus waren hier niet alleen als zodanig ontworpen woongebouwen, maar ook rijtjeshuizen, villa's, beneden- en bovenhuizen. Prak maakte duidelijk hoe zich het beneden- en bovenhuis vanuit het rijtjeshuis ontwikkeld hebben.

3.2.2 Het aanzien van een (woon)gebouw

Tijdens de theoretische uitwerking van de voor dit proefschrift relevante begrippen omtrent de gevel en zijn gezicht, masker en sociale filter komen de theoretici Vitruvius (ca. 80-70 voor Chr. -ca. 15 v. Chr.) en Leon Battista Alberti (1404-1472) kort ter sprake. Zij gaven eerste aanzetten tot het lezen van een gevel. Dit bevestigt hoe oud de studie over het gebruik van een gevel voor communicatie eigenlijk al is. Vitruvius, een van de eerste bekende architectuurtheoretici, schreef al over de schoonheid, *venustas*, van een gebouw. Volgens Vitruvius is schoonheid uit verschillende elementen samengesteld: ordening, harmonie, evenwichtige verhoudingen, decor, economie en schikking, ofwel de juiste plaatsing van delen.⁶⁰ Alberti beschreef in zijn traktaat *Re Aedificatoria* de regels en codes waaraan de architect zich bij het ontwerpen moest houden. Beide theoretici bevestigen dat de gevel te allen tijden ook de functie van communicatie heeft gehad. Dat de juiste plaatsing van de delen ten opzichte van elkaar zeer belangrijk was, bleek tijdens het onderzoek ook bij het bestuderen van de ontwerpen van de (soms lange) gevels van de woongebouwen, die door de juiste plaatsing van architectonische middelen leesbaar gemaakt konden worden.

Over de gevel, zijn aanblik, de waarneming van de gevel en de tekens die hij uit kan zenden hebben de volgende onderzoeken en beschouwingen inzicht geboden:

Gottfried Semper (1803-1879) schreef in 1851 zijn betoog over de basiselementen van de bouwkunst, *Die vier Elemente der Baukunst*. Zijn beschrijving van het ontstaan van de omhulling, de wand en het gewaad, legt een relatie met de gevel en zijn functie als drager van tekens. Semper werkte zelf als architect en doceerde in Zürich; de Nederlandse architect H.P. Berlage was zijn leerling. In hoofdstuk 4 *Begripsbepaling gevel* zal hierop terug worden gekomen.

Auke van der Woud, kunst- en architectuurhistoricus, onderzocht het architectuurdebat in de negentiende eeuw in Nederland in het in 1997 gepubliceerde boek *Waarheid en karakter*. Hij stelt: "de ideeën, overtuigingen en theorieën [zijn] ongelooflijk belangrijk [...] voor het handelen, ook voor het ontwerpen van een gebouw, ook voor het kiezen van een architect."⁶¹ Het gebouw moest (in die tijd) vertellen wat zijn functie en zijn maatschappelijke status was – dit was de essentie van de karakterleer. Van der Woud constateerde in zijn onderzoek dat tegen het einde van de negentiende eeuw het debat over het karakter in zo verre eindigde dat men het eens was over het feit dat Nederland was aangekomen bij een moderne architectuur, gebaseerd op rationele beginselen.⁶² De kijk op een gebouw als een verschijnsel dat functie en status belichaamt kan echter wel een relevant argument voor een ontwerp zijn en is nog steeds niet achterhaald.

Er zijn veel publicaties over tekens en communicatie in de architectuur. Daarbij zijn er verschillende denkbeelden over de wereld van de tekens en hun betekenis. Een eerste benadering gaat uit van semiotische modellen, zoals de grondleggers van de leer van de tekens, de Amerikaanse filosoof en logicus Charles Sanders Peirce (1839-1914) en de Zwitserse linguïst Ferdinand de Saussure (1857-1913), die al in de negentiende eeuw ontwikkeld hebben. Ongeveer een eeuw later werd Umberto Eco (1932-2016) een van de belangrijkste schrijvers over de leer van de tekens in Italië.

60 Vitruvius & Peters 2004, 35. Vitruvius noemde hier de elementen *ordinatio*, *eurythmia*, *symmetria*, *dispositio*, *decor* en *distributio*. De in de tekst gebruikte vertalingen van de begrippen zijn ontleend aan hoofdstuk 2 *Grondbeginselen van de bouwkunde*.

61 Van der Woud 1997, 5.

62 Van der Woud 1997, 293.

Hij wijst op het verschil tussen de primaire betekenis en de connotatie, de ideeën of associaties die wij erin kunnen lezen. Geoffrey Broadbent, Richard Bunt en Charles Jencks legden in hun boek *Signs, symbols and Architecture* (1980) de leer van de tekens in de architectuur uit. Deze auteurs hebben gemeen dat ze de tekens categoriseren. Om tekens goed te kunnen lezen en interpreteren is echter enige culturele kennis nodig. In dit onderzoek is uiteindelijk besloten niet met de aangedragen categorieën te werken omdat ze door de perspectieve van de toeschouwer kunnen veranderen.

De schrijver Aart van Zoest schreef in 1978 het boek *Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen*. Dit boek is van belang om de wereld van de tekens in de architectuur te begrijpen. Het vat de leer van de twee grondleggers van de semiotiek, Ferdinand de Saussure en Charles Sanders Peirce, samen.

Een andere benadering is het duiden van symbolen in gebouwen. Een symbool representeert een idee, een maatschappelijke betekenis. De vraag is welke associaties een gebouw oproept. Bij het interpreteren van woongebouwen en hun gevels kunnen bij de beschouwer associaties opkomen.

Het derde model om tekens te onderzoeken is de non-verbale communicatie die zich op de interactie tussen mensen richt. Via deze benadering werkten onder andere de antropologen Edward T. Hall in *The Hidden Dimension* (1966) en Amos Rapoport in *The meaning of the Built Environment, a nonverbal communication approach* (1990). Beiden observeerden het gedrag van mensen. In *The Hidden Dimension* vat de auteur onderzoek samen naar het gebruik van ruimte als privacy regulerend, onzichtbaar element tussen mensen. Deze onderzoeken hebben laten zien dat er een duidelijk kader bestaat waarin mensen ruimte om zich heen ervaren als buffer voor privacy. Hall heeft concrete afstanden weten te ontdekken die een bepaalde mate van privacy en bescherming impliceren. Zijn onderzoek zou architecten te denken moeten geven over fysieke afstanden in de gebouwde omgeving.

De architect Christian Norberg-Schulz (1926-2000) beschreef in zijn boek *Logik der Baukunst* (1980) op systematische wijze de architectuur en haar opgave en middelen. Door middel van eenvoudige en doeltreffende voorbeelden maakte hij duidelijk dat de bouwkunst afhangt van de bouwopgave en de bouwvorm. Hij legde uit hoe beide met elkaar de tekens en hun betekenis bepalen.

3.2.3 Het publieke en de relatie tot het wonen

Over het publieke domein, en de publieke ruimte en hun relatie met de gebouwde omgeving is veel onderzoek gepubliceerd. Niet alle onderzoek is vanuit de discipline van de architectuur verricht. De voor dit proefschrift belangrijke literatuur heeft zijn focus op twee belangrijke thema's: de ontwikkeling van de publieke ruimte in Nederland, en de publieke ruimte en de directe woonomgeving van woongebouwen. Het laatste thema komt aan de orde in meer algemene studies. Voor de ontwikkeling van de publieke ruimte waren vooral studies belangrijk die de veranderingen door de industrialisatie in beeld brachten en de verandering van de straat, de ooit directe publieke ruimte voor de bewoner.

Auke van der Woud beschreef in zijn proefschrift *Het Lege Land* (2004) de langzame groei van de steden, de stadswallen, de status van de stad, maar ook wie de rechten op de weg had en hoe dit veranderde. De straat als directe publieke ruimte voor de stadsbewoners had lange tijd een merkwaardige dubbelzinnigheid door de onderhoudsplicht van de aanwonenden. Van der Wouds beschrijvingen geven een goed beeld van de situatie van de steden en plaatsen de gevels en hun architectonische middelen in de context.

Het proefschrift van René Boomkens, *Een drempelwereld. Moderne ervaringen in stedelijke openbaarheid* (1998) geeft een omvattend beeld van de ontwikkeling van de stad en de stedelijke cultuur in de negentiende en twintigste eeuw en hoe deze door de bewoner ervaren werd. Het gaat Boomkens "om de alledaagse betekenis van het begrip modern als uitdrukking van identiteit, stijl, persoonlijke ethiek of manier van leven, samengevat in wat ik het *moderne ethos* zou willen noemen."⁶³ Boomkens onderscheidt verschillende fases van de ontwikkeling van de stad en laat deze aan de hand van verschillende steden zien: Amsterdam, of de adolescentie; New York: the real taste of modernity? en Los Angeles is everywhere.

Het proefschrift van Wim Nijenhuis, *Een wolk van duister weten. Geschriften over Stedenbouw* (2003) was voor dit onderzoek belangrijk om de verandering van de straat tot een geïnstitutionaliseerd gebied te kunnen volgen. Deze ontwikkeling wordt uitgelegd aan de hand van verschillende voorbeelden, internationaal (zoals Plan Haussmann) maar ook nationaal (zoals het Coolpolderplan in Rotterdam).

Over de publieke ruimte en haar inrichting was de studie van de Deense architect Jan Gehl, *Livet mellem husene* (1971), relevant. Dit boek werd later in verschillende talen vertaald, onder andere in het Nederlands: *Leven tussen huizen* (1978). Gehl begon in de jaren zeventig de publieke ruimte en haar kwaliteit te bestuderen. Hij observeerde publieke ruimtes in steden met de vraag naar hun wel of niet functioneren als ontmoetingsplek voor mensen, en trok uit zijn observaties conclusies die konden dienen als ontwerpaanbevelingen voor stedenbouwers en architecten.

De omgevingspsycholoog Machiel van Dorst werd al kort genoemd met zijn proefschrift *Een duurzaam leefbare woonomgeving* uit 2005. Van Dorst verdeelde de omgeving in verschillende zones, van publiek tot privé, en eindigde bij de voordeur. Doel van zijn onderzoek was de gebouwde omgeving niet meer puur als object te beschouwen, maar ook als conditie voor sociale interactie en voor de identiteit van mensen. De gevel als zone tussen buiten en binnen wordt niet in detail belicht. Zijn onderzoek is gebaseerd op studies van de omgevingspsychologie; hij is geen architect. Toch blijkt uit zijn onderzoek dat hij juist de architectonische middelen in beeld brengt, waarop hij ze vervolgens in verschillende gradaties van half publiek, collectief, half privaat indeelt. De kwaliteit van de zones wordt door observatie vastgesteld. "Stelling: De mate van sociale interactie en activiteiten in de buitenruimte veranderen in de tijd, hiervoor moet de fysieke omgeving flexibel zijn in het gebruik en voorbereid zijn op aanpassingen in de toekomst."⁶⁴ Hiermee legt Van Dorst indirect ook een link met de buitenzone en de gevel van woongebouwen waar de mate van privacy geregeld zou kunnen worden.

3.2.4 Het private wonen

De toenemende behoefte aan privacy had invloed op de gevel en liet een gevel op bepaalde momenten als een gesloten geheel verschijnen. Er zijn twee groepen literatuur te noemen die voor dit onderzoek relevant waren: De ene groep bevat studies over cultuur-maatschappelijke veranderingen door de tijd heen in Europa. De andere waren studies die veranderingen van het maatschappelijke gedrag reflecteren aan veranderingen in de plattegrond.

63 Boomkens 1998, 18.

64 Van Dorst 2005, 310.

Een uitgebreid betoog over het private leven en over de cultuur-maatschappelijke processen in West-Europa was de serie van de Franse historici Philippe Ariès (1914-1984) en Georges Duby (1919-1996), *Histoire de la vie privée* (1985-87). In 1989 in het Duits vertaald als *Geschichte des privaten Lebens*. De serie biedt een bron van ongekeerde informatie vanaf het Romeinse imperium tot het einde van de twintigste eeuw. Hierbinnen waren vooral de negentiende en twintigste eeuw zeer relevant voor dit onderzoek.

De Duits-Engelse kunsthistoricus Stefan Muthesius (1939) verdiepte zich in het wooninterieur van de negentiende en twintigste eeuw. In zijn boek *The Poetic Home. Designing the 19th century Domestic Interior* (2009) richtte hij zich op een eeuw waarin de mens zich steeds meer terugtrok en zijn huiselijke sfeer binnen de woning opbouwde. Beïnvloed door andere culturen, waarbij in Nederland vooral de Franse invloed een grote rol speelde, ontstonden kamers met nieuwe functies. Muthesius' studies zijn op Europa gericht met een kleine aantekening over ieder volk, waaronder de Nederlanders. Toch zijn ook zijn beschrijvingen voor een groot deel algemeen toepasbaar voor Europa en dragen ze bij aan een goed begrip over de ontwikkeling van het wonen en de privésfeer in Europa.

De Duitse socioloog Norbert Elias (1897-1990) liet met zijn boek *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) zien dat de verandering van de behoefte aan beslotenheid onderdeel was van een civilisatieproces. Gevoelens van schaamte waren volgens hem niet aangeboren. Civilisatie is een breed begrip en omhelst een ontwikkeling in techniek, gedrag, wetenschap, religie, zeden en gebruiken. Toch laat het begrip, zo stelt Elias, vooral het zelfbewustzijn van een volk zien, een ontwikkeling van een primitief tot een "hoogontwikkeld" volk.⁶⁵

De Duitse filosoof en socioloog Georg Simmel (1858-1918) is een meermaals aangehaalde schrijver in dit proefschrift. Hij voerde thema's als schaamte en discretie herhaaldelijk op in zijn teksten.⁶⁶ Hij werkte de gedachte over privacy, schaamte en gêne al tussen 1900 en 1910 uit en was met zijn bijdrage zeker bekend bij Elias.⁶⁷

Voorbeelden van studies, in dit onderzoek aangehaald, die de ontwikkeling naar de behoefte aan een privésfeer aflazen aan veranderingen in de plattegrond waren:

Silvia Stöbe met haar proefschrift *Privatheit – Privater Raum* (1990). Stöbe koppelde het proces van beschaving aan de veranderingen die dit bij het Duitse woonhuis teweeg heeft gebracht. Daarbij keek ze alleen naar de plattegrond, niet naar de gevel. Toch was haar dissertatie een inspiratiebron voor dit onderzoek.

Robin Evans schreef in 1978 in het tijdschrift *Architectural Design* (nummer 4) het artikel *Mensen, deuren & gangen*.⁶⁸ Hij liet zien hoe de cultuur-maatschappelijke ontwikkeling de plattegrond van het woonhuis veranderde. Evans focuste op het ontstaan van gangen als gevolg van een opkomende scheiding tussen publiek en privé, tussen personeel en bewoner. Ook hij keek echter in zijn betoog niet naar de consequenties daarvan op de gevel.

65 Elias 1979, boek 1, 1.

66 Dahme & Rammstedt 1983. Simmel 1901, 140, *Zur Psychologie der Scham*, en Simmel 1906, 151, *Psychologie der Diskretion*.

67 Simmel richtte 1909 samen met Ferdinand Tönnis en Werner Sombart de Deutsche Gesellschaft für Soziologie op.

68 Dit artikel van Evans verscheen in geredigeerde vorm in 1983 in de Nederlandse tijdschrift *OASE* nr. 5.

De psychologe en sociologe Monique Eleb voerde studies uit naar de culturele waarden en eventueel zichtbare codes in de architectuur; zij keek vooral naar de woonruimte en indelingsprincipes. In *OASE, Tijdschrift voor architectuur* 69 (2006), publiceerde Tom Avermaete *De ruimte van het alledaagse*, een gesprek tussen Monique Eleb en Jean-Philippe Vassal. Zij geeft hierin een indruk van haar zoektocht naar de leesbare interne codes van het wonen. Haar publicaties zijn voor het overige grotendeels in het Frans en dat was een te betreuren hindernis voor mij.

Met Juliette Roding wordt de literatuur over het private wonen hier afgesloten. In haar studie *Schoon en net – hygiëne in woning en stad. Het verborgen lichaam* (1986) beschrijft zij de cultuurgeschiedenis van bad en toilet in Nederland. Als algemene informatie was haar beschouwing relevant om het beschavingsproces te kunnen koppelen aan feitelijke technische ontwikkelingen in de hygiëne van het wonen.

3.2.5 De plananalyse

Aan de faculteit Bouwkunde in Delft werd in de jaren zeventig de methode van de plananalyse ontwikkeld. In het onderwijs wordt deze methode nog steeds heel veel gebruikt. Bij de plananalyse worden projecten gedocumenteerd en tekeningen ontleed in thema's die bij de vraagstelling van de analyse horen en vervolgens worden verschillende projecten vergeleken en worden conclusies getrokken. Voor de plananalyse zijn enkele geschriften relevant geweest:

De integrale plananalyse van gebouwen (2007) van Theo van der Voordt, Hielkje Zijlstra e. a. geeft een algemene inzicht in de plananalyse als onderzoeksmethode. Hetzelfde geldt voor het in het onderwijs veel gebruikte *Ontwerp en Analyse* (1993) van Bernard Leupen, Christoph Grafe e.a. De faculteit Bouwkunde heeft een grote selectie literatuur over plananalyse die hier niet apart genoemd kunnen worden. Een onderzoek over de gevel kan vanuit verschillende invalshoeken benaderd worden. De analyse van gebouwde voorbeelden is een veel gebruikte methode. In zijn boek *Analysing Architecture* (2009) draagt Simon Unwin analysemethodes aan die voor onderzoek ingezet kunnen worden. Zijn methodes geven een aanzet tot het denken over architectuur als teken, als een verschijning die communiceert, maar ook over de benadering van architectuur en eventuele hiërarchieën op weg naar binnen.

Niels Prak maakte in 1973 in zijn studie *De visuele waarneming van de gebouwde omgeving* duidelijk dat de wijze waarop wij een gebouw ervaren afhangt van welke informatie wij snel op kunnen slaan. Dit is een reductie van alles wat er te zien is. Op basis van enkele Gestaltwetten kunnen onze waarnemingen van de gebouwde omgeving in een kader worden gezet dat voor onderzoek praktisch aanwendbaar is. Hier werd tijdens het onderzoek op teruggegrepen.

4 Begripsbepaling gevel

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de gevel als onderzoeksobject in beeld gebracht, beginnend met een theoretische uiteenzetting waarin het begrip *gevel* en alle daarmee samenhangende begrippen uitgelegd worden. Waar nodig worden voorbeelden van woonhuizen en woongebouwen aangedragen. De *gevel* staat over het algemeen voor de buitenkant van het gebouw. Een studie over de herkomst van dit woord en zijn gebruik laat echter snel zien dat ook andere woorden gebruikt werden (en worden) zoals *façade*, *kleet*, *envelop* en zelfs *verpakking*.⁶⁹ Vaak beperken deze begrippen zich niet tot de gevel, maar wordt de gehele buitenkant ermee aangeduid, inclusief het dak. In beschrijvingen van de *façade* van een gebouw komen woorden als *icoon* of *drager van informatie* voor.⁷⁰ Men vindt het begrip *gevel*, en een nauwkeurige beschrijving van de gevel, vaak nauwelijks nog terug. Het lijkt alsof het woord *gevel* niet altijd voldoende of doeltreffend is.

Aangezien er zoveel verschillende woorden voor de buitenkant van een gebouw gehanteerd worden, en bovendien door de eeuwen heen ook andere woorden geïntroduceerd werden, is hier voor een chronologische verkenning gekozen.⁷¹ Het zou kunnen zijn dat over de gevel vandaag anders gedacht en geschreven wordt dan een eeuw geleden. In andere Europese landen werd ter benaming van de buitenkant van het gebouw het begrip *façade* gebruikt, dat niet dezelfde betekenis heeft als het begrip *gevel*. Het verschil tussen beide begrippen wordt in dit hoofdstuk ook duidelijk.

Om verschuivingen van het gebruik van de begrippen te kunnen traceren worden enkele theoretici, encyclopedieën en bouwkundige woordenboeken uit verschillende decennia van de twintigste eeuw, het tijds kader van dit onderzoek, aangehaald. Soms werden de woorden *gevel* en *façade* helemaal niet gebruikt (bijvoorbeeld bij Vitruvius, Alberti en Semper), maar werd in associaties of metaforen over de gevel geschreven. Nederlandse architecten hebben in de negentiende en twintigste eeuw naar andere landen gekeken, ook via de vaktijdschriften, en soms gingen ze er ook studeren.⁷² We kunnen aannemen dat architecten in Nederland goed op de hoogte waren van de denkbeelden die in hun buurlanden opkwamen.

69 In het vaktijdschrift *De Architect* 2010, januari, 5 en 73, *Toekomstgerichte gevels*, worden deze associaties voor de gevel gebruikt.

70 In het Duitse *Fassadenatlas* van Herzog, Knipper & Lang, 2004, 10, wordt de *façade* een *informatiedrager voor semantische mededelingen* genoemd.

71 Bijvoorbeeld: Frans – *façade*; Duits – *Fassade*; Engels – *facade*; Italiaans – *facciata*; Spaan – *fachada*.

72 Voor de uiteenzetting over het theoretisch onderzoeksobject *gevel* worden niet alleen Nederlandse maar ook buitenlandse schrijvers aangehaald, daar waar ervan uitgegaan kan worden dat ze bekend waren in Nederland, of als ze een denkkader bieden dat helpt het begrip duidelijk te maken. Zo heeft de architect Hendrik Petrus Berlage (1956-1934) zijn opleiding in Zwitserland genoten. Gottfried Semper (1803-1879) was een van zijn leraren in Zürich. Later had hij contact met Duitse architecten, waardoor hij goed op de hoogte was van de ontwikkelingen in Duitsland. Berlage bezocht de tentoonstelling van de Duitse Werkbund in 1914 en hield briefcontact met Peter Behrens (1868-1914). Door zijn contacten ging Mathieu Lauweriks (1864-1932) in de jaren 1904-1909 als docent aan de Kunstgewerbeschule in Düsseldorf werken.

Ervan uitgaande dat de gevel aan de beschouwer iets laat zien en bij de eerste waarneming van een gebouw een grote rol speelt, ligt de vergelijking met een *gezicht* voor de hand, het deel van de mens waaraan men het meest van hem *ziet* of *leest*. Het feit dat, vooral in het verleden, de belangrijkste gevel vaak ook *façade* genoemd werd, een woord dat zijn etymologische oorsprong heeft in het Latijnse woord *facies*, dat *gezicht* betekent, maakt het gebruik van deze metafoor nog begrijpelijker. Bij de vraag wat er *achter de schermen* gebeurt, treedt iets vergelijkbaars op: het *scherm* staat dan metaforisch voor de *gevel*, wordt ermee geassocieerd. Een scherm staat voor beschermen, in dit geval het binnen; het voorkomt dat alles en iedereen kan binnenkomen.

Bij de verschillende synoniemen of associaties die voor de gevel ingezet worden, wordt hij ook vaak als een persoon benaderd: de gevel is streng, vrolijk, vriendelijk, heeft karaktereigenschappen net zoals die aan het menselijk gezicht toegekend worden. "Aan de gevel herken je een bouwwerk: het is het gezicht van het gebouw."⁷³ Tegelijkertijd is hij een beschermend element. Ook hier wordt de gevel een persoon: hij beschermt, nodigt uit, verhult.

De gevel als fysieke filter kreeg door de deur een communicatiemiddel; een dichte deur was een duidelijk teken. De deur was lange tijd hét teken van bewoning. De meest eenvoudige definitie van het begrip *façade* was dan ook dat de *façade* het bouwdeel was waar zich de ingang bevond.⁷⁴ Ondanks de wellicht iets te eenvoudige definitie laat deze toch zien hoe belangrijk de deur voor het gebouw is. Hij voorziet het gebouw van een zijde die de aandacht trok, een *front*. Dit front brengt ons terug naar de metafoor *gezicht*.

De gevel is als een *gezicht* dat iets laat zien. Niet alle gevels zijn voor ons echter gezichten die spreken. Het wel of niet kunnen *lezen* van een gevel was een punt van discussie in het architectuurdebat van de negentiende en de twintigste eeuw. Zo heeft de conservatieve kunsthistoricus Hans Sedlmayr (1896-1984) de architecten van de Nieuwe Zakelijkheid verweten dat ze alle bouwopgaves op elkaar lieten lijken en een dogma introduceerden.⁷⁵ Deze beschrijving van Sedlmayr werd ook als een aanwijzing voor een gezichtsloosheid van de Nieuwe Zakelijkheid gezien.⁷⁶ Ernst Bloch (1885-1977) schreef over het Nieuwe Bouwen, waarvan hij de architectuur als zielloos ervoer.⁷⁷ Daarmee kende hij aan architectuur menselijke eigenschappen toe.

De vragen van dit hoofdstuk zijn: Hoe omschreven architecten de buitenkant van een gebouw? Welke verschuivingen waren er in het gebruik van de begrippen door de tijd heen? Een gezicht communiceert door zijn mimiek. Kijkend naar de communicatieve functie van de gevel, wordt de vraag opgeroepen op welke manier de gevel dit doet.

73 Hoekstra 2009, 117.

74 Mohl 1982, *Fassade – ein später Begriff*, in: *Daidalos* 1982 nr. 6, 33. De Duitse architect Heinz Mohl (geb. 1931) verwijst hier naar de simplistische definitie van het begrip *façade* als het bouwdeel waar zich meestal de ingang bevindt, in het woordenboek van de *Accademia della Crusca* uit de tweede helft van de achttiende eeuw.

75 Sedlmayr 1948, 75, *Gleichmacherei der zweiten Revolution: Das Neue Bauen*. Sedlmayr spreekt hier van een "Dogma der Gleichheit aller Bauaufgaben" en van "Gesichtslosigkeit".

76 Strodthoff 1982, in *Daidalos* 1982, nr. 6, 104: Für und Wider den ewig schönen Schein.

77 Auer 1989, *Begehrlicher Blick und die List des Schleiers*, in: *Daidalos* nr. 33, 1989, 36-52. Gerhard Auer citeert op pagina 39 uit Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung* 1959: "Der begonnene Grundzug der neuen Baukunst war Offenheit: Sie brach die dunklen Steinhöhlen, sie öffnete Blickfelder durch leichte Glaswände, doch dieser Ausgleichswille mit der äusseren Welt war zweifelsohne verfrüht. Die Enttinnerlichung wurde Hohlheit, die südliche Lust zur Aussenwelt wurde, beim gegenwärtigen Anblick der kapitalistischen Aussenwelt, kein Glück [...]." "Kahl wie ein Krankenzimmer" werde Architektur zu "verchromter Misere, geschliffener Leere in Luft und Licht."

Voor het onderzoek zijn niet alleen de term *gevel* en zijn algemene en bouwkundige betekenis belangrijk, maar ook de betekenis van de gevel in zijn maatschappelijke context en in het licht van de communicatie. De termen *gezicht*, *masker* en *filter* zijn hier een kapstok om te begrijpen welke communicatie wel of niet opgebouwd kan worden met architectonische middelen. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt het in dit onderzoek toegepaste analysekader voor het kijken naar de gevel geschetst.⁷⁸

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd: de theoretische uiteenzetting van de begrippen *gevel* en *façade* begint bij een etymologische verkenning. Deze verkenning laat zien hoe de begrippen *gevel* en *façade* in de twintigste eeuw, tot aan vandaag gedefinieerd werden. Bij het uitwerken van de begrippen bleek al gauw dat ze een groot en ongekend gebied omvatten, van de bouwkundige betekenis tot aan de synoniemen en associaties. Hier gaat paragraaf 4.2 *Begripsbepaling gevel en façade* over. De fundamentele functies van de gevel, het beschermen en het adresseren, wordt in paragraaf 4.3 samengevat. Vervolgens zal de beschermende functie verder uitgewerkt worden in paragraaf 4.4 *De gevel – een filter*.

Uit enkele voorbeelden zal blijken hoe in de Nederlandse woongebouwen met de gevel als een sociale filter werd omgegaan. De deur als een van de eerste filters werd al genoemd. In de loop van de ontwikkeling van de individuele woonhuizen naar complexe woongebouwen kwamen er ook andere filterelementen bij. Niet alleen de deur, maar ook bijvoorbeeld een stoep, een verticale opstand, een drempel, een buitentrapje, een voorportaal, een raam en een luik waren, naast hun directe functie, onderdeel van een systeem van filterelementen die algemeen begrepen werden door de omgeving. Het woongebouw introduceerde andere filters, zoals de collectieve entree deur, de entreehal, het trappenhuis. Als er in dit onderzoek naar de filter gekeken wordt, dan is dat als een element of ruimte die tussen publiek en privé in staat en het wonen beschermt voor de buitenwereld.

In paragraaf 4.5 *De gevel – gezicht of masker* worden het *gezicht* en zijn metaforische toepassing voor de gevel duidelijk. Het begrip *gezicht* moet echter in samenhang met het begrip *masker* worden gezien. Een masker verbeeldt een illusie van een andere realiteit. Wij lezen er iets anders in dan er eigenlijk achter zit. Wanneer associëren we een gevel met een gezicht een wanneer met een masker? Het verschil tussen presenteren en representeren, tussen tonen en vertonen, komt in het onderzoek naar voren.

In paragraaf 4.6 *De gevel als drager van tekens* zal het fenomeen van de werking van tekens in de architectuur worden beschreven. Het doel van deze beschrijving is te begrijpen hoe in een gevel tekens opgebouwd kunnen worden. Als architectuur tekens uit kan zenden, en dat bewijst het eenvoudige voorbeeld van de deur, dan is de vraag hoe dit gebeurt.⁷⁹ In paragraaf 4.7 worden enkele mogelijkheden voor het kijken naar de gevel geschetst die laten zien hoe groot het spectrum van het kijken naar de gevel is. Het zal echter duidelijk zijn dat de begrippen *gezicht* en *filter* van de gevel als theoretische concepten gescheiden kunnen worden, maar in de realiteit raken ze met elkaar verweven en vervagen ze. *Gezicht*, *masker* en *filter* kunnen alle onderdeel van een gevel zijn.

78 De uitwerking van de metaforen *gezicht*, *masker* en *filter* in dit hoofdstuk helpen vervolgens het analysekader voor de cases te ontwikkelen. In hoofdstuk 2 werd de methode voor architectonisch onderzoek beschreven en vervolgens de toegepaste onderzoeksmethode van de casestudie. Voor het opbouwen van deze methode was de kennis over de begrippen *gevel*, *façade*, *gezicht*, *masker* en *filter* essentieel.

79 Norberg-Schulz 1965, 110.

4.2 Begripsbepaling gevel en façade

4.2.1 De oorsprong van de begrippen gevel en façade

De vroegste geschreven teksten waarin het begrip *gevel* voorkomt stammen uit 1317.⁸⁰ Van Dale en De Vries verwijzen beiden naar het begrip *gibil*, als een in de oudheid in Midden-Nederland gebruikt woord. *Gibil* heeft verwantschap met het Duitse woord *Giebel*, waarmee alleen de top van een buitenwand bedoeld wordt.⁸¹ Verder bestaan er verwante woorden zoals *gaffel*,⁸² “wanneer men denkt aan de gevorkte steunbalken die het dak dragen”,⁸³ en het Griekse woord *kepalé*, dat *hoofd* betekent.⁸⁴ De betekenis *hoofd* is echter hoogstwaarschijnlijk niet de primaire betekenis van het woord *gevel*.⁸⁵ Gevel gaat ook terug tot de woorden *top* en *nok* en daarmee sluit het weer bij *Giebel* aan.⁸⁶ Beide interpretaties passen goed bij het middeleeuwse beeld van de gevels, zo vat Hoekstra⁸⁷ samen: de zichtbare constructie van het vakwerk en de verdeling van de totale gevelwand in een bovenkant en een onderzijde, die ook *pui* genoemd werd.⁸⁸ De meeste Nederlandse huizen hadden een houten pui op de onderste verdieping, tussen de stenen zijwanden, over de hele breedte van het huis.⁸⁹ In andere landen wordt het woord *façade* gebruikt bij het beschrijven van de voorgevel van een huis. Dit begrip kwam pas in de vroege negentiende eeuw op. Afgeleid van het Latijnse woord *facies* (gezicht) is de associatie met een voorgevel als een *gezicht* veel duidelijker dan bij het begrip *gevel*. De etymologische achtergrond van de term *gevel* ligt meer in de beschrijving van de voorzijde van een gebouw. Ook het begrip *façade* richt zich op de naar het publieke domein gerichte voorzijde van een gebouw. De woorden *gevel* en *façade* hebben een gemeenschappelijke oorsprong in het woord voorgevel: gevel als zijnde de gevel naar de straat of de publieke kant toe, als het gezicht van het gebouw.

-
- 80 Hoekstra 2009, 117. Maarten Jan Hoekstra, die de Nederlandse geschiedenis van het wonen aan de hand van de etymologie van optredende woorden opbouwt, vond het woord *gevel* voor het eerst al in geschreven bronnen uit 1317.
- 81 De Vries 1997. *Nederlands Etymologisch woordenboek*, 147. Het woord *gevel* werd in Nederland 1450 als woord voor de voormuur van een gebouw gebruikt.
- 82 Van Dale 1997, 333.
- 83 De Vries 1997, 147.
- 84 Hoekstra 2009, 117. Hoekstra verwijst hier naar het woord *kepalé* en gaat nog een stap verder, naar het woord *gezicht*. Volgens hem hangt gevel mogelijk samen met “de Indo-Europese vorm *ghebg* die ook kop, hoofd betekent”.
- 85 De Vries 1987, 202: “Uitgaande van het Griekse heeft men gemeend, dat de betekenis *gevel* zich secundair daaruit ontwikkeld zou hebben. Maar de techniek van de huisbouw wijst toch in een andere richting. Sperber *WS6*, 1914/15, 14-57 heeft gewezen op verwantschap met *gaffel*; de oudste wijze om een dak te maken was de vorstbalk te laten rusten op standers met een gaffelvormig uiteinde, later in het Saksische boerenhuis nog kenbaar aan de (in paardenvorm uitgesneden) gevelbalken. Nadat]. Trier [...] de bouwtechnische ontwikkeling heeft aangetoond, kan er geen twijfel aan bestaan, dat de betekenis hoofd alleen als secundaire ontwikkeling kan worden opgevat.”
- 86 Van Dale 1997, 599. Een nok is het hoogste deel van het dak.
- 87 Hoekstra 2009, 117, 118.
- 88 Hoekstra 2009, 118. *Pui* gaat terug tot het Latijnse woord *podium*, dat verhoging betekent, en het Griekse woord *pódiōn*, dat voetstuk betekent.
- 89 Hoekstra 2009, 117, 118.

4.2.2 De begrippen gevel en façade in algemene bouwkundige zin

Het *Bouwkundig woordenboek* van 1907 van L. Zwiers, waaraan ook H.P. Berlage en J. Gratama meegewerkt hebben, omschreef het begrip gevel zeer uitgebreid; de beschrijving van Hoekstra sluit daarop aan.⁹⁰ De omschrijving van Zwiers verduidelijkte het accent van de gevel als een topgedeelte, ter maskering van het open zadeldak. Het begrip werd ook voor de gevel als gevelmuur gebruikt, met voorgevel, achtergevel en zijgevels.⁹¹ Het begrip *façade* werd bij Zwiers kort en bondig omschreven: "Gevel; speciaal voorgevel, of gevel met hoofdingang"⁹², dus de naar het publieke georiënteerde zijde. Vijftig jaar later was de beschrijving uitgebreider; toen was de gevel de naar de straat gekeerde zijde van een bouwwerk en vervolgens werd beschreven welke architectonische middelen mogelijk zijn om de architectuur van deze gevel te bepalen (contour, lijstwerken, pilasters, materiaal, vorm en plaatsing der ramen, plastische elementen, erkers, trappen).⁹³ Deze zijde was de representatieve zijde. Eenheid en harmonie zouden moeten worden bereikt door bouwvoorschriften over bijvoorbeeld de vorm van de gevel, de vorm van de ramen, de goothoogten.

De beschrijving was op het Nederlandse huis in de stad gericht, dat in zijn breedte op de houten balken terug te leiden was en dat maar twee zichtbare buitenwanden bezat: de openbare voorzijde en de private achterzijde. De zijwanden stonden met een klein steegje naast de buurhuizen. Dit was eeuwenlang het hoofdtype van het Nederlandse woonhuis in de stad.

De definitie van *gevel* werd in het vervolg na Haslinghuis (editie 1986) niet meer heel anders omschreven en werd in principe als de voorgevel gezien.⁹⁴ Wel werden de types onderscheiden, zoals de trapgevel en de halsgevel. Deze types waren ook weer gebaseerd op het Nederlandse individuele huis, vooral het grachtenpand. Bij het begrip *façade* werd er altijd van uitgegaan dat een voorgevel werd bedoeld wanneer deze zich voordoet als de voornaamste van de gevels van een gebouw en de hoofdingang daar gelegen is;⁹⁵ men ging al vroeg van de dominerende gevel uit, van achterfaçade werd nooit gesproken. Bij pogingen om tot een indeling van geveltypes te komen, zoals op onderstaande afbeelding, was de traditionele Nederlandse blokbebouwing in de steden uitgangspunt; het ging om de voorgevel. De achtergevel was ondergeschikt en niet te zien voor het publiek. Met *gevel* werd tot in de negentiende en zelfs de twintigste eeuw hoofdzakelijk de naar de straat georiënteerde *voorgevel* bedoeld. Deze zienswijze veranderde pas toen het bouwblok door nieuwe denkbeelden geopend werd. Hier zal in paragraaf 6.3 op teruggekomen worden.

-
- 90 Aan de hand van vier Nederlandse bouwkundige woordenboeken door de eeuw heen zullen hier de begrippen *gevel* en *façade* in beeld gebracht worden. Daarbij wordt met het woordenboek van Zwiers uit 1907 begonnen en met de laatste uitgave van Haslinghuis in 1997 geëindigd. Zo wordt de twintigste eeuw met een aantal bouwkundige woordenboeken afgebakend.
- 91 Zwiers 1907. Gevel: "Oorspronkelijk het min of meer driehoekig gevormd bovengedeelte der buitenmuren van een gebouw, bij middeleeuwse gebouwen in Noord-Europa dienende tot maskeering der hoge zadeldaken, als ook tot frontmuur voor de zolderramen; tegenwoordig gewoonlijk *Topgevel* genoemd. In't algemeen noemt men thans G. of ook Gevelmuur alle van buiten af zichtbare muren van een gebouw, die men dan onderscheidt in Voorgevel, Achtergevel en Zijgevels. Ook wordt wel met gevel in zonderheid de voorgevel bedoeld."
- 92 Zwiers 1907. Façade.
- 93 Bouwkundige Encyclopedie Elsevier 1954, 477.
- 94 Ibidem. De tekst gaat verder op de esthetiek in: "De esthetische werking van de gevel berust grotendeels op de verhouding en verdeling van gesloten en open partijen: dammen en vensters, verder op de geleding: horizontaal door lijsten, friezen, enz., verticaal door zuilen, pilasters, risalieten."
- 95 Haslinghuis 1986, 128.

AFBEELDING 4.1 Geveltypes. volgens Haslinghuis 1986.

Aan het einde van de twintigste eeuw beschrijft Haslinghuis het begrip *gevel* uitgebreider.⁹⁶ Hij noemt de esthetische werking die volgens hem op de verhouding en verdeling van de open en gesloten partijen berust. De verschillende geveltypes worden beschreven, technische details worden uitgelegd (gevelanker, gevelhaak). *Façade* blijft met een korte beschrijving vertegenwoordigd; het is echter duidelijk dat gevel dé in Nederland gebruikte term is geworden.

Het begrip *façade* leidt tot metaforen. In de Duitse *Fassadenatlas* stellen de auteurs de *Fassade* aan het begin van de eenentwintigste eeuw als een *gebouwde verschijning* voor die in zijn omgeving *kijkt*, en vanuit de omgeving het eerste beeld en de eerste *semantische boodschap* betreffende het gebouw uitzendt.⁹⁷ De *façade* is voor hen zowel *scheiding* als *filter* tussen buiten en binnen, oorspronkelijk tussen de natuur en de verblijfsruimte van mensen. *Façade* wordt hier gezien als een wand die aan een groot pakket van eisen moet voldoen en tegelijkertijd een drager van informatie is. De auteurs gaan hier niet dieper op in, ondanks het feit dat juist in hun essay aan het begin de ‘semantische Botschaft’ zo nadrukkelijk wordt genoemd.⁹⁸ Het zal duidelijk zijn dat alle aspecten (licht, lucht, uitzicht, esthetiek, semantiek, afbakening, opening, bescherming) een rol spelen in de gevel.

96 Haslinghuis 1997, 167, 185.

97 Herzog, Krippner & Lang 2004, 10. "Aussenwände werden im allgemeinen Sprachgebrauch auch als *Fassaden* bezeichnet, wodurch nun gegenüber den genannten Grundfunktionen vom Witterungsschutz und Bestimmung des Raumklimas ein anderer Aspekt in den Vordergrund rückt: der der Wahrnehmung des Baus über sein Gesicht, abgeleitet auf dem Umweg über das französische , *façade* vom lateinischen *facies*. Gemeint ist also etwas Gebautes, das in seine Umgebung ,hineinschaut' bzw. von dort aus als erste und maßgebliche semantische Botschaft wahrgenommen wird." Anmerking op pagina 15: „Dass dies nicht immer als positiver Effekt gesehen wird, zeigt sich allerdings auch an Redewendungen wie: *Alles nur Fassade* was meint, das die tatsächliche Qualität einer Person oder Sache nicht ihrem Auftreten nach außen hin entspricht."

98 Herzog, Krippner & Lang 2004, 10. "Oberflächen die von Menschen gestaltet sind, haben stets auch als Informationsträger gedient. Abgebildet wurde, was das soziale Leben, was transzendente und religiöse Projektionen bestimmte, was Ziel oder Bericht war: Verehrung der Gottheit, Jagd oder Rituale, Kampf, Vermählung, Beute oder Tod – lange bevor Schrift als abstrakte Form der Vermittlung verfügbar war."

4.2.3 Theorieën over de gevel en de façade

De focus van de discussie onder architecten en architectuurtheoretici over de gevel ligt in dit hoofdstuk vooral in de twintigste eeuw, maar het architectuurdebat over de gevel gaat echter veel verder terug. Door naar beschrijvingen over de gevel in eerdere eeuwen te kijken, is de definitie van de gevel en gerelateerde begrippen hier in een historisch kader gezet. De eerste Romeinse architectuurtheoreticus, Vitruvius (ca. 80-70 v.Chr.-ca. 15 v.Chr.), schreef al over *venustas*. Leon Battista Alberti (1404-1472) beschreef hoe maatschappelijke orde en status door de architectuur tot uitdrukking moesten komen. Zijn boeken laten zien hoe in de renaissance de architectuur van de gevel aan heel duidelijke conventies gebonden was; er waren strenge codes die aangehouden werden.⁹⁹ Zo was het voor Alberti duidelijk dat enerzijds de maatschappelijke status van een eigenaar uitdrukking moest vinden in de gevel, en anderzijds dat bij decoratie ook bescheidenheid op zijn plaats was. Men moest zich immers niet als méér voordoen dan men maatschappelijk gezien voorstelde, en vooral de tempel in decor en grootte niet overtroeven. Zijn theoretische uiteenzetting is een aanwijzing dat codes lange tijd een grote rol in de architectuur speelden. Ze leken echter in de twintigste eeuw voor een deel niet meer begrepen te worden. Voor dit onderzoek zijn deze twee theoretici voldoende om aan te tonen hoe oud de discussie over de gevel en zijn esthetiek en communicatie is.

Die Vier Elemente der Baukunst (1851) van de architect en theoreticus Gottfried Semper (1803-1879) was bekend onder de architecten rond de eeuwwisseling. Architecten zoals Berlage zijn beïnvloed door de geschriften van Semper en daarom is het zinvol Semper in de reeks over de gevel hier nog een keer te noemen. De ideeën over de gevel zijn onderhevig aan ontwikkelingen in de architectuur en het lijkt erop dat de gevel de maatschappelijke orde tegelijkertijd weerspiegelt.

In vroege architectonische traktaten stonden begrippen als *stijl*, *decor* en *versiering* op de voorgrond. Vitruvius beschreef in zijn handboek over de grondbeginselen van de bouwkunde het vervaardigen van *Orthografia*, de tekening van de opstand, aan de frontzijde en de andere omgevende wanden. Door middel van een tekening van de opstand werd het beeld van de gevel weergegeven. "Harmonie", zo schreef hij, "betreft het elegante uiterlijk, een aanblik die goed geproportioneerd aandoet door de compositie van de geledingen".¹⁰⁰ Evenwichtige verhoudingen herleidde hij naar de verhoudingen van het menselijk lichaam. Het gezicht was volgens hem een tiende van het lichaam en het gezicht was onderverdeeld in drie gelijke delen. Geledingen in de architectuur moesten net zo in verhouding tot elkaar staan om tot een volmaakt geheel te komen.¹⁰¹ *Decorum* was de "onberispelijke aanblik van een gebouw, dat met een imposant effect is opgebouwd uit delen die aan de eisen voldoen."¹⁰² Het handschrift van de meester die iets schreef kon herkend worden, de *stijl*. Stijl was te begrijpen als een instrument, een taal. Het elegante uiterlijk was belangrijk voor de voorgevel (zijgevels weken terug) en werd volgens Vitruvius via het concept van stijl bereikt.¹⁰³

99 Alberti & Theurer 1912. Op pagina XXX merkt Theurer aan dat Alberti de eerste theoreticus van de Renaissance is.

100 Vitruvius & Peters 1997, 36.

101 Vitruvius & Peters 1997, 85.

102 Vitruvius & Peters 1997, 36.

103 Duin & Engel (red.) 1994. Hier wordt Peter Frankl aangehaald *Over Stijl*, 71 en 75.

Alberti ordende de bouwkunst in zes elementen: het gebied, de grond, de indeling, de muur, het dak en de opening. De muur en de opening vormden de gevel. De pilaren vielen onder de groep van de muur, omdat volgens hem een reeks pilaren niets anders was dan een muur die op meerdere plaatsen doorbroken was.¹⁰⁴ Alberti wijdde vier boeken aan decor.¹⁰⁵ Hij benadrukte dat met decor een *schijn* gecreëerd wordt, een uiterlijke toevoeging. Schoonheid lag volgens hem in de harmonie van de delen die net als een menselijk lichaam zodanig met elkaar in overeenstemming waren dat er niets toegevoegd of weggehaald zou kunnen worden.¹⁰⁶ Omdat de kunst van het decor een zeer nauwkeurige en morele relatie met de opdrachtgever schept, zag Alberti de bouwkunst als een onderneming die strengheid en accuraatheid van de bouwkunstenaar vroeg. Bij ieder bouwtype hoorde volgens hem een exact bepaald decor en hierin onderscheidden zich ook de verschillende categorieën, de publieke en private gebouwen, de sacrale en profane. Decor werd een symbolische representatie. Alberti beschreef de regels of codes voor een sacraal gebouw, een publiek gebouw, maar ook voor een privaat gebouw.¹⁰⁷ Een stadhouder verdiende de meeste pracht, een burgerhuis diende bescheiden te zijn. Een hoog in de maatschappelijke rang staande burger had een andere porticus dan een burger van de middenklasse. De maatschappelijke status weerspiegelde zich in de naar het publiek getoonde zijde van het huis. Alberti zag duidelijk een koppeling tussen de esthetiek en de sociale klassen. Nooit mocht de topgevel van een privaat huis hoger zijn dan die van de tempel, wel mocht het vestibulum een verhoogd front hebben en een waardige gevel.¹⁰⁸ Ter voorkoming van *lompheid* en *smakeloosheid* adviseerde Alberti het gebruik van een *erker* of *loggia* aan de frontgevel.¹⁰⁹ Er waren dus codes voor hoe men maatschappelijke status door middel van het gebouw mocht laten zien. Het gebouw *representeerde* functie en bewoner. Alberti maakte in de renaissance, zoals Vitruvius eerder ook al deed, door de analyse van de bouwdelen de toen heersende bouwwijze bekend.¹¹⁰

De schoonheid van het gehele gebouw kan zich aan de buitenkant *presenteren*. Het verschil tussen *representatie* en *presentatie* is het verschil tussen het *zich voordoen als* datgene wat (of diegenen die) men vertegenwoordigt, of het *aanwezig zijn*.¹¹¹ Hierin ligt het verschil tussen schijn en oprechtheid besloten, iets *vertonen* of *zich tonen*, een terugkomend thema in het architectuurdebat.¹¹²

-
- 104 Alberti & Theurer 1912, 51.
- 105 Alberti & Theurer 1912. Boek 6, 7, 8 en 9.
- 106 Alberti & Theurer 1912. Voorwoord, LV.
- 107 Alberti & Theurer 1912, 473.
- 108 Alberti & Theurer 1912, boek 9, 488: "Der Giebel bei privaten Häusern wird nicht so gemacht werden, das er irgenwie an die Hoheit des Tempels heranreicht. Denn noch wird das Vestibül mit etwas erhöhter Front und auch mit einem würdigen Giebel ausgezeichnet werden."
- 109 In de vertaling van Theurer van Alberti's tien boeken over de bouwkunst zijn de begrippen *erker* en *loggia* gebruikt. Het is twijfelachtig of deze vertaling correct is. Bedoeld is het van architectonische elementen voorzien van de frontgevel om hem een sierlijker uiterlijk te geven.
- 110 Duin & Engel (red.) 1994, 75. Hier wordt Peter Frankl aangehaald 'Over Stijl'.
- 111 Philippa, Debrabandere & Quak 2007, dl.3: "Present betekent 'aanwezig', 'die daar tegenwoordig waren en present'. Ontleend aan het Franse 'présent' [...] dat zelf een geleerde ontlening is aan Latijns praesens [...] aanwezig, tegenwoordig [...]. 'Re' betekent 'opnieuw'. 'Dit is oorspr. het Latijnse voorvoegsel re- dat al dan niet via het Frans in vele Nederlandse woorden is terechtgekomen. De betekenissen van het Latijnse voorvoegsel zijn onder meer: terugwaartse beweging [...] b) herstel van een eerdere toestand [...] c) herhaling [...] en d) wederkerende actie [...]."
- 112 Philippa, Debrabandere & Quak 2009, dl.4, 400, tonen: "laten zien, tonen, bekendmaken, doen weten".

Gottfried Semper probeerde een eeuw later in de discussie over de juiste stijl en het juiste ornament een heldere definitie van de buitenwand te geven. In *Die vier Elemente der Baukunst* beschreef hij de voor hem belangrijkste elementen, aldus ideeën in de architectuur.¹¹³ Vervolgens verdiepte Semper de idee van de begrenzing en ontwikkelde hij zijn idee over de bekleding als een eigen laag in de architectuur. In Sempers theorie waren de *wand* en het *gewaad* twee verschillende elementen. Daarbij diende het *gewaad* voor de *decoratie*, een decoratieve laag, de *versiering*. Hiermee was Semper de eerste die de wand en de versiering in een theoretisch traktaat ontkoppelde terwijl ze oorspronkelijk wel uit een eenvoudige gevlochten wand waren ontstaan.¹¹⁴ De oppervlakte van deze buitenwand werd tot *betekenisdraager* voor schilderijen en reliëfs.¹¹⁵ Dit maakt weer de behoefte van de mens duidelijk zijn woonhuis een identiteit te geven, zich ermee te onderscheiden. Met toenemende verfijning van de constructie werden ook gedifferentieerde buitenwanden mogelijk met gedifferentieerde openingen. *Wand* werd het materiële scheidingselement en het *Gewand* (NL: gewaad) werd de bekleding of het kleed.¹¹⁶ Een *gewaad* omhult de persoon die het draagt en kan bijzonder rijk en prachtig gedecoreerd zijn. *Decoratie* verwijst naar *decor*, naar de aankleding van een omgeving. *Decor* was in de kunst en in de bouwkunst een belangrijk begrip en werd niet alleen gebruikt om de omgeving 'te behagen' zoals de Duitse filosoof en socioloog Georg Simmel (1858-1918) dit uitdrukte, maar ook omdat het decor de waarde van de eigenaar zou vergroten of versterken. Decor kon dan zelfs een middel tot macht worden.¹¹⁷ MaartenJan Hoekstra bevestigde honderdvijftig jaar later nog een keer de filosofie van Semper over de oorspronkelijke eenvoudig gevlochten scheiding tussen buiten en binnen.¹¹⁸ Semper zag de tapijten als de ware representanten van de wand; ze waren voor hem de oorsprong van wand en decoratie.¹¹⁹ Toen tapijten vervangen werden door andere materialen, bleef de *representatieve* betekenis volgens hem bestaan. Mensen bedachten andere mogelijkheden om het gebouw aan de buitenkant te verrijken door toevoegingen (*decoratie, ornament, versiering*). Een antwoord op de vraag naar de juiste stijl gaf Semper toen hij zijn boek eindigde met het advies de oude bekende architectonische expressie te gebruiken, zolang er nog geen bij de tijd passende nieuwe architectonische expressie ontwikkeld was.¹²⁰ Ondanks nieuwe functies presenteerden de gevels deze vaak niet, maar representeerden de gevels beelden die uit het verleden bekend waren. De gevels waren dan *maskers*. Het bijzondere van een masker is dat het niet alleen verbergen kan, maar ook bewust iets verbeelden kan.¹²¹

-
- 113 Semper 1851, 51-98. Deze vier elementen waren: de haard, het dak, het grondvlak en de Umfriedung (de afbakening).
- 114 Semper 1851, 57.
- 115 De term *betekenisdraager* is hier vertaald van het Duitse begrip *Bedeutungsträger* dat het thema was van het proefschrift van Borek Sipek (1979).
- 116 Vries, Tollenaere & Hogenhout-Mulder 1992, 203. "De Nederlandse taal kent het begrip *gewaad* en het wijst daarbij op het woord *ghewade*, dat *kleed* betekent. Ook *vad* heeft met *gewaad* te maken en betekent weefsel of net. Weefsel doet ons denken aan het kleed, maar ook aan de filter, die ook een weefsel is. Vermoed wordt dat de oorsprong in *wade*, het weven en vlechten, ligt."
- 117 Simmel 1908/1983, 27: "Und soweit steigert sich die Bedürfnis, dass es jener ersten Selbstlosigkeit – des Gefallen-wollens ganz widerspricht: durch eben dieses Gefallen will man sich vor andern auszeichnen, will der Gegenstand einer Aufmerksamkeit sein, die Andern nicht zuteil wird – bis zum Beneidetwerden hin. Hier wird das Gefallen zum Mittel des Willens zur Macht."
- 118 Hoekstra 2009, 19.
- 119 Semper 1851, 58: "wahre legitime Repräsentanten der Wand, die bunt gewirkten Teppiche"
- 120 Semper 1851, 103.
- 121 Zie voor definitie en uitleg over masker ook paragraaf 4.5.

De discrepantie tussen verbeelding en technische en maatschappelijke vooruitgang moest uiteindelijk wel tot onvrede en discussie onder architecten leiden. Nieuwe bouwopgaves zoals fabrieksgebouwen of stationsgebouwen lieten deze discrepantie het duidelijkst zien. In de negentiende eeuw tekende zich daarom steeds meer onvrede af over de representatie van gebouwen, en rond 1900 was de gevel een belangrijk onderdeel binnen het architectuurdebat over het bij de tijd passende bouwen en de juiste stijl. Twee decennia later veranderde deze discussie tot het proclameren van een gevel die alleen nog de functie had licht en lucht binnen te laten. In deze twee decennia kwam er een grote verandering in het omgaan met de gevel en ook in het schrijven over de gevel. Begrippen als decor, ornament en versiering lijken uit het vocabulaire te verdwijnen.

In Nederland was de architect P.J.H. Cuypers (1827-1921) een van de eersten die zich voor een ultieme taal (men sprak toen van stijl) voor de architectuur in Nederland uitsprak.¹²² In feite was de discussie over stijl geen discussie over schoonheid alleen, maar over de maatschappelijke status die de architectuur *representeerde* en die door de veranderingen in de maatschappij steeds meer aan het wankelen gebracht werd. Cuypers zette zich in voor een architectonisch beeld dat in overeenstemming was met de bestemming, net zoals J.N.L. Durand (1760-1834) eerder voor een rationalisering van de architectuur gepleit had. De functie zou het beeld bepalen en niet esthetische regels en codes. Beiden vertegenwoordigden een belangrijke verandering in het denken over de gevel. Durand ging ervan uit dat met het *binnen*, de functie van het gebouw, *het buiten*, de gevel, gecreëerd kon worden. Deze gedachte zou later, in de twintigste eeuw, weer gethematiseerd worden, zowel door de functionalisten als door andere architecten. Durand wees op eerlijkheid in de architectuur, en deze idee over eerlijkheid onderschreef Viollet-le-Duc (1814-1879) en later Berlage ook.

Ook Berlage ontwikkelde een vernieuwend denkbeeld over de gevel. In zijn *Gedanken über Stil* uit 1905 evalueerde hij de negentiende eeuw met respect voor de oude meesters Semper, Schinkel en Viollet-le-Duc (die hij *Apostel* noemde), maar ondanks zijn respect voor hun serieuze poging de architectuur op een hoger niveau te brengen, was hun werk voor hem schijnkunst. Voor Berlage was architectuur een leugen geworden: "Lüge ist die Regel, die Wahrheit ist Ausnahme geworden",¹²³ en de gevels zag hij als "Konkurrenzfassaden".¹²⁴ Berlage zag twee richtingen: het kopiëren van de oude taal en het zoeken naar een nieuwe taal. Hij citeerde de Duitse kunsthistoricus Karl Scheffler (1869-1951) die deze tweedeling beschreef als een vertwijfelde zoektocht naar nieuwe ideeën zonder met de juiste taal uitgerust te zijn.¹²⁵ De revolutiebouw beschouwde Berlage als een treurig resultaat dat de benaming bouwkunst niet waard was.¹²⁶ Hij wilde terug naar een gezicht dat presenteerde, hoe eenvoudig en bescheiden ook. Hiermee bracht hij subtiel een ethisch argument in, appellerend aan de moraal van de burger (en de bouwer). Als Berlage over een *lichaam zonder kleding* sprak dan verwees hij daarmee naar de bekledingstheorie van zijn leermeester Semper. In het vervolg berustte

122 Hoogewoud, Kuyt en Oxenaar 1985, 11 en 13. Voor Cuypers was de Gotiek de enige "goede, schone en ware" architectuur. Cuypers sloot aan bij Viollet-le-Duc, die hij persoonlijk kenden en voor wie "de Gotiek het voorbeeld van een burgerlijke stijl was".

123 Berlage 1905, 8.

124 Berlage 1905, 5.

125 Berlage 1905, 19. "[...]ich möchte aber nur hier einfügen, was Karl Scheffler in seiner jüngsten Schrift über die 'Konventionen der Kunst' (Leipzig 1904) dazu sagt. Indem er behauptet, daß alle Kunst, insofern sie Sprache der Seele sein will, auf Konventionen angewiesen ist, und daran anknüpft, daß die richtige Basis einer Kunst heutzutage fehlt, sagt er, daß das verfllossene Jahrhundert reich ist an Opfern, an Genies, die keine Resonanz in ihrer Zeit fanden, und darum auf alte Konventionen zurückgriffen, konventionell wurden. Die andern ringen verzweifelt nach neuen Weltideen, die längst noch nicht reif sind, und stammeln mit gebrochenen Sprachwerkzeugen unklare Prophezeihungen."

126 Berlage 1905, 23: "Es gilt die Scheinkunst, d.h. die Lüge zu bekämpfen, wieder das Wesen und nicht den Schein zu haben".

zijn betoog op Sempers *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten* en hij pleitte voor eenvoud, geen willekeurige keuzes, en een spaarzaam gebruik van motieven.¹²⁷ Volgens Berlage zou men de oude monumenten niet om hun stijl moeten bestuderen en vervolgens imiteren, maar om hun basisprincipes, hun ordening als middel om tot eenheid te komen. Vormen zouden eenvoudig moeten zijn en de constructie eerlijk. Een nieuwe stijl zou de gemeenschap moeten weerspiegelen en hier lag voor hem het probleem. De maatschappij had geen gemeenschappelijk wereldbeeld meer, “das Christentum ist tot” en daarmee ook een gemeenschappelijk doel voor alle kunstenaars. Pas als de maatschappij weer een gemeenschappelijk wereldgevoel heeft kon zich volgens Berlage een nieuw handschrift aandienen.¹²⁸ Het dilemma van zijn tijd, het terugvallen op de oude taal omdat er nog geen nieuwe ontwikkeld was, zag Berlage als een tijdelijk en niet-bevredigend antwoord.

De Nederlandse architecten waren aan het begin van de twintigste eeuw goed op de hoogte van de ontwikkelingen in andere landen, zoals Duitsland en Oostenrijk. Door internationale tentoonstellingen en congressen waren er nauwe contacten tussen de architecten.¹²⁹ Otto Wagner (1841-1918) behoorde, vergelijkbaar met Berlage (1856-1934), tot de pioniers in het zoeken naar een nieuwe architectonische taal. Beiden hadden een classicistische opleiding genoten, beiden hadden aan de prijsvraag voor de beurs in Amsterdam meegedaan, beiden zochten een weg om met ornamentiek om te gaan. Otto Wagner had in 1914 in *Die Baukunst unserer Zeit* een pleidooi gehouden tegen het imiteren van de oude stijlen dat Berlage zeer aangesproken moet hebben. Het modern gecreëerde zou vanzelfsprekend de nieuwe materialen en eisen van de nieuwe, hedendaagse tijd uitstralen, volgens Wagner.¹³⁰ Wagner probeerde in zijn projecten de ornamentiek onderdeel en geen toevoeging van zijn façades te laten zijn. Peter Behrens (1868-1940) kan ook tot deze pioniers gerekend worden.¹³¹

Voor Adolf Loos (1870-1933) en de architecten van het Nieuwe Bouwen was de *ornamentloosheid* een bevrijding van een zware, oude en niet meer passende last.¹³² Le Corbusier (1887-1965) wilde de gevel van zijn dragende functie bevrijden. De gevel zou als hoofdfunctie het licht binnenlaten.¹³³ De zakelijke eenvoudige vorm en de gladde wand traden op de voorgrond. Het debat over de gevel laat een belangrijk moment van verschuiving van de denkbeelden zien: de façade als het representerende element, werd ingewisseld voor een presentatie, het pure.

127 Berlage 1905, 27: “Stil ist Einheit in der Vielheit” zo citeerde Berlage hier een uitspraak van Goethe.

128 Berlage 1905, 47.

129 *Bouwkundig Weekblad* in 1907 en 1908 kondigde het Weense congres 1908 aan. Otto Wagner was de voorzitter. Uit Nederland waren onder andere Cuypers, Henri Evers, J. Gratama en H.P. Berlage op het congres aanwezig. (*Bouwkundig Weekblad* 1908, nr.10, 147). In 1910 was de Wereldtentoonstelling in Brussel. Over de tentoonstelling werd meermaals geschreven in *Bouwkundig Weekblad* in 1910. Vertegenwoordigd waren de maatgevende leden van de *Deutsche Werkbund*, onder anderen Peter Behrens en Walter Gropius. De tentoonstelling van de *Deutsche Werkbund* in Keulen werd in een artikel van Gratama in *Bouwkundig Weekblad* in 1914 op p. 397 beschreven.

130 Wagner 1914, 39: “Alles modern geschaffene musz dem neuen Materiale und den Anforderungen der Gegenwart entsprechen, wenn es zur modernen Menschheit passen soll.”

131 Behrens was in 1893 medeoprichter van de Münchner Sezession geweest en had in 1914 mede de Deutsche Werkbund opgericht. Berlage was op de tentoonstelling van de Deutsche Werkbund geweest.

132 Kemp 2009, 219; “Die Fassade hat im 20. Jahrhundert einen schweren Stand gehabt. Der Grund dafür war, dass man es der Architektur leicht machen wollte.”

133 Risselada 1988, 146. “Eisenbeton oder Eisenkonstruktionen haben dieses Bastard-System der Architektur [...] abgelöst. Sie gaben uns das unabhängige Tragegerüst und die freie Fassade. Die Fassade trägt nicht mehr die Wände und das Dach; sie wird selbst von den Wänden getragen. Die Fassade erfüllt do ihre wahre Bestimmung. Sie lässt das Licht ein. Dies kann sie entweder mit null oder mit hundert Prozent ihrer Oberfläche.”

In 1929 schreef Moholy Nagy (1895-1946) zelfs dat de term *Fassade* niet meer bestond¹³⁴ en de architect Bruno Taut (1880-1938) schreef in 1936 dat onder de fundamentele basis in de architectuur niet de façade viel, maar de situatietekening, de plattegronden en alle details van het huis, waarbij de façade een bijzaak zou zijn.¹³⁵ De begrippen *gevel* en *façade* werden voor de vertegenwoordigers van een nieuwe architectuur te veel geassocieerd met het verleden, met ornament, stijl en decor. De architecten van de Moderne Beweging proclameerden een façade die hun maatschappij zou gaan weerspiegelen. Zo beschreef de architectuurhistoricus Julius Posener (1904-1996) in 1995 het wezen van het huis als bijna doorschijnend.¹³⁶ Het *wezen* duidt op een oprechte zoektocht naar een gezicht dat het innerlijke, het wezen, weer laat zijn, dat het presenteert in plaats van een maatschappelijke orde uit het verleden te representeren.

Architecten verzetten zich tegen een architectuur die een *front* zou bezitten dat misschien eerder een masker was dan een gezicht. De façade had op dat moment bij de aanhangers van de functionaristen de status van de niet meer bestaande façade aangenomen.¹³⁷

De gevel als representatief element was lange tijd geen thema meer. Het opvoeren van de woningbouwproductie zorgde na de Tweede Wereldoorlog en in de jaren zestig voor gevels die, naarmate de gebouwen massaler werden, steeds meer anonimiteit uitstraalden. Enkele architecten wisten deze anonimiteit als verbeelding in een gevelontwerp in te zetten. De architect Frans van Gool ontwierp bij het woningbouw *Het Breed* in Amsterdam een gevel die de anonimiteit van het wonen uitbeeldde; deze gevels *spraken* over anonimiteit. Hiervoor gebruikte hij een *voile* opgebouwd van betonnen kolommen die het gezicht enigszins verbergen.¹³⁸

De discussie over de gevel werd in het debat in Nederland onder andere weer relevant toen architecten inzagen dat het opvoeren van de bouwproductie niet tot leefbare woonwijken geleid had. In Nederland sprak Aldo van Eyck (1918-1999) in 1962 weer van de gevel als een *gelaat*. Zijn uitspraak liet een heel ander denkbeeld zien. Aldo van Eyck, in 1959 medeoprichter van Team Ten, was in Nederland een van de belangrijkste vertegenwoordigers van een architectuur die vanuit een menselijke en herkenbare maat ontwikkeld was. Het tijdschrift *Forum* was spreekbuis voor een verschuiving in het denken over de buurt en de woning, van anonimiteit terug naar collectiviteit. Van Eyck zag in de kleine wooncel de basis, de kleinste eenheid die de bewoner ook kon identificeren. "Humaan is wat maat heeft."¹³⁹ "Maak van iedere deur een groet en van ieder raam een gelaat."¹⁴⁰

134 Laszlo Moholy Nagy schreef in 1929 *Von Material zur Architektur*, 224: "der Begriff Fassade verschwand bereits in der Architektur. An dem Gebäude bleibt keine Stelle, die nicht als Träger einer Funktion ausgenützt würde. So kommt jetzt zu der frontalen Ausbildung (Balkone, Lichtreklame) auch die Ausbildung der übersichten (Dachgarten, Flugzeug Stationen)."

135 Taut & Speidel 1936, 2009. *Bruno Taut Architekturlehre*, in: *Arch + 2009*, Oktober, editie 194, Beilage zur Arch + Architekturüberlegungen, 36: "Die fundamentalen Grundlagen, auf denen sich die Tradition einer gesunden Architektur entwickeln könnte, wären demnach in der Hauptsache: 1.) Unter Architektur versteht man nicht die 'Fassade', sondern den Lageplan, den Grundriss und alle Einzelheiten eines Hauses zusammen, wobei die Fassade das Nebensächlichste ist."

136 Posener 1995, 11: "Die Fassade – im Sinne der Renaissance – war unwichtig geworden, ja störend, das Wesen des Hauses sollte allenthalben durchscheinen, das Haus sollte der Bequemlichkeit einer bestimmten Gesellschaft dienen und etwas sein wie der Niederschlag dieser Gesellschaft, nicht ein Paradestück der Architektur."

137 In hoofdstuk 5 worden projecten aangedragen die in deze tijd als functionalistische uitzonderingen in Nederland gebouwd werden.

138 In hoofdstuk 8 wordt dit project uitgebreid als casestudie besproken.

139 *Forum* 1962, nr. 3, 81. Aldo van Eyck: De verkapte opdrachtgever en het grote woord neen.

140 *Forum* 1962, nr. 3, 82.

Voor van Eyck was de gevel een natuurlijk resultaat van het wonen zelf; de buitenkant zorgt voor de natuurlijke identiteit van het kleinste bestanddeel.¹⁴¹ De *gestalte van het tussen*, de zone tussen buiten en binnen die hij *plek of tussenrijk* noemde, was voor Van Eyck belangrijk; hier had de gevel volgens hem een belangrijke functie.¹⁴² Deze meestal meerduidige zone zag hij als een plek voor interactie. Belangrijk was de zintuiglijke herkenbaarheid van de kleine, zelfstandige eenheid die vervolgens additief zou groeien. De zoektocht van Aldo van Eyck en Herman Hertzberger (geb. 1931) was die naar een structuur waarin de kleinste cel herkenbaar was en zijn identiteit niet zou verliezen, ongeacht groei van de structuur. "Iets moet van gezicht kunnen veranderen zonder het gezicht te verliezen."¹⁴³ Hier werd de metafoer *gezicht* heel direct gebruikt. De herkenbaarheid werd duidelijk bij het Burgerweeshuis in Amsterdam, waar de beschouwer de structuur van het gebouw heel goed lezen kon. Van Eyck gebruikte hier een strenge schikking van een basisdeel, hij noemde het de kleinste cel, die van plint tot dak afleesbaar was en vervolgens tot een geheel werd herhaald.

AFBEELDING 4.2 Detail van het Burgerweeshuis in Amsterdam, 1959-1960 gebouwd door Aldo van Eyck.

Herman Hertzberger noemde deze basisstructuur het *leidmotief*.¹⁴⁴ In zijn werk valt de ritmering van lange gevels op. Herkenbaarheid van de eigen voorgevel en kleinere identificeerbare eenheden was ook een belangrijk thema in zijn ontwerpen. De gevel is voor hem onderdeel van de straat. Hij draagt bij aan de verweving van buiten en binnen en laat tegelijkertijd de herkenbare eenheid binnen een straatwand zien.¹⁴⁵ De gevels van de Amsterdamse grachten die zich "stuk voor stuk gaan aftekenen en naar voren komen als bijna grafiese begrenzing van de stedelijke ruimte"¹⁴⁶ waren voor hem een voorbeeld voor de herkenbaarheid van de kleinste eenheid door bijvoorbeeld een kleine sprong in de gevellijn, of een verschil in dakrand.

141 *Forum* 1962, nr. 3, 82.

142 *Forum* 1959, nr. 8, 265 en titelblad.

143 *Forum* 1962, nr. 3, 86.

144 *Forum* 1962, nr. 3, 115. Herman Hertzberger: *flexibiliteit en polyvalentie*.

145 Steenkist 1984, 79. Herman Hertzberger *Het Openbare Rijk*. Deel A van vier delen van de colleges van Herman Hertzberger, gegeven in de periode 1973-1982, samengesteld door Erik Steenkist. "We zijn dus heus wel allemaal doordrongen van de noodzaak van reconstructie van het interieur van de stad en een hernieuwde aandacht voor de ruimte van de straat en dus voor de buitenkant van de woningen."

146 Steenkist 1984, Deel B, 10. Herman Hertzberger *Het Openbare Rijk*.

Voor Hertzberger was het de functie van de gevel een structuur aan te bieden.¹⁴⁷ De gevel presenteert een kader voor de kleinste eenheid en is communicatiemedium tussen het publieke en private domein.

Internationaal werden in deze tijd de theoretische uiteenzettingen van Robert Venturi (geb. 1925) en Denise Scott Brown (geb. 1931) bekend, architecten die een architectuur beoogden die niet, zoals de functionalisten propageerden, van binnenuit ontworpen was, maar die reageerde op haar context. De vorm huisvest de functie. Voor Venturi en Scott Brown is architectuur een kader voor communicatie, voor tekens en symbolen die uit de context zijn ontstaan.¹⁴⁸ De *surface*, de oppervlakte, biedt ruimte aan veranderende boodschappen en ornamenten. Voor Venturi en Scott Brown zijn er maar twee prototypes van gebouwen: het generieke gebouw dat het lichaam vormt voor een iconografische oppervlakte, en het gebouw als symbool.¹⁴⁹

Met hun boeken introduceerden zij al vanaf 1966 een mogelijke koers, die in de jaren tachtig enige reactie in Nederland teweeg zou brengen. In 1979 wees de Nederlandse architect Jan Hoogstad (geb. 1930) erop dat de functionalisten de behoefte van de burger aan collectieve beelden, en daarmee de mogelijkheid tot communicatie door deze beelden, miskenden. Een gebouw moet herkend kunnen worden door de maat (een mens kan ruimtelijk slechts een beperkte visuele ervaring bevatten) en het beeld. Beeld en maten zijn voor gebouwen belangrijke communicatiemiddelen. Hoogstad verweet de functionalistische architectuur dan ook “beeldarmoede en mateloosheid”.¹⁵⁰ Met deze uitspraak stond hij niet alleen; het was een uitspraak die de postmoderne gedachte in de architectuur reflecteerde. Sjoerd Soeters (geb. 1947), Jo Coenen (geb. 1949) en andere architecten deelden deze opvattingen.¹⁵¹ Het debat over de gevel liet in de jaren zeventig een verandering in denkbeelden zien die uiteindelijk tot een andere benadering in het gevelontwerp leidde. Communicatie door citaten was weer belangrijk geworden en daarvoor was de gevel hét aangewezen element. De citaten waren echter vernieuwend; het kon de extern zichtbare structuur zijn, maar ook nieuwe ornamenten, wellicht zelfs refererend aan historische voorbeelden.

In dezelfde tijd, in 1978, omschreef Rem Koolhaas (geb. 1944) de relatie tussen de buitenkant van het gebouw en de binnenkant aan de hand van het begrip *lobotomie*.¹⁵² de lobotomie scheidt de façade van het gebouw in die zin dat de façade het interieur niet meer presenteren kan omdat de discrepantie tussen binnen en buiten te groot is, zo betoogde hij.¹⁵³ De associaties die mensen bij het zien van het gebouw en zijn buitenkant hebben, hoeven niets te maken hebben met het binnenleven. De gevel lijkt in deze tijd een volledige vrijheid gekregen te hebben, de architect kan (weer) aan de hand van de

147 Steenkist 1984, Deel B, 79. Herman Hertzberger *Het Openbare Rijk*.

148 Venturi & Scott Brown, 2004, 9.

149 Venturi & Scott Brown, 2004.

150 Jan Hoogstad: *Architect: Maker van Ruimte-klokken*. 9-24, in: *Plan* 1979, Nr. 12. “Het functionalisme heeft niet zo aan beeldvorming gedaan. De grens werd ontkend, binnen en buiten zouden niet moeten bestaan, alles liep in elkaar over. Het heeft beeldenstorend gewerkt. Toch is die behoefte aan een naam en beeld blijven bestaan. Het beeld is een maatschappelijke noodzaak en in een wetenschappelijke technologische maatschappij noodlijdend zolang haar patronen en stelsels niet eenvoudig herkenbaar worden.”

151 In paragraaf 5.3 worden voorbeelden van deze verandering in het ontwerp van de gevel getoond.

152 Lobotomie is een begrip uit de chirurgie voor een hersenoperatie waarbij het voorhoofdsgedeelte van de hersenen van de rest van de hersenen gescheiden wordt.

153 Koolhaas 1978, 100, 101: “[...] in the deliberate discrepancy between container and contained New York’s makers discover an area of unprecedented freedom. They exploit and formalize it in architectural equivalent of a lobotomy [...]. The architectural equivalent separates exterior and interior architecture.”

maatschappelijke context een masker kiezen. Het komt op de bekwaamheid van de architect aan in hoeverre hij de context begrijpt, op de juiste manier interpreteert en reageert.

Een gevel als bewaarplaats van referentiemateriaal, *metaforen* uit de geschiedenis, zo beschrijft de architect Peter Eisenman (geb. 1932) aan het begin van de eenentwintigste eeuw de gevel. In de tijd voor de zestiende eeuw waren de metaforen en beelden op theologie gebaseerd, later stond de mens centraal.¹⁵⁴ De metaforen werden echter wel begrepen en het zou kunnen zijn dat dit vandaag niet meer het geval is. Wetende dat onze maatschappij niet meer op één theologie of één cultuur gericht is, is de gevel (weer) vrij en kan hij deze diversiteit articuleren. Het lijkt erop dat de laatste aanwijsbare verschuiving in het debat over de gevel deze vrijheid is. Dat maakt zijn leesbaarheid moeilijk. Dit is ook het beeld dat Harm Tilman, hoofdredacteur van *De Architect*, over de gevel van vandaag schetst. De tekens die de gevel vandaag uitzendt lijken niet duidelijk te zijn: "Gevels hebben zich in de afgelopen periode ontwikkeld tot isolerende bouwdelen die gebouwen potdicht afsluiten. In combinatie met de afwaardering van de architectonische taal als middel tot expressie is de envelop van een gebouw nog zelden onderwerp van debat. [...] Het resultaat is een palet van gebouwen die vaak een conflicterende relatie met hun context hebben, zowel in termen van schaal als van inhoud."¹⁵⁵ De gevel reageert niet meer op de omgeving; het is niet duidelijk of hij representeert of presenteert. De gevel isoleert, niet alleen thermisch, maar ook sociaal. Hij wordt hier gezien als *envelop*, een omhullende laag. Er wordt niet over *gezicht* geschreven, maar ook niet over *masker*. Tilman spreekt van een degradatie van de architectonische taal van de gevel en van een enorme keuze. De gevel heeft vroeger meer tot verbeelding geleid en, zo merkt hij in hetzelfde artikel kritisch op: "De rol van de architect kan zich niet meer beperken tot het verfraaien van de buitenkant." *Verfraaiing* wekt de indruk van versieren of opknappen. Het aspect van de gevel als een sociale filter met sequenties van buiten naar binnen, wordt hier niet genoemd. Het lijkt er ook op dat het begrip *gevel* niet past bij wat de auteur wil zeggen, want *envelop* of *omhulling* zijn veelgebruikte termen.

Christian Schittich, hoofdredacteur van *Detail*, gebruikt termen als *omhulling* of *huid* (*Hüllen* en *Aussenhaut*) en hij twijfelt over de functie van deze omhulling als een verpakkingselement, of als een *reagerende envelop*, een subtiele laag die reageert op de twee condities: buiten en binnen. Het kleed, zo beschrijft Schittich, is als een envelop die hem herinnert aan bijvoorbeeld een *camouflagenet*, of kleurrijke banen plastic, of groen in metalen banden.¹⁵⁶

154 Eisenman 2003, 33: "The façade has traditionally been the architectural repository of metaphoric reference. Beginning in the sixteenth century, when a newly secular society shifted its locus of identity from theocentrism to anthropocentrism, the vertical plane both recorded and reinforced this new condition. In all premodern categories of architecture, the facade applied decoration and columnar nature were mimetic and human figure, yet the façade also functioned as a membrane that separates inside and outside, registered in difference between public and private, sacred and profane, and often concealed the function of a building. The façade was sometimes articulated as a screen depicting a relationship to its external context, or it denied that context by suggesting an ideal landscape, as in the case of the neoclassical palace. The particular articulation of the façade could thus suggest continuity, transition, or even isolation. With the advent of the modern architecture, the façade's relationship to the human figure and to the outside world changed radically. [...] Facade notations, whether literal or metaphoric, accrued through the functionalist notion of reflecting the interdependence of interior volume and exterior façade. The façade was thus invested with a positivistic ethos at the same time as a presumed aesthetic neutrality." Eisenman maakte in dit boek over de architect Giuseppe Terragni veel gevelanalyses en was daarom van belang bij het schrijven van dit theoretische hoofdstuk.

155 *De Architect* Januari 2010, Ruimte om te ademen, 5.

156 Schittich 2003. *Detail* 2003, nr. 7/8, *Between Fashionable Packaging and Responsive Skin: Trends in Modern Facade Design*, 756: "Bauwerke und ihre Aussenhaut zeigen eine Vielfalt wie nie zuvor, ein Nebeneinander von Formen, Materialien und Farben.[...] Mit all seiner Komplexität ist das Baugeschehen ein Spiegelbild unserer pluralistischen Gesellschaft, aber auch unserer schnelllebigen und Medien gesteuerten Zeit, die beide keinen einheitlichen Architekturstil mehr zulassen. An die Stelle einer Hauptrichtung wie es die Moderne noch war, treten heute zahlreiche nebeneinander verlaufende Strömungen und Trends."

Aan deze camouflage is ook een nieuw plezier in ornament gekoppeld. Hij ziet het ornament als een oppervlakkige laag, een patroon op de stof van het kleed, dat met de mode meegaat. Het masker dat zich hier voordoet verbeeldt de overvloed aan prikkels in onze maatschappij. Wat de gevel representeert is niet altijd duidelijk. In het uiterste geval wordt de gevel zelfs een medium ter communicatie met de massa, namelijk als er sprake is van een *Media façade*.

De gevel als reagerende envelop is letterlijk aanwezig als de omhulling veranderbaar is. Het *luik* bijvoorbeeld, het eeuwenoude gevelement, werd ingezet als thema van een hele gevel. Een voorbeeld laat de architect Zaera Polo (geb. 1963) zien die de nadruk op deze veranderbare omhulling legt. De envelop is vandaag zeer belangrijk omdat de focus steeds meer is komen te liggen op de grens tussen buiten en binnen, in plaats van op de inwendige organisatie van het programma, zo stelt hij. Ook hij gebruikt het woord *envelop*. Voor Zaera Polo is de envelop ook het dak, en in wezen ook de onderkant. Het is het groter geheel waarvan de gevel deel uitmaakt. Hij wil niet een bouwfysisch ingepakte schil met opgezet ornament laten zien, maar de verschillende functies van de gevel integreren in een antwoord. Met een voorbeeld laat hij zien wat hij bedoelt. Het woongebouw in Madrid heeft twee gevels, een thermische schil (glazen puien en wandelementen) en op afstand nog een reagerende laag bamboe luiken. De bewoner bepaalt zelf of deze open of gesloten zijn.¹⁵⁷

AFBEELDING 4.3 Woongebouw Carabanchel in Madrid, 2007, architect Zaera Polo, Foreign Office Architects.

157

De Kort 2008, *The envelope revisited*. Twee lezingen op het Berlage Instituut in 2008 van Alejandro Zaera Polo. Het uitwendige gebouwvolume, the Envelope, is volgens Zaera Polo waarschijnlijk het oudste en meest primitieve architectonische element. Het materialiseert de scheiding tussen exterieur en interieur en is daarmee automatisch politiek beladen. www.archined.nl/nieuws/de-taart-of-de-koek/ (geraadpleegd op 15 maart 2015). "Zaera Polo stelt dat er binnen het *Flat vertical type* een conflict bestaat tussen de bouwfysische eisen en de representatiemogelijkheden. In plaats van de façade een representatie van de elementen waaruit het gebouw is opgebouwd - met eventuele additieve ornamenten - te laten zijn, gelooft Zaera Polo er in dat het mogelijk is bouwfysische eisen te integreren met representatievormen. In Madrid, bouwde FOA een woongebouw waarbij het beeld van de gevel wordt bepaald door de bewoners. Elke woning heeft een inpandige buitenruimte die als buffer dient tegen de hitte. Deze zijn door met bamboe bekleedde stalen luiken af te sluiten. In gesloten stand is de façade een abstracte, dichte wand en werpen de lichtstralen, die door de bamboe dringen, een prachtig patroon op de vloeren in de woningen. In open stand verandert het beeld. Met dit simpele principe ontstaat een zeer dynamisch gevelbeeld. Het abstractieniveau van de architectuur wordt gecompliceerd door de dynamiek van de verschijningsvorm."

De gevel is vandaag de dag een technisch zeer hoogwaardige bekleding. De klimaatregulering van de binnenruimte vindt hier deels plaats. Toch draagt de gevel veel meer functies, door de architect en theoreticus Fritz Neumeyer (geb. 1946) samengevat: “Die Fassade als ‘Wand mit öffentlichem Bewusstsein’”.¹⁵⁸ Neumeyer dicht de façade de functie van een drager van het publieke geheugen toe; ze weerspiegelt de maatschappij. Met decor kon men de maatschappelijke status, soms zelfs macht, benadrukken of verhogen en de maatschappij zelf herkende deze toevoegingen en deed als buitenwereld mee aan het hele principe. Simmel maakte hierop een belangrijke aanvulling, vooral voor een transformatie van het fenomeen sieraden naar het decor van de gevel: willen de sieraden namelijk door allen begrepen en gewaardeerd worden, dan dienen zij naast de werking van het materiaal zelf ook *stijl* te bezitten en hierdoor voor anderen toegankelijk te zijn.¹⁵⁹

4.2.4 Samenvattend over de begrippen gevel en façade

Met gevel was in eerste instantie een buitenmuur bedoeld. Als die aan een straat of andere publieke ruimte stond, dan werd van een *voorgevel* gesproken. Het veel later opkomende begrip *façade* was gekoppeld aan het idee van een representatieve gevel of de voornaamste gevel van het gebouw. De grens in het gebruik van beide woorden was en is echter vaag en hangt ervan af welke dimensie van de gevel aangesproken wordt. Voor de *functionele dimensie*, ontwikkeld vanuit de constructie (steunbalk) is *gevel* een neutraal begrip, een wand van het bouwwerk. Specificaties zoals *voorgevel*, *achtergevel*, *zijgevel* of *straatgevel* zijn al veel gericht. De verschillende dimensies van de gevel sluiten aan bij de klassieke criteria van Vitruvius met *venustas* voor de gevel als een gezicht of masker, *firmitas* voor de gevel en zijn bescherming, en *utilitas* voor de gevel en zijn actieve filterwerking. Er werd op zeer verschillende manieren over de gevel gedacht en geschreven, afhankelijk van de tijd en de maatschappelijke waarden. Toen de maatschappij fundamenteel van een burgerlijke in een industriële maatschappij veranderde, werd onduidelijk wat de gevel zou moeten communiceren. Durand (en na hem Viollet-le-Duc, Cuypers en Berlage) wilde alleen nog de functie laten spreken. Hij zag dat met ornamenten uit een andere tijd geen bij de tijdgeest passende communicatie mogelijk zou zijn. Semper verklaarde dat de gevel van oudsher het gebouwdeel was waar men representeerde, al waren het in het begin alleen bonte tapijten, die zich later tot de *wand*, als de fysieke scheiding, en het *gewaad*, als de drager voor decor, verder ontwikkelden. Door de twintigste eeuw heen zijn de denkbeelden met betrekking tot de gevel meermaals veranderd. Berlage noemde de gevels aan het einde van de negentiende eeuw leugenachtig. Hij pleitte voor eenvoud en spaarzaamheid zolang de nieuwe taal niet gevormd was. De architecten van het Nieuwe Bouwen wilden het begrip *façade* niet meer gebruiken. In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw beleefde daarom de gevel in zijn functie als representatief element een tijdelijke neergang. Het kon niet uitblijven dat de behoefte aan een gevel die leesbaar was en weer iets representeerde, na de eerste golf van naoorlogse productie tot in de jaren zestig weer terug zou komen.

158 Neumeyer, *Wände mit städtischem Bewusstsein*. Jahrbuch der Bayrischen Akademie der schönen Künste II, 1997. 151, in: Kemp 2009, 238: “Die Fassade als ‘Wand mit öffentlichem Bewusstsein’ - Wand, nicht verstanden als banale Oberfläche, die lediglich ein Inneres widerspiegelt, sondern Wand als ein raumhaft gestaltetes Gebilde, das in sich Tiefe birgt und deshalb von Außen als Repräsentant der Körperlichkeit eines Bauwerks gelesen werden kann, mit der es in den öffentlichen Raum tritt und ihm darin Gesicht und Profil, also Charakter gibt.”

159 Simmel 1983, 278-281, *Exkurs über den Schmuck*: “Der Schmuck steigert oder erweitert den Eindruck der Persönlichkeit, indem er gleichsam als eine Ausstrahlung ihrer wirkt.”

Aldo van Eyck sprak van *een gezicht* dat vooral uitnodigt om te *zijn*. Begrippen als *beeldrager* en *representant* kwamen met Venturi en Scott Brown terug in het architectonische debat, net zoals de formele kwaliteit van het gebouw *an sich*.

Sprak men honderd jaar geleden nog van een *front*, vandaag is deze term vaak minder eenduidig en wordt er over *envelop* of *omhulling* gesproken. Architecten zijn zich zeer bewust van de verschillende functies die de gevel in zich op kan nemen, zowel de representatieve functie als de bemiddelende en beschermende functie tussen buiten en binnen. De gevel lijkt losgekoppeld van de functies binnen, en heeft een nieuwe vrijheid bereikt.

4.3 De functie van de gevel

Voordat de voor dit onderzoek belangrijke metaforen voor de gevel als een *filter*, een *gezicht* of een *masker* verder uitgewerkt worden, is het zinvol te kijken welke functie van de gevel het eerst optrad. We gaan hiervoor terug naar de primitieve hut, met haar boomstammen en takken, voor de architect Marc-Antoine Laugier (1713-1769) de eerste architecturale vorm, en naast de grot het archetype van het wonen.¹⁶⁰ De eerste functie van het gebouw was die van bescherming tegen weersomstandigheden en vijanden. Ook Semper maakte duidelijk dat het dak samen met de constructie en de wanden – in het begin geweven takken – de eerste bescherming en een voorwaarde voor wonen waren. Ze veroorzaakten tevens een binnen en een buiten; er kwam een grens tussen beide. Voor de Noorse architect en theoreticus Christian Norberg-Schulz (1926-2000) was de kleding van de mens de eerste reactie op de omgeving en de eerste primitieve gebouwen een uitbreiding van deze kleding, een uitgebreide reactie op de omgeving. De buitenwand was, naast het dak, een belangrijk deel van deze bescherming. Afhankelijk van het klimaat en de omgeving en haar mogelijkheden werden opbouw en materiaal gekozen. Belangrijk verschil tussen de kleding en het gebouw was voor Norberg-Schulz het feit dat een tent een visuele uitdrukking was voor een sociale eenheid en niet voor een individu (zoals de kleding). De opening was de belangrijkste plaats van de grot, hut of tent: de ingang kreeg een betekenis, een ingang naar een woonplek van een sociale eenheid. Of deze open of bedekt was (door een kleed of later een deur) werd gezien als teken voor het zich wel of niet tonen en als afbakening van de eenheid die erin leefde.¹⁶¹ Dit was het begin van communicatie met betrekking tot het wonen.

De gevel als een beschermende omhulling laat grote variatie zien. Elke regio had zijn eigen materiaal en zijn eigen architectonische middelen om de bescherming te optimaliseren en tegelijkertijd licht en lucht binnen te laten. Door de tijd heen ontstonden elementen die in de gevel geïntegreerd werden zoals ramen, deuren, luiken, roosters of lamellen. De toenemende technische mogelijkheden en tegelijkertijd de steeds toenemende eisen hebben tegenwoordig van de gevel een element gemaakt dat een hoge warmte-isolatie en tegelijkertijd de grootst mogelijke daglichttoetreding bieden kan. De keuze en variëteit van gevelelementen is zeer groot geworden en er is niet één optimale gevel.

160 Laugier 1753. *Essai sur L'architecture*.

161 Norberg-Schulz 1965, 110.

Buitenwanden hebben naast de beschermende functie een tweede functie, het zich richten tot een beschouwer. Een gevel wordt waargenomen. Hoe belangrijk de functie van de semantische boodschap voor de gevel is wordt duidelijk als we zien hoe al heel vroeg de eerste nederzettingen van informatie werden voorzien. Dit konden religieuze afbeeldingen zijn, afbeeldingen van de bewoner, structuren en kleuren die iets aan de beschouwer vertelden. Zowel de gevelwanden als de openingen konden als informatiedrager ingezet worden. De informatie ontwikkelde zich binnen een cultuur en kon ook door haar ontcijferd worden. De informatie die een gevel dragen kan is, gezien de veelvoud van culturen en hun mogelijke tekens, enorm groot. Of deze ook begrepen wordt hangt af van hoe bewust degene die de gevel bouwt met deze functie weet om te gaan. Zodra de gevel niet duidelijk informeert, zal er bij de waarnemer onbegrip of vervreemding kunnen ontstaan.

4.4 De gevel – een filter

Met het bouwen van de hut werden een binnenruimte en een binnenklimaat gecreëerd. De opening was de oudste verbinding tussen deze twee condities; de deur (of een textiel) kon deze verbinding weer afsluiten en werd het eerste filterelement van de hut. Het metaforische begrip *filter* beschrijft dat er iets wel of niet doorgelaten wordt, maar het zegt niet *wat*. De filter, bedoeld als de fysieke filter van een gebouw, is vandaag een complex reguleringsysteem dat het gebouw zowel binnenin als buiten comfortabel maakt. Niet doorgelaten worden bijvoorbeeld regen, wind, kou of extreme hitte en insecten. De fysieke filter is opgebouwd uit lagen materiaal. Zoals alle elementen van een gebouw kan hij een esthetische werking hebben. Het begrip *filter*, bedoeld als een *sociaal filter*, geeft de functie aan te bepalen hoeveel van het publieke leven binnen mag en hoeveel van het privéleven naar buiten zichtbaar en te ervaren mag zijn. De filter werkt van beide zijden en is daarom permeabel. Een filter is tegelijk ook een markering of een grens. Tussen twee condities staand, buiten en binnen, publiek en privaat, kan de filter een harde grens zijn, bijvoorbeeld een muur, en de meeste gevels bestaan ook voor een deel uit een muur, maar ook uit openingen en delen om de openheid te regelen. Zo is voor Simmel iedere grens een sociale gebeurtenis, een teken dat duidelijkheid geeft, soms ook rigide is, maar hoe dan ook een duidelijke uitspraak doet over het mogen zijn en mogen blijven. Voor hem is de sociale grens een zeer reactievriendelijke toestand en afhankelijk van de mensen zelf.¹⁶² Sloterdijk benadrukt het belang voor de bewoner om in te kunnen grijpen.¹⁶³ Het begrijpen van de grenzen hangt van de codes af, moet leesbaar zijn. De verhouding tussen twee partijen, de wederzijdse relatie, wordt door de grens duidelijk. Markeringen die mensen begrijpen kunnen echter ook veel minder materieel zijn. Voor de gevel als een grens en markering met architectonische middelen tussen twee sociale condities is het begrip *sociale filter* relevant.¹⁶⁴

162 Simmel 1908/1983, 468: "Jede Grenze ist ein seelisches, näher: ein soziales Geschehen; aber durch dessen Investierung in einer Linie im Raum gewinnt das Gegenseitigkeitsverhältnis nach seinen positiven und negativen Seiten eine Klarheit und Sicherheit – freilich oft auch eine Erstarrung -, die ihm versagt zu bleiben pflegt, solange das Sich-treffen und Sich-scheiden der Kräfte und Rechte noch nicht in eine sinnliche Gestaltung projiziert ist und deshalb immer sozusagen im status nascendi verharrt." (De uitgave is ook te vinden op: www.socio.ch)

163 Zie oop paragraaf 7.1.

164 Het functioneren van mensen in hun sociale omgeving hangt van gedragspatronen en codes af. Heersende opvattingen over moraal, ethiek, politiek, religie, normen, waarden en rolpatronen hebben allemaal invloed op het gedrag van mensen. Het culturele verband waarin mensen leven is daarom een belangrijk uitgangspunt.

4.4.1 Begripsbepaling van de term filter

Pas in de negentiende eeuw werd het begrip *filter* regelmatig gebruikt. Het komt van het Latijnse woord *filtrum*. Bedoeld was een zeer fijne zeef, over het algemeen een zeefdoek om te filtreren. Met filtreren wordt het scheiden van verschillende stoffen bedoeld, bijvoorbeeld vaste en vloeibare stoffen. Een filter is meestal een los weefsel, een fijne zeef of doek, maar kan ook uit verschillende lagen bestaan. Door die verschillende lagen ontstaan er tussenruimtes. Het weefsel wordt hierdoor veel complexer. Vloeibare stof kan zo bijvoorbeeld zijn weg vinden, maar vaste delen zouden blijven hangen in de tussenruimtes. Een filter laat selectief iets door en houdt ook iets tegen. Daarom kan dit woord ook gebruikt worden voor de omhulling van een gebouw met al zijn onderdelen en al zijn ruimtes die onderdeel van deze omhulling zijn. De gevel, maar ook het dak en zelfs de onderkant, maken deel uit van de filter van een gebouw. Door zijn werende en doorlatende functie wordt de filter van een gebouw een belangrijk element in de interactie tussen mensen en in de overgang van publiek naar privaat. Het zal hier duidelijk zijn dat overgangen van publiek naar privaat al eerder kunnen beginnen: in een collectief gebied tussen straat, trottoir of stoep en gebouw. Hier wordt gekeken met welke middelen de gevel in staat is tekens van een filter tussen publiek en privaat af te geven. Deze filter wordt visueel benaderd.

4.4.2 De vertaling van filter naar het wonen en de gevel

De cultuurflosoof Walter Benjamin (1892-1940) beschrijft hoe belangrijk voor hem het moment van de drempel (die Schwelle) en de entree was. In zijn beleving waren aan de verschijningsvormen hiervan zintuiglijke ervaringen gekoppeld, diffuus licht, gevoelens van bescherming, gevoelens van een thuis. Door zijn beschrijving worden een deur en een drempel meer dan materie.¹⁶⁵ Filterelementen van onze woonhuizen hebben vaak een lange traditie die ook gepaard kan gaan met rituelen en gebruiken. Cultureel kunnen zij verschillend zijn. Daarom is het vaak zo moeilijk in een andere cultuur de alledaagse tekens van de filter werkelijk te begrijpen. Een deur kan veel meer betekenen dan wij op het eerste gezicht zien.¹⁶⁶

In het dagelijkse leven heeft de mens altijd met de samenleving te maken. De twee extremen waartussen hij navigeert zijn aan de ene kant te veel en aan de andere kant te weinig aanwezigheid van mensen. Eigenlijk zoekt de mens altijd naar een optimale conditie tussen de twee extremen; hij wil zich veilig voelen en kunnen ontspannen maar ook contact met mensen hebben. Bij het openen van de deur naar het huis laat de bewoner de buitenwereld letterlijk achter zich en begeeft zich in een private sfeer. Deze controle over het wel of niet in het publieke zijn is idealiter de keuze van ieder mens zelf.

165 Menninghaus 1986, 35, "Gleich nach dem Haustor fand sich links im Flur die dunkle Tür zur Wohnung mit der Schwelle. Wenn sie sich vor mir auftrat, führte, steil und atemberaubend, eine Stufe aufwärts, wie ich es später nur noch in Bauernhäusern gefunden habe. Im Schein des trüben Gaslichts, das von oben kam, stand eine alte Dienerin, in deren Schutz ich gleich darauf die zweite Schwelle, die zur Diele dieser düsteren Wohnung führte, überschritt. Ich hätte sie mir aber ohne eine von diesen Alten gar nicht denken können."

166 In de uitgave 191/192 *Arch+*, 24,25, *Schwellenatlas*, geeft Laurent Stalder een beschrijving van het begrip Schwelle. Hierin wordt duidelijk dat Schwelle afgeleid is van een grondbalk en in de architectuur voor de dwarsbalk in de houtconstructie en voor de dorpel van de deur gebruikt wordt. In het gebruik van het begrip markeert die Schwelle een grens of een grensgebied en wordt ook geassocieerd met grenslijn en grenssteen. Schwelle wordt in verband gebracht met verschillende rituele handelingen die met het afbakenen van territorium te maken hebben.

Om dit te bereiken heeft de mens door de tijd een systeem van mechanismen en codes ontwikkeld. Voor een deel zijn dit non-verbale tekens, voor een deel zijn het tekens die door de gebouwde omgeving uitgezonden en begrepen worden. De gesloten deur is zo'n teken; het is waarneembaar en laat keuze aan de bewoner. Andere middelen zijn bijvoorbeeld hekken, treden, vensters en luiken. Geluiden of geuren, een wisseling van materiaal of wisseling van temperatuur kunnen subtielere markeringen zijn. De deur is een teken dat wereldwijd begrepen wordt. De mens bakent zijn territorium af. Daarmee wordt het gebied achter de deur persoonlijk. Markerings, grenzen, grensgebieden of ruimtelijke zones zijn kenmerken van de privacy regulering van de mens in zijn omgeving. Zij vormen de sociale filter van het wonen. Hoe vertaalde zich de behoefte aan privacy in de gevel als filterzone historisch en morfologisch? Deze paragraaf legt de basis voor de volgende hoofdstukken door enkele voorbeelden aan te dragen die laten zien hoe mensen de grens tussen hun eigen huis en de omgeving, de *buitenwereld* vormgegeven hebben en hoe de gevel hieraan heeft kunnen bijdragen. Niet alleen de gevel, maar ook de indeling van het huis draagt bij aan de mogelijkheid tot privacy. Het is daarom belangrijk de plattegrond niet uit het oog te verliezen. Als bijvoorbeeld achter de entree deur een ontvangsthuis aanwezig is die als een filter tussen publiek en privé werken kan, dan hoeft de gevel deze functie van *afwegen* minder te regelen. Maar bevindt zich achter de entree deur de woonkamer, dan zou de gevel hier sterker als filter op kunnen treden.¹⁶⁷

Over het fenomeen van de gevel als sociaal filter werd bij definities over gevel en façade veel minder geschreven; op de voorgrond stond vaak het uiterlijk, de gevel als een front of gezicht. Toch zijn architecten zich ervan bewust dat de gevel een bijzondere positie tussen buiten en binnen inneemt. De architect is degene die een heel grote bijdrage kan leveren aan de sociale filterwerking van een gevel. Zoals de cultuurfilosoof Peter Sloterdijk (geb. 1947) het formuleert, is degene die een woonhuis bouwt ook degene die de relatie tussen het buiten en het binnen bepaalt.¹⁶⁸

Terugkijkend naar de eerste prehistorische nederzettingen in de Lage Landen was de deur van het hallenhuis de enige maar wel duidelijke overgang van buiten naar binnen (rookafvoer in het dak even buiten beschouwing gelaten); andere openingen voor licht en lucht werden later toegevoegd. Met de opkomst van de stad (vanaf 1000 n. Chr.) werden in veel Nederlandse steden de stadswallen als bescherming van de stad gebouwd. Dit was een filter op stedenbouwkundige schaal. In een stad leven verschillende families die elkaar niet kennen veel dicht naast elkaar, vaak huis aan huis. De individuele woonhuizen ontwikkelden echter ook grenzen tussen publiek en privaat die direct voor, in of achter de gevel georganiseerd waren.

Een vergelijking tussen een landgoed en een stedelijke woonvorm maakt de schaarste van de ruimte in de stad en de daarmee verbonden keuzes duidelijk: de villa op het landgoed, waar de bezoeker langzaam via een landweg, een brug, een poort, treden en een voorhal of loggia naar de ingang geleid wordt, kon zich op deze manier in de dichte bebouwing van de stad niet manifesteren. De beter gestelde burger nam de voorbeelden van deze villa's als referentie mee naar de stad, maar was genoodzaakt de afstanden te minimaliseren. Zo een opbouw van het benaderen en binnentreden werd bij het Circus in Bath teruggebracht tot enkele meters. De hoofdingang is hier bereikbaar via een brug. Het souterrainhofje voor het huis creëert een afstand en drempel. Het idee van een arcade of portaal voor het gebouw werd teruggebracht tot het verwerken van zuilen in de gevel.

167 In hoofdstuk 6 wordt beschreven hoe de relatie tot het publieke gebied veranderde en wat dit met de filter van het woonhuis en woongebouw deed. In hoofdstuk 7 wordt aan de hand van de ontwikkeling van het wonen in Nederland gekeken hoe plattegrond en gevel door de behoefte aan privacy veranderden.

168 Sloterdijk 2004, in: *Arch+* 169/170. Mai 2004, 23.

AFBEELDING 4.4 Deel van de gevel van de Circus in Bath, 1754-1768, architect John Wood (1704-1754), voltooid onder John Wood jr.

In Nederland zijn bijna alle steden tussen 1200 en 1400 ontstaan. Het was in die tijd zeer gebruikelijk dat het woonhuis ook de werkplaats was. Achter de voordeur lag een *voorhuis* (ook zaal of hal genoemd), een overdag publiek toegankelijke (werk-)ruimte. Als filter van het individuele huis in de Nederlandse steden tussen buiten en binnen kan vooral het gebied voor het entree gezien worden. De ruimtelijke mogelijkheden voor overgangen waren in de steden veel minimaler dan op het land, vaak ging het maar om een meter. De gevel en de plattegrond vingen een deel van de overgangen op. De schilderijen uit de Gouden Eeuw suggereren een behaaglijke sfeer in de huizen. Mensen hadden hun eigen huis met een eigen voordeur. Wat in andere culturen het atrium of de hof was, was in de Lage Landen het voorhuis. De hoge ramen hadden luiken voor het onderste gedeelte (vaak zonder glas) en gaven de bewoner de mogelijkheid het huis hermetisch af te sluiten, bijvoorbeeld 's nachts. Overdag leek door de grote ramen de grens tussen binnen en buiten vaag, vooral als er geen glas in de openingen zat; een kleine stoep zorgde voor een zichtbare grens.¹⁶⁹ De entreedeur was de feitelijke scheiding tussen buiten en binnen. Oorspronkelijk was de hal de eerste en belangrijkste ruimte die je betrad als je binnenkwam. De zone voor het huis, de stoep, werd gebruikt om er banken neer te zetten; hij was volledig geannexeerd en gebruikt terwijl het geen privébezit was.¹⁷⁰ De Nederlandse stoep werkte als filter tussen het publieke domein, de straat, en het privé-domein van het huis en als ontsluitingsgebied. De materialisatie was anders dan die van de straat; de stoep lag vaak ook net iets hoger.

Dit veranderde toen een huis niet alleen door een gezin bewoond werd, maar ook een souterrainwoning had en een bovenwoning. De beganegrond was toen al verhoogd en de overgang van buiten naar binnen was al veranderd; door het hoogteverschil was hij al meer gescheiden van de stoep. Naast deze zone bood de gevel mogelijkheden om de grens tussen buiten en binnen te versterken of te vervagen, zoals door luiken, binnenluiken, deeldeuren of deuren. Er zijn vandaag nog steeds veel varianten op de entree en de stoep.

169 In hoofdstuk 7 komt de ontwikkeling van het individuele woonhuis en zijn filter door de tijd heen aan bod. Door veranderende behoeftes in de maatschappij veranderde de organisatie van het woonhuis en de filter.

170 In hoofdstuk 6 worden de eigendomsverhoudingen van de stoep uitgelegd.

AFBEELDING 4.5 Bezoek in het voorhuis, geschilderd ca. 1675, Pieter de Hooch. Hal en stoep hebben hetzelfde niveau.

AFBEELDING 4.6 De zone van de stoep, een voorbeeld in Amsterdam. De begane grondwoning ligt verhoogd, de kelderwoning heeft een raam en deur naar de straat.

AFBEELDING 4.7 Amsterdamse stoep, een winkelkastje, Prinsengracht 337.

Door de bouw van etagewoningen met een portiekontsluiting verdween de functie van de stoep, maar ook de in de gevel opgebouwde middelen die als een beschermende filter dienden. Het portiek trad in de plaats van de stoep, de hal, de deel deur en de luiken. Meestal was het portiek ook duidelijk herkenbaar. Bij de ontwikkeling van het individuele woonhuis naar een woongebouw leek het erop dat de Nederlandse bewoners de stap van het eigen huis en de eigen entree deur naar een stapeling met een gemeenschappelijke ingang niet zo makkelijk konden nemen. De filter tussen de individuele woning en het publieke moest nu veel meer in verticale richting opgebouwd worden, van de stoep naar de verdiepingen en de woningen. In de volgende hoofdstukken wordt hier uitgebreid op teruggekomen.

Het schilderij van het straatje van Vermeer laat de filter achtereenvolgens zien: de subtiel door een kleine verhoging gemarkeerde stoep, de materialisatie van deze stoep, een bankje, een kleine drempel bij de ingang deur, luiken voor het venster en dan de deur zelf als het laatste obstakel om de hal binnen te gaan. Op slechts ongeveer een meter kon een boodschap overgebracht worden over de open- of geslotenheid van het huis. Het ging hier echter ook maar om een individuele wooneenheid. De boodschap werd begrepen, ze was bekend in de Nederlandse cultuur. Vergelijkbare filters zijn in andere culturen ook te vinden. Het woongebouw vroeg om heel andere tekens om tussen publiek en privaat te kunnen navigeren.

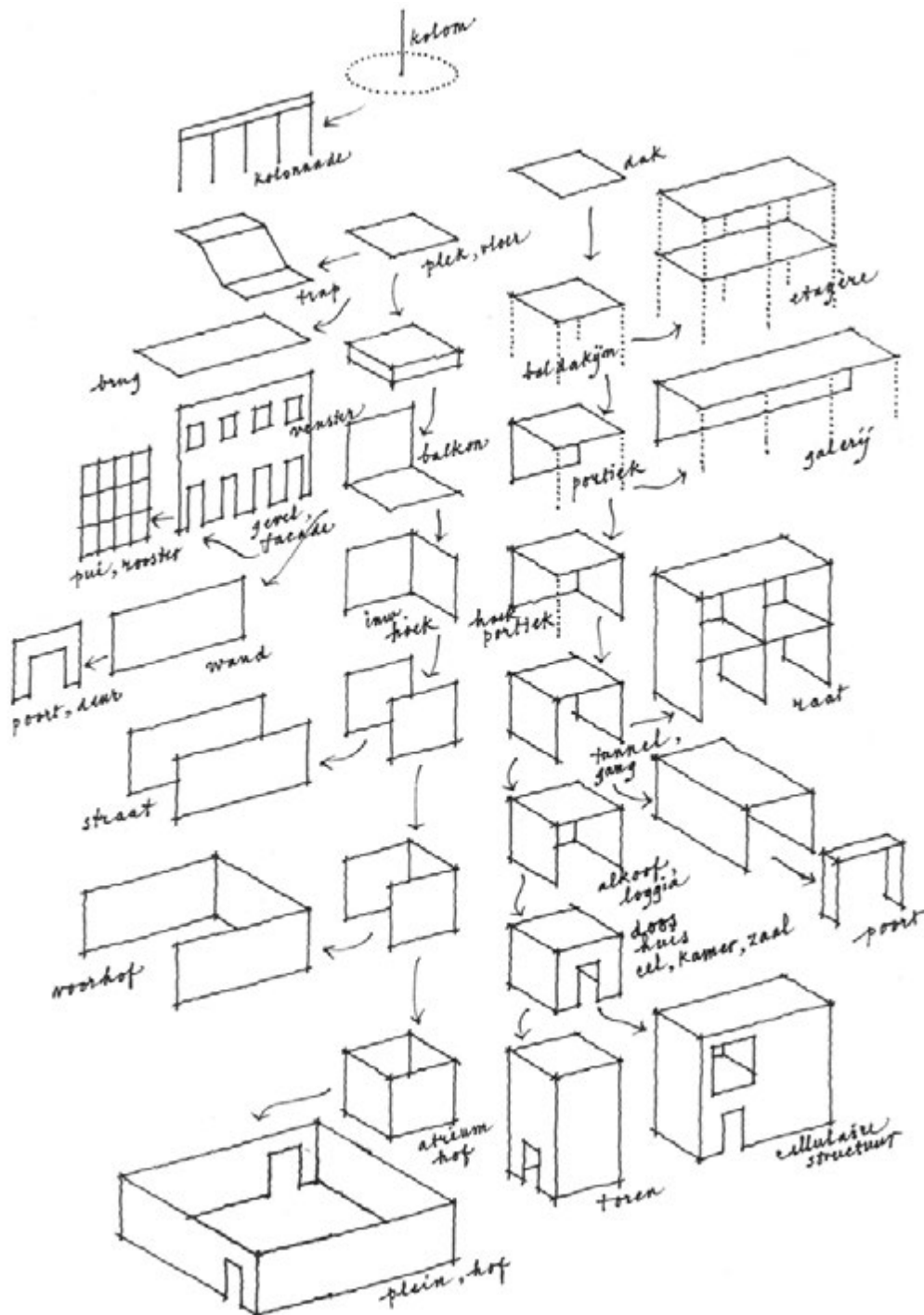
Vandaag is de filter tussen publiek en privaat anders gearticuleerd. De oude hiërarchie van de straat naar de private woning heeft plaatsgemaakt voor andere oplossingen, vaak oplossingen achter de schermen, in het gebouw. Een vergelijking tussen beide foto's (afb. 4.7 en 4.8) maakt het verschil duidelijk. De gevel links toont de individuele oplossingen als ingang en als overgangsgebied; de gevel rechts toont een collectieve ingang.

De eerste drempel is bij een woongebouw de collectieve entree deur met de deurbel en de intercom. Het wooncomplex *De Landtong* in Rotterdam laat zien hoe de hiërarchie van de filter naar de binnenkant van het gebouw verplaatst is. Twee grote entrees bieden toegang tot ruime entreehallen met trappenhuis en lift; onderstaand is een entree in beeld. Dit is een grens tussen publiek en collectief die geen ruimte tot onderhandelen biedt: je bent buiten of binnen. De bel en intercom bieden het contact met de bewoner. De verdere verdeling gebeurt op iedere verdieping door middel van een ruime corridor. Door vides is deze van daglicht voorzien en de corridor biedt ruimtelijk contact met de verdieping eronder of erboven. Aan de buitenkant is deze filter niet te herkennen. Naast deze entree bestaat voor de bewoner veelal nog een toegang via de parkeergarage, een functionele ingang die vaak uitmondt in de entreehal

AFBEELDING 4.8 Een van de entrees van het wooncomplex de Landtong op Kop van Zuid in Rotterdam, 1994-1998 – Architecten Cie, Frits van Dongen. Blok 2B aan de Eric Kropstraat.

Evert Kleijer geeft in zijn studie over de elementen van de architectuur een grafisch overzicht van de meeste architectonische elementen. Afhankelijk van de configuratie kunnen deze alle als filter tussen buiten en binnen worden ingezet. Door het opkomen van het woongebouw veranderde de filter, deze moest zelfs opnieuw ontworpen en georganiseerd worden. Hierover gaan de volgende drie hoofdstukken.

AFBEELDING 4.9 De ruimtelijke elementen van de architectuur volgens architect Evert Kleijer.

4.4.3 Samenvattend over de gevel als filter

De bescherming is de eerste functie die een gebouw vervult. De gevel is voor deze bescherming een zeer belangrijk element. In zijn filterende functie geeft de gevel de bewoner de mogelijkheid een behaaglijke binnenruimte te creëren, zowel wat betreft het klimaat als de lichttoetreding, en te kiezen of er contact of geslotenheid van de binnenruimte is ten opzichte van de buitenruimte. In dit laatste aspect is de gevel een actieve filter.

De deur is het oudste filterelement tussen buiten en binnen. Naast de deur zijn de vensters belangrijke filters, die in Nederland door luiken afgesloten werden. De stoep was een zone die afstand creëerde, herkenbaar door zijn ophoging en een wisseling van materiaal. Afstand creëert ruimtelijke diepte, een architectonisch middel van de filter. Ruimte kan als teken werken om afstand te houden.¹⁷¹ Norberg-Schulz noemt massa, ruimte, vlak en grensvlak de elementen die tekens kunnen zijn. Tevens zijn het ook filterelementen.¹⁷² Kleijers overzicht van de elementen van de architectuur vatten de vier elementen en hun variatie samen. De gevel zelf is een grensvlak of grenselement en in hem verenigen zich massa met ruimte (loggia, balkon, terras, o.a.) en vlak. Er bestaat een reeks van architectonische elementen en ruimtes waarmee een filter opgebouwd kan worden. De overgang van het woonhuis naar het woongebouw heeft als gevolg gehad dat de directe toegang, met een ruimtelijke zone voor het huis, verdween en dat de gevel, inherent aan de stapeling, anders opgebouwd werd.

4.5 De gevel – gezicht of masker

4.5.1 Het fenomeen van het gezicht en de gevel

De Belgische filosoof Bart Verschaffel (geb. 1956) constateert: “Het gezicht is de plaats bij uitstek waar ‘iemand’ is, waar een persoonlijkheid doorbreekt en verschijnt – zichzelf zichtbaar maakt – in de wereld [...]. In het gezicht is er echter niet enkel maar uitdrukking, er is ook directe aanwezigheid: het zichtbaar en voelbaar uitbreken van een ‘binnen’ in de wereld ‘buiten’. Iemand kijkt.”¹⁷³ Bij het gebruik van het *gezicht* als metafoor voor de gevel, worden aan de architectuur kenmerken toegekend, net zoals we dat onbewust doen bij een menselijk gezicht, iets waaraan je de architectuur herkent.¹⁷⁴ De vraag is welke kenmerken het gezicht en de gevel gemeenschappelijk hebben waardoor het gebruik van de metafoor *gezicht* voor de gevel gerechtvaardigd is. Er zijn auteurs die geloven dat alle

171 Mensen houden onbewust bepaalde afstanden aan in contact met anderen, zoals het onderzoek van E.T. Hall heeft bewezen. In het verdiepende hoofdstuk 7 komen zijn onderzoek over proximity en onderzoeken over afstanden tussen de stad en de intimiteit van het wonen aan bod.

172 Norberg-Schulz 1965, 132-164.

173 Verschaffel 2012, *Van gevels en gezichten*, in: *DWB Literair tijdschrift Hugo Bousset* nr. 1/2012: *Groter en wreder dan ik*.

174 De Vries 1997, band 3, 341. Afkomstig van het Griekse woord *metaphora* met de betekenis van overdrachtelijk gebruik van woorden.

bouwkunst naar het beeld van of de gelijkenis met de mens wordt vormgegeven.¹⁷⁵ Het feit dat de ogen voor een kind de eerste en meest eenduidige identificatiekenmerken van een mens zijn, was voor de Oostenrijkse architectuurtheoreticus Günther Feuerstein (geb. 1924) aanleiding te stellen dat we composities met dezelfde rangschikking als die van de ogen, neus en mond altijd met een gezicht associëren.¹⁷⁶ Het frappante daaraan is, zo constateert de Duitse architectuurhistoricus Jan Pieper (1933-2016), dat beide, gezicht en architectuur, in wezen tegengesteld zijn, de ene levend en de andere dood, de ene mobiel en de andere immobiel, de ene bezielend en de andere onbezielend. Hij waarschuwt dat een architect zich bij het creëren van een relatie tussen het menselijk lichaam en de architectuur op een gevaarlijk pad begeeft: vertaalt hij de delen van het lichaam te letterlijk, dan veroorzaakt dit eerder onbegrip. Beter is volgens hem een vertaalde aanwezigheid van het menselijk lichaam, zodat wij architectuur herkennen, maar wel in haar eigen hoedanigheid.¹⁷⁷ De belangrijkste drie delen van een gezicht, de ogen, mond en neus, en de symmetrie van de delen tot elkaar, leiden tot de herkenbaarheid van een gezicht. Het toepassen van symmetrie als ordenend principe in de architectuur kent een lange traditie en is een voorbeeld van de behoefte aan ordening en harmonie. Het Hollandse classicisme paste deze traditie ook toe, bijvoorbeeld de architecten uit de zeventiende eeuw zoals Jacob van Campen (1596-1657) en Cornelis Ryckwaert (1652-1693).

AFBEELDING 4.10 Voorbeeld van een classicistische gevel op de Herengracht 386 in Amsterdam, bouwjaar 1663/1665, architect Philip Vingboons.

-
- 175 Pieper, in *Daidalos* 1992, nr. 45, 31- 47. *Häuser des Narziss. Architektur nach des Menschen Bild und Gleichnis*: "Alle Baukunst ist nach dem Bild oder Gleichnis des menschlichen Körpers gestaltet, wenn auch selten in wortwörtlicher Wiedergabe anthropomorpher Formen, meist in verhaltenen körperhaften Anspielungen und in den klassischen Epochen der Architektur immer in der Übersetzung der kanonischen Massverhältnisse der idealen menschlichen Figur in das Proportionssystem des Bauentwurfs."
- 176 Feuerstein, in *Daidalos* 1992, nr. 45, 87. *Architektur als sprechende Person, de ogen als "eindeutigste Identifikationsmerkmale"*.
- 177 Pieper, in: *Daidalos* 1992, nr. 45, 46-47 "Die Anthropomorphie der Behausung will eine Ähnlichkeit im Unähnlichen herstellen, wohl in der Absicht, das eigentlich Fremde so vertraut zu machen, wie es die alltägliche Nähe sich wünscht. Dabei begiebt sich der Architekt, der diese Beziehung herzu stellen sucht, auf eine unsichere Gratwanderung. Geht er zu weit [...] so vermag er [...] nur noch zu befremden. [...] Die latente Anthropomorphie dagegen, die nahelegt, aber nicht behauptet, schafft jene Möglichkeit der Identifikation mit der Architektur in einem sehr wörtlichen Sinne, die es erlaubt, sich selbst im Raum wiederzufinden, sich dort aufgehoben zu fühlen."

Het gezicht is herkenbaar en spreekt tot de verbeelding, en de gevel werd en wordt ermee geassocieerd, van gelijkenis met een gezicht tot een gezicht zonder uitdrukking. Vanuit een verkenning van de oorsprong van het woord *gezicht* zelf en onderzoek over het menselijke gezicht, zijn hoofddelen en zijn esthetische betekenis, wordt bekeken hoe de gevel als gezicht tekens uitzendt.

Van grote betekenis voor het verhelderen van gezicht en de gevel waren enkele geschriften uit de filosofie en de kunstwereld. In de studie over *gevels en gezichten*¹⁷⁸ van Bart Verschaffel wordt een directe verbinding gezocht tussen gevels en het menselijke gezicht. Hij introduceerde twee filosofen: als eerste de Duitse filosoof J. Sulzer¹⁷⁹ en als tweede de hierboven al eerder aangehaalde Georg Simmel, die over de esthetische betekenis van het gezicht schreef.¹⁸⁰ Verschaffel komt uiteindelijk tot de conclusie de gevel een *masker* te noemen, waarover later meer. In het onderzoek over de gevel als een gezicht werd regelmatig de vraag gesteld: is het een gezicht of een masker? Het is daarom zinvol beide begrippen uit te leggen.

4.5.2 Begripsbepaling gezicht en masker

Het begrip *gezicht* kwam in de dertiende eeuw niet en in de veertiende eeuw nauwelijks voor. Wel werden *aansichte* en *anschijn* al gebruikt.¹⁸¹ Het woord was een afgeleide van *zien*. Met *aanblik* was bedoeld: je oog op iets vestigen, iets beschouwen. Vanaf de vijftiende eeuw werd het woord *gezicht* zeer frequent gebruikt, net als in het Duits vooral in de betekenis *gelaat*. Het woord *gelaat* heeft te maken met gezicht en is ouder; het werd al in 1240 aanwijsbaar gebruikt (*gelaet*) met de betekenis *gezicht*, *gezichtsuitdrukking*, maar ook met de betekenis van *zich voordoen als*.¹⁸² Oorspronkelijk had het begrip *gezicht* dus twee verschillende betekenissen: 1. het aangezicht en 2. het zich voordoen als iets of iemand. Met gezicht werd altijd de voorkant van het menselijke hoofd bedoeld.

Het begrip *masker* is al heel oud. De oorsprong van het masker is echter niet eenduidig op een moment vast te pinnen. Etymologisch komt het woord masker van *mascher* en betekent *bedekking van het gelaat*.¹⁸³ Het gezicht wordt onherkenbaar gemaakt en door het masker toont iemand een andere gedaante.

178 Verschaffel 2012. *Van gevels en gezichten*, in: *DWB Literair tijdschrift Hugo Bousset* nr. 1/2012: *Groter en wreder dan ik*.

179 Sulzer (1720 - 1779) was een Zwitserse theoloog en filosoof die de eerste Duitstalige Encyclopedie schreef, de *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, gepubliceerd 1792 in Leipzig, die alle gebieden der esthetiek systematisch behandelde. Sulzer vergelijkt de schoonheid van het menselijk lichaam met de schoonheid van het architectonische lichaam en gebruikt dezelfde regels voor de compositie voor beide.

180 Simmel & Meyer 1874/2008. *Die ästhetische Bedeutung des Gesichts*, 72-77.

181 De Vries 1997, boek 2, 270. Hier wordt vermoed dat *aansichte* en *aanschijn* hun oorsprong heel waarschijnlijk ontleend hebben aan het Middelnederduits *gesichte*: aanblik, uitzicht en/of Middelhoogduits *gesicht*: het zien; aanblik; visioen; gelaat; uiterlijk.

182 De Vries 1997 boek 2, 209: "Hoewel gelaat al in de 13e eeuw voor 'gezicht of gezichtsuitdrukking' gebezigd werd, was de oorspronkelijke betekenis 'de wijze waarop iemand of iets zich voordoet, zich vertoont, eruitziet', dus 'het voorkomen, het uitzicht'. Maar het werd ook gebruikt ter aanwijzing van de aard van iemands uiterlijk of voorkomen, of voor zaken: Gy vernieuwt het gelaet des aerd rijk (1688; WNT). Een tweede betekenis betreft de wijze waarop iemand zich voordoet in zijn handelingen. Sinds waarschijnlijk de 16e eeuw wordt gelaat uitsluitend in de hedendaagse betekenis van aangezicht gebruikt."

183 De Vries 1997, *masker*. Ernaast zijn betekenissen bekend zoals *masche*, *masche boze geest*; *mombakkes*, *masker*. Het woord *masker* werd ook gebruikt voor de larve van een insect. In het middeleeuws betekende het Latijnse *masca*, *masker*, eerder ook als

Gezicht en masker hebben etymologisch met elkaar te maken. Beide werden gebruikt in de betekenis van *zich voordoen*. In andere culturen werd en wordt het masker voor rituelen gebruikt. Een persoon neemt door het masker tijdelijk een andere identiteit aan, krijgt een andere verschijning, en wordt bijvoorbeeld een demonisch wezen. In de westerse cultuur is het masker veel meer een modeverschijnsel geweest. In de zestiende en zeventiende eeuw verborgen dames hun gezicht achter kleine maskers. In de stad werden vaker maskers gedragen dan op het land.¹⁸⁴ Dames konden achter een masker hun anonimiteit waarborgen en toch een bepaalde sociale status laten gelden. Een masker kan het hele gezicht verbergen of alleen de ogen (half masker). Naast het masker waren er andere manieren om het gezicht te verbergen, zoals een voile (kleine sluier), modern in de jaren zestig van de twintigste eeuw die aan een hoed bevestigd was. Het gezicht is daardoor wel te zien, maar alleen vaag. Dit kan de indruk van schoonheid vergroten. Internationaal is de sluier bekend als attribuut om het gezicht te verbergen; een voorbeeld is de boerka. Het masker kan een bepaalde menselijke *eigenschap* of *karakter* belichamen, bijvoorbeeld *strengheid*.¹⁸⁵ In de architectuur is een masker niet tijdelijk. Een masker verbergt eenvoudig of verbeeldt iets anders dan erachter verborgen is. Zo zouden wij bijvoorbeeld geen sociale woningbouw achter een gevel verwachten die een kasteel verbeeldt.

4.5.3 Het menselijk gezicht – kenmerken, esthetische betekenis en relatie met de gevel

Met Verschaffels beschrijving over het gezicht wordt duidelijk dat het gezicht complexer is dan andere menselijke lichaamsdelen omdat hier iets van de persoonlijkheid te zien is.¹⁸⁶ De *persoonlijkheid* omvat alle aanwezige kenmerken van een persoon, de aangeboren en de toegevoegde. *Kenmerken* zijn tekens ter herkenning; de aard van een persoon maakt onderdeel van iemands persoonlijkheid uit.¹⁸⁷ Het gezicht is dynamisch, het spreekt door middel van zijn mimiek.¹⁸⁸ Van het menselijk lichaam is het gezicht bij uitstek de plek waar men iets *lezen* kan, naast de *lichaamstaal*, die uiteraard ook veel vertelt over een mens.¹⁸⁹ De dynamiek van het gezicht is in de architectuur niet in die mate aanwezig en toch zijn er dynamische delen, zoals we later zullen zien.

Simmels bewondering lag in de sterke eenheid die het gezicht in zich draagt ondanks de enorme veelheid van alle processen in de wereld (hij noemt het de *Lebensprozesse*), in tijd en ruimte, en de veelheid van alle delen van het gezicht en de onderlinge afhankelijkheid van die delen.

geestverschijning gebruikt. Het woord *mascara*, dat tegenwoordig gebruikt wordt als onderdeel van make-up, is ontleend aan het Spaanse woord *mascara* en betekent zwartsel, roet, masker.

184 Liggett 1974, 118-131.

185 Met *karakter* wordt een combinatie van innerlijke eigenschappen bedoeld die een persoon heeft. Een karaktertrek is in tegenstelling tot een gewoonte een stabiele eigenschap van een mens, aangeboren maar ook door de omgeving en opvoeding aangeleerd.

186 Verschaffel 2012.

187 De Vries 1997, boek 3: "Persoon: Persoon is ontleend aan Latijn *persona* *persoon*, *individu*, oorspronkelijk (toneel)rol; masker, van onzekere herkomst, maar waarschijnlijk een leenwoord, vergelijk Etruskisch *plieriu* masker. De betekenis rol, karakter is verouderd, maar nog te herkennen in enkele vaste verbindingen, bijv. in de persoon van vertegenwoordigd door, in eigen persoon zelf."

188 De Vries, 1997, boek 3, 353: "*Mimiek*: mimiek zn. gezichtsuitdrukkingen, gelaatsexpressie. N nl. mimiek gebarenleer [1824; Weiland], de mimiek, dat is de gesticulatie der ogen en der gelaatstreken [ca. 1838; WNT]. Ontleend aan Frans *mimique* gebarenspel als kunst, *mime* [1824; TLF] en wat met gebaren uitgedrukt wordt [1823; TLF] [...]"

189 Zie voor onderzoek over lichaamstaal Hall, 1959, *The Silent Language*, en Hall, 1966. *The Hidden Dimension*.

Het bewijs voor deze perfecte eenheid en harmonie is voor hem het feit dat een kleine verandering in het gezicht, een beweging of een trekken van een spier, de gehele uitdrukking van het gezicht verandert.¹⁹⁰ Bovendien, zo stelt hij, is er geen ander onderdeel van het menselijk lichaam waar een verandering, zoals een litteken, het esthetische geheel zo snel kan ruïneren. Als men bedenkt uit hoeveel bestanddelen, kleuren en nuances het gezicht bestaat, zou een gezicht volgens Simmel, esthetisch benaderd, onverdraaglijk moeten zijn, maar dat is het niet. De perfectie zit in de samenhang van het gehele gezicht; verschuivingen van delen zijn maar in heel kleine marges mogelijk.¹⁹¹ Het gezicht is volgens hem een eenheid in de veelheid, het is esthetisch een volmaakt geheel.

De harmonie van het menselijk gezicht fascineerde ook architecten en daarom was het gezicht een direct analyseobject voor harmonie. Naast de formele aspecten en de overeenkomsten van de basisonderdelen van ieder gezicht (symmetrie, mond, neus en ogen, kin en voorhoofd) zijn er ontelbaar veel nuances, afwijkingen, kleuren en *spreekt* het gezicht, niet alleen omdat ogen kijken, maar ook omdat *gesloten ogen of hangende lippen* iets over de mens vertellen, over “die Symptome herabgesetzten geistigen Lebens”.¹⁹² Al deze nuances zeggen iets over de geestelijke toestand van de mens. Dit maakt het gezicht uniek.¹⁹³ Onze *individualiteit* is voornamelijk in het gezicht vastgelegd. Een mens identificeren kan het best via het gezicht. Identiteit betekent oorspronkelijk *persoonsgelijkheid*, een volkomen overeenstemming, hetzelfde zijn, zelfs gelijkheid van scheikundige stoffen.¹⁹⁴ Juridisch zien wij de gelijkheid van naam en persoon als identiteit. In het taalgebruik wordt identiteit van een mens gezien en gebruikt als onze unieke kenmerken die ons tot een niet-uitwisselbare persoon maken. Het karakter gaat daarentegen in op kenmerken die algemener zijn en bij meerdere personen aangetroffen kunnen worden.

De delen van het gezicht hebben volgens Simmel een ruimtelijke samenhang, en de vraag is welke delen van het gezicht deze samenhang scheppen en op welke manier en met welke architectonische middelen een gevel deze samenhang ook heeft. Het gezicht bestaat uit twee bijna gelijke helften; de twee gezichtshelften hebben elkaar nodig, verwijzen naar elkaar. Hierdoor komt een moment van rust en balans tot stand.¹⁹⁵ Verschaffel legt in zijn artikel een link met kunstenaars die een schema gebruiken om een gezicht te schetsen en de verhouding tussen breedte en hoogte van 2:3 aanhouden.¹⁹⁶ Vervolgens gaat hij deze algemene kenmerken van het gezicht op de gevel toepassen. De vorm van het hoofd is belangrijk; als basis is hij niet helemaal rond, eerder ovaal. “Op het gezicht geprojecteerd: De neus geeft de middenas aan, en de lijn van de mond en de lijn van de ogen begrenzen het middendeel en verdelen het gezicht in drie lagen.

190 Simmel & Meyer 1874/2008, 72. *Die ästhetische Bedeutung des Gesichts*: “ein Zucken der Lippen, ein Rümpfen der Nase, die Art des Blickens, ein Runzeln der Stirn.”

191 Simmel & Meyer 1874/2008, 73. Simmel beschrijft dit als “der räumliche Zusammenhang der Elemente des Gesichts.”

192 Simmel & Meyer 1874/2008, 74.

193 Simmel & Meyer 1874/2008, 74: “unverwechselbare Persönlichkeit”.

194 De Vries 1997, Boek 2, 492.

195 Simmel & Meyer 1874/2008, 75.

196 Verschaffel 2012.

De klassieke burgerlijke gevels worden op dit stramien ontworpen.¹⁹⁷ De symmetrie gaf de gevel een centrum waar de ingang geplaatst en de driedeling gerealiseerd kon worden door een plint, een middenstuk en het dak.

Over details spreekt Verschaffel zich niet uit. De grote bandbreedte van unieke delen, zoals details van een gezicht, gaan veel verder en kunnen het gezicht en zo ook de gevel opvallend maken. De ogen laten iets van de binnenwereld van de mens zien. Men kan ze sluiten en zich daardoor afzonderen van de buitenwereld. Het verband tussen het binnen en het buiten is een bijzonder kenmerk van het gezicht. De wereld *binnen*, dat is het persoonlijke, het *private*, de geest en de emoties van een mens. De wereld *buiten*, dat is het *publieke*. De wereld *binnen* en *buiten* staan met elkaar in verbinding. Als het binnen buiten te ervaren is, dan doet iemand zich niet anders voor, dan is er sprake van een *echte* aanblik. Het feit dat ieder gezicht uniek is, onverwisselbaar ondanks algemene kenmerken die ieder gezicht heeft, geeft ieder mens bij uitstek individualiteit, ongeacht de *anti-individualistische* symmetrie.¹⁹⁸ Het gezicht kan door toevoegingen in zijn verschijning gemanipuleerd worden. Dit begint al bij de keuze van de haardracht. Deze kan de waarneming van het gezicht voller, groter of juist heel klein laten worden. De auteur John Liggett noemt dit de *omlijsting* van het gezicht.¹⁹⁹ Door het gebruik van toevoegingen zoals make-up kan een heel andere verschijning gecreëerd worden en het unieke van het gezicht is dan niet te zien.

Dat we het menselijk lichaam als metafoor voor architectuur gebruiken is een oude traditie. Bart Verschaffel schrijft hierover: “Het is een zeer oude en transculturele traditie om de woning als een soort van lichaam te begrijpen, en de woning met lichaamsmetaforiek te duiden. Ramen zijn ogen, de hersenen zijn de bovenkamer, de schedel is een dak. De hellepoort is een muil, ergens binnengaan is opgeslokt worden. En het omgekeerde is evengoed waar: mensen wonen toch in hun lichaam? Sterven is weggaan of verhuizen.”²⁰⁰

De mimiek verandert het gezicht van moment tot moment. De gevel is statisch en kan niet letterlijk kijken. Verschaffel komt in zijn betoog tot de conclusie dat de gevel een gezicht met “lege ogen” is, een gezicht “zonder innerlijk leven”.²⁰¹ Daarom vat hij zijn betoog uiteindelijk samen met: “De gevel is dus geen gezicht, maar een masker: de gevel is de vorm van een gezicht die een gezicht bedekt. *Larvatus prodeo*. De gevel komt uit een wereld waarin men, met goed gebruik van maskers, het publieke en het private duidelijk scheidt, de spanning tussen beide opvoert, en het verschil valoriseert.”²⁰² Stelt men de vraag of de gevel een gezicht is, dan moet dit negatief beantwoord worden omdat het gezicht leeft en een gebouw materie is. Toch is er ook nog een andere benadering mogelijk: het feit dat we de basiselementen van een deur en aan weerszijden een raam met een gezicht associëren maakt duidelijk dat we het begrip *gezicht* als metafoor inzetten. We zien de kenmerken van het gezicht in een gevel – er is een compositie en eenheid die ons vertrouwd zijn. Bovendien zendt een gevel ook tekens uit, natuurlijk anders dan een gezicht dat doet. Toont het woongebouw door zijn gevel iets van het binnen?

197 Verschaffel 2012.

198 Simmel & Meyer 1874/2008, 75. Het begrip *anti-individualistisch* werd door Simmel gebruikt om uit te leggen dat, net zoals bij elke symmetrie, de helften elkaar nodig hebben en daarom niet meer individualistisch kunnen zijn.

199 Liggett 1974, 88-117.

200 Verschaffel 2012.

201 Verschaffel 2012.

202 Verschaffel 2012.

Als dit het geval is, dan is de metafoor *gezicht* de meest treffende metafoor. Als er echter een idee tentoongesteld wordt aan een publiek, vertoont de gevel vermoedelijk een beeld van iets heel anders dan wat er binnenin gebeurt. In dat geval zouden we er beter aan doen de gevel een *masker* te noemen.

Jung waarschuwde voor het gevaar van de verbinding met een *andere identiteit* (Jung sprak over de *Persona*) bij het opzetten van een masker.²⁰³ Op het moment dat er een identiteit van iemand anders aangenomen wordt, het *unieke* geleend wordt, is er sprake van schijn. We zouden hieruit kunnen concluderen dat *ware identiteit* de eenheid van de innerlijke wereld van de persoon met de uiterlijke wereld van de persoon is; de tekens die naar de omgeving uitgezonden worden zijn echt. Er wordt dan geen andere identiteit geleend om vervolgens een illusie op te bouwen, een beeld dat niet met de werkelijkheid overeenkomt. Dit is dan ook een belangrijke vraag bij het kijken naar de gevels van het woonhuis: welke tekens zendt de gevel uit, wat laat hij zien en hoe wordt dat gedaan? Tekens, als ze leesbaar zijn, vertellen iets over de betekenis. Tekens kunnen ook de eigenschap hebben een grens aan te geven. Het gaat om de codificering, die door de maatschappij gecreëerd wordt.

Aan de hand van enkele voorbeelden van woonhuizen zal in het volgende gekeken worden hoe binnen de architectuur van het woonhuis een gevel metaforisch als een gezicht gelezen kan worden en waar de grens van deze vergelijking ligt. De gevel van het eenvoudige woonhuis heeft al basale tekens gecommuniceerd. In hoofdstuk 5 wordt de ontwikkeling van het woongebouw in beeld gebracht. De veranderingen die de gevel en zijn gezicht tijdens de ontwikkeling van het woongebouw doormaakten, worden dan duidelijk.

4.5.4 Gezicht en masker en hun tekens in de woonarchitectuur

De auteur Umberto Eco beschreef de eerste stap tot de architectuurgeschiedenis aan de hand van een hypothetisch model van de mens uit het stenen tijdperk die voor kou en regen vluchtte en natuurlijke bescherming zocht in holachtige ruimtes.²⁰⁴ Een kromming in het terrein, een heuvel of een berg liet hem, na de eerste ervaring met mogelijke holle ruimtes, al vermoeden dat er een beschermende plek zou zijn. Een gat of spleet zag hij als ingang. De ervaringen met de verschijning *kromming* en *gat* werden tekens voor een plek van bescherming. De opening werd ook bij verscheidenheid van vorm herkend en was daardoor een teken. Daarmee waren de eerste tekens voor woonarchitectuur gezet. Je moet wel ingewijd zijn, zo schreef Eco, je moet weten dat bepaalde vormen op een bepaalde functie wijzen.²⁰⁵

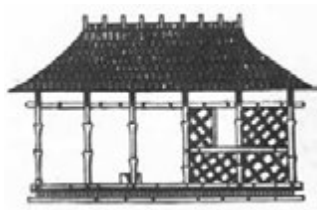
Aan dit eenvoudige voorbeeld wordt duidelijk dat de vorm, een heuvel of iets dergelijks, na enkele ervaringen met een hol als beschermende plaats, een teken voor de mens werd. De twee tekens *heuvel* en *gat tonen* de eerste woonplaats van de mensen. Het gat wordt met de mond geassocieerd. Toen mensen eerste nederzettingen bouwden, werden deze beschutte plekken kunstmatig gemaakt. De omhullingen waren authentiek, het weefsel, het materiaal, alles was te zien. Een opening was de ingang en werd als zodanig herkend. Bij de prehistorische nederzettingen in de Lage Landen werden houten palen, geweven takken als wand, en leem en stro als invulling van deze wand, en een geneigd dak toegepast. Ze hadden een zeer herkenbare vorm met een opening tussen twee palen als ingang.

203 Sorell 1973, 13: "The danger to which Jung points lies in the total identification with one's persona, which may finally come to be what the actual person is not, but what he and other people believe him to be."

204 Eco 1971. *Funktion und Zeichen*, 21, in: *Architektur als Zeichensystem*. Carlini, Schneider, 1971.

205 Eco 1971. *Funktion und Zeichen*, 29.

De vorm ontstond door de functie en uit de constructieve mogelijkheden. Bouwvorm en ingang waren de tekens van het huis. De onderstaande afbeeldingen laten dit zien, een voorbeeld van Semper wordt vergeleken met de eerste nederzettingen in de Lage Landen.

AFBEELDING 4.11 Indiaanse hut in Trinidad volgens Semper getoond in 1851.

AFBEELDING 4.12 Eerste nederzetting Nederland, 4500 v. Chr.

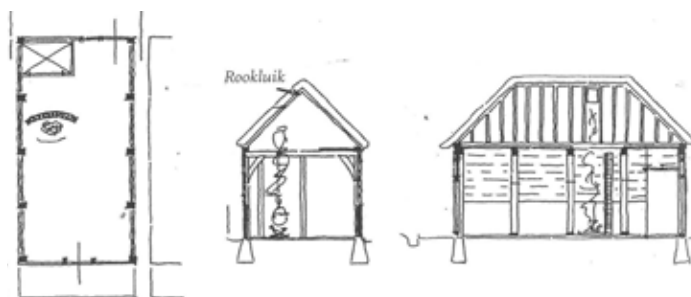

AFBEELDING 4.13 Eerste nederzetting Nederland, 4500 v. Chr.

Aan de hand van het prehistorische voorbeeld en het onderstaande voorbeeld van een middeleeuws hallenhuis in Nederland (1000 n.Chr.) is het eerste kenmerk van een gevel een *front* (de smalle zijde) met een *deur*. De positie van de deur was afhankelijk van de constructieve elementen. De eenvoud van het wonen weerspiegelde zich in deze gevel, het gezicht van het wonen toonde of presenteerde deze eenvoud.

AFBEELDING 4.14 Een schets van het gezicht van de eerste hallenhuisen.

AFBEELDING 4.15 Een Nederlands middeleeuws hallenhuis met vrije haard.

Het aangezicht naar het publieke domein van het stedelijke woonhuis was opgebouwd uit een entreedeur in het midden van de voorgevel die een symmetrie creëerde en een driedeling van plint tot dak. De nok van dit dak lag vanzelfsprekend op deze symmetrieas. Een houten gevel in Middelburg rond 1500 (zie afbeelding verderop) laat dit zien.

Als we echter een klassieke burgerlijke gevel uit de zeventiende eeuw bekijken, zien we meer dan eenvoud. Er is een *kroonlijst*, en de naam voerspelt al rijkdom en macht, het gebouw heeft een *kroon*. Vaak werd een wapen van de familie of ander teken erin opgenomen. De ingang leek soms zelfs op een portaal met zuilen of pilasters en was aan de bovenkant door een boog of balk bekroond. De gevel was voorzien van een plint van natuursteen, een begane grond die meestal een hogere verdiepingshoogte en hogere ramen had, bovenverdiepingen die iets minder hoogte hadden, en het dak met als afsluiting een kroonlijst met decoratie. De onderstaande grachtenpanden in Amsterdam laten een verscheidenheid in grootte en decor zien. De gevels hadden toen al een ontwikkeling achter zich van hout naar steen. Bovendien zijn verschillende geveltypes te herkennen (trapgevel, klokgevel, halsgevel en lijstgevel).

AFBEELDING 4.16 Uit het Grachtenboek van Caspar Philips (1967 gepubliceerd), 18e eeuw.

Deze voorbeelden laten grote veranderingen aan de gevel door de eeuwen heen zien en het is zinvol kort terug te kijken naar de middeleeuwen. Vooral in de late middeleeuwen liet de bewoner door middel van de gevel zijn sociale positie en zijn economische welvaart als een *visitekaartje* zien.²⁰⁶ Het woonhuis in de stad werd statussymbool. Kooplieden in Amsterdam bouwden hun huis het liefst aan de gracht. Het stedelijke huis kenmerkte zich door een houtskelet. Het zadeldak was naar de straat gericht. Elk huis en daarmee ook elke wooneenheid was individueel herkenbaar, had zijn eigen uniekheid. Dit werd vooral door de richting van het zadeldak bepaald, dat bij elk huis net iets anders in hoogte was. De entree was duidelijk herkenbaar. Het dak gaf een middenas in de nok aan waarop de indeling van de gevel met alle raampartijen gebaseerd was. Hierdoor ontstond op natuurlijke wijze een symmetrie ten opzichte van deze as, die de associatie van de gevel met een gezicht op een bijna onbewuste manier tot stand bracht. De ramen namen in grootte naar de nok toe af en dit was een vertaling van het gebruik binnenin: de begane grond had het meeste licht nodig omdat hier gewerkt werd. De luiken (voor de openingen die geen vensterglas hadden) konden overdag helemaal opengezet worden. Deze eenvoudige en heel functionele inrichting van de gevel bepaalde het beeld van het huis; ieder huis had zijn eigen baas die zijn persoonlijke wensen inbracht en zo was ieder individueel huis herkenbaar. De huizen hadden maar weinig vertrekken: voorhuis, een erachter gelegen ruimte, binnenhaard genaamd en een achterkamer. Het onderstaande voorbeeld laat de frontgevel zien die het gezicht van het huis bepaalde. De gevel van het afgebeelde woonhuis is symmetrisch, heeft enkele openingen; de belangrijkste – de deur naar de werkruimte – zit in het midden.

Tot in de zeventiende eeuw probeerden de huiseigenaren, ook bij verbouwingen en toevoegingen van een zijkamer aan de voorzijde, zo veel mogelijk vast te houden aan de bekende eenheid en symmetrie. Alle openingen oriënteren zich op deze middenas, die het centrum was van de compositie. Het meest voorkomende huis in de Nederlandse steden bleef het huis in de rij met de nok loodrecht op de straat. De gevels van deze huizen werden in de stijl, in de taal van de tijd ontworpen, met het handschrift van de timmerman.²⁰⁷ Het voorbeeld van het woonhuis in Enkhuizen heeft een front in een verhouding van ongeveer 2:3. Het bovenste en allerkleinste raam was vermoedelijk alleen voor ventilatie bedacht; soms zat hier ook een hijsbalk met haak en konden er goederen opgehesen worden.

206 Met visitekaartje wordt hier een naamkaartje van een persoon of bedrijf met adresgegevens bedoeld.

207 De voorgevel was tot 1650 (wat echter al laat is in de Nederlandse geschiedenis) vaak nog van hout gebouwd. Vaak werd het hout een travee in de zijgevel omgezet. De grootste verandering van de gevel was in de verstening van het huis te vinden. De reden hiervoor was het grote brandgevaar bij een houten gevel. Dit leidde tot een proces waarin steeds meer houten delen door steen vervangen werden. In de veertiende eeuw hadden de huizen een stenen voet gekregen. Later werd een harde dakbedekking verplicht. Het gevaarlijkste voor brandoverslag waren de houten zijwanden. De vakken van het houtskelet werden daarom op een gegeven moment met baksteen gevuld. In het midden van de vijftiende eeuw werden het houten vakwerk zijwanden verboden en was de stenen muur een voldongen feit. In de zeventiende eeuw waren de meeste huizen niet meer van hout, maar van baksteen.

Op het moment dat er een stenen plint geïntroduceerd werd, kreeg het huis een voetstuk. De voet ondersteunde het beeld van een gehele eenheid, een huis op zichzelf staand. De topgevel was de plek waar men decoratie aanbracht, en waar men ook van de basisvorm afweek. Zo ontstonden verschillende topgevels die later weer tot verschillende geveltypes werden gecategoriseerd; ze laten de behoefte zien zich te onderscheiden. Er zijn in de literatuur weinig voorbeelden van de achtergevels. Ze waren duidelijk niet, of veel minder van belang.

AFBEELDING 4.17 Een houten gevel in Middelburg rond 1500.

AFBEELDING 4.18 Voorgevel van een woonhuis aan de Breestraat 232 in Enkhuizen, 1623.

AFBEELDING 4.19 Huis in Nürnberg in Duitsland 1595.

In tegenstelling tot andere landen kende Nederland heel lang geen woongebouwen met meerdere woningen onder één dak. Een voorbeeld uit Nürnberg, Duitsland, laat woningen in een paleisachtig gebouw rond 1600 zien. De erker en de torentjes waren zeer decoratief en accentueerden de middenas. Het feit dat er meerdere sociale eenheden in een gebouw woonden was aan de buitenkant niet af te lezen. De indruk van rijkdom werd nog versterkt door de erker in de middenas van de gevel. De gevel was eerder een masker die alle woningen tot een geheel beeld verenigde, en een rijke eigenaar liet vermoeden.

De gevel van een huis was trendgevoelig. Dit wordt duidelijk als men zich realiseert dat de Nederlandse *topgevel* die in de tijd van de renaissance vaak getrapt was, onder invloed van het classicisme in de zeventiende eeuw steeds vaker plaatsmaakte voor een *lijstgevel*. Het topgedeelte werd gesloopt om een andere, bij de *mode* passende afsluiting aan de gevel te geven. Omdat de huizen particulier waren, hing het van de welvaart van de eigenaar af in hoeverre hij met de mode meeding.²⁰⁸ De topgevel kan in deze vergelijking als een hoofdbedekking gezien worden, en deze was niet altijd functioneel noodzakelijk. Aangezien representatie zich aan de tijd en situatie aanpast, is de mode een dynamische verschijning en zijn haar codes net zo dynamisch. Mode is tijdelijk.²⁰⁹ De lijstgevel was een inbreng in de Nederlandse architectuur uit andere landen, voornamelijk uit Frankrijk. De topgevel kon op deze mode anticiperen als de bewoner of eigenaar er waarde aan hechtte aan de mode mee te doen.

208 Mode is een begrip dat aan het Franse *mode* ontleend is en algemene leefwijze, maar ook manier van kleden, betekent. Oorspronkelijk was het Franse woord ontleend aan het Latijnse *modus*, dat maat of leefwijze betekent. Zie: De Vries, 1997, 364.

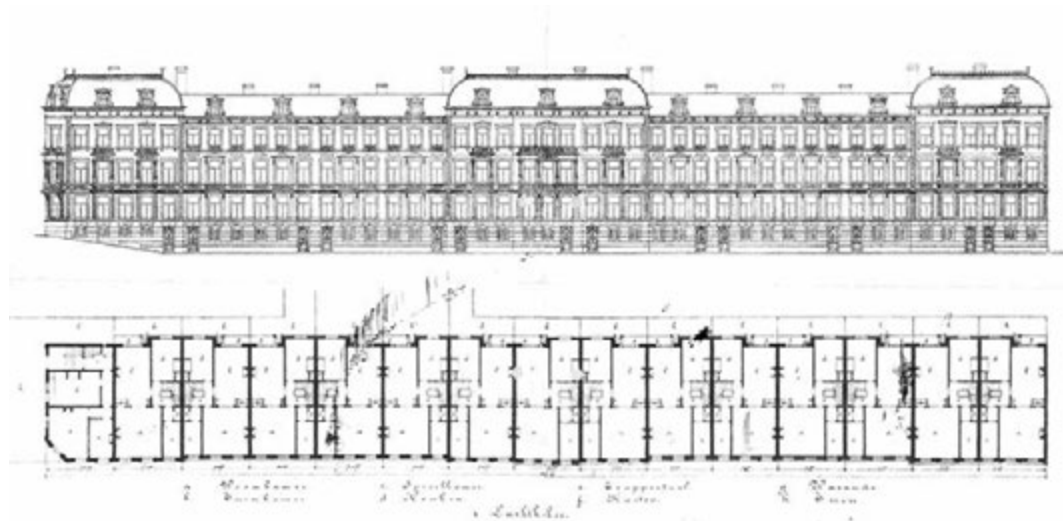
209 Van Dale 1995, 2180: Mode is “voorbijgaand, maar op een zeker tijdstip algemeen gevolgd gebruik, met name in de manier van kleden”.

Het classicisme had zijn ingang in Nederland gekregen via architectuurtraktaten (1640 vertaling Vincenzo Scamozzi en 1646 vertaling van Andrea Palladio). De culturele elite raakte geïnteresseerd in deze mode, die voor deftigheid en statigheid stond. De nadruk lag op goede proporties en niet zozeer op een overdaad aan decoratie. De hoofdvorm werd eenvoudig, de daklijst gaf het huis een strakke vorm.²¹⁰ Voor de gevel was de verandering van de topgevel beeldbepalend. Naast deuropening en venster was de dakvorm voor het gezicht van de gevel een basiselement. De stijl van de tijd en de welvaart van de eigenaar beïnvloedde de raamgrootte en de ornamenten, maar niet deze basis.

Het voorbeeld uit Duitsland in Nürnberg laat zien dat er een grens is waarbij we de metafoor *gezicht* niet meer kunnen toepassen. Als de basisvorm en de basisinformatie zoals openingen overheerst worden door decoratie, of een opening systematisch en in grote hoeveelheid gerepeteerd wordt, wordt ook de herkenbaarheid moeilijker. De beschouwer weet niet meteen wat hij ziet. Deze onduidelijkheid kon leiden tot verwarring en ontstond vooral bij nieuwe bouwtypes. Zo werd het woongebouw, waarin woningen verticaal gestapeld werden, ook wel eens vergeleken met een kazerne of gevangenis, met name door de eentonige repetitie van de openingen.

Het ontwerp van woningen voor de gegoede burgerij tegenover het Vondelpark in Amsterdam laat de wens naar representatie van rijkdom zien. De gevel laat de stapeling van woningen op het eerste gezicht niet zien. De openingen zijn over de gehele gevel gelijk van grootte, het collectieve trappenhuis ligt inpandig, verborgen voor de buitenwereld. Het beeld dat door deze gevel opgebouwd wordt is het beeld van een paleis, nog versterkt door de classicistische driedeling. De gevel is een masker geworden dat de gegoede burgerij moest representeren. Het gebouw had het aanschijn van een paleis.

Bij het zien van deze woningen is de positie van de waarnemer echter belangrijk. De eerste indruk zal de indruk van een paleis zijn, een indruk van dichtbij zal vermoedelijk duidelijk maken dat hier geen sprake is van een werkelijk paleis. Van ver weg lijkt het beeld eenduidig, van dichtbij kan het zijn dat tekens dat niet meer communiceren.

AFBEELDING 4.20 Woningen voor de gegoede burgerij tegenover Vondelpark, ontworpen in 1878-79, architect Isaac Gosschalk (1838-1907).

Onderstaande afbeelding laat een gebouw aan het einde van de twintigste eeuw zien, het woongebouw Silodam in Amsterdam, en geeft een idee van hoe groot en divers de ontwikkeling door deze eeuw heen geweest moet zijn. Deze ontwikkeling wordt in hoofdstuk 5 gevolgd. Het woongebouw kan een gevel tonen als een gezicht of als een masker. De wens naar een authentieke woning leidde bij Silodam tot een gevel die het aanbod aan woontypes en materiaal weerspiegelt; de gevel staat in het teken van individualisme, materialisme en mode.

AFBEELDING 4.21 Het woongebouw Silodam in Amsterdam, gebouwd 1995-2003 door de architectengroep MVRDV.

4.5.5 Samenvattend over de gevel als gezicht of masker

De herkenbaarheid van het woonhuis heeft zich vanuit de eerste primitieve zoektocht naar bescherming ontwikkeld en niet vanuit een representatieve behoefte. De eerste nederzettingen waren heel bescheiden in hun uiterlijk. De eenvoudige leefwijze weerspiegelde zich aan de buitenkant. Later kwamen bij deze vorm meer details en toevoegingen, zoals een plint, en naast de hoofdvorm van het huis kwam een beëindiging aan de bovenkant (uitsteken van het houten beschot, een getrapte topgevel, de kroonlijst). De constructie van het dak, meestal een zadeldak, gaf op een logische en natuurlijke wijze een middenas aan waarop vensters en de deur georiënteerd waren. Hierdoor ontstond een eenheid. Het venster was naast deze kenmerken zeer belangrijk; het maakte het gezicht open of gesloten, het ordende de gevel, het kon door zijn maat iets vertellen over de ruimte erachter. Het bovenste gedeelte, de *topgevel*, was de plaats voor decoratie van de gevel. Hier werd een bekroning toegevoegd. Met de toenemende differentiatie van de sociale klassen werden ook de gevels gedifferentieerder. Kooplieden lieten in de rijkdom van de gevel hun maatschappelijke status zien. Soms was de gevel een masker dat een beeld of idee representeerde.

Als een gevel niet verbergt wie achter het scherm woont, kunnen we van een gezicht spreken of van een masker in de gedaante van een *mooi* gezicht. Wordt er echter een schijn gesuggereerd van een heel ander gebouw, terwijl er woningen voor arbeiders achter het scherm zitten, dan kan alleen van een masker gesproken worden; de gevel representeert dan een andere maatschappelijke status. De grens tussen gezicht en masker, de voor de gevel gebruikte metaforen, is echter vaag.

4.6 De gevel als drager van tekens

Met het voorbeeld van de *dresscode* kan geïllustreerd worden dat de materiële vorm in staat is om tekens uit te zenden. Daarbij maakt niet de kleding de code, maar de maatschappij.²¹¹ Status, lidmaatschap van een maatschappelijke groep en identiteit kunnen aan kleding afgelezen worden. Een teken is niet zomaar aanwezig, een teken ontstaat door de interpretatie.²¹² Aangezien deze interpretaties afhankelijk zijn van de tijd, de cultuur en de maatschappij, vragen ze om het juiste referentiekader. Vanuit een andere cultuur zal het *lezen* van de tekens nog wel mogelijk zijn, maar de interpretatie ervan is veel moeilijker. De wereld van tekens is de basis voor de letterkunde, maar maakt ook deel uit van architectuur. De Griekse architect Alexander Tzonis (geb. 1937) wees erop dat veel begrippen die een sleutelbeginsel in de klassieke architectuur werden, zijn overgenomen uit de letterkunde (zoals *taxis*, ritme, harmonie en metrum).²¹³ De klassieke architectuur was aan strenge regels onderworpen.

211 Rapoport 1982, 70: "That clothing communicates and is used to project quite explicit messages about identity, status, group membership, and so on is clear from the recent spate of books and articles on how to dress for success, including the development of computer-programmed 'wardrobe engineering' for success. [...] Clothing generally has been used to communicate identity and has clear meaning."

212 Sipek 1979, 46.

213 Tzonis 1989, 15.

Bij een bepaald type tempel hoorde een vastgelegd kader om “door het geheugen te worden opgenomen”.²¹⁴ De organisatie van het kader werd in de erbij horende cultuur en tijd herkend. Een nieuw type gebouw had in beginsel niet direct een duidelijk vastgelegd kader. Zo was ook het woongebouw, een voor de Nederlandse geschiedenis van het wonen relatief nieuw type, in zijn oorsprong niet leesbaar als woongebouw.

4.6.1 Architectuur en de wereld van tekens

Er zijn verschillende benaderingen om de betekenis van tekens te onderzoeken. Een is de *semiotische benadering*, de leer van de tekens, ontwikkeld door de Amerikaanse filosoof en logicus Charles Sanders Peirce (1839-1914) en de Zwitserse linguïst Ferdinand de Saussure (1857-1913). Een andere benadering is de *antropologische*.²¹⁵ Zowel de Amerikaanse antropoloog E.T. Hall (1914-2009) als de architect Amos Rapoport (geb. 1929) kijken vanuit een antropologische benadering naar het menselijk gedrag om tekens te begrijpen. Hall bewees met zijn studies over *proxemics*, de ruimtelijke afstanden tussen mensen in verschillende culturen,²¹⁶ dat ruimte zelf een teken is en mensen onbewust basisafstanden zoeken naar anderen. De verschillende benaderingen hebben gemeenschappelijk dat er een zender en een ontvanger zijn, een medium om het teken te dragen, en dat er informatie in een bepaalde vorm doorgegeven wordt. In het volgende worden de benaderingen uitgelegd aan de hand waarvan een positie kan worden ingenomen voor het kijken naar de gevel.

De Amerikaanse filosoof Peirce analyseerde en categoriseerde tekens en hun drager vanuit een logische studie en kwam vervolgens tot een theorie voor de indeling van tekens in *icon*, *index* en *symbol*. De Zwitserse linguïst De Saussure benaderde tekens vanuit de structuur van de taal en maakte onderscheid tussen de structuur van een taal (*langue*) en de taaluiting van het individu (*parole*) [zie verderop] die veel gevoeliger voor verandering is. Door deze twee benaderingen ontstonden twee hoofdstromingen binnen de leer van de tekens, die beide wetenswaardig zijn voor de interpretaties van tekens in de architectuur en die door architecten gehanteerd werden. Rapoport vat de essentie van de studie en leer van tekens samen; daarbij ging het hem om de mensen en hun gedrag. Volgens hem zit de betekenis niet in het object zelf maar in de mensen, en het object is de drager van de betekenis. De vraag is hoe en of betekenis aan een object toegeschreven kan worden en hoe we er vervolgens voor zorgen dat de betekenis ook begrepen wordt.²¹⁷ Tekens zijn gecodeerde informatie; in architectuur gebeurt dit via materiaal, vorm en ruimte. Rapoport zag echter een discrepantie tussen de ontwerper en de gebruiker; de perceptie van de ontwerper kan anders zijn dan de associatie van de gebruiker en dit kan tot conflict leiden.²¹⁸ Zo beweerde hij dat de Moderne

214 Tzonis 1989, 16.

215 Rapoport 1982, 38.

216 Hall 1966. In hoofdstuk 7 wordt nog ingegaan op Hall en worden de non-verbale afstanden tussen mensen uitgelegd, die Hall opgesteld heeft.

217 Rapoport 1982, 19: “Meanings are in people, not in objects or things [...]. However things do elicit meanings; the question is how they elicit or activate these meanings and guide them and, thus, which things or objects ‘work’ best. Put it differently, the question is how (and of course, whether) meaning can be encoded in things in such a way that they can be decoded by the intended users. I assume, for the moment, that physical elements of the environment do encode information that people decode.”

218 Rapoport 1982, 20. In 1967 schreef Rapoport een artikel voor de *Architectural Association Journal* waarin hij deze kritiek aan zijn benadering van de betekenis van tekens in de architectuur toevoegde. Volgens hem hadden Jencks and Baird meer op de architectonische betekenis gefocust terwijl hij juist de betekenis van de gebouwde omgeving voor de gebruikers wilde benadrukken.

Beweging een aanval op de betekenis was die de gebruiker kende.²¹⁹ In de loop van dit onderzoek zullen wij zien dat bijvoorbeeld de modernistische woongebouwen tekens bevatten die door de architecten vanuit hun perceptie wel begrepen werden, maar niet door de gebruikers.²²⁰ Het begrijpen van een woonhuis met zijn persoonlijke, emotionele en symbolische tekens, is snel beïnvloedbaar en is zeer afhankelijk van de omstandigheden. Tekens in de gebouwde (woon)omgeving kunnen te maken hebben met identiteit, maar ook met de mate van privacy die een bewoner wenst.²²¹ Deze twee aspecten leggen een link naar de focus van dit onderzoek: de gevel als gezicht (of masker) en de gevel als sociale filter.

De eerste tekens van het wonen waren volgens Norberg-Schulz geen tekens van status maar van privacy. Voor hem was de deur een teken van bewoning, en wellicht wel het belangrijkste.²²² Vitruvius was zich al in zijn tien boeken over architectuur ervan bewust dat architectuur drager van tekens zijn kan.²²³ Ornamenten kunnen een bepaalde betekenis hebben en daarom aan de gevel aangebracht zijn. Daarnaast heeft iedere gevel ook delen, die op zichzelf al een teken vormen, zoals de door Norberg-Schulz genoemde deur, een venster of een luik.

De gevel is opgebouwd uit een aantal elementen en delen en die kunnen wij lezen. Naast het feit dat er een architectonisch object is met een functie, staat het feit dat we bij het zien van een object of een element vaak al associaties over de functie kunnen krijgen. Kenmerken van het object werken daarbij als teken en zorgen ervoor dat we het object kunnen herkennen. Er is een kern van betekenis, een functie – en er is een associatie.²²⁴ De Engelse architectuurhistoricus Adrian Forty (geb. 1948) wijst op de vergelijking van architectuur met een taal bij verschillende (architectuur)theoretici.²²⁵ Anders dan bij de gesproken taal lijkt bij een eerste verkenning de zender niet de massa te zijn (het volk) maar de architect of de ingenieur. Het collectief heeft echter een sterk vormende invloed. Factoren als de behoeftes binnen een maatschappij, de economie of bepaalde ideologieën zijn van invloed op de ontwikkeling en het gebruik van middelen die als teken werken.²²⁶

-
- 219 Rapoport 1982, 22: “the whole modern movement can be seen as an attack on users’ meaning – the attack on ornaments, on decoration [...]”
- 220 Jürgenhake, 2013. Proceeding ENHR congress.
- 221 Rapoport 1982, 22.
- 222 Norberg-Schulz 1965, 111.
- 223 Vitruvius, & Peters 1997, 28,29: “Men kan in feite in alle vakgebieden en vooral ook in de bouwkunde twee zaken onderscheiden: dat wat aangeduid wordt en dat wat aanduidt. Aangeduid wordt het voorgenomen object waarvan sprake is; wat het aanduidt is de voorstelling daarvan, volgens wetenschappelijke methoden ontwikkeld.” Vitruvius schreef verder over de opleiding van een architect: “Van de geschiedenis moet hij uiteraard veel weten, omdat bouwmeesters voor hun werk vaak kwistig ornamenten ontwerpen. Als iemand vraagt waarom ze die hebben aangebracht, moeten ze daarvan de betekenis kunnen uitleggen.”
- 224 Eco 1977, 108: “Der Mensch [...] ist ein symbolisches Wesen, und in diesem Sinne sind nicht nur die Wortsprache, sondern die Kultur insgesamt, die Riten, die Institutionen, die sozialen Beziehungen, die Bräuche usw. nichts anderes als symbolische Formen, in die er seine Erfahrungen faßt, um sie austauschbar zu machen: Man stiftet Gesellschaft, wenn man Zeichen austauscht. Durch das Zeichen löst der Mensch sich los von der rohen Wahrnehmung, von der Erfahrung des hic et nunc, und abstrahiert. Ohne Abstraktion gibt es keinen Begriff, und ohne Abstraktion gibt es erst recht kein Zeichen.”
- 225 Forty 2004, 63-85. Bijvoorbeeld: Ruskin; Boffrand; Goethe; Quatremère de Quincy; Semper; Durand; Ching; Chr. Alexander e.a.; Quatremere de Quincy (1755 – 1849) gebruikte de metafoor van de architectuur als taal.
- 226 Winkelmann 2006. Dissertation; Kapitel: I.3.2 Das architektonische Zeichen als Kommunikationsmittel. <http://edoc.hu-berlin.de/dissertationen/winkelmann-arne-2006-12-20> (geraadpleegd op 15 december 2015)

Architectuur weerspiegelt een zeer complexe en veranderende omgeving van tekens; ze heeft de verantwoordelijkheid om afhankelijk van de tijdgeest en van de culturele en sociale omgeving begrepen te worden. Indelingen in verschillende thema's en toebehorende architectonische middelen of ruimtes kunnen helpen enige helderheid in het system van tekens te scheppen. Toch zal dit nooit toereikend zijn omdat tekens veranderen en niet altijd duidelijk te herleiden zijn.²²⁷

4.6.2 Zender en ontvanger, tekendrager en interpretatie, onderlinge relatie

Volgens Peirce denkt de mens in tekens; ze zijn een belangrijk element in de communicatie. Het teken moet functioneren, waarneembaar zijn door onze zintuigen (visueel, akoestisch, door geur of haptisch). Daarom heeft elk teken een *tekendrager* nodig, en er moet een reden zijn waarom een teken tot teken wordt. De reden kan een afspraak zijn, regels, geïnstitutionaliseerde gewoontes of een *code*. Met *code* wordt een verzameling van regelingen of een stelsel van signalen bedoeld, vaak ook in een versleutelde geheime vorm zoals een morsecode. Codes zijn onderdeel van ons leven, niet alleen in de taal, maar ook in ons dagelijks sociaal-maatschappelijk leven.²²⁸ De dresscode is afhankelijk van de tijd en de mode.²²⁹ De kleding van militairen geeft aan welke rang de persoon in de hiërarchie heeft. Als er een tekendrager voor het teken is, en een reden of afspraak, dan kan het teken gelezen en geïnterpreteerd worden (*connotatie*).²³⁰

Charles Sanders Peirce (1839-1914) en later Geoffrey Broadbent (geb. ca.1925) en Charles Jencks (geb. 1939) hanteren een differentiatie van tekendragers, in de visuele wereld van de architectuur ook *beeldrager* (*denotatum*) genoemd; ze onderscheiden *icoon*, *index* en *symbool*.²³¹ Architectuur symboliseerde de maatschappelijke orde, beargumenteert architectuurhistoricus Gert Kähler (geb. 1942), en omdat deze niet meer duidelijk is, is ook de symbolische waarde niet meer duidelijk.²³² De tekens van een gebouw op de correcte manier lezen, betekent de cultuur, de maatschappelijke orde en de functie van het gebouw kennen.

227 Broadbent, Bunt & Jencks, 1980, 72: "Architecture is irreducibly plural (it is made up of discontinuous codes), its essence is to change the referents of its signification as well as its codes (the ideas, social patterns and language can all change) and yet a various set of codes come together at any one time to make the practice of architecture recognisable and coherent."

228 Kähler 1981, 31. Letterlijk spreekt Kähler van een "Verständigungsvereinbarung".

229 Hiermee wordt een sociaal kledingvoorschrift bedoeld dat aangeeft welke kleding voor welke officiële gelegenheid gepast is. Zo is voor een gala bepaalde kleding voorgeschreven die men passend acht.

230 Van Zoest 1978.

231 Kähler 1981, 28. Een *icoon* is een beeldend teken dat gelijkenis heeft met iets dat bekend is. Het icoon is in zichzelf al een beeld. Bij een icoon is er gelijkenis met een architectonisch type uit de historie waarvan de betekenis nog steeds bekend is. Kähler heeft erop gewezen dat Peirce het icoon nog onderverdeelt in *beeld*, *diagram* of *metafoor*. Een *index* heeft een verband met iets anders nodig waar het naar verwijst, en dat is de beeldrager. Een *index* kan de bouwconstructieve functie van een element zijn, het dragen als kern van betekenis. Een *symbool* verwijst naar een algemeen geldige afspraak. Een voorbeeld van een symbool is het (stoom)schip dat stond voor de industrialisatie en de machine, en dat in de functionalistische architectuur werd ingezet. Het symbool kan een visueel of akoestisch teken zijn, maar ook een maatschappelijk ritueel, een handeling die door de cultuur bepaald is.

232 Kähler 1981, 18: "Wir gehen also für die vorliegende Untersuchung von der These aus, dass Architektur, das die gebaute Umwelt ein Symbolsystem darstellen kann, das es dem Menschen erlaubt, sich in ihr zu orientieren und sich in ihr wiederzuerkennen – der „Raum als Ort menschlicher Lebenspraxis“. Die heutige Architektur besitzt diese Symbolqualität im allgemeinen nicht; sie stellt also eine Entfremdung zwischen Bewohner und gebauter Umwelt dar."

De functie van een gebouw draagt vaak al een idee met zich mee. Zo vertelt het stadhuis ook al over het bestuur, het paleis al over de koninklijke representatie. De interpretatie of gevoelswaarde, de *connotatie*, is (afhankelijk van tijd en cultuur) bijvoorbeeld imposant, machtig, of armoedig.²³³ Als een teken niet meer begrepen wordt ontstaat verwarring.²³⁴ Een nieuw bedacht teken wordt in principe niet begrepen en heeft tijd nodig tot de ontvanger weet wat bedoeld is.²³⁵ Deze conclusie is belangrijk voor het onderzoek van een relatief nieuw type gebouw. Het woongebouw maakte in de twintigste eeuw een snelle ontwikkeling door; nooit eerder was er een type gebouw in Nederland zo grootschalig ontwikkeld. Het was niet vanzelfsprekend dat architecten dit gebouw zo zouden ontwerpen dat het tot identificatie en trots van de bewoner zou leiden.

Tekens functioneren in relatie met andere tekens. De *syntactische tekens* ontleen hun betekenis aan de positie binnen alle elementen van een gebouw. De samenhang van de verschillende architectonische elementen in de architectuur werd aan de hand van de essentie van de klassieke architectuur door Alexander Tzonis beschreven. Door *taxis*, de organisatie van het gebouw, de zich in de delen herhalende driedeling, de elementen en de verhoudingen, werd de klassieke architectuur een maatschappelijke verschijning van de hoogste groep, de *classicus* naast de *proletarius*.²³⁶ De maatschappelijke stand werd door de klassieke architectuur en haar orde verbeeld. Berlage introduceerde bij zijn eerste woongebouwen een erker als articulatie voor het collectieve trappenhuis. Een erker stond bekend als toevoeging bij woonhuizen van de rijkere burgerklasse en dat maakte de kans groot dat hij eerder als waarde toevoegend geïnterpreteerd zou worden. Het gemeenschappelijke trappenhuis, dat in principe voor de bewoner eerder een teken van een sociaal lagere status was dan een eigen ingang, werd door de erker tot een belangrijk deel van het gebouw. De erker werd ingezet om het collectieve trappenhuis te articuleren.

Aan de *semantische tekens* is een betekenis gekoppeld en eigenlijk is elk teken semantisch, ook de erker in het bovengenoemde voorbeeld. Verschillende auteurs hebben gepoogd de tekens naar hun betekenis te ordenen.²³⁷ Charles Jencks komt tot een uitgebreide indeling van de *semantische tekens* waarbij hij dieper op de *architectonische codes* ingaat, maar deze weer terugvoert tot twee groepen: codes die over de inhoud gaan en codes die over de expressie gaan.²³⁸ Jencks gebruikt de term *code* en niet *teken*. Hierdoor wordt de versleutelde vorm van overdracht duidelijk; een code is een versleuteld teken. De *pragmatische tekens* laten de praktische overwegingen die tot een ontwerp geleid hebben duidelijk zien. Vaak werd geprobeerd een vorm te vinden die zo goed mogelijk bij functie en doel paste, zoals een dak, een deur en een trap.

233 Van Zoest 1978, 98.

234 Geciteerd in Kähler 1981,31: "Die Schwierigkeit im Verständnis von Zeichensystemen entsteht, sobald keine eindeutigen Codes für ein bestimmtes Zeichen vorliegen oder wenn der 'Empfänger' etwas anderes versteht als der 'Sender' gemeint hat (darin liegt sicherlich ein wesentliches Problem der modernen Architektur)."

235 Sipek 1979, 48, citaat Foucault *Die Ordnung der Dinge*, 93: "Das Zeichen wartet nicht schweigsam das Kommen desjenigen ab, der es erkennen kann: es bildet sich stets nur durch einen Akt der Erkenntnis."

236 Tzonis, Lefavre & Bilodeau 1989, 9.

237 Fischer onderscheidt vier categorieën waarin de betekenis duidelijk wordt: 1. Referentie, 2. Rang en waarde, 3. Impressie en 4. Relevantie. Eco onderscheidt voor de semantische tekens twee categorieën: de architectonische elementen en de typologische patronen.

238 Broadbent, Bunt & Jencks, 1980, 107-109: "Specificity of Codes: Returning to our discussion, at the outset, of the various things architecture can mean, and the various expressive systems with which it can articulate these meanings, we can offer a rough hierarchy of architectural codes. Generally speaking there are codes of expression and codes of content. The codes of content include, in order of relative importance to the user, architecture as: 1. A way of life; 2. A sign of building activity; 3. A sign of traditional ideas and beliefs; 4. A sign of various functions; 5. A sign of socio-anthropological meanings; 6. Any city can be read as economic class; 7. A sign of psychological motivation; 8. A sign of spatial manipulation; 9. A sign of surface covering; 10. A sign of formal articulation."

Architectuur is een complex en samengesteld tekensysteem. In zijn essay *Präsenz der Zeichen* stelt architectuurtheoreticus Jörg Gleiter (geb. 1960) zowel de grote semiotiektheoretici Ferdinand de Saussure en Charles S. Peirce als Nelson Goodman en Umberto Eco ter discussie. Deze werken allen met categorieën om tekens in de architectuur toe te wijzen. Uiteindelijk is een eenduidige ordening echter niet altijd mogelijk. Volgens Gleiter is het teken in de architectuur ambivalent. Aangezien architectuur sterk met onze visuele vermogens werkt focust hij, net zoals de andere theoretici, op het visuele aspect van een teken. Maar hoe een beschouwer een teken waarneemt hangt in eerste instantie af van zijn positie. Een eerste indruk van ver leidt tot hele andere waarnemingen dan een kijk van dichtbij. Architectonische tekens die van ver weg heel duidelijk zijn en eenduidig lijken, bijvoorbeeld een toren, een poort, een brug, of zelfs een raam, kunnen bij naderen toch anders zijn. Als voorbeeld noemt hij Goethes Gartenhaus, dat vanuit de verte zes ramen lijkt te hebben, maar waarvan één raam op de wand is geschilderd om de symmetrie te waarborgen. Gleiter categoriseert architectonische tekens daarom in een driedeling: het verbeeldende teken (*vorm*), het fenomenologische teken (*pregnantie*) en het uitvoerende teken (*performatie*).²³⁹ Met deze categorisering maakt hij duidelijk dat er binnen de architectuur tekens kunnen zijn die de derde groep helemaal niet halen, maar puur ten behoeve van een ordening, een beeld of een representatie aangebracht zijn. Voor dit proefschrift is Gleiters argumentatie aangehouden. Al naar gelang men dichterbij het gebouw komt kan de visuele werking van het teken veranderen; dit maakt het teken ambivalent.

4.6.3 De bouwopgave en bouwvorm

Norberg-Schulz noemt geen categorieën, maar maakt onderscheid tussen *bouwopgave* en *bouwvorm* om tekens te begrijpen. De bouwopgave, de bouwvorm en de techniek zijn voor de architectonische verschijning belangrijk.²⁴⁰ In de eerste twee zijn de tekens voor de betekenis opgeslagen. De techniek is volgens Norberg-Schulz ondersteunend. In de bouwopgave ligt de primaire functie verborgen (bijvoorbeeld theater), maar het begrip bouwopgave gaat veel verder. De bouwopgave moet een cultuur representeren. De complexiteit van de architecturale opgaves maakte het nodig bepaalde tekens aan de betreffende bouwopgave te koppelen.²⁴¹ Architectuur representeert een milieu; Norberg-Schulz noemt dit het symbool-milieu.²⁴² Niet de verschijning van het gebouw op zich, maar de herkenbare elementen zijn de leesbare tekens.²⁴³

-
- 239 Gleiter 2014, 148-180. Het verbeeldende teken (*vorm*, er is een beeld, bijvoorbeeld de deur), het fenomenologische teken (*pregnantie*, er wordt iets beloofd, door de deur gaan is mogelijk) en het uitvoerende teken (*performatie*, de intentie wordt gerealiseerd, er is door de deur gegaan).
- 240 Norberg-Schulz 1965, 104: "Es lässt sich zusammenfassend sagen, dass eine Beschreibung der architectonischen Ganzheit von drei Grundkategorien ausgehen muss: Bauaufgabe, Form und Technik."
- 241 Norberg-Schulz 1965, 111: "Im allgemeinen lässt sich feststellen dass Architektur die Umwelt ordnet, um Interaktion und Zusammenarbeit zu ermöglichen." Norberg-Schulz onderscheidt binnen dit symboolmilieu vier dimensies: 1. De fysieke controle (controle over temperatuur, licht, lawaai geur, stof, dieren, mensen); 2. Het functionele frame (de activiteiten bepalen natuurlijk de ruimtes); 3. Het maatschappelijke milieu (maatschappelijk doel; status; rol; sociale lagen); 4. De culturele symbolisering (architectuur kan culturele verschijningen symboliseren). Bovendien zijn er twee categorieën van bouwopgaves: die met een puur praktisch karakter en die met een hogere verschijning. Dit onderscheid en de hiërarchie zijn duidelijk aanwezig.
- 242 Norberg-Schulz 1965, 87: "Ein Bauwerk verrät seine volle Bedeutung erst, wenn es als Teil des Symbolmilieus gesehen wird, in dem alle Gegenstände werthaltig an menschlichen Handlungen teilhaben, die ja niemals gleichgültig sind. Selbst die Namen, mit denen wir die Dinge bezeichnen, drücken ihre Zugehörigkeit zu einem Symbolmilieu aus. Man spricht von: Hochzeitskleid, Festtagsgewand, Paradeuniform, Christbaum, Eheband, Geburtstagskuchen."
- 243 Norberg-Schulz 1965, 23-25. Voor Norberg-Schulz bestaat de wereld uit fenomenen; daarmee bedoelt hij in eerste instantie verschijningen of ervaringen. Pas door de mens kan het fenomeen veranderen in iets met een betekenis. Tijdens het socialisatieproces van de mens wordt een verschijning door een teken vastgelegd en krijgt het een naam.

Bouwworm betekent volgens Norberg-Schulz niet alleen de vorm als geheel, maar ook de elementen, de verhoudingen, structuren en relaties van nabijheid, gelaagdheid en hiërarchie. De vorm wordt als een architectonisch middel gezien en binnen de vorm kunnen elementen als vormdelen afhankelijk van hun combinatie steeds weer een andere boodschap vertellen. Een analyse van de vorm houdt zich dan ook met de elementen en hun relaties bezig. De koppeling van vormen aan bouwopgaves is tegenwoordig niet meer mogelijk en daarom moet de vormenveelheid nauwkeuriger bekeken en onderverdeeld worden in elementen: massa, ruimte, vlak en grensvlakken.²⁴⁴ Een gevel is zo een grensvlak. Hij kan een onafhankelijke en leidende rol spelen en staat dan in de hiërarchie van de elementen bovenaan.²⁴⁵ Alle elementen hebben een relatie met elkaar.²⁴⁶ Kiest een architect een vorm met een bepaalde betekenis, dan maakt hij gebruik van deze kennis.

4.6.4 De structuur en de individuele invulling

Voor Ferdinand de Saussure waren niet alleen de categorieën van de tekens belangrijk, maar ook de positie van het teken binnen een geheel systeem. Centraal stond het onderscheid tussen de structuur van de taal (*la langue*), het deel dat onveranderd in zijn betekenis blijft, en het deel dat door gebruik sneller aan veranderingen onderhevig is (*parole*). *Langue* is de algemene structuur van een systeem zoals een stad, wijk of gebouw. *Parole* werd als de individuele invulling gezien. Een klassieke stad begrijpen begint volgens deze theorie bij het begrijpen van de diepliggende structuur van een systeem van formele relaties. Pas dan kunnen wij de charme van de individuele ruimtes begrijpen.²⁴⁷ Het lezen van deze charme is een interpretatie van non-verbale tekens. Voor de architecten van het structuralisme bood deze benadering een uitgangspunt voor het ontwerp. In de case Molenvliet wordt dit ook in de gevel duidelijk. De interpretatie van de tekens blijft echter onderhevig aan tijd en cultuur.

4.6.5 Afhankelijkheid van de tijd

Tekens veranderen met de veranderingen in de maatschappij. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de wijze van ontstaan van nieuwe bouwopgaves in de negentiende eeuw. In eerste instantie gebruikte (leende) men tekens van andere bouwopgaven, tot zich een taal voor de nieuwe bouwopgave ontwikkelde.²⁴⁸

244 Norberg-Schulz 1965, 132-164.

245 Ibidem.

246 Norberg-Schulz 1965, 149-158. Als relaties noemt hij nabijheid, groepering of geslotenheid, reeks, additie of divisie relatie, overeenkomsten, dominantie, repetitie, geometrie, centralisering, richting, coördinatiesystemen en conventionele hiërarchie (bv. de klassieke orde).

247 Rubert de Ventos 1980. *The sociology of semiology*, in: Broadbent, Bunt, Jencks 1980, 169-202.

248 Winkelmann 2006. Winkelmann verwijst in zijn dissertatie naar de industriearchitectuur uit de negentiende eeuw, die andere beelden leende om zich te representeren. "In der Architekturgeschichte läßt sich beobachten, daß beim Auftreten oder Entstehen neuer Bauaufgaben, wie den Industriebauten des frühen 19. Jahrhunderts, zunächst alte Formelemente und Typologien auf diese übertragen und ausprobiert werden, bis sich eine eigene Formensprache herausbildet und sich eigene Typen entwickeln."

Dit geldt in wezen ook voor het ontstaan van de woongebouwen. Ook hier bedienden architecten zich regelmatig van tekens die voor andere bouwopgaves bestemd waren: paleizen maar ook kazernes.

Winkelmann verwijst naar de sociaalpsycholoog Alfred Lorenzer (1922-2002), die aan een symbool ook een emotionele functie toedicht, omdat het een gevoel van saamhorigheid kan opwekken.²⁴⁹ De gebouwen van de Amsterdamse School hadden deze emotionele functie; ze waren een uiting van de verheffing van de arbeidende klasse. Toen de functionalisten het passagiersschip als symbool voor de machine gebruikten en toepasten op het woongebouw, had dit ook een emotionele functie: het was een uiting van de moderniteit. Het schip verbeeldde het nieuwe machinetijdperk, het gebouw als een woonmachine. De afkeer van de stijlen van het verleden en de fascinatie voor de machine-esthetiek en nieuwe materialen zorgden voor nieuwe architectonische articulaties. Dit roept de vraag op naar oorzaak en gevolg. Het teken representeert niet alleen een situatie, het kan de situatie ook maken.²⁵⁰ Of het teken de realiteit kan provoceren zal pas duidelijk worden als de geadresseerde het begrijpt.

Kähler wijst op verwarring, op het verval van tekens in de architectuur van nu. Hij noemt de huidige stad en zijn gemeenschap op momenten gericht en niet op saamhorigheid – een “Anarchie der Einzelinteressen”,²⁵¹ zo citeert hij Lorenzer. Filosoof en schrijver Rubert de Ventos (geb.1939) ziet de moderne stad van vandaag als een onpersoonlijk instrument voor de reproductie van kapitaal. Door deze onpersoonlijkheid lijken steden op elkaar en worden tekens geraffineerder bedacht en kunstmatig aangewend. Onze zintuigen ervaren ook niet meer zo goed de gedifferentieerde prikkels als geuren, geluiden of verschillende texturen. Ervoor in de plaats komen kunstmatige tekens, tekens zonder objecten.²⁵² Wij kopen, zo stelt hij en zo legde ook Lorenzer uit, niet een object maar het ideaal of de sfeer die erachter verborgen zit. In de architectuur van woongebouwen kunnen wij dezelfde ontwikkeling ervaren als wanneer we naar de kasteelachtige woongebouwen kijken die aan het einde van de twintigste eeuw gebouwd werden en die een sfeer van veiligheid en bescherming aan de bewoner willen verkopen.²⁵³

249 Lorenzer 1971, 81. *Städtebau: Funktionalismus und Sozialmontage? Zur sozialpsychologischen Funktion der Architektur*, in: Berndt en Horn, *Architektur als Ideologie*, “Aus sozialpsychologischer Sicht weist der Soziologe Alfred Lorenzer dem Symbol in der Konstitution von Gemeinschaft auch eine emotionale Funktion zu. Damit eine Gruppe von Individuen das Gefühl der Zusammengehörigkeit teilen kann, muß zum einen die Identifikation mit einem Ich-Ideal, sprich einer Leitfigur oder einer Idee, und zum anderen ein gemeinsames gleichlautendes Symbolsystem und eine übereinstimmende Haltung gegenüber dem Ich-Ideal gegeben sein. Dabei sollen Symbole als ‘menschliche Gebilde’ verstanden werden, die sozialen Prozessen nicht nur entstammen, sondern hergestellt werden als Regulatoren sozialer Prozesse, nämlich als Verständigungsformeln oder Handlungsanweisungen.”

250 Rubert de Ventos 1980, in: Broadbent, Bunt, Jencks 1980, 195.

251 Kähler 1981, 40.

252 Rubert de Ventos 1980, in: Broadbent, Bunt, Jencks 1980, 189-194: “It is almost impossible to have something or some place distinct since mass production had made both consumption and territory into a homogenous medium”.

253 Zie hoofdstuk 5.

4.6.6 Samenvattend over de gevel als drager van tekens

De beschrijving van tekens in relatie tot architectuur laat een spectrum zien van ooit duidelijk afgebakende bouwvormen en toebehorende ornamentiek die de functie van het gebouw en de status van de eigenaar overbrachten, tot aan de huidige stad, waarin tekens niet zo strikt gedetermineerd zijn en los van het gebouw, zijn vorm of materialisatie kunnen staan. De wereld van de tekens is een dynamische wereld en is niet meer in een vast omschreven systeem van regels te vatten. Het object, het gebouw, kan door het bewust inzetten van leesbare middelen een boodschap uitdragen aan de beschouwer. Het feit dat met maatschappelijke veranderingen ook de tekens kunnen veranderen, maar dat een teken ook de verandering kan provoceren, maakt de complexiteit van onze communicatie via tekens duidelijk.

De twee grondleggers van de semiotische benaderingen van tekens, Charles Sanders Peirce en Ferdinand de Saussure, werden relevant binnen het architectuurdebat toen in de jaren zeventig de discussie over tekens in de architectuur een breder platform bereikte. Peirce heeft aan het einde van de negentiende eeuw een uitgebreide basis voor de semiotiek gelegd waarop verschillende architecten en theoretici weer teruggerepen hebben. De theorieën van De Saussure inspireerden architecten tot het nadenken over vaste structuren en individuele uitingen binnen een systeem. De antropologische benadering van onder anderen E.T. Hall maakt de afhankelijkheid van de culturele achtergrond duidelijk. De cultuur is een systeem waarin een teken zin heeft of niet, een diepere structuur.

De gevoelswaarde of connotatie is afhankelijk van de diepere maatschappelijke en culturele structuren. In een klasseloze maatschappij zal een connotatie een andere zijn dan in een burgerlijke. De maatschappij maakt de tekens, enerzijds door bekende tekens te blijven gebruiken en te herkennen, anderzijds door naar tekens te verlangen die behoeftes connoteren (veiligheid, luxe, status, e.d.). De architect is onderdeel van deze maatschappij. Hij kan een teken op een nieuwe manier inzetten. Het is van essentieel belang voor een goede interpretatie van de tekens de bouwopgave in het kader van de maatschappelijke context te begrijpen en zijn structuren te doorgronden. Het teken heeft alleen betekenis in zijn diepere inbedding in een systeem. Waarden die een maatschappij vroeger begreep zijn aan verandering onderhevig. Kähler betoogt dat architectuur zich in een toestand van symboolverval bevindt.²⁵⁴ Uit de beschrijving van de ontwikkeling van het woongebouw kan worden afgeleid hoe maatschappelijke waarden in de gevel wel of niet vertaald werden.

4.7 Kijken naar de gevel – voorbeelden uit een groot spectrum

Aangezien het spectrum van de gevel zeer groot is, zijn er heel verschillende manieren om ernaar te kijken en hem te analyseren. Enkele voorbeelden van het kijken naar of het analyseren van de gevel worden hieronder aangedragen, waarbij een van de aspecten *gezicht*, *masker* of *filter* aan de orde komt. Met de selectie van de voorbeelden wordt een beeld geschetst van de diversiteit van manieren waarop naar een gevel gekeken kan worden.

4.7.1 Classificeren of typeren van een gevel

Bij een classificatie worden objecten in groepen ingedeeld. Dit gebeurt op basis van overeenkomsten tussen de verschillende objecten.²⁵⁵ Volgens F. Claessens (geb. 1967) en H. Engel (geb. 1949) is dit hetzelfde als een *typologie*. Bij het classificeren van architectonische objecten is de praktische functie van het object een voor de hand liggende overeenkomst, maar de configuratie van het object kan ook tot een groep leiden. Het artikel van Giulio Carlo Argan (1909-1992) *Het begrip architectonische typologie* gaat terug op de definitie van Quatremère de Quincy (1755-1849) in diens *Dictionnaire historique*.²⁵⁶ Een type wordt altijd afgeleid uit een reeks voorbeelden. Argan maakt een onderverdeling in drie typologische niveaus: de *gebouwconfiguratie*, de *grote constructieve elementen* en de *decoratieve elementen*.²⁵⁷ Het doel bepaalt de ordening en daarom is Argans indeling volgens B. Leupen en H. Mooij niet voldoende.²⁵⁸ Ze laten zien dat er veel meer en steeds nauwkeuriger indelingen mogelijk zijn. Pas als het doel is vastgesteld, kan naar de overeenkomsten worden gezocht en een classificatie worden opgesteld. De vraag naar het typologisch ordenen van gevels in de *woningbouw* wordt door hen ingeleid met een vergelijking tussen een gevel “waarmee zich de kleinschalige afzonderlijke wooneenheden naar buiten toe als de samenstellende delen van het geheel presenteren, en de gevel waarin de grote maat van het totale gebouw benadrukt wordt en waarin de woningen niet meer als afzonderlijke eenheden afleesbaar zijn. Achter beide gevelbeelden kan eenzelfde woningtype schuilgaan”.²⁵⁹ Twee aspecten, die al eerder besproken werden, komen hier naar voren: het tonen van een binnenwereld – het *gezicht* – en het vertonen van een overkoepelend beeld voor het geheel waarbij de binnenwereld niet meer duidelijk zichtbaar is – het *masker*.

-
- 255 Claessens & Engel, 2007, 133,134. Voor de architectuur betekent classificeren inzichtelijk maken “wat de gebouwen gemeenschappelijk hebben en waarin ze van elkaar verschillen”.
- 256 Giulio Carlo Argan: *het begrip architectonische typologie* in: Claessens & Engel, 2007, 152. “Het woord *type* vertegenwoordigt niet zozeer het volmaakte te kopiëren of na te bootsen beeld van een ding, als wel de idee van een element dat zelf als richtlijn moet dienen voor een model. [...] Het model begrepen volgens de praktische uitvoering van de kunst, is een object dat als zodanig moet worden herhaald; het type echter is een object waarnaar eenieder werken kan concipiëren die helemaal niet op elkaar hoeven te lijken. Alles is nauwkeurig en gegeven in het model; alles is meer of minder vaag in het type [...]”
- 257 Giulio Carlo Argan in: Claessens & Engel, 2007, 156. Met *gebouwconfiguratie* wordt de schikking van gebouwdelen ten opzichte van elkaar bedoeld, met *decoratieve elementen* de zuilenordenen, ornamentele details.
- 258 Leupen & Mooij 2008, 37,38. Bernard Leupen en Harald Mooij, beiden architect en onderzoeker en medewerkers aan de leerstoel *woningbouw* van de faculteit architectuur in Delft.
- 259 Leupen & Mooij, 2008. 50.

Door de geschiedenis van de Nederlandse woningbouw heen kunnen wij zien dat soms het gezicht, en soms het masker op de voorgrond stond. Deze toewijzing tot het een of het ander laat wel ruimte voor twijfel, omdat het perspectief van de beschouwer veranderen kan.

Twee voorbeelden uit de woningbouwgeschiedenis maken de indeling duidelijk: de functionalistische gevel die van binnenuit ontworpen was, en de gevel als totaalcompositie, zoals de gevel van de gebouwen van de Amsterdamse School. Afleesbaarheid van de individuele wooneenheid is hier genoemd als duidelijk criterium voor de classificatie van gevels van woongebouwen in de ene of de andere groep. De metaforen *gezicht* en *masker* vertegenwoordigen deze twee groepen gevels.

4.7.2 De gevel als een gezicht met een karakter

Als een gevel vergelijkbaar is met een gezicht, heeft hij dan ook karakter? Ervan uitgaande dat een gebouw tekens uitzendt die indruk maken op de beschouwer werd in de achttiende eeuw aan een gebouw ook een bepaald karakter toegekend. Rond 1780 ontstond er een stroom van karakterkundige geschriften die niet alleen personen poogden te categoriseren aan de hand van karaktertrekken.²⁶⁰ In de architectuur gebruikte men het begrip *karakter* om gebouwen te beschrijven en in groepen te ordenen. Auke van der Woud (geb. 1947) beschrijft het architectuurdebat in de negentiende eeuw in het boek *Waarheid en karakter*. Hij gaat terug tot het toen opkomende categoriseren naar karaktertrekken. Er werd op verschillende manieren met het begrip karakter omgegaan. “De subjectieve gevoelens van de waarnemer werden geclassificeerd in een aantal welomschreven en daardoor min of meer objectieve affecten, ondergebracht in gecanoniseerde begrippen, zoals het elegante (het bevallige), het sombere, het deftige, het strenge en het verhevene. Deze schoonheidsleer, die in principe een codificatie van percepties was, had de term *karakter* (caractère) als kernbegrip. Een kunstwerk, een gebouw, heeft karakter, indien het door zijn vorm, versiering en locatie (die bijvoorbeeld somber, bevallig, deftig of verheven is), zijn functie en status tot uitdrukking brengt.”²⁶¹ Het gebouw moest vertellen wat zijn functie *en* zijn maatschappelijke status was – dit was de essentie van de karakterleer. “Karakter vooronderstelde daarbij een noodzakelijke betrekking tussen het gebouw en de beschouwer. [...] Karakter was meer een zaak van de zintuigen en de gevoelens, waarheid eerder een zaak van het verstand.”²⁶² Van der Woud ziet de basis van de karakter-esthetica in de Vitruvianische traditie van *venustas*, de schoonheid, van een gebouw.²⁶³ In zijn boek *Klassieke architectuur – de poëtica van de orde* noemt Tzonis (e.a.) de compositieregels van de klassieke architectuur, *taxis*, *ritme*, *harmonie* en *metrum*, *genera* en *symmetrie*.²⁶⁴

260 Blaas 2000, 32. *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving*.

261 Van der Woud 1997, 15.

262 Van der Woud 1997, 20.

263 Van der Woud 1997, 16.

264 Tzonis, Lefavre & Bilodeau 1989.

De indeling in karaktertypes speelde in op *codes* die de maatschappij hanteerde en begreep. *Karakter* werd in de architectuur metaforisch gebruikt.²⁶⁵ Het woord karakter is oorspronkelijk ontleend aan het Griekse woord *kharakter* en betekent stempelen, inkrassen, graveren.²⁶⁶ Het gaat om de diepere, stabiele en statische kenmerken en niet om de dynamiek van de mimiek in een gezicht. Deze statische kenmerken, overgedragen op de esthetica van een gebouw, leidde tot afspraken. De architectonische middelen die in de achttiende en negentiende eeuw ter decoratie gebruikt werden, waren onder de welvarende burgers bekend, en aan de gevel kon men de status van de bewoner aflezen, zo schrijft Tzonis: "In de achttiende eeuw betekende wandelen door een straat met klassieke gevels en al, dat men schematisch kon aflezen hoe de mensen in de stad op de maatschappelijke ladder genoteerd stonden, of beter nog, dat men een legitimerende verhandeling onder ogen kreeg over de structuur van status en macht in de samenleving van die tijd."²⁶⁷

Bij nieuwe bouwopgaves waren deze codes niet passend. Daarom ontstond er in de negentiende eeuw ook twijfel bij een kleine groep architecten en theoretici over de juistheid van dit hanteren van karaktertypes in de architectuur; de codes pasten niet meer bij de tijd, de maatschappij en de functies van de gebouwen.²⁶⁸ De Moderne Beweging had volgens Egbert het begrip karakter in de architectuur geëlimineerd. Door het abstractieniveau in de kunst en in de architectuur was het klassieke principe van de karakters nauwelijks nog toepasbaar.²⁶⁹

Het woonhuis werd door de hele discussie over de juiste stijl en de classificatie in karaktertypes minder geraakt. Functionele en technische aspecten waren hier vaak belangrijker en bovendien was een woonhuis een individuele aangelegenheid. Het *woongebouw* voor verschillende sociale eenheden kwam pas later grootschalig op, in de twintigste eeuw. Noud de Vreeze (geb.1948) probeerde in zijn onderzoek basiskaraktertypes voor de woningbouw vast te stellen. Voor de woningbouw tussen 1900 en 1940 komt hij tot drie karaktergroepen. De eerste groep kan samengevat worden onder de noemer *het traditionele familiehuus*, het huis in de tuinstadideologie, kleine buurten met kleinen publieke gebouwen, traditionele details en veel groen. De tweede groep is de *woningbouw als artistieke uiting*. Tot deze groep behoren volgens hem monumentale en expressieve gebouwen met een enorme rijkdom aan details. De woongebouwen van de Amsterdamse School vallen onder deze groep. De derde groep kan als puur functionalistisch beschreven worden. De *woningen als een product van het alledaagse*. Dit was een nieuwe en aan de andere twee groepen tegengestelde groep, de esthetiek van het functionalisme. Alle drie de richtingen hebben zich volgens De Vreeze in de loop van de twintigste eeuw verder ontwikkeld.²⁷⁰

265 Bierach 1992, 67: "Hoe vaker en langer *gevoelde*, dus waarachtige gevoelens op het gezicht verschijnen, met hoe meer zekerheid we kunnen concluderen tot een daarbij behorende karaktertrek. Brengt de geobserveerde het echter goed af bij zijn vaak getoonde gevoelens (in de zin van een groter prestige) dan mogen we aannemen dat hij ons iets wijs wil maken – als hij tenminste niet zichzelf iets wijsmaakt. Bijvoorbeeld iemand die alles 'lief en aardig' vindt en zich verplicht voelt ook de grootste mispunten nog sympathiek te vinden."

266 De Vries 2004, boek 2, 638.

267 Tzonis, Lefavre & Bilodeau, 1989, 182.

268 Egbert, 1980, 121. De Aristotelische leer het interieur al in het exterieur te laten zien werd volgens Egbert ondersteund door "that romantic point of view which stressed the individual and the characteristic in art, and by the functional tradition of expression of use".

269 Egbert 1980, 124: "This anti-academic but likewise formalistic character became one aspect of the international style. The international Style and other 'modern' movements have in fact avoided the term 'character' because of its association with the academic tradition."

270 De Vreeze 1993, 75.

De conclusie van Egbert dat de Moderne Beweging door haar hoge abstractieniveau het begrip *karakter* geëlimineerd zou hebben, is discutabel. Architectuur zendt altijd tekens uit, ook bij een hoog abstractieniveau.

4.7.3 Ruimtelijke en materiële configuraties

Een gevel kan ook onderscheiden worden naar zijn ruimtelijke en materiele configuratie. Leupen en Mooij onderscheiden bij het ontwerpen van woningen *ruimtelijke* en *materiële configuraties*. Met *ruimtelijke configuraties* worden de *stedelijke configuratie*, de *gebouwconfiguratie*, en de *ontsluiting* van het gebouw tot de wooneenheid bedoeld.²⁷¹ Met deze indeling gaan zij niet op de beeldvorming in maar juist veel meer op de toegankelijkheid en de organisatie van een gebouw in het stedelijke weefsel. Hoe belangrijk de ruimtelijke configuratie is werd bij de definities van gevel en façade duidelijk; de frontgevel of voorgevel heeft zijn benaming aan zijn ruimtelijke configuratie binnen de omgeving te danken. Gevels staan aan het publieke, collectieve of private domein; er zijn zijgevels die door publiek gezien kunnen worden. Leupen en Mooij stellen dat de onderzoeker met de verschillende ruimtelijke configuraties rekening dient te houden. Vanuit het stedelijke blok beredeneerd, de stedelijke gevelwanden aan de Amsterdamse gracht bijvoorbeeld, is het front, de voorgevel, de meest aanwezige gevel. Een indeling in geveltypes zal op de gebouwconfiguratie moeten letten. De ligging van de entree ten opzichte van het publieke zal de (sociale) filter mede bepalen. De ontsluiting van het gebouw direct aan de publieke zijde liggend zal een andere filter hebben dan een meer beschermd gelegen entree.

Bij de *materiële configuratie* onderscheiden Leupen en Mooij *draagconstructie*, *huid*, *enscenering* en *dienende elementen* en gaat het hun erom te onderscheiden hoe deze vier basisonderdelen ten opzichte van elkaar staan.²⁷² Verder hanteren ze een bouwkundige ordening naar *massa* versus *raster*. Hiermee wordt het verschil tussen de opbouw van de buitenmuur of muren in beeld gebracht, die massief en uit een materiaal gemaakt kunnen zijn, maar ook uit een vliesachtige gevel (*raster*) of een combinatie van beide.

Van C. van Rongen en A. Helfferich komen tot een typologische ordening van gevels, die ook uitgaat van de *materiële configuratie*, maar bepaald is door de draagconstructie en vervolgens tot de inzet van verschillende architectonische middelen in de gevel leidt. Hieruit volgt een indeling in de *perforatiegevel*, de *invulgevel* en de *vlakkegevel*. Andere types ontstaan vanuit deze drie basistypes.²⁷³

271 Leupen & Mooi 2008, 49.

272 Ibidem.

273 Van Rongen, Helfferich & Stellingwerff 1994.

De hoeveelheid combinaties leidt echter tot twijfel wanneer een gevel nog een gatengevel is en wanneer er van een skeletgevel gesproken wordt. Voor een analyse van de gevel is deze classificatie ontoereikend. Helfferich, die probeerde verschillende gevels tot *compositiesystemen* te ordenen, concludeerde uiteindelijk een bepaald onvermogen de gevel typologisch te vatten, ook al zijn de basisindeling en de algemeen bekende compositiesystemen een goede start.²⁷⁴

4.7.4 Samenvattend over het kijken naar en analyseren van de gevel

De voorbeelden van het kijken naar gevels en het ordenen van gebouwen of van gevels laten zien dat het doel altijd een ordening van gevels was om ze vervolgens met elkaar te kunnen vergelijken. De ordening gebeurde echter vanuit verschillende uitgangspunten. De uitgebreide karakteranalyses in de achttiende en negentiende eeuw hebben laten zien dat gevels onderdeel van onze communicatie zijn en codes kunnen overbrengen. Het opbouwen van de codes gebeurde door middel van een strenge classicistische ordening, de formele kaders van de klassieke architectuur.

Leupen en Mooij maken onderscheid tussen de gebouwen die ieder een wooneenheid *presenteren* en de gebouwen die zich als geheel *representeren*.²⁷⁵ Ze onderscheiden verder verschillende stedelijke configuraties. Een analyse van de gevel van woongebouwen zou bij de stedelijke configuratie moeten beginnen. De gebouwconfiguratie laat vervolgens zien welke gevel(s) naar de publieke zijde gericht zijn en welke naar een private zijde en hoe de ontsluiting van het gebouw georganiseerd is. Gevels en hun filter, aan een publiek gebied liggend, kunnen met elkaar vergeleken worden en dit geldt ook voor de gevel naar het private buitengebied. De ontsluiting is een belangrijk deel van de filter van het woongebouw tussen publiek en privaat. Dit zal tijdens de analyse van de cases duidelijk worden.

274 Van Rongen, Helfferich & Stellingwerff, 1994, 88. Met een compositiesysteem bedoelt hij schema's en manieren van ontwerpen, die al ontwikkeld zijn en zich steeds in andere vorm weer terug laten vinden. De compositiesystemen die hij hanteert zijn: 1. De klassieke gevel met een opbouw in drie lagen en de metrische plaatsing van de ingang. 2. De gevel die met behulp van assen of vanuit symmetrie ontworpen is. 3. De gevel die een ritme als ontwerpmiddel gebruikt. 4. De gevel die vanuit ongelijke elementen ontworpen is. 5. De gevel die verschillende groepjes in de gevel verenigt, duidelijke contrasten of patronen. Met deze indeling in vijf categorieën vat hij de mogelijkheden samen om een gevel volgens zijn compositie te ordenen. Er is echter geen rekening gehouden met de ontelbare combinatiemogelijkheden.

275 Leupen & Mooij 2008, 50.

4.8 De begripsbepaling van de gevel – conclusie

Doel van dit hoofdstuk was het grote spectrum van het begrip gevel en het begrip façade inzichtelijk te maken en het kader voor het kijken naar de gevel duidelijk te laten worden. Het begrip *gevel* wordt gebruikt als zijnde de buitenwand van een gebouw, maar het begrip betekent meer dan dat. Deze wanden vormen het *aanzicht* van het gebouw naar zijn omgeving.

Met het begrip *gevel* zijn andere begrippen verbonden, die metaforisch gezien moeten worden. Zowel in de negentiende eeuw als in heel recente literatuur werd het begrip *kleed* gebruikt als het om de buitenkant van het gebouw ging. Daarmee werden de beschermende en de representatieve functie van de gevel duidelijk. Een kleed kan eenvoudig, maar ook heel rijk gedecoreerd zijn. De status van de drager kan door het kleed duidelijk gemaakt worden.

De metafoer *gezicht* werd regelmatig in de geschriften over gevels gebruikt. Het gezicht vertelt over hetgeen achter de schermen gebeurt. De gevel is het gezicht van het gebouw. Een *masker* representeert een beeld, een illusie. Het menselijke gezicht wordt vaak zelfs onbewust als metafoer voor de gevel gebruikt als er duidelijk sprake is van een referentie naar de hoofdkenmerken van een gezicht (mond, neus, ogen – hoofdingang, venster en een symmetrie die aan een gezicht herinnert). De huid wordt metaforisch het bekledingsmateriaal. Het dak is ook een buitenwand van het gebouw, maar heeft zijn eigen wetmatigheden. Het dak is niet per definitie een gevel, alleen als hij zichtbaar is, zoals een zadeldak.

De gevel in zijn functie als *filter* kan als metafoer voor doorlaatbaarheid worden gezien. Als buitenwand wordt de gevel een scheiding tussen twee verschillende condities: buitenklimaat versus binnenklimaat, stad versus woning, publiek versus privaat. Plattegrond én gevel smelten samen tot een geheel dat beschermend is en er tegelijkertijd voor zorgt dat contact met de buitenwereld mogelijk blijft. Hoe publiek toegankelijk en zichtbaar de gevel is, hangt af van het type gebouw en de ruimtelijke configuratie van de gevel in zijn omgeving. Woorden als *voorgevel*, *zijgevels* en een *achtergevel* maken dit onderscheid duidelijk. Bij het gesloten bouwblok is de gevel van de buitenkant van het blok de gevel naar het publieke; de achtergevel is ondergeschikt en niet zichtbaar voor het publiek. Bij een geopend bouwblok is de achtergevel toegankelijk en daardoor ook voor het publiek zichtbaar. Tussenvormen tussen het publieke en private verbreden het spectrum.

In zijn rol als (re)presentant is de gevel bij uitstek het element dat tekens draagt; hier verenigen zich de bouwvorm en de bouwopgave. In zijn functie als filter tussen het publieke en private is de gevel onderdeel van de overgang tussen de twee condities. Voor Norberg-Schulz hebben alle elementen van een bouwvorm een relatie met elkaar. Hij noemt *massa*, *ruimte*, *vlak* en *grensvlakken* de elementen die als teken kunnen werken. Sequenties creëren een ervaringsreeks van de publieke naar de private ruimte. Dit kan zowel door middel van materiaal als door middel van ruimte gebeuren. Veranderingen zoals de introductie van een andere hoogte of breedte, een stoep of materiaalwisseling, een deur of een portaal zijn tekens die een overgang van publiek naar privaat aangeven. Tijdens het analyseren van de gevels van woongebouwen worden de middelen van een bouwvorm belangrijk; ze bieden een aanzet voor het kijken naar de gevel.

5 Het woongebouw

5.1 Inleiding

In de negentiende eeuw ondergingen de Nederlandse steden, net zoals andere Europese steden, een enorme bevolkingsgroei. Dit had fundamentele gevolgen voor de architectuur van het wonen. Er ontstond een tijd van bijzondere druk op de woningbouw en zijn productie en daarmee ook op de architecten en bouwers. Om de sociaal-hygiënische minimumvoorwaarden voor een woning te waarborgen, werd in 1901 de Woningwet geïntroduceerd. Toen had het *woongebouw* echter al een hele ontwikkeling doorlopen. Het woonhuis, ontworpen en gebouwd voor een individuele sociale eenheid, namelijk het gezin, was geen oplossing voor de massa's mensen die in de stad wilden wonen; daarvoor waren er gewoon niet voldoende ruimte en financiële middelen. Het wonen werd daarom veelal verticaal opgelost, in gestapelde vorm. Men zou kunnen concluderen dat in deze tijd in Nederland het woongebouw is ontstaan als tegengestelde van het individuele woonhuis, maar zijn oorsprong gaat veel verder terug. Wel deed in de negentiende eeuw het woongebouw zijn massale intrede in de steden.

Het individuele woonhuis onderging in de negentiende eeuw veel veranderingen; het werd steeds complexer georganiseerd, zowel technisch (men denke aan de complexiteit van verwarming, elektriciteit, het scheiden van schoon en vuil water), als functioneel door de groeiende behoefte aan meer kamers. Esthetisch maakte het woonhuis ook transformaties door naargelang de eigenaar met de veranderende mode mee wilde gaan, maar het bleef een representatie van maar één sociale eenheid: de familie. Het woongebouw daarentegen werd een representatie van de massa in plaats van één familie. Dit was een gegeven waar architecten op reageerden.

Dit hoofdstuk is een introducerend hoofdstuk waarin de lezer kennismaakt met de ontwikkeling van een gebouwtype, het woongebouw. De nadruk bij de beschrijving van de ontwikkeling van dit type gebouw ligt op de economische en technische factoren die door de eeuw heen drastisch veranderd zijn en de daarmee vaak samenhangende verandering van de wetgeving. In de twee volgende hoofdstukken ligt de klemtoon meer op maatschappelijk-culturele veranderingen en de daarmee samenhangende consequenties voor het woongebouw en zijn gevel. Doel van dit hoofdstuk is een algemeen overzicht van de ontwikkeling van het woongebouw in Nederland te geven, de momenten vast te leggen waarop veranderingen optraden die een uitwerking op de gevel hadden, en inzicht te verkrijgen in de belangrijkste factoren voor deze veranderingen. Naast dit overzicht is het ook het doel om projecten te leren kennen die vernieuwend waren; vernieuwend in hun (re)presentatie of in het opbouwen van filters tussen buiten en binnen. Dit maakt de keuze van de in hoofdstuk 8 uitgewerkte cases inzichtelijk.

Tijdens het schrijven van dit hoofdstuk en de daaropvolgende twee, bleek dat de veranderingen elkaar vaak in korte tijd opvolgden. Een onderverdeling in afgebakende periodes en thema's bleek daarom handig te zijn.²⁷⁶ De hoofdvragen die gesteld worden zijn wanneer en op welke manier de eerste woongebouwen in Nederland ontstonden en wat er, op het moment dat woningen op elkaar gestapeld werden, gebeurde met de gevel als een gezicht of masker en met de sociale filter van het gebouw.

Een omvangrijke bron van informatie bood het *Bouwkundig Weekblad*, waarin regelmatig over de ontwikkeling van woningbouw werd geschreven. Soms werd de bouwkundig slechte en daardoor gevaarlijke stapeling van de woningen tegen het einde van de negentiende eeuw bekritiseerd, soms de wanstaltige architectuur in de steden. Later werden voorbeeldprojecten van woongebouwen aangedragen, of werd er ter inspiratie over de grens gekeken, naar bijvoorbeeld Engeland, Duitsland of Frankrijk. Daarnaast waren de belangrijke momenten van veranderingen in de wetgeving relevant, wanneer ze invloed op het woongebouw en zijn gevel hadden. Bij het traceren van de wenken, voorschriften, verordeningen en wetten wordt hier een selectie gemaakt; het gaat vooral om de wijzigingen die directe gevolgen voor de gevel van het woongebouw hebben gehad.

Veranderingen van de productiemethodes in verband met nieuwe technische ontwikkelingen, die vooral na de Tweede Wereldoorlog aan de orde waren, brachten ook zichtbare veranderingen in de gevel met zich mee, en introduceerden vaak ook weer nieuwe wetten of normen. Architecten reageerden op deze veranderingen, pasten bij grotere aantallen verdiepingen ontsluitingen aan, en maakten dit soms ook zichtbaar. Architecten introduceerden architectonische middelen en elementen ter bescherming of articulatie, zoals een luifel, windschermen of prefab balkons met expressief en ritmerende betonnen borstweringen. Deze worden, als ze belangrijk zijn voor de gevel, beschreven en gedefinieerd. Ze worden in de tekst de eerste keer gemarkeerd (*cursief*) en uitgelegd. Zo ontstaat van het woongebouw een overzicht dat in een historisch perspectief gezet is en dat chronologisch de veranderingen in de gevel, met de focus gezicht, masker en filter, beschrijft.

In de volgende paragraaf 5.2 wordt een definitie gegeven van het *woongebouw*, het begrip *woning* en het begrip *sociale eenheid*. Vervolgens wordt in paragraaf 5.3 de ontwikkeling van het woongebouw en zijn gevel beschreven. Dit gebeurt aan de hand van een reeks afgebakende periodes, die iedere keer een vernieuwend idee, een belangrijke verandering of zelfs een omslagmoment centraal stellen. Soms staan dan vernieuwingen in de productiemethode als oorzaak meer op de voorgrond, soms maatschappelijk-culturele veranderingen of politieke beslissingen en wetgevingen. Het begin ligt bij de oorsprong, de eerste gebouwen die als woongebouw gebruikt werden, ondanks het feit dat ze eigenlijk niet als zodanig waren ontworpen (paragraaf *Oorsprong van het woongebouw – niet-afleesbare transformatie van het woonhuis*). Het einde van de twintigste eeuw is getekend door het zich financieel terugtrekken van de overheid uit de woningbouw en daarmee ook uit de bouw van woongebouwen. Hier eindigt de spanwijdte van dit onderzoek (*Een palet van mogelijkheden voor de gevel aan het begin van de eenentwintigste eeuw*). Het hoofdstuk sluit af met een concluderende terugblik op een eeuw vol ideeën en veranderingen.

5.2 Begripsbepaling woongebouw

In het Nederlandse Bouwbesluit wordt het begrip *woongebouw* gedefinieerd als “gebouw of gedeelte daarvan met uitsluitend woonfuncties of nevenfuncties daarvan, waarin meer dan één woonfunctie ligt die is aangewezen op een gemeenschappelijke verkeers-route”.²⁷⁷ Het begrip *gebouw* is in het Bouwbesluit niet gedefinieerd, wel in een uitleg over de bouwvoorschriften. Daarin is een gebouw “elk bouwwerk, dat een voor mensen toegankelijke overdekte geheel of gedeeltelijk met wanden

omsloten ruimte vormt”.²⁷⁸ Uit de twee definities wordt duidelijk dat een woongebouw minimaal twee verschillende woonfuncties (woningen) omvat, de bereikbaarheid een cruciaal verschil vormt met een woonhuis, en dat het om een overdekte en met wanden omsloten ruimte gaat. Er is geen maximum aan woningen gesteld aan een woongebouw.

De definitie beslaat het functionele aspect van het woongebouw, maar nog niet de gehele bandbreedte van dit begrip, dat uit de twee begrippen *wonen* en *gebouw* is samengesteld. Het begrip *gebouw* is afkomstig van bouwen en gaat terug op het Germaanse *buwan* dat *zijn* en later *op een plek zijn, zich vestigen, construeren* betekende.²⁷⁹ Een gebouw is een constructie om te kunnen verblijven. *Wonen* betekent tevreden zijn.²⁸⁰ Wonen komt ook van de wortel *winnen, gewinnen* en heeft een associatie met het Duitse begrip *Lebensraum gewinnen*. Met *Lebensraum* is een ruimte bedoeld waarin zich een levend wezen of een groep bewegen en ontplooiën kan.²⁸¹ De essentie van het wonen heeft Heidegger in 1951 in zijn essay *Bouwen Wonen Denken* uitgelegd.²⁸² “Bouwen en wonen blijken in hun oorspronkelijke betekenis onlosmakelijk met elkaar verbonden: bouwen is wonen, maar wonen is ook bouwen.”²⁸³ Vervolgens leidt Heidegger ook het woord *sein* terug naar de stam *buwan*. *Ik ben* betekent dus ook – *ik woon*.²⁸⁴ “Het is deze verwezenlijking van een eigen *identiteit* die volgens de Duitse filosoof Martin Heidegger *de ware essentie van het wonen* inhoudt”,²⁸⁵ zo concludeert Leupen. Als *wonen* en *zijn* dezelfde oorsprong hebben, dan betekent de eigen *identiteit* met betrekking tot het *wonen* de overeenstemming van het *zijn* met het *wonen*. De manier van wonen, de presentatie van het wonen, de afbakening naar de buitenwereld, dat alles zou dan volledig overeenstemmen met het wezen van de bewoner. De bewoner kan zich met het wonen identificeren, hij kan zichzelf erin terugvinden. Een *woning* wordt gezien als “een gebouw of een gedeelte ervan, dat dient tot een permanente verblijfsplaats van personen”.²⁸⁶ Deze definitie impliceert het *permanente wonen*, het *sesshaft sein*. Hoekstra noemt een *woning* pas dan een *huis* “wanneer er sprake is van een echte draagconstructie”.²⁸⁷ Het begrip *huis* gaat terug naar de *hut* en de *huid*.²⁸⁸

-
- 278 Van den Bercken, Van Overveld & Scholten 1994, 409.
- 279 Hoekstra 2009, 16, 17.
- 280 In de inleiding werd de oorsprong van het begrip wonen uitgelegd. Het komt van het Germaanse begrip *wunon* en betekent tevreden zijn.
- 281 Definitie van *Lebensraum* volgens de Deutsche Duden is een ruimte als biotoop; een ruimte waarin iemand of een gemeenschap zich ontplooiën kan. “Lebensraum. Worttrennung: Le|bens|raum (Biologie) 1. Biotop; 2. Raum, Umkreis, in dem sich jemand oder eine Gemeinschaft [frei] bewegen und entfalten kann.” www.duden.de. (geraadpleegd op 27 augustus 2015).
- 282 Zie ook de inleiding van dit onderzoek.
- 283 Leupen & Mooij 2008, 20, 21.
- 284 Ibidem.
- 285 Ibidem.
- 286 Rottier 1988, 6.
- 287 Hoekstra 2009, 18.
- 288 Philippa, Debrabandere & Quak 2005, dl.2., 483. Een hut is een eenvoudige kleine woning. Zijn oorsprong ligt in het woord *hutte*, dat hok betekent, zelfs een hutte van takken werd als een eenvoudig verblijf gezien.

In Nederland was de eerste constructie die *huis* genoemd werd het hallenhuis, het huis dat de basis voor boerderijen vormde.²⁸⁹ Oorspronkelijk was een woonhuis de verblijfsplaats voor één sociale eenheid, bijvoorbeeld een familie, vaak een grootfamilie. Inwonend personeel maakte onderdeel uit van deze eenheid. Terwijl het woonhuis met één sociale eenheid geassocieerd wordt, biedt een woongebouw ruimte voor verschillende sociale eenheden; dat kunnen families zijn of andere op zichzelf staande groepen. Refererend aan Hoekstra's definitie heeft een woning geen eigen draagconstructie en is dus afhankelijk van de constructie van het gebouw. In een woongebouw heeft iedere sociale eenheid haar eigen woning onder een gemeenschappelijke constructie van het dak en worden ruimtes buiten de woning, zoals de ontsluiting (trappenhuis, galerij, corridor) of een gemeenschappelijke zolder of dakterras en dergelijke gemeenschappelijke ruimtes, met elkaar gedeeld. De gemeenschappelijke verkeersroute is, zoals ook blijkt uit het Bouwbesluit, essentieel. De bewoner verliest (behalve op de beganegrondwoning) het directe contact met het maaiveld en met de straat.

Het begrip *woongebouw* laat ruimte voor interpretatie; begrippen als het *stedelijk blok* en *appartementencomplex* hebben raakvlakken met het woongebouw. Een stedelijk blok duidt op de bekende stedelijke blokbebouwing, vroeger bestaande uit een heleboel individuele huizen. Vandaag kan een stedelijk blok samengesteld zijn uit individuele huizen, of uit verschillende woongebouwen of zelfs uit een samenhangend woongebouw. Dan spreken wij eerder van een wooncomplex. Vaak zijn er gemeenschappelijke ruimtes van het hele complex, maar ook ruimtes die alleen voor een deel van de bewoners zijn, zoals een trappenhuis en lift meestal voor een groep woningen bestemd is. Een woongebouw kan dus meerdere stijpunten hebben; niet alle bewoners delen dan dezelfde ontsluiting, maar overkoepelende constructieve delen zoals een dak of een gemeenschappelijke parkeergarage en andere interne ruimtes laten ons dan toch van één woongebouw spreken.

Een *appartement* is een ander begrip waarmee een woning wordt aangeduid. Het komt oorspronkelijk uit de Italiaanse taal (*Apartiamento*), overgenomen in de Franse taal en uiteindelijk in Nederland in de zeventiende eeuw aangetroffen.²⁹⁰ Het begrip appartement is bij ons vooral gebruikelijk als het om grotere en luxe woningen gaat. Naast woning en appartement kennen wij vandaag de dag ook de begrippen *flat* en *etagewoning*, waarmee gelijkvloerse woningen op een verdieping bedoeld zijn. Vaak worden de begrippen naast elkaar gebruikt. De eigendomskwestie kan veranderen op het moment dat een gebouw meerdere woningen omvat. Het woongebouw kan eigendom van een persoon of bedrijf zijn of eigendom van een vereniging of corporatie.²⁹¹

Voor de genoemde essentie van het wonen volgens Heidegger – de *identiteit*, is het samenvoegen van woningen een grote verandering. De sociale eenheid wordt nu onderdeel van een groter geheel en moet in eerste instantie de eigen identiteit opgeven, of zich ten minste binnen de mogelijkheden van het geheel stellen. De schakeling en stapeling van woningen verandert het beeld van het gebouw. Dit is inherent aan het feit dat er ten eerste gestapeld wordt en in de tweede plaats dat dezelfde functies en ruimtes vaak repetitief op elkaar en naast elkaar gezet worden. Door deze repetitie presenteren of verbergen zich niet meer één woning, maar meerdere woningen achter het scherm van een (wel of

289 Hoekstra 2009, 18.

290 Hoekstra 2009, 182. Met *appartement* was een 'woning die uit enkele kamers bestaat' bedoeld of 'vertrekken voor een persoon'.

291 Er bestaan meerdere categorieën van eigendom: de private eigenaar, de vereniging of corporatie en de Vereniging van Eigenaren (VvE). De bewoners zijn bij een VvE eigenaren, in alle andere rechtelijke constructies zijn de bewoners de huurders. Een vereniging is een groep mensen die in hetzelfde belang werken. Een corporatie is een vorm van vereniging, een vakvereniging. Een woningbouwcorporatie staat in het belang van bijvoorbeeld betaalbare woningen en niet in het belang van eigen winst. Een woningbouwvereniging kan hetzelfde belang hebben. Beide begrippen worden in Nederland voor hetzelfde gebruikt.

niet representatieve) omhulling. Daarbij kan de eigenaar zichzelf en zijn eigen status representeren (bijvoorbeeld het imago van een vereniging), maar inwonende partijen kunnen soms door inspraak daadwerkelijk een actieve bijdrage leveren aan het ontwerp. Voor de verschillende bewonersgroepen kan een identiteitsverlies een gevolg zijn van het samenvoegen van woningen in een gebouw, maar het kan de bewoner ook verheffen.

Toen in Nederland op grote schaal woningen nodig waren, stonden architecten voor de opgave een architectonisch antwoord op deze veranderingen te geven. Er werd gekozen tussen functionele, esthetische en sociaal beïnvloede benaderingen. De Woningwet van 1901 (officieel trad de Woningwet 1902 in werking²⁹²) verplichtte gemeentes onder bepaalde omstandigheden tot uitbreidingsplannen en nieuwe woonwijken. De Woningwet had gevolgen voor het woongebouw. De eisen werden strenger en het toezicht maar ook de financiële steun vanuit de overheid werden groter.

Een woongebouw kan nog andere functies herbergen, zoals die van winkel of bedrijf, vaak op de begane grond gevestigd. In de chronologische ontwikkeling zie je dat deze combinatie vaak voorkomt, vooral in het centrum van een stad. Het woongebouw dat verschillende functies huisvest, is geen woongebouw meer, maar een hybride type gebouw. Hier ligt niet de focus van het onderzoek. De functiemenging leidt namelijk door de complexiteit van de toegangen en de gevelopeningen tot een andere gevel. In dit hoofdstuk zijn enkele voorbeelden van functiemenging opgenomen die belangrijk zijn (bijvoorbeeld in de stadsvernieuwing) om de gehele ontwikkeling van het woongebouw inzichtelijk te maken. Soms zit er ook op de hoek van een woongebouw een kleine buurtwinkel; deze was meestal een uitzondering en beïnvloedde de ontsluiting van het gehele gebouw niet. Als casestudies worden woongebouwen zonder functiemenging aangedragen; een winkel op de hoek wordt niet uitgesloten, als het een uitzondering is. Er zullen enkele voorbeelden beschreven worden die zich met een collectieve buitentrapp voor slechts twee woningen op de grensvlakte van het woongebouw bevinden; die voorbeelden waren voor de ontwikkeling van de ideeën van architecten belangrijk.

5.3 De ontwikkeling van het woongebouw in Nederland – impact van veranderingen op gezicht, masker en sociale filter van de gevel

5.3.1 Oorsprong van het woongebouw – een niet-afleesbare transformatie van het woonhuis

De eerste woongebouwen ontwikkelden zich in Nederland vanuit het individuele woonhuis. Het beeld van het individuele woonhuis in Nederland was vooral in de steden al vroeg dat van een huis in een rij, waarbij men ook de financiële voordelen van het delen van de fundering met zijn burens al gauw had ontdekt. Het individuele huis bood mogelijkheden tot verhuur.²⁹³ Het onderhuis en het bovenhuis waren in eerste instantie voor eigen gebruik, als opslagruimte, bedoeld, maar als de noodzaak er was, dan kon een kelder of kamer ook verhuurd worden.

Meischke noemde de vijftiende eeuw de tijd waarin steeds vaker meerdere gezinnen in één huis ondergebracht werden. Hij merkte het aparte verhuren van de kelder in deze tijd op.²⁹⁴ Aangezien de kelder vaak niet van binnenuit toegankelijk was, maar alleen vanuit de straat, was dit zonder ingreep mogelijk. Vaak ging het om opslag van goederen. Dat kelders ook al vroeg als woningen gebruikt werden, concludeerde hij uit huurcontracten. Hij vond een contract uit 1418 voor twee kelders die een schoorsteen hadden. Dit deed hem vermoeden dat het hier om woonkelders ging. Een huurcontract uit 1420 gaf hem zekerheid over het feit dat al in deze tijd kelders permanent bewoond werden. Het ging daarbij om een huurcontract van iemand die tot 1420 in een kelder gewoond had en zich nu een bovenwoning kon permitteren.²⁹⁵

Meischke noemde ook de huizen van het Amsterdamse Begijnhof, waar al in de vijftiende eeuw meerdere huurders woonden.²⁹⁶ De afbeelding van Begijnhof 34 laat een onder- en bovenhuis zien. Het onderhuis heeft een eigen schoorsteen, het bovenhuis is met een *buitentrap* bereikbaar. De gevel laat zien waar deze trap gezeten heeft (waar het raam mist). Deze huizen werden natuurlijk niet als woongebouw gebouwd; het waren oorspronkelijk individuele huizen die later door meerdere gezinnen bewoond werden. De gevel van Begijnhof 34 geeft uitdrukking aan een individueel huis, maar met een aanvullende ontsluiting. De filter tussen publiek en privé veranderde nauwelijks. Toegevoegde ontsluiting van de verhuurde delen vond plaats aan de naar de straat gerichte zijde, op de stoep door buitentrappen. We kunnen door deze verandering van het voormalige individuele huis al zien dat de stoep een belangrijk gebied voor het huis was. De *stoep*, bij het individuele huis de plek voor een *bankje*, moest in geval van verhuur gedeeld worden door verschillende bewoners. Het beeld van het huis veranderde nauwelijks omdat de verandering van woonhuis naar woongebouw intern gebeurde en extern vaak alleen een extra *trapje* of *deur* nodig was.

293 Hoekstra 2009, 83.

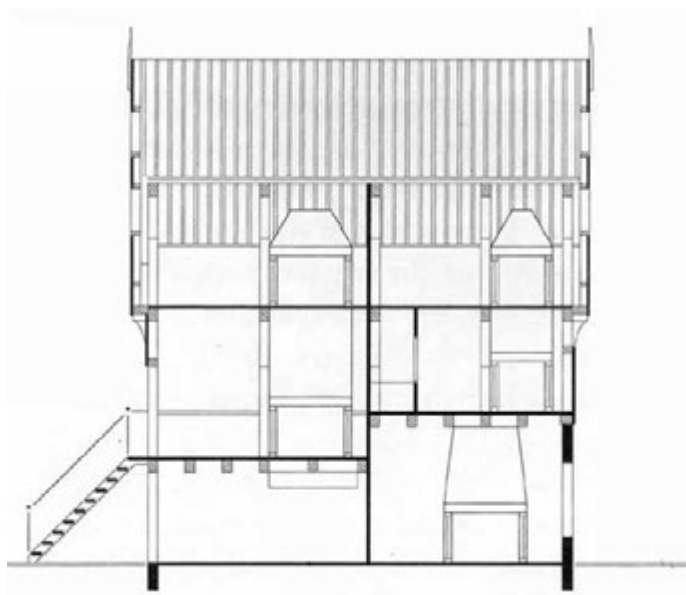
294 Meischke & Zantkuijl 1969, 57.

295 Meischke & Zantkuijl 1969, 58.

296 Meischke & Zantkuijl 1969, 59.

AFBEELDING 5.1 Begijnhof 34 in Amsterdam in de vijftiende eeuw.

AFBEELDING 5.2 In de doorsnede is de buitentrap te zien die naar de verdieping ging. Vermoedelijk werd de verdieping al vroeg verhuurd. In de gevel is de deur van de toegang tot de verdieping nog te vermoeden (daar waar geen raam is). Waarschijnlijk had de zolder ook een luik of deur (zie de plek waar het raam mist). Op de begane grond is de stoep van het huis nog aanwezig, de hekjes zijn van later.

In het *Bouwkundig Weekblad* van 1901 werden in een artikel de vroege woontoestanden in Nederland beschreven. Het wonen in een kelder werd in de zeventiende eeuw nog niet als onacceptabel beschouwd. Toen men in de achttiende eeuw voor opslag pakhuizen ging bouwen en kelders minder vaak voor deze functie gebruikt werden, werden kelders zelfs op grotere schaal als woonruimte verhuurd. Toch was men zich er wel degelijk van bewust dat een kelder geen goede woning was.²⁹⁷ Duidelijk werd ook dat in tijden van crisis het verhuren van een bovenverdieping een kans bood om het eigen huis te kunnen houden.²⁹⁸

Bij het gebruik van het woonhuis door meerdere partijen werd de bovenwoning via een gemeenschappelijke entree en de bestaande interne trap bereikt. De corridor of *overloop* bood weinig privacy omdat de woningen geen afsluitbare voorruimte bezaten (later werd hiervoor het portaal ingevoerd) en men vanuit de overloop direct naar de kamers ging.

297 *Bouwkundig Weekblad* nr. 31, 1909, 366. Redacteur J. Gratama citeert hier uit een rapport over de gesteldheid der woningen, uitgebracht in 1798: "Welke voorzorgen er ook genomen worden", zeggen zij 'kelders blijven altoos vochtige en geenszins luchtige woningen; waarin echter niet wel te voorzien is, dewijl het onmogelijk valt, thans alle woningen in kelders te doen ophouden."

298 Als voorbeeld wordt in het *Bouwkundig Weekblad* nr. 31, p. 1909 de stad Amsterdam rond 1800 genoemd, een economisch moeilijke tijd waarin vele huiseigenaren genoodzaakt waren hun huis gedeeltelijk te verhuren.

Trap (Buitentrap): Het woord heeft zijn oorsprong in het werkwoord trappen of stappen. Volgens Hoekstra was de eerste betekenis op graad of trede gericht. Pas in de veertiende eeuw treft hij het begrip verzameling treden of trap aan.²⁹⁹ Dat de trap pas in die tijd als begrip opkwam, is niet verwonderlijk. Vanaf de veertiende eeuw groeide het stedelijke woonhuis in hoogte en werd complexer en kwam de eerste aanzet voor de latere verdieping, namelijk de insteek- of opkamer. Bij de insteekkamer wordt in de ruimte op de begane grond (de hal) aan de zij- of achterkant van de ruimte/hal een afgescheiden ruimte gebouwd, soms zelfs gehangen aan de hoofdconstructie. Later werden de plafondbalken verdiept, zodat er een ruimte boven de hal ontstond, de verdieping.

Stoep: Volgens Hoekstra betekende het woord stoep in het Middelnederlands ook zitbank aan de deur.³⁰⁰ Het had dus direct te maken met de voorzone van het huis. De etymologische oorsprong van stoep ligt in stoepperk, een stenen opstap voor het huis. "Het Nederlandse woord is in het Amerikaanse Engels geleend als stoop borders, veranda."³⁰¹ Stoep heeft oorspronkelijk niets te maken met het woord trottoir, dat voetweg langs de straat betekent. De annexatie van de stoep door de aanwonenden werd vermoedelijk niet eens als zodanig ervaren omdat men moeiteloos trappen in deze zone bouwde als dat nodig was.

Bank: Met bank is de zitgelegenheid bedoeld die vaak voor het huis stond. Het woord komt uit het Germaans (banki) en betekende heuveltje, verhoging.³⁰²

Deur: Een deur is een beweegbare toegang tot een huis, een kamer of andere ruimte.³⁰³

Overloop: Een overloop is een verbindingsgang, meestal komt de interne trap naar de bovenverdieping erop uit en liggen alle ruimten er aan. Soms werden de kamers apart verhuurd. Van de overloop ging ieder gezin direct naar zijn kamer.³⁰⁴

Het als zodanig ontworpen woongebouw kwam in Nederland pas laat op. In buurlanden, bijvoorbeeld Duitsland, waren er in de zestiende eeuw in de grotere steden zoals München al huizen met huurwoningen als *herbergen* bekend. De Duitse historicus Clemens Wischermann laat een herberg zien in München, een houten gebouw met drie verdiepingen en tien woningen. Iedere bewoner bouwde na zijn intrek nog *balkons*, *loggia's*, of buitentrappen naar eigen kunnen aan.³⁰⁵ Rond 1900 telde deze stad 1671 herbergen. In Hamburg werd al tegen het einde van de achttiende eeuw een woongebouw gebouwd, het *Etagenwohnhaus*. Ook andere voorbeelden uit Duitsland laten zien dat de gevel meestal niet vertelt hoeveel woningen er in het gebouw waren gevestigd. De gebouwen hebben een hoofdentree die duidelijk herkenbaar is. Het gemeenschappelijke trappenhuis is niet zichtbaar. De openingen voor *vensters* beperken zich tot enkele maten die herhaald worden. Deze repetitie laat de aanwezigheid van meerdere woningen vermoeden.

299 Hoekstra 2009, 65.

300 Hoekstra 2009, 81.

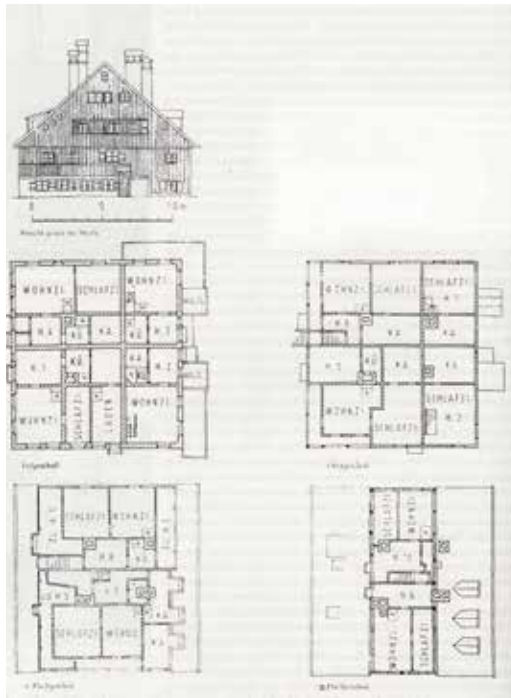
301 Philippa, Debrabandere & Quak 2009, dl. 4, 286.

302 Hoekstra 2009, 206.

303 Philippa, Debrabandere & Quak 2003, dl.1, 558.

304 Haslinghuis 1986, 269.

305 Wischermann 1997, *Der deutsche Wohnungsmarkt im Urbanisierungs-prozess*, in: Hoepfner e.a. 1999. Band 3, 350.

AFBEELDING 5.3 Herberg in München, zestiende eeuw.

AFBEELDING 5.4 Een woongebouw in Hamburg Speckstrasse 60 tegen eind achttiende eeuw.

Balkon: Het balkon is oorspronkelijk een balustrade geweest en betekende kroonlijst. Balcone (Italiaans) betekende grote balk.³⁰⁶ Vandaag spreken wij van balkon in het kader van een kleine niet-overdekte buitenruimte van de woning of het huis. In Nederland ontwikkelde zich het balkon als accent boven de entree deur vanuit een balk die uitgroeide tot een balkon. "Voornamen huizen kregen in het midden van de gevel soms een balkon [...]. Sinds halverwege de zeventiende eeuw kon het ook uitgebouwd platform betekenen."³⁰⁷

Loggia: Een loggia is een overdekte galerij of balkon. Het woord is ontleend aan het Italiaanse loggia (overdekte galerij). In Noord-Italië bestaan dialecten die lobia gebruiken, een woord dat zich weer ontwikkeld heeft van het Latijnse woord laubia, dat afdak of podium betekent. Dit woord is ook te vinden in het Germaanse woord Laube.³⁰⁸ Het Duitse woord Laube betekent overdekte buitenruimte. Het Duitse woord Laubengang betekent een overdekte buitenruimte in de vorm van een gang, een ontsluitingsroute. De Duitse Laubengang is vergelijkbaar met de Nederlandse galerij. Walter Benjamin, in Berlijn opgegroeid, was gefascineerd door de loggia als een buitenruimte. In Berlijn is vandaag de dag nog te zien dat de loggia een vaak toegepaste buitenruimte is geweest.³⁰⁹

Venster: Dit woord is ontleend aan het Latijnse woord fenestra, dat zoveel betekent als wandopening.³¹⁰

306 Hoekstra 2009, 124,134.

307 Ibidem.

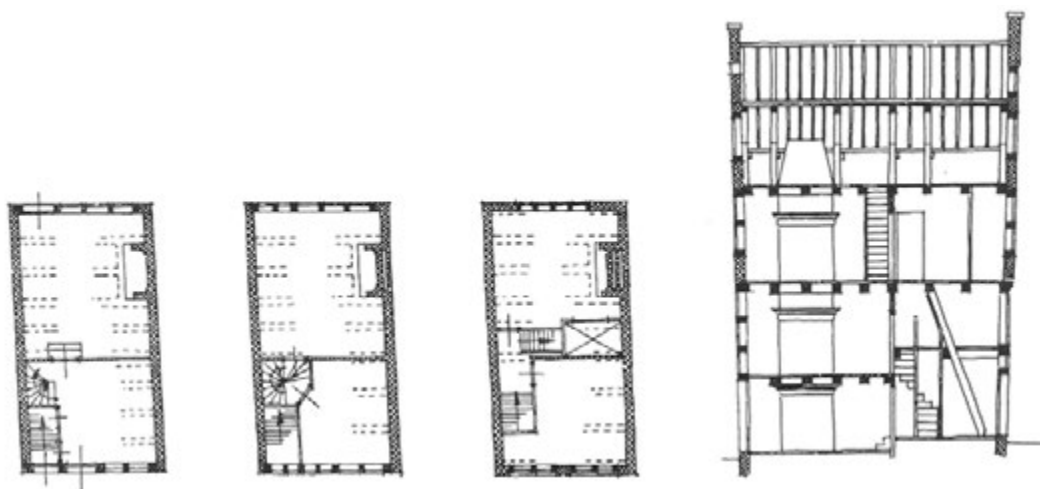
308 Philippa, Debrabandere & Quak 2007, dl.3, 251.

309 Menninghaus 1986, 34: "An ihnen hat die Behausung des Berliners ihre Grenze. Berlin – der Stadtgott selber, beginnt in ihnen."

310 Hoekstra 2009, 44.

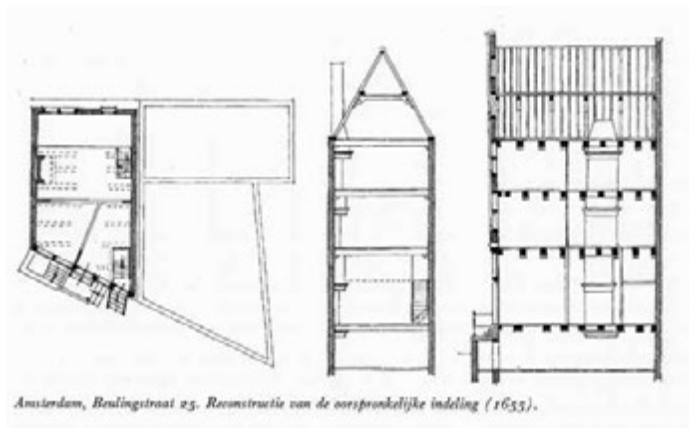
In Nederlandse steden kwamen regelmatig kamerwoningen voor (oorspronkelijk *cameren* genoemd) die door arme mensen gehuurd werden. Meischke merkt op dat in de middeleeuwen vermoedelijk alle grotere steden dit type woning bezaten. Meestal was een kamerwoning een achter de zaal toegevoegde ruimte. Zaal noemde men de begane-grondruimte aan de straatzijde. Vanwege zijn positie werd de zaal ook *voorhuis* genoemd.³¹¹ Deze huurkamers hadden nauwelijks contact met de straat en hebben het beeld van het huis nauwelijks beïnvloed, maar de filter tussen buiten en binnen wel; zo'n kamer lag toch meestal ergens aan de achterkant, via een steegje bereikbaar. In Duitsland ontwikkelde zich het woongebouw in het begin eveneens uit een individueel gebruikt woonhuis. Ook bouwde men daar net zulke kleine huisjes aan de woonhuizen, *Buden* genoemd. Deze zijn vergelijkbaar met de kamerwoningen in Nederland.³¹²

In de zeventiende en achttiende eeuw werd een woonhuis in Amsterdam al door meerdere partijen bewoond; in andere steden was dit nog niet gebruikelijk.³¹³ De bovenwoning had vaak haar eigen *entree deur* aan de stoep en daarachter haar eigen trap naar boven. Dit was een vorm van ontsluiting die de grootst mogelijke privacy voor ieder bewoner bood (in tegenstelling tot de overloop) en die was dan ook vaak te zien. Het voorbeeld Egelantiersstraat 52 in Amsterdam laat deze ontsluiting in de plattegrond zien. Voor de ontsluiting van de bovenwoning gebruikte men een heel steile trap om weinig ruimte te verspillen. In het voorbeeld van de Beulingstraat omvatte de oorspronkelijke indeling (1655) een kelderwoning, een begane grondwoning met insteek achter, en een bovenwoning met zolder. Bij de begane grondwoning trad men het huis binnen via een relatief grote *hal* of *entreehal*.

AFBEELDING 5.5 Amsterdam Egelantiersstraat 52, ca.1625. Reconstructie van de oorspronkelijke indeling. In de gevel zijn hier twee deuren aanwezig. Interessant is de doorsnede die de extreem steile trap voor de bovenwoning laat zien.

-
- 311 Meischke & Zantkuijl 1969, 72: "Als een woning te klein was om te splitsen, dan noemde men de woning in zijn geheel geen huis maar camer(e). De cameren waren de vroege voorlopers van woningen voor de armsten, die vanaf de veertiende eeuw door het stadsbestuur gebouwd werden."
- 312 Wischermann 1997, *Der deutsche Wohnungsmarkt im Urbanisierungs-prozess*, in: Hoepfner e.a. 1999, Band 3, 347-361.
- 313 Meischke & Zantkuijl 1969, 468. "In 1747 huisde te Amsterdam bijna de helft van de gezinnen in toegevoegde woningen als achterhuizen, huurkamers en woonkelders. [...] In andere steden dan Amsterdam konden wij het voorkomen van bovenwoningen nog niet vaststellen. Slechts in Rotterdam zijn er voorbeelden van bekend."

AFBEELDING 5.6 Amsterdam Beulingstraat 25. Reconstructie van de oorspronkelijke indeling. In de gevel (het linker huis op de foto) is de deur van de begane-grond- en de bovenwoning te zien, ertussen een lage deur of raam naar een kelderruimte en links nog een lage kelderdeur.

AFBEELDING 5.7 Amsterdam, voorgevel aan de Beulingstraat 25.

De voorbeelden laten zien dat de oorsprong van het woongebouw in Nederland bij het individuele woonhuis lag. Door de kleinschalige ontwikkeling bleven de individuele gevels daardoor heel lang behouden. In het straatbeeld leek het op het eerste gezicht meer een aaneenrijging van individuele woonhuizen met maar één bewonerspartij. Keek men echter nauwkeuriger, dan vertelden de extra deuren en trappen dat het anders was. De veranderingen van het gezicht van het woonhuis tot een gezicht van een woongebouw waren niet bijzonder opvallend. In de gevel met zijn pui, zijn topgevel en het individuele dak kon iedere eigenaar zelf binnen de kaders van een gemeente het beeld bepalen. De huurder woonde achter het scherm van een representatie waarin hij geen inspraak had. Als de woningen niet afleesbaar waren, dan werkte het traditionele woonhuis als een masker waarachter meer gebeurde dan was af te lezen.

Entree: Het Nederlandse woord is ontleend aan het Frans *entrée*, dat *ingang* betekende en later (1130-1140) ook *binnenkomst*. De Latijnse oorsprong is *intrare* dat ook *binnenkomen* betekende.³¹⁴ Hoekstra wijst erop dat *entree* in de zeventiende eeuw gebruikt werd voor de *hal* waar men binnenkwam. De *hal* was de centrale ruimte en nam vaak het hele voorhuis in beslag. Het woord was al eerder ontleend aan het Franse woord, maar betekende in eerste instantie *binnenkomst* of *intocht*.³¹⁵ Het Latijnse woord *intra* betekent *binnen*.³¹⁶

Entreedeur: Bedoeld is hier de deur van de ingang van de individuele woning.

314 Philippa, Debrabandere & Quak 2003, dl. 1, 689.

315 Hoekstra 2009, 109.

316 Hoekstra 2009, 39, 109.

Hal: Tegenwoordig bedoelen wij met hal de kleine ruimte direct na de ingang van een woonhuis. Hoekstra wijst er echter op dat hal, zoals ook hol, van het Indo-Europese kel komt en bedekken of verbergen betekende. Daarmee betekende hal oorspronkelijk eigenlijk de ruimte die bedekt of verborgen is. In de negentiende eeuw wordt hal vermoedelijk weer uit het Engels overgenomen in de betekenis van grote overdekte ruimte.³¹⁷ In Engeland betekende hall een hoofddeel van het kasteel, later van het landhuis en uiteindelijk in de renaissance ook van het stadhuis. Palladio zag de hall als een voorhuis direct achter de voorgevel.³¹⁸ Samenvattend is de hal de ruimte achter de gevel, afgeschermd van het publieke. Hoekstra vermoedt dat het woord halletje een uitvinding uit de twintigste eeuw is, omdat met hal een wat grotere maat bedoeld was, soms ook vestibule genoemd, en voor de kleine (functionalistische) ruimte na de ingang van een woning het woord hal niet passend was.³¹⁹

Entreehal: Na de beschrijving van het woord hal is de entreehal in zijn gebruik een concretisering van de hal. De entreehal bevindt zich na de entree, de ingang van het huis, en is een centrale ruimte in het huis of op de betreffende verdieping.

Door verhuur kreeg de stoep een functie als ontsluitingsgebied voor het hele woonhuis. Bovendien bleef het heel gebruikelijk een bedrijf of winkel in het voorhuis te vestigen. Pas door de industrialisatie veranderde deze eeuwenoude traditie van het werken aan huis.³²⁰ Naast *luiken, luifels*, stoepen en bankjes gaven de deuren, ramen en daken het huis zijn identiteit. De afbeelding van het Oudekerksplein in Amsterdam laat zien hoe individueel de gevel per huis was. Ieder huis had zijn eigen dak, een *zadeldak* met een *topgevel* naar de straat gericht. Ieder huis had hierdoor een eigen individueel beeld. Ook iedere *gevelpui*, over de gehele breedte van het huis gebouwd, was weer anders, bijvoorbeeld hoger of lager. Wel hielden de huizen zich aan de door de gemeente voorgeschreven rooilijn. Hierdoor ontstonden lange, maar afwisselende straatwanden waar ook verhuur niets aan veranderde. De afbeelding hieronder laat een luifel zien als afdak en als tafel om waren uit te stallen.

AFBEELDING 5.8 Luifels van een gotisch stadhuis met gevel uit 1611, Noordeinde Monnickendam.

317 Hoekstra 2009, 22, 23.

318 Haslinghuis 1986, 238.

319 Hoekstra 2009, 22, 24.

320 Op de scheiding van de productie en het gezinsleven wordt in hoofdstuk 7 De gevel en het private wonen nog ingegaan; ze had grote invloed op de privacy van het wonen.

AFBEELDING 5.9 Tekening van de voorgevels aan de Oudekerksplein in Amsterdam 1560-90. Ook hier zijn de luiken voor een deel nog aanwezig. Ook de stoep, net iets hoger gelegen voor het huis, is goed te zien en zelfs een dwars-gezette kleine houten wand (vermoedelijk een privacyscherm) met een bankje. Dit is te begrijpen als een afbakening (territorium) van de bewoner naar de burens.

Luik, luiken: Het werkwoord luiken betekend sluiten.³²¹ Een luik was een houten element naast openingen die vaak nog niet met glas waren ingevuld. "Bij kruiskozijnen in de onderhelft in paren aangebracht."³²² In de dertiende eeuw wordt het Nederlandse woord luken al in de taal teruggevonden voor sluiten: "'die ogen... luken' 'de ogen sluiten'. Ook luke werd gebruikt voor een afsluitbare opening. Rond het werkwoord luiken zijn er uitdrukkingen in gebruik zoals 'geloken ogen', 'met neergeslagen ogen', en werkwoorden zoals 'ontluiken', 'zich ontwikkelen', 'uitkomen'.³²³

Luifel: Een luifel is het verkleinwoord van luif, ontleed aan leuve, en betekent open uitbouw of afdak.³²⁴ De luifel werd boven de pui aan de voorgevel geplaatst, vaak bij een winkel of werkplaats of boven de ingang. Vóór de zeventiende eeuw was de luifel afhankelijk, later naar de gevel toehellend (na de invoering van regenpijpen).³²⁵

In het Germaans komt een verwant woord voor, laubja, een afleiding van loof. Daarom is de oorspronkelijke betekenis "dak of hut uit bebladerde takken" geweest. Vanaf de zestiende eeuw komt het woord luifel voor in Nederland.³²⁶

Zadeldak: Het zadeldak heeft twee tegen elkaar geplaatste hellende schilden.³²⁷ De nok is de vlakke waar deze twee schilden tegen elkaar komen. Het zadeldak was een van de meest gebruikte dakvormen in Nederland. De nokrichting was meestal haaks op de straat. Het zadeldak werd vaak achter een topgevel verborgen. Deze kon een getrapte vorm hebben (trapgevel) of een andere vorm.

Topgevel: Met topgevel wordt het bovenste gedeelte van de gehele gevel bedoeld. Vaak was dit de stenen gevel, terwijl het onderste gedeelte de houten pui was. De topgevel kon een puntgevel zijn, een trapgevel, of een andere vorm hebben (zie ook het hoofdstuk over de terminologie van de gevel).

Pui: Met pui is het onderste deel van de gevel bedoeld. Met gevel (Duits: Giebel) werd namelijk het bovenste deel bedoeld. Pui gaat terug op het Latijnse woord podium, dat verhoging betekent. Maar het Latijnse woord komt van het Griekse pódion, dat voetstuk betekent. Beide betekenissen zijn relevant omdat een pui de verhoging van het gebouw in de zin van een basis is, en ook het onderste gedeelte van de gevel (voetstuk).³²⁸

321	Hoekstra 2009, 80.
322	Haslinghuis 1986, 238.
323	Philippa, Debrabandere & Quak 2007, dl.3, 270,271.
324	Hoekstra 2009, 81,82.
325	Haslinghuis 1986, 238.
326	Philippa, Debrabandere & Quak 2007, dl.3, 270.
327	Haslinghuis 1986, 106.
328	Hoekstra 2009, 118.

5.3.2 Repetitie en verbinding tot eenheid bij de eerste ontwerpen van woongebouwen

Honoré Rottier³²⁹ noemde de huurhuizen voor de armen uit de vijftiende tot achttiende eeuw in de Lage Landen *bijzondere woningen* die als zodanig ook ontworpen waren. Hieronder vielen de *hofjes* als geplande woonblokken. Een hofje was een woonvorm waarbij de bewoners de toegang tot het hofje, vaak een grote poort, en de binnenplaats deelden. Meestal waren de woningen in een hofje klein en voor alleenstaanden bedoeld. Deze huisjes waren gegroepeerd rond een bleekveldje en hadden meestal een kruidentuin. Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw bouwde de overheid bejaardenhuizen, mannen- en vrouwenhuizen voor ouderen, in de vorm van hofjes. Nederland kent nog een groot aantal hofjes. Een voorbeeld is het hofje van Nieuwkoop in Den Haag uit de zeventiende eeuw, voor arme behoeftige weduwen gebouwd.

AFBEELDING 5.10 Het hofje van Nieuwkoop in Den Haag aan de Prinsengracht, in 1658 gesticht.

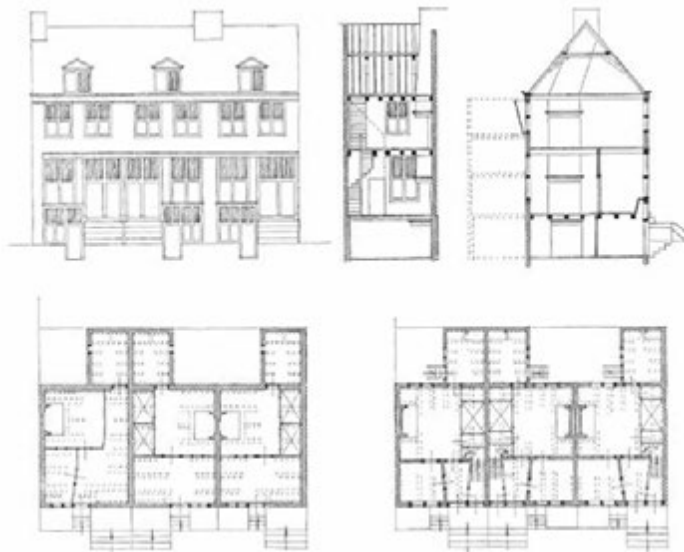
Het hofje kan als een bijzondere stap in de ontwikkeling van het Nederlandse woongebouw gezien worden. Bij een hofje wordt meestal geen verkeersgebied binnen het gebouw gezamenlijk gebruikt, iedere woning heeft zijn eigen voordeur, maar is er wel sprake van een gebouw met meerdere woningen met een doorlopend dak. Door de dakvorm worden de woningen verbonden en als een geheel waargenomen. Dit kan nog versterkt worden door architectonische middelen, zoals de *kroonlijst* die de woningen visueel met elkaar verbond. Gemeenschappelijk zijn de tuin en de hoofdingang via een poort; vooral deze hoofdingang verbindt alle woningen functioneel met elkaar. De vaak monumentale poort representeerde ofwel de eigenaar van het hofje, ofwel de groep die erin woonde.

329

Honoré Rottier (geb. 1940) is planoloog en leerde geschiedenis van de stedenbouw aan de Academie voor Bouwkunst in Maastricht.

*Kroonlijst: De bovenste lijst van het horizontale lijstwerk naar klassieke voorschriften bestaande uit: architraaf, fries, kroonlijst. "In vrijere toepassing elke enigszins uitdrukkelijk geprofileerde of geornamenteerde dekkende lijst boven langs een muur of een ander belangrijk bouwonderdeel."*³³⁰

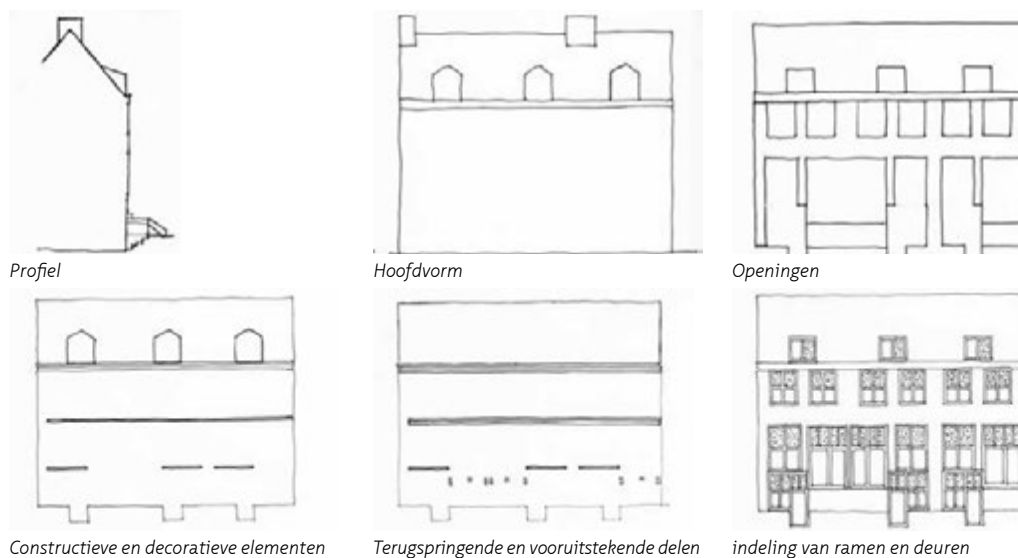
Naast de hofjes als een zeer oude collectieve woonvorm laat Meischke huizen zien die ontworpen waren voor meerdere gezinnen.³³¹ De oorspronkelijke indeling laat al een kelderwoning, een begane grondwoning en een woning op de verdieping zien. Alle drie de woningen hebben een eigen toegang. Opvallend aan de tekening zijn vooral de drie entreedeuuren en de gedraaide positie van het zadeldak. Het zadeldak staat in lijn met de straat. Dit was niet typisch voor het oude Nederlandse straatbeeld. De drie huizen zijn dan wel individueel te herkennen door de *dakkapellen* en ook door de repetitie van de puien, maar ze laten ook een eenheid zien; deze wordt vooral door de horizontale dakrand en de doorlopende horizontale *puibalk* waargenomen. Hier wordt duidelijk hoe een architectonisch en constructief middel zoals een dakrand of een puibalk deze verbinding visueel realiseren kan. Deze drie huizen zijn een aanzet tot het ontwerpen van woongebouwen voor meerdere gezinnen, ook al delen ze intern geen verkeersruimte; hier is het de zone van de stoep die als extern gebied duidelijk de gezamenlijke entreezone is.

AFBEELDING 5.11 Amsterdam Lijnbaansgracht 333, 334 en 335 (reconstructie van de toestand in 1665). De gevel en de plattegrond van de kelderwoningen en van de begane grond. In de gevel is goed te zien hoe de entreepuien de gevel vullen. Er zitten drie deuren naast elkaar; iedere woning (kelder, begane grond en verdieping) heeft zijn eigen voordeur. Dit voorbeeld is nog geen collectief woongebouw omdat iedere woning nog apart vanuit de stoep ontsloten wordt. De stoep is in een toegangsgebied veranderd. Volgens de definitie maakt dit het groepje van drie woningen tot één woongebouw. Het laat de eerste ontwikkeling tot een collectief woongebouw zien. De gevel is al voor de drie huizen ontwikkeld.

330 Haslinghuis 1986, 219.

331 Meischke & Zantkuijl 1969, 477.

AFBEELDING 5.12 Analyse van de straatgevel in reductietekeningen.

De analysetekeningen laten zien dat er sprake is van één rechthoek als hoofdvorm. De openingen laten op de begane grond nauwelijks massa toe, de traditie van grote puien op de begane grond met een puibalk wordt hier zichtbaar. De openingen in de gevel op de eerste verdieping lopen binnen de hoofdvorm in een ritme van twee openingen die wat dichterbij elkaar staan door. De puibalken en de dakrand zijn hier duidelijk de architectonische middelen die accenten vormen om het woongebouw tot een eenheid te verbinden. Het zijn horizontale lijnen die makkelijk visueel waar te nemen zijn. Ze zijn functioneel. Door lijsten of andere horizontale middelen wordt een eenheid gecreëerd. De verandering van de dakrichting, parallel met de straat over al de huizen die samen hoorden, is als visueel accent belangrijk en wordt onderstreept door een doorlopende dakrand en puibalk. De ramen hebben vaste beglazing en delen met luiken. Hierdoor ontstaat er een onderverdeling die homogeen bij alle woningen aangehouden wordt. Deze homogeniteit van het raamelement laat zien dat het hier om één ontwerp gaat voor verschillende partijen die kennelijk geen invloed op het uiterlijk van hun woningen konden uitoefenen. Het ontwerp onderscheidt zich hierdoor van het traditionele beeld van de straat, waar ieder huis net weer anders vormgegeven was. De eerste aanzet tot het ontwerpen van een gebouw waarin verschillende partijen woonden begon met de hofjeswoningen al in de veertiende eeuw; in de zeventiende eeuw werden de eerste kleine woongebouwen ontworpen. Bij de combinatie van drie of vier woningen in een huis greep de ontwerper terug op het bestaande organisatieprincipe van de eigen entreedeur. Hierdoor bleef de stoep erg belangrijk voor de ontsluiting.

***Dakkapel:** Een dakkapel is een klein venster dat uit het dakvlak springt en daardoor het dakvlak onderbreekt. Het is bedoeld om meer licht en lucht in de dakruimte te krijgen. "De Hollandse Renaissance paste ter verlevendiging van de dakvlakken graag dakkapellen, versierd met een topje en voorzien van luiken, toe."³³² De dakkapel is dus ook een esthetisch element in de gevel en niet alleen een functioneel element.*

***Puibalk:** De puibalk werd boven de houten pui ter ondersteuning van de gevel aangebracht, die vanaf de vijftiende eeuw steeds vaker van steen was.³³³*

332 Haslinghuis 1986, 106.

333 Hoekstra 2009, 118.

5.3.3 Introductie van het collectieve trappenhuis en de galerij

Enkele aspecten waren in het verleden voor het woongebouw en zijn gevel van essentieel belang: de straat werd heel anders opgevat, namelijk als een infrastructureel middel en onderdeel van de stad en niet meer als een gebied van de aanwonenden; gestapelde woningen werden steeds minder vanuit een toegeëigend stoepje ontsloten; het KIVI-rapport³³⁴ – geschreven in opdracht van koning Willem III – maakte de misstanden rondom de arbeiderswoningen voor het eerst in een officieel stuk duidelijk en internationaal kwamen ideeën en gebouwde voorbeelden van woongebouwen voor de arbeider in beeld. Bovendien maakte een nieuw kredietwezen voor de kleine ondernemer het in het laatste kwartaal van de negentiende eeuw mogelijk een snel krediet te krijgen om in woningen te investeren.

Nijenhuis vat de ontwikkeling van de stad in zijn proefschrift vanuit zijn kijk op de stedenbouw samen en daarbij draaide volgens hem alles om de straat.³³⁵ De straat was inderdaad een belangrijk aspect in het veranderingsproces van de stad, en ook voor dat van het woongebouw, hoewel voor dat laatste zeker niet het enige aspect. Bij het woongebouw draaide heel veel om de gemeenschappelijke ontsluiting. Als we denken aan de behoefte om een plek een woning te kunnen noemen waarmee iemand zich kon identificeren, dan draaide ook heel veel om de representatie van het woongebouw.

De straat had grote invloed, ook op de gevel. De gevel stond direct naast de straat, was er vroeger zelfs onderdeel van geweest. De manier waarop architectonische middelen en ruimte in de gevel ingezet werden, maakte het verschil duidelijk tussen open en gesloten.³³⁶

In de op het KIVI rapport volgende jaren werden de eerste woningbouwverenigingen opgericht en werden door verschillende architecten arbeiderswoningen ontworpen. Een van de eerste woningen voor arbeiders, nog voor publicatie van het KIVI-rapport, was een complex van achttien woningen aan de Oostenburgermiddenstraat 85-89 in Amsterdam, in 1852-53 gebouwd door de eerste woningbouwvereniging van Amsterdam, de VAK.³³⁷ Ontworpen waren deze woongebouwen door de architect Hendrik Hana; zie onderstaande afbeelding. De woningen werden ontsloten via een gemeenschappelijk of *collectief trappenhuis* en een hoofdentree, voor Nederlandse begrippen een nieuw fenomeen. Aan de plattegrond is te zien dat het trappenhuis aan de straatgevel gelegen was en de tweekamerwoningen vanuit het trapbordes aan de gevel ontsloten werden. Hierdoor was in de woning een extra gang naar de woonkamer nodig. De stap naar een gemeenschappelijke entree en een afgesloten trappenhuis had invloed op de gevel. De overgang van de straat naar de woning verliep via een gemeenschappelijk *portiek*. De overzichtelijkheid van één individueel huis ging verloren. De architect Hana had met heel minimale architectonische middelen de ingangspartij van het metselwerk iets naar voren geschoven (op de afbeelding zijn de bakstenen koppen te zien) en aan weerszijden een smal verticaal raam toegevoegd. Hierdoor ontstond er een articulatie bij de ingang en ritmiek in de gevel. Bovendien zat bij het trappenhuis ook een dakkapel.

334 KIVI staat voor Koninklijk Instituut Van Ingenieurs. In 1853 had het KIVI op verzoek van koning Willem III een rapport uitgebracht over de toestand van de arbeiderswoningen in Nederland.

335 Nijenhuis 2003, Boek 1, 3-78. *De ingenieur en de straat*.

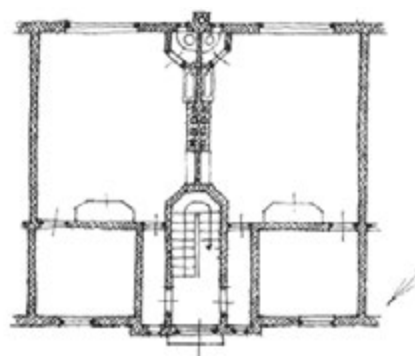
336 In paragraaf 6.4 wordt hier nog uitgebreid op teruggekomen. Er wordt dan beschreven hoe de straat in de negentiende eeuw door nieuwe wetgevingen institutionaliseerde, van een straat voor de aanwonenden tot een straat voor het verkeer.

337 VAK betekent: De Vereeniging ten behoeven der Arbeidersklasse te Amsterdam. Op 21 februari 1852 opgericht als eerste woningbouwvereniging in Nederland, die zonder winst betaalbare arbeiderswoningen ging bouwen, beheren en verhuren.

Als begrenzing per woongebouw (hier zes woningen aan een trappenhuis) was een verticale accentuering in het metselwerk aangebracht; het lijkt op een minimaal uitstekende baksteen (het detail is op de foto niet meer goed te herkennen). Door de richting van het zadeldak ten opzichte van het oorspronkelijke individuele woonhuis te draaien, konden meerdere gebouwen door het dak visueel met elkaar verbonden worden.

AFBEELDING 5.13 Woningbouw in Amsterdam, Oostenburger-middenstraat 85-89, 1852-53, architect H. Hana. In de gevel naar de straat toe valt de strakke gevellijn op en de afwezigheid van de oude vertrouwde stoep. Het lijkt of de straat al voorzien is van een trottoir. Architectonische middelen accentueren per woongebouw de gemeenschappelijke entree. Het zijn uitstekend metselwerk, smalle verticale raampjes aan weerszijden van de ingang, een dakkapel boven de entree en het gedraaide dak.

AFBEELDING 5.14 Plattegrond van twee woningen. We zien dat twee traveeën hier gebruikt werden om twee woningen en een tussenliggende trap te realiseren. Onhandig is de positie van de woningingang aan de voorkant en niet centraal.

Het collectieve trappenhuis: Een verzameling treden is een trap. Als deze door meerdere eenheden in het huis gebruikt wordt, kunnen wij van een collectieve trap spreken. Een trappenhuis is de ruimte waar deze collectieve trap zich in bevindt. Deze kan buiten of binnen in het gebouw gelegen zijn. Is ze binnen het gebouw, dan spreken we van een inpandig collectief trappenhuis.

Portiek: Het woord komt van portaal. Portaal betekende oorspronkelijk zuilengang of -galerij of voorhof. Soms werd ook alleen een boog portiek genoemd, bijvoorbeeld trapportiek. Dan was alleen de boog bedoeld die de trap of het trappenhuis van de gang afscheidde.³³⁸ Het woord portiek zoals wij het nu gebruiken heeft pas in de twintigste eeuw zijn betekenis gekregen van 'gemeenschappelijk woningentree'.³³⁹

Trottoir: Dit woord is afgeleid van het Franse werkwoord trotter, dat draven of trippelen betekent. Het woord is voor het eerst in de Nederlandse taal gevonden in 1799. Trottoir betekende voetgangersstrook en dat betekent het vandaag nog steeds. Dit is niet hetzelfde als de eeuwenoude bekende stoep, het gebied voor het huis waar de bank stond en dat men eigenlijk als verlengstuk van het werken en wonen gebruikte.

338 Haslinghuis 1986, 284.

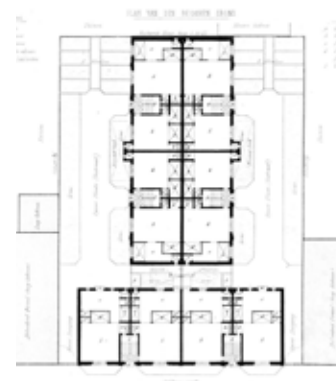
339 Hoekstra 2009, 151.

De architect J.H. Leliman (1828-1910) bouwde in 1854 zijn eerste arbeiderswoningen in Amsterdam, en ook hier was al een gemeenschappelijk inpandig trappenhuis aanwezig. Bij de geveltekening die Leliman van de straatgevel maakte, tekende hij ook de naast zijn nieuwe gebouw liggende panden. Links een grachtenpand, rechts een pakhuis. Het grachtenpand heeft een klokgevel, in de topgevel zijn een hijsbalk en twee luiken aanwezig, de kelder en verhoogde begane grond zijn op de traditionele manier ingevuld, met veel openingen en de bekende horizontale puibalk. Het grachtenpand laat al drie entreedeuren zien (een kelderdeur en twee deuren op de verhoogde begane grond). De puibalk sluit de begane grond visueel naar de bovenverdiepingen af. De openingen van de bovenverdiepingen zijn op de eerste en tweede verdieping identiek.

Bij het pakhuis is het dak niet door een verbijzondering vormgegeven. Vier verdiepingen hebben dubbele deurhoge openingen met luiken, onder de zolder is nog een wat kleinere opening met luik, aan weerszijden van deze luiken zijn op de begane grond deuren, erboven kleinere openingen. Het pakhuis reflecteert in de gevel de stapeling van gelijke ruimtes. Het grachtenpand doet dat ook op de eerste, tweede en derde verdieping, maar heeft de bekende plintindeling op de onderste verdiepingen. Het woongebouw ertussenin pakt in de gevel architectonische middelen van beide burens op. De vorm van de klokgevel wordt in het klein herhaald, als twee dakkapellen, en kleine verticale voorsprongen (pilasters) accentueren de twee trappenhuisen. Horizontale lijsten articuleren iedere verdieping; op de tweede verdieping is deze lijst deels schuin. De twee entreedeuren naar het gemeenschappelijke trappenhuis liggen iets verdiept en zijn met een wit kozijn afgezet. Leliman was bij het stapelen van de woningen zeker bekend met de connotatie van een pakhuis en wilde een ander beeld scheppen; in 1920 zou zijn zoon in een artikel het begrip *mensenpakhuisen* gebruiken.³⁴⁰

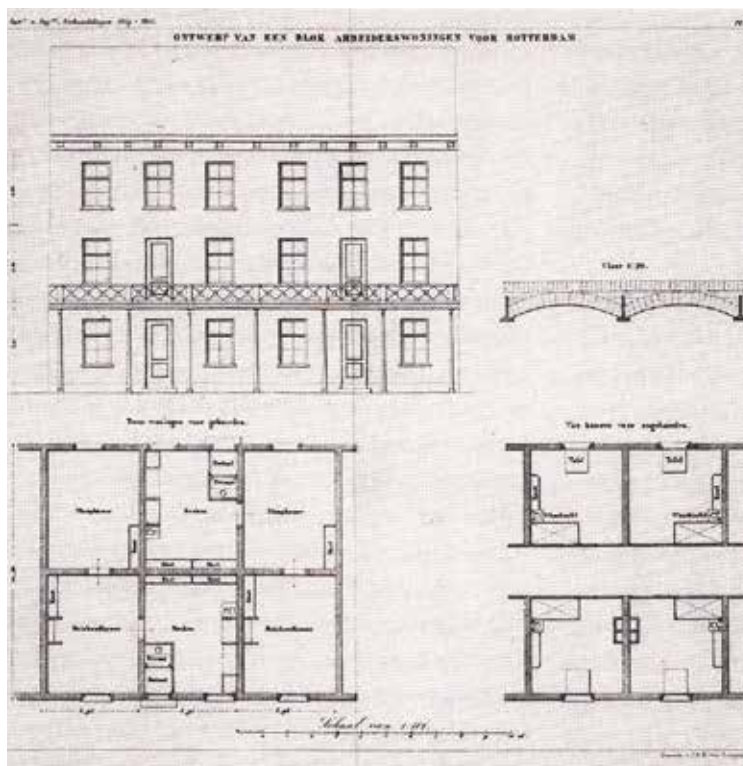

AFBEELDING 5.15 Arbeiderswoningen van de vereniging Salerno in Amsterdam, Valckenierstraat 23-33, in 1854 gebouwd. Architect J.H. Leliman. Zijn zoon J.H.W. Leliman (1878-1921) publiceerde over dit gebouw in 1920.

AFBEELDING 5.16 Begane grond plattegrond.

Tussen 1850 en de Woningwet van 1901 werd er ook enkele keren geëxperimenteerd met een andere toegang, de *galerij*. De architect Willem N. Rose (1801-1877), stadsarchitect in Rotterdam van 1839-1858, ontwierp naar aanleiding van het KIVI-rapport in 1854 een blok arbeiderswoningen voor Rotterdam. Het blok werd niet uitgevoerd, maar relevant is dat Rose hier de galerijontsluiting introduceerde die nog zeer ongebruikelijk was. Het is te vermoeden dat Rose de plannen van Henry Roberts van de wereldtentoonstelling in Londen gezien had, waarbij de toegang tot de bovenwoningen ook door middel van een galerij tot stand kwam (afbeelding zie later in de tekst).

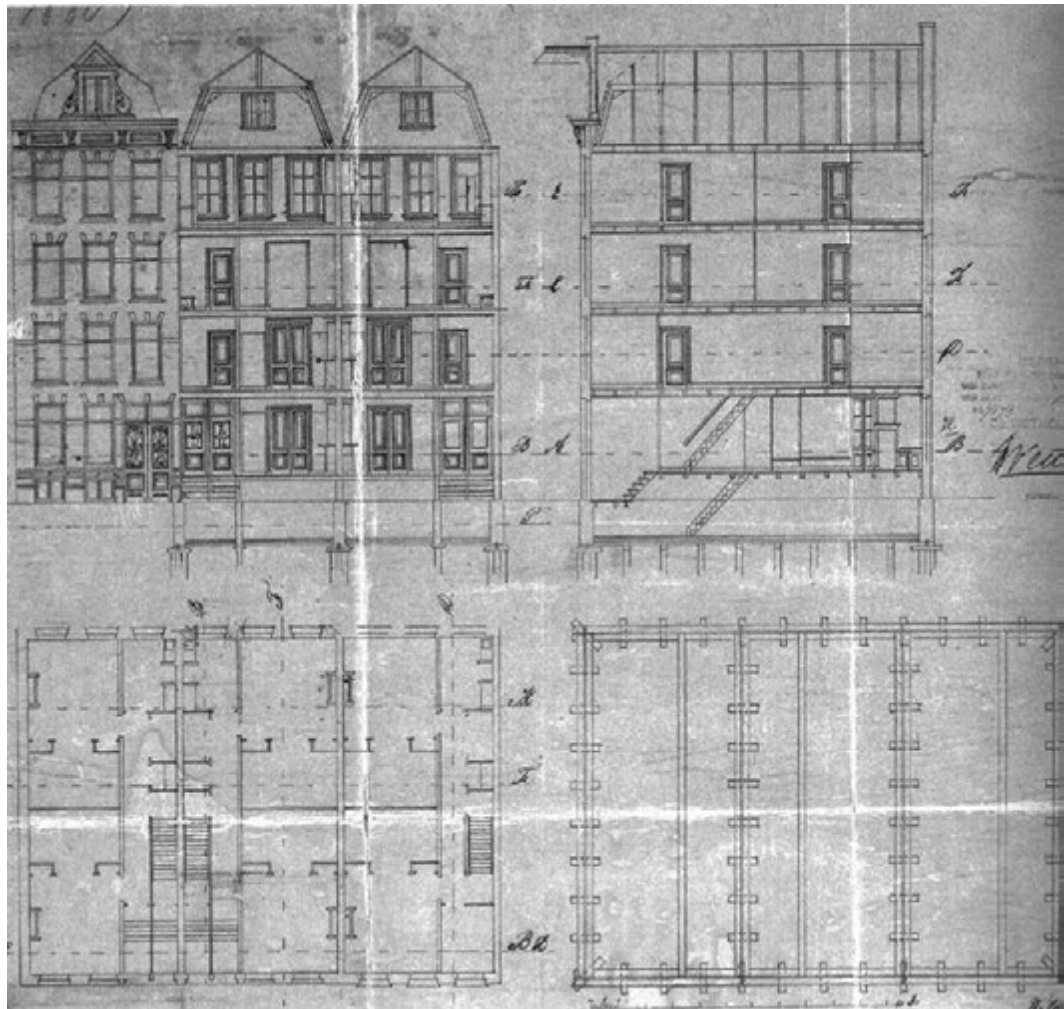
AFBEELDING 5.17 Arbeiderswoningen in Rotterdam, het ontwerp is in 1854 gemaakt door architect Willem N. Rose. Op de begane grond en de eerste verdieping waren woningen voor gehuwden met portaal, eigen privaat, keuken en twee kamers; aan weerszijden was een ontsluitingsgalerij. Op de tweede verdieping waren kamers die via een inpandige corridor werden ontsloten. Ieder kamer had een wastafel, de positie van het privaat wordt uit de tekeningen niet duidelijk. Er waren gemeenschapsruimtes gepland voor keuken, bad en bibliotheek. Het project werd nooit gebouwd.

Galerij: In het Etymologisch Woordenboek wordt een galerij gedefinieerd als een eenzijdig open zuilengang van een openbaar gebouw. Ontleend is het woord aan het Frans galerie en aan het middeleeuws Latijnse galeria (overdekte voorbouw).³⁴¹ Hoekstra wijst erop dat het woord galerij in de zeventiende eeuw als een chique woord gebruikt werd in plaats van gang.³⁴² Een galerij was oorspronkelijk dus niet altijd buiten gelegen; het kon ook een gang binnen het huis zijn. Vooral in de zeventiende eeuw werden veel verschillende, aan het Frans ontleende woorden gebruikt voor de eerste ruimte binnen het huis en de ontsluitingsruimtes (hal, portaal, galerij).

Internationaal kwamen vanaf de negentiende eeuw al ideeën op gang om arbeiders op grote schaal te huisvesten. Dit resulteerde in verschillende landen in soms behoorlijk grote wooncomplexen voor arbeidersfamilies. De oorsprong van deze ontwikkeling lag al bij de wooncomplexen voor arbeiders die in de achttiende en negentiende eeuw door industriëlen werden gebouwd, vaak vanuit filantropische beweegredenen. Onder invloed van socialisten zoals Robert Owen (1771-1858) en Charles Fourier (1772-1837) begonnen in de negentiende eeuw ook fabrikanten woongebouwen voor hun werknemers te bouwen.

341 Philippa, Debrabandere & Quak 2004, 156.

342 Hoekstra 2009, 104.

AFBEELDING 5.18 Bouwtekening van de plattegronden en doorsnede Eerste Jan Steenstraat te Rotterdam 104-108, 1890-1900. De tekening laat zien dat ieder huis een eigen dak had, naar de straat gericht, met als extra accent een dakkapel in het midden. De overgang van publiek naar privé – van straat naar de interne ontsluiting in het huis – is gedaan door enkele treden voor de entree deur te maken. Er ontstaat een portaal voor de deur, maar wel binnen het kader van het huis als een nis, een voorportaal. Deze ruimte diende als overgang, als filter in de transitie van buiten naar binnen.

In Nederland werden woningen voor arbeiders ook wel *kazernewoningen* genoemd. Meer bekend werden deze woningen onder de naam *speculatiebouw* of *revolutiebouw*, een praktijk van goedkoop bouwen door kleine ondernemers en individuele bouwers, die vooral na 1860 onder invloed van een nieuw kredietwezen ontstond.³⁴³ Duidelijk verschil met de voorlopers was de onafhankelijkheid van de bouwheer die geen industrieel was. Woningbouw werd een investeringsobject.³⁴⁴ Een ondernemer bouwde vaak wel meerdere huizen naast elkaar waarin woningen gestapeld werden, toch hield hij vast aan de traditionele organisatie met een eigen zadeldak en eigen interne houten trappen. De woningen op de begane grond hadden hun eigen ingang of *portaal*, waardoor er in de gevel twee entreeduren direct naast elkaar zaten.

343 De Vreeze 1993, 93. "Het moderne bankwezen kwam in Nederland pas na 1860 tot ontwikkeling."

344 In 1848 hadden de broeders Péreire in Frankrijk een nieuw stelsel voor snelle kredietvoorziening ontwikkeld. Andere landen namen dit stelsel, waarmee snel geld geleend kon worden, in de jaren zestig en zeventig over. Dit maakte het voor de kleine aannemer mogelijk woningbouw als investering te realiseren. Er moest echter snel gebouwd worden om zo snel mogelijk huur te ontvangen.

De houten binnentrap zorgde voor een onveilige vluchtroute. Bij brand konden de bewoners van de bovenverdiepingen niet meer vluchten. Een architect kwam er bij het ontwerpen van de huizen niet aan te pas.

Vaak werd zonder planmatige aanpak en zonder goed overleg door weinig kapitaalcrachtige bouwers gebouwd. De kwaliteit was dan ook slecht. De plattegronden leken op elkaar, ze bestonden meestal uit een smalle beuk (2 meter) voor de trap en de overloop en een brede beuk (4 meter) voor de woonkamer die door de houten vloerbalken overspand werd. Vaak waren de wooneenheden rug-aan-rugwoningen met een alkoof aan de rugkant. Men had voorkeur voor smalle en daardoor diepe kavels; gevelmetselwerk was relatief duur.³⁴⁵ Bovendien kon men met hout maar tot een beperkte breedte overspannen. De diepte van de kavels maakte rug-aan-rugwoningen mogelijk.

(Buiten- of Voor-)Portaal: Het woord portaal was aan het Oudfrans ontleend en betekende monumentale poort, hof. Het woord porte betekent deur.³⁴⁶ Etymologisch heeft het woord zich ontwikkeld van portael (zuilengang, voorhof, 1285) en portal, een monumentale poort.³⁴⁷ Portaal was de ruimte waar men binnenkwam; vaak werd deze ruimte ook tochtportaal genoemd. Als het portaal voor de entreedeur ligt, en dus buiten, dan spreken we van een voorportaal of een buitenportaal.

Noud de Vreeze wijst er echter op dat de gemeenten zich bij het maken van de uitbreidingsplannen naar de wensen van de grondspeculanten richtten: "hogere dichtheden, smallere straten, langere bouwblokken, en minder diepe binnenterreinen."³⁴⁸ De individuele bouwer moest bij de kredietbank hoge rentes betalen. Hierdoor ontstond er tijdsdruk voor de individuele bouwer. Dit had grote gevolgen voor de kwaliteit van het werk, en daarnaast werd bezuinigd op de gebruikte materialen.³⁴⁹ In het *Bouwkundig Weekblad* werd al snel over dit probleem geschreven.³⁵⁰ Als kwaliteit beschouwde men toen de aspecten veiligheid, hygiëne en gezondheid. De nodige wetgeving om deze aspecten te garanderen was nog niet aanwezig.³⁵¹ Het gemeentelijk toezicht had te weinig wettelijke middelen ter beschikking om de slechte kwaliteit van de speculatiebouw af te keuren.³⁵² De gebouwen stortten soms al snel na de oplevering in. De revolutiebouw had ook andere nadelen. De individuele bouwer ging op enkele percelen en zonder architectonische visie aan de slag. Jaren later (1924) zou Leliman (junior) over deze bouwwijze schrijven. Hij noemde het de tijd van de speculatiebouw en de tijd van "artistiek verval".³⁵³ Als een van de redenen zag hij het feit dat de huizen voor willekeurige bewoners gebouwd werden en niet voor de opdrachtgever zelf, waardoor persoonlijkheid en karakter in het beeld van het huis verdwenen. Het stadswoonhuis kreeg een "harteloze behandeling", volgens Leliman.³⁵⁴

345 De Vreeze 1993, 95.

346 Hoekstra 2009, 109.

347 Philippa, Debrabandere & Quak 2004, 580.

348 De Vreeze 1993, 97.

349 Jutten 2002, in: Komossa, Risselada e.a. 2002, 51.

350 *Bouwkundig Weekblad* 1894, 237, afdeling 's-Gravenhage, *Middelen tegen brandgevaar voor bovenhuizen*.

351 De Vreeze 1993, 107: "[...] in diverse negentiende-eeuwse publicaties zijn uitgewerkte programma's te vinden voor een verantwoorde woningkwaliteit."

352 *Bouwkundig Weekblad* 1897, 302, 303, afdeling Utrecht, *Slecht gebouwde huizen*.

353 Leliman 1924, VII.

354 Leliman 1924, VII.

Leliman stipte hier een basisprincipe van het woongebouw aan: het bouwen voor een onbekende bewoner. Op het congres *Normalisatie in de woningbouw* in 1918 werd besproken hoe een artistiek verval tegengegaan zou kunnen worden. Bovendien, zo schreef hij verder, zijn de bouwer de handen gebonden. Afmetingen van de kavels hadden geen enkele speling, de verkavelingsplannen waren gebaseerd op de betaalbaarheid van de ondernemer die enkele kavels kocht en daarvoor hoge rentes moest betalen.³⁵⁵

Voor de Woningwet van 1901 was er wettelijk geen verplichting om een bouwverordening op te stellen; na inwerkingtreding van de Woningwet waren deze allereerst vooral gericht op veiligheid en hygiëne. Het ging om afmetingen, licht- en luchttoetreding en niet om esthetiek.³⁵⁶ De ontwikkeling van nieuwe typologieën voor het woongebouw en de oplossing van de woonproblemen wordt in de literatuur als traag omschreven.³⁵⁷ De plattegrond van de speculatie- of revolutiebouw was ontwikkeld vanuit het in de vijftiende eeuw al bekende benedenhuis en het bovenhuis. Nu werden echter twee of drie bovenhuizen op het benedenhuis gezet. Aan de straatzijde hadden deze woonhuizen een gemeenschappelijke entree, met daarachter de trap. Leliman beschreef deze woningen als het *suite-type* met een voorkamer, een achterkamer, een keukentje achter en een kabinet voor, en ertussenin de trap, de wc en de gang.³⁵⁸ Komossa wijst er terecht op dat er veel meer partijen in zo'n huis gewoond zouden kunnen hebben door de voor- en de achterkamer apart te verhuren.³⁵⁹ De revolutiebouw was een fase in de Nederlandse woningbouw waarin het eigenbelang van de kleine ondernemer vooropstond en de zorg voor goede onderkomens voor de arbeiders en hun gezinnen vanuit de overheid niet gecontroleerd werd. Esthetische ideeën werden niet ontwikkeld, enkele uitzonderingen daargelaten. De hoofdkritiek op de revolutiebouw was in eerste instantie gericht op de onveilige situaties bij brand. De volgende decennia laten zien hoe in Nederland langzaam over andere typologieën in de woningbouw wordt gedacht en een andere visie op het stapelen van woningen ontstaat.³⁶⁰

De eerste woningbouwverenigingen (1852) probeerden andere oplossingen voor het ontwerp van het woongebouw te vinden. Dit waren experimenten die niet meteen grootschalig opgepakt werden. Zowel in de (re)presentatie van het woongebouw als op het gebied van overgangen van straat naar de individuele woning zou het Nederlandse stadswoonhuis vanaf de laatste jaren van de negentiende eeuw tot aan de jaren twintig van de twintigste eeuw een ontwikkeling doormaken die tot heel andere oplossingen leidde. De voordeur aan de straat, eeuwen bekend als entree voor één woonhuis en ook zo gelezen, later gebruikt voor een additie van boven elkaar gelegen woningen, onderging nu een ingrijpende verandering en daardoor veranderde ook de toepassing van de architectonische middelen. Een individuele entree aan de stoep werd zeldzaam, individuele buitentrappes naar de kelder of

355 De ondernemer kocht niet een heel bouwterrein voor een bouwblok van de bouwgrondmaatschappij, maar slechts enkele kavels. Door de hoge rentes waren de kavels minimaal zo, dat een ondernemer er net een minimaal huis met onder- en bovenhuis op kwijt kon.

356 Leliman 1924, VIII.

357 Gemeentebestuur 's-Gravenhage 1948. Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage.

358 Leliman 1924, XI.

359 Komossa, Risselada e.a. 2002, 57.

360 Leupen & Mooij 2008, 37, 38. Volgens Leupen en Mooij is een type een groep of onderverdeling naar eenduidige kenmerken. Het hangt van de vraag af naar welke kenmerken de groepen verdeeld worden. Uitgaande van het individuele woonhuis werd al aange-toond dat de eerste woongebouwen een andere ontsluiting nodig hadden. Het beeld van het huis veranderde in eerste instantie niet of nauwelijks. Er ontstonden typologieën die andere ontsluitingen als kenmerk hadden.

naar de verhoogde begane grond kwamen eigenlijk niet meer voor. De bekende puibalk kwam nog wel voor, maar werd niet meer functioneel toegepast, als een ordenend element. De toegang werd gemeenschappelijk en architecten reageerden hier met andere ontwerpen op. Dit zal in het vervolg duidelijk worden.

De Vreeze wijst erop dat bij de bouw van woningen door verenigingen over de hele linie aspecten belangrijk werden geacht waarover de revolutiebouwer niet had nagedacht. Een goede fundering, een goede kwaliteit metselwerk, een trappenhuis aan de gevel zodat het ook goed verlicht zou zijn en de esthetische verzorging van het gehele bouwblok.³⁶¹ Het trappenhuis diende dan wel vaak ook als ritmerend element in de gevel, maar pas in 1951 werd daglicht in het trappenhuis door de *Voorschriften en Wenken* (V&W) verplicht.³⁶² Prak beschreef de voorbeelden van de verenigingen als: "gebouwde kritiek op de krottenvoorraad".³⁶³ De verenigingen waren belangrijk voor de ontwikkeling van het woongebouw; hun reputatie stond op het spel en daarom gingen ze veel meer op kwaliteit en esthetiek letten. Hendrik Hana (1814-1877), Johannes H. Leliman, Jan Ernst van der Pek (1875-1919) en anderen werkten voor deze en later ook andere verenigingen.

In 1896 ontwierp de architect Van der Pek een wooncomplex aan de Lindengracht in Amsterdam waar de positie van het trappenhuis zodanig was dat de bewoner centraal in de woning binnenkwam. Een deel, 32 arbeiderswoningen met een winkelruimte op de begane grond, werd gepubliceerd.³⁶⁴ Het trappenhuis lag aan de straatgevel. De geveltekening van 1896 liet een analogie met het traditionele koopmanshuis zien en zweeg over het gemeenschappelijke trappenhuis en het aantal woningen. Vooral de winkelruimte op de begane grond herinnerde aan een koopmanshuis. Er was een klein voorportaalje achter het gemeenschappelijke trappenhuis dat extra privacy bood. In de publicatie sprak de auteur hier zeer positief over, het gehele complex was "met zorg en liefde behandeld".³⁶⁵ Opvallend was het balkon als een tweede vluchtroute: via de doorlopende balkons met houten tussenscheidingen, die door een deurtje met elkaar in verbinding stonden. Er is geen foto van de achterkant gepubliceerd; het ging de auteur om het straatbeeld.

De acht traveeën naast elkaar creëerden een eenheid. De twee traveeën op de uiterste hoeken hadden een hogere gevelwand en een lessenaardak. De middenpartij, bestaande uit vier traveeën, had een mansardedak met voor ieder huis een dakkapel in het midden. De gepubliceerde geveltekening liet de aansluiting met de bestaande bebouwing goed zien.

361 De Vreeze 1993, 105, 106.

362 Centrale directie van de volkshuisvesting en de bouwnijverheid (1951). Tekst van de Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen, 12. Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf – 's-Gravenhage, januari 1962.

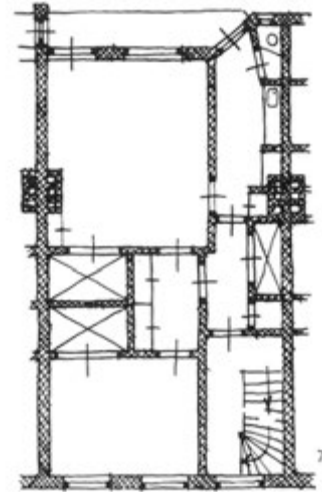
363 Citaat van Prak, 1987, *Klein behuisd. De wooncultuur van arbeiders in de negentiende eeuw*, in: Klep e.a. 1987.

364 De woningen waren onderdeel van drie blokken, evenwijdig aan elkaar gebouwd, met in totaal 92 arbeiderswoningen. Achter een eerste strook bestaande uit een additie van acht naast elkaar gelegen portieken met ieder drie tot vier woningen en een winkelruimte, is een tweede woonblok met eenkamerwoningen. Hier is het eerste, aan de Lindengracht staande gedeelte beschreven, een strook met tweekamerwoningen, dat ook uitgebreid gepubliceerd is in het *Bouwkundig Weekblad* 10 oktober 1896, 230.

365 Poggenbeek 1986, *Arbeiderswoningen*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1896, 10 oktober, 230, 231, 232, 250.

AFBEELDING 5.19 Gevel aan de Lindengracht 206-220 in Amsterdam, 1896, architect Van der Pek.

AFBEELDING 5.20 Plattegrond van een woning.

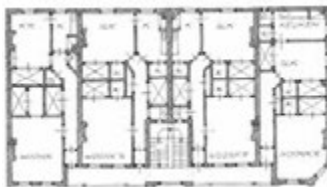

AFBEELDING 5.21 Geveltekening uit het Bouwkundig Weekblad 10 oktober 1896. Op de begane grond waren er naast woningen ook enkele winkels gepland (twee aan de linkerkant en twee aan de rechterkant). De begane grondwoningen hebben een eigen ingang en door spiegeling van de plattegronden ontstaan vier entreedeuren naast elkaar. We zien hier in de tekening en ook op de foto al het trottoir en niet meer de oude stoep. De Lindengracht was gedempt en van riolering voorzien. Er is duidelijk naar gestreefd om geen monotone gevel te creëren. De linker en rechter afsluiting zijn een verdieping hoger uitgebouwd terwijl het middengedeelte alleen dakkapellen heeft. Hierdoor ontstaat een beëindiging van het gebouw naar de aansluitende bebouwing.

In 1889 werd een kleine galerij als ontsluiting aan de Diergaardesingel in Rotterdam toegepast. Op twee verdiepingen werden in totaal acht woningen via korte galerijen ontsloten. Voorbeeld voor deze woningen waren de modelwoningen van de Engelse architect Henry Roberts, ontworpen in 1851 voor de Wereldtentoonstelling in Londen. De galerijen waren beeldbepalend voor de gevel. De gevel is als geheel ontworpen, bijna axiaal symmetrisch. Toch evenaarde het resultaat niet dat van architect Roberts in Engeland in 1851. Het woongebouw in Rotterdam zat ingeklemd tussen andere gebouwen en de galerij werd niet als een opwaarderend accent in de gevel benut, terwijl bij het idee van Roberts de galerij juist een mooi accent in de gevel was. Een vergelijking van de straatgevel van beide projecten maakt dit duidelijk.

AFBEELDING 5.22 Woningen aan de Diergaardesingel 74 in Rotterdam, 1888-89, architecten Meijers en Vries.

AFBEELDING 5.23 Plattegrond van de woningen aan de Diergaardesingel 74 in Rotterdam, eerste en tweede verdieping.

AFBEELDING 5.24 Modelwoningen voor vier families, 1851, architect Henry Roberts.

Wij kunnen zien dat de ontwikkeling van het woongebouw inherent was aan de ontwikkeling van een toegang voor de bovenwoningen. De stap naar een collectief trappenhuis en een voorportaal per woning werd in de revolutiebouw niet gezet. Vergeleken met andere landen (Duitsland in de zeventiende eeuw) werd het gemeenschappelijke trappenhuis in Nederland laat geïntroduceerd. Ook de wens om een straatbeeld met enige esthetische kwaliteit te realiseren kreeg pas door het betrekken van architecten bij de opgave een plaats. Brandveiligheid was één motivatie om naar nieuwe alternatieven voor een veilige toegankelijkheid van de bovengelegen woningen te zoeken.

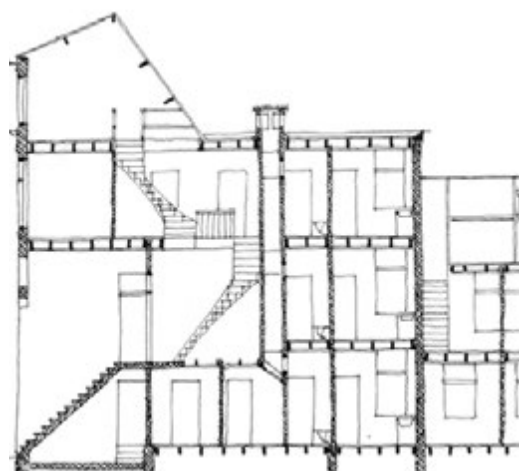
De eerste woningbouwverenigingen schakelden een architect in en hierdoor kwam het esthetische aspect meer onder de aandacht. Portiektrappenhuisen en galerijontsluitingen behoorden tot de nieuwe ideeën die architecten introduceerden. De woningen hadden twee kamers, de alkoof was verdwenen, het privaat (toilet) lag vaak aan de gevel (meestal de achtergevel). In sommige uitzonderingen bleef een aparte entree voor de begane grondwoning aanwezig. De dakkapel werd ingezet om daglicht in de bovenste verdieping te krijgen, maar ook als accent boven het trappenhuis.

5.3.4 Het Haagse portiek

In Den Haag bleef rond de eeuwwisseling de stapelbouw beperkt. Hier werden vooral de binnenterreinen steeds meer volgebouwd met achterhuizen. Enige belichting of beluchting was toen nauwelijks nog aanwezig. De gemeente probeerde er door een herziening van de *Algemeene politieverordening* in 1892 een eind aan te maken. Voortaan mocht "niet anders dan aan straten gebouwd worden".³⁶⁶ Zo kwam het in Den Haag tot de ontwikkeling van een nieuwe ontsluiting, het *Haagse portiek*. Het eerste gebouwde project werd in 1901 gerealiseerd. Het ging om drie gebouwen aan de Delftselaan 1-23, met elk zes woningen. Een bouwondernemer, Stefanus Steens, had deze blokken ontworpen. De huizen getuigden van een zekere architectonische kwaliteit. In plaats van de gebruikelijke perceelmaat van 5-6 meter met een entree en daarachter de trap naar de woningen, was hier voor een koppeling van twee percelen per huis gekozen en was er voor de vier bovenwoningen één centraal gelegen stenen buitentrapp tot de eerste verdieping ontwikkeld. De twee benedenwoningen hadden ieder hun eigen entree op de begane grond en de vier bovenwoningen hadden hun entree op de eerste verdieping.

Het centrale accent van de buitentrap leidde tot een symmetrische ordening van de gevel, die nog versterkt werd door een brede dakkapel met twee raamopeningen als afsluitend element. Dit nieuwe type ontsluiting werd op grote schaal nagebouwd, vooral in Den Haag, maar later ook in Rotterdam en andere steden, en kreeg in de vaktijdschriften positieve reacties. De trap was brandveiliger omdat die van steen was en buiten de woning lag. Het gevelbeeld kreeg bij vermeerdering van deze panden een ritmiek waardoor lange straatwanden in leesbare delen waarneembaar waren. Dit werd nog versterkt door het dak, dat per woongebouw als schilddak een duidelijke afsluiting aan het gebouw geeft.³⁶⁷

Niels Prak geeft aan dat de grondprijzen in Den Haag en andere steden veel lager waren dan in Amsterdam en Rotterdam. Daarom woonden vermoedelijk de arbeiders in Den Haag veel langer in rijtjeshuizen of op binnenterreinen van hofjes of in onder- en bovenwoningen dan in Amsterdam, waar men al veel sneller overging tot etagewoningen.³⁶⁸ In de doorsnede is te zien dat juist het laatste deel van het gebouw, naar het binnenhof toe, eigenlijk een uitbouw was. Na de bouwverordening van 1906 zou dit niet meer gemogen hebben.

AFBEELDING 5.25 Doorsnede van het eerste Haagse portiek aan de Delftselaan 1-23 in 1901, architect Stephans Steens.

AFBEELDING 5.26 De tekening van de voorgevel van de Delftselaan 1-23.

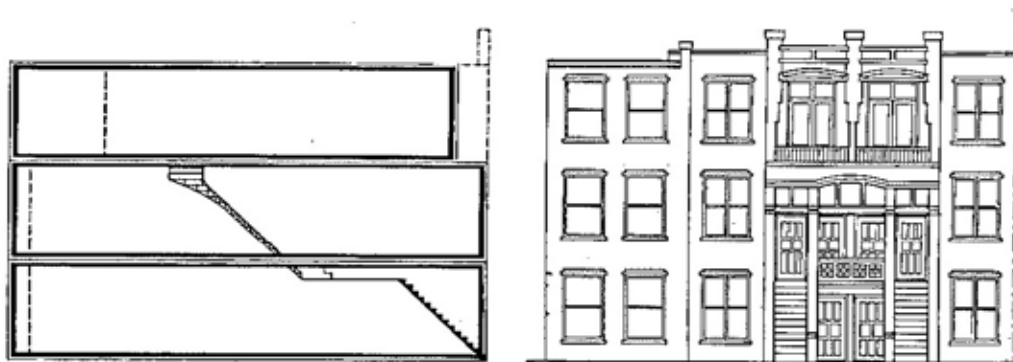
367 De drie woongebouwen aan de Delftselaan 1-23 in Den Haag staan er nog steeds, maar zijn volledig veranderd. De dakkapellen zijn verdwenen en de open trap bestaat niet meer; er is nu een portiekdeur voor gezet. Het middendeel is veranderd, er zijn nog twee kamertjes in het trappgat gebouwd en er is een hele verdieping op gezet.

368 Prak 1991, 103: "De laatste groep bestaat uit etagewoningen. Uiteraard komen deze tussen 1870 en 1914 alleen nog in de grote steden voor en zelfs in hoofdzaak in Amsterdam en Rotterdam. Daar alleen waren de grondprijzen tot zodanige hoogte gestegen dat deze minder gewilde woningtypen gebouwd werden, en door de woningnood ook huurders vonden."

Haagse portiek: Het Haagse Portiek is een centraal gelegen (stenen) buitentrap, wel binnen de rooilijnen van het gebouw gebouwd, die tot de eerste verdieping leidt. Ze eindigt met een bordes waaraan vier tot zes ingangen kunnen liggen. Deze ingangen zijn van de straat niet alle te zien. Hierdoor ontstaat een rustiger gevelbeeld. De trap is meestal een accent in de gevel.

Raam: Een raam is een omlijsting, ook een omraming of randwerk genoemd, dat afzonderlijke delen verbindt en vasthoudt.³⁶⁹ In de zestiende eeuw kwam het woord in Nederland in gebruik voor omlijstingen van glas-in-loodvensters. Het woord kozijn staat ook voor het raamwerk van een glasvenster en is in Nederland gebruikelijker (Oudfrans chassin = omraming).³⁷⁰

Het Haagse portiek bood een kwaliteit die door het stapelen van de woningen verloren gegaan was: een eigen toegang vanaf een buitenliggend gebied, zoals vroeger vanaf de stoep. De vier (of soms ook zes) bovenwoningen deelden een gemeenschappelijke buitentrap. Hierdoor hoefde geen reeks van entredeuren naast elkaar op de begane grond georganiseerd te zijn, een oplossing die in andere steden regelmatig toegepast werd (bij twee bovenwoningen boven elkaar) en de bewoner hoefde ook geen in pandig collectief trappenhuis te delen. De woningen aan de Copernicuslaan 13-23 in Den Haag waren voorbeelden van het Haagse portiek waarin alle entrees onderdeel van het portiek waren, ook die op de begane grond. De woningen zijn daarom als eerste van de reeks van tien cases gekozen. De zes woningen per woongebouw deelden een grote ingangspartij die de indruk van een kolommenportaal gaf. Als architectonisch middel was ook hier gewerkt met het benadrukken van het metselwerk bij de ingang. De lateien waren van beton of hardsteen en markeerden de ingang als een portaal. Het metselwerk liep als pilaster door tot over de dakrand. Ieder portiek werd net iets anders naar de dakrand toe vormgegeven en hierdoor was er geen monotone herhaling van dezelfde gevel.

AFBEELDING 5.27 Doorsnede en geveltekening Haagse portiek Copernicuslaan 13-23, 1914, architect onbekend.

369 Hoekstra 2009, 119.

370 Hoekstra 2009, 80 en Haslinghuis 1986, 290.

5.3.5 Het debat over nieuwe esthetische antwoorden

In Nederland kwam het langzaam tot een verandering; de eeuwenoude typologie van beneden- en bovenwoning met een soms eindeloze repetitie van huizen naderde zijn einde. Toen in 1901 de Woningwet goedgekeurd was, was deze ontwikkeling eigenlijk al voltooid. De wet legde de gemeentebesturen de verplichting op om voor alle nieuwbouw- en bestaande woningen eisen op te stellen, maar ook verplichtingen voor de verhuurders, met betrekking tot het maximale aantal bewoners per woning en de minimale kwaliteit van de woningen.

Ook de onbewoonbaarheidsverklaring werd nu wettelijk vastgelegd. Voor het realiseren van uitbreidingswijken werden onteigeningsmogelijkheden gecreëerd. Vanuit het Rijk en vanuit de gemeente kwam er financiële steun. De Woningwet legde geen minimale eisen vast; de gemeentebesturen moesten zelf deze eisen stellen en in *bouwverordeningen* vastleggen. Dat het voor gemeenten niet makkelijk was een bouwverordening op te stellen is begrijpelijk. De leidraden die in 1904 en 1927 opgesteld werden moesten enige houvast geven.³⁷¹

Het duurde even voordat er, na het van kracht worden van de wet, woningbouwverenigingen opgericht werden. In 1904 waren er maar drie toegelaten en in 1914 waren het er 81.³⁷² Uit de publicaties rond de inwerkingtreding van de Woningwet is af te leiden dat men graag meer duidelijke minimale eisen had gewild.³⁷³ Alhoewel er veel discussie in het *Bouwkundig Weekblad* over de nieuwe wet was, blijkt uit de artikelen dat de auteurs het er wel over eens waren dat aan de catastrofale wantoestanden van de revolutiebouw een einde moest komen.³⁷⁴ Aan de plattegronden was het verschil tussen de woningen voor- en na de Woningwet goed af te lezen. Rug-aan-rugwoningen werden na de wet niet meer gebouwd omdat deze typen de toevoer van licht en lucht niet garandeerden. Evenmin werden geen woningen met bedsteden en zonder slaapkamers gebouwd. In 1905 werd in Amsterdam door de bouwverordening het bouwen van alkoofwoningen verboden.

Het debat over de esthetische kwaliteit van de woningbouw werd door een kleine groep architecten gevoerd; het waren niet de bewoners die klaagden, maar auteurs in het *Bouwkundig Weekblad* of in eigen publicaties, zoals die van Leliman en Berlage. Ook de discussie over natuurlijke verlichting voor het trappenhuis, een voorportaalje als entreeruimte bij de woningen, vinden wij terug in het debat. Vóór de Woningwet was er geen stedenbouwkundige visie geweest. "De gevels teekende, voor zoover nodig, de timmerman in het gebruikelijke type zoodat deze wel verhoudingsloos en daardoor lelijk werden, maar toch iets Amsterdamsch in zich hielden van ranke afzonderlijke huizen naast elkaar gerijd."³⁷⁵

371 De Vreeze 1993, 147.

372 Prak 1991, 87, tabel 3.3: Aantal ingevolge de Woningwet toegelaten coöperaties.

373 *Bouwkundig Weekblad* 1901, 26 oktober, 31.

374 Over de catastrofale wantoestanden van de revolutiebouw werd geschreven in: *Bouwkundig Weekblad* 1897, 302, *Slecht gebouwde huizen*; *Bouwkundig weekblad* 1900, 31, *De Woningwet*; *Bouwkundig Weekblad* 1902, 318, *Revolutiebouw*.

375 Zanstra, Giesen & Sijmons 1946, 191.

De Vreeze geeft aan dat de Woningwet ook bedoeld was om de esthetische kwaliteiten te verbeteren.³⁷⁶ De kwaliteit van de individuele woning en de samenhang met de buurt en wijk kregen na de Woningwet veel meer aandacht. Dit wordt vaak een “keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse architectuur”³⁷⁷ genoemd. Het gezicht van het gebouw werd een belangrijk aspect, en het werd dat van een collectief gebouw. Leliman noemde de ontwikkeling van het woonhuis naar een andere woonhuistype een opoffering van het individuele huis. “Mensenpakhuisen [...] bleven ons bespaard”,³⁷⁸ zo schreef hij, en ook dat er in het verleden geen “zwaar offer” was gebracht.³⁷⁹ Hij bedoelde daarmee dat in Nederland dan wel het woonhuis in meerdere wooneenheden was opgedeeld, maar dat de bewoner zich toch nog met zijn huis kon identificeren als een herkenbaar huis en hij niet in pakhuisen gestapeld werd zoals in andere landen.³⁸⁰ Het is duidelijk dat Leliman moeite had met het verdwijnen van het individuele huis.

De woningbouwverenigingen werkten op veel grotere schaal en lieten hele straatblokken door architecten ontwerpen. Dit was het moment waarop architecten een nieuwe esthetische visie op het woongebouw konden ontwikkelen. Het *Bouwkundig Weekblad* van 1909 liet een aantal woningen van de architect Van der Pek (1865-1919) zien die in 1909 aan de Van Beuningenstraat in Amsterdam opgeleverd werden. Het waren de eerste woningen in Amsterdam die met rijksgeld volgens de Woningwet gereedkwamen. In vergelijking met eerdere projecten (Hana 1853, Leliman 1854, Van der Pek 1896) werden bij de woningen aan de Van Beuningenstraat de entrees in de gevel gearticuleerd. Vanaf de eerste verdieping sprong het trappenhuis iets uit de gevellijn. De zo ontstane volumes liepen tot en met de dakkapellen door. Een ander ontwerp werd een jaar later in hetzelfde blad gepubliceerd. Het ging om volkswoningen in Rotterdam. Architect hiervan was C.N. van Goor (1861-1945). “Alle woningen hebben een vrij portaal, uitkomende op en voldoende verlicht en geventileerd trapportaal.”³⁸¹ En verder: “Door de tegenstelling van grote- en kleine ramen is een prettige afwisseling verkregen, terwijl de lange daklijn door de topgeveltjes voldoende wordt onderbroken om eentonigheid te voorkomen.”³⁸² Een doorlopende horizontale lijn werd visueel als verbindend element ervaren, en kon een gevelwand lang en eentonig maken. Met topgevel werden hier de dakkapellen bedoeld. Men begon zich er meer in te verdiepen hoe een eentonig straatbeeld voorkomen kon worden. Afwisseling van raamgrootte en ritmiek door onderbreking van de straatwand bij de entree waren de eerste architectonische stappen om tot een beter straatbeeld te komen. De plattegronden lieten echter nog verbetering toe. Aan goed geventileerde slaapkamers werd in de woningen van Van Goor nog onvoldoende aandacht besteed.

376 De Vreeze 1993, 68, 69: “De Nederlandse Woningwet van 1901 was niet alleen gebaseerd op het inzicht dat de technische kwaliteiten van woningen moest worden gewaarborgd en dat financiële ondersteuning nodig was voor huisvesting van huishoudens met lage inkomens. Er lag ook een zekere esthetische inspiratie op architectonisch en stedenbouwkundig niveau aan ten grondslag: verzet tegen de lelijkheid van de ongebreidelde negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen en een pleidooi voor regelmatige stadsplannen.”

377 De Jonge van Ellemeet 1938, 71.

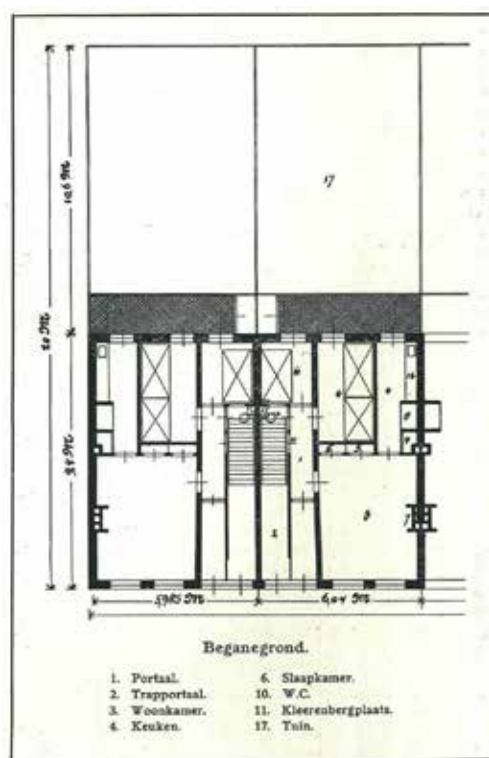
378 Leliman 1924, XVIII.

379 Leliman 1924, XVIII.

380 Leliman 1924, XIX.

381 *Bouwkundig Weekblad* 1910, *Brieven uit Rotterdam*, 339.

382 *Bouwkundig Weekblad* 1910, *Brieven uit Rotterdam*, 340.

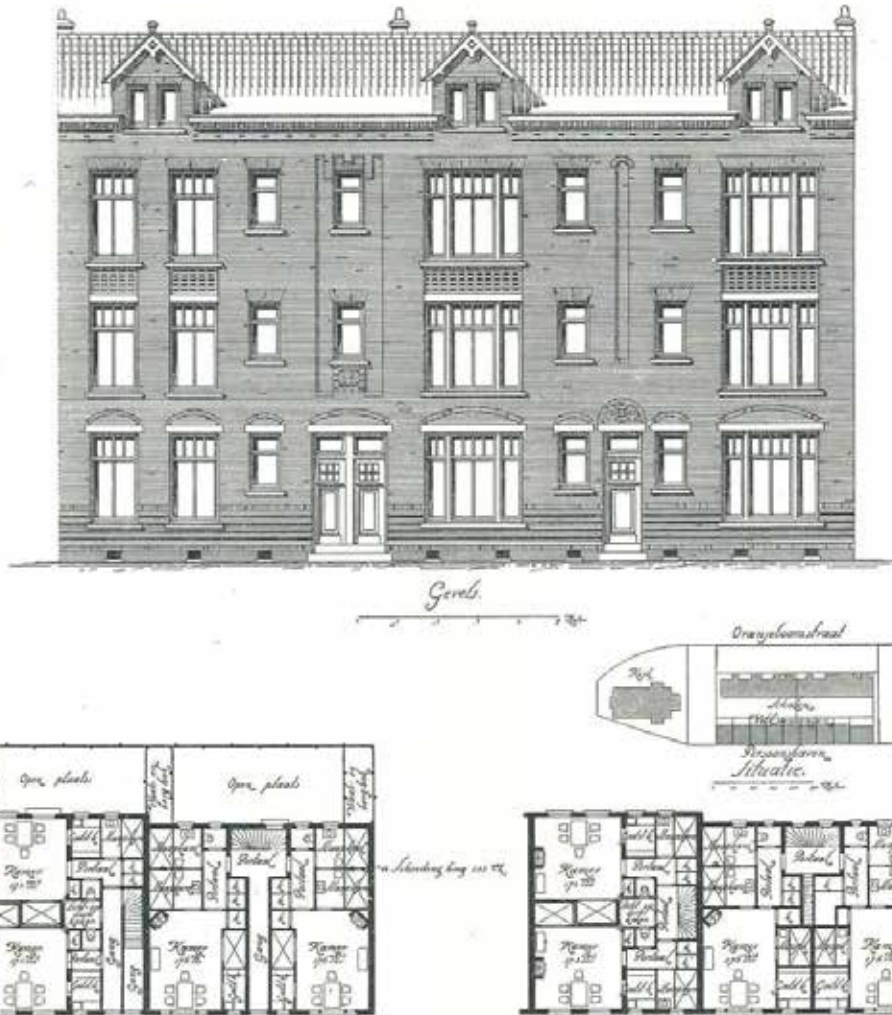
AFBEELDING 5.28 Plattegrond en gevel van de arbeidershuizen aan de Van Beuningestraat te Amsterdam in 1909. Architect J.E. van der Pek. Hier heeft de begane grond nog zijn eigen entree. Er zijn accenten bij entree en dak, verder is deze bebouwing zeer eenvoudig.

Architecten die zeer actief waren in de sociale woningbouw waren onder anderen Van der Pek, Van Epen (1880-1960), Leliman, Berlage, Walenkamp (1871-1933) en De Bazel (1869-1923).³⁸³ De architect Van der Pek werd later geprezen als een van de eerste architecten die lieten zien dat het mogelijk was binnen een beknopt budget goede woningen te realiseren.³⁸⁴

383 Meijers 1916, *Volkshuisvesting, De architecten en de Woningbouw*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1916, 212.

384 Casciato, Panzini & Polano, 1980, 106. In dit boek is een artikel van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw opgenomen, dat in het kader van een tentoonstelling in het Stedelijk Museum in Amsterdam ter gelegenheid van het twaalf- en-een-halfjarig bestaan van het instituut geschreven was: "Van der Pek is de eerste geweest, die in ons land, op grond van een diepgaande studie van het vraagstuk, ook aan de hand van wat in vroegere jaren in dit opzicht reeds in Engeland was bereikt, heeft bewezen dat met inachtneming van deze eisen het bouwen van volkswoningen voor redelijke huurprijzen mogelijk was. Kort na de invoering van de Woningwet verrezen de eerste woningcomplexen."

Volkswoningen aan de Persoonshaven te Rotterdam.

AFBEELDING 5.29 Woningen te Rotterdam van de Maatschappij der Volkswoningen in 1910, Architect C.N. van Goor. Aan de hoek zijn er twee rug-aan-rugwoningen per verdieping met alkoven (wat in Amsterdam in 1905 al verboden werd) en een kleine keuken aan de gevel, met een klein raampje.

Berlage behoorde tot de groep architecten die het ontwerpen van nieuwe woningen als een belangrijke maatschappelijke taak van de architecten zagen.³⁸⁵

De discussie over het uiterlijk van de grote woningblokken was kenmerkend voor de eerste jaren na de inwerkingtreding van de Woningwet, tot 1918. De meningen over wat wel en niet mooi gevonden werd, liepen uit elkaar. Bovendien was men het in de vakwereld ook nog niet eens over welke ontsluiting nu de beste manier zou zijn om drie of meer woningen te stapelen. Deze twijfel werd duidelijk in een artikel in het *Bouwkundig Weekblad* van 1907. De schrijver, M.P. Clercq, stelde voor van de traditionele perceelmaat af te wijken en blokken te bouwen met twee stenen trappenhuizen die naar gemeenschappelijke ontsluitingsgalerijen voeren.³⁸⁶ Galerijen als toegang voor bovengelegen woningen te gebruiken was niet nieuw (Henry Roberts 1851; W.N. Rose; J.C. Meijers en K. Vries met de Diergaardesingel 74 in Rotterdam), alleen waren er nauwelijks navolgers geweest. Tien jaar later verscheen in het *Bouwkundig Weekblad* een reeks over *De architecten en de woningbouw*, waarin de auteur, Mels J. Meijers, het *vrij maken* van de woningen door een eigen toegang vanaf de openbare weg ter discussie stelde.³⁸⁷ Hij toonde begrip voor “het verlangen der huurders”, maar sprak ook zorg uit over de begane grond, die in de gevel bijna geheel doorbroken werd door de naast elkaar liggende deuren waarop dan vanaf de eerste verdieping een stenen gevel moest rusten.³⁸⁸ De alternatieven waren volgens hem de stenen buitentrapp tot de eerste verdieping (Haagse portiek) of de inpandige trap voor alle bovenwoningen, het portiektrappenhuis. Meijers gaf, ondanks zijn argumenten, zelf toch de voorkeur aan de vrije ingang met ieder zijn eigen voordeur direct aan de straat. Hij was zich er wel degelijk van bewust hoe moeilijk het was binnen de gestapelde woningbouw een architectonisch goed resultaat te bereiken: “De massabouw zal daarom slechts in de bekwaamste handen een architectonisch bevredigend resultaat kunnen geven. Meer in ‘t bijzonder geldt dit voor de hoogbouw: de opstapeling van allemaal even hoge gelijke etage woningen.”³⁸⁹

Massabouw was een begrip dat voor de woningbouw steeds meer passend werd. Berlage was zich ervan bewust dat architecten een belangrijke taak te vervullen hadden in de woningbouw. Zijn stedenbouwkundige plannen maakten woningbouw onderdeel van de stedelijke architectuur. In *Gedanken über Stil* schreef hij over de lelijkheid van de steden in de negentiende eeuw, over de massaproductie van de woningbouw als speculatieobject,³⁹⁰ over de eindeloze wanden, die de

385 Zanstra, Giesen & Sijmons 1946, 196: “Berlage behoorde tot de eersten, die den nadruk legden op de sociale beteekenis van de bouwkunst en op de taak die de architecten in den woningbouw hadden te vervullen, een taak waarvan zij zich volkomen vervreemd hadden en die zij beneden hun waardigheid achtten.”

386 Clercq 1907. *Verbeteringen in de zoogenaamde kazernewoningen*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1907 nr. 4, 47 -50. De auteur bekrikt hier de onveiligheid van deze kazernes. Bij brand kunnen de bewoners niet meer veilig vluchten.

387 Meijers 1919. *De architecten en de Woningbouw*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1917, 51.

388 Meijers 1919. *De architecten en de Woningbouw*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1917. 16,17. “Wanneer geen gemeenschappelijke buitentrappen gemaakt worden, beteekent dit bij vier verdiepingbouw in den regel: de benedenwoning vrij en de drie bovenwoningen ‘op één trap’. Particuliere bouwers maakten zelfs herhaaldelijk perceelen waarbij ook de woning I-hoog een vrijen toegang heeft, dus met drie deuren naast elkaar per perceel. Een gevolg natuurlijk van het gebleken verlangen der huurders, waarmee zij scherp rekening houden. Maar het beteekent dat het bouwwerk in de benedenverdieping bijna geheel doorbroken wordt en bijna geen gevelvlak overblijft, zoodat de bovengevel voor het oog dus bijna zonder steun schijnt. Het is dus alleszins verklaarbaar, dat de architect gaarne al die toegangen zooveel mogelijk vereenigt.”

389 Ibidem.

390 Berlage 1905.

monotone woonblokken vormden en die accenten en overgangen volledig misten.³⁹¹ Berlages woningbouw was nauw verbonden met zijn toenemende activiteiten als stedenbouwer. In het tweede decennium van de twintigste eeuw ontstonden er meerdere woongebouwen van Berlage waarin hij het gemeenschappelijke trappenhuis toepaste. De woningen in de Transvaalbuurt, in 1913 voor de *Algemeene Woningbouwvereniging* gebouwd, en de drie woonblokken in de Indische Buurt van 1915, later bekend als de Berlageblokken, waren voorbeelden van zijn bouwactiviteiten.³⁹² In 1915 bouwde hij woningen in de Zaagmolenstraat voor de vereniging *De Arbeiderswoning*. In deze drie plannen maakte Berlage gebruik van een inpandig trappenhuis voor de woningen, ook voor de beganegrondwoningen. Berlage heeft in zijn plannen nooit het Haagse portiek toegepast. Het Haagse portiek was met de verschillende individuele trappen vanaf de eerste verdieping en het feit dat iedere gestapelde woningplattegrond door de ligging van de trap net weer iets anders was, niet de meest kostengunstige oplossing voor de gestapelde woningbouw.³⁹³

Berlage was zich ervan bewust dat massawoningbouw alleen eenvoudige kostenbesparende oplossingen toeliet. Het preadvies van de directeur van Bouw- en Woningtoezicht in Amsterdam, ir. J. van der Waerden, sprak duidelijke taal. Daarin werd normalisatie in de woningbouw geadviseerd als een voorwaarde om tot massawoningbouw te komen. Van der Waerden stelde zelfs voor om met negen normaaltypen te werken, met *eenheidswoningen*, zoals hij deze woningen noemde. De opdrachten voor de projecten zouden centraal aangestuurd moeten worden door de overheid. De materialen zouden "losgemaakt" moeten worden van het bouwproces ter plaatse. Dit betekende dat bouwproducten in serie geprefabriceerd zouden moeten worden om tot genormaliseerde typen en onderdelen te komen.³⁹⁴ Zowel de arbeiders als de architecten hadden zich tegen dit advies verzet.³⁹⁵ Men was bang voor uniformiteit en verlies van identiteit. Het verzet van de arbeiders had Berlage verbaasd, aangezien deze toch geestverwant waren. Hier werd duidelijk dat men identiteit veel meer zag als singulariteit of uniekheid. Berlage ging er in zijn voordracht op in.³⁹⁶ Van der Waerden had niet beschreven hoe de normalisatie in de woningbouw esthetisch eruit zou zien. Berlage vulde dit in zijn voordracht uitgebreid aan en steunde daarmee het pleidooi van Van der Waerden voor massawoningbouw.³⁹⁷

Projecten die in 1911-15 gebouwd zijn, zoals de woningen in de Indische Buurt van Berlage in Amsterdam, werden al geconfronteerd met de problemen die door de Eerste Wereldoorlog ontstonden. Het aantal gebouwde woningen liep vanaf 1914 snel terug.³⁹⁸

-
- 391 Berlage 1905, 4: "[...] betrachtet man die Wohnungen selber, so hat der löbliche Spekulationsbau, diese Massenproduktion der schlimmsten Sorte [...] einen Typus geschaffen, an dem wohl nichts mehr von dem übriggeblieben ist, was man Baukunst zu nennen pflegt; [...]."
- 392 De Berlageblokken in de Indische buurt zijn als casestudie beschreven.
- 393 Zie voor de afbeeldingen van de Transvaalbuurt en de Indische Buurt paragraaf 6.5.
- 394 Berlage 1918, 1-20. Preadvies van ir. J. van der Waerden voor het woningcongres in februari 1918 te Amsterdam.
- 395 Berlage 1918, 24, 25.
- 396 Berlage 1918, 24, 25: "een uniform, één vreten, één hok".
- 397 Zie ook hoofdstuk 6.
- 398 De Vreeze 1993, 129, 130: van 1903 t/m 1913 was het totale aantal gebouwde woningen in Nederland boven de 20.000 geweest, en in 1914 daalde dat al naar 17.000, in 1915 naar 12.000, in 1916 naar 10.000 en in 1917 zelfs naar slechts 6.000 woningen.

Het tekort aan brandstoffen deed de prijzen voor bouw materiaal, vooral baksteen, stijgen met wel driehonderd procent.³⁹⁹ Na dit dieptepunt in de bouwproductie greep de overheid in.⁴⁰⁰ Dit betekende vooral financiële ondersteuning voor de bouw van woningen vanuit het Rijk en versoepeling van het beleid in het toelaten van nieuwe woningbouwverenigingen.⁴⁰¹

Nieuwe esthetische antwoorden werden in de eerste decennia na de Woningwet nog nauwelijks gegeven. Architecten probeerden wel de groter wordende projecten en de groter en langer wordende gevels van de woongebouwen door architectonische middelen te ritmeren. Zo werden trappenhuisen en dakkapellen boven de trappenhuisen als element in de gevel gebruikt om de lange wand van een blok van geledingen te voorzien. De langdurige twijfel over eigen toegangsdeuren voor alle partijen van het woongebouw aan de straat leidde nog tot gevels met meerdere entree-deuren naast elkaar aan het trottoir. De economische drijfveer werd met de toenemende massawoningbouw belangrijk. Het vraagstuk van de normalisatie en de esthetische benadering van grote woningblokken zou in de komende jaren, ook onder invloed van voorbeelden uit andere landen, tot creatieve oplossingen in Nederland leiden.

5.3.6 Monumentale composities als esthetische leidraad

In de eerste twee decennia van de Woningwet werden in het *Bouwkundig Weekblad* ook woningbouwprojecten uit Duitsland gepubliceerd. Met het thema esthetiek werd, zo formuleert De Vreeze het, "school gemaakt".⁴⁰² In 1901 was er echter nog nauwelijks een visie over de esthetiek van woongebouwen. Het referentiekader voor de esthetiek kwam uit de tuinstadconcepten voor Duitse steden zoals in Berlijn en Dresden van voor de Tweede Wereldoorlog.⁴⁰³ Harmonie in de straat- en pleinwanden bijvoorbeeld, was een thema van de eerste woningbouwprojecten die door verenigingen waren ontstaan. Bouwvoorschriften van de gemeentes legden bouwhoogtes vast; in Amsterdam waren het vier bouwlagen, in Rotterdam drie tot vier. Vanaf 1914 werd de bevoegdheid van de schoonheidscommissie uitgebreid en bemoeide deze zich ook meer met woningbouw.⁴⁰⁴ Pas in 1962 werd het welstandstoezicht een verplicht onderdeel van de Woningwet.⁴⁰⁵

Het publiceren van voorbeelden uit Duitsland maakt duidelijk dat men op zoek was naar voorbeelden van grotere stedelijke woningbouwprojecten. In 1909 had F. Bruckmann een boek gepubliceerd

-
- 399 De Vreeze 1993, 129, 130.
- 400 De Vreeze 1993, 129, 130. Na 1917 steeg de productie van gebouwde woningen weer. In 1921 zat ze alweer op 40.364 woningen.
- 401 De Vreeze 1993, 134, 139, 140.
- 402 De Vreeze 1993, 201: "Meer dan het sociaal-wetenschappelijke programma, werd in de eerste decennia van de Woningwet esthetiek als doelstelling voor woningbouw en stedenbouw gemeengoed. Met het thema werd school gemaakt."
- 403 In Berlijn werd in 1902 al de Deutsche Gartenstadt Gesellschaft opgericht.
- 404 De Schoonheidscommissie: "Zij had als taken Bouw & Woningtoezicht op verzoek te adviseren ten aanzien van het gevelontwerp en van die gebouwen waarvoor bij uitgifte van de grond is bepaald dat de plannen de goedkeuring moesten hebben van B&W. De tweede taak was B&W te adviseren bij de bepalingen in de bouwverordening die betrekking hadden op de handhaving of bevordering van het stadsschoon." <https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/458c.html> [geraadpleegd op 22 oktober 2015].
- 405 De Vreeze 1993, 203.

van de auteur Albert Gessner met de titel *Das Deutsche Miethaus* waarvan enkele projecten in het *Bouwkundig Weekblad* van 1910 stonden. Jan Gratama (1877-1947) schreef in het artikel over dit boek. Het voorbeeld uit Duitsland leek hem voor het Nederlandse volk te veel *Schwung* te hebben, maar toch heeft men naar de grote woningbouwblokken van de burens met enige waardering en bewondering gekeken. Het blok werd in deze voorbeelden als een esthetisch totaalobject gezien.⁴⁰⁶

AFBEELDING 5.30 Impressie van grote woonblokken in Berlijn uit het boek *Das Deutsche Miethaus*. Opvallend zijn de grote daken die de hoeken van het blok accentueren, de erkers en grote ramen. Bovendien valt op dat de gebouwen voortuinen hebben met hekken en deurtjes.

De bouwkundige Johannes Herman Leliman verweet de Duitse woningbouw in zijn boek van 1920 *Het stadswonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 Jaren* het paleisachtige uiterlijk; hij noemde het paleisachtige *coulisse-bouw*.⁴⁰⁷ Was hier een ontwikkeling tot een *maskerade* gaande? Het is duidelijk dat Leliman deze schijnarchitectuur niet ambieerde, toch was hij blij met het feit dat er een keerpunt in de woonarchitectuur op gang kwam. Hij wees erop dat de speculatiebouw (die nog steeds gaande was) dit ook niet onopgemerkt liet.⁴⁰⁸ Zo werd er wel eens een architect ingehuurd om de gevel te ontwerpen. Dit was een verwijzing naar de *Amsterdamse School*, een groep architecten. Hun woongebouwen weerspiegelden dezelfde paleis- en coulisseachtige benadering en zij werden ook regelmatig alleen voor het ontwerp van de gevels ingehuurd.

In 1915 werd door J. Gratama bericht over het boekje *Aesthetische Leidraad bij den Woningbouw* van B. von Brücken Fock. Gratama bekritiseerde het feit dat men zich op de voorbeelden van kleine woningbouw uit vorige eeuwen beriep, terwijl de kwestie nu een hele andere zou zijn, namelijk hoe met de veel grotere woningbouw in de steden om te gaan.⁴⁰⁹

406 *Bouwkundig Weekblad* 1910. *Das Deutsche Miethaus*, 67-69.

407 Leliman 1924, XIII en XIV: "Ongetwijfeld heeft het stelsel in sommige gevallen geleid tot verrassende, ja soms indrukwekkende uitkomsten als het bijv. gold in eene residentiestad door een zorgvuldig overwogen, fijn gevoelde climax den indruk van het paleis zooveel mogelijk op te voeren. Men lockte echter bijna altijd ook coulisse-bouw uit, waarbij het verband verloren ging dat bij een gezonde, levenskrachtige architectuur bestaat tusschen het uiterlijk en de bestemming. De monumentaliteit en eenheid zijn dien-tengevolge vaak kunstmatig en onnatuurlijk, op schijn berekend en in strijd met de wezenlijke voorwaarden waaraan voldaan moet worden. De innerlijke schaduwzijde van een geforceerd streven mag niet onopgemerkt blijven."

408 Leliman 1924, XVII: "Ook de speculatiebouw heeft zich niet geheel kunnen onttrekken aan de kentering. Hij wendde zich, althans wat de gevel-ontwerpen betreft, eveneens tot hogerstaande architectonische krachten dan waarmede hij vroeger volstond."

409 *Bouwkundig Weekblad* 1915, 36-38.

De afdeling Amsterdam van de *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* was bereid om gratis advies te geven aan particulieren die zich geen architect konden permitteren.⁴¹⁰ Men wilde een ommekeer in de “hopeloos monotone rijen van arbeiderswoningen”.⁴¹¹ In 1921 kwam een boek uit getiteld *Arbeiderswoningen in Nederland*, waarin Berlage, Arie Keppler (1876-1941),⁴¹² Willem Kromhout (1864-1940) en Jan Wils (1891-1972) vijftig uitgevoerde plannen documenteren die met rijkssteun gebouwd waren. Dit boek gaf een overzicht van de gebouwde resultaten na twee decennia Woningwet. Volgens De Vreeze was dit boekje een van de “volledigste overzichten geworden van de gebouwde resultaten van de Woningwet tussen 1910 en 1920.”⁴¹³ Het boek bestond uit een verzameling woningbouw die uitsluitend in woonblokken opgelost was. Er werd een voorbeeld van een Haags portiek getoond en de woonblokken in de Indische Buurt van Berlage waren in de selectie opgenomen. Een groot blok van J.J.P. Oud in Rotterdam werd ook aangedragen. Opvallend is toch een bepaalde kleinschaligheid, het pittoreske van de projecten. De hoeken zijn geaccentueerd, erkers en balkons en soms zelfs kleine torentjes (erkers) benadrukken de architectuur. Ook het Justus van Effenblok en de woningbouw van De Klerk in Amsterdam miste niet in de collectie. Behalve het blok van Brinkman bezaten alle woonblokken of woonensembles geneigde daken. Deze daken liepen over een geheel blok door, soms wel onderbroken door hoekoplossingen of erkers. Dit benadrukte de samenhang van het gehele blok. De voorbeelden lieten zien dat architecten zich in de eerste twee decennia van de Woningwet voor de esthetische kwaliteit van de arbeiderswoningen ingezet hadden.

Met de eerste ideeën over normalisatie in de woningbouw werd nog niet veel gedaan. Van der Waerden wilde zowel de woningtypen reduceren als constructieonderdelen laten prefabriceren. Argument tegen de voorgestelde normalisatie was dat het transport van de in de fabriek vervaardigde delen te duur zou zijn. Het *Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting* (NIV) onder leiding van Keppler oordeelde ook negatief. Normalisatie zou in conflict zijn met de verschillende, regiogebonden tradities in het bouwen.⁴¹⁴ De overgang van het ambachtelijke bouwen tot prefabricatie was in de jaren tussen 1920 en 1940 moeizaam.⁴¹⁵ Bouwbedrijven waren te klein om zich op prefabricatie toe te leggen en de bouwplaats was nog steeds als werkplaats goedkoper dan een fabriek. De Vreeze komt tot de conclusie dat zowel opdrachtgevers als architecten de ontwikkeling in de bouw tot standaardisatie en massaproductie in die tijd tegengehouden hebben. Architecten waren bang dat normalisatie hun creativiteit zou beperken, opdrachtgevers waren vooral bang voor extra kosten.⁴¹⁶

410 Bolderman 1913. *Over Architecten en stadsschoon*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1913, 426.

411 Schaad 1914. *Stedenschoon en woningbouw met steun volgens de Woningwet*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1914, 483.

412 Arie Keppler was van 1915-37 directeur van de Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam geweest.

413 De Vreeze 1993, 158. Het boekje van Berlage e.a. was een reactie op een album van de Nationale Woningraad (1912 opgericht) waarin in het jaar 1918 goede voorbeelden van woningen getoond werden. Architecten trokken de getoonde plannen echter in twijfel. In hetzelfde jaar had de Nationale Woningraad al een lijst met bekwame architecten gemaakt, en ook deze lijst was in twijfel getrokken.

414 De Vreeze 1993, 168.

415 De Vreeze 1993, 168.

416 De Vreeze 1993, 166-172.

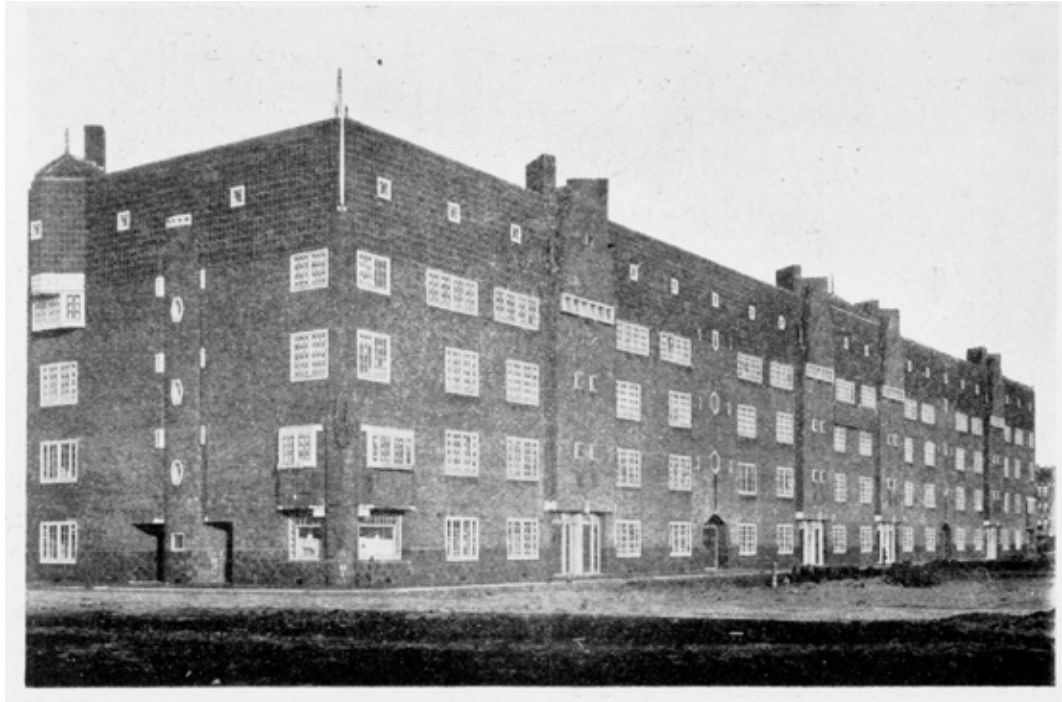
Vanaf 1920 werd door de *Nationale Woningraad* (NWR) en de NIV het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* uitgebracht. Dit tijdschrift publiceerde door de jaren heen de belangrijkste woningbouwprojecten die tot nieuwe inzichten hebben geleid.⁴¹⁷

Door de woningbouwverenigingen en de druk op de woningmarkt werd de schaal van de woningbouwprojecten groter en zo bleef de vraag relevant hoe deze lange gevelwanden te behandelen. Schoonheidscommissies moesten toezicht op de ontwerpen houden. "Bij hoge uitzondering is ook wel eens de hulp ingeroepen van een architect van beteekenis om uiterlijk een goed resultaat te verkrijgen, zodat zelfs het bouwblok in Amsterdam, dat misschien wel het meest bekend is bij stadgenoot en vreemdeling door zijn opvallend een zeer ongewoon uiterlijk, er een is van een partikulier bouwer, voor wien een architect de gevels ontwierp. Wij bedoelen natuurlijk het blok aan de Spaarndammerplantsoen uitgevoerd naar ontwerp van den architect Michel de Klerk (1884-1923)."⁴¹⁸ De architect Michel de Klerk was naast Jo van der Mey (1878-1949), Piet Kramer (1881-1961) en Hendrik Wijdeveld (1885-1987) een van de belangrijkste architecten van de Amsterdamse School. Gebouwen uit de Amsterdamse School-periode betroffen vooral grote woningbouwprojecten. Een van de eerste woningbouwprojecten waren de woonblokken in de Spaarndammerbuurt in Amsterdam, waarvan het plantsoen het eerste project was (zie foto). De aandacht voor meer esthetiek in de woningbouw was een verdienste van deze architecten. De gevels vormden coulissen voor het stedelijke plein, de architecten reageerden met de gevels op het publieke en zetten de gevel als een autonoom element in dat in verbinding stond met de plaatselijke omgeving. Daarom werden ze ook regelmatig alleen voor een gevelontwerp gevraagd en niet voor de plattegronden erachter.⁴¹⁹

Over de Amsterdamse School schreef het Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw in 1930: "Principieel nieuwe elementen met betrekking tot de indeling der woningen hebben ze eigenlijk niet gebracht."⁴²⁰ Meestal werden trappenhuisen wel gearticuleerd, maar andere accenten traden willekeurig op, zonder dat er samenhang met de plattegrond was. Een balkon of *erker* diende ter versterking van het gevelbeeld. De Amsterdamse School bereikte een bloeitijd vooral omdat de architecten in staat waren vat op grote blokwallen te krijgen. Door een ritmisch spel van de architectonische elementen zoals balkons, erkens en entrees, waren de straatwanden namelijk niet monotoon. Toen in Amsterdam bij de Vrijheidslaan een enorm groot complex aan woningen gebouwd zou worden (tweeduizend woningen) zaten Jan Gratama, Jan F. Staal (1879-1914) en Jan de Meyer (1872-1950) in de schoonheidscommissie. De Klerk ontwierp de gevel terwijl de plattegronden door de rond 1920 opgerichte bouwvereniging Amstel's Bouw Vereeniging getekend waren.⁴²¹

-
- 417 Zoals het Justus van Effenblok van Brinkman in Rotterdam, de bebouwing van architect De Klerk in Amsterdam-Zuid en de Bergpolderflat in Rotterdam.
- 418 Meijers 1917. *De architecten en de Woningbouw*, in: *Bouwkundig Weekblad* 1917, *Volkshuisvesting*, 14-17.
- 419 Zie ook hoofdstuk 6.
- 420 Casciato, Panzini & Polano 1980, 107. Een in dit boek opgenomen artikel van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw.
- 421 Prak 1991, 154. Tabel 3.3: Aantal ingevolge de Woningwet toegelaten coöperaties.

Erker: Hoekstra heeft een heel lange taalgeschiedenis aan kunnen wijzen voor dit woord. Het gaat terug op arcuaria, een Latijns woord dat in de middeleeuwen gebruikt werd en schietgat betekende. Ook is dit woord weer verwant met arcus, de boog waar zich het woord arcade uit ontwikkelde. Het woord erker werd in de negentiende eeuw ontleend aan het Duits, maar het element werd al in de renaissance toegepast als een uitbouw van hout, meestal bij duurdere huizen.⁴²²

AFBEELDING 5.31 Woningbouw aan het Spaarndammerplantsoen in Amsterdam in 1917. Architect M. de Klerk. De parabool eindigende trappenhuizen zijn de meest opvallende articulaties in de gevel. Het metselwerk springt hier vanaf de eerste verdieping iets naar voren. De begane grond heeft een kleurwissel in het baksteen en hierdoor wordt een sokkel gecreëerd. Het dak met zijn dakpannen, verticaal uitgevoerd, beëindigt het gebouw naar boven; het vormt een kroon op het gezicht en vat het gehele complex samen.

Esthetisch leidraad na de inwerkingtreding van de Woningwet waren vooral tijdschriften en boeken. Literatuur zoals de *Aesthetische Leiddraad bij den woningbouw* en een rubriek in het *Bouwkundig Weekblad* van 1916 *De architecten en de Woningbouw* lieten de behoefte aan aanknopingspunten zien. Berlage sprak zich in zijn voordracht over normalisatie in de woningbouw wel uit voor massaproductie; zijn ideeën waren doordrongen van het juiste inzetten van eenvoudige architectonische middelen en de juiste manier van geleding en ordening van grote bouwblokken. Economische belangen speelden hier wel een rol, maar het lijkt erop dat ze niet doorslaggevend waren. Belangrijk was de vraag naar esthetische oplossingen voor de groter wordende projecten.

5.3.7 De toegang als studieobject en de verandering van de sociale filter

Niels Prak ging in zijn studie over het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940 na in hoeverre en hoelang er nog onvrede over het gemeenschappelijke trappenhuis was. Nog in 1927 waren er duidelijk tegenstanders. Voor Herman van der Kraa, die betrokken was bij de verlening van financiële woningbouwsteun via het Koninklijk Nationaal Steuncomité, bleef het gemeenschappelijke trappenhuis een noodoplossing.⁴²³ Dit verwoordde Van der Kraa in 1927 in de brochure *Het eengezinshuis en zijne mogelijkheden in Nederland*.⁴²⁴ Tegelijkertijd werd ook duidelijk dat het gemeenschappelijke trappenhuis onderdeel van het Nederlandse woongebouw was geworden; daar kon hij niet omheen. De leidraad voor het opstellen van bouwverordeningen voor woningen met rijkssteun laat dit zien: "In huizen, waarin twee of drie woningen boven een andere zijn gelegen, mogen voor ten hoogste onderscheidenlijk zes en acht woningen de hoofdtoegangsdeuren uitkomen in een gemeenschappelijke ruimte, die met den weg in open gemeenschap staat (een z.g. portiek). Deze gemeenschappelijke ingangruimte moet voorzien zijn van een inrichting, welke behoorlijke elektrische verlichting mogelijk maakt."⁴²⁵ Het portiek werd hier voor maximaal acht woningen toegestaan. Galerijen werden als gemeenschappelijke gang nog niet genoemd; alleen een minimale maat voor gangen en portalen is aangegeven (0,90 breed en 2,20 hoog).

Een experiment om tot andere oplossingen te komen was het project dat in 1918-1922 in Rotterdam gebouwd werd, in de Justus van Effenstraat 3 tot 171, van architect Michiel Brinkman (1873-1925).⁴²⁶ De *huiselijkheid* waar Van der Kraa over schreef werd hier door middel van een nieuwe kijk op het woonblok en collectieve galerijen op de tweede verdieping gerealiseerd. Via *poorten* werd de toegang tot de woningen naar de binnenkant van het blok geleid. De galerijen hadden meer de oude sfeer van een stoep dan van een functionele ontsluitingsgang.

*Poort: Poort betekent toegang. Het woord heeft zich vanuit het Latijnse woord porta ontwikkeld, dat doorgang betekende.*⁴²⁷ Een poort was in de Nederlandse steden een doorgang naar de stad.

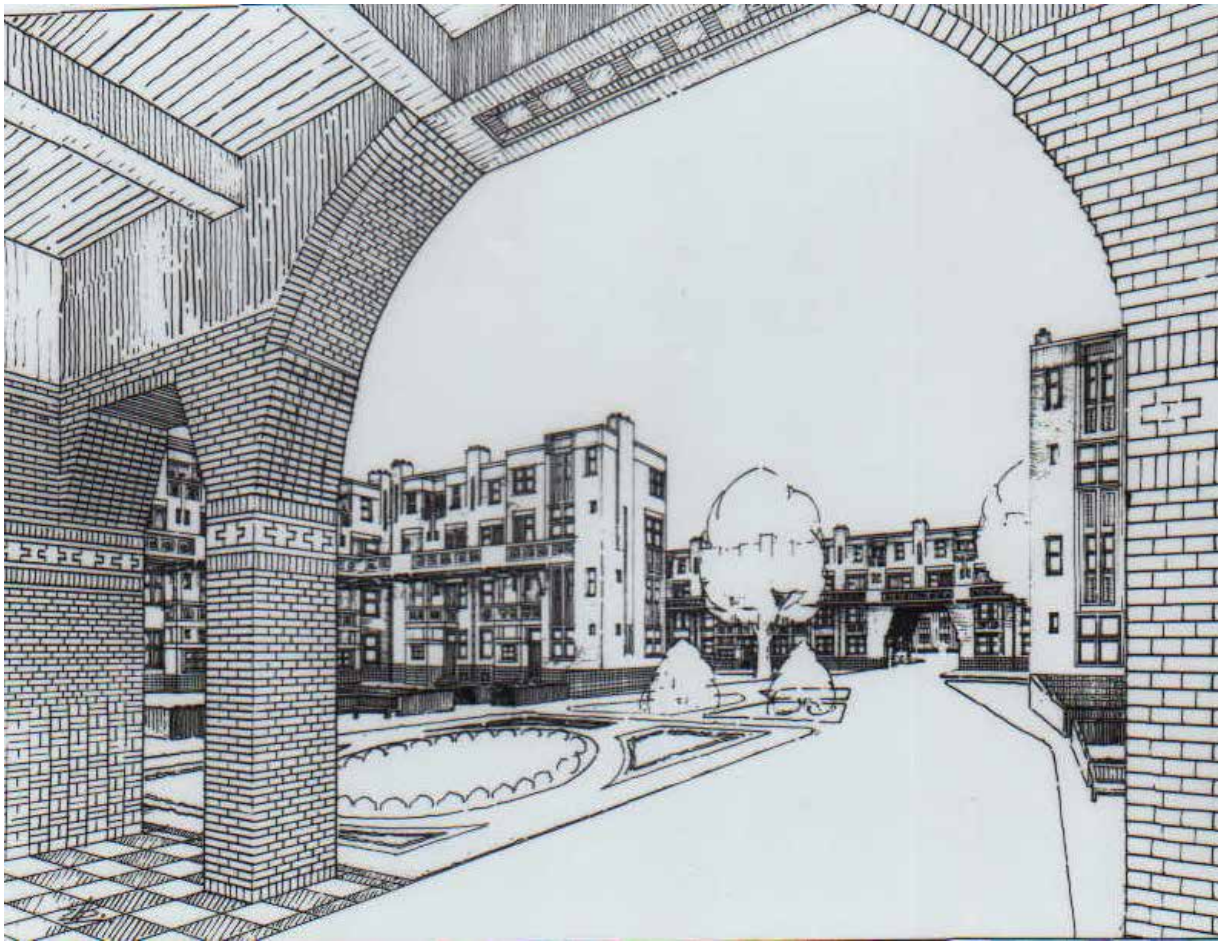
423 Kuipers 1987, 101. Herman van der Kraa was sinds 1920 hoofdinspecteur volkshuisvesting en voorheen inspecteur van de Amsterdamse dienst Bouw- en Woningtoezicht.

424 Prak 1991, 177. Citaat uit: H. van der Kraa, *Het eengezinshuis en zijne mogelijkheden in Nederland* (brochure) 1927: "Een woning in een huurkazerne met één straatdeur en één trap is naar ons begrip geen woning in den waren zin des woords. Het gebouw moge zeer doelmatig en hygiënisch zijn ingericht, het moge buitengewoon geschikt zijn om veel mensen te bergen, maar het mist wat wij 'huiselijkheid' noemen. Het lijdt dan ook geen twijfel dat de etagewoningen zoals die te Amsterdam en Rotterdam voorkomen, met zes of acht gezinnen over één trap, slechts noode aanvaard worden."

425 Peerbolte & Van der Kraa 1927, 190.

426 Dit project zal in het hoofdstuk 7 nog beschreven worden.

427 Hoekstra 2009, 36.

AFBEELDING 5.32 Woningen aan de Justus van Effenstraat in Rotterdam, in 1918-1922 ontworpen door de architect Michiel Brinkman. Perspectief van een blik door de toegangspoort.

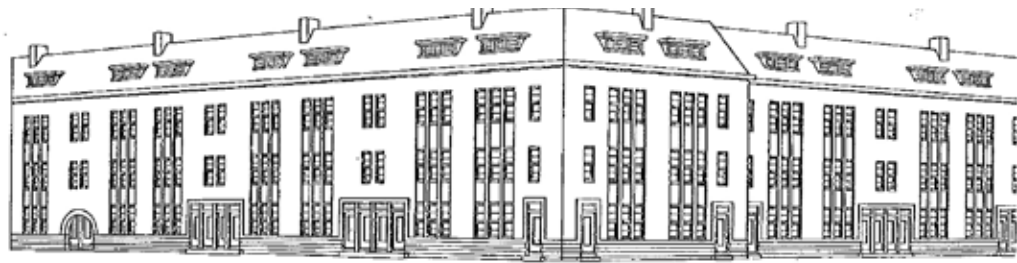
Het project van Brinkman viel op vanwege de galerijen. Daarnaast was het project een van de voorbeelden van het werken met gewapend beton.⁴²⁸ Na de Eerste Wereldoorlog was brandstof duur en daarom werd ook baksteen duurder. Dit maakte de eerste experimenten met beton noodzakelijker. Technische ontwikkelingen werden zo versterkt door economische belangen. Toch zou het tot na de Tweede Wereldoorlog duren voordat beton als productiemateriaal voor massawoningbouw werkelijk grootschalig werd ingezet. Het genoemde project van Brinkman heeft al prefab betonnen galerijen.⁴²⁹ Berlage had al in 1904 op een congres in Madrid een betoog over gewapend beton gehouden dat een jaar later in Nederland in een lezing geciteerd werd. De kennis over gewapend beton was er al en de experimenten ook.⁴³⁰

In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw probeerden architecten in hun ontwerpen het lopen via gemeenschappelijke trappen zoveel mogelijk te beperken. De architect Oud ontwikkelde in dienst van het Gemeentelijk Woningbedrijf Rotterdam in 1918 zijn eerste woongebouwen in Rotterdam. Voor zijn woningen in de wijk Spangen in het Rotterdam van 1918 hield hij toch nog aan de vertrouwde entree vast: de begane grond had zijn eigen ingang, ernaast was de ingang deur voor een gemeenschappelijk trappenhuis voor de bovenwoningen. Per verdieping was één woning aan dit trappenhuis gelegen. In de gevel was de aaneenschakeling van entreedeur (vier stuks naast elkaar) op de begane grond te zien. Het gehele blok had een doorlopend overkoepelend zadeldak. De hoeken en het poortgedeelte sprongen iets naar voren. Door de raampartijen verticaal met elkaar te verbinden en verdiept liggende vlakken over drie verdiepingen te introduceren, bracht Oud ritme in de lange gevel. Bij iedere entree viel deze verticale verbinding juist weg, waardoor ook het entreegedeelte weer gearticuleerd werd. Oud beoogde, net zoals de architecten van de Amsterdamse School, door deze ritmiek de grote straatgevel als geheel te ontwerpen, een eenheid te creëren. Bij Ouds blokken in Rotterdam Tussendijken, gebouwd in 1921-23, werden alle woningen vanuit een gemeenschappelijk trappenhuis ontsloten, ook de beganegrondwoningen, maar de woningen op de tweede en derde verdieping waren als maisonnettes uitgevoerd, waardoor beide woningtoegangsdeuren op de tweede verdieping konden liggen en de gemeenschappelijke trap hier stopte. Opvallend was ook de positie van de woonkamer, die nu aan de tuinzijde lag, aan een breed balkon. Hierdoor hadden de woonkamers uitzicht op de gemeenschappelijke tuin en kreeg het balkon een recreatieve functie.

428 Kuipers 1987, 72. Rond 1920 was beton in de woningbouw, ondanks het feit dat er wel al gepubliceerd werd in tijdschriften en het tijdschrift *Gewapend Beton* sinds 1912 bestond, nog weinig bekend. Beton bleef bij woonhuizen in eerste instantie beperkt tot de kelders, vloeren en collectieve trappen. Reden hiervoor was de waterdichtheid en brandveiligheid van beton.

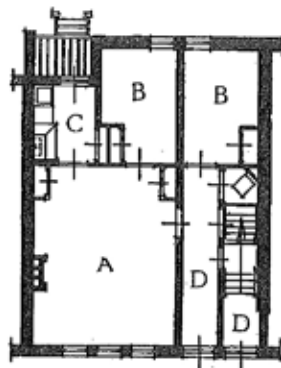
429 Kuipers 1987, 79. Een reden voor de terughoudendheid van het werken met beton was het feit dat bouwbedrijven op het traditionele ambacht waren ingericht. Bouwondernemingen waren nog niet op massaproductie in de woningbouw ingesteld. De bepalende factor was niet het materiaal zelf maar de organisatie van het bouwbedrijf.

430 De Vreeze 1993, 167, in: Van Beusekom 1920. *Beschouwingen over den woningnood*, 274. "De periode van de timmermans- en metselaarsbazen is voorbij, woningbouw is voortaan de taak van de grootindustrie [...]. De woningbouw moet worden massaproductie, bouw van woningen in groot aantal tegelijk, en daardoor goedkoop." Van Beusekom werd later inspecteur van de volkshuisvesting in algemene dienst.

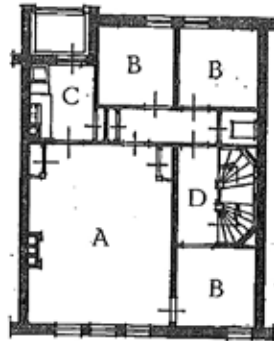

Geveltekening

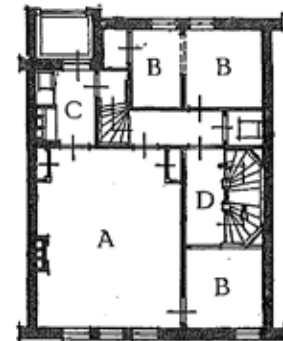
WONINGTYPEN

Begane grond

Eerste verdieping

Tweede verdieping

Geveltekening

AFBEELDING 5.33 De woningen in Rotterdam Spangen in 1918 van J.J.P. Oud. Standaard plattegronden en de gevel met de vier entreeuren naast elkaar. De lange gevelwand is ritmisch onderverdeeld: het portaal naar het hof springt naar voren als volume, evenals het volume op de hoek van het blok. Door een verdieping in het metselwerk rondom de ramen die boven elkaar liggen, worden deze verticaal met elkaar verbonden en ontstaat er ritmiek in de lange gevel. Oud is in zijn ritmiek van de gevel heel bescheiden en terughoudend.

AFBEELDING 5.34 De woningen in Rotterdam Tussendijken in 1920 van J.J.P. Oud. Op de hoek is nu een winkel, de begane grondwoningen hebben geen entree deur meer maar gebruiken het trappenhuis. Woonkamer en balkon zijn, behalve bij de hoekwoningen, naar het binnenhof gesitueerd. In de gevel naar de straat toe maakt Oud weer gebruik van accenten rond raampartijen om de gevel ritmisch te breken. De entrees zijn bij dit blok sterker gearculeerd, de poort naar de binnenhof is dubbelbreed en heeft twee betonnen lateien, de entree deuren naar het trappenhuis hebben een enkele latei. Hierdoor wordt het verschil tussen portiekentree en doorgang meteen zichtbaar.

De periode vanaf de jaren twintig tot aan de Tweede Wereldoorlog was getekend door discussies tussen een progressief georiënteerde groep architecten zoals Berlage, Oud en Van Loghem (1881-1940) en een traditioneel georiënteerde groep met architecten zoals Granpré Molière (1883-1972), en H.T. Zwiers (1900-1992), die het beton een “onedel materiaal” noemde.⁴³¹ De uitbreidingswijken reflecteerden het gedachtegoed van beide groepen.

Vooralsnog betekende deze tijd voor het woongebouw een tijd van experimenten op verschillende fronten, in de productiemethode, in de wijze van ontsluiten en in de wijze van representeren naar de stad. Het bouw materiaal beton werd in die tijd nog niet grootschalig ingezet, maar in de jaren dertig kunnen we al veel gevels vinden die met betonnen prefab balkons uitgerust zijn. Woongebouwen die nog traditionele houten verdiepingsvloeren bevatten, waren deels al voorzien van de luxe van prefab balkonvloeren. De nieuwe uitbreidingswijken die tussen 1930 en 1940 aangelegd werden bieden nog steeds verschillende voorbeelden waarin de gevel dit laat zien. Vaak behoorden de architecten tot de progressieve groep. Een voorbeeld is de uitbreidingswijk Blijdorp in Rotterdam, aangelegd in de Blijdorpse polder. Bij het wooncomplex *De Eendracht* van de architect Jo van den Broek (1898-1978) zijn prefab balkons toegepast, maar ook andere woongebouwen, zoals de woongebouwen aan de Statensingel uit dezelfde tijd, reflecteren in de gevel deze mate van toepassing van prefab elementen.

AFBEELDING 5.35 Woongebouw aan de Statensingel te Rotterdam, in 1937 gebouwd, architect Wim ten Bosch (1895-1967). Brede balkons aan de zuidgevel, en tevens de gevel naar de straat, laten het gebruik van prefab betonelementen zien. Een combinatie van staal en prefab betonnen lateien maakt veel grotere openingen mogelijk. Deze woningen behoorden in hun tijd tot de luxere woningen in de wijk Blijdorp.

In de grote steden zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag waren er ideeën voor stadsappartementen waarin de hogere klasse op stand zou kunnen wonen, zelfs met een lift. De inspiratie kwam uit andere landen, maar speelde in Nederland geen grote rol. De maximale bouwhoogte was meestal door de bouwverordeningen beperkt tot vier verdiepingen of vijftien meter. De lift werd nu wel belangrijk in het kader van nieuwe ontwikkelingen omtrent de toegang van de woningen en het bouwen van luxe woningen.

De architect Philip Anne Warners (1888-1952) was in Nederland de eerste architect die het appartement als een goed alternatief voor het bekende (in de rij) geschakelde stadshuis introduceerde en daarbij op het extra comfort wees, bijvoorbeeld het delen van extra voorzieningen zoals een *lift* en een *garage*.⁴³² Warners realiseerde meerdere woongebouwen met luxe woningen, ook wel appartement genoemd, als eerste in 1913 met Huize Loma in Amsterdam, een woongebouw met zeer luxe woningen van ieder 225 m², een centrale lift, en centrale verwarming en een conciërgewoning. In 1924-1926 werd het woongebouw *Huis Oldenhoeck* gebouwd, negen woningen aan de Jacob Obrechtstraat in Amsterdam. Het project is voor dit onderzoek ook als case geanalyseerd. De woningen hadden een centraal trappenhuis gelegen in een grote interne hal. Het proces van binnenkomen begon vanaf de straat met een korte trap (drie treden) voor de entree deur. Het gebouw springt bij deze drie treden in. Hierdoor was de entree duidelijk in de gevel gearticuleerd.

432

Pasveer 2004, 15,16. Warners had zelf in 1914 samen met zijn schoonvader Allert de Lange de N.V. Amsterdamsche Maatschappij tot Exploitatie van Etagewoningen opgericht om appartementengebouwen te gaan realiseren.

Binnen het gebouw diende een eerste trap ervoor de bewoner naar de grote centrale hal te leiden. Daar werd, aan weerszijden van de hal, een woning ontsloten. Er was een kleine lift aanwezig. Een ruime trap, gelegen in en belicht door een erker, leidde tot de volgende verdieping. Het trappenhuis was luxueus en suggereerde de sfeer van een entreehal in een villa; het communiceerde rijkdom. Nieuw in de ontwikkeling van het trappenhuis was het differentiëren van het trappenhuis in twee gedeeltes: een gedeelte vóór een centrale hal en een gedeelte in deze hal. Het proces van binnenkomen werd hierdoor verlengd en geleidelijk gemaakt.

Lift: Het woord is ontleend aan het Engelse woord lift voor een hijstoestel voor goederen en personen.⁴³³ De lift is in New York in 1850 opgekomen en verspreidde zich vervolgens in Amerika en Europa. Rond 1870 werd een lift in hotels in New York standaard. Op de wereldtentoonstelling in Parijs in 1867 werd de hydraulische lift gepresenteerd.⁴³⁴ Een van de eerste Nederlandse woongebouwen met lift was het woongebouw Huize Loma.

Garage: Een garage is een opbergplaats voor auto's en ook fietsen en andere vervoerstoestellen. Het is een Frans woord dat terug te leiden is op het werkwoord garer (stallen). Hoekstra wijst nog op het Germaanse warer, dat beschermen betekent. Warer heeft dan weer verwantschap met ons bewaren.⁴³⁵

AFBEELDING 5.36 Huis Oldenhoek in Amsterdam, in 1925-26 gebouwd, architect Warners. Dit gebouw is een deel van een blokbebouwing. Twee naar voren springende erkers (op de foto is de linke erker in beeld) markeren de zijwaartse begrenzing van het gebouw vanaf de eerste verdieping. Links bevindt zich een doorgang naar een binnentuin waar een tennisbaan gesitueerd is. De bovenste verdieping springt – met uitzondering van de erkers – terug zodat er een balkon ontstaat, en tegelijkertijd een afsluiting. De entree ligt in het midden, horizontaal lopende vensterbanden lopen in een ronding naar de iets terugliggende zijwand van het open entreeportaal.

433 Philippa, Debrabandere & Quak 2007, boek 3.

434 Bernard 2006, 18.

435 Hoekstra 2009, 182, 183.

Het woongebouw had zich ontwikkeld tot een belangrijk onderdeel van de bouwmarkt. De organisatie en de productiemethodes bleven echter nog zeer traditioneel. Ondanks experimenten in gewapend beton en uiteenzettingen in lezingen en publicaties (Berlage, Van der Waerden, Van Beusekom) bleef de traditionele bouwwijze de toon zetten. Het gemeenschappelijke trappenhuis werd langzaam geaccepteerd en vormde de belangrijkste basis voor het woongebouw, maar het bleef toch een punt waarop architecten studeerden en variaties bedachten.

5.3.8 Het Functionalisme en de snelle veranderingen van gezicht en sociale filter

Tegen het einde van de jaren twintig werden het functionalistische gedachtegoed van enkele progressieve architecten en hun pleidooi voor licht, lucht, ruimte en de inzet van beton en staal, steeds bekender. Het stond naast de bekende Nederlandse, relatief gesloten traditionele baksteenarchitectuur.

Voor de functionalisten stonden licht en lucht symbool voor het openen van de architectuur, van de stedenbouwkundige schaal door middel van een veel opener verkaveling, tot aan het constructieve schaalniveau en het gebruik van een draagstructuur met kolommen om tot veel grotere openingen te komen. Op stedenbouwkundig schaalniveau werd het eeuwenoude gesloten bouwblok in verschillende stappen geopend. Veranderingen in de traditionele overgangen van publiek naar privé, van de straat via de stoep en via de entreedeur naar de woning, waren de consequentie van het openen van het bouwblok.⁴³⁶ Het Hollandse bouwblok was de bekende vorm in de steden geweest. Het woongebouw zelf alsook het collectieve trappenhuis had inmiddels herkenbare codes ontwikkeld. Het openen van het bouwblok zou ook de leesbaarheid even in de war brengen: wat was de voorgevel, wat de achtergevel, waar lag de ingang?

Op het bouwconstructieve niveau zorgde het door Le Corbusier geïntroduceerde principe van het betonskelet voor een nieuwe kans, een *plan libre* waarin zowel in de plattegrond als in de gevel veel meer vrijheden mogelijk waren. Overgangen van binnen naar buiten konden veel sterker verbonden worden; vaak bestond de afscheiding uit een groot glazen raam en leken buiten en binnen in elkaar over te vloeien. De nieuwe ontwerpprincipes waren functioneel, maar ook ruimtelijk zeer bevrijdend.⁴³⁷ Le Corbusier propageerde de nieuwe architectuur.

In 1927 werd in het *Bouwkundig Weekblad* over de *Werkbund*-tentoonstelling in Stuttgart geschreven, een internationale architectuurtentoonstelling waar onder anderen deze architecten aan deelnamen en waar de nieuwe principes van Le Corbusier ingezet werden. De auteur van het artikel noemde deze tentoonstelling een "Experimentier-Gelände"⁴³⁸ en samenvattend werd erkend dat deze architecten met hun architectuur "de moed en de kracht [bezitten] om ons uit het moeras van 1850 te heffen".⁴³⁹ Het *Functionalisme* en *Het Nieuwe Bouwen* werd door deze tentoonstelling een internationaal erkende stijl.

436 In hoofdstuk 6 wordt op deze morfologische veranderingen, die uiteindelijk in de strokenbouw resulteerden, uitgebreider ingegaan.

437 Algemeen werd deze stroming als *Het Nieuwe Bouwen* bekend en internationaal aangevoerd door Le Corbusier (1887-1965), Mies van der Rohe (1886-1969), Walter Gropius (1883-1969), Hannes Meyer (1889-54), J.J.P. Oud (1890- 1963), Mart Stam (1899-1986) en anderen.

438 Van Rood 1927, in: *Bouwkundig Weekblad & Architectura* 1927, 305.

439 Ibidem.

In hetzelfde *Bouwkundig Weekblad* werd het ontwerp van de Nirwanaflat van de architecten B. Bijvoet (1889-1979), J. Duiker (1890-1935) en J.C. Wiebenga (1886-1974) gepubliceerd als een poging de bevolking "aangenaam te laten wonen"⁴⁴⁰ en zonder "den beklemmenden indruk van een mensenopeenstapeling".⁴⁴¹ Het gebouw benutte de moderne betonconstructie, had grote openingen en liet zien dat een *appartement* niet onder hoeft te doen voor een eengezinshuis. Het liet zien dat het gebruikmaakte van de nieuwe ontwerpprincipes. De publicatie van dit gebouw paste uitstekend in deze editie, naast de *Weissenhofsiedlung*. Het idee van luxe woningen, dat Warners ook al propageerde, werd opgepakt: grote appartementen met een ruim trappenhuis en een lift, een trapportaal voor de woningingang en een grote hal als eerste ruimte binnen het appartement. Alle kamers waren naar een van de straatzijden georiënteerd, een binnenhof bestond niet. Het gebouw liet een woongebouw zien dat op een villa leek en ook wel een *stadsvilla* genoemd kon worden,⁴⁴² een villa voor meerdere sociale eenheden. Per verdieping waren er twee, drie of vier woningen rond het trappenhuis gesitueerd. Ze waren naar twee gevels georiënteerd en hadden daardoor veel zonlicht. Het balkon was in het eerste ontwerp over de gehele breedte geplaatst en werd zo een gebied tussen stad en woning.⁴⁴³ In de uitvoering werd ieder balkon een loggia en tegelijk een afstandszone tussen twee woningen (of ruimtes van dezelfde woning).

AFBEELDING 5.37 Nirwanaflat, in 1926-29 gebouwd, architecten B. Bijvoet, J. Duiker en J.C. Wiebenga. Een stedelijke toren als collectief woongebouw met een ruim collectief trappenhuis in de kern van het gebouw. De Nirwanaflat is de eerste gestapelde woningbouw in Nederland in de vorm van een toren. In de eerste studies die 1927 in het *Bouwkundig Weekblad* gepubliceerd werden, liepen de balkons als een extra laag helemaal rond de toren. In de uitvoering is dat veranderd.

440 Luthmann 1927, in: *Bouwkundig Weekblad & Architectura* 1927, 307.

441 Luthmann 1927, in: *Bouwkundig Weekblad & Architectura* 1927, 308.

442 Philippa, Debrabandere & Quak, 2009, dl.4, 526/527. *Villa* heeft de betekenis van een "aanzienlijk woonhuis", landhuis, landgoed. Het is afgeleid van het Latijnse *villa*, dat landgoed betekende, "maar in de huidige betekenis sterk beïnvloed door de Italiaanse villa, het landhuis." Met een villa werd een fraai en klassiek landhuis bedoeld. Een stadsvilla is daarom eigenlijk gezien de oorsprong van het begrip niet mogelijk, maar bedoeld is hier een villa die de connotatie van een rijk landhuis oproept.

443 *Bouwkundig Weekblad* 1927, 306-310.

Op stedenbouwkundig niveau braken architecten nu met het eeuwenoude woonblok. Dit gebeurde in stappen. Eerst werd het blok aan één zijde opengebrouwen, of werden alle hoeken opengebrouwen. De laatste stap was de strokenbouwwijze. In het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* (1929) werden projecten van Ernst May (1886-1970) in Frankfurt gepubliceerd waarin strokenbouw de basis voor de hele wijk vormde. Deze manier van verkaveling was in Nederland voor grote woningbouwprojecten nog niet gebruikelijk. De publicaties waren daarom een nieuwe inspiratie voor sommige architecten. Enkele jaren later, in 1932, richtte Het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw de commissie *De organische woonwijk in open bebouwing* op.⁴⁴⁴

Onder invloed van stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren (1897-1988) werd het nieuwe gedachtegoed van licht, lucht en ruimte in dit Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP) doorslaggevend.⁴⁴⁵ Hoewel het plan nog geen concrete invulling voorschreef, dachten de stedenbouwkundigen aan een bebouwing met stroken en groene zones voor de woonwijken. Het uitbreidingsplan was in 1939 gereed. Na de Tweede Wereldoorlog werd volgens het AUP gewerkt en ontstonden wijken met stroken van woongebouwen, veel groene tussenruimtes en functiescheidingen. De gevels werden vlak, alleen balkons staken met hun betonplaten en borstweringen duidelijk naar voren, of loggia's boden een schaduwvlak in de gevel. Entreepuien waren net zo vlak en boden geen verdere articulatie. De gevelopeningen waren voor woonkamers meestal het grootst, een badkamer had over het algemeen een klein raam of lag inpandig, zoals bij de galerijflat in Pendrecht die als case geanalyseerd is. De functie bepaalde de openingen, niet de esthetiek. Gebouwen dienden ten minste met de zonzijde in het groen te staan. Overgangen tussen buiten en binnen werden zeer strikt, er waren geen zones tussen buiten en binnen, de confrontatie was onmiddellijk. Deze benadering had enorme invloed op de relatie tussen publiek en privé. De gevel werd vlakker, eenvoudiger, minder gearticuleerd.⁴⁴⁶

Architect Oud, die in 1920 nog blokbebouwing ontworpen had, liet in zijn rijtjeshuizen in de Weissenhofsiedlung een aanzet tot eerste strokenbouw zien, kleinschalig maar toch in een heel andere architectonische taal. In 1934 publiceerde het *Bouwkundig Weekblad* de Bergpolderflat in Rotterdam van architect Willem van Tijen (1894-1974). De Bergpolderflat, met een staalconstructie en als hoogbouwproject ontworpen, paste goed in een debat dat al gaande was. In 1933 richtte het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw (NIVS, opgericht in 1917) namelijk in Amsterdam de *Commissie voor de hoge bouw in Amsterdam* op.⁴⁴⁷ In die tijd was de Bergpolderflat een van de weinige elitaire woongebouwen die vanuit een functionalistische ontwerpbenadering waren ontstaan en niet in de laagbouw waren blijven steken. Dit gebouw is opgenomen in de casestudies van dit onderzoek.

444 Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting 1952, 244.

445 Het *Algemeen Uitbreidingsplan* (AUP) werd ontwikkeld tussen 1931 en 1934, in 1935 door de gemeenteraad aangenomen en in 1939 door de kroon bekrachtigd. Na de Tweede Wereldoorlog werd het voor een groot gedeelte uitgevoerd. Het AUP zou tot het jaar 2000 de basis voor de uitbreiding van Amsterdam vormen. Steden zoals Rotterdam en Eindhoven kenden ook een AUP. Na de Tweede Wereldoorlog werden veel nieuwe wijken gebouwd. Voorbeelden zijn Slotermeer 1951-54; Geuzenveld 1953-58; en Slotervaart 1954-60. Het AUP werd bijgesteld en aangepast. Inmiddels zijn veel van de oorspronkelijke wijken aan renovatie of sloop toe en geldt het plan Richting Parkstad 2015 als richtlijn voor de stadsuitbreiding van Amsterdam.

446 Zie ook hoofdstuk 6.

447 Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, 1952, 243.

Van Tijen was de eerste architect die na het Justus van Effenblok van architect Brinkman de galerij als ontsluitingstype gebruikte. Na de Tweede Wereldoorlog zou de galerij grootschalig worden toegepast. De Bergpolderflat stond op een plantsoen en was daardoor solitair. Het gedachtegoed van de CIAM kwam in dit gebouw tot uitdrukking; de functiescheiding zou tot woongebouwen in parkachtige omgevingen leiden.⁴⁴⁸ De locatie was een nieuw te ontwikkelen gebied in Rotterdam in de wijk Bergpolder. De verkaveling van dit nieuwe gebied voorzag in een blokbebouwing van smalle en lange blokken. Dit maakte de Bergpolderflat tot een op zichzelf staand gebouw; het had met de wijk in bouwvorm en materialiteit niets gemeen. Zelf ontwierp Van Tijen een jaar later zijn tweede gebouw met een staalskelet in Rotterdam: het flatgebouw aan de Parklaan, een veel kleinschaliger woongebouw met maar zeven woningen.

Het functionalistische gedachtegoed reflecteerde in de gevel van de Bergpolderflat, maar ook in de *Nirwanaflat* en de *Eendracht*. De constructieonderdelen zoals kolommen, stalen consoles en secundaire constructiedragers voor de galerijen waren zichtbaar en vormden een structurerend onderdeel van de gevel. Massieve wanden waren nog maar minimaal aanwezig, raampartijen liepen horizontaal door zodat de vloeren leken te zweven (voorbeeld: Nirwanaflat). Bij de Bergpolderflat bestond de gevel uit constructieve elementen en kozijndelen die de gehele opening van vloer tot vloer over een travee vulden. Op een locatie direct naast de Bergpolderflat bouwden de architecten Granpré Molière, Verhagen en Kok arbeiderswoningen. Deze, iets later dan de Bergpolderflat gebouwde woningen waren traditioneel uitgevoerd in baksteen, bevatten drie verdiepingen met een zolder en een geneigd dak, een gemeenschappelijk trappenhuis en twee woningen per verdieping. De woningen hadden alle een balkon gericht op de binnentuin. Opvallend waren enkele details in het sober gehouden plan, zoals het smalle en over meerdere verdiepingen lopende verticale stalen trappenhuisraam en twee kleine ronde ramen ernaast, als ogen in de gevel. Alle ramen waren van staal en de relatief massieve bakstenen gevel leek daardoor minder zwaar en gesloten. De raamopeningen waren aan weerszijden van het trappenhuis met zijn lange ramen identiek en symmetrisch. Tussen stoep en entree bevond zich een smalle zone, een muurtje van ongeveer een halve meter hoogte, niet meer dan een meter diep, en betegeld. Deze zone lag net iets hoger dan het trottoir en werkte daardoor als een stoepje tussen publiek en privé. Een *voortuin* of voorzone voor woonhuizen was gebruikelijk in de tuinsteden, maar niet voor een woongebouw waarin in totaal acht woningen op vier lagen boven elkaar gestapeld werden.

Voortuin: Voortuin is de tuin die naar de straat gericht is en daardoor ook een naar het publiek georiënteerde tuin. Daarentegen is de achtertuin meestal beschut en heeft minder inkijk.

448

CIAM, *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*, 1928-1959, was een internationaal congres voor moderne architectuur en stedenbouw. Het congres werd op verschillende locaties gehouden met verschillende thema's.

AFBEELDING 5.38 De Bergpolderflat 1934, na de oplevering vanuit de overkant gefotografeerd. Twee jaar later zou op de plek waar de foto genomen is een blok met traditionele huizen staan, ontworpen door de architecten Granpré Molière, Verhagen en Kok. Beide gebouwen werden in het Bouwkundig Weekblad gepubliceerd.

AFBEELDING 5.39 Aansluitend aan de Bergpolderflat staan de woongebouwen van Granpré Molière, Verhagen en Kok uit 1935 in de Dr. De Visserstraat, Abraham Kuyperlaan en Borgeiusstraat te Rotterdam, met een rond raampje in de kopgevel.

In 1931-34 werden in Rotterdam in de wijk Blijdorp aan de Vroesenlaan 84 woningen gebouwd door architect Van den Broek, een woningcomplex van woningbouwvereniging *De Eendracht*. De woningen waren gebouwd voor de middenstand, niet voor arbeidersgezinnen. Het woonblok werd aan de zuidkant open gelaten waardoor het publieke park aan de zuidkant en de tuin van De Eendracht visueel met elkaar in verbinding stonden, ook al werd de tuin door een hek afgesloten. De belichting van de woningen en hun naar het binnenhof georiënteerde balkons, waren door het openen van het blok heel gunstig. De woningen waren voor een flexibel gebruik ontworpen, kamers werden overdag en 's nachts voor andere functies gebruikt. Hierdoor had de bewoner overdag visueel en functioneel een ruimere woning. De gevels hadden opmerkelijk grote ramen. De dragende betonkolommen maakten de grote gevelopeningen mogelijk (plan libre). Een zeer open en transparante gevel was het resultaat. Ramen liepen als horizontale vensterbanden van een gevel naar de andere door en zelfs om de hoek naar de kopgevel. Ze lieten de constructieve vrijheid bijzonder goed zien. De eerste woonverdieping was iets opgetild waardoor het gebouw aan de tuinkant leek te zweven. De kopgevels hadden naar de straat gerichte balkons die maximaal 1.25 m uit mochten steken. De geledingen van de glazen trappenhuisen verdelen de gevel verticaal. De hoofdentree had een betonnen luifel, die echter minimaal uitstak; zie onderstaande afbeelding.

AFBEELDING 5.40 Woningbouw De Eendracht in Rotterdam, 1931-34, J.H. van den Broek. De woningen hebben grote vensterbanden, zelfs waar een wand van metselwerk geplaatst werd loopt de band als een hoge vensterband nog door.

Door optimalisering en door inzet van gewapende betonkolommen als hoofdconstructie kwamen architecten tot andere plattegronden, maar ook tot andere gevels. Het minimaliseren van alle activiteiten binnen een woning leidde tot een woningtype op basis van de minimale afmetingen voor een arbeiderswoning.

Een hieronder afgebeelde inzending van een ontwerp van Van den Broek voor een prijsvraag voor goedkope arbeiderswoningen in 1933-34 liet heel treffend zien wat de consequenties voor de gevel waren: een strenge uniformiteit, geen enkel accent behalve bij de entree

Inzending van J.H. van den Broek voor de prijsvraag 'Goedkope arbeiderswoningen', Amsterdam, 1933-1934. Uit: Ottenhof (1981), Nr. 55-57

AFBEELDING 5.41 Impressie van een ontwerp voor goedkope arbeiderswoningen in 1936 van J.H. van den Broek.

Nederland heeft voor de Tweede Wereldoorlog enkele functionalistische woongebouwen ontwikkeld, en zich hiermee in het gebruik van beton- en staalconstructies voor de woningbouw bewezen.

Het bijzondere was dat de woningbouw in die tijd internationaal én nationaal focus van het hele architectuurdebat werd, terwijl architecten er twee decennia eerder nog niet naar omgekeken hadden. De verandering in de denkwijze over architectuur en woningbouw bleek na de oorlog onomkeerbaar. Betonconstructies hadden de weg naar een flexibele woningindeling vrijgemaakt. De gevel werd vlakker en opener ontworpen. De lift werd een steeds gebruikelijker element en maakte de weg vrij voor woningen in hoogbouw. Al deze ontwikkelingen waren nog pril en werden door de oorlog onderbroken, maar het verder denken stopte ook tijdens de oorlog niet. Het opzetten van commissies voor de open bouwwijze en de hoogbouw waren duidelijke signalen dat het woongebouw in de komende tijd, vooral na de Tweede Wereldoorlog, een enorme ontwikkeling zou ondergaan.

5.3.9 Prefabricatie, seriebouw en functionaliteit – het begin van nieuwe architectonische voorwaarden voor aanzicht en sociale filter

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam de productie van nieuwe woningen bijna geheel tot stilstand. De discussie over normalisatie en standaardisatie herleefde echter al tijdens de oorlog. Er ontstonden samenwerkingsverbanden die erop gericht waren de rationele bouwproductie en -organisatie te bevorderen.⁴⁴⁹ Binnen de door de BNA geïnitieerde *Kerngroep Woningarchitectuur*, werden tussen 1943 en 1945 ideeën verzameld voor de woningbouw en in een rapport door de architecten Van Tijen en Ben Merkelbach (1901-1961) samengevat. Ze legden hiermee een adviesprogramma voor de naoorlogse woning vast.⁴⁵⁰ Het woongebouw werd in die tijd door de auteurs als een gebouw in zijn eerste ontwikkelingsstadium gezien.⁴⁵¹ De adviezen waren dan ook algemeen van aard. Er werd geen concrete uitspraak over buitenruimtes (balkon, loggia e.d.) gedaan; wel werd erop gewezen dat grote ramen het contact met de buitenwereld en de natuur bevorderen en ook passen in de Nederlandse traditie. Balkons, erkers en loggia's werden aangeraden; vooral in de stad zouden ze een belangrijke functie vervullen.⁴⁵²

449 De Vreeze 1993, 232. Het NIVS werd een organisatie waarin leidinggevende personen uit de volkshuisvesting elkaar ontmoetten. Architecten organiseerden zich in studiegroepen en werkgroepen. In 1941 werd de adviescommissie Bouwnijverheid opgericht. In 1943 werd het Bureau Documentatie Bouwwezen opgericht. Het Bouwcentrum in Rotterdam werd vanaf 1950 een verzamelpunt voor verschillende organisaties zoals Ratiobouw, Bureau Documentatie Bouwwezen, Bouw en Bouwcentrum.

450 Naast de kerngroep, die het zeer uitgebreide rapport *Richtlijnen voor woningarchitectuur* schreef, waren er nog andere belangrijke publicaties, zoals het boek van Van Tijen, Maaskant, Brinkman en Van den Broek in 1941, getiteld *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*, en *Bouwen van woning tot stad* in 1946 van de architecten Komter, Staal, Zanstra, Giesen en Sijmons.

451 *Kerngroep Woningbouw 1943*, 69. Rapport. *Richtlijnen voor woningarchitectuur*: "Het woongebouw verkeert nog, meer zelfs als de etagewoning, in zijn eerste ontwikkelingsstadium. De omstandigheid dat deze woonvorm inderdaad beantwoordt aan de duidelijk afgebakende eenheid van een bepaalde sociale groepering met eigen aard en wezen, maakt dat hier zonder twijfel uitgangspunten aanwezig zijn voor een werkelijk belangrijke en karakteristieke architectonische ontwikkeling."

452 *Kerngroep Woningbouw 1943*, Hoofdstuk 3, 49, 50.

De uiterlijke verschijning en het feit dat de sociale eenheid niet meer apart naar buiten treedt, werden expliciet genoemd. De auteurs adviseerden juist die elementen te articuleren die bewoners binden, zoals het trappenhuis.⁴⁵³ Er is in hun rapport een duidelijke mening te proeven over de uiterlijke verschijning van het woongebouw. Van Tijen en Merkelbach spraken zich uit tegen de architectuur van de Amsterdamse School, die met “torenachtige motieven” en formeel “doorlopende raamfriezen” probeerden een eenheid te vormen die er bij de bewoners helemaal niet is.⁴⁵⁴ De woning zelf zou binnen het gebouw ook niet achter puur decoratieve raamgroepen, die niets met de indeling van de woning te maken hebben, verborgen moeten zijn. Het lijkt erop dat de auteurs zelf al een heel duidelijke mening over de architectuur van het woongebouw hadden, die ze in het rapport ook uitdroegen, ongeacht het feit dat het woongebouw nog in de kinderschoenen stond.

Dit rapport werd uiteindelijk in februari 1946 in een verkorte versie als *Nota van de Nederlandsche architecten over den na-oorlogschen woningbouw* gepubliceerd.⁴⁵⁵ In deze nota was de *normale gezinswoning* het uitgangspunt. De woning moest verschillende vertrekken hebben zoals een woonruimte, slaapruidten, berg-, werk- en speelruimte en een sanitaire ruimte. Als hoofdmateriaal werd in de nota baksteen en kalkzandsteen geadviseerd en een sobere architectuur werd aangeraden. Normalisatie was wenselijk, maar nieuwe constructiemethoden moesten zorgvuldig op hun bruikbaarheid worden onderzocht, aldus de nota.⁴⁵⁶ De nota diende als basis voor de eerste V&W van 1946, die belangrijk waren voor de gesubsidieerde woningbouw in Nederland. Oriëntatie op de zon werd een belangrijk uitgangspunt voor de naoorlogse woonwijken. De Amsterdamse architectenvereniging ‘De 8’ organiseerde een studiegroep waarin architecten zich op wetenschappelijke basis met zonlicht en gezondheid bezighielden.⁴⁵⁷ Het functionalistische bouwen en de architecten die deze richting voor de oorlog hadden opgepakt, namen nu de leiding. Daarbij ging het voornamelijk om snelle realisatie van betaalbare woningen en minder om een architectonische taal, om een nieuwe verbeelding van de architectuur van een nieuw tijdperk, zoals de functionaristen dit in de jaren twintig propageerden.⁴⁵⁸

-
- 453 Kerngroep Woningbouw 1943, 67. “Wel kan het blok elementen bevatten, welke de bewoner binden, en deze samenbindende motieven kunnen architectonisch worden uitgesproken. Toegang en trappenhuis, tot dusverre gewoonlijk de stiefkinderen in het gehele samenstel, behoren ruimtelijk (althans voor het exterieur) de belangrijkste elementen van de etagewoning te worden. Toch wordt de in het complex gezamenlijk gehuisveste groep niet door innerlijke oorzaken bijeengehouden; ze heeft ook geen inwendige structuur of geleiding, en er is dus geen aanleiding de zelfstandigheid van deze groep naar buiten toe krachtig tegenover andere groepen uit te spreken. [...] In denzelfden gedachtegang komt hier ook aan de zichtbare afdekking, aan de gemeenschappelijke kap, welke immers – vooral bij steile hellingen – het gebouw sterk op zich zelf centreert, veel minder betekenis toe dan bij het eengezinshuis.”
- 454 Kerngroep Woningbouw, 1943, 67.
- 455 De Vreeze 1993, 234-237.
- 456 Studiegroep Woningarchitectuur 1946. *Nota van de Nederlandsche Architecten over den Na-oorlogschen Woningbouw*, 7.
- 457 De Vreeze 1993, 198.
- 458 De Vreeze 1993, 197. “Maar toen was er voor de subtiële ‘modernistische’ esthetiek van de architecten van Het Nieuwe Bouwen weinig belangstelling, en daarmee ging een essentiële karakteristiek verloren [...]”

Volgens MaartenJan Hoekstra is tachtig procent van onze huidige woningvoorraad na 1945 gebouwd. Bovendien vat hij de productie van na de Tweede Wereldoorlog samen in drie types woongebouwen: “de galerijflat van meer dan acht lagen hoog (hoogbouw), de portiekflat van vier lagen (strokenbouw), en het rijtjeshuis van twee lagen met een kap of een plat dak.”⁴⁵⁹ Hij laat in deze opsomming de vrijstaande huizen buiten beschouwing; ze waren geen onderdeel van de *stempels* die de naoorlogse woningbouw mede vormden.⁴⁶⁰ Als types voor het woongebouw zijn de *galerijflat* en de *portiekflat* belangrijk. Onder leiding van ingenieur A. Bos (Studiegroep Bos) werd in 1946 een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap gepubliceerd: *De stad der toekomst – de toekomst der stad*. In deze studie legden de schrijvers uit dat de basis voor gemeenschapsvorming niet de stad is, maar de wijk. De wijk zou een voedingsbodem moeten bieden voor gemeenschappelijkheid en overzichtelijkheid, iets wat in de stad door zijn chaotische karakter niet meer mogelijk was. Hij zou een zekere ordening, een eenheid van stijl, moeten hebben en zijn omvang zou beperkt moeten zijn, maar toch voldoende mogelijkheden voor *levensuitingen* moeten hebben.⁴⁶¹ De *wijkgedachte* was een van de uitgangspunten van de studiegroep Bos. De Vreeze noemt de publicatie een manifest.⁴⁶² Het was deze wijkgedachte die na de Tweede Wereldoorlog een belangrijk uitgangspunt voor de nieuwe woonwijken vormde. Woongebouwen werden met sobere gevels ontworpen, zoals in de V&W van 1946 uit economische overwegingen was vastgelegd, maar hadden balkons of loggia’s naar een groene gemeenschappelijke tuin en grote ramen bij de woonkamer. De gevels stonden letterlijk naast het groene veld of de buurtstraat. De gevels communiceerden door de repetitie van dezelfde ramen en balkons gelijkheid van woningen en bewoners. De tuin was van iedereen en werd in wezen nagenoeg publieke ruimte. In hoofdstuk 6 wordt daarom nog een keer hierop ingegaan.

Een van de wijken die direct na de oorlog gebouwd werd is Pendrecht in Rotterdam-Zuid (start bouw in 1949, zie ook casestudie). De wijk was door architecte Lotte Stam-Beese (1903-88) ontworpen. Pendrecht bestond uit rijtjeshuizen, galerijflats en portiekwoningen. Nieuw was de *doorzonwoning* als portiekwoning. Dit betekende dat de woonkamer, die in de brede beuk van de woning zat, over de gehele diepte van de woning doorliep. Zowel de ochtendzon als de avondzon (bij een oost/west-oriëntatie van de stroken) bereikte de woonruimte.⁴⁶³ Pendrecht is nog traditioneel op de werkplaats gebouwd, maar met de typische *vroeg-naoorlogse stapelbouwmethode*, een mix van baksteen voor de gevel en prefab betonblokken voor de dragende wanden en vloeren (MUWI of pronto-blokken).⁴⁶⁴ De galerijen en de loggia’s waren van ter plaatste gestort gewapend beton en rustten op ter plaatste gestorte gewapende betonelementen.

459 Hoekstra 2009, 187.

460 Met stempel werd het ensemble van meestal drie types gebouwen bedoeld, dat bij vele uitbreidingsplannen na de Tweede Wereldoorlog net als een patroon van een stempel meermaals naast elkaar herhaald werd. Zo ontstonden buurten en wijken.

461 Bos 1946, 48-54.

462 De Vreeze 1993, 238: “[...] een diepgaande en veelzijdige weergave van de veronderstelde samenhang tussen individuele maatschappelijke ontwikkeling en de kwaliteit van de fysiek ruimtelijke omgeving. Deze samenhang kan beschouwd worden als het axioma bij uitstek voor het streven naar een betere volkshuisvesting en een betere stadsontwikkeling.”

463 Hoekstra 2009, 189.

464 Met de hand tilbare prefab betonblokken met holle tussenruimtes die op de bouw met beton gevuld werden zorgden voor de dragende wanden. Spanbetonbalken met vulelementen zorgden voor dragende vloeren. Zo kon op de bouwplaats op traditionele manier gewerkt worden.

AFBEELDING 5.42 Galerijflats in Pendrecht in Rotterdam, 1955-58. Bron: Artikel van Stam-Beese 'Pendrecht – Rotterdam'.

Door de premieverlening voor prefabricatie door de overheid begon al in 1946 het bouwen met systeemelementen die op de bouwplaats samengevoegd konden worden. De systeembouw deed zijn intrede in de bouw. Zo kon ondanks het tekort aan vakarbeiders een hogere productie van woningen gerealiseerd worden. In 1951 werden de premies stopgezet. Vanaf 1956 begon de overheid met het bevorderen van continucontracten waarin de systeembouw geregeld werd. Opdrachtgever, architect en systeembouwer waren vanaf die tijd contractueel nauw verbonden. De subsidies van rijkswege waren een enorme stimulans voor het omdenken in de gehele bouwproductie en met name in de woningbouw. Het materiaal beton werd nu als basismateriaal voor prefab elementen zeer belangrijk. Voor de Nederlandse woningbouw betekende dit een mijlpaal in de ontwikkeling, voor de gevel van het woongebouw een omslagmoment. De systeembouw had een enorme impact op de gevel omdat de strikte repetitie een grote uniformiteit met zich meebracht. Dit werd ook duidelijk in de V&W van 1951: "Er moet gestreefd worden naar zo eenvoudig mogelijke, gesloten bouwlichamen; verbrokkelde vormen leiden tot hoge bouw- en onderhoudskosten."⁴⁶⁵ De V&W voor het ontwerpen van woningen van 1951 reflecteren de behoefte aan serieproductie. Uitvoerders die bouwsystemen wilden toepassen zouden niet tegen te veel verschillen in maatvoering en detaillering aan moeten lopen.⁴⁶⁶ Uitzonderingen zoals het voor- of terugspringen van een hoek of een erker als accent voor het gemeenschappelijke trappenhuis, verdwenen bijna geheel. De gevels waren "uitgekleed", lieten alleen het noodzakelijke zien.⁴⁶⁷

465 V&W 1951, 16, 3. *Wenken ten aanzien van de vorm en indeling van de woning.*

466 De verdiepingshoogte werd verminderd tot 2,80 meter voor woonvertrekken en 2,60 voor keuken en slaapvertrekken. Gemeenschappelijke trappen moesten standaard zestien treden bevatten.

467 De galerijflats in Pendrecht van de architecten Jos de Jonge (1887-1965) en Leo de Jonge (1919-2009) zijn hier een voorbeeld van. Ze worden als case besproken.

Van 1947 tot 1958 werden in Nederland 62.673 systeemwoningen gebouwd.⁴⁶⁸ In de jaren vijftig zag men de systeembouw nog als een aanvulling op de traditionele bouw.⁴⁶⁹ Voor de afwerking van de gevels van de in systeembouw vervaardigde woongebouwen werden baksteenmetselwerk (buitenspouwblad) en sierbetonelementen gebruikt, om "esthetische en technische redenen".⁴⁷⁰ Afhankelijk van de bouwwijze bleven betonnen randbalken in de gevel zichtbaar die de verdiepingen nadrukkelijk lieten zien (Systeem MUWI of Pronto stapelbouw). Bij de montagebouw werd zo veel mogelijk van hele bouwdelen gebruikgemaakt, bijvoorbeeld dragende wanden, dragende vloeren of middelgrote gevelelementen inclusief de kozijnen. In de gevel waren dan de naden van deze elementen zichtbaar. Het systeem Nemavo-Airey was een Engels systeem voor montagebouw met betonnen prefab bouwonderdelen dat werkte met kleine elementen (voorbeeld is de woningbouw in Slotervaart, Amsterdam).⁴⁷¹ De elementen waren in de gevel te herkennen en zorgden voor een heel nieuw beeld. De overheid drukte door de subsidies en de continucontracten, maar ook door keuzepannen, een sterk stempel op de gevels van het woongebouw. In heel Nederland ontstonden vergelijkbare woongebouwen.

AFBEELDING 5.43 Voorbeeld van een gevel in gietbouw met bakstenen gevelafwerking, in 1959 gepubliceerd.

AFBEELDING 5.44 Voorbeeld van een gevel in stapel- of montagebouw met bakstenen gevelafwerking, in 1959 gepubliceerd.

468 *Polytechnisch Tijdschrift* 1959 uitgave B *De systeembouw in Nederland*, 110b-121 b – schrijver onbekend. De hoogste productie lag in het jaar 1951 met 11.130 woningen.

469 *Polytechnisch Tijdschrift* 1959, 111b. In het artikel wordt duidelijk dat men in de toekomst volledige prefabricatie verwachtte en een productiestijging van 14.000 woningen per jaar naar 25.000 woningen op korte termijn en uiteindelijk zelfs 80.000 woningen mogelijk zou zijn.

470 *Polytechnisch Tijdschrift* 1959, 113b.

471 Edwin Airey (1879-1955) was ingenieur en directeur van W. Airey and Sons in Leeds en had dit systeem ontwikkeld.

AFBEELDING 5.45 Foto met de zichtbare randbalken waar de MUWI-blokken met de spanbeton vloerbalken verbonden werden, in 1959 gepubliceerd.

AFBEELDING 5.46 Voorbeeld van een gevel in montagebouw met middelgrote gevelelementen, in 1959 gepubliceerd.

In 1951 verschenen de V&W met nieuwe eisen aan gesubsidieerde woningen; voor het eerst werden balkons met minimaal 2 m² oppervlakte geëist. Trappenhuizen moesten voortaan verplicht van daglicht worden voorzien. De verdiepingshoogte werd op 2,80 m vastgelegd voor woonvertrekken en op 2,60 m voor andere kamers. Vooral de eis om iedere woning van een balkon te voorzien heeft impact op de gevel gehad. De woningen waren hierdoor makkelijk af te lezen. Door de V&W van 1951 lagen de trappenhuizen van het portiek nu altijd aan de gevel en werden soms de enige verticale onderbreking. Niet alleen de systeembouw, maar ook de strengere eisen van het Rijk bepaalden de gevel.

Experimenten met betrekking tot de toegang van woongebouwen kwamen in de vroeg-naoorlogse jaren niet voor. Men bouwde steeds nagenoeg dezelfde plattegronden, er werden zelfs keuzeplannen ontwikkeld en daardoor werd gestuurd op welke functie waar hoorde te liggen (zie hoofdstuk 7 *De gevel en het private wonen*). De galerijflat werd een in iedere nieuwe woonwijk aanwezige typologie. Pas in de loop van de jaren vijftig waren er veranderingen merkbaar met betrekking tot ontsluiting, geveldetails, grootte van de ramen en balkons, maar ook veranderingen door het groter wordende belang van auto's en parkeerplaatsen.

De plannen van Huig A. Maaskant (1907-1977) en Van Tijen aan de Groenendaal in Rotterdam voor woongebouwen van zes of zeven verdiepingen, van 1953 tot 1955 gerealiseerd, zijn voorbeelden van luxere woongebouwen met parkeerplaatsen. De woningen vallen enigszins buiten het kader van de focus op het woongebouw omdat de begane grond door winkels werd gebruikt, maar zijn wel een relevant voorbeeld van woongebouwen met een plint van winkels op de begane grond. De gevel was samengesteld uit de elementen balkon, raam en half inspringend balkon. Deze elementen namen bij iedere woning bijna de gehele gevelbreedte in beslag. Alleen de met baksteen beklede *penanten* bleven als massieve delen bestaan. De woningen hadden een balkon aan de voorzijde (straatzijde), waar ook de woonkamer lag; de galerij, vluchtrappenhuizen en de lift lagen aan de achterzijde, de noordzijde, waar de keuken en de slaapkamer lagen. Aan de zuidgevel waren *zonweringen* aangebracht, bestaande uit permanente horizontale stalen roosters boven de grootste glazen ruiten. Het vele glas maakte elementen noodzakelijk die bij Pendrecht bijvoorbeeld nog niet aanwezig waren: het rooster als zonwering en het *windscherm* van draadglas aan de zijkant van de balkons. Deze fungeerden tegelijkertijd ook als *privacyscherm*.

Penant: Het gedeelte van een muur tussen twee openingen, vensters of deuren. De hoogtemaat is groter dan de breedtemaat.⁴⁷²

Windscherm: Scherm komt van het werkwoord bescherming. Het gaat om een element dat tegen de wind beschermt. In de woningbouw komt dit element vooral voor bij hogere stapeling van woningen bij het balkon of dakterras omdat de wind hier sterker aanwezig is.

Zonwering: Een wering tegen de zon, de zon wordt tegengehouden. De zonwering kwam op toen de ramen groter werden en de zon tot oververhitting van de ruimte kon leiden.

Privacyscherm: Bescherming tegen inkijk van buitenstaanders. Vaak wordt een privacyscherm op terrassen of balkons toegepast om inkijk van bijvoorbeeld de burens te voorkomen.

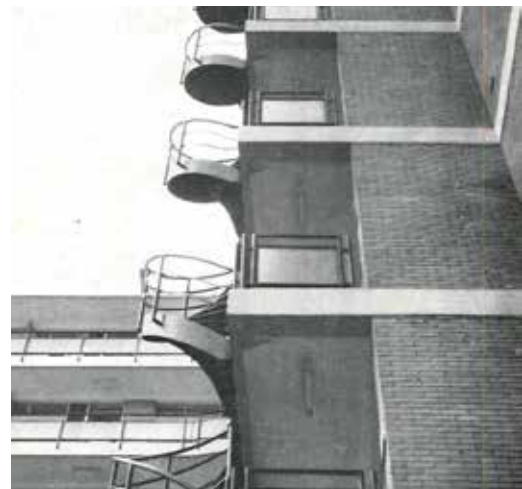
AFBEELDING 5.47 Galerijwoningen Groenendaal te Rotterdam 1953-55, architecten Maaskant & Van Tijen .

AFBEELDING 5.48 Detail van de balkons.

AFBEELDING 5.49 De achterkant van het gebouw laat lange functionele galerijen zien. Vluichtrappenhuizen aan het einde van de galerijen.

In de woningbouw leidde de productiestijging tot hogere gebouwen en werd een lift noodzakelijk. In 1956 werd door de wet verplicht alle liften te testen. In de V&W van 1965 werd de lift verplicht boven een hoogte van 8,60 meter (de vierde verdieping). De V&W van 1965 waren aan de ene kant op het verhogen van de productie gericht, aan de andere kant echter ook op woonkwaliteit, en dat hield ook een lift in.

We zien na 1955 in de woningbouw voor de middenstand een verandering van de gevel ontstaan, bijvoorbeeld woongebouwen met een bijdrage van een kunstenaar, meestal boven de entreedeuken van de portiek met een Sgraffito-plaat en grote luifels boven de entree als extra articulatie.⁴⁷³ De woningen aan de Sportlaan in Den Haag van architect Piet Zanstra (1905-2003) laten dit zien. Het parkeren werd opgelost in de kelder, die een meter boven het maaiveld uitstak. De gevel van deze vijf verdiepingen was symmetrisch opgebouwd. De entree was met een ver uitstekende luifel en een keramieken tegelplaat erboven gearticuleerd. Ieder portiektrappenhuis was van een lift voorzien. De ramen van het trappenhuis hadden een betonnen frame als omkadering die, wit geschilderd, zich duidelijk onderscheidde van de gele baksteenmuren. Kleine loggia's gelegen voor de keuken maakten in de gevel een overgang van trappenhuis naar woning duidelijk. Aan de zuidoostzijde, gelegen aan een park, was een tweede loggia en voor de bovenste woningen een dakterras. De wanden van de loggia's waren met blauw geglazuurde tegels bekleed. De loggia's hadden, net als de ramen van het trappenhuis, een betonkader. Hierdoor ontstond een kleurspel van geel (baksteen), lichtgrijs (beton) en blauw (loggia).

De vierde verdieping had geen loggia aan de zuidoostzijde. Hier vulden grote glazen puien zonder negge bijna de gehele buitenwand. De dakrand (die een kroonlijst vormt) en de terugspringende vijfde verdieping sluiten de gevel af. De betonnen zonwering (de betonnen balk loopt rondom) zorgde voor ordening in de gevel. Hierdoor kon de vorm als één geheel waargenomen worden. De woongebouwen van Zanstra aan de Sportlaan hadden een rijkdom aan details in de gevel die lieten zien dat architecten door geveldetails tot accenten van het gevelbeeld konden komen. Het *terras* van de begane grondwoning zorgde ervoor dat de parkbezoekers niet direct tot aan de zuidgevel konden komen, de loggia's en de kroonlijsten zijn elementen die als filter fungeerden. Gietbouw, metselwerk en prefab elementen voegden zich hier samen tot een geheel. De vloeren waren ribbenvloeren (Cusveller vloeren, tot 1965 gebruikelijk), de gevel was gemetseld en nam een aantal sierbetonelementen in zich op. Het materiaal beton werd in deze jaren niet alleen belangrijk als basis voor de systeembouw, maar ook als materiaal voor toevoegingen in de gevels: er werd ook esthetisch mee geëxperimenteerd. Het plan van Zanstra liet dit zien.

Terras: Het woord is afgeleid van het Latijnse woord terra, dat aarde betekent. Het werd verder ontwikkeld in de middeleeuwen tot terracia – een versterkt platform.⁴⁷⁴ Een terras is een meestal private buitenruimte als een platvorm in contact met de aarde.

Dakterras: Een buitenruimte op het platte dak van een huis.

473 Haslinghuis 1986, 328. Het woord *Sgraffito* komt uit het Italiaans *scraffiare* en betekent krabben. Het is een versieringstechniek waarbij verschillende gekleurde pleisterlagen op elkaar aangebracht worden en daarna gedeeltelijk weer uitgekrabd. Er ontstaat dan een tekening.

474 Philippa, Debrabandere & Quak 2009, dl.4, 374.

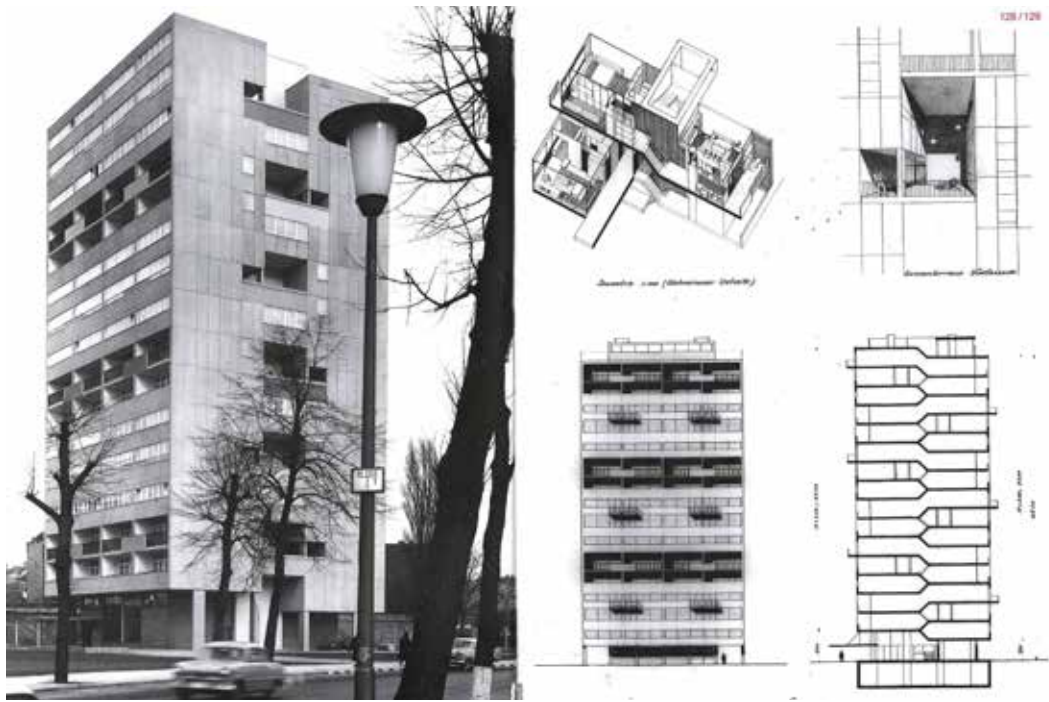
AFBEELDING 5.50 Foto van de woningen aan de Sportlaan, Den Haag 1956, architect Zanstra.

AFBEELDING 5.51 De voor- en achtergevel van de woningen aan de Sportlaan, Den Haag 1956, architect Zanstra.

5.3.10 De woning als ondergeschikte cel van een machine

Een bijzondere bijdrage voor een woongebouw leverden de Nederlandse architecten Jo van den Broek (1898-1978) en Jacob B. Bakema (1914-1981) met een ontsluitingstype dat in Nederland voor woongebouwen niet gebruikelijk was, de *corridor*, een inwendige gemeenschappelijke gang. Ze pasten hem toe in hun woongebouw voor de *Internationale Bauausstellung* in Berlijn (Interbau) in 1957.⁴⁷⁵ De woningen waren in splitlevel om een corridor heen georganiseerd, hoofdorïentaties waren oost en west. Dit maakte dwarsventilatie mogelijk en de splitleveloplossing bood een grotere ruimtelijkheid dan een traditionele éénlaagse woning. De splitlevel woningen hadden twee, respectievelijk drie lagen. Van den Broek en Bakema pasten de corridor later ook in Nederland toe.⁴⁷⁶

AFBEELDING 5.52 Het woongebouw in Berlijn van architecten Van den Broek en Bakema, gebouwd voor de Interbau 1957. Links een foto, rechts het ontsluitingsprincipe, aanzicht en doorsnede van het gebouw. De zes balkons (zie geveltekening) zijn in de uitvoering verdwenen. De drie horizontale vensterbanden zijn verschillend qua hoogte van de band: de middelste is hoger omdat hier ook woonkamers achter liggen, de andere zijn voor slaapkamers. In de zijgevel is de loggia veranderd. De loggia's waren tijdens de ontwerpfase opener. Voor de uitvoering is kennelijk ervoor gekozen de woningen aan de kop van het gebouw meer vloeroppervlakte te geven en ramen naar de zijkant.

475 In 1962 werd dit gebouw in *Bouwkundig Weekblad* gepubliceerd.

476 DASH 2010, 98-105. *De woningplattegrond. Standaard & Ideaal*. In 1964 bij de Elvirafat in Delft, hoogbouw met woning-differentiatie van één- tot aan vijfkamerwoningen, en in het ontwerp voor het streekplan Noord-Kennemerland (1957-59). Het splitlevel type werd ook bij de hoogbouw van de woonwijk 't Hool in Eindhoven (1960-73) toegepast, hier echter met een galerijontsluiting

Nieuw was deze ontsluitingstypologie in de woningbouw niet. Le Corbusier had de corridorontsluiting bij meerdere van zijn gebouwen toegepast, hij noemde het de *rue intérieure*. Het idee ging al terug tot zijn plan Obus voor Algiers, ontworpen in 1930, een zeer ambitieus project dat twee voorsteden van Algiers door een nieuwe straat met ingebouwde woningen voor zo'n 180.000 personen zou verbinden. In zijn later gerealiseerde *Unité d'habitation* in Marseille (later ook in Nantes-Rezé, Berlijn, Briey-en-Forêt, Firminy) werd het idee van de *rue intérieure* uitgevoerd, de interne straat die aan weerszijden woningen kon ontsluiten, die vervolgens een over de gehele diepte van het gebouw doorlopende boven- of benedenverdieping hadden zodat de woning optimaal van het uitzicht kon profiteren.

Le Corbusier zag de *Unité d'habitation* in Marseille als een totaalconcept voor een modern woongebouw met gemeenschappelijke voorzieningen, de woonmachine met woningen, ondergeschikt aan het totaalbeeld en toch door de repetitie van de elementen afleesbaar. De *Unité* was met moderne middelen gebouwd: een onafhankelijk skelet van gewapend beton, secundaire staalementen voor de woningen en betonelementen voor de gevel; ook de zonneschermen waren van beton. Het gebouw straalde de kracht uit van een machine en het overschreed alles wat in de woningbouw tot dan toe gebouwd was. Het straalde een heel andere geest uit en had een andere reikwijdte dan de meeste woongebouwen in Nederland in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Het was een statement voor een nieuwe weg in de woonarchitectuur. De *rue intérieure* (in Nederland bekend als de *corridor*) was hier niet gebruikelijk. Galerij- en portiekwoongebouwen kwamen veel meer voor. Een corridor ligt verborgen, alleen de entree op de begane grond is leesbaar. Het gebouw van Van den Broek en Bakema in Berlijn toonde evenmin de corridor, alleen de zijgevels verrieden door grote openingen de corridors enigszins. Opmerkelijk is dat hier geen luifels, uitstekende balkons, kroonlijsten of uitstekende betonkaders gebruikt werden. De vorm zelf, helemaal met prefab betonplaten bekleed, spreekt het meest: een monoliet, heel sterk in zijn waarneembaarheid, met diepe inkervingen als loggia's.

Corridor: Een corridor is een lange gang in een gebouw waarop verschillende kamers of woningen uitkomen. Ook wordt een smalle strook tussen twee territoria corridor genoemd. Het woord corridor is geleend van het Italiaanse corridore.⁴⁷⁷ De etymologische oorsprong ligt in het Italiaanse woord correre, dat rennen betekent.

De invloed van de internationale architectuur had al meermaals een sterke indruk op het Nederlandse woongebouw achtergelaten. Al in 1910 werden de monumentale woongebouwen van Paul Mebes gepubliceerd, in de jaren dertig de woonwijken in Frankfurt en Berlijn en na de Tweede Wereldoorlog het *Hansaviertel* in Berlijn, een internationale tentoonstelling. De *Unité d'habitation* van Le Corbusier stond voor eenheid van wonen in een tijd van massaproductie en ondergeschiktheid aan de machine. In Nederland zou het echter pas in de jaren zestig tot hoogbouw op grote schaal komen. De vroeg-naoorlogse woningbouw in Nederland, met beperkt materieel en een strikte handhaving van de tijdens de oorlog uitgewerkte ideeën van hoe de woningbouwplattegronden maar ook de gevels eruit zouden moeten zien, begon aan het einde van de jaren vijftig door de expansie en differentiatie niet meer te voldoen aan de behoefte.

5.3.11 Van de Nederlandse expansie tot de vervreemding van de gevels

Prognoses over bevolkingsgroei zorgden in Nederland in de jaren zestig voor een sterke druk om de productie van woningen op te voeren.⁴⁷⁸ In de *Nota's Ruimtelijke Ordening* van 1960 en 1966 kwam deze druk naar voren.⁴⁷⁹ Minister Bogaers (1965/66 minister voor Volkshuisvesting) wilde de productie van woningen opvoeren naar 100.000 woningen per jaar.⁴⁸⁰ Industriële uitvoering en standaardisatie waren noodzakelijk om deze norm te halen. Nieuwe woonkernen (groei-kernen) in de nabijheid van bestaande steden, en nieuwe steden (Almere en Lelystad) moesten het woningprogramma opnemen.⁴⁸¹ Het seriematig produceren, de inzet van prefab-elementen en de lift lieten deze vergroting toe. Andere woongebouwtypes ontstonden, bijvoorbeeld de woontoren, ook *torenflat* genaamd. Met *flat* wordt een woning in een woongebouw bedoeld die slechts één verdieping heeft. Het is een begrip dat in Nederland zeer ingeburgerd is en men spreekt dan ook over een *flatgebouw*.⁴⁸²

De aspecten kwaliteit en wooncomfort uit de V&W werden nu belangrijke aspecten. Een woning diende een buitenruimte van 6 m² voor een terras en 3 tot 4 m² voor een balkon te hebben, en ten minste één buitenruimte per woning moest goed liggen ten opzichte van de zon. Portalen, gangen en deuren werden op minimaal 1 m breedte vastgelegd. De gemeenschappelijke ingang en het trappenhuis moesten uitgevoerd zijn in schoon metselwerk (baksteen of gekleurde kalkzandsteen) en gepleisterde wanden moesten een watervaste afwerking krijgen. Gebouwen moesten nu ook voldoen aan een thermisch en akoestisch filter (betere geluidsisolatie); ook dit laat de hogere eisen aan wooncomfort zien. Dat met een hoge mate van standaardisatie gewerkt moest worden, lieten ook de eisen aan het werken met een modulair systeem zien: vloeren, wanden, kozijnen, radiatoren dienden een modulaire maat te hebben, waarbij in de V&W als basismoduul 100 mm vastgelegd werd. Nominale hoogte van radiatoren was 30, 40, 45, 50, 60 en 100 cm.

In 1958 werd het complex *Sloterhof* in Amsterdam opgeleverd; architect was Johannes F. Berghoef (1903-1994). Drie jaar later werd er een torenflat aan toegevoegd (twaalf verdiepingen met vier woningen op iedere verdieping). Om een beeld te geven van de maat van Sloterhof: de wijk omvatte dertien portiekflats van vier verdiepingen, drie bouwblokken van zeven verdiepingen en een *torenflat*.⁴⁸³

478 Van Rossem 1992, *Waar wij wonen*, in: NAI Jaarboek 1991-92, 17, 18.

479 www.eerstekamer.nl/pkb/nota_ruimte: "Nota Ruimte: Deze Planologische Kernbeslissing (pkb) (TK nr. 154) bevat de visie van het kabinet op de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. De pkb bevat de ruimtelijke bijdrage aan een sterke economie, een veilige en leefbare samenleving en een aantrekkelijk land. Waarbij speciaal aandacht wordt geschonken aan het scheppen van de juiste condities voor het toepassen van ontwikkelingsplanologie." In de 1e Nota van 1960 werd het advies uitgesproken om de groei van de bevolking tot 1980 (gesproken werd van 14 miljoen inwoners in Nederland) zo op te lossen dat een overmatige bevolkingsagglomeratie in de Randstad voorkomen zou worden. De "bestaansbronnen" (arbeidsplaatsen) moesten harmonisch verspreid worden over het land, echter zonder de groei van het westen te belemmeren. De Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (1966) sprak over een geschatte bevolking van 20 miljoen in het jaar 2000 (het werden er een kleine 16 miljoen).

480 Van Rossem 1992, 18.

481 Hoekstra 2009, 195.

482 Philippa, Debrabandere & Quak 2005, dl.2, 92. *Flat* betekent etagewoning, een verdieping van een huis of hotel. Het woord is ontleend aan het Brits-Engels *flat*, verdieping van een huis. Ook verwant in de Germaanse talen zijn mnl. *vlet*, *vlakke*, *bodem*. De oorsprong van het woord laat zien dat het om een vlakke woning op een verdieping gaat.

483 Jan Frederik Staal (1879-1940) had 1930-31 al een toren uitgevoerd, de Kondor aan het Daniël Willinkplein in Amsterdam.

AFBEELDING 5.53 Een galerijgebouw in Slotershof in Amsterdam, in 1958 opgeleverd, architect J.F. Berghoef.

AFBEELDING 5.54 De naar de tuin gerichte gevel.

Het hele complex was uitgevoerd in het Airey-systeem.⁴⁸⁴ De schaalvergroting van het woongebouw daagde architecten weer uit om de verschijning van de soms enorme gevelwanden van geledingen te voorzien. Slotershof had zeven verdiepingen; de eerste woonverdieping huisvestte kleine woningen, daarboven waren drie maisonnettes gestapeld die via drie galerijen ontsloten werden (op de eerste, tweede, vijfde en zesde verdieping). De galerijen (per twee verdiepingen samengevat) werden als een sterk horizontaal accent in de gevel ingezet en in de andere hoofdgevel werkten groepen van vier balkons als ritmerend element. De Slotershof viel nog onder de V&W van 1951 waarin balkons van 2 m² geëist werden. De gevelbeplating prentte een net van dunne lijnen op de gevel dat bij een eerste indruk niet opviel, maar dichterbij wel. De hoofdvorm was duidelijk waarneembaar en de twee galerijen sprongen alleen al door de lichte kleurstelling meteen in het oog. Een deel van de strook stond op kolommen en gaf een doorkijkje naar het buurtgroen. De beëindiging van de lange strook werd door de trappenhuizen vormgegeven, aan één zijde verborgen achter een gesloten wand die het gebouw een visueel houvast gaf, aan de andere zijde door een open vluchtrap. De uitstekende betonluifel markeerde de ingang.⁴⁸⁵

Een ander project viel in de jaren van productieverhoging op: de woonwijk *Het Breed* in Amsterdam-Noord. Gebouwd door de architect Frans van Gool (1922-2015) tussen 1962-68, viel het in de tijd net voor de V&W van 1965.⁴⁸⁶ Het Breed werd in veel kranten en tijdschriften gepubliceerd als een gerealiseerd studieproject voor een complete stadswijk.⁴⁸⁷ De bijzondere gevels zorgden echter ook voor associaties als “vogelkooi met voederbakje”.⁴⁸⁸ Over het algemeen waren de recensies echter zeer positief. Het Breed zou aan de wensen van de bewoners tegemoetkomen: een moderne wijk die de mens weer centraal stelde. Bijzonder was dat van de elf gebouwen er tien uit twee met negentig graden aan elkaar gezette stroken samengesteld waren.

484 Liebrechts 2012. www.bestaandewoningbouw.nl. In Nederland zijn tussen 1949 en 1968 zo 8500 woningen in dit systeem gebouwd, waarvan ca. 5000 in Amsterdam. “Kenmerkend voor de Airey-woningen zijn de dragende gevels, die samengesteld zijn uit licht betonnen stijlen met dunne plaatjes van beton (40 mm). De vloer- en dak draagconstructie bestaat uit lichte stalen liggers met houten balken. De woning scheidende wand is opgebouwd uit sintelbetonblokken (B2-blokken), met specifieke elementen voor leidingen en kanalen. Het merendeel van de bouwonderdelen is geprefabriceerd en op het werk gemonteerd.”

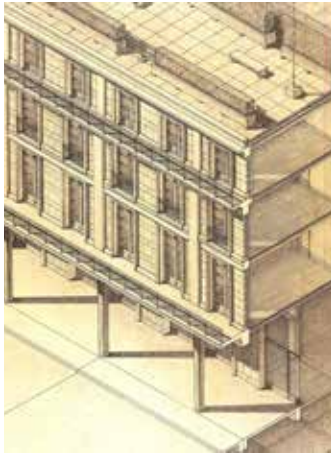
485 De Slotershof wordt vandaag de dag als cultureel erfgoed gezien als “eerste, grootschalige woningbouwproject dat na de Tweede Wereldoorlog moest voorzien in de enorme woningbehoefte in Nederland.” http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/amsterdam_slotershof.pdf.

486 Het project is in hoofdstuk 8 ook als case geanalyseerd.

487 *Het Bouwwerk*, 21 juni 1958, Den Haag.

488 *Het Vrije Volk*, Amsterdam 29 november 1967.

De gebouwen waren door galerijen en verbindingsbruggen op de derde verdieping zo met elkaar verbonden dat twee clusters van gebouwen ontstonden en de bewoners ongeveer de helft van de wijk via de doorlopende galerij konden bereiken. Deze galerijen waren publiek toegankelijk en door open trappenhuisen en enkele liften te bereiken (door de renovatie in 2014 is dit veranderd). Aan de begane grond was een open toegang gesitueerd voor woningentrees en bergingen. Bij de woning onder en boven de galerij leverde de extra diepte van de galerij twee kamers meer op. Opmerkelijk was ook de gevel. De lengte van de blokken werd ritmisch gevat door twee elementen: de kolommen die voor de puien waren gezet en ook op de verdieping van de galerij toegepast waren, en de balkons die tot groepen samengevat waren en de gevel sterk ordenden. De prefab betonnen vloeren waren zichtbaar als ordenende horizontale lijnen in de gevel. De kolommen creëerden een voor de gevel geplaatst transparant scherm. Niet alle kolommen waren constructief nodig; het ging Van Gool hier om het creëren van een homogeen beeld. Hij wilde de anonimiteit van het wonen in de gevel laten zien, een gevel die totaal niet meer liet zien wat er waar achter de schermen gebeurt, behalve bij de balkons, waarachter de woonkamer lag. Van Gool was er heel duidelijk over dat Het Breed nooit zo was ontstaan als hij niet de wederopbouw van het stadcentrum van Le Havre van architect Auguste Perret (1874-1954) had gezien, hieronder afgebeeld.⁴⁸⁹ Hier werd prefab beton ordenend en esthetisch ingezet.

AFBEELDING 5.55 Een axonometrie van de doorsnede, project Le Havre, in de jaren 1945 tot 1964 door de gebroeders Auguste & Gustave Perret herbouwd. De architecten werkten met galerijen op enkele verdiepingen en een heel strenge geleding door penanten en horizontale lijnen.

AFBEELDING 5.56 Foto van de gevels in Le Havre.

489

Colenbrander 2005, 73. "Het werken aan mijn plan was een ontlasting van wat ik de afgelopen jaren tot me had genomen. Het spitste zich toe op de gedachte van de verhoogde straat, maar vooral was er het idee van een tot expressie gebrachte anonimiteit. Dat had ik nooit kunnen bedenken zonder Perrets werk in Le Havre. Ik was ook wel geboeid door Haussmann, maar door Perret kwam ik tot een echte overtuiging dat het zo moest."

AFBEELDING 5.57 Foto van Het Breed, een woonwijk die tussen 1962-68 door architect Frans van Gool ontwikkeld werd.

Het Breed laat woongebouwen zien, met elkaar verbonden via galerijen tot een buurt. De straat op maaiveldniveau werd overgelaten aan de auto's, de galerij op de derde verdieping werd een alternatieve straat. De filosofie van Alison en Peter Smithson, *the street in the sky*, moest een buurtgedachte terugbrengen die langzaam door het toenemende verkeer verdwenen was. Het Breed was een van de Nederlandse voorbeelden waarin de impact van de repetitie tot een zeer uitgewogen beeld heeft geleid. De gevel liet de woonkwaliteit van lichte en ruime woningen zien en de betonnen kolommen zorgden voor een sluier die exclusiviteit uitstraalde, maar ook anonimiteit.

Het opvoeren van de productie van woningen leidde in 1964 tot een nieuwe ontwikkeling: de tunnelbekisting, bedacht door het projectontwikkelingsbureau Eesteren Rationele Aanpak (ERA). De tunnelbekisting had het enorme voordeel dat de ruwbouw op de bouwplaats gebeurde en er veel minder transport nodig was en dat het bouwen veel sneller ging. De ERA-woning was een casco plattegrond met een breedte van 7,80 m en flexibel in te delen. Balkonelementen, gevelelementen en inbouw werden door ERA ontwikkeld. De woning werd als *ERA flat* bekend. De gevelelementen bestonden uit houten prefab kozijnen met grote glasinfillingen, de binnenwanden sloten hierop aan. In 1970 ontwikkelde ERA de sterflat. De ERA-flat werkt als een enorme muur in het landschap. Als ensemble vormden ze stempels die veel groter waren dan in de jaren vijftig. De woning was als een deeltje in een wand die zo groot leek dat het individuele deeltje niet meer telde. In 1967 legde architect Rein Fledderus (1910-1970), die esthetische begeleider van de ERA-bouw was, de flexibiliteit op stedenbouwkundig niveau uit. Door de mogelijkheid van een knik in het gebouw zou de ERA-flat zich naar de topografie kunnen voegen.⁴⁹⁰ Dit had tot gevolg dat het gebouw in zijn massa en lengte vanuit voetgangersperspectief niet meer geheel waarneembaar was. Het woongebouw visueel niet meer te kunnen bevatten lijkt een vervreemdende gewaarwording.

AFBEELDING 5.58 Woonwijk Bijlmermeer in Amsterdam, 1962-73.

AFBEELDING 5.59 De Torenflats in Amsterdam, 1961-67, architecten Wieger Bruin (1893-1971) en bureau Vink en Van de Kuilen.

De woonwijk *Bijlmermeer*, van 1962 tot 1973 in Amsterdam gebouwd, droeg enerzijds ideeën van de CIAM en de functionele stad met zich mee, anderzijds ook de prefab mogelijkheden. In de geschiedenis van het woongebouw was met de Bijlmer een maximum bereikt, voor de mens een boodschap vertellend van een cel in een grote bijenkorf, anonimiteit, massa en repetitie. Hoekstra noemde de bouw van Bijlmermeer “op alle fronten achterhaald”,⁴⁹¹ waarmee hij de maat van de gebouwen en van de wijk bedoelde. Gedachten en discussies over wonen in kleinere buurten waren al luider geworden, vooral onder architecten. Aldo van Eyck, Herman Hertzberger, Piet Blom en andere architecten vormden in Nederland de kern van deze discussies over een menselijke schaal en de publieke ruimte. In de stadsvernieuwing begon men het bestaande meer te waarderen en niet altijd meer voor sloop en nieuwbouw te pleiten.⁴⁹² In de Bijlmermeer werden in een honingraatpatroon op negen lagen 16.832 woningen gebouwd. Van kleinschaligheid en inspraak was daar geen sprake geweest. In Nederland werd in deze grootschaligheid geen ander project gebouwd.⁴⁹³

Grootschaligheid reflecteerde ook in de *torenflat*.⁴⁹⁴ Het begrip *toren* legt de associatie met een kerk-, uitzicht- of vestingtoren die meestal hoog en compact in zijn oppervlakte is. De ontsluiting van de woningen in een torenflat gebeurt via de lift, het trappenhuis wordt een vluchtroute. De weg naar de woning wordt anders dan in een galerijflat, waar de bewoner een lage weg over de galerij af moet leggen om naar zijn woning te komen. De toren is veel compacter in zijn ontsluiting. De lift brengt de bewoner naar een hal van iedere verdieping.

491 Hoekstra 2009, 191.

492 Zie ook hoofdstuk 6.

493 De Vreeze 1993, 335.

494 De Vreeze 1993. De definities van hoogbouw lopen uiteen. Als algemene definitie voor de stapeling van woningen noemde De Vreeze de Kwalitatieve Woning Documentatie van het ministerie van VROM: “hoogbouw bij meergezinshuizen in zes lagen of meer”, 324.

In 1969 werden de torenflats in Amsterdam van de architecten Wieger Bruin, Vink en Van de Kuilen gepubliceerd.⁴⁹⁵ Het woongebouw als toren werd een nieuw type, maar zou in Nederland tot in de jaren tachtig minder gebouwd worden dan de galerij- en de portiekwoning. De gevel van een toren werd als een icoon in het landschap. De herkenbaarheid van een toren was eenvoudiger dan die van een strook zonder einde.

De V&W van 1965, maar ook de vooruitgang van de technische mogelijkheden hadden de productieverhoging aangedreven. Het Rijk deed er alles aan om de woningproductie te stimuleren. Waren de naoorlogse jaren en de jaren vijftig een tijd van eerste technische verbeteringen in de prefabricatie, in de volgende decennia leek de ontwikkeling snel tot een optimale massaproductie te komen. Portiek en galerij waren gebruikelijke toegangen geworden. In de eerste grootschalige projecten werden galerij en balkon als ordenende architectonische elementen ingezet om de schaalvergroting op te pakken. Functionalistische ideeën en de ervaringen uit de laatste decennia zorgden voor gebouwen die leesbaar waren, met duidelijke groeperingen van balkons, articulatie bij ingangen, galerijen en balkons. Projecten als de Sloterhof en Het Breed lieten uitgekende ontsluitingen zien. Maisonnettes aan een galerij, een thema dat het Justus van Effencomplex al had laten zien, werden grootschalig ingezet. Het Breed bood een gelaagdheid van de gevel. Van stad tot aan de voordeur van de eigen woning kende de gevel een hiërarchie van publiek via een collectieve galerij tot een, via een portaal toegankelijke, zeer private kleine trap voor maar drie woningen. De gewilde uitstraling van anonimiteit was hier niet onaangenaam of vervreemdend. Met de ERA-flat werd het woongebouw in tunnelbekisting vervaardigd, werden de gevelelementen kant en klaar aangeleverd en sloten binnenwanden erop aan. Met de Bijlmer was de ontwikkeling uitgeput. Het woongebouw als een nieuw type was dermate sterk ondergeschikt aan productiestromen dat alle accenten behalve de hoofdentree volledig weggerationaliseerd waren. Het begrip woongebouw paste niet meer, de bewoner deelde een collectieve trap of een galerij niet meer met enkele andere partijen, maar er was sprake van een massa die collectieve ruimtes gebruikte. Het project Bijlmermeer vormde een sluitsteen in een fase van grootschalig bouwen en industrieel vervaardigen. In 1973 wijzigde ook ERA zijn koers en begon met laagbouwoningen.⁴⁹⁶

5.3.12 De gevel die kleinschaligheid biedt en ruimte voor invulling overlaat

In 1960 publiceerde D. de Jonge, ambtenaar van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, een serie rapporten over zijn onderzoek naar *Woonstijlen en woonwensen*.⁴⁹⁷ Hieruit kwam naar voren dat de bewoner op privacy en een eigen huis met tuin gesteld was, maar niet op een etagewoning. Over het algemeen vond men de balkons in etagewoningen te klein en de woningen waren gehorig. Positief werden de grote ramen en de collectieve tuin beoordeeld. Het werd duidelijk dat bewoners graag zouden willen verhuizen uit hun etagewoning. Eind jaren zestig was de omslag naar kleinschaligheid en differentiatie van woongebouwen te herkennen. De menselijke maat, woonerven en later inspraak van de burger werden actuele thema's. Een groep architecten, onder wie Aldo van Eyck en Herman Hertzberger, riepen via het tijdschrift *FORUM* in 1959 al op tot een humane architectuur.

495 *Bouwkundig Weekblad* 1969, nr. 6, 133,134,135.

496 Van Graaf 2009, 91.

497 De Vreeze 1993, 321, 322, 333. De Vreeze noemde de tijd vanaf 1953 als tijd voor eerste onderzoeken waarin "eerste nog schuchtere onvrede met de resultaten van de naoorlogse woningbouw" te lezen was.

De ooit zo idealistische droom van wonen in het groen had zich door de massaliteit van de projecten tegen de mens gekeerd, die een ongeziene en ongehoorde partij was geweest, terwijl de bewoner steeds mondiger begon te worden. De gevel en zijn relatie tot de publieke ruimte in zijn directe omgeving was door de massawoningbouw en het toenemende verkeer zeer verstoord. Van Eyck wilde de straat weer dichterbij de mens brengen. De straat werd in deze tijd niet alleen bij nieuwbouwprojecten kleinschalig en als woonstraat of *woonerf* ingezet, maar steden als Delft gaven bestaande straten in woonwijken toevoegingen zoals speeltoestellen, bankjes en bloembakken, en veranderden de straat tot woonerf. De auto was daar eigenlijk niet gewenst en kon alleen stapvoets door de straat rijden.⁴⁹⁸

Woonerf: Het begrip woonerf ontstond in de jaren zeventig toen men in de woningbouw en in de stadsvernieuwing weer kleinschaliger wilde bouwen. Het woonerf is een straat bedoeld voor voetgangers (spelende kinderen), de auto werd gedoogd, maar met drempels, bloembakken, bomen en andere hinder werd dit bijna onmogelijk gemaakt. Een erf is oorspronkelijk een "huis met bijbehorend grond", of een "onbebouwd stuk grond bij het huis".⁴⁹⁹ Bedoeld wordt hier de straat voor het huis die als onbebouwde, vrije plaats aanwezig was. "In een studie uit 1993 naar de kwaliteit van boerenerven als Nederlands cultuurlandschap, wordt het boerenerv gedefinieerd als 'een al of niet omheind stuk grond met gebouwen en onbebouwde ruimten, die samen een eenheid vormen'.⁵⁰⁰

De koerswijziging van minister Schut van het Ministerie van Volkshuisvesting in 1968 was het moment waarop de doelstellingen voor de woningbouw, die vanaf 1945 vooral op kwantiteit gericht waren, gewijzigd werden naar kwalitatieve doelstellingen. Het einde van deze fase, die als laatste fase van sterke bemoeienis van de overheid gezien wordt, ziet De Vreeze in de *Nota Heerma* van 1989, waarmee de overheid zich uit de (financiële en organisatorische) verantwoordelijkheid van de woningbouwprojecten terugtrok.⁵⁰¹ Dit was een keerpunt in de Nederlandse geschiedenis van de woningbouw van de twintigste eeuw.⁵⁰² Ook ziet De Vreeze enkele trendbreuken waarmee Schut het woningbouwbeleid in een nieuwe richting wilde sturen. Extra subsidie voor experimentele woningbouw was er één van. Daarnaast speelden er ook allerlei andere stimuleringsmaatregelen voor inspraak, woonomgeving, een ander woonprogramma en voor een betere isolatie. De oliecrisis van 1973 resulteerde in een betere isolatie van gevels, wanden en daken. Vanaf de jaren zestig werd al dubbel glas toegepast. Vergeleken met de naoorlogse woningbouw tot en met de Bijlmerflats werden de gevelopeningen in de jaren zeventig vaak kleiner.

-
- 498 Aangezien het debat hierover zeer uitgebreid was en veel invloed op het wonen en het publieke had, zal hier in hoofdstuk 6 op terug gekomen worden.
- 499 Philippa, Debrabandere & Quak, 2009, 694.
- 500 Van Gameren & Mooij 2010, in: *DASH, Het woonerf leeft*. Artikel: *Erfenissen van het woonerf*, 19.
- 501 De Vreeze 1993, 342-344.
- 502 Duivestijn 1998-99. *Vinex, architectuur van het aanbod*, in: Ibelings 1998-99, p. 27: "In de derde plaats had de rijksoverheid sinds de jaren tachtig de algemene ambitie om zich tot haar 'kerntaken' te beperken. Dat kwam er in de praktijk vaak op neer dat het rijk minder zelf deed en meer wilde overlaten aan lagere overheden en de markt. Voor de volkshuisvesting werd dit uitgewerkt in de nota Heerma, Volkshuisvesting in de jaren negentig, uit 1989. De regering nam hierin afscheid van bijna honderd jaar Nederlandse volkshuisvesting. Vanaf 1901 had de rijksoverheid in belangrijke mate de zorg voor de volkshuisvesting gedragen, met geld en regels, terwijl de gemeentelijke overheid in de praktijk de leiding had bij de ontwikkeling van nieuwbouwwijken. Nu kondigde Heerma een marktconform volkshuisvestingsstelsel aan met 'meer markt, minder overheid' als credo. Aan de miljarden aan rijkssubsidie voor woningbouw zou een einde komen." <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/heerma>: Enneüs Heerma (1944-99) werd in 1986 staatssecretaris van het departement Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer. Hij introduceerde de Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig. Van bouwen naar wonen in 1988.

Hoekstra noemt de richting die de woningbouw in deze tijd insloeg een aan de antropologie verwante architectuurstroming, omdat men weer in het gedrag van de mens in zijn omgeving geïnteresseerd was. Plekken moesten herkenbaar zijn, en mensen moesten zich deze plekken kunnen toe-eigenen. In 1962 initieerde de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) een prijsvraag voor experimentele woningbouw met het doel "een analyse te doen maken waaruit eventueel aanbevelingen aan de overheden ten aanzien van wijzigingen van de huidige voorschriften en werkwijzen kunnen volgen".⁵⁰³

Kleinschaligheid van de woningbouw, erkenning van de individuele behoeften, een democratisch besluitvormingsproces en "een zorgvuldige detaillering van overgangsgebieden" werden de focuspunten van een nieuw beleid.⁵⁰⁴ Wat exact met experimenteel bedoeld werd, bleef echter vaag.⁵⁰⁵ De subsidies stimuleerden architecten om nieuwe ideeën te ontwikkelen. De projecten die toen ontstonden lieten andere benaderingen zowel op het niveau van de wijk als op het niveau van de woning zien.

De nieuwe koers heeft op de gevel een enorme invloed gehad omdat de woongebouwen nu kleiner werden, ongeacht de blijvende eisen (ook wettelijk) in standaardmaten te ontwerpen. De aandacht lag nu veel meer op differentiatie.⁵⁰⁶ De Derde Nota Ruimtelijke Ordening zorgde in de tweede helft van de jaren zeventig met de verstedelijkingsnota voor een zorgvuldigere aanpak van de woningbouw en het "leefklimaat"⁵⁰⁷ in de grote steden. In 1964 richtte John Habraken, schrijver van het boek *De dragers en de mensen* (1961), de SAR op (Stichting Architecten Research) en in 1968 werd de *Stichting Nieuwe Woonvormen* opgericht. Deze had tot doel de uniforme en monotone woonvormen te bestrijden.⁵⁰⁸

Eén project voor experimentele woningbouw werd de Kasbah van Piet Blom (1934-1999), gebouwd in de jaren 1967-74. Het plan was ontworpen voor een locatie midden in het centrum van Hengelo. Het werd gebouwd in een voorstad. De straat voor de voetgangers werd niet op maaiveldniveau maar op de eerste verdieping georganiseerd, op een dek. Een systeem van trappenhuizen zorgde voor de ontsluiting. De woningen zelf waren als geschakelde huizen ontworpen en niet als gestapelde huizen. Vaak was aan een woning een atelier gekoppeld. Het is discutabel waar exact in dit project de grens van het woongebouw naar het private huis ligt. De architect heeft het gehele weefsel als één gebouw beschouwd dat hij *het stedelijke dak* noemde. Een huis zag hij als een cel in zijn geheel, het individuele huis als een representatief element dat ondergeschikt was aan het *weefsel* van het geheel.

503 Lammers, voorzitter BNA ten geleide van de woningbouwprijsvraag 1962 in *Bouwkundig Weekblad* nr. 11, 1964.

504 De Vreeze 1990, in: NAI, *Jaarboek Architectuur in Nederland 1989-90*, 22.

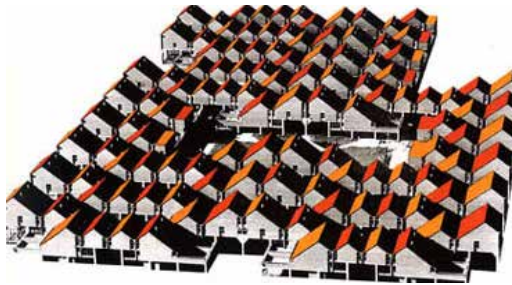
505 Van Es 2006. Het streven naar een waarlijk democratische architectuur. NAI, afdeling Collectie Evelien van Es. Er waren geen vastgelegde criteria voor het predicaat, ingediende plannen werden door een niet-ambtelijke commissie beoordeeld. Belangrijk was dat er een woonmilieu gecreëerd werd dat meer op de bewoners aansloeg, de integratie van wonen, werken en recreëren en gemengde woonvormen.

506 De Vreeze 1993, 342. De Vreeze vat de hoofdthema's van het beleid voor woningbouw van de rijksoverheid vanaf 1968 in vijf thema's samen. 1. De behoefte aan differentiatie, zowel van het beeld als van de functies, 2. Ouderen- en 3. jongerenhuisvesting. 4. Stadsvernieuwing, 5. Regulering van de verstedelijking. Dit beleid was voorgekomen uit demografische veranderingen op de woningmarkt. Er waren nieuwe categorieën woningzoekenden op de markt.

507 Van Rossem 1992, 18: "De oorspronkelijke doelstelling van het ruimtelijke beleid – 'voorkoming van overmatige congestie in de Randstad' – werd nog niet officieel losgelaten, maar er was wel degelijk sprake van een koerswijziging. Het behoud van het leefklimaat in de steden kreeg plotseling grote prioriteit en de regering was bereid om hiervoor diep in de buidel te tasten. De verstedelijkingsnota heeft zodoende geleid tot concreet resultaat, namelijk een ingrijpende verbetering van het wooncomfort in de steden."

508 Directeur van de Stichting Nieuwe Woonvormen was Ab Dien. Leden waren: Jan Verhoeven, Piet Blom, Willem Brinkman, Herman Herzberger, Henk Klunder, Max Risselada, Wiek Roling, Joop van Stigt, Carel Weeber en Nico Witstok. Weeber trok zich snel terug. In 1977 werd de stichting opgeheven. <http://zoeken.nai.nl/CIS/archief/411>.

Bij een woongebouw waarin woningen gestapeld zijn en ontsloten via een portiek of galerij, is de representatie vaak die van het woongebouw en niet van de individuele woning. Zo was ook het stedelijke dak te begrijpen. Het weefsel van woningen had een basiseenheid of werd gedragen door een duidelijke structuur van dragers, trappen en galerijen, structurele elementen die de basis van een invulling vormden (*langue*, de taalstructuur). Het was echter wel de bedoeling dat de bewoners hun individuele huis in dit weefsel zouden herkennen. Ze zouden hun individuele tekens door toe-eigening en invulling inbrengen.⁵⁰⁹

AFBEELDING 5.60 Het stedelijke dak van de Kasbah, architect Piet Blom. Bij dit plan is een woonwijk opgetild naar de eerste verdieping.

AFBEELDING 5.61 Een typische gevel van de Kasbah, tussen 1967-74 gebouwd. De auto's parkeren onder het gebouw, daarnaast biedt het maaiveld ruimte voor collectief gebruik.

In het kader van de experimentele woningbouw ontstonden projecten waarin de bewoner zich zijn huis, de cel in dit weefsel, door inspraak eigen kon maken. Zo ook in het project Molenvliet in Papendrecht, van architect Frans van der Werf (geb. 1937), gebouwd in 1969-76. In Molenvliet werden 122 woningen van verschillende grootte gerealiseerd. De drager werd door de architect vastgelegd, de inbouw door de bewoner. Molenvliet is als project voor vier verdiepingen zonder toepassing van liften ontwikkeld.⁵¹⁰ Van der Werf zag Molenvliet als een doorbraak van de massawoningbouw naar een meer unieke invulling, zonder hoge dichtheden uit te sluiten. Enkele jaren later (1971-82) bouwde hij een woningbouwcomplex in de wijk Lunetten bij Utrecht, waarin de ervaringen uit Molenvliet verder ontwikkeld werden. Zowel Molenvliet als Lunetten kreeg officieel het predicaat *experimentele woningbouw*. Diversiteit en betrokkenheid van de bewoners waren uitgangspunten in beide projecten. De kleinschaligheid en de focus op structurerende elementen zoals de drager, trappen en galerijen had de gevel een heel ander gezicht gegeven. De bewoner kon hem zelfs voor een deel mede bepalen door individuele invullingen eraan te geven. Lange bakstenen penanten gaven de plaatsen van het kader aan, ze liepen bij de goot en de nok zelfs door. Het kader werd door een bakstenen detail gearticuleerd. De bewoner kon de gevel in zijn basis en individuele aanvullingen begrijpen. Het kader van de structuur was zeer bepalend voor de gevel.

509 Het structuralisme maakte gebruik van deze twee termen uit de taalwetenschap. Zie voor uitleg paragraaf 4.6..

510 Van der Werf 1979, *Woningbouw te Papendrecht Project Molenvliet*, in: TU Delft, Documentatie Reader Bouwtechniek (mei 1979), hoofdstuk 4, 11: "De uniformiteit van de massa woningbouw werd toen voor mijn gevoel doorbroken. Het binnen en de relatie binnen-buiten is op elke plek in de drager weer een beetje anders, zodat elke verkavelde woning kan inspelen op het eigene, het specifieke van zijn situatie."

AFBEELDING 5.62 Molenvliet 1969-76, architect Frans van der Werf.

De experimentele woningbouw kende in Nederland heel diverse resultaten. Naast projecten die kleinschaligheid of participatie kenden, waren er ook projecten ontstaan die weinig navolging gevonden hebben. Bijvoorbeeld het project van bureau INBO, een woonheuvel in Coevering-West in Geldrop. Het ontwerp was in 1971 als experiment goedgekeurd en in 1975 was de woonheuvel gereed. De ontsluiting gebeurde via galerijen of via corridors; de woningen waren over twee verdiepingen georganiseerd (een halve en een hele verdieping) en hadden soms zelfs twee terrassen. Uitzicht en een bijna tuinachtige grote buitenruimte waren hier belangrijke thema's.

AFBEELDING 5.63 Woonheuvel Coevering-West in Geldrop, in 1975 opgeleverd door INBO-architecten. Als een experimenteel project werd subsidie aan dit project toegekend.

AFBEELDING 5.64 Doorsnede Woonheuvel Coevering-West.

Gemeentes gingen ook in de stadsvernieuwing nu over op kleinschaligheid bij nieuwe invullingen voor één of enkele blokken in het centrum. Het woongebouw van de stadsvernieuwingen midden in de oude stad leidde tot andere architectonische reacties. In Amsterdam werden in ongeveer tien jaar (1977-1985) verschillende projecten uitgevoerd. De Nieuwmarktbuurt, een project van 1975 tot 1983, ontworpen door de architecten Theo Bosch (1940-1994) en Aldo van Eyck, en de Haarlemmer Houttuinen van 1978 tot 1982, ontworpen door Hertzberger, zijn voorbeelden van deze stadsvernieuwing. Theo Bosch ontwierp in de Nieuwmarktbuurt het gebouw *Pentagon*. Opvallend was het gebouw in zijn vorm (een vijfhoekig blok) maar ook in het toepassen van een groot aantal erkers, balkons, *arcades*, voorsprongen en *nissen* in de gevel. Het gebouw heeft op de begane grond winkels en kantoren en daarboven woningen. De ontsluiting van de woningen gebeurt via een binnenhof en met buitentrappen en kleine galerijen, terwijl de winkels aan de straatkant gedeeltelijk onder de arcaden ontsloten worden. Opvallend aan dit project is het inzetten van architectonische middelen in de gevel om tot een beeld te komen dat kleinschaligheid oproept. "Bosch en de andere architecten verrijkten de woningen met erkers, balkons, dakterrassen en in sommige gevallen zelfs vides. Terwijl de eerste invulprojecten uitgevoerd waren in robuuste baksteenarchitectuur, werden het kleur- en materiaalgebruik gedurende de wederopbouw steeds gevarieerder."⁵¹¹

*Arcade: Arcade komt voort uit het Latijnse woord arcus, de boog. Men verstaat onder arcade een reeks van bogen. Als deze met enige afstand voor een wand lopen en overdekt zijn, kunnen we van een overdekte galerij spreken of van een colonnade.*⁵¹²

*Nis: Een nis is een uitsparing in de dikte van de muur. Het muurvlak komt dan in het gedeelte van de uitsparing dieper te liggen. Een zeer diepe nis dient als standplaats voor een altaar of figuur.*⁵¹³

AFBEELDING 5.65 Woongebouw Pentagon in Amsterdam, 1975-83, architect Theo Bosch. De zuidkant aan de gracht laat het wonen zien met veel glas, uitspringende en half in de massa opgenomen balkons en terrassen die beschermd zijn door kleine muurtjes.

AFBEELDING 5.66 De plattegrond van het maaiveld van wooncomplex Pentagon in Amsterdam. De ontsluiting van de woningen ligt aan het collectieve binnengebied, de arcaden beschermen de winkels en ateliers.

511 Teunissen 2004, *Wonen in de Nieuwmarktbuurt*, in: NAI 2004, 191.

512 Haslinghuis 1986, 15.

513 Haslinghuis 1986, 259.

De stadsvernieuwing kende naast sloop en nieuwbouw ook renovatie. Dit gebeurde vaak met materialen die het oorspronkelijke beeld veranderden. Een voorbeeld hiervan zijn de drie gebouwen van Stephans Steens aan de Delftselaan 1-23 in Den Haag. Dit waren de eerste Haagse portieken. In 1988 werden ze gerenoveerd. De kozijnen werden vervangen door kunststof kozijnen, de portieken werden afgesloten en op de eerste verdieping werd in de voormalige opening een vloer gemaakt en werden twee nieuwe en veel grotere gevelopeningen aangebracht. De dakkapellen verdwenen en er werd een hele verdieping op de tweede verdieping gezet. Hierdoor verdween ook het zadeldak en ontstond een plat dak. Het karakteristieke van de, als drie te herkennen gebouwen met hun centrale trappen verdween. Vandaag is het oorspronkelijke beeld niet meer te herkennen en is de waarneming van het geheel een vlakke straatwand zonder enige geleding.

AFBEELDING 5.67 Oorspronkelijke staat van het Haagse portiek in de Delftselaan 1-23.

AFBEELDING 5.68 De verbouwing in 1988.

De beeldvorming van het woongebouw was in de jaren zeventig extreem veranderd. Er ontwikkelde zich door de veel kleinschaliger aanpak een beeld van individualiteit en variatie in de gevel, maar ook in de plattegronden en in de directe woonomgeving. Niet alleen in nieuwbouwwijken, later *bloemkoolwijken* genaamd, maar ook in de stadsvernieuwing kon deze koerswijziging duidelijk opgemerkt worden. Een gevel die kleinschaligheid biedt en ruimte voor invulling overlaat, voor een burger die weer gehoord wil worden, heeft andere architectonische middelen nodig om gezicht en sociale filter op te kunnen bouwen en ziet er heel anders uit dan een gevel ten tijde van de functionalistische massawoningbouw.

5.3.13 Heroriëntatie – van herleefde soberheid tot een veelheid van gevelbeelden

De jaren tachtig begonnen in de Nederlandse architectuur met krappere budgetten. De overheid trok zich uit de woningbouwsubsidies terug. Tegelijkertijd kwam kritiek tegen de kleinschaligheid en soms onoverzichtelijkheid van de wijken op. We zien dan ook een terugkeer van woongebouwen in een zakelijke vorm. In 1984 werden de Voorschriften en Wenken stopgezet, een instrument dat jarenlang de criteria voor subsidie gedragen had. In 1988 werd in de Nota Heerma uitgesproken dat de sociale woningsector kleiner moest worden: meer eigen bezit en minder sociale huurwoningen. Het programma van de gesubsidieerde experimentele woningbouw dat van 1968 tot 1979 van kracht was, had steeds weer kritiek gekregen. Het zouden vaak alleen vormexperimenten zijn geweest en het zou de architecten minder om kwaliteit zijn gegaan.⁵¹⁴

514

De Vreeze 1993, 351, 360. De Vreeze merkt hierover op dat de projecten die als experimentele woningbouw beschouwd werden bijzondere uitzonderingen zijn geweest en geen invloed op de gewone woningbouw hadden.

De Nota *Advies inzake een experimentbeleid ter bevordering van de volkshuisvesting* (juni 1980) was een verwoording van deze kritiek. Projecten als Molenvliet en Lunetten van architect Frans van der Werf waren voorbeelden van de medezeggenschap van de bewoner in het ontwerpproces geweest. Onoverzichtelijkheid van de wijken, maar ook krappere budgetten leidden begin jaren tachtig tot reacties van bijvoorbeeld architecten als Carel Weeber (geb. 1937) en Rem Koolhaas (geb. 1944). Zo was in een artikel in *De Architect* te lezen: "Er is een Hausse van kruimeligheid over het hele land uitgestort. Er is ongenueanceerd aangemodderd in navolging op wat je hoogstens een aanzet kon noemen. De jaren verstreken. De reactie bleef niet uit en in de jaren tachtig viert het 'rationalisme' hoogtij."⁵¹⁵

In zijn stedenbouwkundig plan en zijn collectief woongebouw Blok 1 in Venserpolder in Amsterdam bouwde Weeber in een verkaveling met rechthoekige gesloten woonblokken het grootste blok van de wijk. Het bestond uit portiekwoningen in vier verdiepingen. De gevels hadden een buitenwand van twee soorten baksteen die in horizontale stroken afwisselden. Er was één raamtype voor bijna het hele plan gebruikt. Door het gesloten bouwblok te herintroduceren was er weer sprake van voorgevel en achtergevel. De voorgevel had geen enkel articulerend element zoals een balkon of erker. De balkons waren naar de binnenhof georiënteerd. Het project was een radicale reactie op de kleinschalige wijken van de jaren zeventig. Venserpolder kreeg kritiek in het tijdschrift *De Architect*. Weeber was voor sommigen te ver gegaan; hij had als reactie op de woningbouw van de jaren zeventig niet meteen radicaal een totaal andere koers hoeven te gaan varen.⁵¹⁶ (Zie onderstaande afbeelding.)

AFBEELDING 5.69 Woongebouw Blok 1 in Venserpolder in Amsterdam, 1980-82, architect Carel Weeber. Het blok komt zeer sober over. De twee kleuren baksteen vormen naast de één verdieping hogere hoeken de enige afwisseling.

AFBEELDING 5.70 De binnenzijde heeft balkons en als er twee woningen een balkon delen, is halverwege een privacyscherm geplaatst.

515 Haagsma & de Haan 1983, in: *De Architect* 6/1983, 28,29.

516 Das 1984, *Wat heeft Weeber bereikt met zijn formele objectiviteit?* in: *De Architect* 1984 nr. 5, 53.

In 1982 werd de *Paperclip* opgeleverd van architect Carel Weeber. Met Blok 1 in Venserpolder, de Zwarte Madonna (1982-85 in Den Haag) en de Paperclip introduceerde Weeber een andere architectonische taal. Hij omschreef zijn nieuwe koers als een *formele objectiviteit*. Alle middelen die het beeld van een woongebouw juist als divers zouden tekenen misten aan deze projecten. Weeber was niet de enige architect die een andere architectonische taal introduceerde. In het project IJ-plein van architect Rem Koolhaas werd een verkaveling met lange stroken woongebouwen en *Urban Villa's*, vrijstaande woongebouwen die de connotatie van een villa oproepen, toegepast. IJ-plein werd in diverse nationale en internationale vaktijdschriften gepubliceerd.⁵¹⁷ De tijd van het structuralisme en de kleinschaligheid was ten einde. De woongebouwen werden (weer) grootschalig. De gevels werden neutraal en hadden geen articulaties door vooruit- en terugspringende delen meer. De ontsluiting wisselde tussen galerijen en portieken.

In de jaren 1981-83 realiseerde architect Pi de Bruijn (1942) een woongebouw in Rotterdam dat opviel en in 1984 gepubliceerd werd, *De Schicht*. Het was een 200 meter lang woongebouw aan de Honingerdijk. Vanwege het verkeerslawaai zou deze lange strook als *geluidsscherm* dienen.

Het ontsluitingsprincipe van een galerij als woonstraat herinnert aan *Het Breed*. De Bruijn leidde vanaf 1987 een bureau met onder anderen Van Gool (bureau Oyevaar Van Gool De Bruijn Architecten). Door twee galerijen konden zes verdiepingen met woningen ontsloten worden. De twee galerijen waren naar de noordkant georiënteerd. De galerijen waren tegen het straatlawaai voorzien van een glazen gevel. Slaapkamers lagen onder de galerij. Hierdoor ontstonden vier horizontale banden, twee met grote glazen stroken en twee met kleine ramen en betonnen gevelelementen. De noordgevel was "ondoordringbaar"⁵¹⁸ en afwijzend. De zuidgevel had vooral veel balkons, met smalle (glazenwasserbalkons) en brede delen. Grote glazen puien maakten de zuidgevel open. De galerij werd vanwege zijn gesloten karakter een *woon-dek* genoemd. Het was een oplossing die terug te leiden is op het gedachtegoed van de Smithsons in hun projecten *Golden Lane* en *Robin Hood Gardens*, alleen hier in gesloten vorm. De individuele woning is ondergeschikt aan de vorm.⁵¹⁹

In 1986-1988 werd in Amsterdam een vergelijkbaar geluidsscherm gebouwd. Het woongebouw aan de Haarlemmer Houttuinen van architect Rudy Uytenhaak (1949) staat direct naast het spoor (evenals de stroken van Herman Hertzberger). Beide projecten waren voorbeelden van gebouwen die het geluid moesten weren; ze hebben echter geen nieuwe trend gezet. In Engeland werd in de jaren zeventig een woongebouw als geluidswand gebouwd met 620 maisonnettewoningen: Bykers Wall van architect Ralph Erskine (1914-2005). Deze wand zou een inspiratie voor de geluidswanden in Nederland geweest kunnen zijn. Opvallend bij de genoemde projecten is de grote schaal van het woongebouw. Het gebouw aan de Honingerdijk is in maat veel groter dan de gebouwen in de nieuwbouwwijk op het voormalige DWL-terrein, die erachter is ontstaan. Het gebouw aan de Haarlemmer Houttuinen is een lang scherm voor een veel kleinschaliger blokbebouwing erachter.

517 www.architectuurgids.nl: *De Architect* 1982-10, 1984-10, 1988-3, 1993-2; *Wonen-TA/BK* 1982-13/14; *Plan* 1983-5; *Bouw* 1986-17; *Architectural Review* 1985-1; *Architecture d'Aujourd'hui* 1985-4, 1988-6; *Architecture + Urbanism* 1988-10; *Domus* 1989-2.

518 Roodbol 1984, *Pi de Bruyn ontwerpt woongebouw annex geluidsscherm*, in: *De Architect* 1984 nr. 2, 40.

519 Ibidem.

Geluidsscherm: Een geluidsscherm is een element dat door zijn materiaal en positie in de ruimte een deel van het geluid wegneemt.

Woon-dek: Het woord dek heeft de betekenis van bedekking. Het woon-dek kan van het dek van een schip herleid worden, het scheepsdek. Het is de vloer op een schip die van oorsprong open was. "De van oorsprong open schepen werden later met canvas of met houten planken toegedekt."⁵²⁰

AFBEELDING 5.71 Woongebouw De Schicht aan de Honingerdijk in Rotterdam, 1981-83, architect Pi de Bruijn.

AFBEELDING 5.72 Woongebouw De Schicht.

AFBEELDING 5.73 Woongebouw Haarlemmer Houttuinen, 1986-88, in Amsterdam van Rudy Uytenhaak. De gevel naar het spoor en de straat heeft een geluidsscherm.

In de tweede helft van de jaren tachtig maakte deze rationaliteit plaats voor een herbezinning die ongetwijfeld te maken had met het zich terugtrekken van de overheid uit de financiering van de woningbouw. Het lijkt erop – terugkijkend op de woongebouwen die vanaf ongeveer 1985 gebouwd werden – dat alles kon, er was voldoende keuze uit ontsluitingsmogelijkheden, gezichten of verschijningsvormen. Een groep architecten werd geïnspireerd door de Moderne Beweging uit de jaren twintig en dertig van dezelfde eeuw. Begin jaren negentig verscheen de reactie in de vakliteratuur (het *Jaarboek in Nederland*). De Moderne Beweging zou gecontinueerd worden, zo heette het, maar dan als *maskerade*, als *modernistisch gewaad*.⁵²¹ Het is waar dat enkele architecten (zoals Mecanoo, DKV en de Architecten Cie) de Moderne Beweging als inspiratiebron gebruikten. Ze hielden zich echter veel minder met de lagere inkomensgroep bezig, wat in de jaren twintig wel gebeurde. “De moderne architectuur opende zich voor de moderne tijd zoals die werkelijk is: een wereld van vluchtige modes,”⁵²² was een andere opmerking. Grote Nederlandse steden nodigden architecten uit Europa uit om mee te denken bij stadsvernieuwingsprojecten (Den Haag en Rotterdam), waarvan het project van Alvaro Siza verderop beschreven zal worden.

Een andere groep architecten viel met zijn postmodernistische werk op (zoals Jo Coenen in Den Haag). Er waren echter maar weinig Nederlandse architecten die deze richting in de woningbouw insloegen. De grootste groep architecten was, na de radicale trendwijziging van Carel Weeber, eerder geneigd tot een zakelijke woningbouwarchitectuur, zij vormen een derde groep.

De Moderne Beweging als inspiratiebron: bureaus als Mecanoo architecten, DKV architecten, de Architecten Cie en andere hebben in de jaren tachtig en negentig met veel woningbouwprojecten aan de stadsvernieuwing en aan de heroriëntatie van de Moderne Beweging bijgedragen. Galerijen waren niet alleen ontsluitingselementen, maar sterke architectonische elementen in de gevel (die bijvoorbeeld aan een de reling van een schip refereerden). Gemeenschappelijk hebben deze projecten op de begane grond vaak andere functies (winkels of bergingen) en de projecten harmoniseerden beter met het stadsbeeld dan de rationale bouwblokken van Weeber. De gebouwen voegden zich in de stedelijke ruimte, of lieten een duidelijke reactie op de situatie zien. Voorbeeld voor deze nieuwe koers was onder andere de woningbouw in de Agniesebuurt in Rotterdam van DKV architecten, een project dat in 1984 met een prijsvraag startte en in 1988 werd opgeleverd.⁵²³ De twee gebouwen, een gebouw van vier lagen en een gebouw van negen lagen, staan zoals de Bergpolderflat in een wijk met voornamelijk gesloten bouwblokken. Toch kozen de architecten ervoor op deze locatie geen gesloten bouwblok te ontwerpen maar een hoogbouw en een strook. Hierdoor ontstond een nieuw plein. Een strook had acht bedrijfsruimtes op de begane grond, vier woningen aan een galerij op de eerste verdieping, en acht maisonnettes met ingangen aan een galerij op de tweede verdieping. De andere strook had negen lagen met woningen aan galerijen. De drie woningen op de iets terugliggende begane grond werden een meter hoger dan het maaiveld geplaatst. Door vijf kolommen creëerden de architecten een arcade die met enige afstand voor de galerij geplaatst is. Er was aandacht voor de plint als overgangsgebied tussen publiek en privé.

521 Engel & Terlouw 1991-92. *Double Dutch*, in: NAI, *Jaarboek Architectuur in Nederland 1991-92*, 35, 37.

522 Engel & Terlouw 1991-92. *Double Dutch*, in: NAI, *Jaarboek Architectuur in Nederland 1991-92*, 35.

523 DKV architecten staat voor: Dobbelaar, De Kovel, De Vroom.

AFBEELDING 5.74 Woongebouw in de Agniesebuurt in Rotterdam, 1984-88, DKV Architecten; De foto laat de gevel van het negen lagen hoge gebouw aan het plein zien. De beganegrondwoningen worden vanaf een plint via een galerij ontsloten. Daarvoor bevindt zich een arcade. Hierdoor is een overgang van publiek naar privé gemaakt. De laagbouw in de wijk is achter dit gebouw nog net in beeld.

In 1987 bouwde Frits van Dongen (geb. 1946) van de Architecten Cie aan de Paul Krugerstraat in Rotterdam-Zuid een slingerachtig woongebouw met winkels dat ook op de begane grond terugsprong. Het gebouw leek te zweven en werd tegelijkertijd verankerd door een lift die als vrijstaand object op het publieke plein stond. Door de oriëntatie van de galerijen naar het plein, de publieke kant van het gebouw, ontstond er een visuele verbinding tussen plein en galerijen. Later zou Van Dongen nog een project op de Rotterdamse Kop van Zuid realiseren, de *Landtong*. Dit project wordt als laatste casestudie beschreven, het is een voorbeeld van de zakelijke woningbouw architectuur die de derde groep karakteriseert.

In 1989 werd door de architectengroep Mecanoo de woningbouw op Rotterdam-Zuid, Hillekop, opgeleverd. Een woontoren en een lange strook sluiten de Afrikaanderwijk af. De *slinger* combineerde portieken en galerijen als ontsluiting met elkaar. De galerij op de vierde verdieping werkt architectonisch om de gevel in horizontale stroken te geleiden. Het gebouw lijkt hierdoor minder hoog.

AFBEELDING 5.75 Stadsvernieuwing met woningen in Rotterdam-Zuid, 1985-87, architect F. van Dongen van de Architecten Cie.

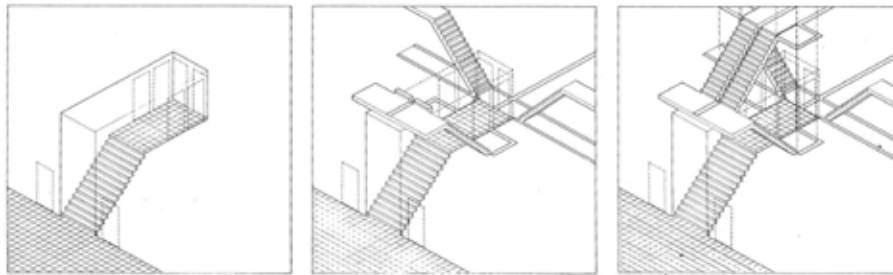

AFBEELDING 5.76 Woningen Hillekop in Rotterdam, 1989, Mecanoo architecten.

Wij zien aan deze projecten dat de galerij als articulatie ingezet wordt. In de stadsvernieuwing namen enkele architecten het Haagse portiek weer op. De Portugese architect Alvaro Siza (geb. 1933) oriënteerde zich bij het ontwerp van nieuwe woningen voor de Schilderswijk in Den Haag op de kenmerken van de woningbouw in de omgeving: baksteen als materiaal voor de gevels en het Haagse portiek als ontsluiting. Zijn woongebouwen werden in 1988 opgeleverd. Naar de straten zijn de gevels zeer vlak. Ook zij zijn voorbeelden van de zakelijke woningbouwarchitectuur. Er werd hoofdzakelijk met maar één raamtype gewerkt. Bij de open trappen zijn er verschillende uitzonderingen in de grootte en plaats van de ramen in de gevel gerealiseerd, waardoor ieder Haags portiek er weer iets anders uitziet. Ook de in 1987-88 gebouwde woningen aan de Jacob Marisstraat in Den Haag (Schilderswijk) door architecten Geurst en Schulze lieten weer het Haagse portiek zien.

AFBEELDING 5.77 Woningen Punt en Komma in de Schilderswijk Den Haag, 1985-89, architect Alvaro Siza.

AFBEELDING 5.78 Het schema van de toegangen.

AFBEELDING 5.79 Woningen Jacob Marisstraat in Den Haag, 1987-88. Geurts & Schulze.

Postmodernistisch werk: Bij ontwerpen van een kleine groep architecten is de postmoderne invloed te zien. Stedenbouwkundig kwam ook hier het bouwblok weer tot bloei; in de gevel werden klassieke architectonische middelen zoals een *kapiteel* of *fronton* geherinterpreteerd. Een voorbeeld zijn de in 1988 ontworpen woongebouwen van de Belgische architect Charles Vandenhove (geb. 1927) aan de Van Hogendorpstraat in Den Haag. De gevels hebben postmoderne accenten: een zuil met kapiteel en timpaan en kroonlijsten van beton. Ze zijn symmetrisch opgebouwd. Zes woningen worden per portiek via een trappenhuis ontsloten. Aan de tuinzijde zijn loggia's en *Franse balkons* gesitueerd. De enige iets uit de gevel stekende elementen zijn de kroonlijst boven ieder raam als afsluiting van drie verdiepingen. Er is een poort naar de binnenhof die met een patroon van klinkers gearticuleerd is. Afgezien van de postmoderne accenten in de gevel zijn de basis, het volume van het gebouw en de beperkte raamtypen zeer rationeel en vergelijkbaar met de neutraliteit die ook andere woongebouwen in deze tijd uitstraalden, zoals de gebouwen van Siza. De architect Jo Coenen (geb. 1949) bracht in Den Haag postmodernistische articulaties in zijn ontwerpen bij het stedenbouwkundig project in de Vaillantlaan. Hij legde met 3700 elementen de bouwvorm, bouwhoogte en de architectonische middelen vast. Onder deze premisse konden dan andere architecten een deel van het hele plan invullen. Zelf ontwierp hij twee blokken waarvan één hieronder is afgebeeld.

Kapiteel: Een kopstuk van een zuil waar de last op een smaller draagvlak overgebracht wordt. Een kapiteel kan verschillende vormen en versieringen hebben.⁵²⁴

Fronton: Een fronton is een driehoekige bekroning van een gevel, venster of ingang.⁵²⁵

Frans balkon: Een tot op de vloer doorlopend venster dat naar binnen draait en voorzien is van een vroeger smeedijzeren hek als doorvalbeveiliging. Tegenwoordig worden vaak glasplaten als doorvalbeveiliging gebruikt.⁵²⁶

AFBEELDING 5.80 Woongebouwen aan de Van Hogendorpstraat in Den Haag, 1988, architect Charles Vandenhove.

AFBEELDING 5.81 Woningen aan de Vaillantlaan in Den Haag. Masterplan door Jo Coenen. Hier afgebeeld een invulling door HVE architecten uit 1995-97.

524 Haslinghuis 1986, 193.

525 Haslinghuis 1986, 134.

526 Haslinghuis 1986, 129.

5.3.14 Een palet van mogelijkheden voor de gevel aan het begin van de eenentwintigste eeuw

Het woongebouw bevond zich aan het einde van de twintigste eeuw in een periode van herbezinning; het wegvallen van steun vanuit het Rijk was een grote factor hierbij. Bijna een eeuw had het Rijk zich zeer intensief bemoeid met de woningbouw, maar vanaf 1989 veranderde dit. Tegelijkertijd werd zichtbaar hoeveel mogelijkheden zich voor het woongebouw in de loop van de eeuw ontwikkeld hadden. De architect kon nu uit een referentiekader putten dat ongekend groot was geworden.

In 1988 werd de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening door het Ministerie van Volkshuisvesting uitgebracht. Hierin werd voor de internationalisering en concurrentiepositie van Nederlandse steden gepleit. Vooral de Randstad moest internationaal kunnen concurreren met andere steden. In 1991 werd hier nog een nota aan toegevoegd, de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX). Deze nota wees nieuwe locaties voor grootschalige woningbouw aan. Samen met de Nota Heerma van 1989 betekende dit het realiseren van woningen zonder subsidie van het Rijk, maar wel op in de nota vastgelegde locaties.

De opdrachtgevers, veelal projectontwikkelaars, zouden de plannen nu domineren en niet het Rijk. Deze waren echter vooral consument-georiënteerd. De consument was nu voor een groot deel de koper. Wat de consument miste, was deels door onderzoek, enquêtes en een actief beleid in beeld gebracht, bijvoorbeeld door de Stichting Werkgroep 5x5 (1987-89).⁵²⁷ In 1988 werden enkele aandachtspunten gepubliceerd: men wenste meer identiteit voor de wijken, de diversiteit van de samenlevingsvormen zou in het wonen tot uitdrukking moeten komen, en meer zorgvuldigheid in ontwerp en uitvoering werd gevraagd.⁵²⁸ Het thema identiteit zou in de jaren negentig op verschillende manieren in de woningbouw terugkomen. De diversiteit van de samenlevingsvormen vroeg om diversiteit in plattegronden. Er was behoefte aan niet alleen woningen voor het gezin, maar ook voor heel andere, en voor een deel nieuwe doelgroepen. Bij deze wensen voegde zich in 1991 de eerste *architectuurnota* met het advies een *beeldkwaliteitsplan* op te stellen, waarin informatie over structuur, identiteit en betekenis gegeven werd. Het moest een leidraad worden voor de nieuwe VINEX-wijken.

In de eerste jaren na VINEX en de Nota Heerma was van het nieuwe beleid, het terugtrekken van het Rijk, nog niet zoveel te zien. Het grootschalige woongebouw, een woonblok dat de historische maat van een stedelijk blok in grootte duidelijk oversteeg, werd in de vakwereld met *superblok* omschreven. De Zwarte Madonna van Weeber was een *superblok*,⁵²⁹ de Paperclip ook.

-
- 527 Werkgroep 5x5 1988. Initiatief en inspiratie. De Stichting Werkgroep 5x5 was een spontaan gestarte organisatie van mensen die betrokken waren bij de volkshuisvesting en die allen onvrede hadden met de kwaliteit van de volkshuisvesting. Hun activiteiten waren gericht op het verspreiden van informatie. Dit deden ze door congressen en manifestaties te organiseren. Binnen de twee jaar die deze werkgroep actief was werden zes woningbouwprojecten onderzocht op hun kwaliteit en werd een rapport gemaakt met conclusies voor betere kwaliteit in de volkshuisvesting in de jaren negentig.
- 528 Werkgroep 5x5 1988, 61.
- 529 Hoogewoning, Van Toorn, Vollaard & Wortmann, *Hyperbolen in de stad*, in: NAI, *Jaarboek Architectuur in Nederland 2000/01*, 51.

AFBEELDING 5.82 Wooncomplex Piraeus op het KNSM-eiland in Amsterdam 1989, architecten Kollhoff en Rapp.

AFBEELDING 5.83 Wooncomplex De Landtong in Rotterdam, 1994-98 van de Architecten Cie.

Het woonblok *Piraeus*, in 1989 gebouwd op het KNSM-eiland in Amsterdam, ontworpen door de Duitse architect Hans Kollhoff (geb. 1946) in samenwerking met de Duitse architect Christian Rapp (geb. 1962) was zo'n superblok. Piraeus was het begin van een serie grootschalige woongebouwen die in de jaren negentig zouden volgen. Piraeus had "plastische kwaliteiten",⁵³⁰ was monumentaal en sculpturaal. Bij het woongebouw Piraeus werden verschillende ontsluitingstypologieën in één grote vorm samengevat. Met zijn grote vorm herinnerde Piraeus aan de jaren twintig en dertig, bijvoorbeeld de *Hufeisensiedlung* van Bruno Taut in Berlijn (1925-33). In zijn hoeveelheid ontsluitingsvarianten (portiek, corridor, galerij) en woningtypes was Piraeus echter veel complexer. De *Landtong* op de Rotterdamse Kop van Zuid werd door de Architecten Cie in 1994-98 gerealiseerd. De twee woonblokken hebben gesloten binnenhoven, alleen toegankelijk voor de bewoners. Stroken bouwwijze en woontoren zijn hier in één gebouw verenigd. Tussen beide blokken is een publiek plein aangelegd, Loods 24. De twee stroken aan weerszijden van dit plein lopen trapsgewijs naar de zuidzijde af en eindigen met grote dakterrassen. De interne corridor is zo ruim dat er verticale openingen en doorzichten mogelijk zijn die voor een grote ruimtelijkheid zorgen. De reeks casestudies sluit af met de *Landtong*, die een combinatie van ontsluitingsrijkdom in het stedelijk wonen laat zien. Er volgden andere superblokken, zoals *Silodam* van de architectengroep MVRDV in Amsterdam (1994-97) en *The Whale* in Amsterdam door de Architecten Cie uit 1995-2000. In een periode van enkele jaren ontstonden vooral in de grote steden in Nederland (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag) superblokken. Vaak lieten ze de grens van iedere aparte woning niet zien. Ook balkons lieten dit niet zien omdat ze onregelmatig verdeeld, of in de gevel naar het publieke gebied niet aanwezig waren. Private buitenruimte werd ook geminimaliseerd als Frans balkon (bij *The Whale*). Loggia's of dakterrassen (*De Landtong* op de Kop van Zuid) voorkwamen dat de vorm te veel verstoord werd. Ingangen kwamen pas in het zicht als men het gebouw naderde. De hoofdvorm van het superblok was heel sterk aanwezig.

AFBEELDING 5.84 The Whale in Amsterdam van de Architecten Cie, 1995-2000.

AFBEELDING 5.85 Silodam, gebouwd 1998-2002, in Amsterdam door MVRDV.

Tegen het einde van de twintigste eeuw gaf Carel Weeber in 1997 een interview aan *NRC Handelsblad* over het zogenaamde *Wilde Wonen*, waarbij de opdrachtgever zijn eigen huis zonder grote esthetische beperkingen van de overheid zou ontwerpen. Het *Wilde Wonen* was op het woongebouw in de jaren negentig niet van toepassing, maar wel op het eengezinshuis. Dat geldt ook voor een groot deel van de bebouwing in de VINEX-wijken. Deze trend liet echter wel zien dat de bewoner zijn huis graag zelf meer vorm en inhoud wilde geven.⁵³¹

Nederland stond aan het eind van de twintigste eeuw open voor verandering en liet toe dat de architectuur zich meer en meer naar de consument richtte, zo constateerde de redactie van het *Jaarboek 2000/01*.⁵³² De sociale woningbouw stond niet meer centraal. Er kwam een sterke trend naar traditionele beelden op, ook in de woningbouw. De beelden moesten bekende referenties oproepen en illusies opwekken. Illusies van veiligheid, kleinschaligheid en vertrouwdheid. Een voorbeeld van een woongebouw was *Haverleij* in 's-Hertogenbosch van architect Sjoerd Soeters (1947). Het beeld suggereert een kasteel. Er zijn torens op de hoeken, een ophaalbrug (die niet opgehaald kan worden) en *kantelen*. Wat in de voorafgaande tien jaar gebouwd is, zo formuleert Hoekstra, laat duidelijk zien wat de "gemiddelde Nederlander" kennelijk graag wil: "een parkachtige leefomgeving, vlakbij de snelweg en bij de stad, met een eigen voorzieningencentrum en voldoende parkgelegenheid."⁵³³

Feit is dat er op verschillende plekken woongebouwen ontstonden die illusies wekten van bekende beelden. Vaak bleek dat ook in de woonkastelen hoofdzakelijk eengezinshuizen gebouwd werden, weliswaar niet als zodanig meteen herkenbaar maar gelegen achter het masker van de grote gehele vorm en identiteit van het kasteel. Een vormtaal die niet in zijn tijd paste, een *maskerade*, zo werd deze architectonische trend aan het begin van de eenentwintigste eeuw omschreven.⁵³⁴

Kantelen: De getande bovenkant van een muur, vaak te zien bij vestinggebouwen.

531 In hoofdstuk 6 wordt hierop teruggekomen.

532 NAI, *Jaarboek Architectuur in Nederland 2000/01*, 5-11.

533 Hoekstra 2009, 196.

534 NAI, *Jaarboek Architectuur in Nederland 2000/01*, 9-11.

AFBEELDING 5.86 Wooncomplex Haverleij in 's-Hertogenbosch, architect S. Soeters, 2000-2011.

Wonen werd verborgen achter een traditioneel ogend *masker*, of achter een *neutraal masker*.⁵³⁵ Het masker kon een illusie van een romantisch beeld zijn, maar ook een neutraal gewaad. Neutraliteit van de gevel deed bijvoorbeeld vaak niet vermoeden of achter het scherm gewoond of gewerkt werd. Toch is een neutrale gevel geen masker, er wordt geen illusie van een ander beeld gesuggereerd. Tussen de neutrale superblokken van de jaren negentig en de illusies aan het einde van de twintigste eeuw liggen nuances, uitwerkingen van thema's, zoals grote woonblokken met intieme collectieve buitenruimtes op een hoger gelegen dek (Van Gameren, Blok 23 in Amsterdam, zie hoofdstuk 6) of achter het scherm van de hoofdentree (Claus en Kaan, aan de Laagte Kadijk in Amsterdam, zie hoofdstuk 7). Het referentiekader van vormen, ontsluitingen en beelden van een eeuw woongebouwen biedt een hele collectie aan. Verbindingen tussen grote vormen en kleinschaligheid laten zien dat er nieuwe mogelijkheden zijn tussen straat en voordeur.

Een stap verder in de neutraliteit gaan de *solids*, die geen woon- of werkruimtes meer vormen, maar ruimtes die voor beide functies ingericht kunnen worden. Een solid is een gebouw dat volledig neutraal gebouwd wordt met betrekking tot gebruik van de ruimte. De gebouwen worden casco opgeleverd. Wij vinden dan ook geen uitstekende balkons, terrassen, muurtjes, erkertjes en dergelijke in een *solid*. De neutrale gevel is een antwoord op de neutraliteit van de plattegronden. Bij een *solid* zijn de functies uitwisselbaar.⁵³⁶

De twintigste eeuw sluit af met de vraag: hoe nu verder? De eenentwintigste eeuw werd door een economische crisis ingeleid die de bouw van woongebouwen op de schaal van de laatste jaren van de twintigste eeuw in Nederland bijna onmogelijk maakte.

535 In hoofdstuk 4 wordt het begrip *masker* beschreven.

536 Een solid in Amsterdam is in het jaar 2010 opgeleverd aan de Constantijn Huygensstraat door architect Tony Fretton. In het hoofdstuk 6 komen de solids nog een keer in beeld.

5.4 De ontwikkeling van het woongebouw – een conclusie

Dit hoofdstuk beschrijft de ontwikkeling van het woongebouw. De bijna onzichtbare verandering van het Nederlandse stedelijke woonhuis tot een woongebouw waarin meerdere partijen zoals gezinnen woonden, zorgde ervoor dat het traditionele beeld van een woonhuis in eerste instantie nagenoeg niet veranderde en zich diep kon inprenten in het collectieve geheugen. Bij dit beeld hoorden architectonische middelen zoals een buitentrap, een stoep en soms een bankje. Lange tijd bleef het bij maar één voordeur met erachter een trap en overloop, waar meerdere partijen gebruik van maakten. De dakvorm (het zadeldak loodrecht op de straat) zorgde voor een individuele articulatie van het huis, ook al woonden uiteindelijk meerdere partijen in het huis.

Op het moment dat verschillende woningen in één gebouw gecombineerd en het gebouw als woongebouw ontworpen werd, veranderde de gevel zowel in zijn toegang als in zijn representatie. Het zadeldak stond nu parallel met de straat, liet de dakrand zien en verenigde op deze wijze visueel meerdere woningen. Het draaien van het zadeldak gaf een belangrijke visuele boodschap: meerdere woningen onder een dak. Aandacht voor de ontsluiting en voor de representatie wisselen elkaar in dit overzicht af. Er waren architecten die vernieuwingen in het kader van de ontsluiting brachten (zoals het Haagse portiek, de galerij van het Justus van Effenblok, de lift, de *rue intérieure*), anderen brachten weer vernieuwingen in het kader van de stedenbouwkundige morfologie (van blok- naar strookbebouwing) en de representatie van het woongebouw (zoals de architecten van de Amsterdamse School). Architecten reageerden op de veranderingen die zich in de maatschappij voordeden en namen actief aan de discussie deel, vooral in vaktijdschriften. Deze reactie is terug te zien in het gebruik van architectonische middelen en details in de gevel. Nieuwe materialen en productietechnieken namen hun plaats in de gevel in, zoals de prefabricatie in de woningbouw na de Tweede Wereldoorlog. Nieuwe ideeën over wonen reflecteren in de gevel. Zo was het functionalistische woongebouw wel in het groen geplaatst, maar was dit groen niet direct toegankelijk vanuit de woning; het was voor iedereen op dezelfde manier via de collectieve trappen toegankelijk. De belangrijkste verandering van het individuele wonen naar het collectieve wonen was de ontsluiting. De eerste woongebouwen konden met een *collectief trappenhuis* zes tot acht woningen bereiken of met galerijen per verdieping een aantal woningen ontsluiten. Vanaf de wederopbouw, een tijd van grote woningnood, tot in de jaren zeventig, een tijd van stijgende welvaart in Nederland, was er sprake van massawoningbouw; de gehele productie, de wetgeving en subsidies waren erop gericht zo veel mogelijk woningen te produceren. Voor het woongebouw betekende dit een degradatie van zijn architectonische middelen. Alles werd ten dienste gesteld van de massaproductie, ten koste van bijzondere articulaties in de gevel. Woongebouwen groeiden uit tot een maat die de mens niet meer bevatten kon, de gevels verdwenen letterlijk om de hoek.

In de postindustriële samenleving verschoven de belangen naar kwaliteit van de openbare ruimte en de woning. De grote vorm van de massawoningbouw, het rechthoekige sobere woongebouw en zijn vervreemdende gevelwanden, moest plaatsmaken voor kleinschaligheid die om heel andere gevels vroeg. De bewoner die in steeds meer welvaart leefde en een auto bezat werd kritischer over zijn behuizing. Het Rijk trad weer sturend op. Was na de Tweede Wereldoorlog de wederopbouw en later de expansie van het collectief belangrijk geweest en lieten de woongebouwen dit ook zien, zo luiden de subsidies van het Rijk voor experimentele woningbouw de fase van meer individualiteit in. In deze tijd van de inspraak en de woonerven werden andere architectonische middelen toegepast om een vloeiende overgang van buiten naar binnen te introduceren (*woonstraat, arcaden, voortuintjes, erker, loggia's of balkons, stoepjes en banken*).

De gevels reflecteerden de individualiteit en inspraak ook door diverse invulling van het prefab kozijn en verschillende kleuren van kozijnen. In en vóór de gevels waren vrije zones voor ontmoeting. De mens als individu en niet als onderdeel van een massa stond in de jaren zeventig centraal. Zo kwam het zadeldak weer versterkt in beeld om de individualiteit van elk woongebouw te versterken en tegelijkertijd waren het galerijen (Molenvliet) of trappen en balkons (Haarlemmer Houttuinen) die de verbinding tussen de woningen creëerden. Naast verbindingen was er echter een hele reeks van nuances, zoals verschillen in materialen of hoogteverschillen, die de overgangen markeerden.

De laatste twee decennia van de twintigste eeuw werden gekenmerkt door het terugtrekken van het Rijk uit de woningbouw. De kleinschaligheid maakte plaats voor een herbezinning op ratio en soberheid, de gevels werden aan het begin van de jaren tachtig weer repetitief en spaarzaam in vormen. Al gauw begon zich echter een tijd van meer diversiteit in gevelbeelden af te tekenen. Het Nieuwe Bouwen herleefde, het postmodernisme bracht andere architectonische middelen terug (kroonlijst, timpaan, kapiteel en penanten) in de gevel en andere, neutrale gevelbeelden lieten veel vrijheid voor interpretatie. De eeuw werd afgesloten met enkele superblokken die lieten zien hoe groot het kader van mogelijkheden was voor de ontsluiting, maar ook in de materialiteit van de gevel. Het woongebouw aan het einde van de twintigste eeuw weerspiegelde een enorme diversiteit aan mogelijkheden voor gezicht, masker en sociale filter. De architectonische middelen om representatie op te bouwen of om een overgang te articuleren worden nog steeds gebruikt, maar er is een verschuiving op te merken die vooral afhankelijk is van de thema's die voor het ontwerp gebruikt worden.

De studie van de ontsluiting lijkt afgesloten, er zijn voldoende mogelijkheden. Daarbij valt op dat de belangrijkste overgang tussen buiten en binnen steeds meer achter de hoofdentreeur is komen te liggen. Overgangen vóór de hoofdentreeur spelen zich op een neutraal publiek terrein af, zoals een parkachtige toegang bij Loods 24 van de Landtong in Rotterdam, of een parkeerdek. Toe-eigening van zones is hier niet mogelijk, het gebied is publiek. Overgangen áán de gevel zijn zeer afhankelijk van het gekozen thema. Gezien de diversiteit in gevelbeelden kunnen zuilen en arcaden een zone tussen buiten en binnen creëren en tegelijkertijd een articulatie voor de ingang zijn. Bij neutrale en rationale gevelbeelden zijn deze middelen niet ingezet, bij postmoderne gevelbeelden wel.

Voor de representatie kan de architect uit een groot aantal leesbare architectonische middelen kiezen. Er zijn geen nieuwe elementen ontdekt, maar wel architectonische elementen van andere gebouwtypen (de kantelen zijn bijvoorbeeld ontleend aan de burcht en het kasteel).

De herkenbaarheid van het woongebouw lijkt minder belangrijk dan een eeuw geleden. Dat is begrijpelijk gezien de vanzelfsprekendheid van dit type tegenwoordig. Was de dakvorm aan het begin van de ontwikkeling van het woongebouw een duidelijk teken van het collectieve gebouw, nu is dit teken niet meer nodig. Vaak wordt voor het vlakke dak gekozen. Elementen als de erker, dakkapellen, balkons en loggia's worden niet ritmerend meer ingezet. De woning is niet meer afleesbaar. De toenemende individualisering lijkt juist in het woongebouw tot een toenemende anonimisering geleid te hebben.

In het volgende zijn de architectonische middelen in de gevel, die in dit hoofdstuk de revue passeerden, op volgorde van het optreden in het overzicht genoteerd. Daarbij zijn aannames over hun werking als filter tussen publiek en privaat gedaan en ook over hun werking als gezicht of masker. De architect Jan Gehl (zie ook hoofdstuk 6) deed zelf onderzoek naar de werking van architectonische middelen en hij maakte bij de middelen onderscheid tussen verhinderen (privacy waarborgen) en bevorderen (het mogelijk maken van visuele en auditieve contacten). Zijn bevindingen vormden de aanleiding voor deze indeling. Hier wordt onderscheiden tussen verbindend of scheidend element tussen publiek en privaat. Veel van de middelen kunnen beide functies vervullen.

MIDDEL	FILTER TUSSEN PUBLIEK EN PRIVAAT	GEZICHT/MASKER
Entreedeur	verbindend of scheidend	articulatie
Stoep	verbindend of scheidend	markeert overgang buiten-binnen
Buitentrap	verbindend of scheidend	markeert overgang buiten-binnen
Bankje	verbindend of scheidend	markeert eigen terrein
Balkon	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Loggia	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Hal	verbindend of scheidend	markeert overgang buiten-binnen
Entreehal	verbindend of scheidend	interne ontvangstruimte
Luiken	scheidend	markeert, articuleert, ritme
Luifel	verbindend of scheidend	markeert, articuleert, ritme
Zadeldak (haaks op straat)		communiqueert individualiteit, ritme
Topgevel		communiqueert individualiteit, ritme
Pui	verbindend of scheidend	markeert, articuleert, ritme
Kroonlijst	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Dakkapel	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Puibalk	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Trottoir	scheidend	grens publiek-privaat
Collectief trappenhuis	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Portiek	verbindend of scheidend	markeert, articuleert, ritme
Galerij	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Buitenportaal	verbindend of scheidend	markeert, articuleert, ritme
Venster	verbindend of scheidend	markeert, articuleert, ritme
Haags portiek	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Erker	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Poort	scheidend	articulatie
Voortuin	verbindend of scheidend	markeert overgang buiten-binnen
Penant		markeert, articuleert, ritme
Zonwering	scheidend	markeert, articuleert, ritme
Windscherm	scheidend	markeert, articuleert, ritme
Privacyscherm	scheidend	markeert, articuleert, ritme
Terras/dakterras	verbindend	markeert overgang buiten-binnen
Woonstraat	verbindend	markeert overgang buiten-binnen
Woonerf	verbindend of scheidend	markeert overgang buiten-binnen
Arcade		markeert overgang buiten-binnen
Nis	verbindend	markeert overgang buiten-binnen
Geluidsscherm	scheidend	markeert, articuleert, ritme
Kapiteel		markeert en articuleert
Fronton		markeert, articuleert, ritme
Franse balkons		markeert, articuleert, ritme
Kantelen		markeert en articuleert

TABEL 5.1 Architectonische middelen in de gevel

6 De gevel en het publieke

6.1 Inleiding

De gevel staat tussen twee condities, het buiten en het binnen, het publieke en het private. Het is het element dat zich op *het publieke* richten kan. Als gezicht of zelfs als masker vertelt de gevel iets aan de mensen die in de publieke ruimte zijn en de gevel zien.

De omgevingspsycholoog Machiel van Dorst verdeelt in zijn onderzoek de woonomgeving in verschillende privacyzonerings van publiek tot privaat. De gevel als zone tussen buiten en binnen wordt echter niet in detail belicht. Net zoals de architect Herman Hertzberger brengt hij juist de architectonische middelen in beeld en deelt ze vervolgens in verschillende gradaties van half publiek, collectief, half privaat in. De zones en elementen vormen markeringen van de overgangen tussen beide condities.⁵³⁷ Aan deze markeringen werkt de gevel met zijn architectonische middelen mee.

Het onderbrengen van verschillende woningen in één gebouw maakte de keuze voor de representatie moeilijker: werd er een collectief gerepresenteerd dat misschien geen gemeenschappelijkheid voelde, werd de status van de eigenaar gerepresenteerd of werd iedere individuele woning gepresenteerd?

In dit en het volgende hoofdstuk wordt de gevel van het woongebouw in relatie tot de twee condities, *het publieke* en *het private* belicht.⁵³⁸ Een gebouw gaat een relatie aan met *het publieke* of *het private*, zowel op fysiek, ruimtelijk en visueel gebied. Nieuwe denkbeelden over het publieke kunnen tot veranderingen in de architectuur van de gevel leiden en dit geldt voor alle gebouwen, ook voor het woongebouw. Voorbeelden zijn een nieuwe benadering van de straat die grotere snelheid voor de auto's mogelijk maakt, of ideeën over wonen in een park dat publiek toegankelijk is, of ingrepen door het invoeren van regels, zoals een rooilijn als scheidingslijn tussen gebouw en openbare ruimte. De dikte van de gevel en de elementen in de gevel (zoals luifels, balkons, loggia's) kunnen door nieuwe regels of denkbeelden veranderen, maar ook door nieuwe technische mogelijkheden. De oorzaken voor deze veranderingen zijn te vinden in maatschappelijke, culturele, technische of economische factoren. Soms werd als gevolg van deze veranderingen, of juist om veranderingen mogelijk te maken, nieuwe wetgeving geïntroduceerd. In 6.4 *Wonen in de stad* wordt hier op ingegaan.

Hoofdvraag van dit hoofdstuk is hoe zich de gevel met zijn *gezicht/masker* en *sociale filter* in de twintigste eeuw tot *het publieke* verhield en waarom dit zo was. Met *het publieke* zijn vooral de gebieden bedoeld waar het wonen en het publieke leven het meest direct met elkaar in contact staan, zoals de stoep, de straat, het pleintje voor de deur, een open galerij of portiek. Om dit te kunnen beantwoorden wordt eerst de definitie van het begrip *publiek* uitgewerkt. Wat wordt precies met *het publieke* bedoeld? Vervolgens wordt de gevel belicht, die zich naar het publieke kan afsluiten en

537 Dorst 2005, 123,124.

538 Jürgenhake 2014, in: *Cloud-Cuckoo-Land*, Vol.19 nr. 32, 227-249. Dit artikel was een voorstudie in het kader van deze proefschrift en stelde het thema ter discussie. In het proefschrift is het thema verder uitgewerkt en verdiept.

visueel of fysiek ontoegankelijk wordt, of zich juist kan openen; in beide gevallen gebeurt dit door architectonische middelen. De gevel kan een gezicht zijn dat aan een publieke ruimte staat en zich presenteert, of een masker dat een ideologie representeert. Door het onderzoek op de architectonische middelen en de verhouding tussen de gevel en het publieke te richten, worden het gezicht/masker en de filter van de gevel naar het publieke inzichtelijk.

Doel van dit hoofdstuk is om drie aspecten te verduidelijken: 1. hoe *het publieke* in de stad van de twintigste eeuw veranderde (met enige terugblik op de negentiende eeuw); 2. hoe de gevel van woongebouwen in relatie tot het publieke veranderde; 3. waarin de oorzaken voor de veranderingen door de tijd heen lagen. In dit hoofdstuk wordt vanuit het perspectief van het publieke inzicht in de hoofdvraag van het gehele onderzoek gegeven: hoe is de gevel als intermediair element tussen buiten en binnen met zijn *gezicht/masker* en (sociaal) *filter* gerelateerd tot het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland? Er wordt geen waardeoordeel gegeven over de gevel als een gezicht of masker, wel wordt door de eeuw heen getraceerd hoe opvattingen over de gevel veranderden.

De begripsbepaling van *het publieke* wordt in 6.2 vanuit de etymologische oorsprong van het woord opgebouwd. Het debat over de publieke ruimte is groot. Belangrijk voor dit onderzoek is de zoektocht naar de relatie tussen het publieke en de gevel van het woongebouw dat zich naar het publieke richt en iets adresseert, iets uitzendt. Het publieke is dan heel concreet de straat, de stoep of het plein. Veranderingen in dit directe publieke gebied, als ook veranderingen van het woongebouw, hebben onvermijdelijk tot architectonische veranderingen van de gevels geleid. Architectuur kan men zien als een uitdrukking van de denkbeelden die de architecten hadden, maar ook als een uitdrukking van de culturele, maatschappelijke, economische of technische veranderingen.

Het publieke en de relatie tot de gevel van het woongebouw staat in verband met de ruimtelijke positie van het woongebouw in de stad. Traditioneel werden individuele woonhuizen in de Nederlandse steden naast elkaar gebouwd en vormden op deze manier stedelijke blokken. Het publieke en het private waren – bij het meestal gesloten bouwblok – heel duidelijk gescheiden, er was een straatkant van het gebouw en een achterkant naar een binnenhof gericht. Dit woonblok heeft echter in de twintigste eeuw verschillende transformaties ondergaan die directe invloed hadden op de relatie tussen het wonen en het publieke en ook tussen de gevel en het publieke. Om deze veranderingen te begrijpen, komt in dit hoofdstuk een korte bespiegeling van de verschillende ruimtelijke typologieën van het woonblok en de daaruit voortkomende consequenties voor de gevel ter sprake (6.3 *Het woonblok en zijn morfologische veranderingen*).

De stad werd in de negentiende eeuw door de toestroom van mensen voller, oncontroleerbaarder en steeds onhygiënischer. Woningen werden onderverdeeld, binnenhoven volgebouwd met woonhuizen die helemaal geen *front* meer bezaten, en die van representatie binnen de stad uitgesloten waren (zie afbeelding 6.1 en 6.2).⁵³⁹ Uiteindelijk werd er op verschillende plaatsen ingegrepen. Er werden straten met riool- en watervoorzieningen aangelegd. Vaak waren deze straten extra breed en boden meer overzicht (en controle). Paragraaf 6.4 *Wonen in de stad* borduurt hierop voort.

539

Met het begrip *front* wordt hier de voorzijde van een gebouw bedoeld, meestal de belangrijkste gevel van het gebouw. In het Latijn betekent *frons* (genitief *frontis*) het *voorhoofd* of de *voorzijde*. Het woord werd ook voor gezicht gebruikt, maar ook voor de voorste lijnen van een militaire aanval, het front.

AFBEELDING 6.1 Amsterdam Schoenmakersgang tussen 1926 en 1935. De woonsituatie in volgebouwde achterbuurten. Toegankelijk waren deze buurten via steegjes en gangen. Fotograaf Bernard Eilers tussen 1926 en 1935.

AFBEELDING 6.2 Achterbuurt in Rotterdam aan de Broodgang. Hier was geen straatverlichting door de gemeente aangebracht. Fotograaf Henri Berssenbrugge in 1908.

Over de veranderingen in de steden boden de volgende onderzoeken en beschouwingen veel informatie. In de eerste plaats het proefschrift van filosoof René Boomkens waarin de ervaring van de mensen in de groeiende stad beschreven wordt.⁵⁴⁰

Het proefschrift van Wim Nijenhuis is in dit kader ook belangrijk.⁵⁴¹ Hij wijst op het belang van de straat die eeuwenlang de directe openbare ruimte voor het huis was. De straat veranderde in de negentiende eeuw in een functionele en vaak zelfs anonieme ruimte. Hier wordt in paragraaf 6.4 *Wonen in de stad* weer op teruggekomen, een paragraaf die tevens een aanloop naar de volgende is, waarin het publieke in relatie wordt gebracht met de gevel van het woongebouw. Zeer informatief was ook de beschrijving van Jean Castex e.a. over de verandering van het traditionele gesloten bouwblok naar het ontworpen blok en vervolgens het openen van het blok tot aan de strokenbouwwijze in *De rationele stad*.⁵⁴² Net zoals in hoofdstuk 5 waren vaktijdschriften uit de desbetreffende tijdsbestekken zeer behulpzaam voor het traceren van veranderingen in het denken over de publieke ruimte.⁵⁴³

540 Boomkens 1998.

541 Nijenhuis 2003.

542 Castex, Depaule, & Panerai 1990 (2e editie).

543 Vooral werd gebruik gemaakt van: *OASE 33*, *OASE 77*, *Forum 8*, en diverse *Bouwkundige Weekbladen*.

Door de tijd heen wordt duidelijk hoe een gevel zich tot het publieke richt en welke tekens de gevel naar het publieke uitzendt, tekens ter (re)presentatie en tekens die als filterfunctie kunnen werken.⁵⁴⁴ Aan de orde komen enkele schrijvers die zich met dit fenomeen van *het publieke* in relatie tot *het private* in de twintigste eeuw intensief hebben beziggehouden. Daarbij viel op dat betreffende *het publieke* termen als *publieke ruimte*, *publiek domein* en *openbare ruimte* gebruikt worden; elk van deze termen heeft een andere betekenis, waardoor het thema erg groot wordt. Daarom is het belangrijk te vermelden dat dit proefschrift zich concentreert op het debat over *het publieke* als zijnde de fysieke straat, het plein of het park: het fysieke oord vóór de gevel.⁵⁴⁵ In Nederland kunnen enkele belangrijke architecten als voorbeeld dienen. Zo maakte Berlage zich sterk voor het wonen en voor de esthetiek van de stad. Het publieke had zijn aandacht al in 1891 in zijn voordracht “De kunst in Stedenbouw”. Voor Berlage was het belangrijk om de woningnood aan te pakken en esthetische oplossingen aan te dragen, ondanks de vereiste normalisatie. Paragraaf 6.5 bouwt hierop voort en laat vervolgens zien hoe bijvoorbeeld de *Amsterdamse School* (werkzaam vanaf 1917) probeerde de straat als onderdeel van het publieke weer esthetisch te verrijken.

Na de Tweede Wereldoorlog, in de jaren zestig en zeventig, de tijd waarin o.a. Aldo van Eyck actief was, en met hem de aanhangers van FORUM, bijvoorbeeld Herman Hertzberger en John Habraken (1928), verhevigde het Nederlandse debat over het publieke en het wonen weer. Er was veel kritiek op de productieverhoging van de woningbouw, de functionalistische benadering en het gebrek aan aandacht voor inspraak van bewoners.⁵⁴⁶ Internationaal werd in deze tijd veel gediscussieerd over de verandering van de sfeer van de publieke ruimte.⁵⁴⁷

In dezelfde tijd klonken ook in andere landen luide stemmen. De Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt (1906-1975) stelde in haar boek *The Human Condition* het private en het publieke leven tegenover elkaar en legde uit hoe beide in haar visie door de massamaatschappij veranderden.⁵⁴⁸

-
- 544 In hoofdstuk 4.6 wordt het fenomeen van de tekens in de architectuur beschreven.
- 545 In hoofdstuk 4.4 wordt uitgelegd hoe de gevel als element tussen de twee condities van publiek en privaat staat, soms als een gesloten grens, soms als een uitnodiging om een ruimte te betreden.
- 546 Een zeer uitgebreide bijdrage over de debat is te vinden in *Architectural Positions, Architecture, Modernity and Public Sphere* van Avermaete, Havik, & Teerds, 2009. Op de spanning tussen het vaak kortstondige publieke en de langdurige gebouwde architectuur, en de vraag hoe architecten hiermee om moeten gaan, wordt hier in 36 teksten gereflecteerd, 19: “Architects are inevitably drawn to take a stand on the problematic relationship between modernity and the public sphere. What influence does architecture have? How can architecture accommodate and represent public life? These are questions that architecture must answer, because in spite of all the pessimistic voices, architects still face the challenge of shaping public space – from piazza to plaza. [...] What position can the architect take regarding a public sphere that is marked by continual change?”
- 547 De Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt schreef in 1958 haar boek *The Human Condition*; Jane Jacobs schreef in 1961 *The Death and Life of Great American Cities* en Jürgen Habermas schreef in 1962 *Strukturwandel der Öffentlichkeit*.
- 548 Arendt 1958, Hoofdstuk II, 63. In *The Human Condition* beschreef Hannah Arendt de twee tegenovergestelde praktijken: die van het private leven en van het publieke leven. Het publieke leven zag zij als het politieke leven, het debat, het in vrijheid spreken en handelen. Gelijkheid was een absolute voorwaarde voor de vrijheid van spreken en handelen in de publieke ruimte. De architectonische ruimte was voor haar de agora of het forum, de centrale marktplaats. Het private leven was voor haar het gezinsleven, de opvoeding van de kinderen en de arbeid die verbonden was aan dit dagelijkse zich in leven houden. Het private leven was intiem en verborgen, achter de vier wanden van het huis. Arendt spreekt van een public realm en een private realm. Het publieke en het private waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zodra één van de twee een verstoring onderging zou de andere realm ook veranderingen ondervinden. Volgens Arendt was de moderne massamaatschappij de verstoorder van zowel het publieke als het private. De familie verviel en absorbeerde steeds meer in sociale groepen. De *social realm* is volgens haar een relatief nieuw begrip en is verbonden aan sociale groepen. Het sociale rijk staat tussen het intieme private leven en het publieke, politieke leven in. Publiek was voor Arendt in eerste instantie alles dat door iedereen kon worden gezien en gehoord. In tweede instantie was het het leven zelf. Door het ontnemen van wat zij objectieve relaties met anderen noemde, iets wat volgens haar gebeurde in de massamaatschappij, ontstond massa-eenzaamheid. Het private, verborgene wordt bijna heilig. Voor het publieke is niet belangrijk wat verborgen blijft, maar de verschijning van het private, hoe het zich opent naar het publieke.

Ze wees erop dat het voor het publieke niet belangrijk is wat verborgen en privaat blijft, maar hoe het private verschijnt, hoe het zich middels grenzen naar de stad toe manifesteert. In vroeger tijden was hier volgens haar een ruimte, een *no man's land* tussen publiek en privaat die beide gebieden beschermde en van elkaar afgrensde.⁵⁴⁹

De Deense architect en stedenbouwer Jahn Gehl (geb. 1936) reageerde in de jaren zeventig op de functionalistische benadering van wijken. Hij bracht de kwaliteit van de stedelijke publieke ruimte, de straat die voor de voetganger verdween, onder de aandacht. Hij zette zich in voor de herontwikkeling van straten tot voetganger- en fietszones. Zijn eerste boek, *Life Between Buildings – Using Public Space*, was een pleidooi voor het gebruiken door voetgangers van de publieke ruimte tussen de (woon-)gebouwen.⁵⁵⁰ In paragraaf 6.5 worden de factoren toegelicht die contact tussen mensen verhinderen of bevorderen, en die Jan Gehl observeerde.

Aldo van Eyck introduceerde in Nederland het begrip van “de gestalte van het tussen”, de ruimte tussen het private en het publieke waar ontmoetingen tussen mensen in de directe woonomgeving plaatsvinden.⁵⁵¹ Van Eyck bedoelde een zone die gebruikt kan worden als buffer en als overlap van beide condities. Het begrip is afgeleid van de Joods-Oostenrijks-Israëliësch godsdienstfilosoof Martin Buber (1878-1965), die sprak over “Sphäre des Zwischen”, beschreven in *Das Problem des Menschen* en geciteerd door Van Eyck in *Forum 8*.⁵⁵² Buber zag de mens tussen een individueel en een alomvattend zijn; alomvattend was voor hem de mens *met* andere mensen. Als individuele manifestatie zou hij, net zoals de andere mensen, uit dit eigen gebied moeten stijgen om in een gedeelde sfeer te kunnen communiceren. Deze sfeer noemde hij *Sphäre des Zwischen*. Voor hem was dit “ein wirklicher Ort und Träger zwischenmenschlichen Geschehens”.⁵⁵³ Op dit gedachtegoed wordt in paragraaf 6.5 *De gevel van het woongebouw en het publieke* teruggekomen. In een reeks van tijdsbestekken worden dan, net zoals in hoofdstuk 5 (paragraaf 5.3 *De ontwikkeling van het woongebouw in Nederland*), de vernieuwende ideeën, veranderingen of zelfs omslagpunten in beeld gebracht.

549 Arendt 1958, 63: “Not the interior of this realm, which remains hidden and of no public significance, but its exterior appearance is important for the city as well, and it appears in the realm of the city through the boundaries between one household and the other. The law originally was identified with this boundary line, which in ancient times was still actually a space, a kind of no man’s land between the private and the public, sheltering and protecting both realms while, at the same time, separating them from each other.”

550 Gehl 1978.

551 Van Eyck 1959, in *Forum 8*, 249: “Het nieuwe Forum heeft maar één verhaal; het verhaal van een bewoonbare stad – een bewoonbaar huis. Het verhaal van een menselijke en menswaardige architectuur. Ter wille van deze menselijkheid en bewoonbaarheid zijn huis en straat, deur en raam, balkon en dakterras opnieuw probleem geworden. Zij zijn de architectonische vormen, waardoor en waarin de mens zichzelf en zijn medemens ontmoet – zichzelf en al het andere. Dit nummer gaat over deze ontmoeting. Ontmoeting en drempel. Huis en straat. De gestalte van het ‘tussen’ de mensen en het ‘tussen’ de dingen. Wij leiden dit probleem van de drempel – deze ‘philosophy of the doorstep’ in met een ander probleem: *Das Problem des Menschen*.”

552 Buber 1948. *Das Problem des Menschen*, in: *Forum 8*, 1959, 249: “Die fundamentale Tatsache der menschlichen Existenz ist weder der Einzelne als solcher noch die Gesamtheit als solche. Beide, für sich betrachtet, sind nur mächtige Abstraktionen. Die fundamentale Tatsache der menschlichen Existenz ist der Mensch mit dem Menschen. Es wurzelt darin, dass ein Wesen ein anderes als anderes, als diese bestimmte andere Wesen meint, um mit ihm in einer beiden gemeinsamen, aber über die Eigenbereiche beider hinausgreifender Sphäre zu kommunizieren. Diese Sphäre, mit der Existenz des Menschen als Menschen gesetzt, aber begrifflich noch unerfasst, nenne ich die ‘Sphäre des Zwischen’. Sie ist eine Urkategorie der menschlichen Wirklichkeit [...]”

553 Buber 1948.

De relatie van de gevel met de straat, de openbare ruimte voor het huis bij uitstek, is een belangrijk aspect van de veranderingen die de gevel van het woongebouw onderging. De moderne straat moest doelmatig zijn, gerelateerd aan het verkeer en daarom steeds meer genormaliseerd. Dit was echter eeuwenlang niet de functie en het beeld van de straat in de stad geweest. Door de normalisering van de straat veranderden het gezicht van de straat én van de gevel.

De fotografie uit de negentiende en begin twintigste eeuw is een goede bron om deze veranderingen in beeld te brengen. Als voorbeeld laten de twee foto's hieronder zien hoe de gevel van het stedelijke woonhuis in de tweede helft van de negentiende eeuw vlakker en egaler werd. De foto van de Amsterdamse grachten laat, vooral aan de linkerkant, zien dat er verschillende elementen uit de gevelwand uitkragen. De straat is bovendien werkvloer voor de aanwonenden. Bij de nieuwe huizenblokken werd de gevel tot de buitenwand zelf teruggedrongen en de straat geëgaliseerd voor het verkeer. De collectieve entree is gearticuleerd door iets uit de gevel stekende penanten die bekroond zijn door een dakkapel. De repetitie van die entrees markeert de gehele straatwand.

AFBEELDING 6.3 De Oudezijds Achterburgwal aan de noordkant, met links voorgevels aan de straat en rechts achtergevels aan de gracht. Fotograaf Van de Zeedijk tussen 1867 en 1883.

AFBEELDING 6.4 Een nieuw woonblok aan de Huidekoperstraat in Amsterdam, gefotografeerd rond 1870. De tekens voor individualiteit, zoals de trappen, entreedeuken en puien, verdwenen. De tekens van het collectieve woongebouw, vooral het doorlopende dak, de collectieve ingangen en de enorme hoeveelheid gelijke ramen waren nieuw.

De in het vervolg aangedragen voorbeelden staan in de stedelijke context waaronder ook de uitbreidingsgebieden (in hun tijd) en de saneringsgebieden van de stad vallen. Belangrijk voor dit hoofdstuk is dat de voorbeelden aan een openbaar gebied lagen, zoals een straat, stoep, woonerf of plein. Waar geen publieke gebouwen en publieke plaatsen zijn is geen stad, schreef de Oostenrijkse stedenbouwkundige Camillo Sitte (1843-1903). Hij liet daarmee zien dat het niet om fysieke stadsgrenzen gaat, maar om het publieke.⁵⁵⁴

6.2 Begripsbepaling – Het publieke

De gevel naar *het publieke* is de gevel naar het openbare, de gevel die iedereen kan zien. Men gebruikt hiervoor termen als *buitengevel*, *straatgevel* of *front*, en gezien de geschiedenis van het woonblok en het Nederlandse woonhuis in de stad, met zijn voor- en achterkant, is dit begrijpelijk.⁵⁵⁵ De gevel van het woongebouw kende zijn eigen ontwikkeling, maar deze stond niet los van de ontwikkeling van het publieke. Het publieke (en het private) is in de architectuur en de stedenbouw een steeds terugkerend onderwerp van discussie en ontwerp geweest. Over de verandering van het karakter van de publieke ruimte is veel gedebatteerd. Traditioneel brachten de publieke ruimtes mensen bij elkaar; dat gebeurt vandaag de dag echter nog maar zelden. Mensen komen op andere plekken en op andere manieren publiek met elkaar in contact.⁵⁵⁶ De verandering van het karakter van *het publieke* maakt begrijpelijk waarom architecten door de tijd heen op zoek waren (en zijn) naar hun verhouding tot *het publieke*.⁵⁵⁷

Het woord *publiek* heeft zijn oorsprong in het Latijnse woord *publicus*, dat zoveel betekent als “van het volk”.⁵⁵⁸ Het gaat bij het publieke dus om het van het volk zijnde of voor het volk toegankelijke of zichtbare. Voor de gevel en zijn architectonische compositie gaat het niet zozeer om de publieke ruimte zelf, maar om de fysieke en visuele verbinding tussen het publieke en de gevel (met eventuele filters tussen beide) en het zich richten van de gevel tot het publieke en tot het publiek (met zijn gezicht/masker).

De Nederlandse stedenbouwer Jan Heeling onderscheidt bij het definiëren van publieke ruimte drie categorieën: het publieke met betrekking tot het eigendom, tot de toegang en tot het doel. Met betrekking tot eigendom spreekt hij van *publiek domein*. Met betrekking tot de toegang moet duidelijk zijn dat de ruimte voor iedereen open staat; voorbeelden zijn pleinen, straten en parken. Met betrekking tot het doel dient dit doel collectief te zijn, een gemeenschappelijk belang te dienen. Daarbij kan het doel cultureel of praktisch van aard kan zijn. Als voorbeeld draagt Heeling de Hoofdweg in Amsterdam aan met woongebouwen ontworpen door architect Wijdeveld (zie ook paragraaf 6.5). De straat met zijn *symboolwaarde* is voor iedereen zo gebleven (hij spreekt van een culturele afspraak) terwijl de functie is veranderd, van een straat voor de bewoner tot een straat als verbindend element voor het verkeer van de auto, de tram, de fiets en de voetganger.⁵⁵⁹ Men moet zich dus realiseren dat bij deze definitie maar een klein deel van de ruimte in een stad werkelijk publiek is.⁵⁶⁰

Het begrip *publiek domein* is breed en richt zich op toegang, eigendom en rechten van een gebied, dat trouwens ook het *digitale publieke domein* kan zijn. Als het begrip *publiek domein* in de architectuur gebruikt wordt dan gaat het over de toegankelijkheid, de culturele waarde en het gebruik van een gebied voor alle mensen, voor de gemeenschap. De gemeenschap is vandaag de dag onduidelijk; er zijn vele kleine “publieke sferen”.⁵⁶¹

555 Zie ook paragraaf 6.3.

556 Avermaete, Havik, & Teerds 2009, 17-45. *Architectural Positions, On Architecture, Modernity and the Public Sphere*; Chapter: *Architecture, Modernity and the Public Sphere: An Everyday Triad*.

557 Avermaete, Havik & Teerds 2009, 19.

558 Debrabandere, Philippa, Quak, & Van der Sijs 2009, 605.

559 Heeling 1998, 183-185.

560 Avermaete, Havik, & Teerds 2009.

561 Avermaete, Havik, & Teerds 2009, 45.

Hoe onduidelijk en vaag de positie van de publieke ruimte tegenwoordig is, laten de vele publicaties over het publiek domein, de publieke ruimte en de publieke sfeer zien. In de publicatie *Architectural Positions*⁵⁶² werd het thema, vooral met betrekking tot de tweede helft van de twintigste eeuw, belicht vanuit verschillende invalshoeken. Met elke fase van de ontwikkeling van de moderniteit veranderde ook de *publieke sfeer*.⁵⁶³ Publieke sfeer duidt op een conditie en niet per definitie op een fysieke ruimte. Zo spreken de auteurs ook van een publieke sfeer die door het digitale netwerk en elektronica gedefinieerd wordt.⁵⁶⁴

Volgens Hans Teerds was Hannah Arendt de eerste die het probleem van de openbaarheid vanuit een filosofische kant bediscussieerde en aan wie hedendaagse schrijvers refereren.⁵⁶⁵ In haar betoog maakte zij een onderscheid tussen het *Vita Activa* en het *Vita Contemplativa*. Voor het publieke was het actieve leven in de publieke gemeenschap belangrijk. Het zich terugtrekken in het contemplatieve "heeft geleid tot een zich afkeren van de wereld, tot wereldvreemdheid."⁵⁶⁶

Teerds benadrukt in zijn lezing over Arendt's *The Human Condition* de koppeling van het *publieke domein* aan de menselijke activiteiten van het handelen en spreken als mens in een pluraliteit en gelijktijdigheid van mensen. Essentieel was voor Arendt dat de mens het publieke op kan zoeken voor een uitwisseling. De publieke ruimte biedt volgens haar echter alleen dan de vrije uitwisseling als deze ruimte deze vrijheid biedt en niet, door een systeem van ordeningen en categorisering, in haar gebruik beperkt wordt. Architectuur is een middel om deze voorwaarde te creëren,⁵⁶⁷ zo concludeert Teerds.⁵⁶⁸

De publieke ruimte is voor Arendt een *podium* en dit laat duidelijk de samenhang met een fysieke ruimte zien.⁵⁶⁹ Als mens zouden wij onze uniciteit niet zien als we ons niet onder de mensen zouden begeven, daarom is het publieke zo belangrijk. Alleen in het debat met anderen is dit voor ons mogelijk.⁵⁷⁰

-
- 562 Avermaete, Havik, & Teerds 2009.
- 563 Boomkens 1998. Hij onderscheidt verschillende fasen: 1. De kindertijd rond 1850; 2. De adolescentie, de tijd tussen de twee wereldoorlogen die een radicale breuk met de traditie aankondigde; 3. De tijd vanaf 1960 waarin een gevoel van vervreemding en betekenisloosheid ontstond en een beklagen van het verlies van de openbaarheid; 4. De vroege jaren negentig, de postmoderne tijd – een tijd waarin onechtheid en namaak, maar ook angst en onveiligheid opkwamen.
- 564 Avermaete, Havik, & Teerds 2009, 7: "At the same time, recent years have seen the rapid development of a parallel public sphere. This sphere is not defined by streets, squares and public buildings, but rather by electronic highways, chat forums and blogs. Some cultural theorists see these new virtual public spaces as replacing their predecessors."
- 565 Teerds 2008, in *OASE 77*, 22. Hans Teerds, architect en medewerker van de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, afdeling Architectuur en de leerstoel Methode en Analyse van Tom Avermaete, werkt aan een onderzoek over Hannah Arendt en het concept van de publieke sfeer.
- 566 Teerds 2008, in *OASE 77*, 24, 25 noot 9.
- 567 Teerds 2008, in *OASE 77*, 25: "Architectuur is daarmee niet slechts een instrument, of een vorm van cultuur en beschaving, maar ook een voorwaarde voor publiek leven."
- 568 Teerds 2008, in *OASE 77*, 25, 26: Publiek domein, publieke ruimte – Een architecturale lezing van *The Human Condition*. Arendt zag deze inperking ontstaan door de massamaatschappij en de bureaucratische organisatievorm ervan. Hans Teerds vat hier drie aspecten samen die voor het handelen en spreken in het openbaar volgens Arendt van belang zijn en die het belang van het publieke domein duidelijk maken: 1. de mens moet zijn eigen domein (fysiek en geestelijk) verlaten en actief aan het publieke leven deelnemen; 2. door spreken en handelen kan de mens zich onderscheiden, zijn uniciteit in de pluraliteit van de mensheid laten zien; 3. wat in het private domein blijft, is niet zichtbaar en hoorbaar en daarom niet 'werkelijk'.
- 569 Teerds 2008, in *OASE 77*, 23.
- 570 Teerds 2008, in *OASE 77*, 26.

Voor de ontwikkeling van *het publieke* en de architectuur van de gevel is Arendt's concept van de pluraliteit belangrijk: "Waar de pluraliteit wordt ingedamd, daar is geen publiek domein; verlies van publiek domein is gevaarlijk voor de pluraliteit – dan wordt mensen de vrijheid ontnomen zich met hun eigen unieke biografie te ontwikkelen ten overstaan van anderen, en zich daarmee in te voegen in de georganiseerde wereld."⁵⁷¹ Dit denkbeeld kan concreet in samenhang gebracht worden met het voorbeeld van de straat. Door de eeuwen heen was de straat, beheerd en onderhouden door de huiseigenaars zelf, de eerste plaats voor de buurtcommunicatie, *het publieke* voor de eigen deur. Door de institutionalisering van de straat (gereedmaken voor verkeer en onderaardse leidingen) en tegelijk het bouwen van uniforme arbeiderswoningen (massawoningbouw) was de straat niet meer van de burger en de gevel niet meer voor een individu. Betrouwbaarheid en herkenbaarheid waren zowel met betrekking tot de straat als tot de gevel verdwenen. Er ontstond een terughoudendheid in de ontmoeting. De avant-gardearchitecten gingen zelfs zover de straat als publieke ruimte te elimineren.⁵⁷²

De moderniteit en de veranderingen in de maatschappij met avant-gardearchitecten als Le Corbusier en de Duitse architect Ernst May hadden in de jaren tussen de twee wereldoorlogen een grote invloed op *het publieke*. Het woongebouw werd van de straat ontkoppeld, een groen landschap zou ervoor in de plaats komen en de bewoner een ervaring van licht, lucht en vrijheid bieden. Na 1960 was het de welvaartmaatschappij, de sterke toename van de individualisering en de massacultuur die de betekenis van het publieke lieten veranderen. In paragraaf 6.4 en paragraaf 6.5 wordt deze ontwikkeling van het publieke in verband gebracht met de morfologie van het woonblok en de architectuur van de gevels van woongebouwen.

De theoretische teksten over het *publieke domein* en de *publieke ruimte* gaan door de hele twintigste eeuw heen. Maarten Hajer (geb. 1962) en Arnold Reijndorp (geb. 1948) maken een duidelijk verschil tussen *publiek domein* en *publieke ruimte*. Hun gaat het, net als Arendt, bij de definitie van het *publieke domein* om de uitwisseling van gesprekken tussen mensen, het debat.⁵⁷³ Het *publieke domein* is de plaats van het debat (vandaag ook virtueel), waar verschillende mensen elkaar ontmoeten, "de publieke ruimte als de fysieke manifestatie van de 'publieke sfeer' zoals deze door Hannah Arendt en de Duitse filosoof en socioloog Jürgen Habermas (1929) werd gedefinieerd: de plaats voor ongedwongen debat en democratie, voor het vrije uitwisselen van meningen, voor het ongeplande zien en gezien worden."⁵⁷⁴ Zodra deze vrije uitwisseling ingeperkt wordt, kunnen wij niet meer van een publiek debat en een publiek domein spreken.⁵⁷⁵

571 Teerds 2008, in *OASE* 77, 26.

572 Avermaete, Havik, & Teerds 2009, 35: "In his 1930 credo, Le Corbusier puts it this way: 'the 'corridor-street' must be killed'". En verder: "Houses will no longer be soldered to the street by the pavement."

573 Hajer & Reijndorp 2001, 11: "Publiek domein definiëren we als die plaatsen waar een uitwisseling tussen verschillende maatschappelijke groepen kan plaatsvinden en ook daadwerkelijk plaatsvindt. [...] Openbare ruimte is in essentie een ruimte die voor iedereen vrij toegankelijk is: openbaar is wat niet privaat is. Daarmee is nog niet iedere openbare ruimte een publiek domein. Publiek domein stelt extra eisen." De eisen zijn dat het publieke domein "daadwerkelijk door mensen met verschillende achtergronden en ongelijksoortige interesses wordt gewaardeerd als plaats van gedeelde ervaring".

574 Avermaete, Havik, & Teerds 2008 in *OASE* 77, 2.

575 Deze vrije uitwisseling staat op gespannen voet met de calvinistische cultuur van Nederland waarin er ook angst kan zijn uit de toon te vallen.

Bij de discussie over het *publieke domein* werd en wordt de basis van de vrijheid en meningsuiting als zeer belangrijk gezien. Terugkomend op de fysieke ruimte in de stad waren het forum en de marktplaats zo'n fysieke ruimte. Of de straat als fysieke manifestatie voor het publieke domein kan optreden is te betwijfelen. Hiertegen spreken de oude straatrechten (tolwegen zijn een absolute inperking van de vrijheid van toegang), maar ook de inperking door het verkeer, waardoor we over de straat in het alledaagse leven niet van een publiek domein in de zin van Hajer en Reijndorp kunnen spreken, maar eerder van een publieke ruimte.⁵⁷⁶ Ervoor spreekt het feit dat de straat, tot het invoeren van het recht van de overheid op de straat, altijd een gebied van het volk geweest is, waar men handel dreef en elkaar op een alledaagse manier ontmoette.

Voor de gevel is het van belang op wie of wat de gevel gericht is, op *het publieke* – de straat en het volk – of een private groep – de tuin en de medebewoners die deze tuingevel zien. Als we over *het openbare* spreken, dan wordt dit begrip in de architectuur ook voor de publieke ruimte gebruikt, een ruimte die voor iedereen toegankelijk is. "Openbare ruimte is de ruimte die niet privé is. Doorgaans zijn dat in de stad alle vrij toegankelijke buitenruimten, maar ook ruimten in gebouwen die open staan voor publiek."⁵⁷⁷

Het publieke is als begrip gekozen om de focus niet zozeer te richten op een debat over de verschillende ruimtes (publiek domein, publieke ruimte, openbare ruimte), maar op de gevel die zich tot een *conditie* (publiek, collectief of privaat) richt.

De gevel die zich manifesteert in de alledaagse ruimte van de straat is de gevel die het volk ziet, de *publieke gevel* in overdrachtelijke zin. De gevel is niet alleen het scherm voor de woningen en hun private sfeer, maar hij hoort ook als een wand bij de stedelijke ruimte. In een stedelijke ruimte, waar de gebouwen vaak min of meer direct aan een straat grenzen, bakenen de gebouwen de straten en pleinen af. Een volledig gesloten gevel aan de publieke kant heeft ongetwijfeld invloed op de ruimte, maar ook op de manier waarop mensen zich in deze ruimte bewegen. Het traditionele woonblok ging deze relatie met het publieke aan door middel van een publieke gevel met entrees, trappen, grote puien. De fundamentele veranderingen van het woonblok in de negentiende eeuw hieven de verbinding met het publieke in eerste instantie volledig op.

576 Zie ook de paragraaf 6.4: Wim Nijenhuis noemt de straat in juridische zin een "troebele scheidslijn".

577 Komossa 2008, 56. Komossa denkt aan de straat, een plein, maar ook een stationshal of lobbies.

6.3 Het woonblok en zijn morfologische veranderingen

Nederland kent in de geschiedenis van het stedelijke wonen het particuliere rijtjeshuis als het meest gebruikelijke woonhuis. Deze rijtjeshuizen waren het resultaat van de perceelsgewijze verkaveling van de Hollandse steden.⁵⁷⁸ De aan elkaar geschakelde woonhuizen vormden vervolgens een gesloten bouwblok. De individuele gevels bleven in de straatwand herkenbaar. Dit traditionele bouwblok kenmerkte zich door zijn polifunctionaliteit (wonen, werken en handel in één blok aanwezig), de duidelijke buitenkant – een doorgaande gevel – en de binnenkant – de private percelen met tuinen, hoven en een informele achtergevel. “De dichte buitenkant is direct verbonden met de straat, opgevat als de plek van de uitwisseling en als de door codes beheerste ruimte van presentatie. De binnenkant van het blok is echter een zone die van de straat af ligt, van haar gescheiden is; deze bezit de kenmerken van een niet zichtbare (niet noodzakelijk zichtbare) of verborgen plek. Hij heeft geen functie van algemene representatie meer, is kneedbaar en wordt gemarkeerd door losse codes die tegenover de algemene erkende codes van de openbare kant staan. De binnenkant nodigt uit om toegeëigend te worden.”⁵⁷⁹ Het citaat bevestigt de twee uitersten van het traditionele blok, de doorgaande buitengevel en de informele binnengevel. De naar de binnenkant gerichte gevel werd vanaf de straat niet gezien en was niet representatief. De auteurs spreken hier van *losse codes* aan de binnenkant tegenover *algemene erkende codes* aan de buitenkant. Losse codes zijn persoonlijke codes, attributen die de bewoner toevoegt om zich een gebied eigen te maken. Algemeen erkende codes zijn de architecturale tekens zoals een trap naar een entree, de entree zelf en haar geaccentueerde vormgeving, bijzondere ramen, maar ook bekende ontwerpmiddelen zoals symmetrie, ritme door horizontale en verticale geleiding en decoratie.

In de loop van de negentiende eeuw werd de ruimte in het bouwblok steeds meer volgebouwd. Uiteindelijk leidde de enorme verdichting van het wonen in de Europese steden tot (sociaal) onhygiënische woontoestanden. Mensen die het zich konden veroorloven trokken de stad uit en lieten hun huis vaak onbewoond achter. Voor de economie van de stad was deze ontwikkeling zeer ongunstig. Om weer investeerders aan te trekken probeerde het stadsbestuur deze ontwikkeling met verschillende maatregelen te keren. De ingrepen hielden vooral investeringen op het gebied van hygiëne in, zoals een rioolsysteem, maar ook betere infrastructurele voorzieningen zoals gasleidingen en straatverlichting. De straten werden breder en de grenzen van de huizen naar de straat toe werden strakker. De nieuw te ontwikkelen woningen hadden niet meer de bekende functiemenging; het waren woonblokken.⁵⁸⁰ Door deze mono functionaliteit miste de straat voortaan haar bedrijvigheid. Ook de binnenruimte van het blok werd veel monotoner door het verdwijnen van werkfuncties.

Een voorbeeld van een eerste radicale ingreep is Parijs onder de Parijse ingenieur en stadsarchitect Georges-Eugène Haussmann (1809-1891).⁵⁸¹ “In de stad van Haussmann wordt de plaats van de arbeid uit het ‘private’ woonblok gebannen. Als tegenwicht daarvan verschijnt de specialisatie van bepaalde wijken.

578 Komossa, Meyer, Risselada, Thomaes, & Jutten 2002, 8.

579 Castex, Depaule, & Panerai 1990, 54, 55.

580 Hier moet opgemerkt worden dat het traditionele bouwblok de middenklasse huisvestte, terwijl de nieuw te bouwen bouwblokken in de binnensteden voor de arbeidersklasse bedoeld waren.

581 Castex, Depaule, & Panerai 1990. Hoofdstuk I *Het Parijs van Haussmann, 1853-1882*. In Parijs was de problematiek van het vertrekken van de hogere sociale klasse in de eerste helft van de negentiende eeuw groot. Dit was mede oorzaak van de zuiveringsplannen van het bestuur. Men hoopte deze situatie te keren met rigoureuze maatregelen ter modernisering.

Er ontwikkelen zich woonwijken waar elke plaats voor productie ontbreekt, tegenover wijken die globaal aangeduid kunnen worden als arbeiderswijken, waar het principe van scheiding tussen wonen en werken nog niet werkzaam is [...].⁵⁸² Bij de ingrepen van Haussmann wordt de verandering van de straat zichtbaar; er is geen alledaagse toevalligheid meer, geen bedrijvigheid en rommeligheid, de straat lijkt opgeruimd en geordend, er is inzicht en controle mogelijk, de stedelijke ruimte verandert drastisch.⁵⁸³

De economische belangen die vaak achter zo'n rigoureuze aanpak schuilgingen waren voor een stad groot: investeerders moesten zich juist in de stad vestigen en niet erbuiten. Op kleinere schaal is dit in dezelfde tijd ook in andere Europese steden te herkennen. De stad moest proper zijn, schoon en aantrekkelijk. In de Nederlandse steden zetten architecten die zich met de stadsuitbreiding bezighielden met dezelfde achterliggende belangen stedelijkheid op de kaart. In Rotterdam ontwierp Willem Nicolaas Rose (1801-1877), sinds 1839 stadsarchitect, in 1858 het Coolpolderplan waarin blokbebouwing met lanen en een boulevard en vooral een duidelijke rooilijn in tekeningen werd vastgelegd.⁵⁸⁴ In Amsterdam was het Berlage die rond de eeuwwisseling doordrongen was van het vraagstuk van de esthetiek van de stedenbouw. Hij was zeer actief in de discussie, gaf lezingen en maakte uitbreidingsplannen voor Amsterdam en Den Haag.⁵⁸⁵

Uiteindelijk bleef er vaak aan de buitenkant alleen nog de representatie van een wijk in een homogeen beeld over, een masker.⁵⁸⁶ Haussmanns voorbeeld maakt de consequenties van de ingrepen in de traditionele blokken duidelijk: de straat en de gevel werden homogener, individuele details werden opgeofferd.

In Nederland kunnen wij deze ontwikkeling van het traditionele blok naar het ontworpen blok ook volgen, vooral in het ontworpen blok van de speculatiebouw.⁵⁸⁷ Dit blok was "een gevolg van een indeling die gebaseerd was op de samenvoeging van minimale percelen met uniforme alkoofwoningen."⁵⁸⁸

-
- 582 Castex, Depaule, & Panerai 1990, 61; verder schrijven de auteurs: "Met het blok van Haussmann begint het binnenste van het blok te verdwijnen, met zijn functionele eigenschappen en zijn rijkdom aan articulatie." En verder: "onder Haussmann is er zelfs een neiging tot overwaardering van het 'publieke' ten koste van het 'private' (het gaat hier natuurlijk over de buitenruimten en niet over de private woning)."
- 583 Castex, Depaule, & Panerai 1990, 62: "Bedrijfs en winkels zijn uitgebannen (behalve op de straathoeken, maar ook daar blijven ze lang niet altijd), de straat is ontdaan van elke toevalligheid en er dringt niets van de dagelijkse wanorde in door. De ruimte van deze straten is opmerkelijk abstract, isomorf, losgemaakt van de tijd en het licht (universeel?), onherroepelijk in vorm en praktijk: ze kent geen afwisseling. [...] De gevolgen zijn zeer ernstig: binnenin is het Haussmann-blok niet langer in staat de verschillen tot uiting te brengen, maar ook aan de buitenkant wordt het blok in een verhouding tot de straat geplaatst die de verschillen uitwist. De hele stedelijke ruimte wordt gehomogeniseerd in een lange-termijn project, nog afgezien van de uiterlijke monumentalisering die ze onder Haussmann ondergaat."
- 584 In paragraaf 6.4 wordt aan de hand van het voorbeeld van stadsarchitect Rose de invloed van de stadsarchitecten uitgelegd, maar ook de invloed van het stadsbestuur.
- 585 In paragraaf 6.5 wordt uitgebreid op Berlage en zijn esthetisch en praktisch gevormde visie ingegaan.
- 586 Castex, Depaule, & Panerai 1990, 33: "Haussmanns doorbraken zijn van een strikte formele gelijkvormigheid, op het monotone af: ze verdonkeremanen de identiteit van de wijken [...] ten gunste van de omvattende betekenis van Parijs als hoofdstad. [...] dit uniforme masker dat op de stad en haar geschiedenis geprojecteerd wordt, zullen we de ruimte van de bourgeoisie van de negentiende eeuw noemen."
- 587 De speculatieverkavelingen kwamen in Amsterdam uit het plan-Kalff voort. Met gebruikmaking van bestaande stratenpatronen werd van minimale blokken uitgegaan. De gemeente ging over het bouwrijp maken van de grond, de speculanten, kleine ondernemers die alleen op winst uit waren, gingen over de bouw van woningen.
- 588 Castex, Depaule, & Panerai 1990, 103; Met *alkoofwoning* wordt een woning bedoeld die een of meerdere kleine, aan de kamer gekoppelde nissen had waarin geslapen werd.

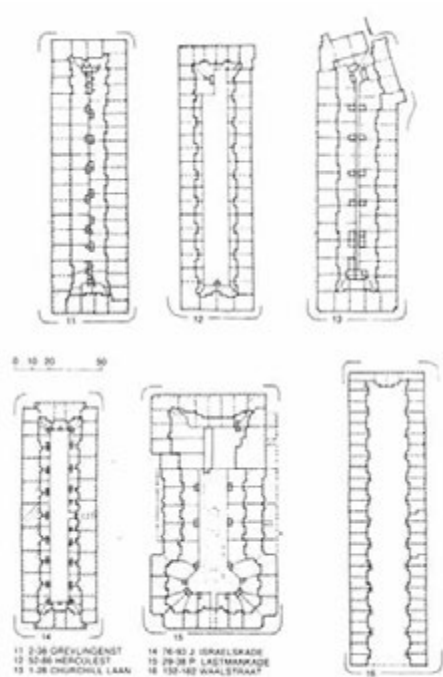
Hier gebeurde op minder radicale manier hetzelfde als bij Haussmann: de nieuwe woonblokken waren monofunctioneel. De gevel weerspiegelde de minimuminvestering van de aannemers en was door repetitie getekend. De overgang van de gevelwand naar de stoep was abrupt, zonder ruimtelijke of fysieke zones. Het speculatiewoonblok bleek trouwens al gauw kwalitatief veel te slecht, zowel constructief als ruimtelijk.

Met het in werking treden van de Woningwet en het iets eerder ingevoerde erfpachtrecht (1896 in Amsterdam) werden steeds meer woningbouwverenigingen opgericht die hele bouwblokken realiseerden.⁵⁸⁹ Het ontworpen bouwblok veranderde nu verder. De woonblokken werden groter, ze hadden meer diepte dan het minimumblok van de speculatiebouw. "Het blok wordt niet langer opgevat als een uitwisselbare eenheid, gevolg van de indeling die gebaseerd was op de samenvoeging van minimale percelen met uniforme alkoofwoningen [...]. Het wordt de meer complexe organisatie van een deel van het stedelijke gebied, dat op het morfologisch vlak de continuïteit van het weefsel verzekert, de bijzondere punten markeert, de integratie van verschillende functies mogelijk maakt (woningen, bedrijven, voorzieningen) en afwisselende ruimtes schept."⁵⁹⁰

Een grote invloed op de ontwikkeling van het bouwblok hadden Berlage en de architecten van de Amsterdamse School. Vaak probeerden de architecten van de Amsterdamse School kenmerken van het traditionele blok op te pakken. Bijvoorbeeld het uit verschillende percelen bestaande, met bijdragen van meerdere architecten samengestelde blok.⁵⁹¹ Was bij het speculatiewoonblok de buitenkant tot het minimum aan investering gereduceerd, dit veranderde bij de Amsterdamse School. Door met de gevel veel meer op de publieke ruimte aan de voorkant te reageren ontstond er (weer) een sterk verschil tussen buitenkant (straatkant) en binnenkant (tuinkant). Polifunctionaliteit was echter zelden werkelijk aanwezig. Het bleef bij een winkel op de hoek.⁵⁹²

Het ontworpen woonblok leek in het begin op de begane grond zo veel mogelijk op het traditionele woonhuis, met een eigen voordeur en een eigen tuintje, omdat gezinnen dat gewend waren. Vervolgens werd een achterpad ingevoerd en kwam er een opening in het blok om het pad met de publieke zijde te verbinden. Hierdoor werd de binnenruimte toegankelijk en werd de tegenstelling tussen buitenkant en binnenkant afgezwakt.⁵⁹³ In een laatste stap werd het woonblok voor een betere bezonning aan de zuidkant open gelaten en werden de binnentuin en de binnengevel voor het publiek zichtbaar, ook al werd de tuin vaak afgesloten door een fysieke barrière. De toename van de collectieve buitenruimte in de binnenhof zorgde uiteindelijk voor het openen van het blok. Hierdoor werd het publieke (vaak alleen visueel) uitgebreid. Projecten met een open binnengebied laten zien dat de binnengevels homogeen zijn, door bijvoorbeeld ritmisch uitstekende balkons en gelijke verdiepingen (geen uitzonderingen meer op de begane grond). Het onderstaande schema maakt de ontwikkeling van de ruimte van het bouwblok duidelijk. De afbeelding laat een naar de zuidkant geopend blok in Rotterdam zien.

-
- 589 Met het *erfpachtsysteem* werd het voor de gemeenten mogelijk een grote mate van controle uit te oefenen op het gebruik en de bebouwingvorm van de kavels.
- 590 Castex, Depaule &, Panerai 1990, 103.
- 591 Dit is trouwens niet altijd zo en Castex e.a. wijzen op twee ontwerpvisies bij de Amsterdamse School, namelijk het als geheel opgevatte blok en het als samengesteld opgevatte blok.
- 592 De Spaarndammerbuurt had in blok drie wel een schoolgebouwtje geïntegreerd, omdat het schooltje er al was en niet om bewust polifunctionaliteit te creëren.
- 593 Castex, Depaule, & Panerai 1990, 140.

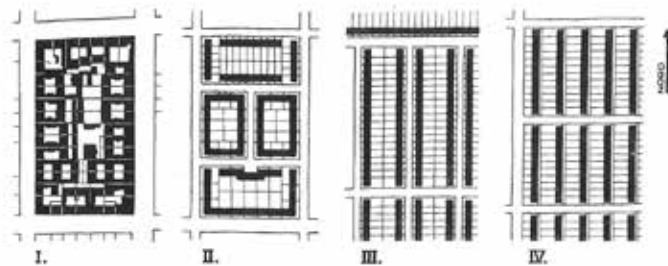
AFBEELDING 6.5 De ontwikkeling van de centrale ruimte van het bouwblok.

AFBEELDING 6.6 Woningbouw De Eendracht in Rotterdam Blijdorp, 1937, architect van den Broek en Bakema. Het blok is aan de westzijde geopend.

Vanaf de jaren dertig ontwikkelde het woonblok zich steeds meer tot strokenbouw. Hygiëne werd een studieobject en het bouwblok werd als ongezond veroordeeld. In een overgangsfase werden er nog, net zoals bij de Amsterdamse School gebruikelijk was, op pleinen, hoeken en beëindigingen van huizenrijen bijzondere architectonische elementen toegepast, maar in de jaren dertig zorgden de architecten van de moderne beweging voor een definitieve breuk met het woonblok. De rationalistische geest zorgde voor repetitie, oriëntatie op de zon en het opheffen van private binnentuinen. Straat- en tuinzijde kwamen toen in verschillende ordening voor.⁵⁹⁴ J. Castex e.a. vatten de ontwikkeling van de verschillende ordeningen aan de hand van het voorbeeld van het Frankfurter Bouwblok samen.⁵⁹⁵

In 1930 liet Ernst May in schematische tekeningen de ontwikkeling zien die het bouwblok in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw had ondergaan, van het middeleeuwse gesloten bouwblok via het in het begin kleinere gesloten bouwblok (architecten als Berlage, Van der Pek en anderen) tot het open bouwblok en uiteindelijk de strokenbouwwijze die May zelf in Frankfurt toepaste. Alle blokken waren – behalve soms een winkel op een hoek van een blok – monofunctioneel. De straat stond los van het functioneren van het gebouw. Woongebouwen die nog individuele entrees op de begane grond hadden, zorgden nog voor een direct contact met de stoep. Woongebouwen met collectieve trappenhuizen trokken zich van de stoep en de straat terug. De bewoner kwam vanuit zijn woning nauwelijks nog in direct contact met de straat.

AFBEELDING 6.7 Schema van de ontwikkeling van het bouwblok, 1930, Ernst May.

Wat betekende deze verandering van het woonblok en het publieke voor de gevel en zijn relatie tot het publieke? Omdat de woongebouwen als hele bouwblokken ontworpen werden, was de gevel niet langer een beeld van individuele uitingen. De gevelcompositie was vroeger aan de voor- of straatzijde door de verschillende individuele huizen verticaal geleed. Door de grootschalige aanpak van de bebouwing ging het individuele verschil verloren. Like Bijlsma en Nynke Jutten vatten dit duidelijk samen: "In de twintigste-eeuwse stad krijgt de compositie van het blok een steeds horizontaler karakter. Voorkomende verticalen zijn niet meer afzonderlijke huizen, maar zijn een gevolg van het ritme van de gemeenschappelijke portieken."⁵⁹⁶ Ze gaan zelfs zover de ramen een "stedelijk behang" te noemen. En inderdaad werden op het moment dat het bouwblok uit gestapelde woningen bestond en de speculatiebouwers straatwanden vol gelijke eentonige woongebouwen bouwden, de gevels monotoon en de ramen als een behangpatroon herhaald.

594 Castex, Depaule, & Panerai, 1990, 165. De gevel heeft in het begin dan nog een eigen ingang voor de begane grond woning en aparte ingangen aan de straat of op de eerste verdieping voor de bovenwoningen.

595 Castex, Depaule, & Panerai 1990, 165 en 168.

596 Bijlsma & Jutten, *Tussen serialiteit en monumentaliteit*. In: *DASH* 2009, 39 en 41.

Traditionele filterelementen, zoals attributen in de straat of individuele entrees met een eigen portaal, verdwenen. In 1929 merkte Bruno Taut in een discussie over de architectuur van de Amsterdamse School op: "Hoe arbitrair de bijzonderheden van hun gebouwen ook zijn, het wonder van de creatie van een collectieve architectuur zet zich voort. Niet het individuele gebouw was nog belangrijk, maar het geheel van gebouwen langs een straat."⁵⁹⁷

Architectonische articulatie gebeurde voortaan door accenten, zoals het collectieve trappenhuis (het portiek), erkers en overkoepelende daken. Het bouwblok richtte zich naar binnen, in sommige blokken werd zelfs de hele ontsluiting naar binnen gekeerd (bijvoorbeeld bij het Justus van Effen-complex). S. Komossa e.a. leiden de veranderingen van het bouwblok terug naar twee maatregelen: de Woningwet van 1901 en het in 1896 ingevoerde erfpachtsysteem.⁵⁹⁸ De verandering van het traditionele woonblok naar een nieuw monofunctioneel woonblok bestaande uit collectieve woongebouwen, was echter al begonnen bij de speculatiewoonblokken, die in Amsterdam vooral in de jaren 1880-1905 veel werden gebouwd.⁵⁹⁹

De speculatiebouw was echter wederom alleen mogelijk doordat het kredietwezen sinds 1860 veranderd was en de kleine ondernemer een krediet bij de bank kon nemen. De verandering in het bankwezen droeg dus bij aan het bouwen van woonblokken die vergeleken met het traditionele blok nieuw waren.

De ontwikkeling van het bouwblok maakt duidelijk hoezeer het publieke en de gevel met elkaar in verband stonden en nog steeds staan. Het monofunctionele en in zichzelf gekeerde woonblok had onmiddellijk tot gevolg dat de straat anoniemer werd en de gevels homogeen. Het zich losmaken van de oorspronkelijke individuele entrees had onmiddellijk een grotere afstand tot het publieke, de straat tot gevolg. De morfologie van het stedelijke woonblok, zijn typologie, het publieke en de gevel zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Niet alleen het woonblok onderging veranderingen, ook het publieke, de straat veranderde enorm. In de volgende paragraaf zal deze verandering in beeld worden gebracht.

597 Komossa, Meyer, Risselada, Thomaes, & Jutten 2002, 12.

598 Komossa, Meyer, Risselada, Thomaes, & Jutten 2002, 255.

599 De Vreeze 1993, 94.

6.4 Wonen in de stad - De verandering van de straat en de relatie tot het publieke leven

Wonen in de stad betekent wonen tussen twee condities die heel dicht en confronterend tegen elkaar aan kunnen liggen: het publieke en het private.⁶⁰⁰ Zo stellen Meyer, de Jong en Hoekstra: "In de ontwikkeling van de moderne stad wordt het contrast tussen de veilige haven van de individuele woning en de openbaarheid van de openbare straat steeds scherper en sterker, terwijl deze twee sferen elkaar veronderstellen en onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn."⁶⁰¹

In deze paragraaf komt de ontwikkeling van de stad in de negentiende eeuw aan de orde, om vervolgens de transformaties te kunnen plaatsen in de twintigste eeuw, het tijds kader van dit onderzoek. De vraag in deze paragraaf richt zich op de belangrijkste veranderingen van *het publieke* in de stad, de oorzaken van deze veranderingen en hoe deze veranderingen de gevel van het woongebouw met zijn gezicht/masker en filter beïnvloed hebben. Hoe zagen de straat als dé publieke ruimte voor het huis en de gevel er in de negentiende eeuw uit? Welke tekens zond de gevel naar het publieke uit, en wat waren de belangrijkste veranderingen tot aan het einde van de twintigste eeuw?

De reden om het onderzoek over het publieke en de gevel te starten in de negentiende eeuw (en zelfs iets eerder) heeft te maken met de grote veranderingen van de stad tijdens en na de industriële revolutie. Wij moeten ons realiseren dat de stad ooit een zeer gesloten systeem was. "Rond 1800 had elke stad nog stadsgrenzen die de overgang van buiten naar binnen zeer goed ervaarbaar maakten."⁶⁰² Wonen in de stad betekende wonen in een beschermde omgeving, achter stadswallen. De vestingwerken waren een duidelijk teken van deze bescherming. J. Westrik en W. Hermans beschrijven in hun betoog over het straat- en stadbeeld dat een stad zich al in de middeleeuwen als samenhangend bouwwerk presenteerde. Stadsmuren en stadspoorten waren middelen om dit te bereiken, het stadhuis, een kerk of een ander belangrijk gebouw zorgden voor de representatie. De stad representeerde veiligheid voor de bewoners, maar kon door de muren en de poorten ook macht naar een vreemdeling uitstralen.⁶⁰³

In de negentiende eeuw maakte de stad een metamorfose in groei door die de basis legde voor de twintigste eeuw. Toen na 1874 (Vestingwet) de stadsmuren en de stadspoorten massaal afgebroken werden, verdwenen ook de bekende tekens van bescherming en begrenzing van de stad. De grens van de stad was niet langer meer de vestingwal. Het bleek later dat de rooilijn en de façade deze functie moesten overnemen.

600 Avermaete, Havik, & Teerds 2009, 13, 14: In het voorjaar van 2007 werden aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft seminars gehouden waarin verschillende denkers over het thema aan het woord kwamen. In 2009 werd dit seminar aangevuld en afgerond door het boek *Architectural Positions*, waarin denkers vanaf 1950 opgenomen waren. Opvallend hierbij was dat de stad heel vaak het referentiekader was. De redacteuren beschrijven deze samenhang als volgt: "The issue of the public sphere in relation to architecture is evidently an urban issue, especially if we examine the vanishing geography of the public sphere through the lens of the concept of modernity. The city has always been one of the first places where modernity comes to the surface. Furthermore, the city is the working environment of most architects, especially those whose work stakes out a position in architectural debate. And finally, it is in an urban society that the 'public domain' plays the most critical role, as an intermediary between the many individuals who must coexist in a densely crowded space."

601 Meyer, De Josselin, De Jong, & Hoekstra 2006, 13.

602 Van der Woud 1987, 308.

603 Meyer, Westrik, & Hoekstra 2008, 59.

René Boomkens beschrijft de stad uit deze tijd als een labyrint, een chaos, een onoverzichtelijke warboel, het resultaat van de industriële wereld.⁶⁰⁴

Aan het begin van de twintigste eeuw werd de massaliteit in de stad duidelijk. *Industrialisatie, verstedelijking en explosie van de bevolkingsgroei* zijn de drie processen die Boomkens als redenen voor het ontstaan van de massa noemt. Tradities die zich in het provinciale leven ontwikkeld hadden, zoals het wonen en werken in een huis en in familieverband, konden in de stad niet overeind blijven.⁶⁰⁵ De straat en de traditionele architectuur (zie ook de verandering van het traditionele woonblok) kwamen in conflict met deze nieuwe ontwikkelingen en ook het publieke was inherent onderdeel van de veranderingen. Boomkens noemt de negentiende eeuw *de kindertijd* van de moderne stad terwijl de twintigste eeuw veel meer in het teken stond van een planmatige uitbreiding, een functionalistisch denken en heel nieuwe, abstracte modellen voor het uitbreiden van steden.⁶⁰⁶ Om te kunnen zien hoe deze ontwikkeling de gevels van de woongebouwen in de stad en zijn gezicht/masker en filter beïnvloedde, is het nodig kort naar de oorsprong van het wonen in de stad te kijken.

De Nederlandse stad was oorspronkelijk niet gepland vanuit een monumentaal stadsidee of een ideaal-stad gedachte, maar had zich meer ontwikkeld vanuit praktische overwegingen of defensiemaatregelen zoals verdedigingswerken. Schilderijen en foto's van stadsgezichten uit de eerste helft van de negentiende eeuw laten een beeld zien waarin grachten en straten het leefgebied van de mensen waren die er werkten en woonden. "De stad was een bewustzijn, een identiteit die in hoge mate door tekens in de ruimtelijke orde bepaald werd, vooral door de vestingwerken."⁶⁰⁷ De straat werd gebruikt om karren neer te zetten, om waren uit te stallen, zelfs kippen liepen er rond. De schilderijen van stadsgezichten kunnen een bron van informatie over de oude gevels van de Nederlandse steden zijn, voor zover de schilders objectief en min of meer documentair werkten.⁶⁰⁸ W. Laanstra wijst erop dat het documentatiegehalte rond 1800 door de fantasie van de schilders minder nauwkeurig werd en dat de plaatsen vaak niet meer topografisch identificeerbaar zijn.⁶⁰⁹ Er waren echter schilders die wel een goed beeld van de situatie van toen overbrachten. De schilder Cornelis Springer (1817-1857) schilderde vooral Nederlandse stadsgezichten. Hij maakte vaak eerst schetsen van de situatie en werkte deze uit in olieverfschilderijen. Zijn schilderijen van Amsterdam waren topografisch nagenoeg geheel betrouwbaar. Ook die van de steden Enkhuizen en Alkmaar berustten op veel kennis van de stad. Springer voegde soms wel iets aan zijn schilderijen toe, zoals bomen of kleine details aan de gevels.⁶¹⁰

De straat behoorde tot de woon- en werkruimte. De schilderijen uit de negentiende eeuw laten het leven op de straat zien, maar ook de sociale filter, de overgangen van de straat naar het huis en hoe deze opgebouwd waren. De straat bestond halverwege de negentiende eeuw uit grote keien, maar aan iedere zijde was een smalle zone, gemaakt van een kleinere straatklinker, voor de voetgangers. Voor de

604 Boomkens 1998, 22.

605 Boomkens 1998, 22

606 Boomkens 1998, 26, 45 en hoofdstuk II *Parijs en de kindertijd*.

607 Van der Woud 1987, 309.

608 Bekende Nederlandse schilders van stadsgezichten waren onder anderen Jan van der Heyden (1637- 1712), Gerrit Berckheyde (1636-1698), Cornelis Pronk (1691-1759), Isaak Oudwater en later Cornelis Springer (1817-1857).

609 Laanstra 1994.

610 Laanstra, 1994, 9-20. Vooral het werk in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw staat bekend als waarheidsgetrouw.

huizen lag de stoep, een iets verhoogde zone van ongeveer een meter die gevuld was met elementen en attributen die kleine grenzen van het publieke naar het huis vormden. Deze waren vaak subtiel maar ze zorgden ervoor dat de gevel niet een scherpe grens hoefde te vormen tussen het private wonen en het publieke.⁶¹¹ De smalle gevel naar de straat toe werd bovendien het uithangbord voor de bewoner; hier liet hij zien wie hij was en ook hoe rijk hij was. Op de stoep voor de deur stond vaak een bank. De stoep was in Nederland in de late middeleeuwen een bekend verschijnsel. Auke van der Woud schrijft hierover in *Het Lege Land*: “Stoepbanken, waarop de huisbewoners op een zomeravond buiten zaten, waren vooral in de kleine landelijke steden zeer gebruikelijk. De stad was een collectief en door de plaats bepaald bewustzijn. Het werd gevormd en gevoed in dit overgangsgedebied tussen het openbare en het particuliere domein, deze rijk gedetailleerde overgang tussen straat en woning – een gevelwand plus stoepen, vol hoogteverschillen, materiaalsoorten, decoraties, markeringen en andere tekens.”⁶¹² Juist door deze verschillen ontstond er een heel gevarieerd gevelbeeld in de straat, waarin iedere huiseigenaar zich door de decoratie van zijn huis onderscheidde. De gevel naar het binnenterrein of de binnenhof toe was voor het publiek niet zichtbaar en er werd minder zorg aan besteed.

Juridisch was de straat in de achttiende en begin negentiende eeuw een dubbelzinnig fenomeen; Nijenhuis noemt de straat in juridische zin een “troebele scheidslijn”.⁶¹³ Het was een openbare ruimte maar behoorde ook bij de aanwonenden, omdat het onderhoud ten laste van hen kwam. Dit betekende dat de straten nogal verschilden in de mate waarin er onderhoud aan werd gepleegd en in welke staat ze zich bevonden. Nog steeds waren er, ook in de stad, groepen die zich beriepen op “oude rechten van vruchtgebruik”⁶¹⁴ van de straat. Al in de achttiende eeuw had dit tot veel kritiek geleid en pogingen tot ingrepen van het stadsbestuur. Uiteindelijk zou het recht op de straat bij de staat terechtkomen.⁶¹⁵ De regels voor rooilijnen in de stad lagen in de negentiende eeuw steeds vaker bij het bestuur (de burgemeester en later openbare werken) en de stadsarchitect. Steeds vaker bemoeiden zij zich met de aanleg van straten. Het onderhoud werd echter nog heel lang betaald door de aanwonenden. De verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de straten was een probleem. In de negentiende eeuw werd er belasting geheven bij de aanwonenden. Dit werd berekend per meter gevel aan de straat. Hierdoor was een eigenaar er veel aan gelegen een smalle gevel naar de straat toe te hebben.

In 1841 werd onteigening een wettelijke mogelijkheid, toegestaan voor het aanleggen van straten, pleinen, marktpleinen en spoorwegen, en in 1851 trad de Gemeentewet in werking met de verplichting tot het onderhouden van de straat door de gemeente. De wetgeving reflecteerde de urgentie de stad (maar ook het land) te controleren.⁶¹⁶

611 Boomkens 1998. Hoofdstuk 3 gaat hier dieper op in.

612 Van der Woud 1987, 381.

613 Nijenhuis 2003. Hoofdstuk 1.3, 32. *De politiek van de straat*.

614 Nijenhuis 2003.

615 Voor gedetailleerde informatie zie Nijenhuis, die van de politiek van de straat een uitgebreide beschrijving geeft in zijn proefschrift *Een wolk van duister weten*.

616 Van der Woud 2004, hoofdstuk 2 en 430, 431. Van der Woud legt hier uit hoe in de negentiende eeuw het hele land opnieuw vermeten en door het kadaster in kaart gebracht werd. Rond 1830 begonnen landmeters van het kadaster de gemeentegrenzen met palen te markeren en in kaart te brengen. Nederland kende vanaf de Middeleeuwen al keuren en de steden hadden verordeningen. Roomeesters oefenden de controle uit. Voor het maken van nieuwe straten werden in de grote steden van Nederland rooilijnen bepaald. In hoofdstuk 13 ‘De steden’ wordt op de openbare werken ingegaan. Hier wordt genoemd dat Groningen al in 1822 verordeningen voor bebouwing kende, Rotterdam in 1825 een ordonnantie en in 1838 Utrecht een reglement op het bouwen en op de gebouwen introduceerde.

Rond dezelfde tijd deden in de grotere steden de rooilijnbepalingen hun intrede.⁶¹⁷ De traditionele stoep voor de deur werd nu vervangen door het publieke *trottoir* en de straat. De stad Rotterdam had voor het onderhouden van de straat in 1851 een tussenoplossing geïntroduceerd: de burgers moesten de *voetstraat* onderhouden en de gemeente de keienstraat; op basis van artikel 231 van de Gemeentewet ging de stad in 1853 over tot het onderhouden van beiden.⁶¹⁸

Tussen 1800 en 1850 was de straat meestal een klinkerpad, steeds vaker voorzien van een weggedeelte voor de voetgangers met *kleine steentjes* (op de zijkant gelegde klinkers). Dit geven de schilderijen van Cornelis Springer weer. Klinkerpad, voetgangersgedeelte, of een goot voor het afwateren van vuilwater en het stoepje, dat waren de sequenties van de straat tot het particuliere huis. De stoep als het particuliere gedeelte was heel divers, van hardstenen stoepen en kettingen tot aan een diep gat tussen voorgevel en straat (namelijk als de hoofdverdieping hoger lag dan de straat en een kelderverdieping aan de straat nog een toegang nodig had. In het gat was dan een trap naar de kelder). De ooit vloeiende overgang van de werkplaats via de straat, vaak nog tot aan een gracht, werd steeds meer opgedeeld. Vanaf 1850 werd er soms al een *trottoir* gemaakt.⁶¹⁹ Deze verandering ging samen met het aanleggen van straatverlichting, gas- en rioolleidingen.

AFBEELDING 6.8 Aan de Vissersdijk te Enkhuizen rond 1874 geschilderd van Cornelis Springer (1817-1891). De straat is publiek leefgebied. De middelen die dit versterken zijn de tafels, banken en pothuizen. De neggen van de kozijnen zijn diep, de raamopeningen hebben deels luiken.

AFBEELDING 6.9 Gezicht op de Jodenbuurt in Amsterdam, rond 1871 geschilderd door Cornelis Springer. Links in de onderste hoek is een trap en een deel van een gat op de plaats van het stoepgedeelte te zien. Door de vele uitgeklapte luifels ontstaat een straat die onderdeel is van de gevels.

617 1819 in Leeuwarden, 1857 in Rotterdam, 1854 in Amsterdam. Op 1 januari 1859 had Amsterdam al de eerste definitieve bouwverordening.

618 Berens 1999, 81, 82.

619 Van der Woud 1987, 380.

Marijke Martin en Cor Wagenaar beschrijven de negentiende eeuw als een tijd waarin de aandacht voor de uitstraling van de stad opkwam. Vaak gingen uitbreidingsplannen samen met een verbetering van de oude stad of werden heel bewust plaatselijke ingrepen gedaan om de stad aantrekkelijker te maken, zodat de meer welgestelden niet uit de stad zouden vertrekken.⁶²⁰ Stadsbestuurders en stadsarchitecten voerden regels in met betrekking tot de bebouwing en de gevels. De rooilijn werd een instrument om de straat regelmatig te maken en de bestrating makkelijker te kunnen uitvoeren. Deze praktijken kwamen in heel Europa voor om orde te creëren en de gemiddelde snelheid van het verkeer te verhogen.⁶²¹ Parijs, waar Haussmann door zijn ingrepen – naast een verbetering van de hygiëne – orde en controle realiseerde, is een voorbeeld van deze strategie.

Het bestuur van Leeuwarden schreef in 1819 als een van de eerste rooilijnen voor, voor een rechte lijn van de straat. “Bovendien beval zij het wegnemen van alle hoenderhokken, pothuizen, uithangborden, bergplaatsen, noodstallen enzovoort, aan en op den publieken weg staande, en werd alsmede een vergunning ingetrokken, om steenen, hout en andere koopwaren op straten en wallen te plaatsen, (met als resultaat) een nette gelijkvormigheid.”⁶²² Deze maatregelen hadden meteen gevolgen voor gevels: omdat koopmanshuizen hun luifels kwijtraakten die ze ook voor het uitstellen van koopwaren gebruikten, werden in de negentiende eeuw de gevels van grotere ruiten voorzien – de oorsprong van de moderne etalage.⁶²³

De Gemeentewet verplichtte de gemeenten straten en stegen in tekeningen op te nemen en hun betekenis voor het verkeer vast te leggen. De gemeente was verantwoordelijk voor de planning en uitvoering van de straten. Rotterdam stond met stadsarchitect Rose model voor de praktijken rondom de straat in de negentiende eeuw. In eerste instantie was er een strijd om het recht op de straat. Burgers vatten de straat en zelfs het oppervlaktewater als privé-eigendom op, dat echter wel door iedereen mocht worden gebruikt. Lanen vielen onder het gezag van laanbesturen – het waren smalle, onverharde, onverlichte straten die vaak een slagboom hadden. Aanwonenden waren vaak huurder en onderhielden de lanen niet. Toen na 1814 het ambacht Cool bij Rotterdam werd gevoegd, een gebied met veel lanen, werd de vraag wie nu deze lanen moest onderhouden steeds urgenter.⁶²⁴ Dit leidde tot spanningen omtrent onteigeningen en recht op de straat.

Er zijn verschillende voorbeelden van bestuurlijke bepalingen over de straat, de rooilijn en de gevels. Deze lopen echter uiteen, afhankelijk van de stad en haar bestuur.⁶²⁵ Ze hadden altijd een ordenende functie en stonden na 1850 niet meer los van het aanleggen van ondergrondse leidingen.⁶²⁶

620 Martin & Wagenaar 1993. *Stadsverfraaiing en stadsuitbreiding*. In: Taverne & Visser 1993.

621 Nijenhuis 2003, 36.

622 Nijenhuis 2003, 33. Nijenhuis verwijst hier zelf naar Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, de hoofdstad van Friesland Deel II, Leeuwarden 1846*, 211-212 en ook naar: Van der Woud 1987, 382.

623 Van der Woud 1987, 382, 383. Zie ook: Van der Woud 2015, 31-40.

624 Nijenhuis 2003, hoofdstuk 1.3.

625 Van der Woud 1987, 432-435. Naast het gegeven voorbeeld van Leeuwarden noemt Van der Woud nog andere voorbeelden: 1785, een verordening in Maastricht die eiste dat de straatgevels wit geschilderd moesten worden om zo maximaal voordeel uit de magere straatverlichting te kunnen halen; 1825, een ordonnantie op de gebouwen van Rotterdam: de dakbedekking, de vorm van de goten, de gevelbreedte en de gevelhoogte werden voorgeschreven; 1838, reglement op het bouwen van de stad Utrecht; in Utrecht zorgde de architect J.D. Zocher junior zelf voor de geveltekeningen.

626 Taverne & Visser 1993, 125, met verwijzing naar Jansen 1984, 72: “Openliggende straten waren in de 19de eeuw dan ook aan de orde van de dag. Naast rooilijntrekkingen of verbredingen werden de nieuwe stedelijke verzorgingssystemen ingegraven, uitgebreid en onderhouden.”

Leidend voor Nederland waren de grotere steden die vanaf 1825 hun straten van ondergrondse buizensystemen voorzagen, eerst voor gas (Rotterdam al in 1825) en rond 1850 voor water en riolering. Bij het aanleggen van een ondergronds leidingsysteem werden tegelijk ook de straten verbreed. Het Coolpolderplan in Rotterdam van Rose in 1858 was een vroeg voorbeeld hiervan. Stadsarchitecten hadden veel invloed, maar hun visie op de stad werd niet altijd gehonoreerd. In 1843 stelde Rose voor “architectonische bepalingen” in de bouwverordening op te nemen, de “bepalingen omtrent den regelmatigen en schoonen opbouw der gevels”.⁶²⁷ Voor hem waren de gevels een fundamenteel onderdeel van het gehele straatontwerp. Rose ging in zijn verordeningen volgens Hetty Berens ver. Hij wilde bepalingen per straat opnemen en daarin de bouwstijl, het aantal verdiepingen en de uitsteeksels in de gevel vastleggen. De vraag was of balkons en erkers toegestaan zouden zijn en zo ja, hoe ver ze uit mochten steken. Reden hiervoor was dat hij geen monotone straatwanden wilde. Pas in 1857 werd in Rotterdam een nieuwe bouwverordening van kracht en hierin waren geen bepalingen over de architectonische verschijning opgenomen.⁶²⁸ In een eerder project, de stadsuitbreiding *Het Nieuwe Werk* in 1843 in Rotterdam, had Rose zelfs regels voor de gevelfronten aan de rivierzijde vastgelegd (materiaal, kleur en bouwhoogte) om een representatief front te creëren terwijl achter het scherm pakhuizen en bedrijven ontstonden.⁶²⁹ Vormgever van deze gevelfronten waren hier niet de individuele huiseigenaren, maar het stadsbestuur en de stadsarchitect.⁶³⁰

De Nederlandse steden hadden zich vanaf ca. 1820 met de eerste verordeningen, rooilijnbepalingen en ongeschreven wetten zonder een overkoepelend stadsplan ontwikkeld.⁶³¹ De Vestingwet was een omslagpunt. Stadsbesturen probeerden nu het ongecontroleerde bouwen tegen te gaan door verordeningen uit te geven om de bouwhoogte, de rooilijn en het gevelmateriaal te controleren. Nijenhuis ziet in dit omslagpunt het moment waarop de rooilijn en de gevel belangrijk werden voor de stad: “De stedenbouw van de negentiende eeuw maakte van de grens de rooilijn en de façade; het eens externe veld werd de straat, glacis van de verkeersvector en de politie.”⁶³² Door de straat te vergelijken met de glacis wordt duidelijk dat de straat in de negentiende eeuw in haar functie en beleving niet meer het verlengde van de huizen was, maar dat haar functie school in overzicht, verkeer, verzorging en controle. Rooilijn en gevel werden de harde grens tussen het private leven en het publieke. De afbeelding *gezicht op de Binnenamstel* laat zien hoe de straat nog in de negentiende eeuw vaak onderdeel was van het woonhuis. De afbeelding *Zandhoek in Amsterdam* laat een voorbeeld zien waarbij de straat niet meer bij het activiteitengebied van het huis hoorde; alleen de stoep was nog onderdeel hiervan. Er waren ook geen luifels of luiken meer aanwezig.

627 Berens 2001, 133.

628 Ibidem.

629 Meyer, Westrik, & Hoekstra 2008, 60.

630 In paragraaf 6.3 wordt een verband gelegd met het economische belang dat een stad had om er goed uit te zien. Ook stadsarchitect Rose was zich hiervan wel degelijk bewust.

631 Hoogenberk 1980, 8.

632 Nijenhuis 2003, 209; de term *glacis* komt uit de vestingbouw en is de eerste wal rond de vestingwerken. Achter deze wal lag een weg waar de soldaten beschut konden lopen.

AFBEELDING 6.10 Gezicht op de Binnenamstel. 1857.

AFBEELDING 6.11 Zandhoek in Amsterdam 1862-64.

Een stedenbouwkundige planning en een professionele aanpak, zoals bij een moderne stad, was in de eerste helft van de negentiende eeuw nog niet aanwezig en zou zich in de tweede helft langzaam ontwikkelen. Nederland was geen voorloper op het gebied van stedenbouw en nieuwe ideeën voor het straatbeeld en de gevels. Buurlanden zoals Frankrijk en Duitsland waren Nederland vooruit. In Nederland richtten het stadsbestuur en de stadsarchitecten zich bij de eerste uitbreidingen van de binnensteden rond 1850 op twee aspecten: de ontvolking van de binnenstad, en het aanleggen en verbreden van straten.⁶³³ De stedenbouw werd in deze tijd in Nederland en andere Europese landen opgepakt door ingenieurs die hun opleiding vaak aan een militaire school hadden genoten, zoals de Catalaanse stadsontwikkelaar Ildefons Cerda (1815-1876).⁶³⁴ Vaak was de wens brede boulevards voor “ruime verkeersstraten” en “aangename wandelweg[en]” te realiseren, eigenlijk bedoeld om toezicht te kunnen houden; een militaire strategie werd als stadsplanning ingezet. Daarnaast werden gezondheidsaspecten als argument aangevoerd: meer lucht en licht door bredere straten.⁶³⁵ De grootste beperkingen voor de gevels door de rooilijn waren het verdwijnen van filterelementen, zoals de luiken en de luifels, maar ook van alle attributen van de bewoners. Hierdoor was er geen bescherming meer direct voor het huis en kwamen mensen dicht bij de gevelwand.

Voor het wonen betekende de stad tegen het einde van de negentiende eeuw het wonen in een opkomende anonieme massa. Rotterdam maakte tussen 1870 en 1914 een verviervoudiging van de inwoners door.⁶³⁶ Afhankelijk van de stad leidde dit in de Nederlandse steden in meer of mindere mate tot speculatiebouw. Er was nauwelijks nog contact met het openbare leven, de straat was geïnstitutionaliseerd en de woning keerde zich naar binnen. Boomkens beschrijft deze verandering als het creëren van een intieme sfeer die iets weg had van verborgenheid, maar ook van verdediging tegen de stad.

633 Nijenhuis 2003, 4-5.

634 In Rotterdam werd het Coolpolderplan van ingenieur Rose 1857 ontwikkeld. In 1868 ontwierp ingenieur Niftrik een uitbreidingsplan voor Amsterdam, dat echter niet gerealiseerd werd. In 1877 werd in Amsterdam een plan door Kalff ontworpen. Het plan-Kalff voorzag in een rechte rastervormige organisatie rond de oude vestingring van Amsterdam. Hierdoor ontstond een patroon van smalle straten en rechthoekige blokken voor de bebouwing. Zie ook uitgebreide beschrijving bij Hetty Berens 2001.

635 Nijenhuis 2003, 17. “Wanneer we ons blikveld verruimen, dan valt direct op dat het optreden van de ingenieur geen typisch Nederlands fenomeen is geweest. In heel Europa verscheen hij in het midden van de negentiende eeuw op het toneel van de stadsontwikkeling. Prominent voorbeeld van een ingenieursplan uit deze tijd is het uitbreidingsplan voor Barcelona van Ildefonso Cerdà uit 1859. [...] Hier ging het optreden van de ingenieur expliciet gepaard met de introductie van een nieuw type interventie in de stad, waarop bovendien theoretisch gereflecteerd werd. Net als in het Coolpolderplan overigens, overheerste ook in Cerdà's plan voor Barcelona het grid en werd het accent gelegd op het verkeer en het structureringsvermogen van de functionele verkeersruimte [...]”.

636 Hoogenberk 1980, 11.

“Het is in ieder geval in de opkomst van deze intieme sfeer, dat we een van de voornaamste bronnen moeten zoeken voor een geleidelijke vereniging van de conceptie van ‘wonen’, van ergens een thuis hebben of vinden.”⁶³⁷ Het volgende hoofdstuk *De gevel en het private wonen* gaat hierop door.

Het thema *wonen in de stad* is verbonden met de publieke ruimte; in de negentiende eeuw was dat vooral de straat. Het publieke werd gedefinieerd als datgene wat van het volk was, van iedereen. Het recht op de straat veranderde van het recht van het volk op de straat tot een recht van de staat op de straat. Al aan het begin van de negentiende eeuw leidde dit tot controle en regels die onmiddellijk invloed op de architectuur van de gevel hadden. Alle toegevoegde elementen voor de gevelwand moesten verdwijnen, het straatbeeld werd strak en rustig, maar ook eentonig en saai. De woningnood dwong bestuurders en architecten tot andere oplossingen, zowel stedenbouwkundig als op de schaal van de woningen die in woongebouwen gestapeld moesten worden. Hoe deze ontwerpen van woongebouwen gedurende de twintigste eeuw wel of geen relatie aangaan met het publieke, en hoe de gedachten over het publieke gedurende deze eeuw zich verder ontwikkelden, wordt in het volgende hoofdstuk uiteengezet.

6.5 De gevel van het woongebouw en het publieke

6.5.1 Van de individuele gevel naar de straatgevel en de rooilijn

In de negentiende eeuw werd stedenbouw in Nederland voor het eerst een serieus onderwerp voor de verdere ontwikkeling van de stad. Verschillende visies ondersteunden de Nederlandse aanpak van de stedenbouw, die nog in ontwikkeling was. Vooral de civieltechnische ideeën waren daarbij prominent. Het lijkt erop dat de ingenieurs van de negentiende eeuw zich niet realiseerden welke invloed de veranderingen van de straat als het *van het volk zijnde* zouden hebben op het publieke alledaagse leven en op de architectuur van de gevel. Feit was een onacceptabele hygiënische toestand en het vertrek van de hogere stand die voor de economie van een stad juist nodig was.⁶³⁸

De stijging van het inwonertal door een toestroom van arbeiders en de daarmee noodzakelijke ingrepen door het bestuur kwamen min of meer plotseling, nadat Nederland tussen 1700 en 1850 een nagenoeg gelijk inwonertal had gehad. In 1870 was er nog geen sprake van “wanstaltige proporties”⁶³⁹ van de stad; deze namen pas tussen 1870 en 1914 toe.

637 Boomkens 1998, 98.

638 Van der Woud 2010, 181 en 263. De onhygiënische toestanden in de sloppen waren een gevaar voor de middenklasse omdat ook hen de epidemieën bereikten. Van der Woud beschrijft dat de eerste personen die zeer betrokken waren bij de onhygiënische woontoestanden artsen en schrijvers waren. In 1832 en 1833 was er een massale sterfte in Nederland (en Europa) geweest door ziektes als cholera. De schrijfster Helena Mercier (1839-1910) en de arts Aletta Jacobs gingen de sloppen in. Mercier schreef over de woontoestanden van de arbeiders.

639 Hoogenberk 1980, 8, 9; “Tot 1870 neemt echter deze situatie (van de verslechterende woonomstandigheden) nog geen wanstaltige proporties aan, alles is nog steeds kleinschalig. De arbeiders wonen in kleine huisjes op het land of in de stad, waar de oude patriciërshuizen opgedeeld worden en de ruime achterterreinen volgebouwd met vaak zelf geknutselde woningen; de nu optredende bevolkingsaanwas leidt nog niet tot stadsuitbreiding doch tot stadsvulling.”

De groeiende “woonverpaupering” zorgde ervoor dat men bij het zien van de onhygiënische grachten en straten in de arbeiderswijken in eerste instantie aan de verbetering van de hygiëne moest denken. De reconstructie van de Goudsbloemgracht in Amsterdam in 1863 is een mooi voorbeeld. De toestand was meer een “modderpoel”⁶⁴⁰ dan een weg langs de gracht. Na de drooglegging van de gracht ontstond er een geplaveide straat met woongebouwen aan een trottoir. Er ontstond een grotere afstand van de woning tot het publieke. De gevel was ontworpen met inachtneming van een rooilijn. Er waren ook geen elementen aanwezig die het individuele benadrukten. Het resultaat was één collectieve gevel voor een gebouw met aaneengeregen en gestapelde woningen. Hierdoor kwam ook de individualiteit van het wonen niet meer tot uiting.

AFBEELDING 6.12 De Goudsbloemgracht in Amsterdam ca. 1853. De oude situatie.

AFBEELDING 6.13 Willemstraat, de oude Goudsbloemgracht in Amsterdam ca. 1863 na de demping in 1863.

De twee afbeeldingen hierboven laten het verschil zien tussen de traditionele straatgevel en de als een geheel vormgegeven gevel van de nieuwe bebouwing. De individuele huizen verschilden in hoogte, al hadden ze de richting van het zadeldak haaks op de straat met elkaar gemeen. Het beeld was gevarieerd met hoge en lage huizen met verschillende topgevels. Enkele huizen hadden een verhoogde begane grond met een buitentrapp voor de gevel. De begane grond had grote puien met meestal dubbele deuren, een teken van bedrijvigheid. Hier waren de werkplaatsen en winkels gesitueerd. De huizen stonden ook in één lijn, maar dat verhinderde niet het plaatsen van attributen ervoor.

Bij de nieuwe bebouwing is de individualistische vorm verdwenen. Het gebouw heeft drie verdiepingen met een doorlopende gearticuleerde dakrand en het zadeldak is nu parallel met de straat, het loopt over alle woningen door. Als architectonisch middel is de horizontale sterk aanwezige lijn van de dakrand voor het beeld zeer bepalend, het laat het gebouw, dat meerdere portieken heeft, toch als één gebouw verschijnen. Er is een nieuwe publieke zone bij gekomen, het trottoir. In vergelijking met de stoep, die toch een overgangsgebied tussen publiek en privaat was, is het trottoir veel meer een grens met de straat en geen overgangsgebied dat de bewoner zich kan toe-eigenen. Bovendien bevordert een trottoir niet het private; hier lopen immers vreemden. De verschillende portieken hebben eenvoudige toegangsdeuren die geen boodschap uitzenden van een bedrijf of winkel.

De gevelopeningen zijn, behalve de entrees, allemaal gelijk in grootte. Dit communiceert gelijkheid en uniformiteit. Kleine dakkapelletjes met hijsbalk bekronen de positie van het portiek.

Het is niet af te lezen of de openingen in deze verticale lijn tot een trappenhuis behoren of tot een woning. De rommelige zone voor het huis miste in deze nieuwe bebouwing, waardoor de straat opgeruimd en strak is geworden. Het nieuwe gebouw is een vreemd bouwlichaam in het traditionele beeld van de rest van de straat.

E. Hoogenberk beschrijft in zijn proefschrift *Het idee van de Hollandse stad* de tijd rond 1900 als een tijd van het zoeken naar de oude esthetiek van de Nederlandse steden, van de eerste felle kritiek op de lelijkheid van de uitbreidingen en van het kijken naar buitenlandse steden en hun schoonheid.⁶⁴¹ Berlage hoorde tot de felle critici van de lelijkheid van de Nederlandse steden.⁶⁴² Bij zijn zoektocht naar een esthetische benadering van de stadsuitbreiding vond hij een antwoord bij Camillo Sitte en later ook bij de Duitse kunsthistoricus en stedenbouwkundige Albert E. Brinckmann (1881-1958).

6.5.2 Van het zondagskleed en de alledaagse kleding naar gelijkwaardigheid en continuïteit

Camillo Sitte publiceerde in 1889 zijn werk *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* als een bijdrage aan de oplossing van moderne vragen van de architectuur. Voor hem was de stad en haar organisatie een vraagstuk dat dringend door planners opgepakt moest worden.⁶⁴³ Aangezien Sittes publicatie voor Berlage een van de meest inspirerende boeken over stedenbouw was, wordt zijn visie hier toegelicht en in verband gebracht met het publieke en de architectuur van de gevel. Sitte bestudeerde historische pleinen en de oorzaak van hun vaak "mooie werking", die volgens hem tot gevolg heeft dat mensen er graag zijn. Voor hem lag de betekenis van deze publieke ruimten in het kunnen zijn en blijven; hij noemde het "verweilen".⁶⁴⁴ Hij zocht bevestiging voor zijn these door Aristoteles te citeren die beweerde dat een stad zodanig gebouwd zou moeten zijn dat mensen zich er veilig en gelukkig voelen. Voor Sitte was deze eis een taak voor de kunst en niet een puur technische taak.⁶⁴⁵ Sitte had een esthetisch gevormde visie op stedenbouw. Zijn boek bevatte een verzameling van publieke ruimtes in de stad in relatie tot hun omgeving.⁶⁴⁶ Sitte miste de uitstraling van de gebouwen, hij miste de ornamentiek in het moderne stadsbeeld.⁶⁴⁷

641 Hoogenberk 1980, 30, 31.

642 Hoogenberk 1980, 30, 31; Berlage wordt hier geciteerd uit *Studies over bouwkunst, stijl en samenleving*, Rotterdam 1910, 48, 49.

643 Sitte 1889, VII.

644 Sitte 1889, 1. Het Duitse woord *verweilen* betekent *vertoeven* maar het heeft een betekenis van rust en stilte. Men *verweilt* ergens om te genieten of na te genieten.

645 Sitte 1889, 2: "An einer solchen Stelle begreifen wir auch die Worte des Aristoteles, der alle Grundsätze des Städtebaues dahin zusammenfaßt, daß eine Stadt so gebaut sein solle, um die Menschen sicher und zugleich glücklich zu machen. Zur Verwirklichung des letzteren dürfte der Städtebau nicht bloß eine technische Frage, sondern müßte im eigentlichsten und höchsten Sinne eine Kunstfrage sein."

646 Sitte 1889, 20: "Es fehlt also nachgerade alles, was bisher als Merkmal alter Platzherrlichkeit hervorgehoben werden konnte." In verschillende hoofdstukken beschreef Sitte de maat, vorm, groepering van de openbare ruimte in haar omgeving. Op een heel beschrijvende manier legde hij de karakteristieken van een oude marktplaats uit (met stadhuis en fontein) en betreurde het dat juist op deze plekken in de stad de kenmerken ontbraken die een plein tot iets bijzonders zouden maken.

647 Sitte 1889, 92: "Erschreckend arm geworden ist der moderne Städtebauer an Motiven seiner Kunst".

Hij pleitte, ervan overtuigd dat het pittoreske moest wijken voor het praktische en economische, voor een stedenbouw waarbij het artistieke voorbehouden zou zijn aan de hoofdpleinen en -straten. Uit economische overwegingen zou er een onderscheid gemaakt moeten worden tussen een “Werktagskleid” voor de woonstraten en een “Sonntagskleid” voor pleinen en hoofdstraten.⁶⁴⁸ Sitte was ervan overtuigd dat een hoofdplein, op de manier van de oude meesters in proportie en en door ornamentiek versierd, dus een zondagskleed dragend, een positieve verandering in de stad zou bewerkstelligen. Het was hem niet ontgaan dat de betekenis van pleinen, die vroeger de marktplaats of het forum waren, heel anders geworden was; ze hadden de functie gekregen van luchtventilatie en lichttoevoer in een verder dichtbebouwd weefsel dat hij “Häusermeer” noemde.⁶⁴⁹ Het zondagskleed verwijst naar de betere en representatieve kleding die men nog tot in de tweede helft van de twintigste eeuw op zondag aantrok, bijvoorbeeld bij de gang naar de kerk. Deze metafoor heeft direct betrekking op de gevel die zich volgens Sitte met een representatief kleed tot het publieke zou moeten richten. Voor Sitte hoorde bij een bijzondere representatie ook een bijzonder ornament.⁶⁵⁰ Adolf Loos zou in 1908 de metafoor van de kleding in de architectuur ook gebruiken, maar juist om duidelijk te maken dat de moderne mens deze ouderwetse kledingcode niet meer nodig heeft.⁶⁵¹ Kleren representeerden status in de maatschappij en met de juiste kleren behoorde men tot de juiste maatschappelijke groep. Sitte gaf met zijn pleidooi geen antwoord op de esthetiek van het “Häusermeer” en zijn “Werktagskleid”, maar het was duidelijk dat dit een kleed zonder ornamentiek en opsmuk zou zijn.

Sittes publicatie werd al in het *Bouwkundig Weekblad* van augustus 1889 in een uitgebreide recensie beschreven. Berlage pakte Sittes visie al gauw op door hem in zijn lezingen bijna letterlijk te herhalen.⁶⁵² Tijdens de lezing (gepubliceerd in het *Bouwkundig Weekblad* in 1892) merkte Berlage op dat het publieke leven zich niet meer zoals in de antieke tijd op de marktplaats of in het forum afspeelde, maar in afgesloten ruimtes. Grote pleinen dienden volgens hem alleen nog voor het verschaffen van lucht en licht. De markt, zei Berlage, bestond nog wel, maar verplaatste zich ook langzaam naar de markthal. Het antieke forum was voor Berlage in zijn tijd een soort theater.⁶⁵³ Berlage noemde het forum “de goed ingerichte een rijk gemeubileerde hoofdzaal”. Hij zag de stad als een gebouw met ruimtes waar men vroeger bij elkaar kon komen; nu was het theater een gebouw in de stad, net zo rijk aangekleed.⁶⁵⁴

648 Bock 1983, 119: “Die breite Masse der Wohnstätten sei der Arbeit gewidmet, und hier mag die Stadt im Werktagskleide erscheinen [...]” geciteerd door Bock uit Sitte’s *Städtebau*; “Die Bestätigung für seine Einteilung der Stadt in Alltags- und Sonntagsviertel fand Sitte bei der Anlage der alten Städte.”

649 Sitte 1889, 4.

650 Met *plein* wordt een open plek tussen de gebouwen bedoeld, waartoe de gevel zich kan richten.

651 Loos 1908: “Wer heute im Samtrock herumläuft, ist kein Künstler, sondern ein Hanswurst oder ein Anstreicher. Wir sind feiner, subtiler geworden. Die Herdenmenschen mußten sich durch verschiedene Farben unterscheiden, der moderne Mensch braucht sein Kleid als Maske. So ungeheuer stark ist seine Individualität, daß sie sich nicht in Kleidungsstücken ausdrücken läßt.”

652 In 1891 hield Berlage een voordracht in Rotterdam over de kunst in stedenbouw, later herhaalde hij deze voordracht nog in Den Haag en Amsterdam en in 1892 publiceerde het *Bouwkundig Weekblad* hem. Berlage verwees in zijn voordracht naar Sitte.

653 Berlage 1892. *De Kunst in Stedenbouw*. In: *Bouwkundig Weekblad* nr. 12 (1892); nr. 15, 87-91; nr. 17, 101-102; nr. 20, 121-124; nr. 21, 126-127. In nr. 15, 87 schrijft hij: “De antieke steden-aanleg heeft te veel belangrijke punten, die sedert dien geheel van doel en betekenis zijn veranderd, om nu nog tot rechtsnoer te dienen; zo is o.a. de betekenis van grote pleinen midden in de stad (een forum of een marktplaats) een geheel andere geworden. Tegenwoordig hoogst zelden tot groote openbare feesten gebruikt, dienen ze gewoonlijk nergens anders toe, dan om meer licht en lucht te verschaffen en eenige afwisseling te brengen in de monotone zee van huizen.”

654 Berlage 1892. *De Kunst in Stedenbouw*. In: *Bouwkundig Weekblad* 15, 88.

Berlage zag een plein als een stedelijke ruimte, als een ruimte voor het volk, als het publieke. Plein en gebouw waren in overeenstemming met elkaar. De gevel was belangrijk als begrenzing van de stedelijke ruimte; hierin was hij het eens met Sitte.⁶⁵⁵

Berlage wilde echter niet zoals Sitte naar een scheiding in het esthetische stadsbeeld tussen hoofdpleinen met een zondagskleed en zijstraatjes met een alledaags kleed, maar naar een manier van ontwerpen die voor alle gebouwen zou gelden, met uitzondering van bijvoorbeeld een theater. Hierin lag een duidelijk verschil tussen Sittes hiërarchie en Berlages esthetiek van de stad als geheel, als continuüm, waarbij ornamenten voorbehouden zouden zijn voor spaarzaam ingezette accenten. In 1918 zou Berlage in zijn voordracht *Over Normalisatie in de Woningbouw* nog duidelijker worden. Aan een kleinschalig project als de woningen die Berlage in de Indische Buurt in Amsterdam ontwierp, is al te zien wat Berlage met gelijkwaardigheid en continuïteit in de architectuur bedoelde.⁶⁵⁶

Rond de eeuwwisseling nam Berlage een standpunt over de Nederlandse stedenbouw in dat zich nog sterk op Sittes theorie oriënteerde. Opvallend in zijn betoog is hoezeer Berlage bij de esthetische waarde van een stedelijke ruimte blijft en hoe weinig hij over de veranderde functie van de straat schrijft. Ondanks zijn kritiek over de verandering die zich in de steden voltrok, de esthetische armoede, was Berlage zich ervan bewust dat de noodzaak tot bescheidenheid in toepassing en uitvoering van esthetische details moest leiden tot een andere architectuurtaal. Hij geloofde erin dat architecten een positieve invloed op het stadsbeeld konden uitoefenen. In zijn voordracht *Bouwkunst en Impressionisme* in 1893 maakte hij duidelijk dat men zich vanuit economisch oogpunt tot slechts enkele decoratieve details moest beperken. Dit was een pragmatische en rationele houding. Zijn pleidooi bleef zich toespitsen op het bouwblok omdat hij daarin de optimale vorm zag om huizen tot een geheel te verenigen. Niet alleen een samenhang van de bouwblokken, maar ook een samenhang met de openbare ruimte was voor hem belangrijk.⁶⁵⁷ Zijn uitbreidingsplan voor Amsterdam-Zuid is voornamelijk op het gesloten bouwblok gebaseerd.⁶⁵⁸

Manfred Bock wijst in zijn studie over Berlage op de overeenkomsten tussen Sitte en Berlage, die vooral ligt in het creëren van *optisch besloten ruimtes*. Dit was voor de eerste woningbouwplannen die Berlage ontwierp zeker ook het geval; later zou Berlage in zijn woningbouwplannen meer met continuïteit van het straatbeeld en normalisatie bezig zijn. Naast deze stedenbouwkundige overeenkomst liet Berlage zich ook voor de vormgeving van de woningbouwblokken door Sitte inspireren.⁶⁵⁹

655 Bock 1983, 119: "Unter dem Einfluß von Sitte gab Berlage das Streben nach isolierter Monumentalität auf und begann in räumlichen Wirkungen zu denken. Die Fassade eines Bauwerks an einem Platz oder in einer Straße manifestiere, zwar, so räumte Sitte ein, die Individualität des von ihr umkleideten Innenraumes, das heißt dessen konstruktive Struktur und dessen gebrauchsfunktionellen oder ideologischen 'Inhalt', städtebaulich aber sollte sie als Raumbegrenzung aufgefaßt werden."

656 De *Indische Buurt* in Amsterdam is ook als case gekozen en wordt in hoofdstuk 8 beschreven.

657 Om een samenhang tussen de openbare ruimte en de bebouwing te creëren ontwierp Berlage, en met hem andere architecten, ook de straatmeubels, bruggen en andere beeldbepalende elementen.

658 Bock 1983, 120. Bock merkt hier terecht op dat Berlage met zijn pragmatisme al een voorloper voor het Nieuwe Bouwen geweest is en dat Van Eesteren in 1935 niet zonder reden opmerkte dat wat de pioniers (Berlage, Van der Pek, Leliman) achtergelaten hadden nog verder uitgewerkt zou moeten worden.

659 Bock 1983, 112.

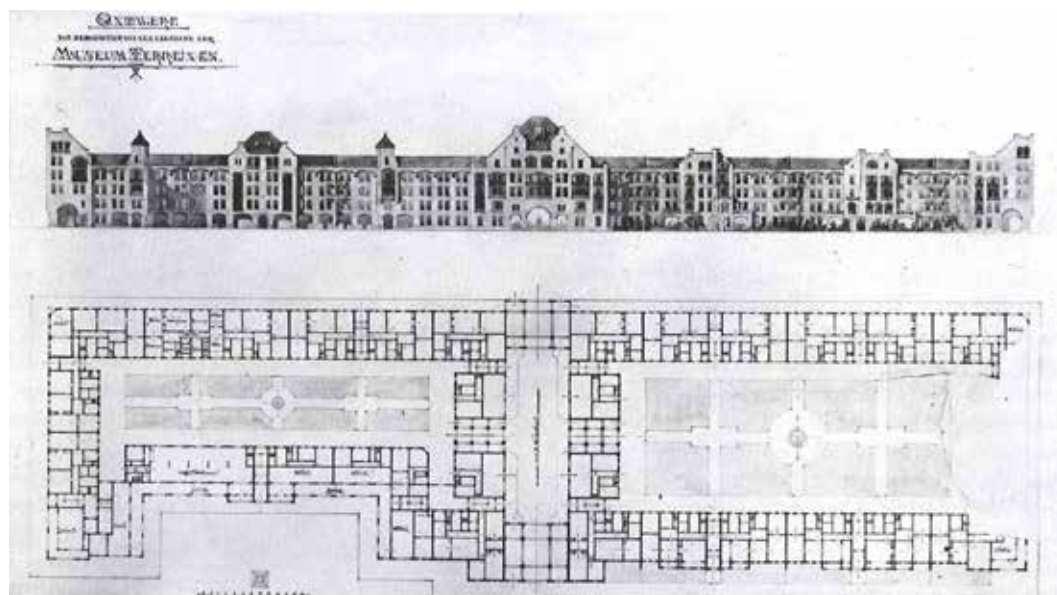
Sitte concentreerde zich in zijn betoog over stedenbouw veel meer op de functie die architectuur binnen de stedenbouw kon hebben; lijnen en vormen van de gevels moesten bepaald worden door het stedenbouwkundige idee en pas in tweede instantie door de functie. Berlage was veel meer doordrongen van zijn rationalistische opvattingen.⁶⁶⁰

Het antwoord op het vraagstuk van de nieuwe woningbouw in de stad lag voor Berlage in grote bouwblokken, in het reduceren van ornament en vorm tot enkele belangrijke elementen op belangrijke plaatsen van het gebouw, en in het creëren van eenheid door omsloten stedelijke ruimtes waar mogelijk.

Achter het Stedelijk Museum aan de Paulus Potterstraat in Amsterdam ontwierp Berlage in 1895 twee bouwblokken. Het project laat zien hoe Berlage, ondanks het feit dat er twee bouwblokken gepland waren, eenheid tussen de gebouwen wilde creëren. Het blok dat tegenover het Rijksmuseum ligt springt terug om een voorplein tegenover het museum te creëren. Hiermee reageerde Berlage duidelijk op het museum. Het tweede blok heeft deze terugsprong niet. De twee blokken worden door een poortgebouw met elkaar verbonden. Het straatje tussen beide blokken wordt hierdoor een besloten ruimte, en die beslotenheid was voor Berlage belangrijk. Voor de gevel aan de Paulus Potterstraat wordt het poortgebouw juist een verbindend element tussen de twee blokken. Aangezien dit poortgebouw hoger is dan de rest wordt het visueel tot het centrum van een groot geheel verheven. De verbinding naar het voorpleintje tegenover het museum wordt door een arcade gerealiseerd. De hoekgebouwen zijn hoger, springen iets uit de rooilijn en vatten het gebouw als eenheid samen. Erkers, torentjes en centrale gebouwdelen suggereren een stedelijke straatwand van individuele gebouwen van welvarende bewoners. Het plan was echter ontworpen voor sociale huurwoningen. Berlage ging het erom een beeld van oude bekende stedelijke esthetiek te creëren en hiervoor gebruikte hij bekende architectonische elementen, zoals een toren of erker. W.C. Behrens liet een decennium later in zijn boek *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Städtebau* zien wat Berlage hier ook al deed: grote gebouwen door architectonische elementen structureren en ritmeren, maar toch eenheid en continuïteit creëren.⁶⁶¹

660 Bock 1983, 112. Bock wijst erop dat Berlage deze opvatting niet zonder meer kon delen: "Sitte konzentrierte sich in erster Linie auf die städtebauliche Funktion der Architektur. Gebrauchszweck und konstruktive Erfordernisse sollten seiner Ansicht nach erst in zweiter Linie die Formen der Fassaden und Baukörper bestimmen, denn diese fungierten gemäß seiner städtebaulichen Grundsätze vor allen Dingen als visuell-funktionale Bauelemente in den Händen des Planers. Diese antirationalistische Auffassung von der städtebaulichen Funktion der Fassade konnte Berlage als Architekt nicht ohne weiteres teilen, wie seine korrigierende Übersetzung einiger Passagen des 'Städte-Bau' zeigt." Volgens Bock citeerde Berlage Sitte soms met een net andere vertaling. Dat het Sitte vaak vooral om de werking van de architectuur gaat in een stedenbouwkundig geheel, laat Berlage in vertaalde citaten weg. Terwijl Sitte over de werking van een vorm in zijn functie als stedenbouwkundig element praatte, ging het Berlage om de architectonische vorm op zich en om zijn werking in de straat.

661 Hoogenberk 1980, 102; Walter Curt Behrendt was een Duitse architect-historicus die in zijn boek uit 1911 *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Städtebau* exact verwoordt wat Berlage toen ook al toepaste in zijn stedenbouw en de architecten ook in hun woningbouwplannen zouden doen. De architect moest niet meer blokken vanuit individuele huizen ontwerpen, maar het hele blokfront als een geheel. Citaat uit: *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Städtebau*, 82: "Nicht das Einzelhaus, sondern die Rhythmische Reihung der Häuser innerhalb eines Blocks, die architectonische einheitliche Blockfront bildet das Raumelement für die Stadtbaukunst der Gegenwart."

AFBEELDING 6.14 Ontwerp voor woningen aan de Paulus Potterstraat achter het Rijksmuseum in 1895, door H.P. Berlage. Optisch besloten ruimtes waren voor Berlage belangrijk. De architectonische middelen die hij gebruikt om een optisch besloten ruimte te suggereren zijn terug- of voorspringen uit de rooilijn, een poortgebouw als centraal punt; verschil in hoogte; de arcade.

6.5.3 De noodzaak van de normalisatie in de woningbouw en de kracht van eenvoud

Op het congres over normalisatie in de woningbouw in februari 1918 liet Berlage zien hoezeer hij zich bewust was van de noodzaak van het bouwen van woningen in massaproductie.⁶⁶² In zijn voordracht over normalisatie in de uitvoering van de woningbouw probeerde hij zowel de arbeiders als de architecten ervan te overtuigen dat herhaling van een woningtype nog niet tot lelijkheid hoeft te leiden. Het ritme van een "aaneenrijging" zag Berlage als "kiem van elken stijl", groepering en opstapeling moesten tot doel hebben stedenbouwkundige ruimte te scheppen.⁶⁶³ Berlage zocht naar een esthetisch evenwicht tussen normalisatie en de daarmee verbonden herhaling enerzijds, en ruimtelijke werking anderzijds. Herhaling leidt tot ritme van het bouwvolume en was voor hem een esthetisch middel dat in de geschiedenis regelmatig werd gebruikt. Dit wist hij goed te illustreren door tijdens zijn voordracht diverse voorbeelden van middeleeuwse woningen, pakhuizen in Amsterdam en stadshuizen in Parijs en Karlsruhe aan te dragen. Twee van de hieronder afgebeelde voorbeelden laten individuele huizen zien met hun individuele ingangen, de typische Nederlandse trapgevels en individuele daken. De voorbeelden van huizen in Karlsruhe (en ook andere voorbeelden die hij aandroeg) waren van een veel grotere stedelijke schaal, grote huizenblokken met woningen onder overkoepelende daken. Hier was de individuele woning niet meer herkenbaar en ging het Berlage om de werking van het blok zelf.

662 Normalisatie in de woningbouw was een discussie die al in 1915 door Van Waerden, directeur van Bouw- en Woningtoezicht in Amsterdam, ingebracht werd. Van Waerden wilde overgaan tot een massaproductie in de woningbouw op basis van negen woontypes. Berlage was niet tegen massaproductie, maar benadrukte de esthetische kant ervan. Zie voor discussie over Berlage en Van Waerden: OASE 21, Jan de Heer, *Stijl en woningtype; Berlages woningbouw*.

663 Berlage 1918. *Over normalisatie in de uitvoering van den woningbouw*; voordracht gehouden door Dr. H.P. Berlage, als boek gepubliceerd.

AFBEELDING 6.15 Een aaneengesloten rij van dezelfde pakhuizen.

AFBEELDING 6.16 Een aaneengesloten rij van dezelfde woningen.

AFBEELDING 6.17 Arcaden met erboven woningen te Karlsruhe.

In Amsterdam vormden van oudsher individuele huizen het stadsgezicht. De traditionele straat als eenheid was daarom Berlages uitgangspunt en hij was ervan overtuigd dat ook identieke huizen en woonblokken deze eenheid konden creëren. De Zwitserse architectuurhistoricus Sigfried Giedion (1888-1968) bekritiseerde in 1967 Berlages idee van deze eenheid.⁶⁶⁴ Volgens hem had Berlage geen nieuwe, bij de tijd passende stedenbouw ontwikkeld maar had hij de straat van de negentiende eeuw verder ontwikkeld. Als wij ons realiseren dat de straat al een tijd veranderingen onderging, hoorde Berlage tot de hervormers ervan. De oorspronkelijke straat was door de invoering van rooilijnen, het verbod op uitstekende elementen en het aanleggen van nieuwe straten volledig verstoord, en de speculatiebouw had er ook nog eens eentonige gevels tegenaan gezet. Berlage wilde het straatbeeld waardigheid geven, ondanks noodzakelijke massawoningbouw en stapeling. Hij realiseerde zich dat de woningen voor een groot deel de stadsplanning en het stadsbeeld zouden beïnvloeden. De traditionele voorzone van het individuele huis, en daarmee een traditionele filter tussen straat en het wonen, zag hij niet als prioriteit.

De ideeën van Berlage zorgden aan het begin van de twintigste eeuw voor een aantal woningbouwplannen die vernieuwend waren, ondanks de economisch vaak minimale mogelijkheden. Het waren plannen die hij zelf ontwikkelde maar ook grootschalige woningbouw die collega's onder zijn supervisie realiseerden.⁶⁶⁵ Het tot enkele accenten beperken van ornamentiek had Berlage al in 1893 in zijn lezing *Bouwkunst en Impressionisme uitgelegd*.⁶⁶⁶ Zijn in 1912-1915 gebouwde arbeiderswoningen in de Indische Buurt en langs de Transvaalkade in Amsterdam (1915-1923, samen met J. Gratama en G. Versteeg) laten zien dat Berlage met accenten op de hoeken (zoals bij de Transvaalkade) en bij de entrees, en andere vaak bescheiden details, tot een eenheid van het straatbeeld in zijn ontwerp komt (zie ook de casestudie Indische Buurt). Bij de Transvaalkade is het door hem ontworpen gedeelte van het blok in drie delen onderverdeeld. Het hoekgebouw is bewust hoger ontworpen.

664 Giedion 1967, 802. Geciteerd in Boomkens 1998, 178: "They remain streets bordered by residences, and that kind of street is not the solution to the problems of living in a great city [...] there is reform but no new conception."

665 Zie voor verschillende projecten van architecten, die in deze tijd bouwden, hoofdstuk 5.

666 Berlage 1893. *Bouwkunst en Impressionisme*, in: *Bouwkundig Weekblad Architectura*, jaargang 1894 nr. 22, 93-95; nr. 23, 98-100; nr. 24, 105-106; nr. 25, 109-110.

AFBEELDING 6.18 Woningbouw aan het Transvaalplein 1915-23 door de architecten Berlage, Gratama en Versteeg.

Bij de woonblokken in de Indische Buurt gebruikte Berlage het motief van de erker om het collectieve gedeelte van de trap en de ingang te articuleren. Door de erker pas op de eerste verdieping naar voren te laten springen, ontstaat een entreegebied dat beschut ligt. De erker is een iconisch teken,⁶⁶⁷ het herinnert aan een architectonisch element dat men al kende. Berlage zet deze bekende vorm als teken voor de ingang en het gemeenschappelijke trappenhuis in. Als zodanig had deze architectonische vorm geen lange traditie. De Amsterdamse School zal hetzelfde element, de erker als ritmerend element, in zijn lange straatgevels gebruiken.

De ingang is door twee bakstenen voorsprongen gemarkeerd die ten hoogte van de entree deur stapsgewijs een stuk naar elkaar toe komen. Daarmee wordt de suggestie van een boog, zelfs van een *portaal* gewekt, een bekend symbool voor een doorgang of ingang. Het bovenlicht met de gemetselde boog beëindigt deze impressie naar boven toe. De eenvoudige houten entree deur wordt hierdoor in een veel groter kader geplaatst. Het lijkt alsof Berlage de arbeiderswoning door deze entrees wilde opwaarderen. In ieder geval konden de bewoners zich met de ingang, die ze met vijf andere gezinnen moesten delen, vermoedelijk identificeren. In tegenstelling tot de bescheidenheid van de architectonische articulatie in de gevel is de ingang zeer gedetailleerd. De ramen van iedere woning zijn identiek, waardoor de uniformiteit van de woningen en het zich beperken tot maar één architectonisch gebaar duidelijk worden.

667

Een *icoon* is een beeldend teken dat gelijkenis heeft met iets wat uit het verleden al bekend is.

AFBEELDING 6.19 Woongebouw in de Indische Buurt in Amsterdam, 1911-15, architect H.P. Berlage.

AFBEELDING 6.20 De detailfoto laat de zorgvuldig ingezette architectonische middelen van de erker en de baksteendetails zien.

6.5.4 De geleiding en expressie in de straatwand

De tijd van het individuele woonhuis in de stad was rond 1900 voorbij.⁶⁶⁸ Het woongebouw werd met ingang van de Woningwet en het groeiende aantal woningcorporaties steeds concreter. Tot de pioniers van de grootschalige woningbouw werden architecten gerekend als Van der Pek, Walenkamp, Berlage en de architecten van de *Amsterdamse School*. De architect H.Th. Wijdeveld (1885-1987) werd in zijn tijdschrift *Wendingen* spreekbuis van de *Amsterdamse School*, en hij realiseerde zelf ook woningbouw in Amsterdam. Voor hem droeg de uiterlijke verschijning van gebouwen bij aan het creëren van betere mensen en daarmee van een betere samenleving.⁶⁶⁹ Net als Berlage bekritiseerde Wijdeveld, in 1920 in *Wendingen*, de troosteloosheid van de uniforme huizenplannen, maar hij kondigde tegelijk een omwenteling aan. Hij liet in hetzelfde nummer plannen zien van architecten die met deze omwenteling al begonnen waren⁶⁷⁰. In 1927 werd zijn monumentale woningbouw aan de Hoofdweg gerealiseerd. Het complex laat zien hoe de straatgevel vooral op de begane grond door het uitkragen van penanten ritmisch wordt onderverdeeld. Hier is een associatie mogelijk met penanten die als symbolische tekens voor arcaden op een stedelijke straat staan. De traditionele straat was verleden tijd, maar in zijn ontwerp is naast de verkeersstraat een wandelzone met stedelijke allure ontstaan.

668 Wijdeveld 1985. Wijdeveld neemt hier afscheid van het individuele woonhuis: "Het Bouwen voor de individuele mens loopt ten einde. Bundeling! Alles een groot geheel!"

669 *Wendingen* 1919, nr. 2, 7: "De moderne mens heeft ingezien dat slechts door zijn onmiddellijke omgeving te veranderen, hijzelf de verbetering ondergaan zal, die de eerste factor is voor de veredeling van lichaam en geest, en voor een nieuwe samenleving."

670 Van der Mey, Staal, Granpré Molière en Verhagen, La Croix, De Bazel en Berlage met Gratama en Versteeg.

Tussen gevel en trottoir is een strook voor planten geïntroduceerd die als overgang tussen het publieke en de woning fungeert. De eerste en tweede verdieping lijken een eindeloze wand te zijn, toch wordt door de bekronende derde verdieping en de toevoeging van hijsbalken ritme bereikt, en wordt aan beide zijden een duidelijke beëindiging door afrondingen van het volume gegeven. Wijdeveld's woningbouw laat in zijn monumentaliteit en zijn ritmische geleding van de gevel overeenkomsten met Berlage zien; Wijdeveld is terughoudender in zijn expressiviteit van de details dan andere architecten van de Amsterdamse School. Bij hem is de vorm zelf door zijn enorme lengte al expressief.

AFBEELDING 6.21 Woningen aan de Hoofdweg in Amsterdam, 1927 van architect Wijdeveld. De geleding van de gevel gebeurt door het uitkragen van penanten op de begane grond en toevoeging van hijsbalken aan de dakrand. De derde verdieping springt enkele centimeters naar voren. Hierdoor wordt een suggestie van een beschutte straat gewekt.

AFBEELDING 6.22 Detail van de zone tussen gevel en trottoir. Een plantstrook voor het gebouw introduceert een filter tussen trottoir en gevelwand.

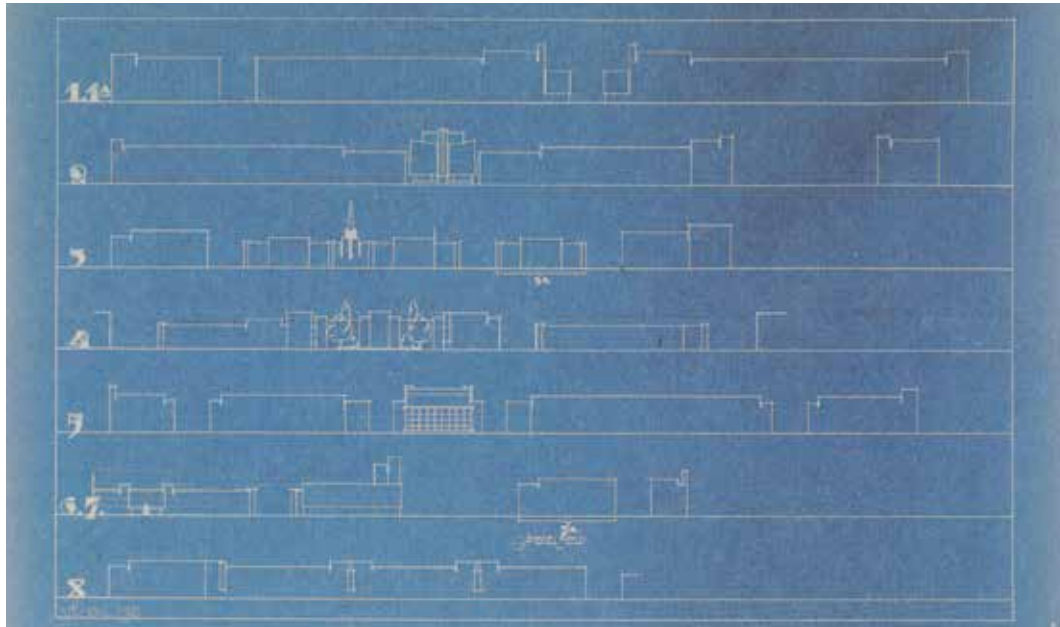
Tussen 1918 en 1924 werden in Amsterdam bouwblokken conform de stijl van Berlage gebouwd; ⁶⁷¹ hoeken werden geaccentueerd en ornamenten werden toegepast op belangrijke plekken, zoals bij entrees. De architecten van de Amsterdamse School waren vaak ontwerpers van de blokken. ⁶⁷² Door hun tijdgenoten werden ze ook met een kritische connotatie de *gevelarchitecten* genoemd. De gevels werden voor een groot deel bepaald door de buitenruimten waaraan ze lagen en niet door de plattegrond. Een plein nodigde uit tot monumentale gevels. Voorbeelden hiervan zijn al de eerste woningen van Michel de Klerk en Piet Kramer aan het Spaarndammerplantsoen (foto zie hoofdstuk 5.3 paragraaf *Monumentale composities als esthetische leidraad*).

De bloei van het werk van de Amsterdamse School viel samen met de in 1921 gewijzigde Woningwet, of anders gezegd: de architecten van de Amsterdamse School moesten werken onder extra moeilijke of in ieder geval buitengewone omstandigheden. Voortaan moesten niet alleen stratenplannen voor de uitbreidingsplannen gemaakt worden, maar moesten ook de hoofdlijnen van het stadsbeeld van te voren zijn bepaald. Deze door de Woningwet gevraagde esthetische controle van nieuwe projecten door de gemeente leidde in 1922 in Amsterdam tot een commissie, samengesteld door de woningbouwvereniging ABV, bestaand uit vier architecten die van een stedenbouwkundig uitbreidingsplan de gevelsilhouetten tekenden. Architecten moesten zich aan deze contouren houden.

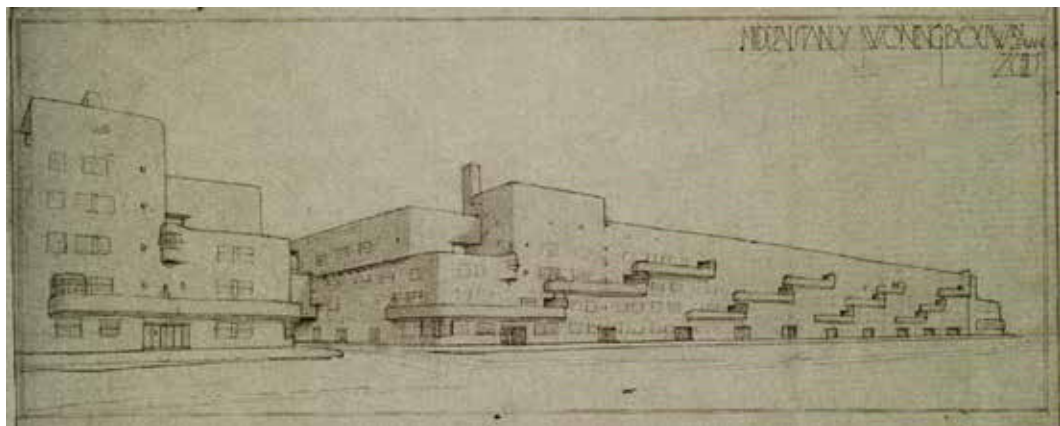
671 De lijn van Berlage betekent in deze samenhang zijn ontwerpmethodologie waarin symmetrie, rechtlijnigheid, ordening van de gevels en behandeling van de hoeken een belangrijke component waren – Castex e.a. noemen dit de merktekens.

672 M. de Klerk (1884-1923), P.L. Kramer (1881-1961), J. van der Mey (1878-1949).

De commissie bestond uit stadsarchitect Allard Hulshoff (1880-1958), architect Jan F. Staal, Jan Gratama en Johan de Meijer (1878-1950). Het silhouet gaf accenten aan, bijvoorbeeld verhogingen aan de hoeken van de straten, openingen in de massa en torens. Het gevelbeeld van de hele straat werd hierdoor van tevoren als tweedimensionale vorm bedacht. Commissielid Staal noemde dit "maskeradearchitectuur" omdat het silhouet nog geen uitspraak deed over de woningen achter dit scherm.⁶⁷³ Hieronder is een silhouet-tekening van de commissie te zien en een tekening van het ontwerp voor de Amstellaan van De Klerk (als silhouet getekend bovenaan op de blauwe tekening). De vergelijking laat zien dat het de commissie om accenten aan de hoeken ging, en om portaalwerking aan de ingang naar een straat. Vandaag heet deze straat Vrijheidslaan.

AFBEELDING 6.23 De silhouet-tekeningen van de commissie (woningbouwvereniging ABV 1922).

AFBEELDING 6.24 Ontwerp woningbouw Amstellaan, 1921-23 M. de Klerk.

673

Baeten 2004. *Woningbouw als gemeenschapskunst*, in: *NAI Rotterdam 2004*, 82.

AFBEELDING 6.25 Woningen aan de Vrijheidslaan (vroeger Amstellaan) in Amsterdam, gebouwd 1923 door architect De Klerk. Wij zien een trottoir met ingangen die een trede hoger liggen en in een nisje terugspringen; in de straat uitkragende elementen.

AFBEELDING 6.26 Orteliusstraat in Amsterdam, 1927 door Margaret Kropholler. Sequenties van straat, trottoir met bomen, smalle beplantingszone en gevel.

Vanaf 1910 verdienden de monumentale en pittoreske ontwerpen van de Amsterdamse School de algemene voorkeur van de gemeente Amsterdam; Baeten spreekt zelfs van een huisstijl van de nieuwe wijk.⁶⁷⁴ Oorzaak hiervan was dat architect Van der Mey, aanhanger van de Amsterdamse School, in 1911 artistiek adviseur van de afdeling Gebouwen van de Dienst Publieke Werken in Amsterdam was geworden. De architectonische taal was veel expressiever dan die van Berlage, maar de intentie om met woonwijken tot een geheel beeld te komen was door Berlage geïntroduceerd. Het woongebouw werd verheven tot gemeenschapskunst. De gevel aan de straat hield zich op de begane grond streng aan de rooilijn. Toch waren er vaak ontworpen zones tussen het trottoir en de ingangen die als filter fungeerden. Entrees lagen vaak net iets hoger en hadden ook soms een eigen, loggia-achtige nis. De bovenverdiepingen hadden regelmatig uitkragende erkers, balkons of galerijen om ritme op te bouwen.

674

Baeten 2004. *Woningbouw als gemeenschapskunst*, in: NAI Rotterdam 2004, 78: "Het was deze taal die de huisstijl van de nieuwe wijk werd. Afwijkende vormtalen, zoals het Nieuwe Bouwen, kregen geen kans en werden in het gunstigste geval verwezen naar achteraflocaties."

In *Wendingen* van 1927 werd dit beschreven als middel om tot een geslotener straatbeeld te komen dan het plan het toeliet.⁶⁷⁵ Hierin ligt een duidelijk verschil tussen de ontwerpen van Berlage en de Amsterdamse School. Berlage gebruikte een erker als icoon, als bekend teken om het nog onbekende portiek-trappenhuis te introduceren. De architecten van de Amsterdamse School gebruikten een architectonisch element zoals een erker om de straatgevel ritme te geven of de strenge rooilijn visueel te onderbreken. Het straatprofiel onderging hierdoor een vernauwing boven de loopzone. In enkele projecten werd een overgang van straatgevel naar het trottoir door een smalle voortuin gerealiseerd die als filter kon werken (bij Wijdeveld aan de Hoofdweg bijvoorbeeld en bij Kropholler aan de Orteliusstraat in Amsterdam).

Terwijl in Amsterdam tot 1923 de Amsterdamse School in de woningbouw sterk vertegenwoordigd was en zich voornamelijk met de gevelarchitectuur bezighield,⁶⁷⁶ werden in Rotterdam in dezelfde tijd (1918-1922) de woningen aan de Justus van Effenstraat ontwikkeld. De architect Michiel Brinkman gaf met dit project een antwoord op de veranderde relatie tussen het publieke en de woning. Doordat de binnenhof publiek toegankelijk was, waren de gevels aan weerszijden publiek, naar de omringende straten en de stad, maar ook naar de binnenhof die heel frequent door alle bewoners én door bezoekers betreden werd. De buitengevel naar de stad werd zeer terughoudend vormgegeven, zelfs een beetje afwijzend, hier waren de enige entrees de poorten naar de binnenhof. De entrees van alle woningen lagen aan de binnenhof; een ontsluitingsstraat op de tweede verdieping was een experiment dat ook voor de bewoners van de tweede en derde verdieping het contact met een (hoger gelegen) straat mogelijk maakte. Dit was uniek in Nederland; het introduceerde de galerij als ontsluiting van woningen op de bovenverdieping. De zware betonnen onderdelen zoals de consoles, de borstwering en de bloembakken waren beeldbepalend en communiceerden door de extra ruimte en de attributen die de bewoners er hadden neergezet, het dagelijks leven van de bewoner. Aan de ene kant werd hier collectiviteit getoond, aan de andere kant werd het individuele huis gearticuleerd doordat de entreeur van iedere woning zichtbaar was. De buitenkant van het gehele blok was een zeer gesloten wand. Woonkamervensters en slaapkamervenster waren echter goed te onderscheiden, de woonkamervensters waren groter, ze hadden een zeer lage borstwering (ca. 53 cm) waardoor er veel licht in de woningen viel. Ondanks het feit dat hier een lange traditie van het Nederlandse wonen aan de straat weer werd opgepakt, bleef dit experiment lange tijd het enige in die richting (het project wordt in hoofdstuk 8 als casestudie beschreven).

675 Wendingen 1927, 3: "De gevel, de 22 cm dikke laag, is eigenlijk het enige, waarmee gewerkt kan – en waarmee soms op een ongelofelijke manier gewoekerd dient te worden. Het is wel aardig hier op te merken, wat het verloop der dingen hier vastlegt. Het tot uitdrukking brengen van de monotoniteit, die hier eigenlijk volkomen verdedigbaar en gewettigd is, omdat ze logisch uit het object voortvloeit, wenscht men niet." [...] "Van de façade-architectuur wordt hier dus stilzwijgend veel meer verwacht. Zelfs moeten de simpele gevels stedenbouwkundige mogelijkheden ontwikkelen of minstens suggereeren, waar het plan zelf daarvoor te kort moest schieten."

676 De maskeradearchitectuur werd de Amsterdamse School uiteindelijk verweten terwijl de oorzaak van deze aanpak in de opdracht van de woningbouwvereniging ABV lag. Soms sloten ramen niet goed aan op de ruimtes erachter of waren balkons helemaal niet toegankelijk.

6.5.5 Het vervagen van voor- en achtergevel

Het experiment van Brinkman had het traditionele woonblok opgebroken en een tijd ingeleid waarin de publieke ruimte en de gevel van woongebouwen grote transformaties zouden ondergaan. In de jaren tussen 1920 en 1930 namen studies over de oriëntatie van de woning, over het woonprogramma en de hygiëne in woning en gebouw toe. Internationale plannen zoals de Weissenhofsiedlung in Stuttgart en grote woonwijken in Berlijn en Frankfurt lieten open verkavelingen zien, van een open bouwblok tot aan de strokenbouwwijze. De stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren (1897-1988)⁶⁷⁷ beschouwde dit als de ontwikkeling tot een functionalistische architectuur en stedenbouw, zoals begonnen onder Berlage, echter onderbroken door de “romantische Amsterdamse school”.⁶⁷⁸ Zijn grote kritiek gold het ontbreken van een programma van eisen bij de plannen van Berlage. Zijn plannen misten de hygiënische eisen, goed verdeeld stadsgroen en goede zontoetreding, die in de strokenbouw veel beter gerealiseerd konden worden dan in een “Berlagiaans” blok.⁶⁷⁹ Het functionalisme had zich als stroming al in de jaren twintig ontwikkeld en er waren eerste experimenten gebouwd. De ideeën werden vooral gepubliceerd in het tijdschrift *De 8 en opbouw*.⁶⁸⁰ Daarbij stonden nieuwe materialen, nieuwe technieken en analyses van het wonen op de voorgrond. Berlage was met zijn ideeën over normalisatie en rationalisme een voorloper van dit gedachtegoed geweest. De functionaristen gingen een stap verder, zij pleitten voor een oriëntatie op de zon voor iedere woning. Daarmee was het gesloten bouwblok verleden tijd. Er werd nu om licht, lucht en zon gevraagd, met groen in de onmiddellijke nabijheid.

Voor de gevels betekende deze nieuwe ontwerpwijze een oriëntatie naar een heel ander publiek gebied. Het publieke werd onduidelijk; soms waren het de straat en het groen tegelijk en ging de openbare ruimte vloeiend over van straat in groen. Van Eesteren wilde mensen niet aan drukke straten laten wonen, maar in een open verkaveling aan groene ruimtes. Dit voor “het welzijn en het levensgeluk ook van het Nederlandsche volk”.⁶⁸¹ Van Eesteren was architect en stedenbouwkundige. Als voorzitter, van 1930 tot 1947, van de Congrès Internationaux d’Architecture Moderne (CIAM) was hij een belangrijke sleutelpersoon in het functionalistische bouwen in Nederland. Van 1929-1959 was hij bovendien hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling van de Dienst der Publieke Werken in Amsterdam, waar hij vanaf 1934 samen met architect Van Lohuizen werkte aan het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam (AUP).

677 Cornelis van Eesteren werd in Nederland als de geestelijk vader van het idee van de functionele stad gezien.

678 *De 8 en Opbouw* nr. 6, 1935, 162-163; Hokkerige en slechte plattegronden, maar ook veel te nauwe straatplannen verweet Van Eesteren de plannen van de Amsterdamse School. De gevels, al waren ze nog zo mooi, konden dit niet weer goedmaken.

679 *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 1934, nr. 9, 135-137.

680 *De 8 en Opbouw* was een samenvoeging van de Amsterdamse groep functionaristen die zich *De 8* noemden en de Rotterdamse groep *Opbouw*.

681 *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 1934, nr. 9, 135-137. Publieke ruimte betekende voor Van Eesteren ontspanningsmogelijkheid voor de bevolking. Daarbij dacht hij niet zoals Sitte aan een poëtisch verweilen, maar aan actief groen, groengebieden “waarin door de kinderen gewerkt wordt, in de wijk”, om het “levensgeluk van de bewoner te verhooogen”. Extreme concentratie in de stad moest volgens hem samengaan met de absolute ontspanning. Zowel Sitte als Van Eesteren spreken ervan het geluk van de mensen door de fysieke omgeving te kunnen verhogen, maar ze denken het op heel verschillende manieren te kunnen realiseren.

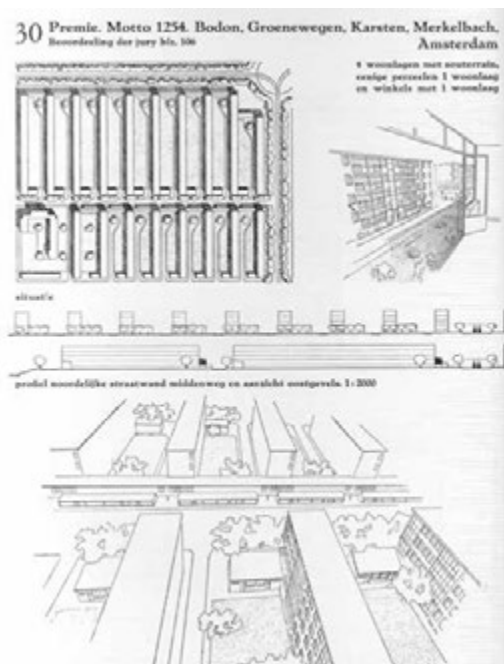
De gedachten van hygiëne, licht en lucht lieten de blokbebouwing van Berlage niet meer toe. Dal Co schrijft in de *Balans van de jaren dertig* dat de tijd van Berlage, De Stijl en de Amsterdamse School in 1929 voorgoed voorbij was.⁶⁸² Het uitbreidingsplan AUP was gebaseerd op strokenverkaveling en een strikte functiescheiding van wonen, werken, verkeer en recreatie. Van Eesteren noemde dit een wetenschappelijke stedenbouw.⁶⁸³ De functionele stad won het van de pittoreske stedenbouw van Sitte en Berlage. Bewijs hiervoor waren de tentoonstelling “Functionele stad”, in 1935 in het Stedelijk Museum te Amsterdam, en de prijsvraag voor “Goedkope arbeiderswoningen” die de gemeente Amsterdam in 1933 uitschreef. Van de 92 inzendingen werden er 28 in een publicatie becommentarieerd.⁶⁸⁴ Opvallend weinig aandacht schonken de meeste plannen aan de gevel; vaak was er alleen een perspectief getekend. Bij tien van de 28 projecten waren geen gevels getekend, negen projecten bevatten gevelfragmenttekeningen van de voor- en achtergevel. Alle andere projecten lieten alleen een voorgevel of fragment zien. De gevel als representatief element was niet meer belangrijk, hij was het resultaat van het wetenschappelijke ontwerpen voor specifieke functies en de noodzakelijke maatvoering en de nodige openingen. Dit werd ook duidelijk op het tweede CIAM-congres in Frankfurt, over *De woning als bestaansminimum*, waarin het om de plattegrond voor een minimale woning ging. De gevel kwam niet ter sprake. De functionarissen hadden weinig aandacht voor representatie.

Het verkeer werd door een hiërarchie van rijstraten en voetpaden zo veel mogelijk uit de directe buurt van de woongebouwen gehouden. Het voetpad en het groen tussen de woongebouwen werd het publieke, dat trouwens een vervanging van publiek groen moest worden en door zijn ligging tussen de stroken door de bewoners onderhouden diende te worden. De woongebouwen, als strokenbouwwijze ontworpen, hadden nauwelijks verschil tussen voor- en achtergevel, of straat- en tuingevel. De entrees aan één zijde en de balkons aan de andere zijde markeerden het verschil tussen de voor- en achtergevel. In de prijsvraagbijdrage van de architecten A. Bodon (1906-1993), J.H. Groenewegen (1888-1980), Ch. Karsten (1904-1979) en B. Merkelbach (1901-1961), die samen een ontwerp ingediend hadden, was gekozen voor strokenbouw met doodlopende smalle woonstraten. De woningen hadden aan weerszijden Franse balkons, een bijzonderheid vormden de collectieve droogbalkons die op de plek van het bordes van de trap in het portiek opgenomen waren. In de praktijk zou dit betekenen dat de gevel van het portiek gekenmerkt zou worden door wasgoed van de bewoners. Terwijl Berlage in de Indische Buurt de portiektrappenhuizen juist probeerde door een erker te verheffen, laat dit voorbeeld zien dat er geen verheffend teken voor het trappenhuis nodig werd geacht. Een scenario waarbij overal de was hangt zou zelfs eerder als teken van een achtergevel geduid kunnen worden. De Franse balkons aan de woon- en slaapruijnte laten nauwelijks nog ruimte en materie tussen buiten en binnen toe. De publieke ruimte werd een groen kleed dat nauwelijks in contact stond met de woning en de radicale breuk met de traditie van het wonen aan de straat in Nederland zichtbaar maakt.

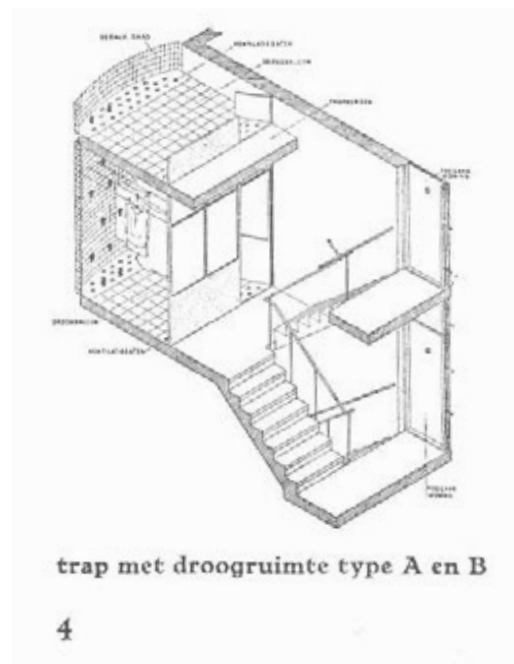
682 Casciato, Panzini & Polano 1980, 155.

683 *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 1934, nr. 9, 136.

684 Ottenhof 1936.

AFBEELDING 6.27 Prijsvraagbijdrage voor goedkope arbeiderswoningen in 1936, architecten Bodon, Groenewegen, Karsten, Merkelbach.

AFBEELDING 6.28 Droogbalkon op het bordes van het portiektrappenhuis.

6.5.6 Nederlandse traditie versus serieproductie – “de stoep is niet meer bruikbaar”

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden het functionalistische gedachtegoed en de normalisatie van de woningbouw verder ontwikkeld door verschillende studiegroepen zoals de *Kerngroep Woningarchitectuur* en verschillende studiegroepen in het hele land. De Kerngroep vertegenwoordigde de landelijke visies over het wonen en de wederopbouw. Verschillen tussen traditionele en moderne visies werden duidelijk, aangezien architecten van beide stromingen lid van de Kerngroep waren.⁶⁸⁵ De seriematige woningbouw werd in deze groep voorbereid. De relatie tot het publiek wordt duidelijk in de discussievragen aan verschillende architecten. Over het openbreken van het traditionele bouwblok waren de beide partijen het zeer oneens. Terwijl J.F. Berghoef de onduidelijke openbare ruimte als een sterk nadeel van de open bouwwijze bekritiseerde,⁶⁸⁶ schreef ir. W. de Bruijn in een brief aan Van Tijen dat het bouwblok een onding was; als men het in verband met de openbare ruimte ergens over zou moeten hebben, dan was dat volgens De Bruijn de woonstraat.⁶⁸⁷

685 Vooraf aan deze kerngroep gingen onder andere de Doornse leergangen, waarin de twee ontwerpvisies dichter bij elkaar probeerden te komen. Ook het advies *De organische woonwijk in open bebouwing*, geschreven in 1932 door De 8 & Opbouw, was al voorafgegaan en had bekendheid onder de architecten.

686 Kerngroep Woningarchitectuur, 1943, Bijlage I, Algemene beschouwingen, 6: Hier schreef Berghoef over de bouwvorm van de woningen en de openbare ruimte: “open en halfopen bebouwing werden tot nu toe nog niet zodanig gerealiseerd, dat zij ruimte-bepalend zijn t.a.v. de openbare staten en pleinen. Zij staan te veel in de ruimte om deze werkelijk te vormen; de ruimte blijft hier ‘overschot’. Zolang men er niet in slaagt om met deze soort bebouwingen de straten enz. duidelijk te begrenzen, dient men, om het stads karakter te handhaven, het gesloten bouwblok te aanvaarden. Voor mij is het belangrijker dat men meebouwt aan de stads-, respectievelijk straatgemeenschap, dan dat men elk gezin een maximum aan licht en lucht geeft.”

687 Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage I, Algemene beschouwingen, 8.

Een andere, in samenhang met de publieke ruimte relevante vraag was: "In welke mate moet de woning naar buiten toe zijn beschuttende werking tot uitdrukking brengen? Hoe staat men in dit verband tegenover de wenselijke mate van contact tussen binnen en buiten?"⁶⁸⁸ Voor de architect Berghoef was het belangrijk dat buiten al de veiligheid en bescherming van het huis zouden blijken, zonder dat hij hierover verder in detail ging.⁶⁸⁹ Voor Van Tijen was het belangrijk dat het huis zich alleen opent naar groen en lucht, zonder de intimiteit van het gezinsleven prijs te geven. Hij suggereerde hoogbouw of gebouwen die vrij in een park zouden staan.⁶⁹⁰ Ook Van Eesteren ging het bij het contact tussen binnen en buiten vooral om lucht en uitzicht.⁶⁹¹ Over het ontwerp van de gevels (voorgevel, achtergevel en zijgevel) liepen de meningen uiteen: Berghoef wees erop dat een zijgevel, afhankelijk van de situatie, wel degelijk belangrijk kan zijn (deze hadden bij de functionalistische woongebouwen vaak helemaal geen ramen meer).⁶⁹² De Delftse Ingenieurskring Oost hield vast aan de voorgevel als "gezicht van de woning", als middel om zich te representeren: "openheid dient hier samen te gaan met een mate van waardigheid, welke laatste afhankelijk is van de plaats die de bewoner in de samenleving inneemt."⁶⁹³

Extreem werd de discussie over etage- en hoogbouw: dat laatste werd door Berghoef afgedaan met de opmerking dat het een architectonische dwarsheid zou zijn, aangezien hoogbouw voor de "kronen" van de gemeenschap ingezet zou moeten worden en niet voor sociale woningbouw.⁶⁹⁴ Na de Tweede Wereldoorlog zou hij echter zelf bij het project Sloterhof in 1958 onder andere een torenflat realiseren.

Ondanks deze felle discussies in de Kerngroep ontstond uiteindelijk in 1943 een rapport dat als basis diende voor de adviezen en voorschriften omtrent de Nederlandse woningbouw in de jaren van de wederopbouw. Dit rapport, *De richtlijnen voor woningarchitectuur*, was een zeer uitgebreid en veelomvattend boekwerk dat na de oorlog verfijnd werd. In de richtlijnen werd op de woonwijk, de woning, het exterieur, het interieur en de buitenruimte ingegaan. Het publieke was het groen, de van het verkeer afgewende openbare ruimte tussen de gebouwen, het groen werd de nieuwe "drager van sociaal verkeer".⁶⁹⁵ "Het groen vormt een belangrijk middel ter bepaling en vorming van buitenruimten."⁶⁹⁶ De stelling werd zorgvuldig beargumenteerd met een korte beschrijving van de teloorgang van de straat en de stoep als sociale ontmoetingsruimte, de opening van het gesloten woonblok om vooral iedere woning van voldoende zonlicht te kunnen voorzien, en de verhoging van de bebouwing. Het intieme van de straat als sociale ruimte is door de verkeersfunctie en de hogere bebouwing niet meer mogelijk. "De stoep is niet meer bruikbaar",⁶⁹⁷ stellen de auteurs heel strikt, en verder: "Hier zijn ongetwijfeld zeer belangrijke sociale waarden verloren gegaan."⁶⁹⁸

688	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage IIC, Het exterieur, vraag C.1, 1.
689	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage IIC, vraag C.1, 1.
690	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage IIC, vraag C.1, 1.
691	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage IIC, vraag C.1, 2.
692	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage IIC, vraag C.4, 25.
693	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage IIC, vraag C.4, 25. Welke architecten en ingenieurs deel van de Delftse Ingenieurskring Oost waren wordt in het document niet duidelijk.
694	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, bijlage IIC, 4.
695	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, de buitenruimte, 78.
696	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, de buitenruimte, 78.
697	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, 77.
698	Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, 76.

“Wil men, overeenkomstig het uitgangspunt, het buurtleven in de woonstraat wederom stimuleren, dan zal het doorgaande verkeer daarbuiten moeten worden gehouden [...]”.⁶⁹⁹ Hun pleidooi gaat naar “het opgeven van de straat als domein van het sociale leven, het losmaken van het directe verband tussen woning en tuin en het toewijzen van het gehele binnenterrein aan het gemeenschappelijke leven en verkeer der burens en blokgenooten.”⁷⁰⁰ De strokenbouwwijze, het open bouwblok of het half open bouwblok waren de verkavelingsvormen die aangeraden werden.

Naast de *richtlijnen* bood de in 1941 verschenen studie *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*,⁷⁰¹ waarin verkavelingsvormen en woningplattegronden besproken werden, advies over de benadering van het publieke. De straat was ook in deze verhandeling een belangrijk thema; ze moest een woonstraat worden waar het kind veilig kon spelen. Al in 1936 hadden de prijsvraagontwerpen voor de goedkope arbeiderswoning deze tendens duidelijk laten zien. De buurt met de woonstraat en groenstroken, niet te vergelijken met de traditionele straat en stoep, werd het publieke in directe nabijheid van het woongebouw. De verkeersstraat werd hier volledig van ontkoppeld. Wij zien in deze ontwikkeling hoe het verkeer steeds meer zijn intrede in de planning doet. In de negentiende eeuw werd de straat breder en strakker gemaakt, nu werd ze gescheiden van de voetgangers en werd aan veiligheid gedacht.

De tussen 1933 en 1935 gerealiseerde woningen van Granpré Molière, Verhagen en Kok en direct ernaast de Bergpolderflat van Van Tijen (1933), die volgens het functionalistische gedachtegoed was gerealiseerd, werden al in hoofdstuk 5 getoond. De Bergpolderflat was een uniek experiment. Het liet op een relatief klein perceel in de uitbreidingswijk Bergpolder de visie van het wonen in een groene omgeving zien: op de afbeelding is een klein groen veldje te zien waar de flat op staat. Het betreden van het gebouw en het benaderen van de eigen woning was een lang proces geworden: via een gemeenschappelijke hal, een gemeenschappelijk trappenhuis of lift tot de desbetreffende galerij en de voordeur van de woningen werd de hiërarchie van ontsluitingsstromen steeds lager. Dit proces zorgde voor een grote afstand naar het publieke als zijnde de straat met zijn verkeer. De woning was geïsoleerd. De galerijen met een breedte van 1,20 m boden geen extra ruimte.⁷⁰²

Na de oorlog werd aan de ene kant de traditionele beweging van de Delftse School voor de wederopbouw ingezet, met Granpré Molière, Berghoef, Van Embden en anderen, en aan de andere kant de functionaristen en de visie van de CIAM. Openheid en groen werden sleuteltermen voor de wijken van de Moderne Beweging.

699 Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, 77.

700 Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, 78.

701 Van Tijen, Maaskant, Brinkman, & Van den Broek, 1941. Dit rapport was een opdracht van de NV Volkswoningbouw Rotterdam, op initiatief van August Plate. Plate was, samen met Van Tijen, de oprichter van de NV Volkswoningbouw Rotterdam geweest.

702 Vandaag is aan het gebruik te zien dat de bewoner van de 1,20 meter brede galerij zich graag een gedeelte voor een vloermat toe-eigent. Het lijkt er op dat deze vloermat de laatste maar duidelijke overgang moet markeren van collectief naar privégebied. Afstand is op de galerijen haast niet meer mogelijk. De deurmat zou daarom ook een hulpmiddel kunnen zijn om onbewust toch de nodige afstand naar (vreemde) personen buiten te creëren.

Woningbouw werd gesubsidieerd door de Nederlandse staat en in seriematige systeembouw met een differentiatie van woningen in laag-, middel- en hoogbouw als eenheid (stempel) gerealiseerd. De publieke ruimte werd abstract ingedeeld in wegen en groenstroken. Voor de wooneenheid was dit een grasveld, voor de buurt een plantsoen, en voor de wijk een recreatiepark. De volkswoning werd gezien als massa-artikel. De plannen voor Pendrecht (1949-1958) en Alexanderpolder (1953-1960), beide bediscussieerd op de CIAM-congressen, bestonden uit een repetitie van een stempel in een open verkaveling. Het publieke was hiërarchisch onderverdeeld in de verkeersweg, de woon- of speelstraat en de gemeenschappelijke tuin. In de richtlijnen van de Kerngroep was de speelstraat al geïntroduceerd. In hoofdstuk IV, over de woning en het stedenbouwkundig verband, werd beschreven hoe de bebouwing betrekkelijk open in het groen zou kunnen staan, en dat een scherp onderscheid van de fronten in voor- en achtergevel niet nodig zou zijn. Hier werd ook de woonstraat besproken als "vanouds de plaats [...] waar de buurtbewoners elkaar ontmoetten, waar de kinderen speelden en waar ze hun eerste maatschappelijke ervaringen opdeden."⁷⁰³ Tot aan vier verdiepingen was een woonstraat volgens de richtlijnen nog mogelijk, het doorgaande verkeer moest erbuiten gehouden worden en er moest een zekere mate van intimiteit bereikt worden door middel van het straatprofiel. Zodra de woonstraat niet meer mogelijk bleek, werd het binnenterrein het domein voor het sociaal verkeer en behoorde het aan alle bewoners toe. Het gebouw diende dan ook losgemaakt te worden van het binnenterrein, private tuinen werden afgeraden. Het private trok zich uit de buitenruimte terug en kreeg een compensatie in loggia's of woonbalkons.⁷⁰⁴ De gemeenschappelijke tuin werd door vlakke gevels zonder overgangszones, zoals een eigen terras of trap naar de tuin, begrensd. Aan het voorbeeld van de galerijwoningen in de wijk Pendrecht was deze opbouw te zien. Met grote ramen en loggia's keken de bewoners uit op een gemeenschappelijk grasveld. Aan de zijde van de woon- of speelstraat lagen de ontsluitingsgalerijen. De organisatie van de woningen was voor het contact met deze zijde door de keuken gunstig, de moeder kon haar kinderen en passanten in de gaten houden. De galerijen waren echter smal en niet als buitenruimte voor de woning bedoeld. Tussen publiek en privaat ontstond hier een sequentie die aan de traditionele articulatie van de notie van de straat zou kunnen herinneren: de speelstraat, de trap, de galerij, de voordeur. (Zie ook hoofdstuk 8 case galerijflats in Pendrecht).

Het trappenhuis is in dit voorbeeld belangrijk als grens voor de openbare ruimte. Er is veel zichtcontact tussen het publieke en het wonen, naar de tuin toe middels grote glazen puien, maar fysiek zijn het twee gescheiden werelden. Deze afstandelijkheid is bij de straatgevel (aan de verkeersstraat) nog extremer; de groenstrook grenst hier aan een rij bergings- of garagedeuren.

Architectonische middelen die een bemiddelende functie tussen het publieke en het wonen hebben zijn de galerijen aan de woonstraat en de balkons. Sterk aanwezige tekens voor een ingang zijn bij het voorbeeldproject van de galerijflats in Pendrecht de losstaande traptorens. Het optillen van de begane grond en introduceren van een plint met bergingen of zelfs garages maakt duidelijk dat het publieke voor iedereen bestemd is en niet voor private toe-eigening is bedoeld.

703 Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, 77.

704 Kerngroep Woningarchitectuur 1943, hoofdstuk IV, 78, 79.

AFBEELDING 6.29 Woningen in Pendrecht, de hoofdverkeersstraat.

AFBEELDING 6.30 De secundaire straat.

AFBEELDING 6.31 De gemeenschappelijke tuin.

6.5.7 De gevel en de gestalte van het tussen – het woonerf vervangt het stoepje

Vanaf 1960 kondigde zich in Nederland de welvaartmaatschappij aan. Individualisering en massacultuur zorgden voor een verandering van de betekenis van het publieke. Het was een onduidelijke tijd waarin zowel de bouwproductie opgevoerd werd als de ontevredenheid over de vervreemding van het wonen en het publieke ontstond. Naarmate de bouwproductie toenam, werd ook de publieke ruimte vaag; ze leed aan identiteitsverlies, was onaantrekkelijk geworden. Aan het begin van de jaren zestig werd kritiek over de betekenis van het publieke en de publieke ruimte duidelijk. De discussie concentreerde zich in Nederland op een groep architecten rond Aldo van Eyck, die op het CIAM-congres in 1956 hun ontevredenheid uitspraken over de esthetische en sociale waarden die het CIAM hanteerde. Al in 1947 was een conflict binnen de CIAM zichtbaar, toen Giedion en Le Corbusier constateerden dat architecten de functie van deze twee waardes te weinig benadrukten. In 1946 had Giedion duidelijk de positie ingenomen dat mensen in gebouwen iets willen kunnen lezen, namelijk hun eigen sociaal, ceremoniaal en gemeenschappelijk leven. Mensen willen zich kunnen weerspiegelen in een gebouw.⁷⁰⁵ De architecten van de CIAM konden hier geen adequaat antwoord op geven. In 1956 kwam het tot een breuk binnen de CIAM. De groep jonge architecten rond Aldo van Eyck, Jacob Bakema, Peter en Allison Smithsons en George Candillis, probeerden een antwoord te geven op de vervreemding tussen de mens en de publieke ruimte en de woningbouw.

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd internationaal maar ook nationaal opgemerkt dat het publieke veranderd was. Publieke ruimtes waren hun oude functie ontnomen. René Boomkens gebruikt het begrip *sfeer* en legt uit: “Het probleem van deze diagnosen was en is dat het bij de publieke sfeer niet in de eerste plaats om een ruimtelijk vraagstuk gaat, of beter gezegd: niet alléén om een ruimtelijk vraagstuk, maar dat er wel vrijwel altijd ruimtelijke dimensies aan te pas komen.”⁷⁰⁶ De verandering van de publieke sfeer werd door sociologen, filosofen en architectuurcritici beschreven.⁷⁰⁷

705 Avermaete, Havik, & Teerds 2009, 39: “The first was the single cell [...]. From the single cell to the neighbourhood, to the city and the organization of the whole region, is one direct sequence. Thus it can be said that the second step of modern architecture was concentrated on urbanism. The third step lies ahead [...]. This is the reconquest of monumental expression. The people want buildings representing their social, ceremonial and community life.” Dit citaat werd overgenomen van een lezing die Giedion in 1946 gaf aan het Royal Institute of British Architects. Deze lezing werd gepubliceerd in: *Architectural Review* 104, september 1948, in het artikel met commentaar van Henry-Russel Hitchcock, Walter Gropius, Gregor Paulsson en anderen: *In Search of a New Monumentality: A Symposium*.

706 Boomkens 1977. *De tijdelijkheden van de publieke sfeer*, in *OASE* 77, 10.

707 Boomkens 1977. *De tijdelijkheden van de publieke sfeer*, in *OASE* 77, 12 en 13; Feit was dat door de productieveranderingen in de negentiende en begin twintigste eeuw zich het hele werkproces van het huis losmaakte, met de consequentie dat het gezinsleven gereduceerd werd tot zorg en opvoeden en het werk in een andere sfeer en een andere ruimtelijk gebied terecht kwam. Generaties woonden niet meer zoals vroeger bijvoorbeeld rond het thuisbedrijf bij elkaar. Het gezin reduceerde tot het twee-generatie-gezin van ouders en hun kinderen, het kerngezin. De burger ontwikkelde hierdoor een individualistische houding met veel minder focus op het collectief van de (oude) grootfamilie, en het publieke werd veel minder belangrijk. Boomkens gaat zelfs zover deze houding van de moderne burger een “narcistisch najagen van identiteit en authenticiteit” te noemen; dit najagen duidt volgens hem op een ontworteling en vervreemding van de moderne burger.

In Nederland ontwikkelde zich door de vaagheid van *het publieke* een proces van *vervreemding*.⁷⁰⁸ Dit voltrekt zich als mensen geen connectie meer hebben met datgene waarop deze vervreemding gericht is, zoals in dit geval de publieke ruimte. De functieloosheid, de letterlijke afstand van het publieke en de ongedefinieerde toestand van de publieke ruimte leidden ertoe dat mensen zich niet meer betrokken voelden bij deze ruimte. De massaproductie leidde tot een gevoel van machteloosheid, het gevoel geen invloed meer te kunnen uitoefenen op de woonomgeving. Boomkens noemde deze fase “De express-way contra de straat”.⁷⁰⁹ Aan de ene kant stonden architecten zoals Van Eesteren en Le Corbusier en ontstonden in de maatschappij een middenklasse en de hogere arbeidersklasse, massaconsumptie en een groeiende economie, en aan de andere kant stonden critici die op de vervreemding wezen. De gebouwen representeerden geen gemeenschappelijke waarden meer en het publieke was ontkoppeld van de alledaagse beleving en activiteit van de mens. De woning zelf was evenzeer onderdeel van deze vervreemding omdat het leven in de gebouwen niet meer zichtbaar was. Dit manifesteerde zich des te meer toen vanaf 1963 de productie van woningen door volkshuisvestingsminister Bogaers tot honderdduizend per jaar werd opgevoerd. De vertaling van deze productieverhoging was uiteindelijk in de Bijlmer in Amsterdam terug te zien.⁷¹⁰

Umberto Barbieri noemde de Bijlmer een “exces” dat men in de toekomst graag wilde voorkomen.⁷¹¹ John Habraken publiceerde in 1961 een model voor meer medezeggenschap voor de bewoners met zijn *drager en de mensen*, waarin hij een onderscheid maakte tussen het kader van het gebouw en de in te vullen woningen, waarop de bewoner invloed zou moeten hebben. Dit had geen directe invloed op de publieke ruimte, maar wel op het gevoel van de bewoner niet meer machteloos toe te moeten kijken. Heel belangrijk voor een koerswijziging was het einde van CIAM, en een nieuw begin met Team X, met Aldo van Eyck als een drijvende kracht.⁷¹²

De kleinschaligheid binnen het geheel, die een gebouw volgens Team X tekende, was erop gebaseerd de mens weer centraal te stellen. Binnen een vastomlijnde structuur moest er vrijheid voor de gebruiker of bewoner zijn, om zich het gebouw toe te eigenen. Aldo van Eyck begreep ruimte niet als een product van de planning, maar als een ervaring: “Ruimte is het ondergaan van”.⁷¹³ Hij observeerde verschillende ruimtes van ontmoeting en hoe deze waren vormgegeven. In het tijdschrift *Forum* verkondigden Van Eyck en leden van Team X in het jaar 1959 hun visie op een andere architectuurstroming, gebaseerd op kleinschaligheid en collectiviteit.⁷¹⁴

-
- 708 Het begrip vervreemding werd door Hegel uitgewerkt. Hegel betrok het begrip, net zo als later Karl Marx, op het kapitalisme en de arbeider, die niet meer als mens maar als een onderdeel van de productie beschouwd werd en geen invloed meer had op het product. Het proces van vervreemding kan echter ook op andere aspecten van de moderniteit toegepast worden. Hier is het proces van de vervreemding op de publieke ruimte in relatie tot het wonen gericht.
- 709 Boomkens 1998, 258.
- 710 Reden voor het opvoeren van de productie waren prognoses over het groeien van de bevolking. De reactie van de overheid was het opvoeren van de productie door het geven van subsidies voor het bouwen met prefab-elementen. Zie ook hoofdstuk 5 Het woongebouw.
- 711 Barbieri 1983, 12: “Het resultaat, zoals in de Bijlmermeer, in een letterlijke vertaling van de bureaucratische planning, die heftige maatschappelijke en emotionele gevoelens opwekt. Een dergelijke vertaling van een beheerste – geplande- massamaatschappij werd verworpen en men zocht middelen om de vorm in te zetten ten einde dergelijke excessen te voorkomen.”
- 712 In Nederland werd Team X vertegenwoordigd door Aldo van Eyck en Jaap Bakema. Architecten als Piet Blom, Theo Bosch, John Habraken en anderen sympathiseerden met Team X en werden deels bekend in samenhang met het structuralisme als concept voor een architectuur die gebaseerd was op kleinschaligheid als basis voor het ontwerp.
- 713 Barbieri 1983, 31.
- 714 *Forum* 7/1959, *Het verhaal van een andere gedachte* wordt gezien als hun manifest.

Dit denkbeeld werd onder de naam *structuralisme* bekend en kreeg na de bouw van het Burgerweeshuis in Amsterdam in 1961 door Van Eyck veel aanhangers. Samen met de Smithsons en Herman Hertzberger zochten deze architecten naar concrete ontwerpoplossingen. Daarbij ging het hun om het gebouw zelf én de directe woonomgeving, het gebied tussen de straat als publieke ruimte en de private ruimte van de woning. Team X maakte zich sterk voor een nieuw bewustzijn van de publieke ruimte. De *gestalte van het tussen* werd een belangrijk thema in hun architectuur. Deze zone tussen buiten en binnen zagen Van Eyck en Hertzberger als een plek voor interactie, een intermediaire zone.⁷¹⁵ Het alledaagse gebied van de stoep en de straat en het pleintje voor de deur, dat waren de publieke gebieden die in de architectuur volgens hen meer aandacht verdienden. Ze kwamen met een sociale boodschap, kritiek op de anonimiteit van de samenleving, en boden ook architectonische oplossingen.

De jaren zestig waren jaren van protest, waaronder geweldloze demonstraties tegen gevestigde structuren (PROVO-beweging, 1965). In steden als Amsterdam werd dit ook zichtbaar in de protesten tegen sloop van wijken als de Jordaan, en zo kwam het tot stadsvernieuwingen in plaats van sloop.

Martien de Vletter beschrijft de verandering in de jaren zeventig als een tijd van "democratisering en vermaatschappelijking van vrijwel alles wat te maken had met de totstandkoming van architectuur en stedenbouw."⁷¹⁶ "Hoewel het grootschalige modernisme nog lang doorijlde, maakte in de jaren zeventig de rechte lijn plaats voor de schuine."⁷¹⁷ Er was haast geen wijk die zijn eigen gezicht had of de bewoner mogelijkheden aandroeg tot eigen identificatie, er was haast geen publieke ruimte die de mogelijkheid tot toe-eigenen bood. Er was weinig aandacht besteed aan de gebruiker, de schaal van het gebouw was te groot geworden, er was geen plek voor interactie, en standaardisatie en goedkope materialen zorgden voor een monotone omgeving.⁷¹⁸

Bekend werden volgens De Vletter in de jaren zeventig vooral het *woonerf* en de functiemenging, iets dat onder het regime van de CIAM juist niet gepropageerd werd. De architecten van de jaren zeventig, zoals Aldo van Eyck, Piet Blom, Theo Bosch en Herman Hertzberger, gaven op hun manier antwoord op de vraag over het publieke en het wonen. Ook John Habraken pleitte voor meer inspraak en betrokkenheid van de bewoner.⁷¹⁹

Het *woonerf* verscheen tegelijk in heringerichte straten; in Delft ontstonden de eerste woonerven, en in nieuwbouwwijken, zoals in Emmen. Ivan Nio vat dit "tweeslachtige karakter" samen: "De initiatieven in Delft vloeien voort uit nostalgie naar wat op straat aan gemeenschappelijke activiteiten verloren is gegaan door de toegenomen verkeersdruk. De nieuwe woonwijken in Emmen passen in de traditie van een moderne stedenbouw die gericht is op een nieuwe collectiviteit." Het voorbeeld Delft liet zien hoe bewoners zich midden in de stad hun straat weer gingen toe-eigenen. In Delft dacht men aan een compromis, een speelstraat waar auto's gedoogd worden, maar in nieuwbouwwijken was het *woonerf* een interpretatie van het boerenerv, een buitenruimte die door eromheen liggende boerderijen werd gedeeld.⁷²⁰

715 In hoofdstuk 4 werd hun betoog beschreven.

716 De Vletter 2004, 17.

717 Ibidem.

718 In 1968 introduceerde minister Schut bovendien nog een subsidiemogelijkheid voor experimentele woningbouw. Dit laat zien dat het roer om moest, ook van de overheid.

719 In 1964 richtte John Habraken de Stichting Architecten Research op (SAR).

720 Van Gameren & Mooij 2010. *Erfenissen van het woonerf*, in: DASH 2010, Het woonerf leeft, 19: "In een studie uit 1993 naar de kwaliteit van boerenerven als Nederlands cultuurlandschap, wordt het boerenerv gedefinieerd als 'een al of niet omheind stuk grond

AFBEELDING 6.32 Woonerf in Delft uit de jaren zeventig: Delft was een van de eerste steden waar het woonerf in de herontwikkeling van de stad zijn intrede deed.

AFBEELDING 6.33 Woonerf in Delft.

AFBEELDING 6.34 het Oostgaarde-project in Capelle a/d IJssel. De gevel reageert op de open verkaveling en de collectieve tuinen door zelf een overgangszone te worden, balkons zijn half of helemaal uitstekend, het gebouvolume springt terug om ruimte voor private dakterrassen te bieden en er ontstaan door de verdraaiing van de volumes nissen voor een beetje meer privacy ten opzichte van de collectieve tuin.

AFBEELDING 6.35 Molenvliet, ook als casestudie uitgewerkt, laat zien dat de weg naar de woning met de verticale ontsluiting en galerij gezamenlijk aan het entreehof liggen. Het project heeft ook tuinhoven. De gevel is hier voor een deel door de bewoners zelf ingevuld (zie casestudie).

Het woonerf werd ingezet in de uitbreidingswijken en voor de stadsvernieuwing. Gemeen hebben beide vormen, met of zonder auto's, de wens naar een verbinding met het publieke, de straat, die van oudsher deel van het wonen was. Het woonerf zoals het in de nieuwbouwwijken ingezet werd, was in die zin een verdere ontwikkeling van de oude straat en de stoep. De behoefte om een plek voor de eigen woning te kunnen gebruiken samen met de buurt herinnert aan de buurtgedachte, die in 1943 in de richtlijnen voor de woningarchitectuur duidelijk was omschreven en in de jaren zestig en zeventig in combinatie met een roep naar kleinschaligheid weer opkwam. Voor de wijk betekenden het woonerf en de kleinschalige opzet van de woonwijken een open verkaveling, waarin er nauwelijks nog een voor- of achterkant was, dus ook geen representatieve zijde. De entree ligt aan het woonerf en de naar deze zijde georiënteerde keuken diende de interactie te vergroten. Bij stapeling van woningen werd de ontsluiting van de bovenverdieping onderdeel van het publieke; een trap naar een galerij was publiek bereikbaar. De gevels reageerden op deze openheid, balkons waren groot en zowel naar het woonerf gericht, dus naar de ontsluitingszijde, als naar de collectieve tuinzijde of het hof.

met gebouwen en onbebouwde ruimten, die samen een eenheid vormen'."

Bij het project Molenvliet in Papendrecht leidde dit tot verschillende benamingen voor de hoven: de *entreehof* en de *tuinenhof* (zie case Molenvliet in hoofdstuk 8). Het verschil in de gevels lag met name in de aanwezige galerij en trappen. In het jaar 1968 werd de Stichting Nieuwe Woonvormen ingericht, "als reactie tegen fantasieloze patronen, monotonie van de stedenbouw, opoffering aan het verkeer, nette stukjes groen, het tekort aan ontmoetingsplek. De zelden aanwezige beschuttings tegen regen en wind, en de scheiding tussen arbeiderswijken en wijken voor hogere inkomensgroepen."⁷²¹ De projecten die in het kader van deze stichting ontstonden poogden ontmoetingsplekken rondom de woonbebouwing te scheppen.

Het ging de ontwerpers om de overgangen, de gradaties tussen publieke en private ruimte om meer ontmoeting voor de deur plaats te laten vinden, in een schemergebied tussen privaat en publiek. Dit zou ongetwijfeld ook de publieke ruimte zelf beïnvloeden, die zou zelfs kunnen versmelten met het *tussenrijk* zoals bij woonerven vaak het geval was.⁷²² De nieuwe architectonische eisen die de woonstraten stelden, de zachte grenzen en overgangen, hadden een andere gevel nodig; hier dienden andere tekens gegeven te worden. Terwijl de stedelijk publieke ruimte vrij toegankelijk is en iedereen er mag zijn, is het *tussenrijk* een gebied dat van de gedragsregels afhankelijk is. Het is afhankelijk van de zeden en gebruiken van de cultuur. Een *insider* begrijpt de gedragscodes en handelt ernaar, een *outsider* zal zich eerder een indringer voelen.

De woonerven waren grotendeels grondgebonden rijtjeshuizen. In de casestudies worden twee woonerven behandeld die wel gestapelde woningen bevatten. In hoeverre de woonerven een succes werden lag met name aan de zorgvuldigheid van de organisatie. Vaak was naast de ingang en voor het keukenraam een berging geplaatst waardoor visueel een sterke scheiding opgebouwd werd.⁷²³ Ook de tuinzijde was vaak onduidelijk en rommelig, een vaag gebied dat door de dichtheid van de wijken niet privaat aanvoelde.

Het Amsterdamse project Haarlemmer Houttuinen van Herman Hertzberger laat duidelijk het verschil zien tussen de openbare ruimte aan de noordzijde en de woonstraat aan de zuidzijde. Hiermee onderscheidde dit project zich van veel andere projecten in zijn tijd, waar deze scheiding veel minder duidelijk was. De gevel aan de noordzijde volgde met uitzondering van de uitkragende erkers streng de rooilijn. Hier was afstand naar de hoofdstraat en het treinviaduct nodig. Aan de zuidzijde is het thema woonerf en de voordeur zeer zorgvuldig uitgewerkt. Alle ingangen liggen aan deze zijde. Bij het benaderen van de zuidgevel springen de arcadeachtige kolommen in het oog die de entrees op de eerste en de balkons op de tweede verdieping steunen. Ze herinneren aan een stedelijke Italiaanse stad en hun winkelarcaden. De arcaden zijn hier echter geen publieke zones maar vormen het tussengebied tussen de woonstraat en de woning. De grens tussen publiek en privaat is aan de zuidzijde enigszins vaag. De begane-grond-woningen hebben een smalle private buitenruimte. Tussen deze private ruimte en de straat is heel bewust een strook als onbepaalde zone ingevoerd. Lüchinger legt hier uit dat het onduidelijk was wie de verantwoordelijkheid voor deze zone had. Bouwtoezicht voelde zich geroepen deze zone te bestraten terwijl gelijktijdig de bewoners al begonnen de ruimte te annexeren (zie foto's).⁷²⁴

721 NAI Archief: www.nai.nl/CIS/archief/411.

722 Het belang van *Forum* en Aldo van Eyck, Hertzberger en anderen resulteerde in een andere opvatting over architectuur, het structuralisme. Het gaat in dit hoofdstuk vooral om hun ideeën met betrekking tot de publieke ruimte en het wonen aan deze ruimte.

723 Van Gameren & Mooij 2010. *Erfenissen van het woonerf*, in: *DASH 2010, Het woonerf leeft*, 21. Hier beschrijven de auteurs het dilemma van de bergingen die de entreezijde de uitstraling van een rommelige achterkant gaven.

724 Lüchinger 1987, 254.

AFBEELDING 6.36 Noordgevel van het project Haarlemmer Houttuinen, 1978-82 van architect Hertzberger.

AFBEELDING 6.37 Zuidgevel van het project Haarlemmer Houttuinen, 1978-82 van architect Hertzberger.

AFBEELDING 6.38 De bewoners begonnen in de tussenzone een afscheiding te bouwen en bloemen te planten.

AFBEELDING 6.39 Detail van de trap en ingang begane grond. Voor de scheiding tussen woonef en tussenrijk is de betonrandsteen zeer belangrijk.

Hertzberger creëerde hier een woonstraat én een tussenrijk voor het private huis. De architectonische middelen die hier ingezet werden daagden en dagen de bewoners uit tot gebruik. Het zijn vooral de kolommen die zich als open arcaden tussen de woonstraat en het gebouw positioneerden, de open trap naar de eerste verdieping waar een groot bordes was, de kleine muurtjes die bewoners zelf mochten beplanten en als grenzen vast mochten leggen en de subtiele materiaalwisselingen van de bestrating (de betonrandsteen markeert het begin van het tussenrijk) tot aan de voordeur toe. De bewoners konden deze codes lezen. Hertzberger keek terug naar de bekende Nederlandse stoep, die met een materiaalverandering ten opzichte van de straat gepaard ging en waar vaak een bankje stond. De foto's laten zien dat een muurtje en beplanting al afstand scheidt, een trap echter ook.

AFBEELDING 6.40 Afstand door architectonische middelen - Links: Hendrik Keun – gezicht op de Herengracht in Amsterdam in 1774.

AFBEELDING 6.41 Entreegebied aan de woonstraat van het project Haarlemmer Houwtuinen in Amsterdam van Hertzberger.

De in de inleiding genoemde Deense architect en stedenbouwer Jahn Gehl bracht in deze periode zijn boek *Leven tussen huizen* uit. De ontmoeting in een drempelgebied voor het huis of tussen de huizen, die van Eyck en anderen als het *tussenrijk* betitelden, noemde hij "de passieve contacten".⁷²⁵ Deze passieve contacten ontstaan als de architectonische middelen bevorderend ingezet zijn. Gehl maakte het probleem van de voor de burger verdwenen straat duidelijk en bood advies over de manier waarop architectonische middelen zo ingezet konden worden dat ontmoeting van mensen gestimuleerd werd. Daarbij onderscheidde hij ontmoetings-belemmerende en -bevorderende middelen, zoals hoogte van muren (visueel contact), afstand, snelheid van de beweging, verticale afstand (visueel en akoestisch contact) en oriëntatie, rug-aan-rug of vis-à-vis, ook *socio-fugale* en *socio-petale* inrichting genaamd.⁷²⁶ Een socio-fugale inrichting houdt mensen meer apart terwijl een socio-petale voor contact zorgt.⁷²⁷ In hoofdstuk 7 *De gevel en het private wonen* wordt hierop teruggekomen, omdat de architectonische vormgeving van de ruimte en de architectonische middelen tussen publiek en privaat invloed hebben op het publieke én het private wonen. In hoofdstuk 5 werd al een groot deel van de architectonische middelen in beeld gebracht en een onderscheid gemaakt tussen verbindende en scheidende elementen. Dit naar aanleiding van een eerste indeling van Jan Gehl. Zijn indeling staat hieronder afgebeeld.

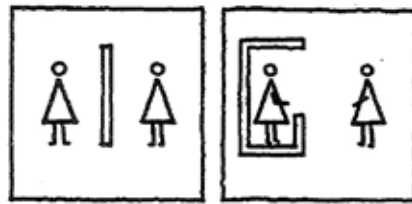
725 Gehl 1978, 9.

726 E.T. Hall legde de relatie tussen afwijzend en verbindend en architectonische middelen aan de hand van de twee begrippen sociopetal en sociofugal uit. Sommige elementen en ruimtes nodigen uit om samen te komen of bij elkaar te zitten, dit zijn de sociopetale elementen, terwijl andere juist distantie creëren, sociofugal.

727 Hall 1966. Hall gebruikte de afstanden tussen mensen om de sociale ruimte te bepalen. In zijn studie over proxemics kende hij verschillende afstanden, van persoonlijk tot publiek. In hoofdstuk 7 wordt de afstand tussen stad en intimiteit beschreven.

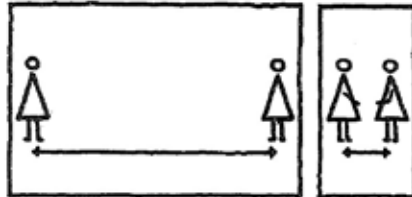
VERHINDEREN
Privacy waarborgen

BEVORDEREN
Mogelijk maken van visuele
en auditieve contacten

1. Muren

1. Geen muren

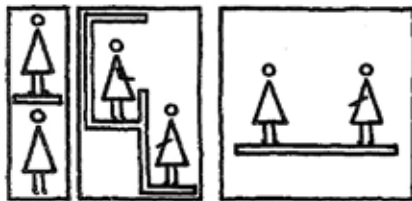
2. Grote afstanden

2. Kleine afstanden

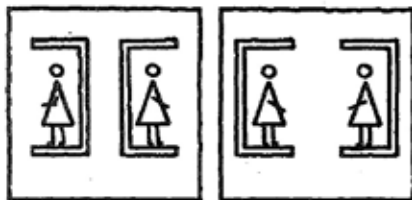
3. Hoge snelheden
(> 15km/u)

3. Lage snelheden
(< 15km/u)

4. Stapelen,
meerdere etages

4. Gelijkvloers

5. Oriëntering
(rug aan rug)

5. Oriëntering
(vis-à-vis)

AFBEELDING 6.42 Architectonische middelen die volgens Jan Gehl contact verhinderen en bevorderen.

AFBEELDING 6.43 Transitiezone bij de ingang, een trap als ontmoetingsplek.

In zijn artikel over het woonerf stelt Ivan Nio dat juist dit overgangsgebied een belangrijke ontwerpogave is omdat collectiviteit geen dwingend karakter moet krijgen.⁷²⁸ “Het geheim van succesvolle *woonerven* schuilt in een goede organisatie van het spanningsveld tussen privaat en publiek gebied via een overgangszone, de maat en inrichting van het woonerf en zorgvuldig beheer.”⁷²⁹ Meyer, De Jong en Hoekstra (2006) beschrijven de overgang tussen privaat (de woning) en publiek (de openbare straat) als een overgangszone of drempelwereld.⁷³⁰ Drempelgebied en gevel liggen bij elkaar en kunnen ook in elkaar versmelten als de gevel dit toelaat. Een voorbeeld van het versmelten waren de grachtenpanden in Amsterdam. De stoep voor deze panden werd door de bewoners gebruikt en sloot aan op de inpandige hal. De entree deur bestond vaak uit twee boven elkaar gezette delen, waardoor de bewoner zelf kon bepalen hoe open deze zone werd.

728 Nio 2010, *DASH 2010, Het Woonerf leeft*, 11.

729 Nio 2010, *DASH 2010, Het Woonerf leeft*, 14.

730 Meyer, De Josselin, De Jong, & Hoekstra 2006, 14.

6.5.8 Zakelijke gevels – herleving van het bouwblok en het afwijzen van de straat

Verschillende nota's vanaf 1976 maken duidelijk dat het accent in het ondersteunen van de woningbouw tegen het einde van de jaren zeventig verschoof. Subsidies voor uitbreidingswijken werden beperkt en bovendien gingen de subsidies nu niet meer naar de groeikernen maar naar de stad zelf.⁷³¹ De jaren tachtig waren jaren van bezuiniging. Dit was ook in de woningbouw te merken, waar in 1981 streefgemiddelden voor de stichtingskosten vastgelegd werden die aanzienlijk lager waren. De productie ging door, maar alles moest goedkoper. Alhoewel de woonerven nog steeds gebouwd werden, was het bezuinigingsbeleid toch ook hun doodvonnis. Ze werden als het ware uitgekleeft tot armoedige wijken met nauwelijks variatie. Staatssecretaris en minister van Volkshuisvesting Marcel Van Dam (van 1973-1977) zei op een gegeven moment dat "de 'toeters en bellen' in de woningbouw wel wat minder konden."⁷³² De denkbeelden van inspraak en woonerven, van kleinschaligheid en identificatie met wijk en gebouw, lagen in Nederland nu onder vuur. De demografie van de wooneerwijken veranderde bovendien doordat de bewoners van het eerste uur vertrokken en de wijken meer ouderen en huishoudens zonder kinderen telden die minder geïnteresseerd waren in een collectieve buitenruimte. Het wooneerf werd leeg en onaantrekkelijk.

Architecten reageerden op de politieke verschuiving en bezuiniging. In de architectuur van het woongebouw en zijn relatie met het publieke was een radicale verschuiving te merken. De bezuiniging door de overheid betekende voor hen een sobere grootschalige aanpak van het woongebouw, met veel prefab-elementen en weinig variatie. De Zwarte Madonna (1982) in de binnenstad van Den Haag, ontworpen door Weeber, was een grote strakke gesloten bouwblok. Het woongebouw had weer, zoals al aan het begin van deze eeuw, een duidelijke voor- en achterkant, alleen was de straat een veel drukker straat geworden, het blok veel groter, en de technische middelen tot prefabricatie en repetitie veel sterker aanwezig. Bovendien was in het algemeen geluidshinder een kwestie geworden, en een eenvoudige maatregel was alle geluidsgevoelige functies aan de rustige kant te oriënteren. Daarvoor was het blok erg handig.⁷³³

Naast gemeenschappelijke ingangen voor de bewoners moesten nu ook vaak een inrit naar de parkeergarage en een inrit naar een fietsenstalling gerealiseerd worden. De plint van het gebouw diende voor de infrastructuur van het gebouw. De straat en het trottoir dienden als anonieme verkeerswegen. De gevel liet aan de straatkant sterk het *niet betrokken zijn* bij deze publieke ruimte zien, maar ook het reduceren tot zeer eenvoudige middelen die zonder enige variatie gerepeteerd werden, versterkte deze afstand. De architectonische middelen die dit onderstreepten waren minimaal. Het zichtbare prefab montageraster bij de Zwarte Madonna straalde neutraliteit, zakelijkheid en de economische soberheid uit. Alleen de loggia's verbonden het wonen met het publieke en gaven naast het raster een ritme in de gevel. De materiaalkeuze, de zwarte keramische tegel, haalde het woongebouw uit het bekende referentiekader van het woongebouw in Nederland, dat toch meer op baksteen, stucwerk en beton berustte. De ontsluiting van de woningen gebeurde via galerijen aan de hofzijde waar de bewoner tegelijkertijd een blik op kijkgroen had.

731 De verstedelijkingsnota in 1976 en de herziening in 1983 maken duidelijk dat de rijksoverheid de bovenmodale inkomens weer terug naar de stad wilde hebben; vanaf die tijd bleef de focus zo veel mogelijk gericht op het wonen in de stad zelf. Zie ook hoofdstuk 5 voor een beschrijving van de politiek rondom steun van de rijksoverheid.

732 De Vreeze 1993, 446.

733 De Vreeze 1993, 427.

AFBEELDING 6.44 De Zwarte Madonna in Den Haag, een woonblok voor meer dan 300 huurwoningen en enkele winkels, 1982 door Carel Weeber gebouwd. Inmiddels gesloopt.

Woongebouwen gingen in het begin van de jaren tachtig vaak geen verbinding aan met de straat (met name de rationele ontwerpen zoals die van Weeber), maar keerden zich ervan af. De straat was, vooral in de stad langs de hoofdwegen, een bedreiging voor het wonen geworden. De auto had de straat inmiddels volledig overgenomen. Projecten laten *geluidsschermen* aan de straatzijde en balkons aan de tuinzijde zien. De schaal is groot, zowel bij een woonblok als bij een woonstrook. Het *scherm* refereert aan bescherming en afscherming. Achter het scherm is het veiliger. Eerst vallen projecten op die een functioneel scherm tegen het lawaai van de straat introduceren, na 1985 trad dit scherm meer symbolisch op, bijvoorbeeld als een relatief geperforeerde laag voor de balkons of voor de ontsluitingsgalerijen. Het scherm werd een *schild* waarmee het woongebouw zich wapende tegen het publieke.⁷³⁴

In *The Generic City* beschrijft Rem Koolhaas een stad waarin het publieke leven niet meer zichtbaar is.⁷³⁵ De gebouwen laten aan de buitenkant niet meer zien wat er binnenin gebeurt. Zowel *wonen* als *het publieke* in een gebouw zijn onzichtbaar. Bescherming, niet alleen tegen het verkeer maar ook tegen de stad zelf, weerspiegelde zich in deze gesloten woongebouwen door ondoordringbare gevels. Boomkens beschrijft aan de hand van de wolkenkrabbers in Manhattan de monumentaliteit van de gebouwen. De benedenverdieping is de scheiding tussen buiten en binnen, en bij de vormgeving van de gevels wordt geput uit een "grabbelton van de architectuurgeschiedenis".⁷³⁶ Deze willekeur van het toepassen van historisch architectonisch vocabulaire is in de Nederlandse woongebouwen in de late jaren tachtig in bescheidener mate ook aanwezig geweest (zie ook hoofdstuk 5).

734 Zie hoofdstuk 5 voor het project aan de *Honingerdijk* in Rotterdam van Pi de Bruyn en het project aan de *Haarlemmer Houttuinen* in Amsterdam van Rudy Uytengaak.

735 Koolhaas 2009. *The Generic City*, in: Avermaete, Havik, & Teerds, 2009, 63-76. Hoofdstuk *Definitions*.

736 Boomkens 1998, 241 en 242: "De benedenverdiepingen van de wolkenkrabbers, die volgens dezelfde wet uit 1916 een semipublieke functie dienen te hebben, vormen de drempelwereld tussen die neutrale buitenwereld en de hectische, autonome opeenstapeling van 'geprivatiseerd' stedelijk leven in de gebouwen. De monumentale vormgeving van het uiterlijk van de gebouwen, waarbij naar believen wordt geput uit de grabbelton van de architectuurgeschiedenis, bezegelt de scheiding tussen binnen en buiten doordat ze het alledaagse leven in de gebouwen onzichtbaar maakt."

6.5.9 Representatie en filter als stedelijk teken tussen het publieke en het private

De jaren tachtig waren voor het wonen in de stad en voor het publieke weinig innovatieve jaren. Feit was dat het aantal inwoners in de steden afnam. In Den Haag kromp het aantal inwoners van 550.000 in 1970 tot 450.000 in 1980.⁷³⁷ Ook Amsterdam en Rotterdam kampten met dit probleem. Dit leidde ertoe dat de aandacht voor de stad in deze tijd toenam. De grote steden maakten ambitieuze plannen. Stadsvernieuwing, herstructurering en revitalisering van het stedelijke gebied waren hoofdonderwerpen in de architectuur rond 1985.⁷³⁸ Wethouders nodigden architecten uit het buitenland uit om hun visie op de stad te geven en ontwerpen van (woon)gebouwen te maken. Voorbeeld is het werk van Alvaro Siza en Rob Krier in Den Haag.⁷³⁹ "Architectuur is meer dan voorheen een belangrijk middel voor opdrachtgevers [...] om zich van een dynamisch, representatief profiel te voorzien [...]".⁷⁴⁰ In het *Nederlandse Jaarboek 1988/89* schreef B. Colenbrander over het karakterloze van de Nederlandse architectuur dat er uiteindelijk toe leidde dat opdrachtgevers architecten uit het buitenland uitnodigden. De karakterloosheid was een kritiek op de functionele stad en op de stadsuitbreidingen na de Tweede Wereldoorlog geweest.

Vanaf de jaren zeventig was de stellingname van Aldo Rossi bekend geworden. Hij had in 1966 de theorieën van het Nieuwe Bouwen in zijn boek *De Architectuur van de stad* beoordeeld. Door een analyse van de stad met haar geschiedenis enerzijds en de concrete stedelijke werkelijkheid anderzijds had Rossi het belang van de vorm van de stad, en de vraag welke factoren deze vorm bepalen, tegenover de functionele stad gezet. De vormgeving van het stedelijke was volgens hem niet afhankelijk van de functie maar van het permanente in een stad, van de *locus*, het type, de tekens van het alledaagse leven en het private – het wonen. Openbare en private sfeer maken samen de stad. Volgens hem bestond de stad uit een aantal primaire elementen, gebouwen voor vaste activiteiten, en monumenten die de publieke sfeer in relatie tot de private delen, de woongebieden vertegenwoordigden en die zowel uit de traditie als uit de willekeur van wethouders kwamen. Rossi bekritiseerde de *Tabula Rasa*-methode van de functionele stad en de grootschalige stadsvernieuwing die geen rekening gehouden had met het wezen van een stad.⁷⁴¹ Herinnering, het collectieve geheugen en de tekens die daarmee in de stad aanwezig zijn behoren volgens hem toe aan het gezicht van de stad. Zijn positie werd in de jaren zeventig en tachtig door veel stedenbouwkundigen en architecten opgepakt en vanaf 1985 tot in de jaren negentig leidde dit tot nieuwe en ook grote stedelijke woongebouwen.

737 Oorschot 2014, 408.

738 Ovink & Wierenga 2009, 112, 123. In 1976 kwam de verstedelijkingsnota uit.

739 Wethouder Adri Duivesteijn nodigde Alvaro Siza en Rob Krier voor opdrachten in Den Haag uit.

740 Colenbrander 1988, in: NAI 1988/89 Jaarboek, 12, 13.

741 Rossi 2002.

De stadsherstructureringen in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag lieten voorbeelden zien waarin de grote en herkenbare vorm van het woonblok belangrijk was en waarbij verschillende woonmilieus, ook voor de modale inkomensgroep, gerealiseerd werden. In Den Haag ontwierp architect Jo Coenen een stedenbouwkundig plan voor de Vaillantstraat, voor wonen met bedrijven en detailhandel. De introductie van een plint met winkels of werkruimtes gaf meer activiteit aan het openbare gebied. De gevel kreeg grote openingen op de begane grond. Het architectonische middel voor deze verweving van het publieke leven in de plint, waarbij tegelijkertijd toegang tot de portieken werd gerealiseerd, was hier de arcade, een traditioneel stedelijk element als tussenruimte tussen straat en winkel. (De Vaillantstraat werd in hoofdstuk 5 met foto getoond.)

Woongebouwen zonder commerciële plint lieten minder toegankelijke gevels naar het publieke zien, zoals bij de woongebouwen van Alvaro Siza in Den Haag. Siza herintroduceerde hier het Haagse portiektrappenhuis en de directe woningtoegangen op de begane grond. Zelfs een smalle strook rode straatklinkers op het trottoir suggereerde een historische referentie – de stoep. Toch was deze referentie uit de context gerukt en werd niet meer zoals vroeger gebruikt (zie de foto in hoofdstuk 5).

Grote woongebouwen zoals Piraeus (1989) op het KNSM-eiland in Amsterdam van de architect Hans Kollhoff (1946), of het project Silodam (1998-2002) van de architectengroep MVRDV probeerden op hun wijze een eigen, private wereld te creëren binnen de stad. Bij het Piraeus-woonblok opent zich het blok naar het publieke, dit zijn pleinen die voor iedereen toegankelijk zijn, maar die ook door de bescherming van het open blok als gemeenschappelijke plaats voor de buurt werken. Bij de strook Silodam is het publieke het water waar dit *ship* als een cruiseschip in ligt, en de open ruimte is een vrij toegankelijk terras. In beide gevallen is de afstand tot de straat groot. Tussen het publieke en het woongebouw liggen collectieve buitenruimtes. Representatie van grootsheid op toplocaties in het stedelijke gebied, bepaald door de economische behoefte het tij van de krimp te keren. In Rotterdam werd de Kop van Zuid tot een aantrekkelijk binnenstedelijk woonmilieu ontwikkeld. Riek Bakker (in de jaren tachtig directeur van de dienst Stadsontwikkeling) liet door Teun Koolhaas een masterplan maken. De Landtong van de architect Frits van Dongen was een van de eerste woningbouwprojecten van de Kop van Zuid, gerealiseerd tussen 1994-98. De architectonische middelen die in de gevel opvallen zijn de grote balkons die schijnbaar willekeurig uitsteken en de dakterrassen; beide communiceren dat het hier om woonblokken gaat met de allure van grote buitenruimtes, maar dan in een hoogwaardige stedelijke context.

Architectonische middelen, zoals de bij het project van Jo Coenen in de Vaillantstraat in Den Haag gebruikte arcade, herinnerden aan historisch bekende referenties. De grote balkons en dakterrassen refereren aan het buiten in de natuur vertoeven, terwijl de grote etalages op de begane grond vaak aan het stedelijke aspect van de grote puien met winkels en bedrijven herinneren.

AFBEELDING 6.45 De Landtong in Rotterdam in 1994-98 gebouwd door architect Frits van Dongen. Blok 2 laat grote balkons en terrassen zien (zie ook de laatste casestudie in hoofdstuk 8).

6.5.10 De gevel en het publieke – een nieuwe identiteit

Met ingang van de jaren negentig trok de overheid zich uit de subsidieverstrekking voor de woningbouw terug en werden de woningbouwcorporaties geprivatiseerd. De aandacht verschoof van sociale woningbouw naar woningbouw voor de middenklasse. Het grondgebonden woonhuis werd vooral in de Vindex-locaties een veel gebouwd product. Alhoewel de Vindex-wijken meestal niet uit gestapelde woningen bestaan en daarom nauwelijks aandacht in dit onderzoek krijgen, werden juist de jaren negentig gekenmerkt door de productie van zo'n achthonderdduizend woningen in Vindex-wijken. Hoe werd de relatie tussen publiek en privaat in deze jaren in die wijken opgevat? In hoeverre zijn hier de idealen van het woonerf uit de jaren zeventig nog terug te vinden? In *Het woonerf herleeft* (2010) concludeert de schrijver Pierijn van der Putt dat er in sommige van deze wijken als een alternatief wel degelijk een collectieve sfeer aanwezig is, ondanks het feit dat mensen over het algemeen vandaag veel meer op hun privacy zijn gesteld. De woonwijken lijken dan ook vaak eerder op een enclave die zich naar buiten afschermt. Van der Putt ontdekte bij een onderzoek over woonerven het *neo-woonerf*, al wordt dat nergens zo genoemd. Terugkomende thema's zijn hier net als in de jaren zeventig het parkeren, het veilige spelen en het beheer van de collectieve ruimte. Daarbij schijnt vandaag de dag juist het beheer een kwetsbare factor voor het wel of niet slagen van de collectieve ruimte. De zelfregulerende sfeer uit de jaren zeventig is er niet; strenge regels moeten soelaas bieden.

De projecten die hij in zijn onderzoek aandraagt zijn formeel in hun architectuurtaal. "Het realiseren van een eigen, onderscheidende identiteit is een direct doel geworden en daardoor is design een rol gaan spelen. De terughoudendheid van de architectuur van het conventionele woonerf is overboord gegooid en maakt plaats voor expliciete vormtaal [...]"⁷⁴²

742

Van der Putt 2010. *Eilanden, boskamers, kloosters en scherven*. In: *DASH 2010, Het woonerf leeft*, 72.

Het begrip *woonerf* wordt niet gebruikt, de architect richt zich meer op de identiteit van het gebouw als een landelijke schuur met veranda of kleine boskamertjes. Het wijkje Hageneiland van de architecten MVRDV liet deze wens naar een eigen identiteit bijna als provocatie zien. Terwijl de huizen allen dezelfde plattegrond hebben, is ieder huis met een ander gevelmateriaal en een andere kleur omhuld.

AFBEELDING 6.46 De woonhuizen op Hageneiland in Ypenburg, 2000-2003, architect MVRDV.

De commerciële kant, het realiseren van een identiteit door middel van het ontwerp is, ook al is die identiteit een illusie, niet alleen bij de grondgebonden huizen in de Vinex-wijken belangrijk, maar ook bij de woongebouwen. Ook in de gestapelde woningbouw verschoof de aandacht in verband met het bouwen voor een hoger marktsegment naar luxere appartementen, soms gecombineerd met werkfuncties en graag ook met luxe collectieve functies (fitness, zwembad), en naar illusies.

Er kristalliseerden zich verschillende groepen woongebouwen en gevels uit, en *het publieke* was dienovereenkomstig afhankelijk van het plan van de ontwikkelaars. De verschillende groepen reflecteerden thema's als identiteit, woonomgeving en een verschuiving van de publieke sfeer. Opvallend was het opkomen van woongebouwen die een *geleende identiteit* lieten zien en daarmee herinneringen oproepen die uit een verleden kwamen, uit een collectief geheugen: kasteelappartementen die als enclave collectieve buitenruimte, ondergronds parkeren en veel grondgebonden toegangen aanboden, en die vrijwel altijd in groene omgevingen dicht bij een stad stonden, dit is de groep woongebouwen die als de *onechte ervaringen* kunnen worden omschreven.

Vooraf in de grotere steden ontstonden wooncomplexen die erop aanstuurden gezinnen te verleiden in de stad te (blijven) wonen, maar ook wilde men ouderen naar de stad terughalen. Zo werden in enkele woonprojecten *kleine publieke sferen* gecreëerd die zeer geschikt zijn voor jonge kinderen die midden in de stad de directe buurt kunnen verkennen, of voor rust zoekende ouderen die zich midden in de stad toch kunnen terugtrekken. Deze wooncomplexen komen in het navolgende aan de orde.

Daarnaast ontwikkelde zich in de stad een leefomgeving die vermengd is met het commerciële. Er ontstond dan een begane grond die volledig door commercie was bepaald, die een verlengstuk van het publieke werd en eigenlijk tussen het publieke en het wonen in stond, als belemmering, of als bescherming. Dit krijgt hier zijn beslag onder de titel: *Wonen versus het commerciële publieke*.

Onechte ervaringen: Deze woongebouwen wekken illusies van bekende beelden op, kastelen in een parkachtige woonomgeving zoals de kasteelwoningen in Haverleij van Sjoerd Soeters of het kasteel *Groot Horloo* bij Ermelo. Deze woongebouwen staan aan de periferie van de stad.

De gevels laten duidelijk architectonische elementen zien die aan het verleden refereren: een *toren*, een *toegangsbrug*, de *kantelen* van een fort of afwijzende gesloten muren. Het publieke is het directe gebied buiten, het collectieve is het gebied binnen het kasteel, autovrij en zeer beschermd (een woonerf). De parkachtige omgeving nodigt tot recreatie uit. Boomkens spreekt over de vroege jaren negentig als de tijd van het postmodernisme of “Los Angeles is everywhere”.⁷⁴³ Angst en een gevoel van onveiligheid zorgden voor beelden die veiligheid en bescherming moeten uitstralen; er werd een illusie verkocht. “Een onnoemelijke veelheid van vocabulaires en perspectieven” werd door het postmodernisme vertegenwoordigd. Het is “namaak” en een “onechte ervaring”.⁷⁴⁴ Het woongebouw is, na bijna een eeuw betrokkenheid en steun door de overheid, een marktproduct geworden.

AFBEELDING 6.47 Woningen Haverleij, 2000-2011 gebouwd, architect S. Soeters.

AFBEELDING 6.48 Kasteel Horloo bij Ermelo.

De kleine publieke sferen: In “the public sphere and the new mass media”⁷⁴⁵ constateren de auteurs de grote rol van de massamedia in de ontwikkeling van de publieke sfeer. Massamedia vertroebelen de grenzen tussen publiek en privaat. Dialoog wordt niet meer buiten gevoerd, maar overal en digitaal. Dit gebeurt zowel buiten als in de meest private ruimte. Ze concluderen twee fenomenen die de publieke sfeer bepalen: 1. de diversiteit van het publieke; hier laten zich ontelbaar veel kleine publieke sferen en publieke ruimtes ontdekken, 2. de toe-eigening van publieke ruimte door het private, in de stad heel concreet de zones die eigenlijk helemaal niet meer voor iedereen zijn omdat het bijvoorbeeld hoog-criminele zones zijn, red light-districten of juist de *gated communities* voor de rijken. De laatste vallen vaak ook in de categorie van de onechte ervaringen. De kleine publieke sferen zijn ruimtelijk ook niet volledig publiek meer, vaak zijn het de collectieve buitenruimtes. De diversiteit van de kleine publieke ruimte in of bij het woongebouw worden hier aan de hand van twee voorbeelden beschreven:

- 1 Het *Blok 23B1* op IJburg in Amsterdam van de architect Dick van Gameren biedt kleinschaligheid binnen drie woongebouwen die met elkaar verweven zijn. Binnen het ensemble dat op het eerste gezicht als een groot blok oogt werd er een steegje als een lange corridor aan de buitenlucht geïntroduceerd dat de eengezinshuizen ontsluit. Daarnaast is er op de zesde verdieping een dak met een woonstraat voor negen eengezinshuizen gecreëerd dat aan een dorps buurtje herinnert. Zo liet de architect zien dat in een groot blok ruimte voor kleine publieke sferen kan bestaan

743 Boomkens 1998, 305-375.

744 Boomkens 1998, 359.

745 Avermaete, Havik, & Teerds 2009, 43.

AFBEELDING 6.49 Blok 23B1, 2006, architect Dick van Gameren. De ingang naar het steegje is door lichtrode bakstenen gemarkeerd (foto links), rechtsonder een blik terug naar deze ingang vanuit het steegje. Rechtsboven een blik op het dek met zijn kleine woonstraat.

De kleine publieke sfeer waar de woongebouwen zich op richten, kan ook anders van aard zijn, als een stedelijk pleintje dat deel uitmaakt van de toegang. De *Piazza Ceramiche in Maastricht* is een voorbeeld waarin *het publieke* een opgetilde plaats is die minder gebruikt wordt als ontmoetingsplein, maar in het teken staat van een sfeer van rust tijdens het thuiskomen. De gevels zijn neutraal en dat versterkt de rust; de bewoner keert zich letterlijk naar binnen. De entrees van de woningen liggen binnen het gebouw aan een *collectieve centrale hal*, die de allure van een ontvangsthuis heeft en daarmee ook een citaat geeft uit het Nederlandse verleden, met de hal als ontvangstruimte voor bezoekers. Deze hal leidt naar de woning of kantoren. Het wonen lijkt hier introvertier geworden, de behoefte aan contact met de buurt, op een stoepje voor de deur, is er niet. De bewoner zorgt via heel andere wegen voor een ruimte tussen het wonen en *het publieke*, en de gevel straalt neutraliteit uit.

AFBEELDING 6.50 Woningen Piazza Ceramiche in Maastricht, 2001, Jo Jansen en Wim van den Bergh.

AFBEELDING 6.51 De entreehal.

Wonen versus het commerciële publieke: Ontwikkelaars, private investeerders en concerns spelen een grote rol bij het creëren van de publieke ruimte en de architectuur.⁷⁴⁶ Dit weerspiegelt zich onvermijdelijk in de architectuur van het stedelijke woongebouw. In stedelijke gebieden zijn woongebouwen met een commerciële plint vaak het kader van een publieke ruimte. De plint vormt dan een barrière tussen het publieke en het wonen. Een voorbeeld van het wonen dat zich terugtrekt van het publieke is de positie van de entree voor de woningen; deze ligt vaak verborgen aan een zijgevel of aan de achterkant van het gebouw. Bewoners gaan niet zelden direct via de parkeergarage en de lift naar hun woningen en komen met de straat of het plein niet meer in aanraking. In de stad is de straat, ook als die direct vóór het woongebouw ligt, een straat voor een anoniem publiek geworden. Bij het City Building aan de Markt in Rotterdam is voor een standaard plattegrond met een galerij-ontsluiting aan de achterkant gekozen; naast een gang zijn daar een of twee slaapkamers gesitueerd. Aan de publieke kant ligt de woonkamer over de gehele breedte van de woning. De gevel is een glazen omhulling geworden en geen balkon, geen galerij laat zich voor deze bekleding nog zien; alles ligt achter glas. De entree van dit gebouw ligt in een hoek aan de zijkant. Via een trappenhuis of lift bereikt men de galerijen aan de achterkant van het gebouw, de niet naar de markt gerichte kant. De plint is voor horeca of winkels bestemd. Hierdoor wordt het directe contact van de woning met het maaiveld definitief uitgesloten. Het City Building verbergt de woonfunctie. Het (glazen) kleed legt zich als een gewaad over de functies. Er is wel een klein verschil binnen dit kleed zichtbaar: de begane grond heeft een andere ruitmaat en andere profielen.

AFBEELDING 6.52 City Building in Rotterdam 2003, architect Bosch.

AFBEELDING 6.53 Trottoir en gevel naar de markt van het City Building.

AFBEELDING 6.54 Entrée City Building.

6.6 Twee eeuwen over de gevel en het publieke, van 1800 tot 1995 – een conclusie

Vanuit het perspectief van *het publieke* is gepoogd inzicht te geven in de hoofdvraag van het gehele onderzoek: hoe is de gevel als intermediair element tussen buiten en binnen met zijn *gezicht/masker* en (sociaal) *filter* gerelateerd tot het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland? Doel was om te verduidelijken hoe het publieke in de stad van de negentiende en twintigste eeuw, en hoe de gevel van woongebouwen in relatie tot het publieke, veranderden en waarin de oorzaken voor de veranderingen door de tijd heen lagen.

Het publieke heeft in de loop van de laatste tweehonderd jaar grote veranderingen ondergaan. Daarbij was een belangrijke verandering het verdwijnen van de stadswallen en poorten als stedelijke grens na 1874. De stad werd een open systeem waar vreemden zonder controle ingang hadden. Markeringen als grens tussen het publieke en het private gebeurden nu direct voor de huisdeur en de gevel werd een belangrijke filter. Wellicht de grootste ingreep was de verandering van de straat voor de stedeling naar de straat voor het verkeer. In de negentiende eeuw verloor de straat zijn betekenis als openbare ruimte voor de aanwonenden. De stoep verdween, zowel door de toename van het verkeer als door de veranderde bouwwijze, en terug kwam een trottoir als veilige grens met de straat. Dit was geen keuze van de bewoners geweest; het bestuur van de stad greep in omdat het onderhoudsplicht kreeg (Gemeentewet 1852) en omdat juist deze kwestie steeds meer tot onduidelijkheid geleid had.

Het toenemende verkeer en het anonimiseren van de straat als een belangrijke publieke plek lijken door de gehele twintigste eeuw een hoofdrol gespeeld te hebben in de reactie van architecten met hun ontwerpen voor woongebouwen en hun gevels. De straat werd als bedreiging gezien toen het verkeer vanaf de jaren zestig toenam. Vanaf 1959 (Forum) ontstond er een verlangen naar een menselijke maat voor straat en woongebouw, een verlangen naar een traditie die verloren gegaan was. Een herleving van de straat met woonstraten was het gevolg. De woonstraat kon echter niet lang overleven. Al snel bleek het wegnnet onoverzichtelijk en het parkeren niet helder opgelost en de budgetten van het Rijk te krap. In de jaren tachtig en negentig verschoof de focus van de buitenwijken (later bloemkoolwijken genoemd) steeds meer naar de binnenstad die als magneet moest werken om weer bewoners aan te trekken. Deze politieke ommezwaai, gecombineerd met veel kritiek op de wijken waarin het woonerf toegepast was, leidde tot een veel rationelere aanpak van het wonen. De woonstraat was niet meer focus van het publieke, de verkeersstraat werd een bedreiging waartegen het stedelijke wonen beschermd diende te worden. Het publieke was niet meer de straat voor de deur maar een stedelijk plein, dat echter vanuit de woning niet direct toegankelijk was en vaak via een commerciële plint op afstand werd gehouden.

De straat heeft als het publieke gebied voor de deur van het wonen door de eeuwen heen een transformatie ondergaan. Uiteindelijk heeft dit ertoe geleid dat de straat alleen nog in zeer beschermde situaties een functie als een alledaags publiek oord kan hebben. In zo'n geval kunnen aanwonenden zich die straat toe-eigenen, zoals in de kasteelachtige woonprojecten waar de auto's veilig onder de grond parkeren. Ook in de steegjes van grote stedelijke blokken, waar geen auto kan komen, is dit nog mogelijk. Zodra de commercie of een verkeersrijke straat regeert, is een plein het publieke voor iedereen en niet het publieke in het bijzonder voor de bewoner.

De conclusie is dat het publieke vandaag een andere waardering heeft gekregen. De bewoner van een woongebouw in stedelijke context zal de fysieke publieke ruimte voor zijn eigen huis minder als dé fysieke ruimte beschouwen waarmee hij contact maakt en die bij zijn woonomgeving hoort. Het woongebouw staat steeds autonomer in zijn omgeving.

Architecten reageerden door de eeuw heen op nieuwe inzichten. Werd de stad traditioneel gevormd door bouwblokken met een duidelijke straatgevel, dit veranderde in het tweede en derde decennium van de twintigste eeuw volledig. Open verkavelingsvormen zoals het open bouwblok of de bouwstroken veranderden het contact van het woongebouw met de straat. Er ontstond contact met een andere publieke ruimte, de groene buitenruimte, van een tuin tot een park. De gevel werd publiek naar minimaal twee hoofdzijden: de straatzijde en de tuin/parkzijde. Het balkon werd als buitenruimte een normaal element, georiënteerd op het park; van daaruit keek de bewoner naar het publieke, maar hij gebruikte het fysiek nauwelijks nog.

De herleving van de straat voor de bewoner, gecombineerd met veel kleinschaliger gebouwen in de jaren zeventig, zorgde voor gevels met diepte, ruimte voor balkons, terrassen en loggia's die vaak juist ook naar de straat gericht waren. Een homogene samenstelling en inspraak van de bewoners maakten van dit concept een succes. Er was heel veel betrokkenheid bij de buitenruimte, het publieke herleefde als alledaagse plek. Dit kon niet standhouden toen de economie in een crisis kwam en bovendien de betrokkenheid van de (vaak tweede generatie) bewoners achterwege bleef.

In de jaren na 1990 ontstonden nagenoeg 800.000 woningen in Vinex-wijken. Een klein deel daarvan was als woongebouwen gerealiseerd, bijvoorbeeld het project Haverleij. Bij binnenstedelijke grote woongebouwen was weinig aandacht voor een directe verbinding met de straat als het publieke.⁷⁴⁷ De gebouwen introduceerden hun eigen publieke ruimte, een collectief terras, een dakterras, een plein. Het lijkt erop dat zich bij het ontwerpen van woongebouwen in de stad in de laatste jaren twee denkbeelden ontwikkeld hebben. Eén denkbeeld is het individualistische en ingetogen stedelijke wonen; hier geven de gevels een beeld van neutraliteit en is de overgang van publiek naar privaat aan de buitenkant abrupt. Een ander denkbeeld zien we terug in woongebouwen die als sprekende *iconische woongebouwen* een herkenbaar gezicht (of masker) voor de bewoners bieden. Een kasteel staat als icoon aan de stadrand, een containerschip staat als icoon aan het IJ in Amsterdam.

Een stapsgewijze overgang van buiten naar binnen met een collectieve beschermde ruimte voor de deur en een buiten gelegen gebied, passend bij het beeld van het woongebouw, zoals bij het kasteel in het groene park, vinden wij in het hart van de stad niet. Het stedelijke woongebouw representeert een duidelijke iconische taal naar het voor de bewoner anonieme publieke gebied.

De transformaties die het publieke en de gevel gedurende de laatste tweehonderd jaar hebben ondergaan, hebben laten zien dat de gevel en zijn architectonische articulatie niet losstaan van het publieke, maar dat het publieke wederom zeer afhankelijk is van de economie en overheidsbeslissingen.

De conclusie is hier dat het loskoppelen van de verantwoordelijkheid van de bewoner voor de straat afstand creëerde naar het buiten, het publieke. Een straat die beheerd wordt door de staat (overheid) vraagt om een gevel die afstand neemt en geen inspraak toont. De tekens van de gevel wezen door hun ritme, eenvormigheid en aanvaarding van een strenge rooilijn op orde, controle en rust. De bewoner concentreerde zich vanaf dat moment op het wonen *achter de schermen*. Pas op het moment dat de bewoner weer verantwoordelijkheden voor de straat in de vorm van een woonerf terugkreeg, veranderde deze afstand. Een woonstraat vraagt om een andere gevel, een gevel met tekens die als uitnodiging tot gebruik begrepen kunnen worden.

747

Anders ligt deze ontwikkeling bij de laagbouw, die echter binnen dit onderzoek buiten beschouwing blijft.

Tekens zijn codes, informatie, en die informatie wordt gegeven middels architectonische middelen, via materiaal, vorm en ruimte. We kunnen door de twintigste eeuw heen zien dat architecten bekende tekens in de gevel herintroduceerden en dat bewoners ze begrepen.

Gemeentelijke beslissingen zorgden door de tijd heen voor nieuwe impulsen vanaf de late jaren tachtig van de negentiende eeuw, tot aan een verandering van de financiering van woongebouwen in de jaren negentig. Ambitieuze wethouders zorgden voor een beeldvorming die niet gericht was op herkenbaarheid van het wonen, maar op het imago van een stad. Tekens waren dan op commercie gericht. Sociale filters tussen het publieke en het private zijn geen stapsgewijze overgangen meer buiten het gebouw, vóór de gevel, maar erbinnen, na de hoofdentredeur.

Het lijkt erop dat de economische crisis van de laatste jaren een herbezinning van *het publieke* met zich meebrengt en dat de tekens in de gevel weer meer op *gezicht* en *filter* van het wonen gericht zouden kunnen zijn. Het zou zelfs kunnen betekenen dat de bewoner weer meer verantwoordelijkheden toebedeeld krijgt. In verband met de massa mensen die in onze steden wonen zullen dit andere verantwoordelijkheden zijn dan vroeger.

7 De gevel en het private wonen

7.1 Inleiding

Een mens heeft in zijn woning een gezonde balans tussen contact en teruggetrokkenheid nodig. Zijn woning is, als het goed is, zodanig georganiseerd dat dit mogelijk is. De Duitse filosoof Peter Sloterdijk noemt een woning een *psychosociaal immuunsysteem*, om duidelijk te maken dat een gelukte woning in staat zou moeten zijn zelf de gradatie van zijn afdichting tegen wat zich buiten bevindt en afspeelt te regelen.⁷⁴⁸ Een immuunsysteem is een systeem dat beschermend optreedt. Een goede woning zou ook een beschermende ruimte moeten zijn. De term *psychosociaal* verwijst naar de geestelijke en innerlijke toestand van de mens in relatie tot sociale factoren. De sociale omgeving kan beïnvloeden hoe een mens zich voelt, zo beargumenteert Sloterdijk. Daarbij dient de gradatie van afgeslotenheid regelbaar te zijn, en dient de bewoner hierin vrije keuze te hebben. Momenten van behoefte aan rust en aan contact zijn persoonlijk en onvoorspelbaar. De bewoner moet daarom in kunnen grijpen. Deze visie helpt bij het ontwerpen, omdat door middel van een systeem van openingen, schermen en andere delen of ruimtelijke oplossingen, samengevat als de architectonische middelen, de mogelijkheid in te grijpen in de mate van afgeslotenheid architectonisch te realiseren is.

In dit hoofdstuk staat de behoefte van de mens tot het zich terugtrekken van de stedelijke omgeving en het opbouwen van een private woning centraal. De stad is altijd een omgeving geweest waarin mensen meer in anonimiteit konden wonen, letterlijk naamloos, vergeleken met het dorp waar iedereen elkaar bij naam kent. Het private wonen is echter niet te verwarren met het anonieme wonen. Het private wonen omvat de behoefte aan een balans tussen openheid en geslotenheid, tussen zich tonen of zich terugtrekken. In zijn onderzoek over dichtheid van het wonen in de stad schrijft R. Uytenga: "Mensen hebben behoefte aan een eigen wereld met privacy. In een stad is daarom ook afstand noodzakelijk. [...] bij privacy zou het moeten gaan over het evenwicht tussen jezelf tonen en jezelf verstoppen. De architect bemiddelt tussen stad en intimiteit. Hij maakt geen van beide, misschien de ruimte ertussen"⁷⁴⁹ Als wij ons realiseren dat op dit moment de helft van de wereldbevolking in steden woont en de prognoses zijn dat dit aantal nog verder zal toenemen, dan is het belangrijk dat architecten en stedenbouwkundigen een conditie scheppen waarin mensen privé en samen met anderen kunnen wonen. Met andere woorden: waarin de balans tussen beide mogelijk is. Afstand en nabijheid zijn sleutelwoorden voor het private van het wonen. Dit hoofdstuk belicht niet alleen de veranderingen in plattegrond en gevel, maar probeert de oorzaken van de veranderde behoeftes te ontdekken. Cultuurmaatschappelijke veranderingen hebben grote uitwerking op het gevoel van en de behoefte aan privacy gehad. Kijkt men achter de schermen naar de woningplattegrond en ook naar de gevel zelf, dan is te zien hoe beide de veranderingen reflecteren. Dit is geen lineair proces van eerst de plattegrondtransformaties en later de gevel, maar een gelijktijdig proces. Een voorbeeld zal dit illustreren.

748 Sloterdijk 2004, *Zellenbau, Egosphären, Selbstcontainer*, in: *Archplus* 169/170, 28. Journal of architecture and town planning, "Eine architektonisch geglückte Wohnung repräsentiert nicht nur ein Stück umbauter Luft, sondern mehr noch ein psychosoziales Immunsystem, das den Grad seiner Abdichtung gegen außen nach Bedarf zu regeln imstande ist."

749 Uytenga 2008, 74, 75.

AFBEELDING 7.1 Twee gevels uit 1600 en 1625 Markt 2 en 4 in Veere. Het linkerpand heeft een bijzondere gevel omdat de entree deur aan de zijkant ligt. Het is niet helemaal duidelijk of dit met een zijkamer of gang te maken heeft; wel geeft de gevel een goede indruk van een situatie met zijgang. Het rechterpand heeft de entree deur in het midden.

Van oudsher was de hal van het Nederlandse woonhuis een publieke ruimte; hier werd gewerkt, gehandeld en gewoond. Vanaf de vijftiende eeuw werd achter in de hal een ruimte ingebouwd, meestal enkele treden verhoogd. De kelder eronder werd hierdoor iets hoger met als resultaat een *insteekkamer* en *onderhuis*. Dit waren private ruimtes. Er was echter maar één toegang tot het huis: de deur naar de hal, in het midden van de begane grond gelegen. Vanaf 1600, in Nederland een economische bloeitijd, werd de houding van de burger preutser en nam de burgerlijke klasse steeds meer gedragscodes van de adel over. De functie van het wonen werd toen meer terug naar achteren verplaatst, en de slaapruiimte verhuisde naar de bovenverdieping. Een gang aan de zijkant van de hal leidde naar de ruimtes achter. Toen deze gang zijn eigen ingang deur kreeg was een private ingang gerealiseerd. Plattegrond én gevel veranderden gelijktijdig om dit mogelijk te maken. Op deze verandering van de plattegrondontwikkeling wordt later nog ingegaan. Het laat zien hoe de maatschappelijke behoefte aan meer privaat wonen ruimtelijke veranderingen teweegbracht.

Uitgangspunt van dit hoofdstuk is de vraag hoe de veranderde behoefte aan privaatheid in plattegrond en gevel te zien waren en wat de oorzaak voor deze veranderde behoefte geweest zou kunnen zijn. Kunnen wij de privaatheid van het wonen in de gevel uit bepaalde tekens aflezen en hoe zijn deze tekens opgebouwd?⁷⁵⁰

Vanuit het perspectief van het private wordt inzicht in de hoofdvraag van het gehele onderzoek opgebouwd: hoe is de gevel als intermediair element tussen buiten en binnen met zijn *gezicht*, *masker* en *sociaal filter* gerelateerd aan het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland?

Onderzoek en beschrijvingen uit verschillende disciplines zijn geraadpleegd die gerelateerd zijn aan de architectuur van het wonen, zoals teksten van antropologen, omgevingspsychologen, sociologen, architecten en historici. Het gaat bij een studie over het private wonen niet alleen om fysieke afstanden maar om de cultuurmaatschappelijke ideeën en processen, om het gedrag van mensen en om de feitelijke vertaling in plattegrond en gevel. Voornamelijk zullen drie verschillende groepen onderzoek worden aangehaald: 1. naar afstanden tussen mensen; 2. naar cultuurmaatschappelijke processen met betrekking tot het privacy; 3. naar de organisatie van de woning.

Dit hoofdstuk is vanuit het ontwikkelen van een duidelijk begrip over het private en *privacy* opgebouwd (paragraaf 7.2) en respectievelijk komen het aspect van de *afstand in nabijheid* (7.3) en *de oorsprong van cultuurmaatschappelijke veranderingen en de toenemende wens naar privaatheid* (7.4) aan bod. Hiermee wordt een aanloop naar paragraaf 7.5 gegeven, waarin de veranderingen van het private wonen en de reflectie ervan in plattegrond en gevel in Nederland in beeld gebracht worden. Een blik op de oorsprong van het stedelijke woonhuis maakt dan de functie van de traditionele hal in het Nederlandse woonhuis duidelijk. Vervolgens worden van enkele periodes de momenten beschreven waarin zichtbare veranderingen ten behoeve van privaatheid optraden en hoe dit zijn weerslag had op de gevel. De voorbeelden zullen laten zien hoe het woonhuis en later het woongebouw veranderden en hoe de behoefte aan privaatheid zich in de plattegrond en in de gevel uitte. De plattegrond heeft een belangrijk aandeel in de studie. Als de plattegrond zodanig georganiseerd is dat privacy gewaarborgd is, dan hoeft deze taak minder in de gevel opgelost te worden. Ruimtes zoals een entreehal konden als overgang tussen publiek en privaat werken, een gevel kon deze zone echter ook ruimtelijk aanbieden.⁷⁵¹

750 Een beschrijving van tekens in de architectuur werd in hoofdstuk 4.6 gegeven.

751 In hoofdstuk 5 werden de architectonische elementen en middelen, als ze belangrijk zijn voor de gevel, beschreven en gedefinieerd. Ze werden in de tekst de eerste keer gemarkeerd (*cursief*) en uitgelegd. In dit hoofdstuk worden deze middelen alleen dan gemarkeerd en gedefinieerd als dit nog niet gebeurd is in hoofdstuk 5 of 6.

7.2 Begripsbepaling privaat en de private ruimte

Privaat betekent over het algemeen dat men een controle heeft over iets. Het kan om een fysieke ruimte gaan die privaat is, maar ook om informatie over een persoon die strikt privé moet blijven, *privacygevoelig* is. De etymologische oorsprong van het woord *privaat* komt van het Latijnse werkwoord *privatus* en betekent “teruggetrokken uit het publieke leven, afgezonderd”,⁷⁵² maar ook: “bijzonder, particulier, eigen.”⁷⁵³ *Privare* betekent beroven en zich afzonderen. We kunnen ons hierbij voorstellen dat er iets aan het openbare onttrokken wordt. Het middeleeuws Latijns woord *privata* is een kamer om zich terug te trekken.⁷⁵⁴ Het *privaat* was nog in de negentiende eeuw een algemeen gebruikt begrip in Nederland voor een toilet.

Het *private* was kennelijk oorspronkelijk niet vanzelfsprekend, het moest verworven worden. Openbaar daarentegen betekent *voor iedereen van belang*, voor iedereen zichtbaar en duidelijk.⁷⁵⁵ Vaak wordt *privaat* als aanduiding gebruikt dat iets van iemand is, zijn eigendom. Privaat wordt gezien als het tegenovergestelde van openbaar, bijvoorbeeld het *private* gebied versus het openbare gebied. Met het Engelse woord *privacy* wordt het ongehinderd alleen kunnen zijn bedoeld, of in zijn eigen kring zoals met vrienden of familie. *Privacy* is altijd iets wat we hebben of niet hebben en het is altijd iets tussen ons en anderen. Het woord *privaatheid* dat hier gebruikt wordt is afgeleid van het Duitse *Privatheit*. Dit is het beste te vertalen met *privésfeer*, het beschrijft de sfeer waarin mensen met elkaar omgaan binnen het kader van het eigen terrein van een persoon of groep. Sylvia Stöbe gebruikt in haar dissertatie het begrip *Privatheit* terwijl ze Alan Westins definitie van *privacy* aanvoert.⁷⁵⁶

Met betrekking tot het woonhuis is de *private* ruimte daar waar de bewoner zich van het openbare afwendt. Zo schrijft Peter King in zijn boek *Private dwelling* dat mensen zich of privaat of niet privaat kunnen voelen, maar niets ertussenin.⁷⁵⁷ Volgens hem is privaat dat wat vertrouwelijk of uit het zicht van de algemeenheid is. Het is gesloten of afgezonderd van het openbare, het publieke.

Sylvia Stöbe wijst erop dat *privaatheid* een sfeer is om emotioneel in te kunnen ontspannen. Daarmee bedoelt zij vooral het ontspannen en loslaten van de rollen die de mens voortdurend speelt. De socioloog Erving Goffmann ziet de mens als een toneelspeler, die soms op het podium staat te spelen, en soms achter het podium staat om uit te rusten, het masker te laten vallen en het kostuum uit te trekken.⁷⁵⁸

752 Debrabandere e.a. 2009, 596.

753 Geerts e.a. 1999, 2663.

754 Debrabandere e.a. 2009, 470.

755 Ibidem.

756 Stöbe 1990, 11. Alan Westin (1929-2013), professor in Public Law aan de Columbia Universiteit, deed in de jaren zestig een van de eerste belangrijke onderzoeken naar privacyrechten en publiceerde in 1970 *Privacy and Freedom*.

757 King 2004, 45: “I feel that I am undisturbed or disturbed – but I cannot be somewhere in between.”

758 Stöbe 1990, 14, verwijst hier naar Erving Goffmann 1974, 10, 38-40 en 73-75. Goffmann (1922-1982) was een Amerikaanse socioloog in de twintigste eeuw.

Alan Westin, Irving Altman en Edward T. Hall zijn in hun definitie iets concreter en beschrijven allen verschillende categorieën van privacy. Altman maakt bijvoorbeeld het onderscheid tussen *visuele*, *auditieve* en *sociale* privacy.⁷⁵⁹ Ook Theo van der Voort onderscheidt deze drie categorieën.⁷⁶⁰ De visuele privacy betekent *niet gezien worden* en raakt de sociale privacy, waarbij het om fysieke afstand tussen mensen gaat. Deze afstanden kunnen in verschillende categorieën samengevat worden. Dit zal later in de tekst duidelijk worden.⁷⁶¹ Auditieve privacy betekent niet gehoord te worden en heeft ook met afstand en fysieke scheidingen te maken (een gordijn is voor de auditieve privacy niet voldoende). Dit onderzoek is voornamelijk op de visuele privacy gericht, het *niet gezien worden* door de mensen die buiten lopen, maar ook door de mensen die op de interne gang of galerij lopen.

Westin, die privacy ook vanuit een juridisch perspectief bekijkt, definieert privacy als eis zelf te kunnen bepalen in welke mate informatie over jou aan anderen wordt gecommuniceerd.⁷⁶² In zijn definitie onderscheidt Westin vier vormen van privacy die een gradatie kennen van werkelijk alleen zijn tot anonimiteit in de grote menigte.⁷⁶³ Psychologische barrières zijn volgens hem anonimiteit en gereserveerdheid. De anonimiteit van de stad, waarin een mens onderduiken kan, kan zo'n barrière zijn. Privacy kan zowel een *keep out*-karakter hebben als een controlerend karakter, dat in positieve zin gebaseerd is op het recht van iedereen om zelf te bepalen hoeveel toegang hij tot zijn persoon geeft. Bij het aspect van de *sociale privacy* wijst Altman erop dat de balans essentieel is tussen openheid en geslotenheid naar de omgeving van de mens.⁷⁶⁴

De balans tussen wel of geen contact met anderen is belangrijk, zowel onder de bewoners van een woning als tussen de bewoners als groep en hun omgeving. Zowel zichtbare mechanismen als onzichtbare gedragscodes werken samen aan de privacyregulering van de mens. Het lijkt een ongeschreven wet dat men elkaar ruimte laat, en we zien aan voorzones voor een huis, aan een deur, drempels en andere delen, dat deze non-verbale wetten het ontwerp van onze gebouwde omgeving hebben beïnvloed. Afstand in nabijheid zorgt voor privacy.

-
- 759 Theo van der Voort (geb. 1950), hoofddocent Real Estate & Housing aan de TU Delft en onderzoeker bij het Center for People and Buildings, die de beleving van de gebouwde omgeving door mensen onderzoekt, onderscheidt net als Altman visuele, auditieve en sociale privacy.
- 760 Van der Voort & Van Wegen 2005, 188-191.
- 761 Van der Voort & Van Wegen 2005, 191, met *sociale privacy* is hier een fysieke afstand bedoeld, een territorium: "Social and territorial privacy: the ability to exercise personal control on social contacts by spatial connection or separation."
- 762 Westin 1970, 7: "Privacy is the claim of individuals, groups, or institutions to determine for themselves when, how, and to what extent information about them is communicated to others."
- 763 Westin 1970, 31, 32: 1. *Solitude* = Het alleen zijn: Een persoon is alleen en volledig vrij van observatie door anderen. Volgens hem is dit de meest pure vorm van privacy. 2. *Intimacy* = Intimiteit: Een kleine groep, bijvoorbeeld een familie, een stel of goede vrienden, scheidt zich van de andere mensen af, om een ontspannen, ongedwongen atmosfeer te creëren. 3. *Anonymity* = Anonimiteit: Dit is privacy in het openbare. Een persoon voelt zich dan vrij van identificatie door anderen, bijvoorbeeld in een openbare ruimte samen met veel mensen. 4. *Reserve* = Gereserveerd: Ook dit is privacy in openbaarheid. Bedoeld is een psychologische barrière die iemand optrekt door bijvoorbeeld niet te luisteren of de omgeving en de mensen te negeren.
- 764 Altman 1975, 18. Privacy is "selective control of access to the self or to one's group".

AFBEELDING 7.2 Sociale afstand.

7.3 Afstand in nabijheid – Onderzoek over afstanden en ruimtelijke oplossingen voor het private wonen

Mensen hebben afweermechanismen naar hun omgeving opgebouwd en hierdoor kunnen ze in een dichtbewoonde omgeving functioneren. Afstand is daarbij een belangrijk uitgangspunt voor het private wonen en kan direct tot een concrete vertaling in materiaal en ruimte leiden en daarmee tot architectonische oplossingen. Antropologisch onderzoek van Edward T. Hall (1914-2009) observeerde hoe mensen onbewust afstand tot andere mensen, en daardoor privacy in het openbare creëren. Hiermee bewees hij dat mensen wel degelijk afstanden houden en dat deze verschillend zijn, afhankelijk van de onderlinge relatie en de cultuur. Hall maakte duidelijk dat afstanden tussen mensen volgens codes opgebouwd worden en ontwikkelde in de jaren zestig het concept van *proxemics*, non-verbaal gedrag waardoor privacy tussen mensen gereguleerd wordt, en benadrukte de toepasbaarheid van zijn bevindingen in de ruimtelijke organisatie van de gebouwde wereld. Hiermee richtte hij zich tot architecten.⁷⁶⁵

765

Hall 1966, XI preface: "No matter what happens in the world of human beings, it happens in a spatial setting, and the design of the setting has a deep en persisting influence on the people in that setting."

Hall was een van de weinigen die probeerden de onzichtbare ruimte van de privacyregulering te meten om architecten en planners te ondersteunen deze stille communicatie te begrijpen en te gebruiken. Hij noemde deze ruimte de *personal space* en verdeelde hem vervolgens in vier verschillende gradaties: de intieme afstand (<45 cm), de persoonlijke afstand (45-120 cm), de sociale afstand (120-360 cm) en de publieke afstand, aangegeven in onderstaande tabel.⁷⁶⁶ Architecten zouden zich meer bewust moeten zijn van deze afstanden, die volgens hem vertaald kunnen worden naar afstanden binnen de architectuur. Woongebouwen hebben ruimtes waarin bewoner en bezoeker elkaar tegenkomen en er weinig ruimte tot uitwijken is: een hal, een portiek, een trappenhuis, een galerij. Bij het ontwerpen worden afstanden echter ook sterk door de economie en de functie bepaald. Bovendien kennen wij regelgevingen voor minimale maten, ook in verband met vluchtwegen.⁷⁶⁷

AFSTANDEN E.T. HALL:	INTIEM TOT 45 CM	PERSOONLIJK 45-120 CM	SOCIAAL 120-360 CM	PUBLIEK 360-600 CM
Aandachtsgebied	Mensen willen niet zo dicht bij vreemden zijn.	Bij deze afstand voelen mensen zich ten opzichte van vreemden nog net prettig.	Een afstand tussen betrokkenheid en zakelijkheid	Een afstand die je als een vreemde laat verschijnen
Fysieke ruimte	Portiek Lift Entrée woning Galerij, corridor	Portiek Entrée woning Afstand balkon tot de buurwoning/-balkon Collectief trappenhuis Galerij, corridor	Balkon Terras Veranda	Intercom

TABEL 7.1 In deze tabel zijn mogelijke architectonische ruimtes van de gevel in relatie gebracht tot de vier afstanden van E.T. Hall over de onzichtbare privacybescherming. Bij een woningentree kan het tot onprettige situaties komen als deze te klein is.

766 Hall 1966, 119-125. Hoewel er veel culturele verschillen zijn, konden door de verschillende onderzoeken de afstanden samengevat worden in vier groepen. De vier afstanden zijn gebaseerd op observatie en werden zowel bij dieren als mensen gezien. Het zijn afstanden waarin een bepaald territorium afgebakend wordt. In de westerse wereld heeft de mens bepaalde activiteiten en relaties binnen deze setting geplaatst. Het gedrag dat in de VS en Europa voor een deel overeenkomt, is in andere culturen anders, maar toch kunnen dezelfde vier groepen vastgesteld worden. 1. De *intieme afstand* (max. 45 cm) zoals Hall die beschrijft, beslaat een afstand van maximaal 45 cm. Als een vreemde zo dichtbij komt, maakt het mensen nerveus. 2. De *persoonlijke afstand* (max. 120 cm) De persoonlijke afstand is iets groter en omdat verschillende culturen er ook weer anders mee omgaan, zit hier een marge in waarbij de een zich nog prettig voelt en de ander al niet meer. Staat iemand dicht bij ons, dan kunnen wij het als onprettig ervaren (45 cm tot 75 cm). De afstand heeft een reikwijdte van 1,20 meter. Geuren zijn nog waarneembaar, mensen kunnen elkaar aanraken, maar men verwacht het niet. 3. *Sociale afstand* (max. 360 cm) Dit is het gebied van de werkafstand. Het is een onpersoonlijke, zakelijke afstand. In de dichte sociale afstand (1,20-2,10) is er meer betrokkenheid dan in de grotere sociale afstand. Het is een afstand om op onpersoonlijke manier met elkaar te spreken of kennis te maken. 4. *Publieke afstand* (tot 600 cm en meer). Details van ogen en huid zijn niet meer zichtbaar. Andere personen of objecten zijn vaak ook in beeld. Het is een afstand waarbij je altijd als een vreemde gezien wordt, anoniem.

767 De afstanden die Hall definieerde zijn van belang voor ontwerpstudies. In hoeverre een architect deze echter gebruikt is niet bewezen. In de casestudies was geen directe samenhang met Halls studies te vinden. Minimale maten van galerijen, trappen of dergelijke collectieve ruimtes worden in verband met veiligheid (vluchtwegen) sinds 1965 (V&W) wettelijk geregeld, en niet door Halls proxemics. De tabel 7.1 werd in vereenvoudigde vorm ter discussie gesteld in: Jürgenhake 2009. ENHR Conference paper.

Hall zag vooral in groeiende steden een grote uitdaging om deze afstanden te respecteren en uitte zich zeer kritisch over de verticale stapeling van woningen.⁷⁶⁸ Ontwerpers moeten er, ook al zijn ze bekend met deze afstanden, rekening mee houden dat mensen verschillende stemmingen hebben en hun behoefte aan privacy van moment tot moment kan verschillen.⁷⁶⁹ Onze gebouwde omgeving kent naast elementen die mensen op afstand houden ook verbindende elementen. Jan Gehl onderzocht de publieke ruimte vooral op mogelijkheden om het contact tussen mensen te bevorderen.⁷⁷⁰ In het laatste hoofdstuk over het publieke (hoofdstuk 6) werd hier al in de paragraaf *De gevel en de gestalte van het tussen – het woonerf vervangt het stoepje*, op ingegaan. Naast de fysieke afstand onderzocht Gehl de architectonische middelen die contactvermijdend zijn, bijvoorbeeld galerijen die exact onder elkaar liggen waardoor de bewoner nooit kan zien of er iemand loopt, of rug-aan-rug oriëntatie van banken, stoelen en dergelijke.

De gevel kan afstand in nabijheid creëren. Een entreegebied, een veranda voor het huis, arcaden bij de ingang, een trap, de entree deur, een entreehal, een galerij, maar ook de luiken, binnenluiken, de vensterbank en gordijnen: al deze architectonische middelen en ruimtes bevinden zich ergens tussen buiten en binnen en worden door bewoners (en voor een deel door bezoekers) gebruikt. Herman Hertzberger liet bij zijn woongebouwen aan de Haarlemmer Houttuinen zien hoe architectonische middelen helpen afstand én nabijheid te creëren.⁷⁷¹

Toch zijn het niet alleen de architectonische middelen voor en in de gevel die de privacy van het wonen verzorgen, maar ook de plattegrond zelf. Hoe behoefte aan privacy uit een plattegrond afgelezen kan worden, en hoe ook hier afstanden tot ruimtelijke oplossingen leiden, liet de architect Robin Evans (1944-1993) zien. Hij onderzocht het West-Europese woonhuis en zijn toegankelijkheid.⁷⁷² Aan de hand van de organisatie van een plattegrond en informatie over de toegankelijkheid van de ruimtes door gegevens zoals de hoeveelheid deuren, of gescheiden trappenhuisen voor bewoner en personeel, trok hij conclusies over de privacybehoefte van mensen. "In de 16e eeuw had in Italië een geschikte ruimte veel deuren; in de 19e eeuw had een geschikte ruimte in Engeland er maar één."⁷⁷³ Evans kon aantonen dat het West-Europese woonhuis zich steeds meer tot een huis met differentiatie ontwikkelde. Men wilde niet meer blootgesteld zijn aan ieder gezelschap dat zich in het huis bevond. Evans liet aan de hand van het Engelse landhuis zien hoe in de zeventiende eeuw naast de *enfilade* een tweede verkeerssysteem ontstond: de gang.⁷⁷⁴

768 Hall 1966, 129: "The ability to recognize these various zones of involvement and activities, relationships, and emotions associated with each has now become extremely important. The world's populations are crowding into cities, and builders and speculators are packing people into vertical filing boxes – both offices and dwellings. If one looks at human beings in the way that the early slave traders did, conceiving of their space requirements simply in terms of the limits of the body, one pays very little attention to the effects of crowding. If, however, one sees man surrounded by series of invisible bubbles which have measurable dimensions, architecture can be seen in a new light."

769 Dorst 2005, 129.

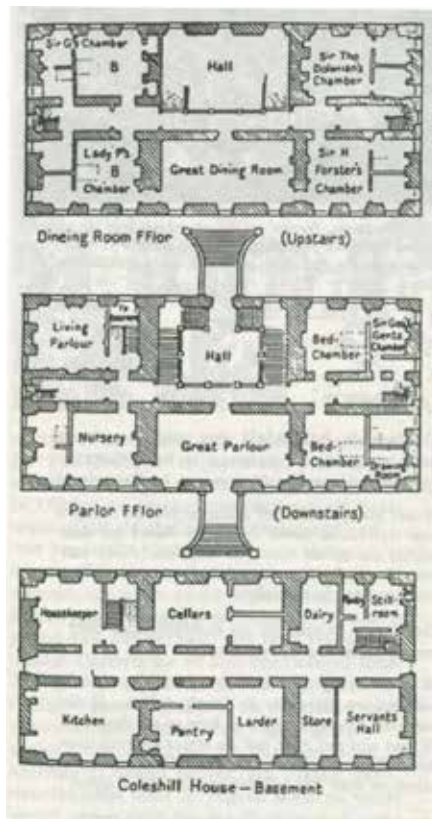
770 Paragraaf 6.5 laat een tabel van Jan Gehl zien waarin hij aangeeft op welke manier architectonische middelen contact verhinderen en bevorderen.

771 Zie ook hoofdstuk 6 en de casestudie over de Haarlemmer Houttuinen.

772 Evans, mensen, deuren & gangen, in: *OASE* 1983, 2-17.

773 Evans, mensen, deuren & gangen, in: *OASE* 1983, 5.

774 De enfilade is een architectonisch principe waarbij zich de deuren tussen de kamers exact op dezelfde lijn bevinden. Hierdoor ontstaat bij geopende deuren een lang doorzicht tussen alle kamers.

AFBEELDING 7.3 Coleshill House te Berkshire in England, 1650-67. Voor het personeel waren er eigen trappen en gangen. Alle kamers konden via de centrale gang en via de enfilade bereikt worden. Het personeel kon vanuit hun werkruimtes in de kelder via een kleine trap direct de woonkamer bereiken zonder gezien te worden.

De gang was voor het personeel dat zijn werk moest kunnen uitoefenen zonder de heer des huizes te storen en leidde tot een grotere afstand tussen personeel en familie.⁷⁷⁵ Het voorbeeld van Coleshill House hieronder laat dit zien. Evans zocht de reden van het introduceren van de gang en zag de oorzaak in een mentaliteitsverandering. De huiselijke volmaaktheid waarnaar de puriteinse geestelijke Cotton Mather uit New England streefde, werd een voorbeeld waarop de Engelse maatschappij zich oriënteerde. Het onderzoek van Evans laat zien dat alleen al door de gang, die in de zeventiende eeuw zijn intrede deed in Engelse landhuizen, de privaatheid van het wonen toenam. Evans concentreerde zich zuiver op de interne verbinding van ruimtes binnen een woning en kon hierdoor duidelijk een ontwikkeling tot meer afscherming laten zien. Deze methode is voor architectonisch onderzoek algemeen goed toepasbaar omdat de nodige informatie hiervoor uit plattegronden te destilleren is. Evans keek niet naar de consequenties die deze transformaties eventueel op de gevel hebben gehad. In dit onderzoek wordt dat wel gedaan.

775

Evans, mensen, deuren & gangen, in: *OASE* 1983, 8: "Deze plannen laten zien hoe de introductie van de gang in de woonhuizen in het begin een grotere kloof tussen de maatschappelijke onder- en bovenlaag teweeg bracht door een directe en opeenvolgende toegang voor de bevoorrechte familiekring te handhaven, terwijl de bedienden een beperkte ruimte toegewezen kregen grenzend aan, maar nooit in het huis zelf, altijd bij de hand, maar nooit aanwezig, behalve als daar om was verzocht."

Middels de methode van het lezen van de plattegronden, met de vraagstelling van de privaatheid van het wonen, kan vaak ook een relatie tot veranderingen in de gevel gelegd worden. In paragraaf 7.5 wordt dit aan de hand van de ontwikkeling van het Nederlandse woonhuis en het woongebouw gedaan. In de volgende paragraaf zullen de cultuurmaatschappelijke veranderingen besproken worden.

7.4 Cultuurmaatschappelijke veranderingen en de toenemende wens naar privaatheid

Mensen hadden niet altijd een duidelijk idee over het private en een term als *privacy* heeft zich überhaupt eerst moeten ontwikkelen. Sociologen als Georg Simmel (1858-1918) en Norbert Elias (1897-1990) beschreven hoe de mens zijn gedrag door cultuurmaatschappelijke processen aanpaste en zich in zijn private omgeving terugtrok. Simon Schama schreef een uitgebreid werk over de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw.⁷⁷⁶ Ook de Nederlandse houding ten opzichte van het private wonen komt aan de orde. In cultuurmaatschappelijke veranderingen, die alle veranderingen omvatten die gericht zijn op geestelijke, artistieke of levensbeschouwelijke feiten, komt de eigenheid van een volk tot uitdrukking.⁷⁷⁷ De meeste volkeren hebben in de loop der eeuwen een proces van primitiviteit tot hoge ontwikkeling doorgemaakt. Ontwikkelingen binnen een maatschappij zijn complex, zowel technische ontwikkelingen die een andere werk- en levenswijze voortbrengen als veranderingen in wereldbeschouwing. Civilisatie brengt, zo stelt Elias, het zelfbewustzijn van een volk tot uitdrukking, de representatie en de trots.⁷⁷⁸ Volgens hem heeft zich maatschappelijk een proces voltrokken naar toenemende strengheid en differentiatie van controles.⁷⁷⁹ Het ontwikkelen van een sterker gevoel voor schaamte is een voorbeeld hiervan. Dit veranderende gevoel was een belangrijke stap in het civilisatieproces. Het begrip *civilité* werd belangrijk toen de feodale maatschappij in kracht afnam en de macht van de kerk minder werd; het is de uitdrukking van een nieuwe maatschappelijke formatie.⁷⁸⁰ Dat dit civilisatieproces zich in beeld laat brengen beschrijft Elias aan de hand van het voorbeeld van de ontwikkeling van een differentiatie in het gebruik van eetgerei – van ongeciviliseerd (met handen eten) tot geciviliseerd.

776 Schama 1988.

777 Elias 1979, derde editie, hoofdstuk 1, 2-4.

778 Ibidem. In het hoofdstuk 1 geeft Elias een definitie van civilisatie en cultuur: "Der Begriff 'Zivilisation' bezieht sich auf sehr verschiedene Fakten: auf den Stand der Technik, auf die Art der Manieren, auf die Entwicklung der wissenschaftlichen Erkenntnis, auf religiöse Ideen und Gebräuche. Er kann sich auf die Art des Wohnens oder des Zusammenlebens von Mann und Frau, auf die Form der gerichtlichen Bestrafung oder der Zubereitung des Essens beziehen, genau besehen gibt es beinahe nichts, was sich nicht in einer 'zivilisierten' und in einer 'unzivilisierten' Form tun ließe; und es erscheint deshalb immer als etwas schwierig, mit wenigen Worten alles, was als 'Zivilisation' bezeichnet werden kann, zusammenzufassen."

779 Elias 1979. Derde editie, IX.

780 Elias 1979. Derde editie, 65.

Voor Silvia Stöbe is privaatheid een systeem ter controle van informatie en ter stimulans, en dit systeem heeft altijd bestaan.⁷⁸¹ In het civilisatieproces heeft het toenemend schaamtegevoel tot wijzigingen in het gedrag geleid en daarmee ook tot een andere indeling van het woonhuis. Maatschappelijke codes, op dat moment, legden de burger een ander gedrag op. Mensen gingen zich op een gegeven moment meer terugtrekken. Stöbe ziet de oorzaak van de verandering van privaatheid in een verandering van een traditionele volkscultuur naar een burgerlijke maatschappij waarin de scheiding van de productie en het gezinsleven een belangrijk factor was.

De familie trok zich terug op zichzelf.⁷⁸² Uit verschillende bronnen blijkt dat de intieme sfeer van het wonen zich van de publieke ruimte ging afsluiten; Boomkens spreekt van de autonome cocon.⁷⁸³

Het terugtrekken van de familie in het eigen huis was een fenomeen dat in heel Europa in de negentiende eeuw optrad.⁷⁸⁴ Het *thuis* was een plek geworden die gescheiden was van het werk. Over de betekenis van het *thuis* schreef Stefan Muthesius dat het bijna een bolwerk tegenover de buitenwereld was geworden. Het werd een thema van het publiek debat en later “the housing problem” genoemd.⁷⁸⁵ De woning werd een belangrijke plaats voor de morele representatie van het gezin. In Nederland was al in de zeventiende eeuw een scheiding tussen werken en wonen aanwezig geweest.⁷⁸⁶ In de late achttiende eeuw ontwikkelden zich vanuit Frankrijk de eerste kamers voor de man en de vrouw om zich van de familie terug te kunnen trekken: het *boudoir* voor de vrouw en de *studeerkamer* of het *kantoortje* voor de man, die overdag buitenshuis werkte. Het in toenemende mate beschouwen van de bewoners als individuen met heel verschillende taken en behoeftes had consequenties voor de woning en haar indeling. Hierin uitte zich de privaatheid van het wonen in de negentiende eeuw. Het huis werd door het kerngezin en eventueel personeel bewoond. Met betrekking tot het gedrag van mensen ten opzichte van elkaar werden meer gedifferentieerde regels opgelegd. Elias verklaart dit uit de toenemende functiedeling tussen mensen en daarmee ook de toenemende afhankelijkheid van elkaar.

Muthesius wijst erop dat de verschuiving naar een beschermt leven achter de schermen zich al in de landschapstuinen van de achttiende eeuw aftekende, waarin door middel van nissen en kleine ruimtes contemplatieve plekken gecreëerd werden. In de negentiende eeuw werd de wereld buiten als steeds bedreigender ervaren, zo beredeneert hij: *Vita activa* en *vita contemplativa* werden nu in het woonhuis verenigd.⁷⁸⁷ De Franse architect César Daly (1811-93) beschreef het huis als “the family dress”⁷⁸⁸.

-
- 781 Stöbe 1990, 194, 195: “Immer schon war man bestrebt, einen optimalen Zustand zwischen Reizabwehr und Reizsuche zu erlangen. Diese Grundtendenz menschlichen Verhaltens erfuhr jedoch auch Veränderungen. Durch den Wandel der Wertstrukturen als kulturelle Anforderung wurden bestimmte Verhaltensweisen, die vorher im Mittelalter, besser gesagt in vormodernen Zeiten erlaubt waren, in der Neuzeit untersagt.”
- 782 Stöbe 1990, 92, 93.
- 783 Boomkens 1998, 98.
- 784 Muthesius 2009, hoofdstuk IV, 155-199.
- 785 Muthesius 2009, 155: “It was a place clearly separated from the outside world and from one’s daily work; it was a prime place of moral conduct, even a bulwark against revolutionary movements. [...] Home privacy and salubrity became the subjects of a huge public debate, which was later dubbed ‘the housing problem’.”
- 786 Schama 2005.
- 787 Muthesius 2009, 161. De begrippen *vita activa* en *vita contemplativa* heeft Hannah Arendt ook gebruikt.
- 788 Muthesius 2009, 168, in: C. Daly, 1864. L’Architecture privée aux XIXeme siècle sous Napoléon III, vol. 1, 10. César Daly was een bekende redacteur en journalist in de tweede helft van de negentiende eeuw, die vooral over architectuur en inrichting schreef.

Hiermee bedoelde hij dat de representatie, oorspronkelijk vooral aan de gevel ingezet, toen (in de negentiende eeuw) achter de schermen ingezet werd. Het stedelijk woonhuis rond 1800 was een huis dat zich naar buiten sober presenteerde. De stad ontwikkelde zich steeds meer tot een onprettig, onrustig gebied. Naar buiten kijken of buiten zitten was niet meer aan de orde, maar tegelijkertijd door de steeds groter wordende ramen steeds makkelijker. Er ontstond een behoefte aan geborgenheid die zich uitte in kleine ruimtes binnen de woning, met lagere plafonds of een opgehoogde vloer, ruimtes die als een intern paviljoen geborgenheid moesten creëren. Ook de erker werd volgens Muthesius als een geborgen plek in huis ingezet terwijl hij uit de gevelwand uitstak.⁷⁸⁹ De erker was in Nederland geen geborgen plek, men keek uit op de straat.

Het zich terugtrekken vanwege een veranderd schaamtegevoel kwam volgens Elias en Stöbe al vanaf de zestiende eeuw op.⁷⁹⁰ Elias definieerde schaamte als een angst die automatisch in bepaalde situaties opkomt. Het is de angst voor het sociaal verlaagd worden door een andere persoon.⁷⁹¹ Georg Simmel beschreef schaamte in 1901 als een gevoel van een persoon die de aandacht van de ander op zich gericht weet; deze aandacht is echter verbonden aan het feit dat een bepaalde norm (zakelijk, zedelijk, conventioneel of persoonlijk) niet in acht genomen wordt.⁷⁹² Hoe dit proces van schaamte in Nederland tot een dagelijkse, bijna angstvallige ordenings- en schoonmaakfobie leidde beschreef Simon Schama. De collectieve angst voor viezigheid en besmetting had in Nederland tot heel strenge regels geleid. Dit ging zo ver dat zelfs de stoep iedere dag geschrobd werd.⁷⁹³ Hygiëne was al in de zestiende eeuw een dagelijks thema en gevecht.

Een blik op de ontwikkeling van de hygiëne aan het voorbeeld van Nederland doet vermoeden dat schaamtegevoelens en maatschappelijke codes een sterke en vroege factor in de verandering van privaatheid geweest zijn. Juliette Roding wijst erop dat men in Nederland vanaf 1600 een veel preutsere houding aan ging nemen. De nieuwe klasse van de burgerij had "in tegenstelling tot de adel niets aan 'blauw bloed'"⁷⁹⁴; het burgerdom moest gedragscodes van de adel leren en overnemen, wilde het als groep op een hoger maatschappelijk niveau geaccepteerd worden naast de adel, en de nodige codes doorgeven aan het nageslacht. Daarvoor waren er gedragsboeken op de markt, in 1530 bijvoorbeeld het boek van Erasmus *De civilitate morum puerilium*, een boek over de goede manieren van kinderen.

789 Muthesius 2009, 178.

790 Elias 1979, band 2, 397: "Beide, der starke Schub von Rationalisierung und das nicht weniger starke Vorrücken der Scham- und Peinlichkeitsschwelle, die besonders vom 16. Jahrhundert an im Habitus der abendländischen Menschen immer spürbarer wird, sind verschiedenen Seiten der gleichen, psychischen Transformation." Met rationalisering bedoelde Elias het inhouden van impulsen om in een aristocratisch sociaal netwerk een plek te vergaren. Volgens hem is de transformatie van de adel naar een geciviliseerd gedrag duidelijk herkenbaar.

791 Elias 1979, 397: "Es ist, oberflächlich betrachtet, eine Angst vor der sozialen Degradierung, oder, allgemeiner gesagt, vor den Überlegenheitsgesten Anderer; aber es ist eine Form der Unlust oder Angst, die sich dann herstellt und sich dadurch auszeichnet, dass der Mensch, der die Unterlegenheit fürchten muss, diese Gefahr weder unmittelbar durch einen körperlichen Angriff, noch durch irgendeine andere Art des Angriffs abwehren kann."

792 Dahme & Otthein Rammstedt 1983, 141. "Indem man sich schämt, fühlt man das eigene Ich in der Aufmerksamkeit anderer hervorgehoben und zugleich, daß diese Hervorhebung mit der Verletzung irgendeiner Norm (sachlichen, sittlichen, konventionellen, personalen) verbunden ist. Die gar nicht zu vereinheitlichende Mannigfaltigkeit der Beschämungsgründe findet nun in diesem an sich leeren Schema zunächst dadurch Raum, daß der gefühlte Gegensatz unserer Subjektivität gegen eine Norm sich auf unübersehbar viele Arten verwirklicht."

793 Schama 2012, negende druk, 381.

794 Roding 1986, 20.

Tot eind achttiende eeuw werd dit boek herdrukt. In de zestiende eeuw probeerde men met deze geschriften over manieren een kloof te overbruggen tussen de middeleeuwen en een nieuwere tijd, de renaissance.⁷⁹⁵ Elias noemde deze tijd een tijd waarin zich de maatschappij in een overgangsfase bevond.⁷⁹⁶

Opvallend is dat hygiëne van oudsher helemaal geen verborgen aangelegenheid was. Nederland had bijvoorbeeld al vanaf de bezetting door de Romeinen badhuizen en latrinegebouwen gekend. Hygiëne was een collectieve aangelegenheid geweest. De badcultuur bleef na een korte terugloop door inmenging van de kerk na 800 n.Chr. (de kerk proclameerde badhuizen als plaatsen van verderf) tot in de zestiende eeuw bestaan. Vanaf 1600 ontstond *gêne*; men voelde zich in situaties die vroeger heel gewoon waren niet meer op zijn gemak.⁷⁹⁷ Volgens Roding zorgden vooral de kerk en de burgerij voor deze veranderingen.⁷⁹⁸ Heel veel mocht niet meer in het openbaar, terwijl het eeuwenlang gebruikelijk was. Mensen durfden hierdoor ook niet meer naar het badhuis te gaan met als gevolg dat deze verdwenen. Een resultaat hiervan was het verdwijnen van lichaamshygiëne. Reinheid werd door de kerk als reinheid van de ziel gepropageerd.⁷⁹⁹ De beschrijving van de Nederlandse huiselijkheid door Schama maakt deze verandering duidelijk. De indruk van de zeventiende eeuw als een tijd van huiselijkheid en een tijd van properheid, klopt maar ten dele, namelijk als het gaat om het voor de buitenwereld zichtbare.

Tijdens de negentiende eeuw onderging de ontwikkeling van hygiëne in heel Europa een ware metamorfose. Verschillende cholera-epidemieën tussen 1866 en 1896 hadden in heel Europa heel veel slachtoffers gemaakt. In eerste instantie werd geen link tussen de ziekte en het water gelegd; toen dit echter wel herkend werd zorgden steden voor schoon drinkwater en werd riolering aangelegd. Amsterdam begon al rond 1850 met het distribueren van duinwater. Tegen het einde van de negentiende eeuw hadden alle steden riolering en de woningen een waterleiding en ten minste een toilet.

In de gevel kon een klein venster duiden op de aanwezigheid van het toilet. Hierdoor leken ventileren en representeren soms te botsen. Toen in 1902 de Woningwet in werking trad, was de basis voor een hygiënisch maar ook teruggetrokken wonen in familieverband allang gelegd. De twee belangrijkste factoren, het terugtrekken van de familie uit het publieke leven en achter de schermen van het huis, en een toenemend schaamtegevoel, hebben de privacy van het wonen gevormd. Beide factoren hebben tot veranderingen in de organisatie van de woning en de gevel geleid. In de volgende paragraaf worden de belangrijkste historische momenten van de veranderingen van het private wonen en de ermee verbonden verandering van plattegrond en gevel belicht.

795 Elias 1979, Band 1, 91: "Die Gesellschaft war im Übergang. So waren es auch die Manierenschriften."

796 Elias 1979, 94: "Sie ist der Ausdruck jener fruchtbaren Übergangszeit nach der Lockerung der mittelalterlichen und vor der Stabilisierung der anderen neuzeitlichen Gesellschaftshierarchien. Sie gehört in jene Phase, in der die alte, ritterlich feudale Adelsschicht noch im Niedergang, die neue höfisch absolutistische noch in der Bildung begriffen war. Diese Situation gab unter anderem den Vertretern einer kleinen, welt-bürgerlichen Intelligenzschicht, den Humanisten, sie gab Erasmus Chancen sowohl des Aufstiegs, der Möglichkeit, Ansehen und geistige Macht zu gewinnen, wie des Freimuts und der Distanzierung, die weder vorher noch nacher in dem gleichen Maße vorhanden war."

797 Debrabandere, e.a. 2009, 227. Het werkwoord *generen* is ontleend aan het Franse woord *gêner*, *gêne* = verlegenheid (achttiende eeuw). In Nederland is dit woord in de negentiende eeuw voor het eerst bekend.

798 Roding 1986, 23.

799 Roding 1986, 24.

7.5 Veranderingen van het private wonen en de reflectie in plattegrond en gevel

De woning heeft door de tijd heen aanpassingen ondergaan om op de cultuurmaatschappelijke processen te reageren. In haar dissertatie *Privatheit – Privater Raum* richtte de architecte Sylvia Stöbe zich op de interne organisatie van de woning en beschreef ze de uitwerkingen van de behoefte aan privacy op de woningplattegrond in Duitsland. Stöbe komt tot de conclusie dat hoewel de behoefte aan het toelaten van prikkels en contact altijd bestond, de manier van omgaan met privaatheid getekend werd door de maatschappelijke situatie, door afspraken binnen een cultuur en ook door taboes.⁸⁰⁰ De gevel en de van buiten afleesbare culturele codes werden bij haar onderzoek nauwelijks belicht. Monique Eleb onderzocht de culturele waarden en codes die in de architectuur te ontdekken zijn.⁸⁰¹ Dit deed ze voornamelijk bij de alledaagse ruimte, de woonruimte. Een van haar hoofdvragen, namelijk: wat waren de gebruikelijke codes en leefstijlen en wat waren de indelingsprincipes van een woning, sluit aan bij het onderzoek van Evans en is ook de hoofdvraag van deze paragraaf, hier echter met een focus op de gevel en zijn codes.⁸⁰² Evans' methode bestond er uit woningplattegronden en informatie aan de hand van foto's of schilderijen met elkaar te verbinden. Hij stelde een internationaal evolutieproces van eenvoudige naar gedifferentieerdere plattegronden vast, deels vanwege een toenemende behoefte aan privacy. Voor het wonen in Nederland komen in de volgende paragrafen enkele belangrijke veranderingen door de tijd heen aan de orde. Gekeken wordt naar de tijdgeest, woningplattegronden en gevels worden bestudeerd en getraceerd wordt hoe veranderingen ten behoeve van privaatheid wel of niet in de plattegrond en de gevel af te lezen waren, en middels welke codes dit gebeurde. De rol van wetgeving zal, voor zover deze te traceren was, worden beschreven. Ook zullen in dit hoofdstuk nog enkele nieuwe begrippen met betrekking tot architectonische middelen aan de orde komen. Vaak hebben deze middelen dan meer betrekking op het interieur. Ze worden weer gemarkeerd (*gecursiveerd*) en uitgelegd.

7.5.1 De Nederlandse hal – een publieke ruimte

Bij de vroegstedelijke Nederlandse woonhuizen (1000-1500) bestond er weinig mogelijkheid zich terug te trekken. Men leefde min of meer in één ruimte, en wonen en werken werden ruimtelijk ook niet van elkaar gescheiden. Maar ook buiten het huis was dit moeilijk. Het feit dat mensen hun hele leven op één plek doorbrachten en iedereen de ander kende, maakte privaatheid bijna onmogelijk.⁸⁰³ De oorspronkelijke vorm van het Nederlandse wonen was het hallenhuis. De bedstedes, vaak in een zijtravee van de constructie ingebouwde slaappleatsen, waren de enige afgezonderde ruimtes. Het wonen was zeer eenvoudig.

800 Stöbe 1990, 194: "Man kann davon ausgehen, dass der mittelalterliche wie auch der moderne Mensch in jeder gesellschaftlichen Situation versuchte bzw. immer noch versucht, ein Optimum zwischen Reizsuche und Reizabwehr herzustellen."

801 Monique Eleb is psychologe en sociologe en heeft verschillende boeken over de geschiedenis en de ontwikkeling van de woningbouw in Frankrijk geschreven.

802 Avermaete 2006, *De ruimte van het alledaagse*, in: *OASE* 69, 67. Een gesprek tussen Monique Eleb en Jean-Philippe Vassal. Monique Eleb constateert in het interview dat architectuur wel een visitekaartje kan zijn, maar mensen moeten haar kunnen begrijpen, kunnen lezen; "de interne codes van de hedendaagse architectuurdiscipline zijn niet bekend en worden niet begrepen door het grote publiek."

803 Stöbe 1990, 34.

Al vroeg stonden de huizen in de steden in een rij. De gevel aan de straat was (behalve bij hoekhuizen) de enige zichtbare gevel en de entree deur was meestal onderdeel van de houten pui die, als enige lichtbron voor de hal, de gehele breedte van de begane grond vulde. In de hal werd een ambacht verricht. De reconstructies van middeleeuwse hallenhuizen laten de indeling van de gevel zien. Glas in lood was duur en werd spaarzaam ingezet. De met luiken voorziene delen van de pui hadden geen glas. Een horizontale luifel op maaiveldniveau diende overdag als tafel om koopwaren op uit te stallen. De werkplaats was, als de deur en de luiken open waren, een publieke ruimte. De bovenverdieping werd als magazijn gebruikt en de zolder was leeg en had maar een luikje ter ventilatie. Beide huizen van de reconstructie, zie afbeelding hieronder, vertegenwoordigen de middeleeuwen rond 1350. Belangrijkste kenmerken voor privaatheid waren een centrale entree deur en de luifels en luiken. Waren de deur, luiken en luifels gesloten, dan was de binnenruimte behoorlijk donker. Vanaf 1450 groeide in de stad vanwege de hogere bevolkingsdichtheid het aantal huizen met meerdere lagen. Als de bovenverdieping een slaapverdieping was, dan werd dit door grotere ramen in de gevel bevestigd. De afleesbaarheid van het private wonen gebeurde met name door heel eenvoudige en zeer vaak toegepaste elementen zoals luiken, een *deeldeur* en luifels die open of gesloten waren. Iedereen kon deze middelen lezen.

Deeldeur: Een deel deur bestaat uit meerdere stukken of delen. Een deur is een beweegbare toegang tot een huis, een kamer, een andere ruimte.⁸⁰⁴

AFBEELDING 7.4 Het hallenhuys rond 1350. De bovenverdieping is alleen voor opslag gebruikt.

AFBEELDING 7.5 Dit huis heeft op de bovenverdieping al grotere ramen in de gevel. Hier bevond zich een slaapruijnte.

AFBEELDING 7.6 Interieur van het hallenhuys. De foto's zijn genomen in het Archeon, een openluchtmuseum met reconstructies.

7.5.2 De privatisering van de hal

Het burgerhuis was in de zeventiende eeuw opvallend vaak onderwerp van schilderijen.⁸⁰⁵ Daarin werd regelmatig de grote hal als een gebied waar gasten binnenkwamen geschilderd; ontvangst en representatie gebeurden in de hal. De schilderijen laten de Gouden Eeuw zien, een bloeitijd van de Nederlandse handel. Juliette Roding ziet in de loop van de zestiende eeuw de scheidingen tussen wonen en werken strenger worden. "Het huis werd meer en meer een woonhuis."⁸⁰⁶ Schama noemt deze scheiding het angstvallige bewaken van de grens tussen woon- en werkruimte.⁸⁰⁷

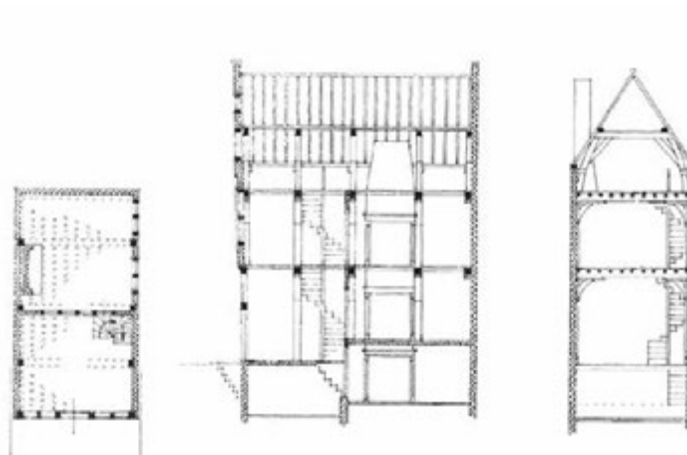
Tussen 1500 en 1800 ontwikkelde zich het burgerlijke woonhuis in Nederland stapsgewijs tot een gedifferentieerd systeem van ruimtes. In het schema van de plattegronden zien we rond 1500 het hallenhuys met maar één ruimte. Vanaf 1550 werd de hal onderverdeeld in het *voorhuis* en een privaat gedeelte met *onderhuis* en *opkamer* (ook insteekkamer genoemd). Het voorhuis behield de functie van een werkplaats en was tegelijkertijd de entreehal. Onderhuis en opkamer werden alleen indirect via de voorgevel belicht en geventileerd. De hoge ramen van de voorgevel waren een belangrijke lichtbron. Zanstra noemde de indirecte ventilatie een enorm nadeel van het Nederlandse burgerhuis. Voor verse lucht ging men vaak naar buiten. Daarom werd graag een stuk grond voor het huis, de stoep, toegeëigend voor een bankje.⁸⁰⁸ De afbeeldingen hieronder laten een plattegrond en een typische gevel uit de zestiende eeuw zien.

805 Cieraad 1999. In dit boek worden meermaals schilderijen aangehaald.

806 Roding 1986, 23.

807 Schama 2013, 392.

808 Zanstra e.a. 1946, 184.

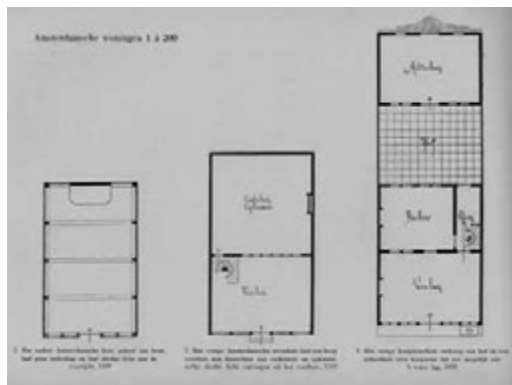

AFBEELDING 7.7 Woonhuis in Amsterdam in de zestiende eeuw, met voorkamer, insteek, onderhuis en bovenhuis. Het voorhuis werd vermoedelijk nog als werkplaats of winkel gebruikt.

AFBEELDING 7.8 Voorgevel van een woonhuis in Enkhuizen in 1623. Een centraal gelegen entree voerde naar het voorhuis en naar de woonruimte erachter en erboven.

We zien de plattegrond stapsgewijs verder veranderen. Er ontstond een gang die naar achteren leidde, langs een keuken naar een binnenhof en achterhuis (1600). De gang als een verbindend element tussen voorhuis en het private deel werd belangrijk, maar de ingang bleef nog een tijd in het midden van de voorgevel; dat was vermoedelijk niet altijd handig. Een zijkamertje als kantoorruimte werd van het voorhuis afgescheiden (1650). Het voorhuis veranderde vaak tot een ontvangsthal. Indien mogelijk werd een achterhuis gebouwd. De verdieping als slaapverdieping deed zijn intrede en dit veranderde de gevel.

AFBEELDING 7.9 De ontwikkeling van 1500 tot 1600 van het stedelijke huis.

AFBEELDING 7.10 De ontwikkeling van 1650 tot 1750 van het stedelijke huis.

Was in de eerste stedelijke fase de grote houten pui van de winkel met zijn centraal gelegen deel deur en een luik in de topgevel het markante gevelbeeld van het stedelijke woonhuis, nu werd dit beeld uitgebreid met grotere vensters op de verdieping. De open vensters werden van ramen en glas voorzien. Het schilderij van Cornelis Beelt (ca. 1612-1664) laat een werkruimte zien. De onderste openingen hebben nog geen glasinulling. Het schilderij van Pieter de Hooch (1629-1684) laat een voorhuis zien dat als ontvangsthal gebruikt werd. De gevel heeft een regulerende rol tussen publiek en semi-publiek gebied van de hal. De bewoner kon middels de deel deur en de luiken in de richting van de straat zijn privacy reguleren. De schilderijen laten zien dat de ontvangsthal een veel huiselijker

karakter had dan de werkrumte. De deur met zijn tweedeling en de stenen vloer van de hal zijn tekens voor een gast; de deur gaf door zijn gradatie van openheid de toegankelijkheid aan, de stenen vloer was een voortzetting van de stenen stoep waardoor de hal een redelijk publiek karakter bleef houden. Belangrijk was de functie van de hal als intermediaire ruimte. De hal was in beide situaties, als werkrumte en als woonruimte, een overgangsgebied.

AFBEELDING 7.11 Een voorhuis, gebruikt als werkrumte, geschilderd rond 1650 door Cornelis Beelt (ca. 1630-1702).

AFBEELDING 7.12 Pieter de Hooch: De brief, ca. 1675. Het voorhuis werd hier al niet meer als werkhuis gebruikt..

AFBEELDING 7.13 17e eeuw, Oudezijds Voorburgwal 14, Amsterdam.

AFBEELDING 7.14 17e eeuw, Beulingstraat 25, Amsterdam.

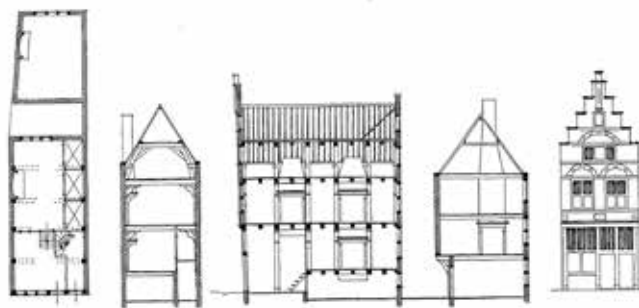
7.5.3 De gang en de tweede voordeur

In de zeventiende eeuw ging men steeds vaker ertoe over het voorhuis niet meer direct vanaf de straat te betreden. Volgens Hoekstra kwam men vanaf 1650 in de gang binnen, Zanstra dateerde deze verandering pas rond 1700.⁸⁰⁹ Deze wijziging was een duidelijke stap naar een voorkamer die niet meer publiek was. Verschillende organisaties rond de ingang zijn algemeen te onderscheiden:

- 1 Het huis met maar één entree deur aan de zijkant. De bewoner stond dan meteen in de gang. Een directe toegang tot het voorhuis was er niet meer; het was vanuit de gang toegankelijk.
- 2 Het huis met twee entree deuren naast elkaar, één voor het voorhuis, zijnde een werkruimte, winkel of kantoor, en één voor het woongedeelte; ook hier stond men eerst bij het betreden in een lange gang.
- 3 Het huis met twee entree deuren naast elkaar, waarbij er al sprake was van verhuurde ruimtes. Zo kon het achterhuis direct via de gang bereikt en makkelijk verhuurd worden, of de bovenverdieping kon via een steile trap in de gang direct bereikt en verhuurd worden, terwijl de begane grond haar eigen entree deur had.

Voor de gevel was dit een grote verandering omdat er nu twee entree deuren in de gevel zichtbaar waren. Voor het private wonen was het, als het huis door één partij bewoond werd, een vooruitgang en een duidelijk teken van wonen op stand. Men kwam via een private ingang binnen en had een apart kantoor of winkel.

In Amsterdam was het verhuren van delen van het woonhuis al lang gebruikelijk. In de vijftiende eeuw waren er al huurcontracten gevonden en deelden verschillende partijen al een huis.⁸¹⁰ Het voormalige Huis in de Duyf, rond 1623 gebouwd, met voorkamer, binnenhaard en achterhuis, laat de lange gang aan de zijkant van de kamers zien. Het voorhuis heeft een eigen entree en werd als woonruimte gebruikt. Het achterhuis werd verhuurd. De huurder liep via de gang onder de bedsteden door naar achteren. De verdieping werd ook verhuurd. Door een kleine spiltrap in de gang kon de verdieping worden bereikt. De twee huurders deelden een voordeur. De gevel laat twee voordeuren zien voor drie partijen.

AFBEELDING 7.15 Het voormalige Huis in de Duyf, Slijkstraat 16 in Amsterdam, gebouwd rond 1623. Achterhuis en verdieping van dit huis werden verhuurd.

809 Hoekstra 2009, 109.

810 In hoofdstuk 5 komen de verhuurde delen van het traditionele Nederlandse huis in beeld. Zie hiervoor 5.3.

Aangezien er steeds vaker geen directe toegang vanuit de straat naar de hal nodig was omdat er minder vaak werkplaatsen gevestigd waren (denk aan in- en uitladen), kon het voorhuis hoger liggen, op het niveau van de opkamer. Het voorhuis had daardoor niet meer de openheid die er ooit was. De afstand naar de straat werd groter. Het doortrekken van de vloer van de opkamer over het voorhuis tot aan de straat was voor de gevel een belangrijke verandering. Opkamer en onderhuis werden volledige verdiepingen van het huis. De grotere kelder had een venster en vaak ook een keldertrap naar de straat. Voor de opgetilde begane grond was er een trap naar de entree deur. Het private leven werd letterlijk opgetild, vanuit de straat niet meer gezien. Voorhuis en zijkamer werden tot een *voorkamer* verenigd (zie afbeelding hiervoor met de ontwikkeling van de plattegrond rond 1700) en de gang werd bij de ingang breder: de *vestibule* – een Franse benaming. Alle elementen die bij de entree deur hoorden, zoals een *trap* of een *bordes*, waren aanvullende middelen in de gevel die de nieuwe organisatie lieten zien; het waren tekens die toonden dat het werk elders gebeurde. De oude luiken en luifels waren verdwenen, deels niet meer nodig, maar ook door regelgeving in keuren langzaam uit het straatbeeld verdreven.⁸¹¹

Het onderstaand afgebeelde huis aan de Oudezijds Voorburgwal (het huis rechts), gebouwd in de zeventiende eeuw, laat de opgetilde begane grond en de trap ernaartoe zien. Bovendien is te vermoeden dat het huis meer bewoonde verdiepingen had: drie verdiepingen en een zolder. De bovenste verdieping heeft iets kleinere ramen. Het is echter niet zichtbaar welke activiteiten waar achter het scherm plaatsvonden. Ondanks de verplaatsing van de entree deur naar de zijkant werd de gevel op de verdiepingen vaak axiaal symmetrisch opgebouwd. Hoeveel partijen in een groter huis woonden was aan de voorgevel niet af te lezen. Zanstra wijst erop dat vooral afgedankte huizen vaak dienst deden als woonhuis voor meerdere partijen.⁸¹²

Vestibule: “Een vestibule is een hal, portaal of brede gang die direct achter de voordeur is gelegen. De term komt van het Latijnse ‘vestibulum’, dat twee betekenissen had: Enerzijds werd met ‘vestibulum’ het toegangsportaal van een Romeins woonhuis bedoeld. Daarnaast was het de Latijnse benaming voor de hal aan de voor- en achterzijde van een Griekse tempel. Vestibules zijn vooral vanaf de renaissance veelvuldig in gebruik. In de 17e eeuw met name in officiële gebouwen als wachtzaal, in de achttiende eeuw vaak gecombineerd met trappenhuis.”⁸¹³

-
- 811 In hoofdstuk 5 wordt in paragraaf 5.3 in beeld gebracht hoe de oude elementen zoals de luiken en luifels in het kader van een strakke rooilijn verdwenen.
- 812 Zanstra e.a. 1946, 185.
- 813 www.architectenweb.nl (geraadpleegd op 19 mei 2014).

AFBEELDING 7.16 Huis aan de Oudezijds Voorburgwal in Amsterdam, zeventiende eeuw.

Amsterdam, Herengracht 57, 59, 61, 63, 65 (Grachtenboek, Caspar Philips).

AFBEELDING 7.17 Woningen aan de Herengracht 57-65 in Amsterdam, zeventiende eeuw. De huizen laten de verhoogde begane grond en de entree deur op een zij zien. Huis nr. 59 had twee entreedeuuren. De luiken in de gevels laten zien dat er opslag plaatsvond, net zoals in een pakhuis. Waar geen luiken waren maar grote vensters, was vermoedelijk een woonfunctie gesitueerd.

In de loop van de zeventiende eeuw werden de ramen groter en de grens tussen buiten en binnen leek te vervagen. Het was nog heel gebruikelijk dat de vrouw des huizes aan het raam zat en las of werkte. Schilderijen laten dit herhaaldelijk zien. (Pieter de Hooch maakte meerdere schilderijen met het thema van de brieflezende vrouw aan het raam, rond 1670). Op 1 januari 1812 werd de vensterbelasting van kracht; vensters werden als indicatie voor de grootte van het huis gezien. Ze maakte een einde aan veel grote ramen.⁸¹⁴ In de achttiende en de negentiende eeuw verdwenen niet alleen de grote ramen, maar ook de luiken.⁸¹⁵

814 www.joostdevree.nl/shtmls/vensterbelasting.shtml (geraadpleegd op 10 maart 2014; hierin is verwezen naar: Cornelis Bax, 182). Wetgevingen rakend het stelsel van belastingen naar de wet van 12 juli 1821; 2e grondslag, 114, De deuren en vensters. Breda: F.B. Hollingerus Pijpers.

815 Cieraad 1999, hoofdstuk 3, 31-52.

7.5.4 Geborgenheid achter de schermen - de burger sluit zich van de stad af

De Franse Revolutie was de start van een omwenteling tussen publiek en privaat. De veranderingen geïnitieerd door de revolutie, hadden ook gevolgen voor het Nederlandse huis. Michelle Perrot noemt het een breuk met het bekende. Er werd meer recht voor het individu verworven.⁸¹⁶ De tijd stond in het teken van een sterke scheiding van publiek en privaat, maar ook van de rollen van man en vrouw.⁸¹⁷ De familieleden begonnen individueel verschillende taken op zich te nemen. De man werkte buiten het huis, de vrouw stortte zich op het huiselijke. Vanuit Engeland kwam het beeld van het veilige thuis op. Perrot noemt het een revolutie van het patriërchaat, maar ziet hier tegelijkertijd ook de oorsprong van de victoriaanse privacy, een streng moreel getint leven. De arbeidsverdeling tussen man en vrouw maakte de vrouw afhankelijk en de man tot verantwoordelijke voor het hele gezin. Er ontstond een nieuw woonconcept: keuken, eetkamer, kinderkamer, een tuin waarin de vrouw wat kon werken. Dit nieuwe wonen had een religieuze connotatie.⁸¹⁸ Via opvoedingsboekjes werden de codes voor het publieke en private leven doorgegeven.⁸¹⁹ De burger ontwikkelde een vast leefpatroon. Voor de man anders dan voor de vrouw; zij was niet vrij, het was voor haar niet betamelijk in de ochtend op straat te lopen. Voor haar werd het huis een refugium (of gevangenis); zij was de baas over de inrichting.⁸²⁰

Rond 1850 trok de vrouw zich fysiek van het raam terug, en hoe hoger de sociale klasse, hoe meer de vrouw zich hiervan terugtrok.⁸²¹ Muthesius draagt Oscar Wilde aan, die in 1883 schreef dat het *uit het raam kijken* als een extreem slechte gewoonte werd beschouwd.⁸²² In deze tijd werden in Nederland *bay-windows* geïntroduceerd. Dit waren *erkers* die uit de gevel staken. Zo kon op een subtiele manier de straat weer ingekeken worden, zonder uit het raam te hangen.⁸²³ Een erker, maar ook een balkon of veranda (en later een spiegel om ongezien de straat in te kunnen kijken) boden uitkomst.⁸²⁴ Het terugtrekken van de gevel had onder meer te maken met een toenemende controle op menselijk gedrag, wat zich ook uitte in veranderende gedragscodes. Het maakt duidelijk dat het private wonen niet alleen door functiescheidingen toenam. Voor de arbeiders waren deze codes niet van toepassing. Hun gewoontes en rituelen waren andere dan die van de burger. Feesten werden bijvoorbeeld gevierd op straat of in een café; het contact met de straat was veel directer dan bij het burgerdom.⁸²⁵ Later, in de twintigste eeuw, vielen de vensters met hoge borstweringen op, bij de woongebouwen die de architecten van de *Amsterdamse School* in de jaren twintig voor arbeiders bouwden. Het zou een maatregel geweest kunnen zijn om het *uit het raam leunen* van de huisvrouwen onmogelijk te maken.

816 Perrot 1992, In: Ariès, Duby, 1989-93, Band 4, 15.

817 Ibidem.

818 Hall & Hunt 1992, *Trautes Heim*, in: Ariès, Duby, 1989-93, Band 4, 1992. 51-95.

819 Zie ook hoofdstuk 7.4. Erasmus met zijn *De civilitate morum puerilium* speelde nog steeds een rol.

820 Perrot & Martin-Fugier, 1992, *Riten der Bürgerlichkeit*, in: Ariès, Duby, 1989-93, Band 4, 201-265.

821 Cieraad 1999, 31 -52.

822 Muthesius 2009, 175, draagt Oscar Wilde aan: *The House Beautiful*, Dublin lecture, 8 December 1883.

823 Cieraad 1999, 31 -52.

824 Muthesius 2009, 175.

825 Perrot 1992, in: Ariès, Duby, 1989-93. Band 4,199.

Bay-window: Een bay-window is de Engelse generieke benoeming voor alle uit de wand stekende vensters. Bay staat voor bocht of inham. Het kan vertaald worden met een erker-venster.

De woningplattegrond van het burgerlijke woonhuis werd gedifferentieerder. Volgens Muthesius ontwikkelde het zich in de negentiende eeuw in heel Europa vergelijkbaar: functioneel met een bescheiden comfort en tegelijk met een vasthouden aan aristocratische gewoontes – zo was een *salon* nog lang gebruikelijk, ook al paste die vaak niet meer bij het dagelijkse leven van de bewoner. Een *bibliotheek* getuigde van een hoge maatschappelijke rang. Het zal duidelijk zijn dat de arbeider niet de mogelijkheid had om dergelijke differentiatie in zijn woning aan te brengen.

Feit was dat de stad in de achttiende en negentiende eeuw dichter bewoond werd. Afstand in deze dichtheid werd moeilijker. Op schilderijen uit deze tijd traden elementen op die het raam aan de binnenkant tegen inkijk en kou moesten afsluiten.⁸²⁶ Het was de tijd van de *gordijnen*, *binnenluiken* (paneelluiken) en *draperieën*.

Het gordijn, tegen het einde van de achttiende eeuw in Frankrijk geïntroduceerd, werd een medium om tussen buiten en binnen een keuze uit verschillende sferen te kunnen maken. Naar het publieke was dat orde, naar het private wonen waren dat geborgenheid en een gevoel van bescherming. Gordijn en binnenluiken aan de binnenkant van het raam werden *dispositieven*, zo noemt Monique Eleb het geheel van alle maatregelen, beslissingen en acties die de bewoner, hier in het kader van het private wonen, toepassen kan.⁸²⁷ De architect Daniel Marot (1661-1752) en zijn ontwerpen voor gordijndraperieën zijn in Nederland vroege voorbeelden.⁸²⁸ De onderstaande afbeelding van een tekening voor een rijk gestoffeerde zaal laat zien hoe ontwerpers de functie van het gordijn als afsluiting voor de buitenwereld demonstreerden. Ook werden houten paneelluiken gebruikt die overdag in de negge van de opening geïntegreerd werden; zie afbeelding hieronder. In plaats van de hal als ontvangstruimte werd nu steeds vaker een mooie kamer, de voorkamer, ingericht waar de burgerij haar gasten ontving terwijl de achterkamer de eigenlijke woonkamer was, door een *schuifdeur* gescheiden, de *kamer en suite*. De schuifdeur kon van hout zijn, of van hout met gedeeltelijk glas-inlood invulling. Deze ruimtelijke differentiatie werd in de gevel niet zichtbaar.

Met uitzondering van de grachtenpaleizen met fraaie gevels hadden de huizen weinig reliëf en typisch was de kleine glasruit die “beslotenheid gaf aan het huis”.⁸²⁹ “Het ging de mensen van de straat niet aan wat voor schoonheid daarbinnen was, en binnen wilde men niet ‘op straat liggen’ doch besloten zijn in de intimiteit van het vertrek.”⁸³⁰ De kamer en suite was een reactie op deze beslotenheid en een vervolg op de differentiatie tussen hal en woonruimte, omdat de gast niet de private woonkamer (de achterkamer) binnengeleid werd. De afbeeldingen hieronder laten interieurs rond 1800 zien.

826 Fock 2001, 196. Het gordijn is al veel eerder toegepast, in eerste plaats als bedgordijn. Als siergordijn voor het raam zijn ophaalgordijnen al in 1715 in inventarissen beschreven. Vaak waren dit echter alleen draperieën die bij bed en vensters werden toegepast. Siergordijnen waren voor de mooie kamer, maakten een totaaldecor van de kamer.

827 Avermaete 2006, *De ruimte van het alledaagse*, een gesprek tussen Monique Eleb en Jean-Philippe Vassal, in OASE 69, Eleb noemt zo een element en dispositief.

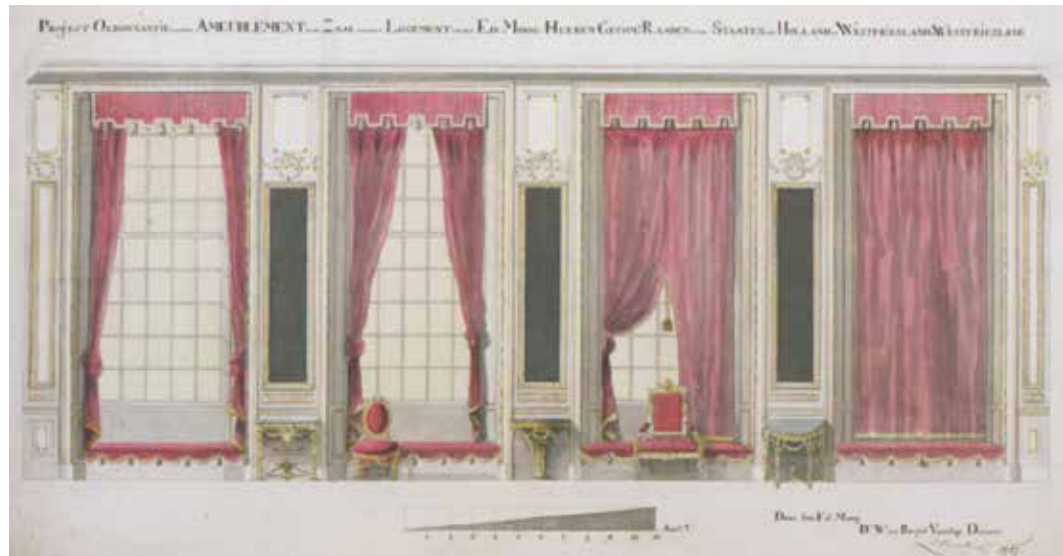
828 Fock 2001, 173.

829 Zanstra 1946, 187.

830 Zanstra 1946, 187.

AFBEELDING 7.18 De schematische tekeningen laten de ontwikkeling van de gang zien. Achterkamer, hof en zaal werden gereduceerd tot voor- en achterkamer, de kamer en suite (1800). Rond 1900 zien we twee verschillende schema's: de ene laat de tweede ingang en de trap naar de bovenwoning zien, de andere laat de alkoof als een private slaapruijnte zien. Voor- en achterkamer konden door twee gezinnen bewoond worden.

AFBEELDING 7.19 Ontwerp voor een rijk gestoffeerde zaal, 1787, Leendert Viervant jr. De stadia van open en dicht zijn weergegeven in de tekening. De tekening komt uit het Algemeen Rijksarchief Den Haag, afd. kaarten.

AFBEELDING 7.20 Tekening van ca. 1800 van de wooncultuur van het gezin van een marineofficier.

AFBEELDING 7.21 Schilderij van ca. 1823 van Casparus Johannes Morel. De familie Horstman. Het schilderij laat houten binnenluiken zien, maar ook dunne siervitrage en ophanggordijnen. De bewoner had hierdoor een aantal elementen ter beschikking om zijn privacy van binnenuit te regelen.

AFBEELDING 7.22 Gevel aan de Nieuwezijds Voorburgwal, rond 1790 gebouwd.

Gordijn: Ontleend aan *cortine*, dat in het Oudfrans voorhangsel betekent. Oorspronkelijk, in de achttiende eeuw, werden gordijnen rond het bed opgehangen om privacy te creëren. Pas in de negentiende eeuw kwam het raamgordijn op.

Houten binnenluik, paneelluik: Deze woorden zijn afgeleid van *luiken*. Zie ook uitleg in hoofdstuk 5.3. Het werkwoord *luiken* betekend sluiten.⁸³¹ Een luik was een houten element in openingen, meestal stond het in geopende toestand in de negge. Ze waren meestal van houten panelen gemaakt.

Dispositief: Monique Eleb noemde alle maatregelen die de bewoner zelf kon nemen om privacy of openheid te vergroten dispositieven, regelende elementen.

Draperie: Bekleding uit dikkere stof, in plooiën gelegd, die in de ruimte aan weerszijden van een opening aangebracht wordt.

Kamer en suite: De betekenis komt van het woord *suite* dat opeenvolging betekent, ontleend aan het Frans, en teruggaand op het Latijnse woord *sequi* = achtervolgen. Bijvoorbeeld het gevolg van een belangrijke persoon. "Kamer en suite is specifiek voor het Nederlands en is een vorm van pseudo-Frans."⁸³² Het begrip werd gebruikt voor twee opeenvolgende kamers (met een schuifdeur als verbindingselement).

Schuifdeur: Een deur die niet open draait, maar schuift. Bij de kamer en suite beslaan de twee schuifdeuren samen de helft van de kamer en werden achter kasten geschoven.

Steeds meer mensen wensten ruimte voor zichzelf, een eigen slaapkamer, een plek om rustig te kunnen lezen. Arbeiders verhuisden in deze tijd meermaals om hun positie en aanzien in de maatschappij langzaam te verbeteren. Codes, zoals de *jour fix*, waren verouderd.⁸³³ Rond 1900 was de positie van het individu sterker dan aan het begin van de negentiende eeuw. De fotografie versterkte het gevoel een individu te zijn. Mensen lieten foto's van zichzelf maken.⁸³⁴ Afleesbaar waren het burgerlijke leven en zijn veranderingen door deze eeuw heen niet zozeer aan de gevels, maar in het interieur en aan het langzaam afleggen van oude codes, ook gedragscodes in huis. Het raam bleef de grens tussen deugd en ondeugd.

831 Hoekstra 2009, 80.

832 Hoekstra 2009, 112.

833 Perrot & Martin-Fugier, 1992, in: Ariès, Duby, 1989-93. Band 4, 203-215. De vrouw mocht in de negentiende eeuw in de ochtend niet naar buiten. In Frankrijk noemde men dit de *jour fix*.

834 Corbin 1992, IV, *Kulissen, Das Geheimnis des Individuums*, in: Ariès, Duby, 1989-93, Band 4, 427-513.

7.5.5 Eerste etagewoningen en de teloorgang van het private wonen

De twintigste eeuw laat aan het begin en aan het einde niet dezelfde wijze van het private wonen zien. De normen en waarden veranderden in deze eeuw drastisch. Het individu veroverde zijn eigen ruimte en positie. Dit proces wordt aan de hand van een paar momenten van de twintigste eeuw in enkele paragrafen in beeld gebracht. Tegen het einde van de negentiende eeuw kreeg de arbeidersklasse steeds meer aandacht; de slechte woontoestanden waren duidelijk in het KIVI-rapport verwoord.⁸³⁵ Er bleef echter een duidelijke scheiding tussen burger en arbeider.⁸³⁶ Arbeiders gingen, als ze iets meer geld hadden, in eerste instantie niet verhuizen, maar in betere kleding investeren zodat ze zich buiten op straat konden vertonen. Toch werd ook bij hen de wens naar meer ruimte, zoals een aparte slaapkamer, groter. Perrot wees erop dat de arbeider een rijker uiterlijk van zijn woning meer waardeerde dan een eigen toilet, en dat hij niet in een woning met een kazerneachtig uiterlijk wilde wonen.⁸³⁷ Maatschappelijke status was zeer belangrijk, er werd zo veel mogelijk achter de schermen verborgen.

Tot 1945 zag de burgerlijke woning er heel anders uit dan de woning van de lagere klassen: ze was ruim, had ontvangstruimtes, een keuken en een bijkeuken, kamers voor de bedienden, verschillende gangen en trappen (ook voor de bedienden), en elk familielid had zijn eigen kamer. Daarentegen had een arbeider maar één tot twee kamers, in kelders, bovenverdiepingen (etagehuis), achterhuizen en later ook in nieuwe woningbouw.⁸³⁸

Een belangrijk moment in de ontwikkeling van het private wonen was de verandering van het traditionele burgerhuis tot een etagehuis. Niels Prak heeft in zijn studie over het Nederlandse woonhuis tussen 1800 en 1940 laten zien hoe zich tegen het einde van de negentiende eeuw het etagehuis op een voor de hand liggende manier uit het burgerlijke huis ontwikkelde.⁸³⁹ Het trappenhuis, dat woon- en slaapverdieping met elkaar verbond, bleef bijna gehandhaafd, alleen kwam de optrede op de begane grond in de looplijn terecht. De oorspronkelijke vestibule werd in twee smalle voorportaaltes gedeeld. Hierdoor konden de beganegrondwoning en de bovenwoning(en) van een aparte ingang voorzien worden. Onderstaande afbeelding laat dit zien.

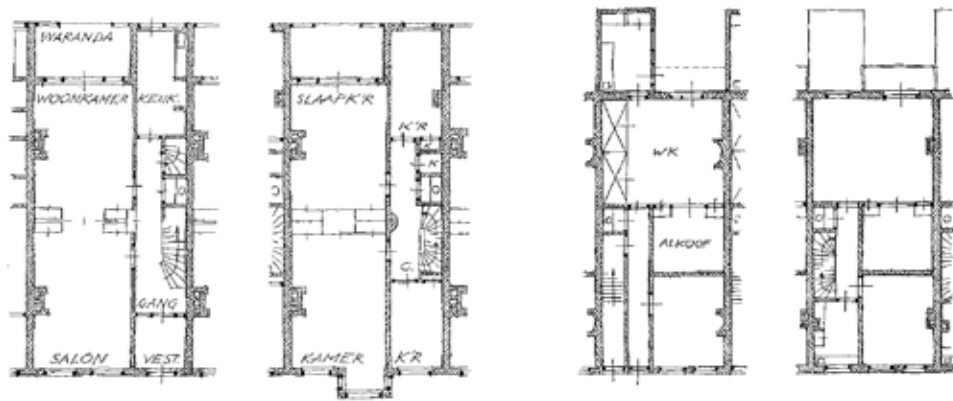
835 In hoofdstuk 5 wordt meer over het KIVI-rapport van 1855 uitgelegd.

836 Perrot & Guerrand, 1992, *Szenen und Orte, Private Räume*, in: Ariès, Duby, 1989-93. Band 4, 331.

837 Perrot 1992, *Formen des Wohnens*, in: Ariès, Duby, 1989-93. Band 4, 313-330.

838 Dat verschillende wooneenheden samen in een huis woonden was in die tijd al lang gebruikelijk, bovenwoningen of kelderwoningen werden in de vijftiende eeuw al verhuurd.

839 Prak 1991, 103.

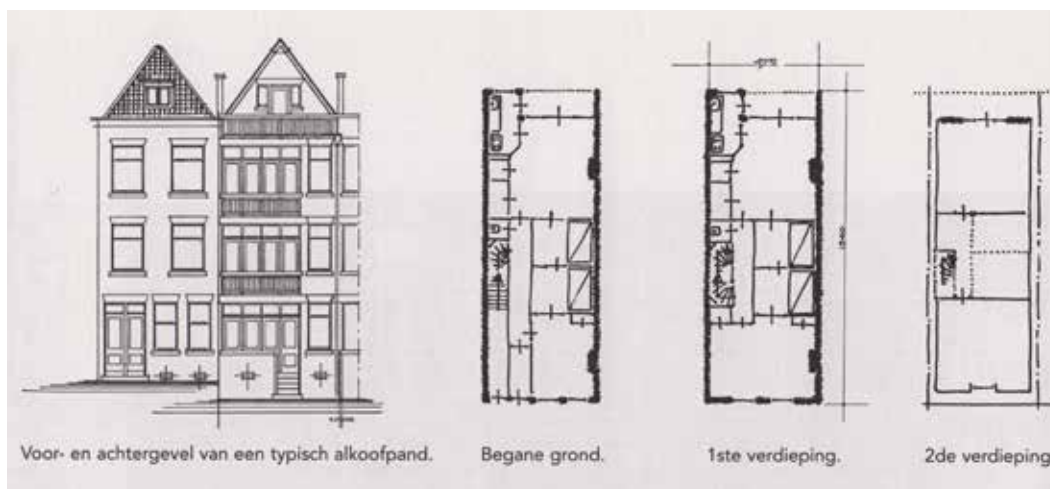

AFBEELDING 7.23 De boven- en benedenwoning hebben zich vanuit het rijtjeshuis ontwikkeld.

De gevels en de plattegronden uit die tijd, vaak aangeduid met *revolutiebouw*, deden het principe van de twee interne gangen en trappen vermoeden. In de gevel was een tweede entree deur te zien, een verschijnsel dat al sinds de zeventiende eeuw bekend was, maar dat nu bij de etagehuizen tot lange monotone straatwanden met een repetitie van voordeuren naast elkaar leidde. De vensters waren uniform, ongeacht op welke verdieping; ze gaven geen informatie over de woning achter de gevel. Ingangen werden niet gearticuleerd. Dit was een zeer *uitgeklede* gevel, alleen op winst gebouwd en vaak zonder het betrekken van een architect. De woning liet nog weinig nuances voor het reguleren van het private van het wonen. Zodra er meerdere bovenwoningen gebouwd werden, was de privacy niet meer gewaarborgd. Bovenburen liepen over de overloop door naar hun verdieping. Een toilet op de begane grond en op de verdiepingen zat naast de trap. De voorkamer was een slaapkamer, in het midden waren twee alkoven. De woonkamer zat met een minimale keuken aan de achterkant, een klein balkon was vanuit de keuken en de woonkamer bereikbaar. Er was geen portaal, de bewoner of gast stond meteen in de smalle gang. Per verdieping woonde er minimaal één partij in een woning. Deze woongebouwen uit de tijd van de revolutiebouw boden dan wel woonruimte, maar besteedden weinig aandacht aan privacy. Als we ervan uitgaan dat privacy fysiek door tekens en ruimtes gecreëerd kan worden, en dat keuzevrijheid heel belangrijk voor een gezond psychosociaal immuunsysteem is, dan werd met de revolutiebouw het concept van het creëren van enige privacy door de ruimtelijke organisaties teniet gedaan. In zijn boek *Over arbeiderswoningen* spreekt Daniel O. Engelen in 1870 al van het *kazerne-type* wat gestapelde woningen betreft. Het grootste probleem bij het kazernetype was het gebrek aan privacy. De gezinnen kwamen noodgedwongen intensief met elkaar in aanraking.⁸⁴⁰ Architecten die betrokken werden bij het ontwerpen van woongebouwen realiseerden zich des te meer dat er een andere ontsluiting voor de etagewoningen moest komen.

840

Engelen 1870, 80, 81, citeerd in: De Vreeze 1993, 96.: "Bij het caserne-systeem komen de gezinnen steeds met elkander in aanraking, en voor de zedelijkheid is dit systeem zeker niet bevorderlijk; trappen, gangen en privaten, alles is gemeenschappelijk; de ouders kunnen hun kinderen bij het cottage-systeem verbieden om met dezen of genen om te gaan, bij het andere systeem kan dat ook gebeuren, maar het gebod zal uit den aard der zaak moeilijker nageleefd kunnen worden."

AFBEELDING 7.24 Rond 1900: Voor- en achtergevel van een typisch alkoofpand.

7.5.6 De private manier van gestapeld wonen

De twintigste eeuw was de eeuw van de emancipatie van de arbeider. In de negentiende eeuw woonde en werkte hij in één ruimte, vaak met een afscheiding tussen werken en wonen. Tegen het einde van die eeuw werd hij werkzaam in een fabriek. Soms hoorden bij de fabrieken ook woonkazernes, maar dat bracht de arbeider in een afhankelijke positie. Het bleef voor hem lange tijd bij kleine een- en tweekamerwoningen en het zou nog tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw duren tot zijn woonsituatie aanmerkelijk veranderde.

Aan het begin van de twintigste eeuw waren de eerste belangrijke stappen zichtbaar. De interne trap en de overloop was geen positieve stap tot een privaat wonen voor de gestapelde woningen geweest. De bewoners van een woning hadden hun eigen voordeur tot de woning nodig om werkelijk in een private sfeer te kunnen wonen. De oplossing zou een collectieve trap in een aparte ruimte worden, het trappenhuis. Dit was een belangrijke stap in de ontwikkeling van de revolutiebouw naar het woongebouw waarin privacy mogelijk was.

Architecten pasten nu binnen één decennium (1910-1920) het trappenhuis voor zes tot acht partijen toe; het idee van het Haagse portiek ontwikkelde zich en de galerijontsluiting ontstond. Voor de bewoner betekenden deze ontsluitingen een heel andere toegang tot zijn private woning en een onomkeerbare verandering van het woongebouw.⁸⁴¹ De gevel liet een collectieve toegang tot het trappenhuis zien, maar vaak niet het trappenhuis zelf en ook niet de voordeuren van de aparte woningen. Deze waren bij een galerijontsluiting wel zichtbaar, afhankelijk van de positie van de galerij ten opzichte van het publieke. De arbeider, die liever niet in een herkenbare arbeiderswoning wilde wonen, moest zich met dit nieuwe type woongebouw kunnen identificeren. Voor de privacy van zijn woning waren al deze stappen wel een vooruitgang.

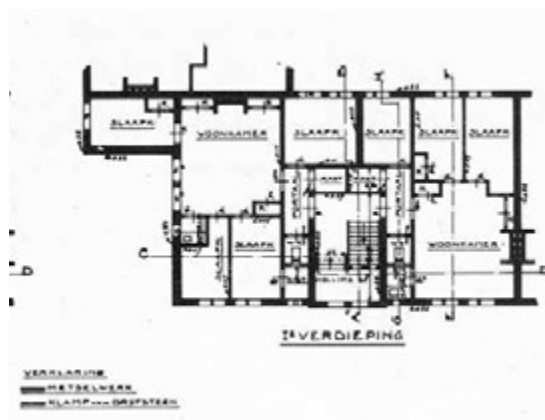
841

Deze verschillende toegangen, het portiektrappenhuis, het Haagse portiek en de galerijontsluiting, zijn in paragraaf 5.3 beschreven.

De stap naar een collectief trappenhuis was in de geschiedenis van het woongebouw een historisch moment. Een nieuw type gebouw was voltooid, het wonen werd ook voor de minder gegoede burger en de arbeider een private aangelegenheid en zowel de plattegrond als de gevel reflecteerde dit. De overgang van buiten naar binnen werd een proces dat via de collectieve voordeur in plaats van de eigen voordeur verliep, en via een collectief trappenhuis in plaats van de smalle trap en de overloop.⁸⁴² Twee voorbeelden laten deze ontwikkeling zien: de woongebouwen in de Indische Buurt in Amsterdam van Berlage, en het Justus van Effencomplex in Rotterdam van Brinkman; beide zijn ook als casestudies uitgewerkt. Na de introductie van het collectieve trappenhuis en de galerij van dit project is de hybride vorm van het arbeidershuis voorgoed voorbij.

In de Indische Buurt in Amsterdam gebruikte de architect het collectieve trappenhuis. De bewoner was door de nieuwe organisatie van de ontsluiting veel sterker van de publieke ruimte afgesloten, maar hij had zeer veel privacy in zijn woning. De plattegrond bood een klein halletje als persoonlijke entree, het portaal achter de woningdeur. Het collectieve trappenhuis was echter wel minimaal in zijn dimensies. In zo'n trappenhuis bestond een onprettige nabijheid, een consequentie van het gemeenschappelijke gebruik van een trap die met minimale middelen en maten gebouwd was.⁸⁴³

In de tijd van het gesloten bouwblok was de woonkamer vaak aan de straatzijde gelegen en de slaapkamers aan de rustigere binnenhof. Ook bij de woningen in de Indische Buurt was dat zo. Naast de woonkamer lag een kleine spoelkeuken, in de gevel waren twee grotere en een klein venster te zien, terwijl aan de achterkant alle slaapkamers zaten, met een venster per kamer en deels met een balkon (niet bij alle blokken waren balkons toegepast).

AFBEELDING 7.25 Een standaardplattegrond van de woningen in de Indische Buurt, 1911-1915, architect Berlage.

AFBEELDING 7.26 Plattegronden woningen aan de Justus van Effenstraat in Rotterdam, 1918-1922, M. Brinkman..

842 Het collectieve trappenhuis werd niet enthousiast ontvangen in de vakwereld (zie ook paragraaf 5.3, waar op die ontwikkeling uitgebreid wordt ingegaan). Het werd eerder als een noodoplossing gezien. In de eerste twee decennia na de intrede van de Woningwet bleven architecten daarom zoeken naar andere oplossingen.

843 Gerelateerd aan de afstanden van E.T. Hall was het trappenhuis van de woningen in de Indische buurt erg minimaal.

AFBEELDING 7.27 Woningen aan de Justus van Effenstraat in Rotterdam, 1918-1922. Alle entrees liggen aan de hofzijde, zowel voor de woningen als voor het gemeenschappelijke washuis. De binnenhof werd hierdoor publiek, een verandering van de binnenhof van een bouwblok die niet gebruikelijk was.

De voorgevel stond direct aan een trottoir en de straat (bij enkele van de gebouwen was dit een secundaire straat). De begane grond lag niet verhoogd ten opzichte van het maaiveld en de openingen hadden, behalve die van de kleine speelkeuken, een lage borstwering (ca. 85 cm). Een voorbijganger kon makkelijk binnen kijken; gordijnen boden hier een uitkomst, zodat ook hier een afzondering mogelijk was. Direct naar buiten treden kon alleen aan de collectieve binnenhof. De balkons waren small en functioneel. Oorspronkelijk had ieder balkon een rek met waslijnen. Het gestapelde wonen werd nu voor het eerst een private aangelegenheid. Voor de gevel betekent het trappenhuis een zeer herkenbare toegang. De trappenhuisen waren voorzien van daglicht en ze waren de eerste ruimte achter de voordeur, de overgang van publiek naar privaat. Het gemeenschappelijke trappenhuis kon de hal van het burgerlijke woonhuis niet vervangen, maar de arbeider had deze luxe ook niet gekend. Voor hem was het collectieve trappenhuis een verbetering ten opzichte van de kelder- of de bovenwoning aan de overloop. Toch was het nieuw en was de leesbaarheid als een entree belangrijk.

Het wooncomplex aan de Justus van Effenstraat in Rotterdam, in 1918-1922 gebouwd door de architect Michiel Brinkman, was met zijn grootschalige inzet van de galerij als een straat, waar zelfs de melkboer met zijn karretje langs de deuren kwam, een uitzonderlijk project. Door het openen van het woonblok breidde de architect de collectieve ruimte voor de bewoner uit. Dit was nieuw en zorgde ervoor dat de galerijen veel meer in de privésfeer van de bewoner lagen. Het project was een belangrijke stap naar meer privacy in de geschiedenis van het Nederlandse woongebouw. De woningen lagen aan twee publieke zijden: aan een binnenhof die publiek maar veel meer een collectief gebied was, en aan de straat.⁸⁴⁴ Het kleine private balkon van de woningen (met uitzondering van de Potgietierstraat) wees naar de binnenhof. De keuken, het halletje en toilet lagen ook aan de binnenhof, zowel bij de woningen op de begane grond als bij de galerijwoningen. De woonkamers waren in de organisatie van de plattegronden, behalve bij de kleine binnen de hof liggende stroken, niet naar deze binnenhof georiënteerd, maar naar de woonomgeving. De galerij had eerder een buurtkarakter en meer inkijk in het huis. Door de organisatie van de woonkamer naar de woonomgeving was hier meer privacy mogelijk.

7.5.7 Het private wonen voor het bestaansminimum – het ordenen van menselijk handelen

De woningnood in de steden dwong de architecten oude patronen in het wonen te overdenken om tot een andere, efficiëntere organisatie van de woon- en slaapvertrekken op een minimale plattegrond te komen. De Franse historicus Antoine Prost (geb. 1933) beschrijft dat de burger van de negentiende eeuw een muur om zijn private sfeer gemaakt had die hij bewaakte. In zijn huis of woning was de ontvangstruimte een van de belangrijkste ruimtes omdat deze een overgang markeerde tussen publiek en privaat.⁸⁴⁵ Prost beweert dat privésfeer een voorrecht van het burgerdom was; bij de arbeiderswoningen met maar één ruimte liepen private en publieke activiteiten noodgedwongen door elkaar.⁸⁴⁶

Nadenken over ruimte voor de arbeider betekende dan ook woekeren met weinig ruimte en toch tot gezonde woonsituaties komen. Hygiëne, licht en lucht als studie waren uitgangspunten die uiteindelijk in de jaren dertig tot de strokenbouwwijze leidden. De woning voor het bestaansminimum vroeg om studies op stedenbouwkundig niveau en op het niveau van de woning. Het ideaal van een functionele hygiënische keuken en sanitair werd gerealiseerd, veel licht en lucht voor de woonruimte ook, maar de woningen waren klein. Het private leven voor de arbeiders in hun woning werd ruimtelijk nauwelijks beter.⁸⁴⁷ Toch probeerden de functionalisten de nieuwe eisen die het burgerdom al een tijd aan een woning stelde, private ruimte voor ieder gezinslid, ook op kleine ruimte op een heel efficiënte wijze te realiseren. De architect werd organisatiedeskundige.⁸⁴⁸ Het functionalistische woonideaal was enkel bedacht vanuit de functie, met lichte, verplaatsbare meubels en opklapbare bedden, dé oplossing voor zeer kleine woningen. Iedere woning had een balkon, georiënteerd naar de zuid- of westzijde en het liefst met blik op groen. Mensen zouden in een park wonen, konden daar tuinieren en lichamelijke oefeningen doen. Enkele architecten, zoals Walter Gropius, Le Corbusier en Hannes Meyer, gaven de toon aan, categoriseerden de functies van het wonen en ontwierpen passende lichte meubels. De meubels van het Bauhaus werden tot voorbeeld voor een nieuwe trend. De arbeider zelf werd in een omgeving geplaatst waarin hij de oude conventies nauwelijks nog terug kon vinden, maar had niet de middelen om een dergelijk passend interieur aan te schaffen. De fascinatie die de functionalisten voor de producten van de industrie hadden, werd niet door de arbeider gedeeld. Gropius bestudeerde de "objectieve biologische gegevens"⁸⁴⁹ als basis voor effectieve plattegronden; de ideale effectieve woning hing volgens hem niet van het inkomen af maar van de functieanalyse.⁸⁵⁰ Door het functionalistische woonideaal leek een wonen in privaatheid te verdwijnen; de buitenwand en de galerij of het trappenhuis werden dermate minimaal dat de privacy in het geding leek te komen. De relatief grote vensters aan de zonnige zijde van het gebouw leken in tegenspraak met de privacy van het wonen. De Bergpolderflat, in 1933 ontworpen door de architect Van Tijen, was een voorbeeld van de functionalistische denkwijze en woonidealen. De woningen waren klein, hadden een balkon over de gehele breedte van de woning aan de westzijde en een smalle galerij aan de oostzijde.⁸⁵¹ Binnen de woning lijkt elke handeling voorbestemd.

845 Antoine Prost 1993, *Grenzen und Zonen des Privaten*, in: Ariès & Duby 1993, Band 5, 18.

846 Antoine Prost 1993, 21.

847 Antoine Prost 1993, 63.

848 Abrahamse 2007, 138.

849 Ibidem.

850 Ibidem.

851 In hoofdstuk 6 werd de relatie van deze flat met het publieke beschreven. Zie verder ook de casestudie.

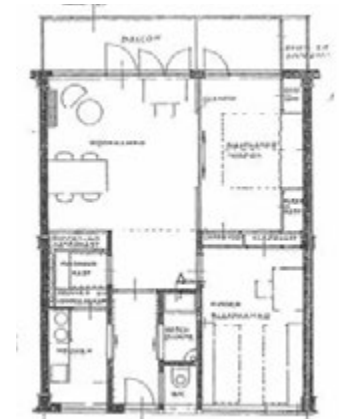
AFBEELDING 7.28 De Bergpolderflat, 1932-34, architect Van Tijen: detail van de galerij met entree deur woning.

AFBEELDING 7.29 Blik op een galerij.

AFBEELDING 7.30 Zuidgevel met zonwering.

AFBEELDING 7.31 Plattegrond van een woning.

De westgevel was voor een groot deel door vensters en een balkondeur ingenomen. Woonkamer en slaapkamer grensden aan de buitenruimte. Hier, in tegenstelling tot het Justus van Effenblok, had de woonkamer transparantie gekregen en kon visueel vergroot worden door de slaapkamer overdag bij het wonen te trekken (klapbedden voor de ouders en een glazen wand met schuifdeuren tussen beide ruimtes). Het samenvoegen van woonkamer en slaapkamer was in de gevel niet te zien. Toch werd door het doorlopen van de ramen de suggestie gegeven dat er achter de gevel één grote ruimte lag. De balkons aan de westzijde, naast en boven elkaar gelegen, brachten de burens wel ongewenst dichtbij. De gevelwanden waren zo dun geworden dat de vensters ook geen negge meer hadden. Met kleine middelen moest hier iets aan de privacy gedaan worden. Tussen de balkons zijn privacyschermen geplaatst. De zonneschermen die korte tijd later toegevoegd moeten zijn (omdat ze al gauw op foto's verschijnen) verhinderden als bijkomstigheid dat bovenburen het balkon onder hen zouden kunnen zien. Bij een bezoek aan het complex waren alle schermen in gebruik, ondanks het feit dat de zon niet overmatig scheen. Ze zouden als verticale privacyschermen gediend kunnen hebben. De keuken en de kinderslaapkamer waren aan de oost- en galerijzijde georiënteerd. Hier waren de borstweringen hoger dan aan de westgevel. Behalve het zonnescherm heeft de Bergpolderflat geen *dispositieven*. De bewoner kan alleen met gordijnen zijn privacy ten opzichte van het publieke zelf regelen. De Bergpolderflat was in zijn tijd een historisch moment en voorbeeld voor de functionalistische organisatie van het private wonen op kleine schaal. Na de Tweede Wereldoorlog werd de galerijflat vaak gebouwd. De woonkamer schijnt dan definitief aan de zonne-of tuinzijde te zijn gevestigd, samen met een balkon.

7.5.8 Verplichte minimale maten voor private vertrekken

De materiele schade van de oorlog betekende in eerste instantie een tijd van ontberingen en wederopbouw. Tot diep in de jaren vijftig was er bittere nood onder de bevolking, vooral woningtekort.⁸⁵² Daarna, in de jaren vijftig, kwam de tijd waarin oude burgerlijke normen en waarden veranderden: de burger werd vrijer.

De volkswoningbouw zou nu een belangrijke rol gaan spelen in het recht van de arbeiders op een woning met meer differentiatie, omdat de Voorschriften en Wenken veel meer richtlijnen gaven. Al voor de Tweede Wereldoorlog realiseerden architecten zich hoe economisch een trappenhuis met woningen aan weerskanten was. Toen bovendien het trappenhuis van daglicht voorzien moest worden (Voorschriften & Wenken van 1951) en in de gevel te zien was, was de ontwikkeling van het portiektrappenhuis zonder lift als type voltooid en werden er variaties op dit type ontworpen.⁸⁵³ De lift zorgde ervoor dat de stapeling opgevoerd kon worden. De auteurs van de richtlijnen in de V&W, de kerngroep woningarchitectuur, adviseerden dat de architect zich aan de ene kant niet te veel met het woonmilieu zou bemoeien, maar aan de andere kant wel voor “goede woonzeden” zou zorgen. Een zekere morele behoefte aan opvoeding was hier te proeven. Zo heette het in de richtlijnen: “De ontwerper heeft het recht en zelfs de plicht te streven naar eenigen invloed ten goede op de levenswijze van de bewoners en dient door een weldoordachte woning indeling en een verantwoorde verzorging van het interieur de goede woonzeden te bevorderen [...]”⁸⁵⁴

In de richtlijnen werd geadviseerd ruimtes voor dubbele bestemmingen te aanvaarden, onderverdelingen niet volledig door te voeren (geen wanden maar glazen schuifdeuren) en onderlinge afhankelijkheden door de organisatie voelbaar te maken.⁸⁵⁵ In verband met indelingsvrijheid adviseerde de kerngroep ook het grote raam. Het grote raam past in de Nederlandse levensaad, zo schreven de auteurs: “Ons land heeft altijd uitgemunt door zeer ruime maten voor de geveldoorbrekingen, zinnebeeld wellicht voor een grote mate van levensaanvaarding en levensmoed, waartegenover het kleine raam wat angstig en benepen aandoet. Het grote raam is overigens niet alleen in overeenstemming met onze volksaad, het laat ook den bewoner meer vrijheid om zelf de sfeer van zijn interieur te bepalen, daar hij desgewenscht de openheid kan beperken door het aanbrengen van gordijnen [...]”⁸⁵⁶

Het in 1946 gepubliceerde boek *Bouwen van woning tot stad*, waarin woningtypes voor etagebouw aangedragen werden⁸⁵⁷ liet zien hoe vooral de maat en positie van het trappenhuis en de badkamer

852 Taverne & Schuyt 2000, 41.

853 Na de oorlog lag een groot aantal uitgewerkte voorstellen voor goede en betaalbare, maar ook effectieve woningbouw klaar. In paragraaf 5.3 wordt op de studies die tijdens de oorlog al uitgevoerd werden uitgebreid ingegaan. In 1941 kwam een publicatie van Van den Broek, Brinkman, Van Tijen en Maaskant uit, *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*, in 1943 kwamen de *Richtlijnen voor de woningarchitectuur* van de kerngroep woningarchitectuur (1943) uit en Bakema publiceerde in 1947 het boek *Nieuw wonen in Rotterdam*. In 1946 kwam het boek *Bouwen van woning tot stad* uit van Zanstra en anderen, met een grote aantal voorbeelden van etagewoningbouw.

854 Werkgroep woningarchitectuur 1943, hoofdstuk III, 41.

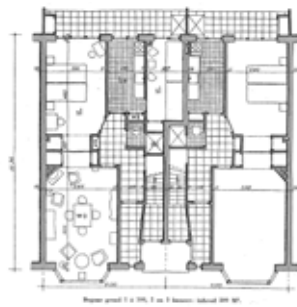
855 Werkgroep woningarchitectuur 1943, hoofdstuk III, 43.

856 Werkgroep woningarchitectuur 1943, hoofdstuk III, 49.

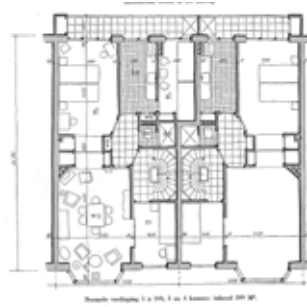
857 Zanstra e.a. 1946.

veranderd waren; zie de onderstaande plattegronden. Vanuit de bestaande eerste gestapelde woning met een steektrap en overloop voor de bovenverdiepingen ontwikkelden zich de plattegronden tot gestapelde woningen met een portiektrappenhuis en aan weerszijden een woning. Twee woningen zijn gespiegeld, de grote vensters van de twee woonkamers zullen zich in de gevel aftekenen, *erker* of kleine *loggia's* geven de gevel ritme.

De veranderingen van de plattegronden lieten zien dat de volkswoningen nu twee of zelfs drie slaapkamers hadden en dat wooncomfort belangrijk werd. Een directe koppeling tussen de woonkamer en een balkon leek in de jaren vijftig niet belangrijk. Het balkon lag hooguit naast de woonkamer waardoor de kamer lichter bleef. Een geveltypologie werd niet voorgesteld. Wel werden referenties getoond. Het balkon bracht ritme in de gevel. Hierdoor was de woning herkenbaar. Dit is al te zien bij de gevel van de tuinzijde van Pendrecht (zie ook de casestudie).

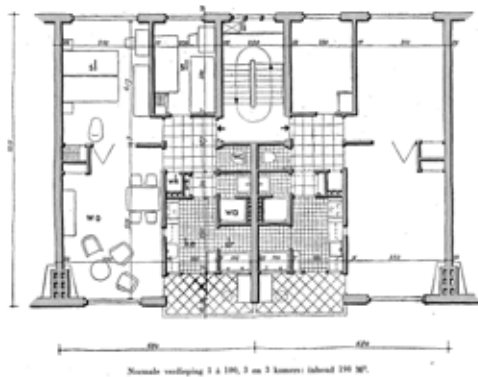
AFBEELDING 7.32 Woontype voor etagebouw.

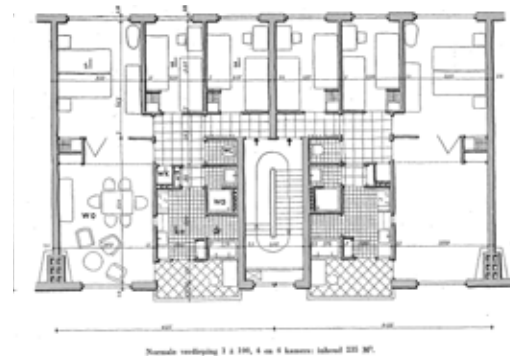
AFBEELDING 7.33 Woontype voor etagebouw.

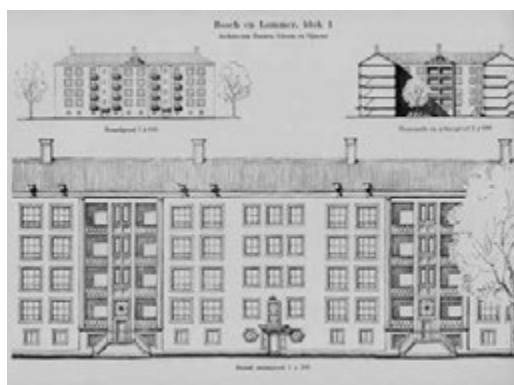
AFBEELDING 7.34 Woontype voor etagebouw.

AFBEELDING 7.35 Woontype voor etagebouw.

AFBEELDING 7.36 Woontype voor etagebouw.

AFBEELDING 7.37 Voorbeeldtekening gevel van Bosch en Lommer Blok 1 in Amsterdam, gebouwd tussen 1942 en 1949 van de architecten Zanstra, Giesen & Sijmons.

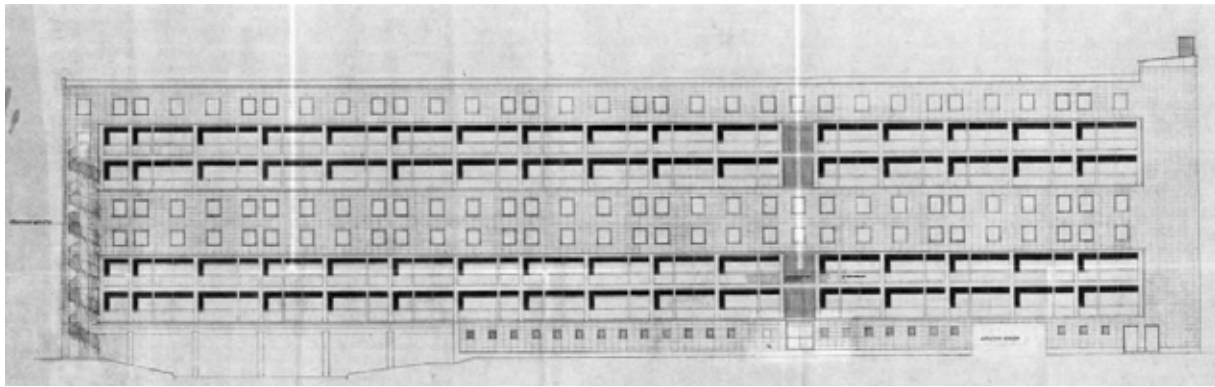

AFBEELDING 7.38 Voorbeeldtekening tuingevel van Bosch en Lommer Blok 1.

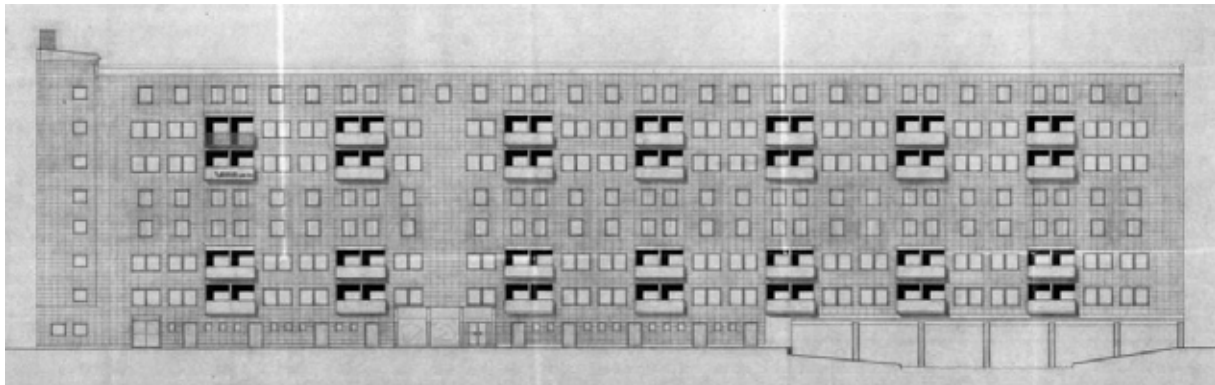
De V&W van 1951 waren in veel opzichten een mijlpaal. De wenken legden de oppervlaktes van vijftien verschillende types woningen vast, van tweepersoonshuishoudens tot dertien personen en meer. Het is de eerste keer dat zoveel maten vastgelegd werden en dat ook aan geluidshinder gedacht werd. Opvallende wijziging in de voorschriften van 1951 was de verplichting tot een balkon voor meergezinshuizen met een minimum oppervlakte van 2 m². Voor het eerst was de private buitenruimte een in de wet verankerde plicht.

Als alternatief voor het portiek werd regelmatig de galerijwoning gebouwd; vooral bij woningbouw met meer dan vier verdiepingen zien we de galerij vaker, in combinatie met de lift. De naoorlogse woningbouw in Pendrecht van de stedenbouwkundige Lotte Stam-Beeze was een van de eerste woonwijken na 1945 waar de galerij ingezet werd. De galerij had gevolgen voor het private wonen, aangezien de bewoner hier minder privacy had. Daarom werden de keuken en één slaapkamer hier georiënteerd. De woonkamer lag aan de tuinzijde, op het oosten of westen. Voor de gevel leidde dit tot twee zeer verschillende gezichten: relatief kleine ramen en entree-deuren aan de galerij en grote ramen aan de tuinzijde (een galerijflat van Pendrecht is in dit onderzoek ook als casestudie uitgewerkt).

Het in 1958 gebouwde project Sloterhof van architect Berghoef maakte van de galerijontsluiting gebruik. Om de privacy van de slaapvertrekken te vergroten werd hier een maisonnettewoning gekozen die op de bovenverdieping alle slaapvertrekken had. De scheiding van het ontsluitings- en slaapgedeelte was in de gevel heel goed te zien.⁸⁵⁸ Onderstaande tekeningen maken dit duidelijk.

AFBEELDING 7.39 Voorgevel hoogbouw Sloterhof. De verdiepingen met galerij zijn de woonverdiepingen, de andere verdiepingen zijn slaapverdiepingen

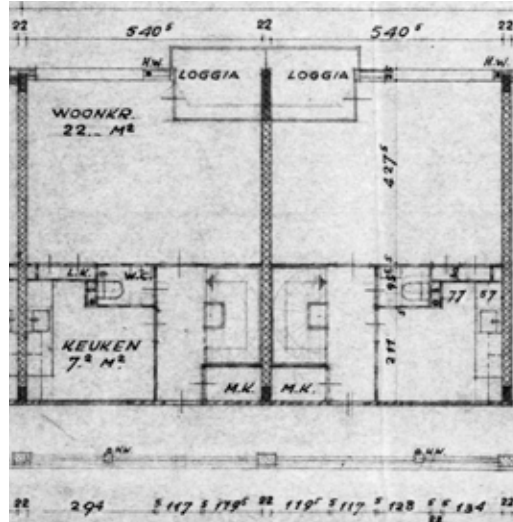
AFBEELDING 7.40 Achtergevel hoogbouw Sloterhof.

Bij het project *Het Breed*, gebouwd in 1962-68 van de architect Frans van Gool, was ook geen enkele slaapkamer aan de galerij gelegen.⁸⁵⁹ Zo werd het private wonen tijdens het opvoeren van de woningaantallen geoptimaliseerd. Het functionalisme liet zich in zijn extreme vorm het meest duidelijk in de galerijflat zien. De standaardplattegrond van het project *Bijlmermeer* laat zien dat de keuken, de badkamer en één slaapkamer aan de galerij lagen; twee andere slaapkamers lagen naast de woonkamer aan het balkon. De woningen had twee traveeën (3,95 en 5,05 m) en waren duidelijk breder dan Sloterhof (5,625 m). Het balkon omvatte de gehele breedte van de woning.

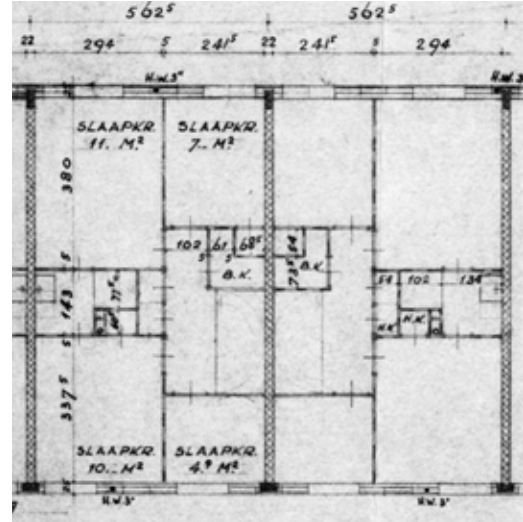
859

Wooncomplex Het Breed is als casestudie uitgewerkt. Voor tekeningen wordt naar hoofdstuk 8 verwezen.

De Bijlmermeer is te groot en te hoog om het private wonen van buiten te kunnen ervaren. Er is geen noodzaak voor afsluiting van de woonruimte. De architectonische middelen die als filter tussen contact en privacy zouden kunnen navigeren zijn niet meer belangrijk. Bij Het Breed is met een voor de ramen gezette reeks van kolommen anders gereageerd.

AFBEELDING 7.41 De plattegronden van de woonverdieping van de vijfkamermaisonnettes op de tweede tot en met de zevende verdieping, januari 1957.

AFBEELDING 7.42 De bovenverdieping.

AFBEELDING 7.43 De Bijlmermeer in Amsterdam, gevel woonkamerzijde, 1962-1973.

AFBEELDING 7.44 Plattegrond.

7.5.9 Van reglementeren tot navigeren tussen contact en teruggetrokkenheid

De jaren zestig en zeventig waren in heel Europa een tijd van economische groei, gebaseerd op de groeiende industrie. Nederland deed tot 1973 over de groei, tot aan de eerste oliecrisis. Lonen stegen, mensen konden zich een auto, een televisie en vakanties veroorloven. Ieder gezin had in de jaren zeventig wel zijn eigen televisie, in iedere jeugdkamer stond een radio of cassette recorder. De auto zorgde voor een verandering van het familieleven. Het woon-werkverkeer nam toe. De jongere generatie nam een kritische houding ten opzichte van de consumptiemaatschappij aan. Maatschappelijke en architectonische visies waren beide in de jaren zestig en zeventig in verandering. Terwijl de jaren zestig getekend waren door massaproductie en functiescheiding, ging het in de jaren zeventig om het creëren van individuele vrijheid. Collectiviteit en inspraak in de woning en woonomgeving werden belangrijke thema's. Deze mensen woonden deels in eenzelfde soort huis, in woonwijken zoals de Bijlmermeer, maar de behoefte zich te onderscheiden nam toe. Individualiteit, ook binnen het gezin, leidde ertoe dat ieder gezin zijn eigen plek wenste. De woonerven met veel kleinschaligere wooncomplexen lieten de reactie zien; een voorbeeld is Molenvliet bij Papendrecht, gebouwd in 1969-76. Aan de galerij werden hier bij voorkeur maisonnettes gebouwd. De woonkamer, ontmoetingsplek voor het gezin, bleef naar de zon en naar de tuin gericht, en ook participatie van de bewoners in projecten veranderde daaraan niets. Opvallend aan de experimentele woningbouw was dat de plattegronden standaard georganiseerd waren. Het lijkt erop dat het Nederlandse woongebouw zich organisatorisch toen niet meer verder ontwikkelde. Dit is voor een deel begrijpelijk door de Voorschriften en Wenken (in 1976 hernieuwd) die de minimale maten voor de kamers vastlegden en daardoor weinig speelruimte lieten. De gevel bood vrijheid voor individuele wensen; dat was nieuw. De bewoners hadden bijvoorbeeld inspraak in de positie van de ramen en de gesloten delen en de kleur daarvan.

Op blokniveau valt op dat woningen die in een hoek liggen weinig zon en weinig privacy hebben; dit maakt de in de casestudie afgebeelde plattegrond van een deel van het project Molenvliet duidelijk. Deze laat ook zien dat de woonkamer indien mogelijk naar een *tuinhof* georiënteerd is. De entree en de keuken liggen aan de straat of *entreehof* en op de bovenverdieping naar de galerij. Het project Lunetten bij Utrecht is later gebouwd en borduurde op de ideeën voort.

AFBEELDING 7.45 Woningbouw in Lunetten Utrecht, 1976-78, architect F. van der Werf.

Privacy naar de burens toe werd bij de balkons door privacyschermen of wanden geregeld. Bij enkele projecten lijkt het alsof alles kon; private woonbalkons oriënteerden zich dan bijvoorbeeld ook naar de ontsluitingszijde. Het project Haarlemmer Houttuinen van Hertzberger was hier een voorbeeld van. Het terras en de entree liepen in elkaar over, er was weinig tot geen privacy op de terrassen. Door de keuze van maisonnettes bleven de slaapkamers beschermd ten opzichte van het publieke (behalve het feit dat hier één slaapkamer direct naast de ingang van de buurman lag). De twee naast elkaar gelegen balkons op de tweede verdieping hadden een gemetselde wand als scheiding. De balkons en terrassen waren zeer open naar de buurt toe, een meer besloten en private buitenruimte hadden de woningen niet.⁸⁶⁰

Architecten realiseerden zich de veranderde, veel actievere houding van de bewoner en reageerden hierop door ruimte te creëren tussen publiek en privaat, het *tussenrijk* waarover Aldo van Eyck geschreven had. De bewoner droeg zelf door een actieve bijdrage aan de tekenen in zijn woonomgeving bij. Dit betekende ook dat *dispositieven* onberekenbaarder werden en niet te plannen waren.⁸⁶¹

AFBEELDING 7.46 Haarlemmer Houttuinen, architect H. Hertzberger. Balkon met scheiding naar de burens.

860 Het project is uitgebreid beschreven in de casestudie.

861 In hoofdstuk 6 werd de visie van Aldo van Eyck en Team X beschreven.

7.5.10 Het private wonen achter een (rationeel)scherf

De sfeer van grenzeloze mogelijkheden en welvaart sloeg tegen einde van de jaren zeventig langzaam om. In 1978 was er een tweede oliecrisis, de werkloosheid nam toe. Een tijd van bezuinigingen tekende de jaren tachtig in Nederland. De bevolking had niet meer zoveel vertrouwen in de verzorging door de overheid. De algemene sfeer werd nuchterder, het collectieve positivisme verdween. Het volgende citaat vat de verandering samen: "In de jaren '70 leefden we op de wolven die in de jaren '60 waren gecreëerd en waarvoor mijn generatie in de jaren '80 een zware prijs heeft moeten betalen."⁸⁶²

Tegen einde van de jaren zeventig werd de kleinschaligheid van de woningbouwplannen door een rationele planning afgewisseld. Het einde van de subsidies voor planontwikkelingskosten voor woningbouw in groeikernen maakte, met oog op de kosten, een vorm zonder veel architectonische uitzonderingen belangrijk. Naast de rationele aanpak was de differentiatie van de samenstellingen van wooneenheden toegenomen, en werd het thema *vrije indeelbaarheid* of *flexibiliteit* relevant om in de verschillende woonbehoeftes te voorzien.⁸⁶³ De Vreeze categoriseert twee ontwerp oplossingen voor de toegenomen hoeveelheid verschillende wensen: of een precieze analyse van de woonwensen en vervolgens een exact passend ontwerp, of het ontwerpen van neutrale, aanpasbare ruimtes.⁸⁶⁴ Dat laatste was gericht op een onvoorspelbare toekomst van het woongebouw en zijn bewoners en was daarom het meest zekere antwoord. In de gevel was geen individuele articulatie meer afleesbaar, zowel op straatniveau als op gebouwniveau.

Een opvallend moment in de ontwikkeling van het private wonen werd in deze tijd duidelijk: de geluidsoverlast door het verkeer verstoortte het private wonen. Dit kon op twee manieren worden opgelost: door hogere geluidsisolatie en door geluidsschermen. De plattegronden van de individuele woningen hoefden hierdoor nauwelijks te veranderen. Balkons lagen aan de schermloze achterkant, de entrees en functionele ruimtes zoals bergingen, de hal, de galerij en de keuken lagen achter het scherm, de slaapkamers waren bij maisonnettes op de bovenverdieping aan voor- en achterzijde georiënteerd. Geluidsschermen hebben tot heel nieuwe gevelcomposities geleid, waarbij de woning met haar eigen gevel zelf letterlijk achter het scherm lag en geen tekens meer uit kon zenden. Het project aan de verkeersrijke Honingerdijk in Rotterdam, al in hoofdstuk 5 genoemd, is een voorbeeld van deze ontwikkeling. De onderstaande plattegronden laten de indeling van de private ruimte achter het scherm zien.

862 NPO-interview over de jaren zeventig. Citaat Rob den Boer in: "Andere Tijden special, De verwarrende jaren 70", 30 dec 2012. <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2012-2013/jaren-zeventig.html> (geraadpleegd 30-11-2015).

863 De Vreeze 1993, 409. Toen in 1992 het bouwbesluit in werking trad, was een van de functionele eisen de vrije indeelbaarheid. In de volgende paragraaf wordt hierop teruggekomen.

864 De Vreeze 1993, 411: "Naast flexibiliteit en aanpasbaarheid spreekt men van: neutraliteit, multifunctionaliteit, variabiliteit, polyvalentie, verbouwbaarheid, uitbreidbaarheid, verplaatsbaarheid, combineerbaarheid."

AFBEELDING 7.47 Plattegrond
Woongebouw De Muur.

AFBEELDING 7.48 Plattegrond
Woongebouw De Muur.

AFBEELDING 7.49 Plattegrond
Woongebouw De Muur.

AFBEELDING 7.50 Woongebouw De Muur aan de Honingerdijk in Rotterdam, 1981-83, architect Pi de Bruijn. Detail scherm.

7.5.11 Privaat wonen in de compacte stad – vrijheid van keuze

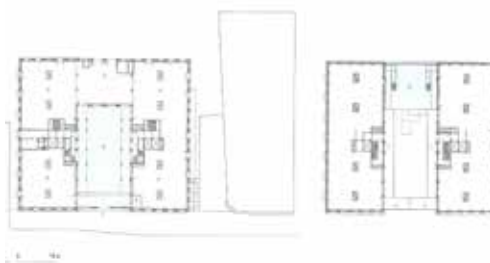
Toen in 1983 IBM de eerste computer in Nederland introduceerde, kon niemand zich voorstellen hoeveel invloed de computer op ons leven zou hebben, ook op onze privacy. Begin jaren negentig werd het *world wide web* ontwikkeld. Sindsdien is ons begrip van privacy in een stroomversnelling geraakt. Communicatie gebeurt voor een groot deel via internet, en op de meest private plekken hebben wij toegang tot dit netwerk. Iedereen kan altijd *online* zijn. Welke gevolgen deze verandering op het wonen heeft, overstijgt het kader van dit onderzoek. Het is echter duidelijk dat deze verandering ook mogelijkheden voor het wonen en werken biedt. Als de bewoner het ambieert, hoeven beide niet functioneel gescheiden te zijn.

Privaatheid betekende in de jaren negentig vooral vrijheid van keuze. Het woongebouw reflecteerde de aandacht voor deze vrijheid. Een minimale waarborg van kwaliteit was in Nederland inmiddels landelijk voorgeschreven (Bouwbesluit vanaf 1992). Dit minimum was in de jaren ervoor vaak een maximum geweest. Nu speelden vrije indeelbaarheid in verband met een toename van andere woonvormen (wonen en werken, meer-generatie-wonen, groepswoningen) een grotere rol. Het proces van de straat tot aan de woning vroeg nu om een compacte maar luxe oplossing. Vooral de entree kreeg nu extra ruimte. Zowel bij kleinere projecten als bij grote woongebouwen werd hier zeer zorgvuldig mee omgegaan. De wens van de steden om bovenmodale inkomensgroepen de stad in te trekken, reflecteerde hierin.

Een grote stap in de richting van de vrijheid van keuze zetten de *solids*, die geen woon- of werkruimtes meer uitwijzen, maar ruimtes die voor beide functies ingericht kunnen worden.⁸⁶⁵ Een solid is een gebouw dat volledig neutraal gebouwd wordt met betrekking tot gebruik van de ruimte. Dit is voor een projectontwikkelaar zeer interessant. De gebouwen worden casco opgeleverd en tonen een zeer neutrale gevel. Bij een solid zijn de functies uitwisselbaar. De neutrale gevel is een (logisch) antwoord op de neutraliteit van de plattegronden. De solids sluiten een eeuw woningbouw in Nederland af en leiden de eenentwintigste eeuw in. Een solid in Amsterdam is in het jaar 2010 opgeleverd aan de Constantijn Huygensstraat in Amsterdam door architect Tony Fretton (geb. 1945). Ook het in hoofdstuk 6 beschreven project Piazza Ceramique in Maastricht valt onder deze groep.

AFBEELDING 7.51 Impressietekening van de gevel van de solid aan de Constantijn Huygensstraat in Amsterdam door architect Tony Fretton.

AFBEELDING 7.52 De plattegronden van de solid zijn vrij voor de invulling door de gebruiker.

Het project Blok 4 in Amsterdam van architect Kees Kaan is een kleinschalig project dat aan het einde van de twintigste eeuw liet zien hoe overgangen naar de private woning al bij de entree op een compacte manier opgelost kunnen worden. Daarbij werd de traditie bijna ongemerkt ingebracht: de begane grondwoning heeft haar eigen ingang aan de stoep met een klein halletje achter de voordeur. Voor de drie bovenverdiepingen met in het totaal zes woningen is achter twee gesloten entreedeuuren een grote hal geïntroduceerd en vanuit deze hal gaat de bewoner naar zijn appartement. De hal herinnert aan de nog relatief publieke hal van het Nederlandse woonhuis in de zeventiende eeuw; echter voor zes wooneenheden gedacht, biedt ze nu een private sfeer voor de bewoners. Op een klein oppervlak is hier een oud thema geherinterpreteerd.

865

Onder initiatiefnemer Frank Bijdendijk, oud-directeur van woningbouwcorporatie Stadgenoot, werd de solid als een interessante mogelijkheid voor het wonen of werken met vrije indelingskeuze gezien. Inmiddels zijn de eerste solids gebouwd en kan een evaluatie erop worden losgelaten. Zie ook het artikel van Jeroen Mensink, Solids: radicale innovatie, in: www.archined.nl/2013/09/solids-radical-innovatie.

AFBEELDING 7.53 Blok 4 in Amsterdam, 1994-98 van Claus & Kaan architecten.

AFBEELDING 7.54 De gevel van Blok 4 in Amsterdam van Claus & Kaan architecten.

Heel anders interpreteerden de architecten MVRDV van het woongebouw Silodam in Amsterdam de behoefte aan vrijheid in keuze, door een grootschalig woongebouw in de stad te bouwen dat een additie van verschillende ontsluitingsmogelijkheden en woningplattegronden was. De kade fungeerde hier als een drempel tussen land en water, als een overgang naar het private wonen. De gevel zelf bood ruimte voor ontsluitingstrappen, interne galerijen, loggia's, maar ook wonen direct achter het scherm. Het project liet aan het einde van een eeuw die getekend was door heel veel vernieuwing in de woningbouw, de hoeveelheid aan mogelijkheden in een gebouw zien.

Het gebouw staat symbool voor de individualistische en op de eigen ontplooiing georiënteerde maatschappij en sluit daarmee een eeuw af die in de woningbouw begon met de vraag naar woongebouwen voor de arbeidende klasse die naar de stad kwam. Nu zijn het de bovenmodale inkomens in een zeer diverse samenleving die naar de stad getrokken worden (voor afbeelding zie paragraaf 5.3.13).

7.6 Van privaat naar onbestemd wonen in de stad – een conclusie

Cultuurmaatschappelijke veranderingen hebben het private wonen gestuurd en architecten reageerden op deze veranderingen met andere indelingen in plattegronden, en andere gevels. Aan de hand van de belangrijkste historische momenten werd beschreven hoe deze verandering door de eeuwen heen verliep. Dit was nodig om uiteindelijk op de twintigste eeuw te kunnen focussen. De toenemende gêne en hygiëne in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft de indeling van de plattegrond en de gevel zichtbaar veranderd. Het groeiende zelfbewustzijn van de arbeidersklasse in de jaren tot aan de Tweede Wereldoorlog zorgde ervoor dat hun woningen na de Tweede Wereldoorlog werkelijk zichtbaar groter en gedifferentieerder werden. De daarop groeiende welvaart en de emancipatie van de bevolking en het zich losmaken van oude vastgeroeste structuren in de jaren zestig en zeventig was een bevrijding van de klassenmaatschappij en haar normen. Daarvoor in de plaats kwam een maatschappij die gebaseerd was op opleiding en persoonlijke ontwikkeling. De ommezwaai naar minder vertrouwen in de voortdurende welvaarts-groei in de jaren tachtig tot aan een wereld waarin iedereen zijn individuele vrijheid wil ontplooiën, waren allemaal stappen in de

geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw die hun weerspiegeling ook in de architectuur van het woongebouw hebben laten zien. Het begrip privaatheid en de daarbij horende connotaties zoals schaamte, iets verbergen, een thuis inrichten en de wereld ontvluchten, hebben vandaag de dag een andere invulling gekregen. De burger wil vandaag vooral vrij zijn en een eigen woonidee kunnen ontwikkelen. Privaat wonen is meer de eigen verantwoordelijkheid nemen en zelf bepalen. Aan het einde van de twintigste eeuw stonden daarom projecten als de solids of projecten die de enorme variatie en keuzemogelijkheden lieten zien. Het resultaat was gebaseerd op de materiële waarden waaraan decennialang gewerkt werd.

Aan het begin van dit hoofdstuk werd de vraag gesteld of wij de privaatheid van het wonen in de gevel uit bepaalde tekens af kunnen lezen en zo ja, hoe dan? De historische momenten hebben laten zien dat het private wonen zich ontwikkeld heeft, van een niet bewust kennen van het private, tot het scheiden van private en publieke handelingen in huis, tot het zich verbergen voor de buitenwereld. Vanuit deze cocon heeft het private wonen een ontwikkeling doorgemaakt, tot een comfortabel en uiteindelijk vandaag de dag vrij en zelfbestemd wonen. De door de maatschappij leesbare codes voor het private wonen waren bij het traditionele woonhuis zeer eenvoudig: het stoepje, de deel deur, de luiken, de hal, de entree deur of deuren met een vestibule. Deze duidelijkheid is bij het woongebouw tegenwoordig verdwenen. De architect kan op de diversiteit van het wonen, de vrije indeelbaarheid van plattgronden en de uiteenlopende behoeften van bewoners alleen door een breed scala aan mogelijkheden of vrijheden in de indeling reageren. Hierdoor worden plattgrond en gevel onbestemder.

Is de privaatheid van het wonen die zich over meer dan een eeuw ontwikkeld heeft, niet meer voelbaar in het stedelijke wonen vandaag en wordt het in de gevel niet meer gereflecteerd? Privaatheid vraagt nog steeds om een duidelijke scheiding tussen publieke ruimte en de eigen woning. De architectonische middelen zijn buiten nauwelijks nog zichtbaar en woongebouwen in de stedelijke omgeving worden anoniemer vormgegeven, omdat binnenshuis vaak veel meer mogelijk moet zijn dan een eeuw geleden. Dit geldt niet voor de beschermde delen van de stad, daar waar de woonfunctie de overhand heeft boven het anonieme stedelijke en vrij indeelbare gebouw.

MIDDEL	FILTER TUSSEN PUBLIEK EN PRIVAAT	GEZICHT/MASKER
Deel deur	verbindend of scheidend	articulatie
Vestibule	interne scheiding	interne ontvangstruimte
Bay-window	verbindend	markeert, articuleert, ritme
Gordijn	scheidend	toont privacy
Binnenluik	scheidend	toont privacy
Draperie	intern	interne articulatie
Schuif deur	verbindend of scheidend intern	toont interne flexibiliteit

TABEL 7.2 Architectonische middelen in of achter de gevel

8 Gezicht, masker en filter – tien casestudies

8.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de architectonische middelen onderzocht die zijn toegepast bij tien woongebouwen met naar het publiek gerichte gevels. Dit wordt aan de hand van de methode gedaan zoals beschreven in paragraaf 2.2. Als het woongebouw onderdeel is van een gesloten bouwblok, dan adresseert één gevel het publieke gebied. Dit betekent dat bij enkele projecten één gevel, maar bij andere projecten ook nog een tweede (of zelfs derde) gevel geanalyseerd wordt, als het woongebouw van twee of meer zijden vanaf het publieke zichtbaar is. De tien woongebouwen zijn in hoofdstuk 5 *Het woongebouw* al in hun historisch kader geplaatst. De analysemethode zal hier kort samengevat worden. Vervolgens worden de criteria voor de keuze van de projecten beschreven.

De metaforen *gezicht* en *filter* spelen bij het onderzoek de hoofdrol. In de tekeningen lijkt er een scheiding tussen gezicht en filter aanwezig te zijn, maar in de praktijk lopen deze thema's door elkaar heen. Eerst worden analysetekeningen getoond die metaforisch de delen van een gezicht oppakken zoals de hoofdvorm, het zijprofiel, de openingen, zichtbare delen zoals constructie, tot articulatie bijdragende delen zoals decoratie, en delen die inspringen of vooruitsteken en daardoor visueel de aandacht zouden kunnen trekken. Daarna laat een isometrie de gevel met diepte zien. Hier wordt duidelijk dat verschillende onderdelen ook als (sociaal) filter tussen straat en entree ingezet zijn. Ten slotte laat een fragmenttekening de weg van stoep tot voordeur van de woning zien; soms is een groot deel van deze weg van buiten zichtbaar, soms gebeurt het meeste achter het scherm van de gevel.

De analyse is, naast het feit dat ze terug te leiden is tot het *gezicht* en de *filter*, ook opgebouwd vanuit de twee thema's *bouwopgave* en *bouwworm*.⁸⁶⁶ De bouwopgave in zijn maatschappelijke context wordt aan het begin van iedere case beschreven, de bouwworm omvat alle architectonische middelen die tot het gebouw en zijn leesbaarheid bijdragen, van hoofdvorm tot aan details, horizontale of verticale delen die accenten vormen, en openingen. De visuele waarneming van de gebouwde omgeving, waarin duidelijk gemaakt wordt dat een waarnemer makkelijk herkenbare hoofdvormen, ritmerende elementen, verbindende of scheidende horizontale of verticale lijnen onbewust sneller selecteert dan andere vormen of delen, is een leeskader voor de analyse en de evaluatie.⁸⁶⁷

De analyse maakt een vergelijking mogelijk tussen verschillende woongebouwen in het tijdsverloop van een eeuw. Voor de informatie over het project werd archiefmateriaal of plandocumentatie uit literatuur (vooral bij de oudere cases), of plandocumentatie van het betreffende architectenbureau (bij de jongere cases) gebruikt. Bovendien werd ieder project met een foto zowel in zijn oorspronkelijke als in zijn huidige staat afgebeeld. Als tekentechniek is de reductietekening gebruikt, die aan de hand van

866 Zie voor beschrijving *bouwopgave* en *bouwworm* paragraaf 4.6. Beide begrippen dienen als verzamelbegrip voor de ordening van de analyse.

867 Prak 1973.

enkele reducties verschillende thema's laat zien. De volgende vragen (herhalend uit het hoofdstuk 2.2 *Casestudie als toegepaste onderzoeksmethode*) zijn leidraad voor de analyse:

- 1 Wat is de eerste indruk bij het benaderen van het gebouw?
- 2 Welke architectonische middelen zijn in de gevel ingezet?
- 3 In hoeverre is het gebouw als woongebouw met zijn woningen te herkennen?
- 4 Is er sprake van een gezicht of van een masker?
- 5 Welke architectonische middelen hebben de *sociale filter* bepaald?
- 6 Is de *sociale filter* van publiek naar privaat voor, in, of achter de gevel bepaald?
- 7 Zijn *gezicht*, *masker* en *filter* van de gevel van het *woongebouw* op het gebouw als geheel of op de woning als individuele eenheid gebaseerd?

De reductietekeningen volgen de volgende aspecten

- De hoofdvorm (en secundaire hoofdvormen zoals een portaal of erker)
- Het zijprofiel
- De openingen (voor licht en entree deur)
- Vooruitstekende en terugspringende delen
- De constructieve zichtbare delen (horizontaal en verticaal) en de tot articulatie bijdragende (decoratieve) delen
- Indeling van ramen en deuren (alleen getekend als de indeling aan de articulatie bijgedragen heeft)
- Isometrie
- De weg van stoep tot voordeurwoning (*stoep* is een zeer gebruikelijke term geworden voor *trottoir*, daarom wordt hier altijd de term *stoep* gehanteerd).
- De middelen die vertellen dat er een grens/markering naar een privaat gebied overschreden wordt

De foto's laten de architectonische delen of ruimtes zien die ingezet zijn om een filter tussen straat en entree op te bouwen, en bovendien het materiaal en de kleur van de gevel. De beschrijving van de case begint met een korte uitleg over de keuze van het project. Er volgt een beschrijving van de bouwopgave en vervolgens een op de reductietekening gerichte beschrijving van de bouwvorm. Ieder project vraagt om een interpretatie van de leesbaarheid van de gevel naar het publieke, de leesbaarheid als woongebouw en de leesbaarheid van iedere woning, en bovendien de leesbaarheid als een gezicht of een masker. Met welke middelen is de leesbaarheid van de gevel opgebouwd? In een afsluitende evaluatie wordt gepoogd een antwoord te geven.

8.2 Criteria voor de keuze van de projecten

Het belangrijkste criterium voor de keuze van de projecten was dat ze een voorbeeld van de ontwikkeling van het woongebouw in hun tijd waren. In hoofdstuk 5 werd het Nederlandse woongebouw in zijn historisch kader gezet. Hierdoor konden de stappen van de ontwikkeling belicht worden. De stedelijke omgeving tegen einde van de negentiende eeuw, de groeiende infrastructuur en de relatie van het wonen tot het publieke hebben invloed op de woongebouwen en hun gevels gehad. Dit fenomeen werd in hoofdstuk 6 beschreven. Nieuwe visies over wonen en hygiëne veranderden de stad en het architectonische beeld en deze achtergrond bepaalde de veranderingen in de woonarchitectuur. De stedelijke omgeving dwong ruimtelijk vaak tot beperking en had consequenties voor de overgangen van buiten naar binnen. Technische factoren hebben veel invloed op de draagconstructie, de bouwwijze en de bouwproducten gehad. De introductie van de lift was een technische overwinning en heeft grote invloed op de stapeling van woningen gehad. De lift maakte de bovenste laag vanwege het uitzicht tot een van de meest interessante lagen. De lift en de constructieve mogelijkheden maakten een grotere bouwhoogte toegankelijk. Het mogelijke contact met de stoep, straat en tuin is echter afhankelijk van het aantal verdiepingen en de straat zelf. Bij een drukke verkeersstraat wordt het al gauw onmogelijk vanaf een verdieping met een passant te communiceren. Er is dan alleen visueel contact mogelijk.

De factoren en architectonische middelen die het gevelontwerp door de eeuw heen bepaald hebben, werden duidelijk in de hoofdstukken vijf, zes en zeven. Het zijn vooral cultuurmaatschappelijke, economische en technische factoren die bijgedragen hebben aan veranderingen van de gevel, en het zijn de architectonische middelen en hun ordening die de leesbaarheid van de gevel wel of niet ondersteund hebben.⁸⁶⁸ Enkele overwegingen hebben invloed gehad op de keuze van de tien cases:

De oriëntatie van een gebouw en de mate van opening bepaalt de lichtinval. De gevel is tegelijkertijd ook een klimaatgrens. Bij een gunstige oriëntatie van het gebouw wordt gebruikgemaakt van passieve zonne-energie en wordt bezonning een warmtebron.⁸⁶⁹ De noordgevel van de woning heeft geen direct zonlicht en is over het algemeen geslotener; de oost-, zuid- en westkant daarentegen zijn opener. Hoe architecten en stedenbouwkundigen over woongebouwen en hun oriëntatie dachten, is in de loop van de twintigste eeuw veranderd. Het openen van het gesloten bouwblok heeft een grote rol in de oriëntatie en bezonning van de woningen gespeeld. Bewoners en architecten gingen in verschillende tijden heel anders met de oriëntatie om. Het was daarom niet zinvol de oriëntatie van de gevels als een keuzecriterium te laten gelden. Het ging bij dit onderzoek juist om verschillende ideeën ten opzichte van de oriëntatie.

868 Cultuurmaatschappelijke factoren zijn vooral in de verandering van de visies over het wonen te vinden, zowel het woongedrag en het gebruik, verbeterde hygiëne en gezondheid en toenemende behoefte aan privacy. Economische factoren zijn bijvoorbeeld het beperkte budget en tegelijkertijd de woningnood die tot normalisatie in de woningbouw geleid hebben. Technische factoren kunnen nieuwe bouwproductiemethodes zijn die de gevel beïnvloed hebben. Architectonische middelen en hun ordening kunnen eraan bijdragen dat een gevel beter gelezen kan worden door de beschouwer. Het is juist de architectonische inzet van ruimte en materiaal die maakt dat een gebouw leesbaar wordt, samengevat onder de begrippen bouwopgave en bouwvorm.

869 Een gevel die op het zuiden is georiënteerd, laat in de zomer zonnearmte direct binnen, maar dit leidt snel tot oververhitting en er zijn extra zonnepanelen nodig. Bij een oost/west-oriëntatie van woningen kan juist in het voor- en najaar gebruikgemaakt worden van passieve zonne-energie. Bovendien heeft het woongebouw aan twee zijden zoninstraling. Dit zorgt voor een aangename lichtfeer in de kamers en op buitenruimtes zoals een loggia of een balkon.

De ontsluiting wordt bepaald door de manier van schakelen of stapelen van de woningen. Geschakelde woonhuizen hebben een directe ontsluiting, een entree deur op maaiveldniveau. Heel anders is de ontsluiting bij gestapelde woningen. Hier ontstaat vaak een complex proces, van gebouwentree tot de voordeur van de woning. In de voorafgaande hoofdstukken werd duidelijk dat de acceptatie van het collectieve trappenhuis als een nieuw ontsluitingstype een tijd duurde. Verschillende alternatieve ontsluitingsmogelijkheden voor gestapelde woningen ontstonden. De ontsluiting heeft invloed op het gevelbeeld. Openingen zoals ramen en deuren, maar ook gangen, trappenhuis en galerijen bepalen de verbinding van buiten naar binnen. Galerijontsluiting en collectief trappenhuis kunnen goed zichtbaar in de gevel zijn, de entree deur van de woning treedt meer op de achtergrond. Doel is door de cases ook de variatie van ontsluitingen in beeld te brengen.

De wetgeving van de overheid, soms ingegeven door praktische overwegingen zoals het onderhouden van straten, soms door veiligheid, soms door economische belangen, heeft invloed op het gevelbeeld. Bepalingen over een rooilijn bijvoorbeeld kunnen voor een gevel zonder veel vooruitspringende delen zorgen, bepalingen over verplichte buitenruimte kunnen voor balkons of loggia's zorgen. Energiebesparing kan in kleinere ramen resulteren, regels over een minimale lichttoetreding en ventilatie waarborgen echter wel voldoende opening voor licht en lucht. De wetgeving kan eraan bijgedragen hebben dat een gevel veranderde en een project kan dan een voorbeeld van deze verandering geweest zijn.

Woongebouwen zijn in de stad zeer gebruikelijk. De begane grond is dan vaak met winkels en bedrijven gevuld, en bevindt zich tussen straat en wonen. De verbinding of de afstand naar de woningen, maar ook de representatie, wordt hierdoor een andere. Het is daarom zinvol voor dit onderzoek alleen *monofunctionele woongebouwen* te kiezen en andere functies buiten beschouwing te laten. Hierdoor blijft de studie naar het contact met de straat en naar de representatie, gericht op het wonen.

De criteria voor de keuze van de projecten zijn ontstaan vanuit bovengenoemde overwegingen. De cases dienen een voorbeeldfunctie te hebben gehad of ze lieten de trend van de tijd zien. Dit kan een enkel aspect zijn, zoals het denken over een nieuwe ontsluiting, over een buitenruimte voor iedere woning of over nieuwe wetgeving en haar gevolgen voor de gevel. De meeste projecten werden al in hun tijd gepubliceerd, waardoor ze onder architecten bekend waren en ook daardoor een voorbeeldfunctie hadden. Alle casestudies zijn in Nederland en in de bestaande stedelijke omgeving of in stedelijke uitbreidingen gebouwd. Ze representeren vernieuwende ontwerpen in de ontwikkeling van het woongebouw. Hieronder zijn de criteria samengevat.

Nederland: Het klimaat en de cultuurmaatschappelijke omgeving zijn zeer bepalend voor het ontwerp van de gevel. Voor het analyseren van projecten is de keuze voor één land noodzakelijk. Nederland heeft een rijke woningbouwtraditie en is hierin in de laatste eeuw voorbeeld geweest voor andere landen. Het is een klein land waar woningen vaak op grote schaal in hoge dichtheid gebouwd werden. Het onderzoek zal zich daarom concentreren op de ontwikkeling van het woongebouw in Nederland.

Stedelijk wonen: Het wonen in de stedelijke context of in stedelijke uitbreidingsgebieden dwingt tot andere keuzes dan het wonen in landelijke gebieden. In de stad is de confrontatie met de omgevende bebouwing het meest intensief. De stad is ook de plaats waar in de negentiende en twintigste eeuw nieuwe woongebouwen ontstonden. Een woongebouw zal zich hier anders presenteren, kan een stedelijke wand vormen of een markant punt in de omgeving zijn. Een belangrijk uitgangspunt voor het onderzoek is geweest dat het wonen in de stad op dit moment een actueel onderwerp van discussie is.

Oriëntatie: De oriëntatie heeft consequenties voor de openingen en hun maatvoering, en voor de buitenruimte. Echter: voor het vergelijken van woningbouwprojecten uit de hele twintigste eeuw gaat de voorkeur uit naar projecten die mijlpalen waren binnen de woningbouw.

Woonfunctie: Om een zo zuiver mogelijke indruk over waardevoorstellingen en tendensen van het woongebouw te ontwikkelen, is het niet zinvol om woon-werkgebouwen in de casestudies op te nemen. Werkruimte of winkelruimte op de begane grond worden nagenoeg uitgesloten. Kantoorruimte in een van de woningen (bijvoorbeeld een kantoor voor een conciërge) is niet uitgesloten als blijkt dat het kantoor of de woning voor beide doeleinden geschikt is geweest.

Stapeling: De dure en schaarse grond in de stad leidde al snel tot stapeling van woningen. De geschiedenis laat zien dat in steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, naast het traditionele grachtenpand met werkruimte in het voorhuis, al in de zeventiende eeuw bovenwoningen zeer gebruikelijk waren. De ontwikkeling van het wonen in de stad van het individuele woonhuis tot de etagewoning is een ontwikkeling van gestapelde woningbouw. Daarom zullen door de hele eeuw heen gestapelde woningen met elkaar vergeleken worden. Aangezien het ontsluitingsprincipe van gestapelde woningen zich juist nog moest ontwikkelen en gedeeltelijk afhankelijk was van waardevoorstellingen, zal de focus niet op maar één type ontsluiting gelegd worden. Zowel horizontale als verticale ontsluitingstypen zijn mogelijk en bieden juist verschillende perspectieven binnen de gelaagdheid van een gevel.

Voorbeeldfunctie: Om de tendensen in het ontwerp, opvattingen en het gebruik van eventueel nieuwe tekens voor gezicht of filter van de gevel van een woongebouw in beeld te kunnen brengen, is het belangrijk dat het project veel belangstelling onder vakmensen heeft gehad, gebouwd werd door een architect die vernieuwende ideeën inbracht, of duidelijk een mijlpaal of zelfs keerpunt binnen de architectuur is geweest. Het is daarom een pré als het project in zijn tijd al gepubliceerd werd of op een andere manier bekend werd bij architecten, bijvoorbeeld door een tentoonstelling. Het project introduceerde een nieuw idee, zoals een nieuwe filosofie over wonen of de wijk, over publiek of privaat en zijn sociale filter, over representatie of over bouwmethodes. Per project zal toegelicht worden waarin de voorbeeldfunctie binnen de woningbouw van de laatste eeuw lag.

De gekozen projecten

- 1 **1914 – Haagse Portiekwoningen Copernicuslaan, Den Haag, architect onbekend**
Dit is een voorbeeld van de introductie van een nieuwe ontsluiting van de bovenverdiepingen. Het gebouw aan de Copernicuslaan 13 is gepubliceerd in 1915 en later in het boek van Bakker-Schut nog een keer. Het is deels nog in de oorspronkelijke staat.
- 2 **1911-15 – Woningen in de Indische Buurt, Amsterdam, architect Hendrik Petrus Berlage (1856-1934)**
Het project laat een ontsluiting via een collectief trappenhuis zien zonder de beganegrondwoningen via een eigen voordeur te ontsluiten. Het blok laat de koers zien voor grootschaliger woningbouw: het inzetten van een collectief trappenhuis en ornamentale beperking tot essentiële onderdelen. Bijzonder is de articulatie van het trappenhuis. De blokken zijn gerenoveerd.
- 3 **1918-22 – Justus van Effencomplex, Rotterdam, architect Michiel Brinkman (1873-1925)**
Het project introduceerde de galerij-ontsluiting in Nederland, hier zelfs gedacht als een straat. Er waren goederenliften aanwezig. Alhoewel het nog jaren zou duren voordat in Nederland op grote schaal met galerijen ontsloten werd, was het een duidelijk moment van vernieuwing. Het complex is inmiddels al twee keer gerenoveerd en woningen zijn tot grotere woningen samengevoegd.

- 4 **1925–26 – Etagehuis Oldenhoeck, Amsterdam, architect Philip Anne Warners (1888-1952)**
Hier gaat het voor het eerst, zoals ook bij andere projecten van Warners, om het appartement voor de beter gestelde bewoner. Dit heeft zijn invloed gehad op de entree en de hal, de plattegronden zijn groter, de gevel is minder op herhaling gebaseerd. Hier had een woongebouw voor het eerst een kleine parkeergarage en een kleine personenlift.

- 5 **1932–34 – Bergpolderflat, Rotterdam, architect Willem van Tijen (1894-1974)**
Dit is het eerste woongebouw in Nederland dat met een staalconstructie ontworpen is, met een galerij als ontsluitingstype. Een functionalistisch gebouw in een zeer traditionele opgezette wijk met blokverkaveling. Het gebouw laat het nieuwe functionalistische gedachtegoed van de jaren dertig zien. Het werd meermaals gepubliceerd en was zeer bekend. Er waren positieve, maar ook negatieve reacties op het gebouw. Inmiddels is het gebouw gerenoveerd.

- 6 **1955-58 – Galerijwoningen Pendrecht IV, Rotterdam, architecten Jos de Jonge (1887-1965) en Leo de Jonge (1919-2009)**
Dit is een typische naoorlogse galerijflat uit de tijd net na de Tweede Wereldoorlog. Het is gebouwd met in het werk gestorte betonvloeren en betongalerijen. Het project liet de eenvoud van de functionalistische benadering na de Tweede Wereldoorlog zien. Inmiddels is het gerenoveerd.

- 7 **1962-68 – Etagewoningbouw Het Breed, Amsterdam, architect Frans van Gool (1922-2015)**
In Het Breed is ondanks de stapeling in vijf verdiepingen een gelaagdheid in de gevel op te merken die bijdraagt aan een geleidelijke overgang tussen buiten en binnen. Het project laat een efficiënt ontsluitingssysteem met goed bedachte ontsluitingsgalerijen en extra ruimte voor de voordeur zien. De benadering van de additie van een grote hoeveelheid woningen werd in de gevel gearticuleerd door een laag van voor de gevel gezette kolommen die een sluier voor alle ruimtes legt. Het project is gerenoveerd.

- 8 **1969–76 – Woningen Molenvliet, Papendrecht, architect Frans van der Werf (1937), Werkgroep Kokon**
De wijk Molenvliet is opgezet en ontwikkeld volgens het SAR-principe dat een flexibele indeling mogelijk maakt. Bij de 435 woningen van de Werkgroep Kokon Architecten was er mogelijkheid tot inspraak voor de bewoners. Bij de bouw stond alleen het casco vast en daarbinnen was het mogelijk zelf de plattegrond van de woning te bepalen. Voor de gevel waren er enkele keuzemogelijkheden, in kleuren en invulling van de panelen. Het project is inmiddels gerenoveerd.

- 9 **1978–82 – Woningen Haarlemmer Houttuinen, Amsterdam, architect Herman Hertzberger (1932)**
Kleinschaligheid en ontmoeting waren belangrijke thema's in het werk van Herman Hertzberger. Private buitenruimte is direct naast de woonstraat georganiseerd, waardoor overgangen van de woonstraat naar het private wonen in elkaar overlopen. Toegangstrappen en bordessen tot een bovenverdieping met woning zijn tevens onderdeel van de buitenruimte.

- 10 **1994–98 – Woonblokken De Landtong, Rotterdam, architect Frits van Dongen (1946), architecten CIE**
Thema van de woningbouw in de jaren negentig was de formele en sobere architectuur. Parkeren in de stad vereiste vaak een parkeergarage. Als laatste project halverwege de jaren negentig is dit project gekozen omdat hier het wonen in de stad inzichtelijk gemaakt is, ook voor de middenklasse. Parkeren is nu een belangrijk issue geworden. Het sluit een ontwikkeling van een eeuw gestapelde woningbouw af.

Analyse van de gevel

Doel van de analyse is om de gevel op een andere manier leesbaar te maken en te interpreteren. Hiervoor worden de delen en ruimtes die tot het *gezicht*, *masker* en (*sociaal*) *filter* bijgedragen hebben op een geabstraheerd en gereduceerd niveau in beeld gebracht. Daardoor kan de lezer de gebruikte architectonische middelen beter begrijpen. In de reductietekeningen en foto's komen de belangrijkste bestanddelen voor het *gezicht* en de *sociale filter* apart aan bod. De *Gestaltwetten* die Niels Prak beschreef kunnen vervolgens helpen te begrijpen hoe en met welke middelen de architect het effect van de waarneming teweegbracht. Dit kan gebeuren door een makkelijk waarneembare hoofdvorm, door repetitie van herkenbare vormen, door continuïteit, door ritme, horizontale of verticale geleidingen, en bijzondere articulaties.⁸⁷⁰ Ook materiaalwissel, een hoogteverschil of diepte in een gevel kan belangrijk zijn, met name voor de sociale filter en het proces van het binnengaan. Aan de hand van tekeningen en foto's en met de Gestaltwetten worden de tekeningen beschreven en geëvalueerd. In de conclusie wordt vervolgens teruggekeken op de in de voorafgaande hoofdstukken opgebouwde kennis.

Schaal van de analysetekeningen: De analysetekeningen zijn op schaal 1:400 getekend (tenzij anders aangegeven). De case Justus van Effen is verkleind tot 1:550 en de laatste case is verkleind tot 1:500. De situatietekeningen hebben een schaal van 1:2000 (tenzij anders aangegeven), Noord is boven.

870

In hoofdstuk 2 wordt de methode van dit onderzoek toegelicht en in 2.2 de analysemethode. De visuele waarneming van de gebouwde omgeving en de studie hierover van Niels Prak worden hier uitgelegd. De reductietekeningen brengen de hoofdbestanddelen van het gezicht van de gevel in beeld en deze kunnen vervolgens beoordeeld worden met behulp van de Gestaltwetten van Niels Prak.

8.3 Casestudies

8.3.1 1914 – Haagse Portiekwoningen Copernicuslaan, Den Haag

Architect onbekend

Motivatie keuze project

Deze case is de eerste in een reeks van tien, en is gekozen omdat hier een nieuw type ontsluiting van een woongebouw werd toegepast, het *Haags portiek*. Het woord *portiek* heeft in de twintigste eeuw de betekenis gekregen van *gemeenschappelijke woningentree*.⁸⁷¹ De vakwereld was zeer positief over het Haags portiek. Het was een buiten de woningen gelegen gemeenschappelijk open entreegebied met een trap tot de eerste verdieping. Hier lagen de entreedeuuren voor alle bovenwoningen. De hier als case gekozen woningen aan de Copernicuslaan in Den Haag werden in mei 1915 in het *Bouwkundig Weekblad* als voorbeeld van Haagse portieken voorgesteld. Zij moeten rond 1913/14 gebouwd zijn.⁸⁷² Daarmee vielen deze woongebouwen al onder de woningwet en de Haagse Bouwverordening van 1906 waarin uitbouwen in de binnenhoven van de woonblokken niet meer toegestaan waren. Men ging daarom over tot bredere woningen met twee beuken. De woningen aan de Copernicuslaan waren niet de eerste Haagse Portieken, maar ze behoorden tot de groep waarin ook de woningen op de begane grond onderdeel vormden van de gemeenschappelijke toegang. Bijzonder was bij dit portiek dat er twee trappen naar de bovenverdieping leidden, waardoor de linker- en de rechterhelft onafhankelijk van elkaar konden functioneren. Naast de twee steektrappen was er ruimte voor de toegang naar de twee begane-grond-woningen. Hierdoor waren alle entrees rondom een gemeenschappelijke toegang georganiseerd. Het trappenhuis was hier een zichtbaar centraal accent in de gevel. De organisatie van de toegangen vroeg om een zekere diepte en breedte om de twee buitentrappen binnen de rooilijn onder te kunnen brengen. Een duidelijk zichtbare overgang van de stoep via de trappen naar de balkonachtige voorruimte op de eerste verdieping, en naar de voorruimte op de begane grond voor de entreedeuuren is het resultaat. De gebouwen staan er nog, er zijn echter kleine aanpassingen en renovaties op uitgevoerd. In totaal zijn er zeven Haagse portieken van hetzelfde type naast elkaar gebouwd, in twee groepen. Een van de zeven portieken geeft toegang tot maar drie woningen in plaats van zes ; er zijn twee deuren op de eerste verdieping in plaats van vier.

De architect in zijn tijd

De architect van deze huizen is niet bekend; vermoedelijk heeft hier een lokale of onbekende architect gebouwd. De grondeigenaar was de Haagse bouwondernemer Adriaan Goekoop (1859-1914) die in grond handelde. Mogelijk heeft zijn bouwgrondmaatschappij samen met een architect en aannemer het plan ontwikkeld. Het bekende principe van een begane-grond-woning met een bovenwoning,

871 Hoekstra 2009, 151. Zie ook 5.3. Oorspronkelijk was met portiek ook portaal bedoeld, een boog voor een doorgang of een scheiding tussen trap en gang.

872 *Bouwkundig Weekblad*, 22 mei 1915, over portiekwoningen, 25-27, in de uitgave van Bakker-Schut over de volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1939 op pagina 92 staat dat ze in 1923 gesticht zijn, maar toen waren ze al lang met foto gepubliceerd.

waarbij iedere woning haar eigen voordeur op maaiveldniveau had, werd ook in deze wijk al deels toegepast. Toch kunnen wij in de wijk ook veel Haagse portieken vinden die ieder weer een eigen vorm hebben.

De opdracht

Over de opdracht zijn geen gegevens bekend.

De locatie

De Copernicuslaan ligt in het huidige stadsdeel Segbroek, in het Valkenboskwartier, een wijk die vanaf 1903 als uitbreiding van de stad in het westen tot stand kwam en bewoond werd door beter betaalde arbeiders en middenstand. Ook enkele fabrieken werden hier in die tijd gevestigd. De wijk werd hoogstwaarschijnlijk verkaveld naar een ontwerp van de stadsarchitect, sinds 1891 directeur van de Haagse Dienst Gemeentewerken, Isaac Anne Lindo (1848-1941) in samenwerking met Adriaan Goekoop. De bouwblokken zijn in de hele wijk zeer smal en lang. Hierdoor ontstonden ondiepe kavels en lange gevelwanden. De Copernicuslaan heeft op zijn noordoostelijk deel een brede middenstrook en de bouwhoogte is relatief laag vergeleken bij de breedte van de straat; het dorps karakter van Den Haag wordt hierdoor benadrukt. In deze tussenzone werden al meteen na de oplevering van de bouwblokken bomen geplant. De hier beschreven woningen liggen aan de noordzijde van de straat, ze hebben een straatgevel die zuidoost is georiënteerd en een tuingevel op het noordwesten.

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd in den Haag, zoals ook in andere grote steden, de nood om een betaalbare woning te vinden steeds groter. Volkshuisvesting werd toen nog niet vanuit de overheid geregeld. Er waren nog maar weinig bouwverordeningen, wel *Algemeene Politieverordeningen* waarin onder andere regels werden gesteld over stratenplannen en woningen. Vaak woonden armen in een opgesplitst pand of in een klein huisje op een van de binnenterreinen, vaak hofjes die door speculanten of liefdadigheidsverenigingen gebouwd werden. Speculanten bouwden daarnaast vooral gestapelde woningen. Tegen het einde van de negentiende eeuw werden al stenen buitentrappen binnen de rooilijn toegepast, naar de kelder en ook naar de verhoogde begane grond. In de *Algemeene Politieverordening* van 1892 werd opgenomen dat alle woningen uitsluitend aan de straat mochten worden gebouwd en dus een voordeur aan de straat moesten hebben. Zo kwam men op het idee van de buitentrap waaraan de entreeuren op de eerste verdieping gesitueerd waren, en zo ontwikkelde zich het Haags portiek.⁸⁷³ Het portiek aan de Copernicuslaan integreert alle entrees.

De *Algemeene Politieverordening* van 1892 en de Haagse bouwverordening van 1906 zorgden in de jaren 1892-1933 ervoor dat het Haags portiek in Den Haag veel werd gebouwd. Bovendien bleven met deze manier van ontsluiten de extra bouwkosten beperkt.⁸⁷⁴

873 Oorschot 2014, 95, 169, 170.

874 *Bouwkundig Weekblad*, 22 mei 1915, over portiekwoningen, 25-27.

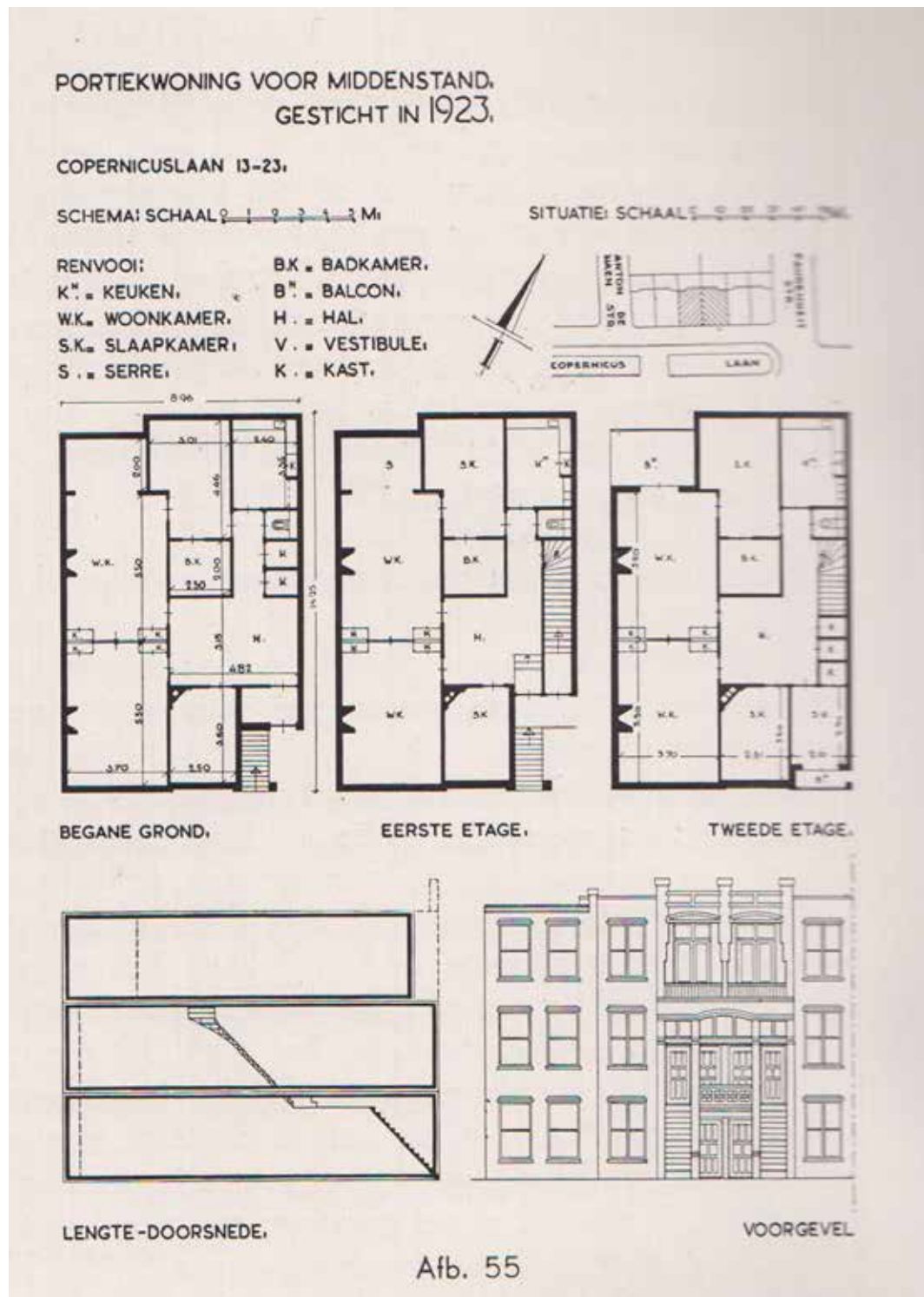
Het ontwerp en het ontwerpproces

Over het ontwerp en het proces zijn geen gegevens bekend.

Situatie

AFBEELDING 8.1 Situatie 1:2000

AFBEELDING 8.2 Tekening van een portiekwoning voor de middenstand aan de Copernicuslaan 13-23 in Den Haag.

De plattegronden laten drie boven elkaar gestapelde woningen zien. De begane grond heeft een tuin, de woning op de eerste verdieping een serre en die op de tweede verdieping een balkon. De woningen beslaan twee stamijnen en zijn ruim van opzet. Vanuit een hal worden zowel een kamer-en-suite als ook twee slaapkamers en een keuken ontsloten. Op iedere verdieping is intern een kleine voorzone voor deze hal, of een eerste kleine hal (beganegrond) of enkele treden (eerste verdieping) of de interne trap naar de tweede verdieping. Hierdoor wordt de hal tot een private ontvangstruimte achter de voordeur. Om de gehele ontsluiting compact te houden zijn de twee streektrappen van het portiek kort, ze overbruggen niet helemaal de verdiepingshoogte. De laatste drie treden tot de eerste etage worden in de woning genomen. Door de tweede steektrap kunnen de drie boven elkaar gestapelde woningen als eenheid bestaan, ook zonder het tweede pand.

Het gebouw in zijn omgeving vroeger en nu

AFBEELDING 8.3 De Copernicuslaan na de voltooiing in 1914 en na de beplanting, vermoedelijk in 1915. De middenberm is hier net beplant.

AFBEELDING 8.4 Copernicuslaan 1915. In het midden van de foto is een portiek voor zes woningen te zien. Links ernaast een portiek voor drie woningen.

AFBEELDING 8.5 Copernicuslaan tegenwoordig.

De naar de straat gerichte gevel

De gepubliceerde documenten laten geen winkels zien, echter is op de foto's uit 1915 een winkel op de hoek te herkennen. De analysegeveltekeningen geven het oorspronkelijke idee van drie portieken naast elkaar weer. Gekozen is voor het afbeelden van drie portieken omdat ze één geheel vormen. Ze zijn in de gevel niet identiek; naar de dakrand toe bij het middelste gebouw is het middelste portiek anders vormgegeven. Terwijl het rechter en linker met twee timpaanachtige driehoeken afsluiten, sluit het middelste portiek met een horizontale dakrand, die op een kroonlijst lijkt, af. Hierdoor wordt hiërarchie opgebouwd. Bekende architectonische vormen komen hier in een andere uitvoering terug. De articulatie van de portieken is uitgevoerd in baksteen en hardsteen of een op hardsteen lijkende betonvorm zoals bij de lateinen. Van de drie portieken met ieder zes woningen hebben de buitenste drie rechts en links een erker op de eerste verdieping en een balkon op de tweede verdieping, de hoek werd 45 graden afgeschuind.

De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

In de reductie tot de hoofdvorm is niet alleen de contour van het gebouw meegenomen, maar ook de hoofdvorm van het portiek. Articulerende details en materiaalverschil zijn hier niet zichtbaar. Op het eerste gezicht vallen de drie portieken op, met hun hogere dak-beëindiging en de uitkragende dakrand van het lagere gedeelte. Het zijn duidelijke verticale elementen die de lange straatwand in aparte segmenten verdelen. De hoofdvorm maakt de drie ingangen herkenbaar.

Het zijprofiel

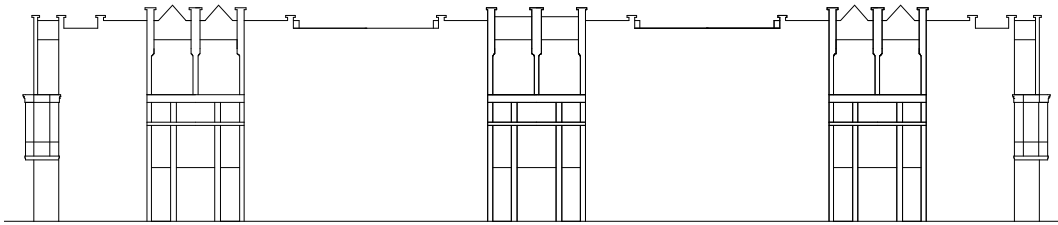
In het zijprofiel is de diepte van het portiek weergegeven. Het portiekmetselwerk staat in de rooilijn, maar het travee ernaast springt iets terug. Hierdoor wordt het portiek extra gearticuleerd. De bovenwoningen op de tweede verdieping hebben een ondiep balkon die onderdeel vormt van het gearticuleerde middendeel. De waarneming van de entreepartij wordt door de diepte van de ingang en het erboven liggende balkon nog versterkt.

Openingen

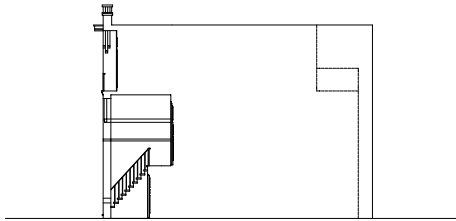
De raamopeningen hebben twee verschillende maten, direct naast het portiek zijn de ramen iets breder, dan volgen vier gelijke iets smallere ramen. De onderlinge afstand is niet gelijk. De openingen rechts en links naast het portiek liggen iets dichterbij het portiek, de twee volgende liggen dichterbij elkaar; naar de openingen van de volgende woningen is meer afstand. Hierdoor ontstaat een ritme in de gevelwand. Bovendien wordt benadrukt waar de dragende bouwmuren zitten. De deuropeningen liggen terug (hier grijs aangegeven), het zijn eenvoudige houten deuren met enkele glasgedeeltes, maar zonder ornamentiek.

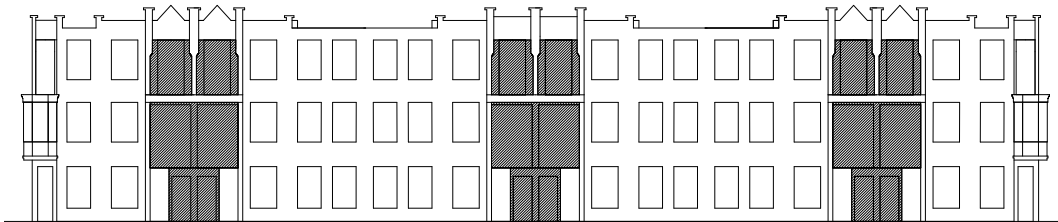
AFBEELDING 8.6 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.7 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.8 Het zijprofiel

AFBEELDING 8.9 Openingen

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

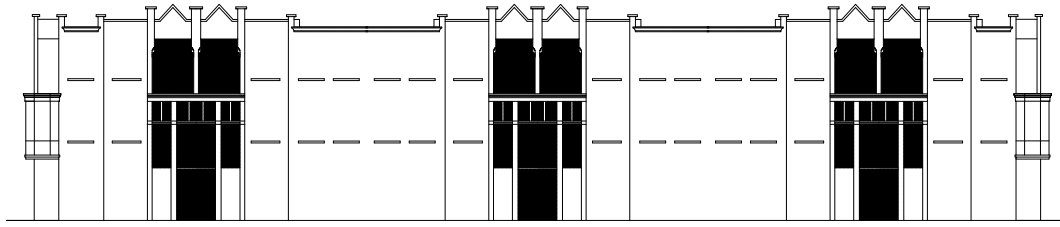
Het portiek wordt vormgegeven door de bakstenen pilasters die over de gehele hoogte doorlopen. Ze ontstaan omdat de vlakken ter weerszijden van het portiek iets terugspringen. Naar de dakrand toe worden de pilasters iets breder en dit versterkt de bekronende afsluiting. De gevelwand ter plaatse van de vier gelijke raamopeningen ligt in de rooilijn, net als het portiek zelf. De waterslagen van de eerste en tweede verdieping en het gedeelte met een lagere dakrand steken als horizontale elementen iets uit de gevel. Hierdoor zal een beschouwer twee gearticuleerde horizontale banden waarnemen die drie portieken tot een geheel verbinden. De dakrand van het lagere deel zorgt voor de verbinding tussen twee naast elkaar gelegen woningen. De hardstenen balk onder het balkon van de tweede verdieping steekt iets uit en sluit het portaal van de ingang horizontaal af. Hij lijkt naar de ouderwetse houten puibalk te verwijzen.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

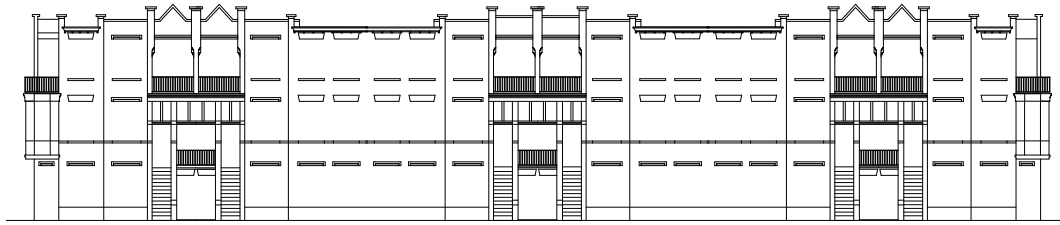
De constructieve elementen zijn tegelijkertijd ook voor een deel de elementen die bijdragen tot de articulatie van de gevel. Het valt op dat er met twee verschillende lateien gewerkt werd. Een op hardsteen lijkende latei en een bakstenen rollaag voor de brede kozijnen en de kozijnen van de begane grond, en een anderhalf meter hoge bakstenen strek voor de acht smalle ramen op de eerste en tweede verdieping. De hardstenen lateien vormen een U die de naast elkaar liggende woningen met elkaar verbindt. De horizontale lijn van de waterslagen op de eerste verdieping wordt middels hardstenen balkjes verder doorgezet (zonder vooruit te springen) en zelfs tot in de kolommen van het portiek. Hierdoor wordt de begane grond extra benadrukt en worden drie Haagse portieken visueel tot een geheel verbonden.

Indeling van de ramen en deuren

De iets bredere kozijnen rondom de ingangen waren oorspronkelijk schuiframen, net zoals de vier naast elkaar liggende smalle kozijnen. Zowel het onderste deel als het bovenste glas-in-lood deel kon geschoven worden. De entree-deuren en de balkondeuren hebben ook glas-in-lood bovenlichten. De entreedoors hebben matglazen vakken zodat men niet in de woning kan kijken. De dubbele schuiframen zijn vermoedelijk toegepast omdat de zes ramen (per gebouw) iets breder zijn. De keuze van de dubbele ramen heeft een visueel effect, het kadert de zich herhalende reeks van schuiframenkozijnen en het portiek in. De wissel van kozijntype ondersteunt het ritme dat in de drie aaneengesloten gebouwen ligt, een ritme waarin het portiek als centraal element de meeste aandacht trekt. De groep van drie keer vier schuifraamkozijnen vormen een homogene vlakte waardoor continuïteit ontstaat. Naast de portieken, die de beschouwer makkelijk waar kan nemen, geeft de homogene vlakte van de gelijke ramen juist een zekere rust.

AFBEELDING 8.10 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.11 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.12 Indeling van de ramen en deuren

De sociale filter

De isometrische projectie van de gevel en de ingang laat de diepte van het portiek zien die ervoor zorgt dat op de begane grond een beschutte voorruimte ontstaat die de bewoner als zijn entreeruimte kan beschouwen, als een hal buiten voor de deur. De twee trappen kaderen deze ruimte in. De twee kolommen naast de trappen en het gemetselde raamwerk bovenop zijn als een poort, ze vertellen dat hier een ander gebied begint. Een buitenstaander mag hier wel verblijven, maar dit gebied is niet meer publiek.

De overgang van stoep (trottoir) tot voordeur kent verschillende stappen. Daarbij is de poort een zeer belangrijke overgang naar een voorruimte voor de entreedeuuren. Een materiaalwissel in de vloer van de voorruimte op de begane grond valt op: van betonstoeptegel wordt hier eerst naar een hardsteendrempel en dan naar terrazzo gewisseld. De recente foto's laten zien dat de bewoner zich de ruimte heeft toegeëigend. De twee bewoners op de begane grond delen de voorruimte. De ruimte is met circa 2,50 x 2,50 meter relatief klein. De twee trappen naar de eerste verdieping zijn een sterke filter van publiek naar privaat. Ook op de eerste verdieping zijn geregeld bloembakken aan te treffen, de bewoners zien deze zone al als een deel van hun eigen privaat gebied.

De overgang van publiek naar privaat op de begane grond en eerste verdieping

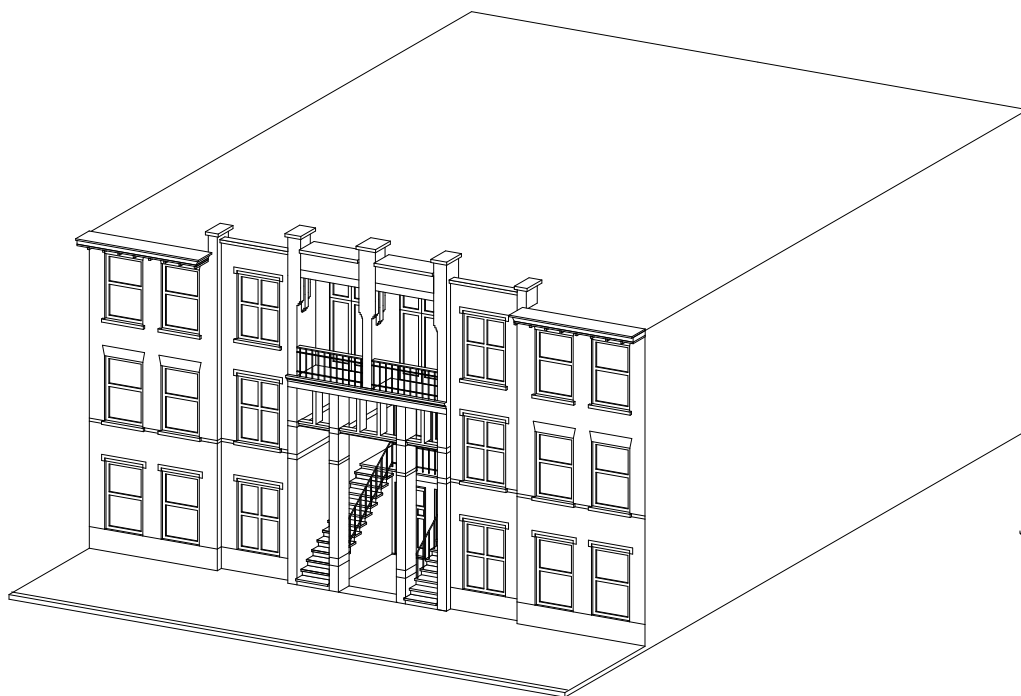
BEGANE GROND

<i>Openbare weg, stoep</i>	<ul style="list-style-type: none"> • hardsteen-rand in bestrating • twee kolommen en twee hardstenen balken als portaal 	<ul style="list-style-type: none"> • terrazzovloer met geararticuleerde rand • beschutting door vloer tweede verdieping 	<ul style="list-style-type: none"> • hardstenen dorpel • deurkozijn • verlichting 	• entree	• halletje	• hal
Buiten	Buiten				Binnen	
Publiek	Collectief				Privaat	

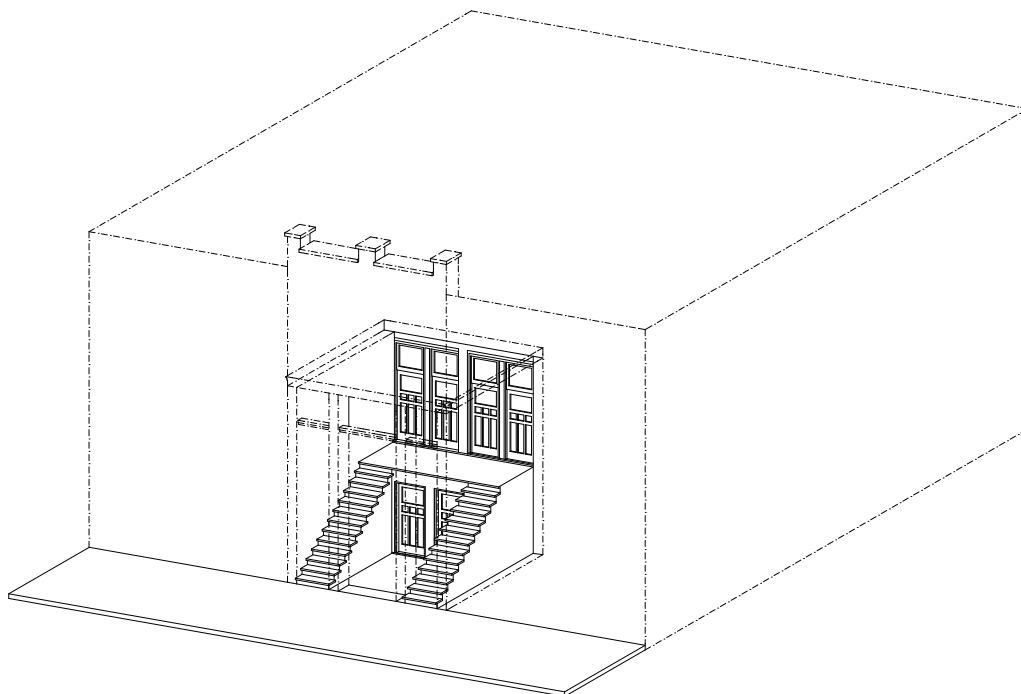
EERSTE VERDIEPING

<i>Openbare weg, stoep</i>	<ul style="list-style-type: none"> • kolom, pilaster en twee hardstenen balken als portaal 	<ul style="list-style-type: none"> • veertien treden hardsteen • beschutting door vloer tweede verdieping 	• bordes	• dorpel • deurkozijn	• entree	• bordes en twee treden	• hal
Buiten	Buiten					Binnen	
Publiek	Collectief					Privaat	

< grens openbare weg - buitenmuur

AFBEELDING 8.13 Isometrie

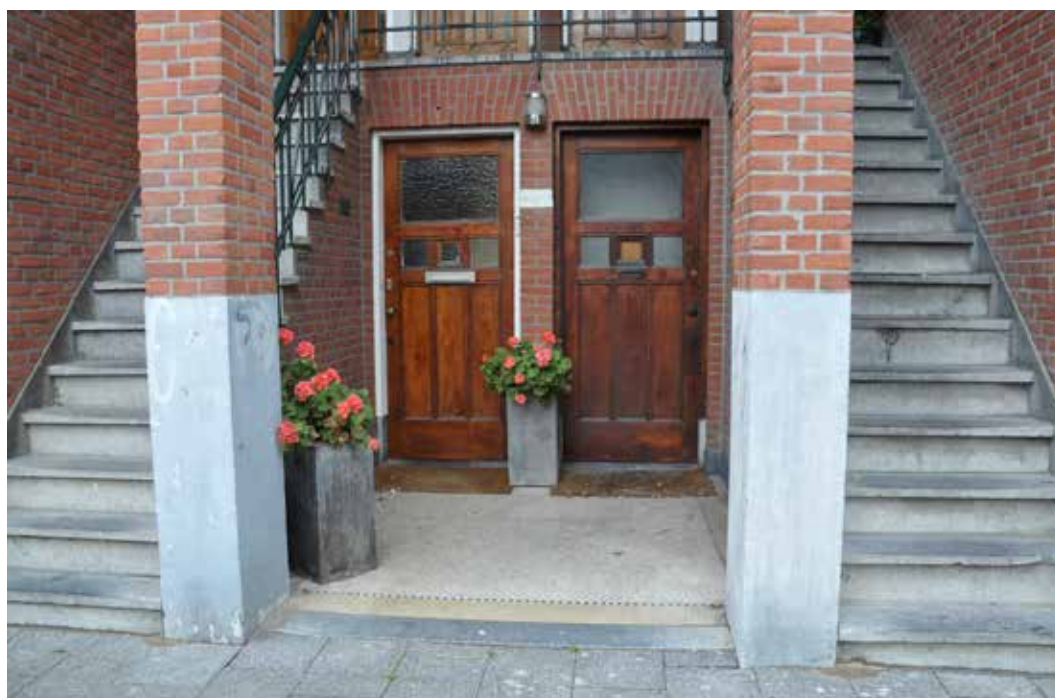

AFBEELDING 8.14 De weg van stoep tot voordeur woning

De architectonische middelen van de filter

De foto's laten fragmenten van het Haagse portiek zien, de begane grond en de eerste verdieping. De belangrijkste architectonische middelen voor de filter zijn de twee bakstenen kolommen in het midden en de zijwanden die, omdat de gevelvlakken rechts en links naast het portiek terugspringen, als pilaster zijn vormgegeven, zodat er visueel sprake is van vier kolommen. Ze hebben ieder een hardstenen voetstuk. Het hele portaal is een bijzondere architectonische compositie. Het is dubbel hoog en op vloerniveau van de tweede verdieping wordt het door een hardstenen balk als poort beëindigd. De associatie met een puibalk werd al genoemd. Daarna volgen twee kleine balkons op de tweede verdieping. Een middelkolom en een bakstenen wand erachter zorgt voor deze tweedeling. Het hele portiek kent in dit portaal een tweedeling op de tweede en een driedeling op de eerste verdieping. Deze twee- en driedeling komt ook terug in de decoratieve verdeling met kleine bakstenen zuiltjes tussen de twee horizontale balken. De compositie vormt een markering van het begin van een entreegebied die vanuit het publieke duidelijk zichtbaar is.

De twee trappen naar de eerste verdieping zijn middelen die naast het portaal ook een drempel vormen. Deze trappen zal een vreemde die er niets te zoeken heeft niet gauw betreden. De materiaalwissel van stoeptegels naar hardsteen en terrazzo op de begane grond markeert het begin van een private voorzone voor de entreeduren. Hier plaatsen de bewoners attributen, zoals bloempotten.

AFBEELDING 8.15 Op niveau van het trottoir markeert een materiaalwissel de overgang naar de entree's van de begane grondwoningen, eerst is een hardstenen band in de vloer te zien. Dan begint een terrazzo vloer die een bijzondere rand heeft.

AFBEELDING 8.16 Het portiek.

AFBEELDING 8.17 Kolom en pilaster omlijsten de trap.

AFBEELDING 8.18 woningentree.

AFBEELDING 8.19 Bordes op de 1e verdieping en de deuren.

Het Haagse Portiek reflecteert de tijd waarin het ontstond. Architecten zochten een passende ontsluiting voor de gestapelde woningen. Daarnaast was het een tijd waarin architecten naar mogelijkheden zochten het woongebouw een eigen representatie te geven, en met name de toegang was een uitnodigend studieobject.⁸⁷⁵ De gevel aan de Copernicuslaan is ter plaatse van de portieken gearticuleerd. De drie portieken zijn al in de hoofdvorm te herkennen. De diepte van deze ingangspartijen, die zich tot aan de topgevel uitstrekt, zorgt voor een sterke plasticiteit van de gevel. Het middelste portiek fungeert bovendien door een anders vormgegeven topgevel als centrum. De aandacht van de passant lijkt, door de verticale architectonische elementen, de kolommen en pilasters, en de plasticiteit, naar de drie portieken getrokken te worden. In de straat zorgt de plasticiteit van de portieken voor een ritmiek die voorkomt dat een monotone straatwand ontstaat, iets waar de repetitie van gelijke ramen snel op uit zou zijn gelopen. De vensteropeningen van alle vensters rechts en links naast het portiek zijn iets groter en de vensterindeling verandert. Deze wissel van de vensterindeling versterkt het portiek als centraal element in de gevel en ondersteunt de ritmiek. Hetzelfde geldt ook voor de latei met een bakstenen rollaag voor de brede kozijnen en de begane-grond kozijnen, en de bakstenen strek voor de acht smalle ramen. Zelfs constructieve elementen werden ingezet om het portiek te articuleren.

De kolommen en pilasters reiken over twee verdiepingen, worden begrensd door twee horizontale balken en lopen deels door tot boven de dakrand. Het zo opgebouwde portaal is het teken van de ingang en een sterke filter tussen publiek en privaat. Het portiek met zijn verticale articulatie biedt de indruk van grootsheid. In wezen heeft iedere bewoner, ook diegene op de bovenverdiepingen, voor zijn entree een groot portaal als toegang. Hierdoor wordt rijkdom gesuggereerd. Het terrazzoveldje voor de twee entrees op de begane grond lijkt een vloerkleed met een patroon van gekleurde stenen als rand, de bewoner heeft al een collectieve ontvangstruimte voordat de woning wordt betreden. Gezien de discussie die in deze tijd opkwam over het delen van trappen met andere partijen en de gemeentelijke eis van een eigen voordeur aan de straat is dit een goede oplossing. De bewoner op de eerste en tweede verdieping kan bij zijn ingang visueel contact maken met de stoep en de straat. Van het portiek maken zes partijen gebruik. De drie woningen boven elkaar zijn door hun eigen trap onafhankelijk van de drie woningen ernaast. Hierdoor wordt overlast tot een minimum beperkt.

875

De periode waarin men de verschillende ingangen en monumentale composities bestudeerde, werd in hoofdstuk 5.3 beschreven.

8.3.2 1911-15 – Woningen in de Indische Buurt, Amsterdam

Architect H.P. Berlage (1856-1934)

Motivatie keuze project

De woonblokken in de Indische Buurt in Amsterdam, gebouwd door de architect H.P. Berlage, zijn een voorbeeld van Berlages rationalistische architectuur. De eerste twee decennia van de twintigste eeuw kenmerkten zich door een zoektocht naar een goede ontsluiting van gestapelde woningen.⁸⁷⁶ In vakbladen werd het brandgevaar beschreven dat ontstond door de ontsluiting van de kazernewoningen door middel van interne houten trappen en overlopen.⁸⁷⁷ Het collectieve trappenhuis, bij voorkeur van steen gebouwd, doorliep in die tijd een traag proces van ontwerp tot acceptatie. Men twijfelde tussen de *vrijgemaakte toegang*, waarmee men entreedeuuren aan de openbare weg bedoelde, het *Haags portiek*, en een *gesloten portiektrappenhuis*. De meningen onder bewoners zelf waren verschillend.⁸⁷⁸ M.J. Meijers komt aan het einde van een reeks artikelen tot de conclusie dat men de woningbouw aan bekwaame architecten toe moet vertrouwen om tot goede resultaten te komen.⁸⁷⁹ Berlage heeft hier alle woningen via collectieve gesloten trappenhuisen ontsloten en articuleerde ze als hoofddaccent van het gebouw.

De architect in zijn tijd

Berlage was zich er zeer van bewust dat de architectuur van het betaalbare (massa)woongebouw eenvoudig moest zijn. Hij verkondigde deze visie op een congres over normalisatie in 1918.⁸⁸⁰ Hij pleitte voor een architectuur die was gebaseerd op rationele overwegingen, een andere, bescheidener architectuur die veel minder toegevoegde ornamentiek zou bezitten. Zowel in de woningbouw als bij publieke gebouwen zag hij hierin een nieuwe richting voor een architectonische compositie. Voor de woningwetwoningen betekende dit een reductie van het ornament tot het hoogstnodige, geïntegreerd in de wanden en niet als een decor aangebracht. Berlage vond dat herhaling niet lelijk hoefde te zijn.

876 In hoofdstuk 5 wordt deze zoektocht beschreven in de paragraaf 5.3.3. Het collectieve trappenhuis zorgde voor verticaal ritme.

877 *Bouwkundig Weekblad* 1907 nr. 04, 47-50.

878 Het *Bouwkundig Weekblad* geeft een overzicht van de ontwikkeling, discussie en acceptatie van het gemeenschappelijke trappenhuis. In het *Bouwkundig Weekblad* van 1894, 237, Middelen tegen brandgevaar voor bovenhuizen, werd over het brandgevaar van houten trappen naar de bovenhuizen gewaarschuwd. In *Bouwkundig Weekblad* 1897, Slecht gebouwde huizen, werd de revolutiebouw bekritiseerd. Na de Woningwet (1901) namen de artikelen over de verbetering van de brandveiligheid, de privacy en de esthetische oplossingen voor de lange gevelwanden toe. Eerste zorg was de brandveiligheid (*Bouwkundig Weekblad* 1894 en 1897 en 1907 nr. 04). Vervolgens maakten architecten zich zorgen over het stadsschoon (*Bouwkundig Weekblad* 1910, Das Deutsche Miethaus), en zochten oplossingen voor de monotonie van de vele arbeidershuizen. Tegelijkertijd waren de sociaal-hygiënische aspecten belangrijk; in een reeks artikelen *Bouwkundig Weekblad* 1916 nr.27, 201-213) Over Volkshuisvesting worden de eerste woningwetwoningen besproken, waarbij plattegronden zijn afgebeeld als voorbeelden van woningen zonder alkoof, met goed belichte en geventileerde kamertjes, en gemeenschappelijke trappenhuisen. Hier wordt de discussie tussen een vrije toegang vanuit de openbare weg, een gemeenschappelijk open portiek of een gesloten portiek duidelijk. In een reeks artikelen over *De Architecten En De Woningbouw* in het *Bouwkundig Weekblad* vanaf 1916 tot en met 1917 beschreef M.J. Meijers de ontwikkeling en liet regelmatig voorbeelden zien.

879 *Bouwkundig Weekblad* 1916, *De Architecten en de Woningbouw*, 212.

880 Berlage 1918, In *Normalisatie in Woningbouw* preadvies van ir. J. van der Waerden voor het woningcongres in februari 1918 te Amsterdam.

Auteur Helen Searing benadrukte hoe belangrijk Berlage voor jonge architecten was in die periode.⁸⁸¹ Ook Bakker Schut benadrukte zijn positie.⁸⁸² Het tot enkele accenten beperken van ornamentiek had Berlage al in 1893 in zijn lezing over *Bouwkunst en Impressionisme* uitgelegd.⁸⁸³

De opdracht

Woningbouwvereniging *De Arbeiderswoning* werd in 1906 in Amsterdam opgericht. Berlage was bestuurslid. In 1910 had de vereniging plannen gemaakt om in totaal zevenhonderd woningen voor arbeidersgezinnen te bouwen die de gebruikelijke huur niet konden betalen. Berlage ontwierp de woningen aan de Javastraat, Balistraat en Molukkenstraat, maar ook aan de Zaagmolenstraat. Pas in 1915 bouwde de vereniging de woningen.

De locatie

De Indische Buurt is een wijk in het oosten van Amsterdam. De wijk ontstond in de vroege twintigste eeuw onder invloed van de bevolkingsgroei. De meeste straatnamen zijn genoemd naar de eilanden van Nederlands-Indië. Op de locatie in Amsterdam vanaf de Sumatrastraat richting het oosten en tussen de Javastraat, Balistraat en Molukkenstraat was al een langgerekt bouwblok half voltooid. Berlage had op dit blok kunnen aansluiten en tot een groot lang blok kunnen completeren. Hij deelde echter het overblijvende bouwgebied in drie delen. Het meest westelijke deel beëindigde het bestaande blok. Daarnaast koos Berlage voor twee kleine bouwblokken en introduceerde hij twee zijstraten.

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

De twintigste eeuw stond in de eerste twee decennia in het teken van de verbetering van de woonomstandigheden van de arbeidersklasse. De Woningwet (1901) en de Gezondheidswet verschoven het accent naar een sterkere bemoeienis van de overheid met het vraagstuk van woningwetwoningen. Hoe arbeiders te huisvesten werd steeds meer ook een probleem op gemeente- en rijksniveau. Over de esthetiek was discussie onder architecten, vooral over de lange uniforme straatwanden. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een terugloop van de productie in de woningbouw omdat bouw materiaal, zoals baksteen, duur was. Dit dwong architecten zich bij het ontwerpen te beperken tot het noodzakelijke.

-
- 881 Searing 1974. *Berlage and Housing, the most significant modern building type*, in: Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek deel 25, 133. "Nevertheless the role which Berlage played in housing cannot be dismissed. His entry into the field was described by one specialist as crucial for encouraging other talented architects to "dedicate themselves to that part of architecture which in the nineteenth century had been entirely to those without expertise".
- 882 Bakker Schut 1952, in: *De Personen - 50 Jaar Woningwet*, 16: "dat voortaan de bekwaamste architecten zich zouden wijden aan dit onderdeel der architectuur, dat in de negentiende eeuw in handen van ondeskundigen was geraakt. Berlage's voorbeeld heeft stimulerend gewerkt."
- 883 *Bouwkundig Weekblad* 1893. H.P. Berlage, *Bouwkunst en Impressionisme*. Zie ook: *Architectura* 2 (1894) nr. 22, 93-95; nr. 23, 98-100; nr. 24, 105-106; nr. 25, 109-110.

Berlage koos op deze locatie voor kleine bouwblokken die met de lange zijden noord/zuid-georiënteerd waren, waardoor de meeste woningen een oost/west-oriëntatie konden krijgen. Had Berlage op het bestaande blok aangesloten, dan waren er nauwelijks oost/west-georiënteerde woningen ontstaan. Auteur Manfred Bock wijst erop dat de oriëntatie de reden moet zijn geweest voor deze verkaveling.⁸⁸⁴ Dit laat zien hoe Berlage zelf uit functionele overwegingen tot stedenbouwkundige keuzes kwam. Opvallend is de hoekbehandeling van het woonblok. De hoek van een woonblok zorgde vaak voor ongunstig georiënteerde woningen met weinig tot geen belichting van de hofzijde. Berlage liet de hoek van het blok voor een deel onbebouwd. Een woongebouw op de kop staat in een haakse hoek op twee oost/west-georiënteerde stroken, de twee zijgevels blokkeren een deel van de oost/west-georiënteerde stroken van het blok. Er is een extra slaapkamer in deze hoekoplossing en twee zijramen voor de woonkamer die geen ramen naar de binnenhof heeft. Deze hoekoplossing kwam niet of nauwelijks voor in de stedelijke woonblokken. Naast het publieke gebied van het trottoir ontstond een klein grasveldje en er was een hekje voor de woonkamerramen, lang niet zo privaat als het binnenterrein, maar toch afgeschermd voor de publieke ruimte van trottoir en straat.

Berlage ambieerde een esthetische eenheid van alle drie de blokken. Tussen de plannen van de woningbouwvereniging, die uit een aantal voorbeeldtypes bestonden, en de voltooiing lag vijf jaar.⁸⁸⁵ Berlage maakte in 1911 een uitwerking van deze voorbeeldtypes, maar week ervan af door ook de beganegrondwoningen vanuit de portiek te ontsluiten. Hierdoor werd het gevelbeeld neutraler en het spaarde kosten. De bestektekeningen dateren uit 1912. De woningen waren gestapeld tot acht woningen per portiek. De drie blokken aan de Javastraat hebben een massieve uitstraling. De stapeling wordt door minimale accenten in de gevel aangegeven, ritmiek wordt door de accentuering van het trappenhuis en herhaling van identieke vensters opgebouwd.

884 Bock, Collee & Coucke 1992, 148-151.

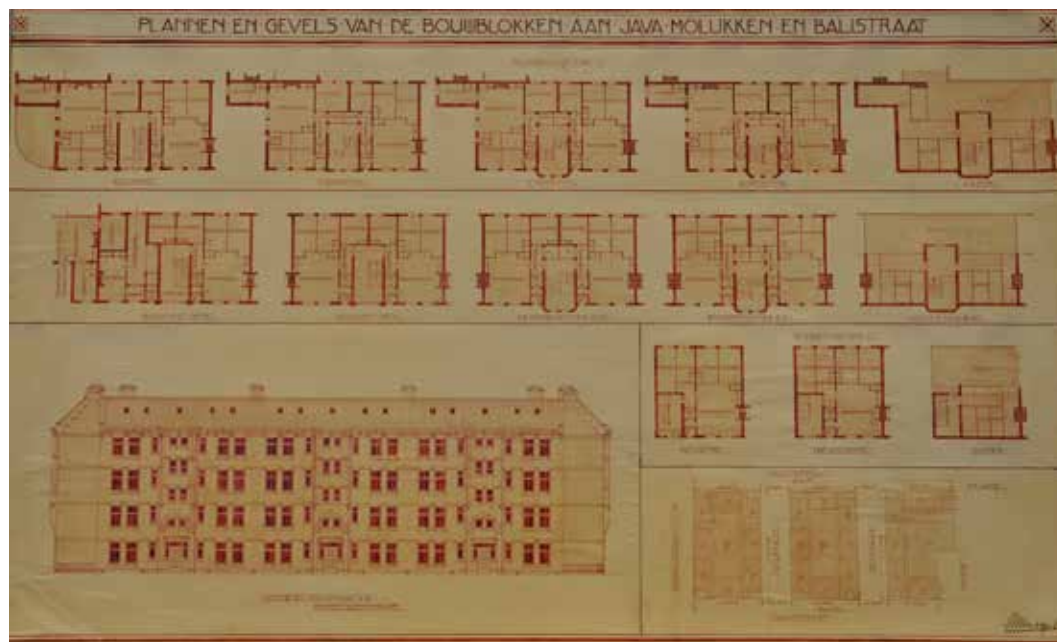
885 De Heer, *Stijl en woningtype, Berlages woningbouw*, in: *OASE 21*. De secretaris van de vereniging, A. Keppler, had in 1910 een voorbeeldwoningtype voor de arbeiderswoning getekend die voor verschillende projecten ingezet kon worden. De beganegrondwoningen waren in zijn plannen direct vanuit de straat ontsloten en hadden een extra deur vanuit het portiek.

Situatie

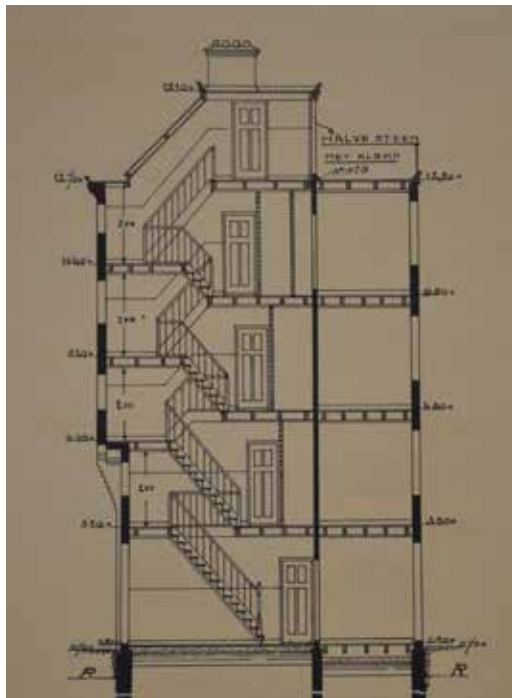

AFBEELDING 8.20 Situatie

Documenten

AFBEELDING 8.21 Bestektekeningen uit 1912. De tekening laat een van de lange voorgevels zien. Ter plaatse van de kleine ramen zitten spoelkeukens of kastuimte (bij de hoeken).

AFBEELDING 8.22 Doorsnede.

AFBEELDING 8.23 Blick op het afgesloten binnenterrein. Balkons werden alleen in één hof toegepast.

Het gebouw in zijn omgeving vroeger en nu

AFBEELDING 8.24 Blick op de gevel aan de Molukkenstraat. De kopse gevel aan de Javastraat laat een beganegrondwoning zien die haar eigen entreedeur had. Dit was een uitzondering. De uiterste ramen rechts en links in de voorgevel aan de Javastraat hoorden bij een extra slaapkamer van de hoekwoning aan de Molukkenstraat.

AFBEELDING 8.25 Hedendaagse situatie.

AFBEELDING 8.26 Hedendaagse situatie.

AFBEELDING 8.27 Detail ingang.

AFBEELDING 8.28 Foto van het binnenterrein van dit blok, zonder balkons.

De naar de straat gerichte gevel

Berlage heeft de woonblokken als één geheel ontworpen. In totaal vormen 64 woningen één woonblok, bestaande uit in totaal acht stijgpunten.⁸⁸⁶ Ieder stijgpunt biedt weer toegang tot acht woningen. Een groep van acht woningen vormt één woongebouw. De eenheid van het hele blok is sterk aanwezig en verbindt de parallel aan de straten lopende schuine kappen zodat de woongebouwen niet los van elkaar zijn te zien. De naar de straat gerichte gevel van het woonblok is in zijn opbouw bij ieder woongebouw identiek, met uitzondering van extra zijramen op de plek van de open hoeken voor de hoek-woonkamer, en een extra slaapkamerraam per verdieping op de smalle kopse gevels. Het is een symmetrisch opgebouwde gevel van rode baksteen. Drie stijgpunten met 24 woningen wijzen naar de Molukkenstraat. Hun gevel is identiek aan de lange gevels in de smalle zijstraten. Twee kopse gevels wijzen naar de Javastraat en het Javaplein en twee naar de Balistraat. De blokken hebben geen hiërarchie in hun gevels naar de straten toe; niet een vormt dé voorgevel. Berlage reageerde afwijzend op de visie van Camillo Sitte om de stad hiërarchisch te onderscheiden tussen hoofdpleinen en zijstraatjes. Sitte sprak van het zondagskleed en het alledaags kleed. Berlage wilde naar een esthetiek van overal spaarzaam ingezette accenten. Hij was hierin zeer consequent.⁸⁸⁷

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

De rechthoekige hoofdvorm is de basis van het gebouw, met twee terugliggende kopse gevels en drie verticaal uitstekende smalle erkers. Gezien de eenvoud van de hoofdvorm vallen de drie erkers direct op. De entree wordt benadrukt door deze vooruitstekende elementen, die op de eerste verdieping beginnen. Ze verdelen de hoofdvorm in een compositie van vier delen: twee smalle delen (rechts en links) en twee bredere delen tussen de erkers. De vlakken zijn symmetrisch verdeeld.

Het zijprofiel

In het zijprofiel wordt de vooruitstekende vorm van de drie erkers benadrukt. Deze vorm begint geleidelijk, met een schuine metselstrook tussen begane grond en eerste verdieping. Een dikke dakrand die met een laag bakstenen iets vooruitsteekt beëindigt het profiel naar het dak toe.

886 Beschreven wordt hier een van de twee woonblokken; de aansluiting aan het bestaande stedelijke blok is geen volledig blok.

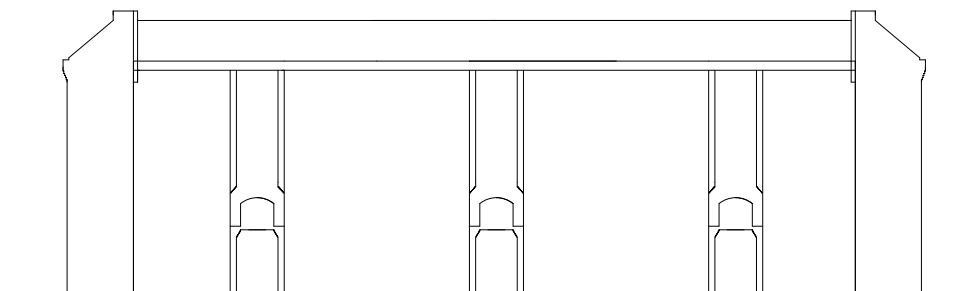
887 Zie voor een uitgebreide beschrijving hoofdstuk 6.5.

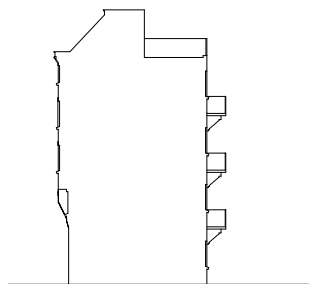
AFBEELDING 8.29 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.30 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.31 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.32 Het zijprofiel

Openingen

De openingen van de gevel laten een heel duidelijke opbouw zien. De openingen zijn symmetrisch rechts en links naast het trappenhuis per verdieping geordend. Een kleine opening en twee gelijke, grotere openingen vormen een eenheid, de functies (bijkeuken of woonkamer) zijn alleen te vermoeden, de woning zelf is afleesbaar in de gevel. Een gesloten bakstenen strook heeft het effect van een visueel rustpunt, om vervolgens de volgende twee openingen plus een kleine opening weer op dezelfde manier te gebruiken. Deze ritmiek maakt het makkelijk de afzonderlijke woningen af te lezen en de woningscheidende wanden te vermoeden.

Vooruitstekende en terugspringende geveldelen

Het meest opvallend zijn drie erkers die de trappenhuisen articuleren. Daarnaast zijn er alleen horizontale uitkragingen aanwezig: de bakstenen en hardstenen (begane grond) waterslagen en de dakrand. De dikke horizontale bakstenen rand en de houten dakrand verbinden de drie portieken met elkaar en zorgen er mede voor dat de drie woongebouwen als een geheel worden waargenomen. Op de plaats van het trappenhuis springt de bakstenen wand naast de opening drie koppen breed om een kop uit de gevelwand, en er ontstaat een pilaster die de entree articuleert. Deze pilasters worden boven de begane grond naar elkaar toe breder, tegelijk kraagt het wandvlak boven de entree deur in zeven kleine stapjes uit tot het versmelt met de twee pilasters. Dit detail geeft de twee pilasters de suggestie van een poort. Bovendien is het een begin van een articulatie van de entree en de erker. Met nog dertien kleine voorsprongen in het metselwerk ontstaan twee consoles voor de erker. Het kleine afgeronde raam boven de entree deur wordt bij de articulatie van de entree getrokken. In de doorsnede is echter te zien dat dit raam bij het bordes van de trap op de eerste verdieping hoort.

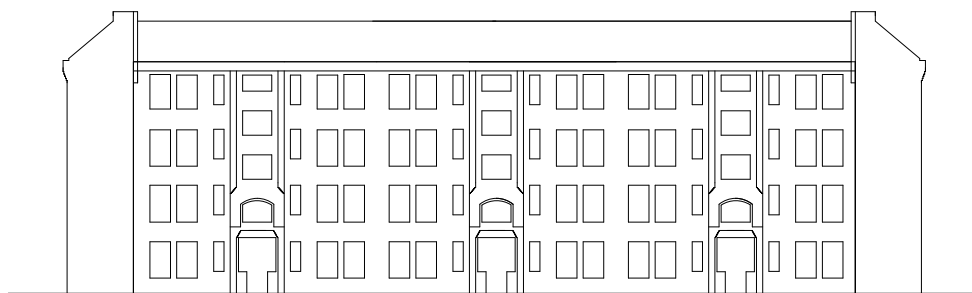
Na de articulatie van de entree ontstaat op de tweede verdieping de trapezevormige uitkragende erkervorm die tot aan de dakrand wordt voortgezet.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

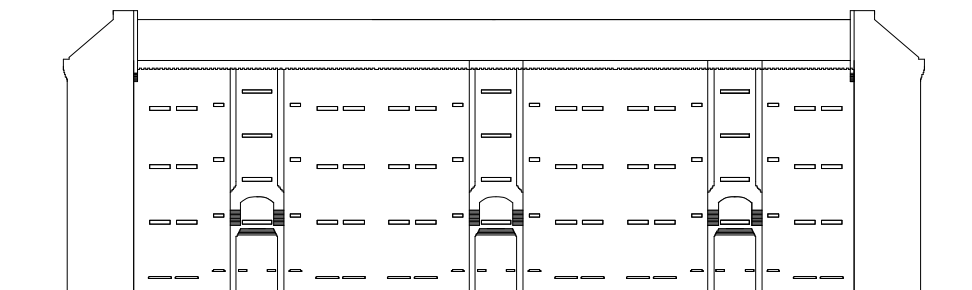
Achter de rollaag boven ieder kozijn zijn verdiepingsvloeren te vermoeden. Ter hoogte van de rollagen werden tussen de openingen twee lagen gekleefde baksteen gebruikt. Hierdoor loopt de horizontale lijn door. Ook op de zijgevel is deze lijn voortgezet. De vooruitstekende waterslagen articuleren de gevel op een heel eenvoudige manier. Door het horizontale lijnenspel in de gevel, dat in de reductietekening heel duidelijk is te zien, worden de drie woongebouwen met ieder een eigen stijgpunt tot één gebouw met elkaar verbonden.

Indeling van de ramen en deuren

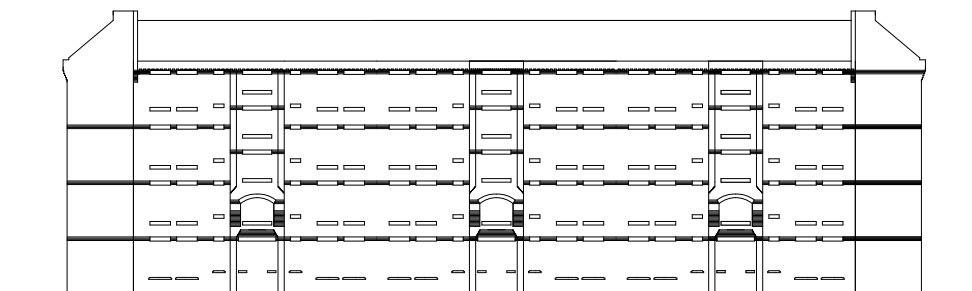
De kozijnen waren in de originele tekeningen van Berlage van een tussenstijl voorzien. De foto van de oorspronkelijke toestand laat echter schuifkozijnen zonder tussenstijl zien. Bijzonder is bij de ramen van het collectieve trappenhuis dat elk bordes een raam heeft dat in zijn indeling niet terug te vinden is bij de ramen van de woningen. De kleine ramen naast het trappenhuis brengen het trappenhuis nog extra onder de aandacht. Alle andere ramen zijn identiek en eenvoudig. De reductietekening van de raamindeling laat alle horizontale lijnen weg. Dit maakt duidelijk hoe belangrijk deze voor de verbinding van het geheel zijn.

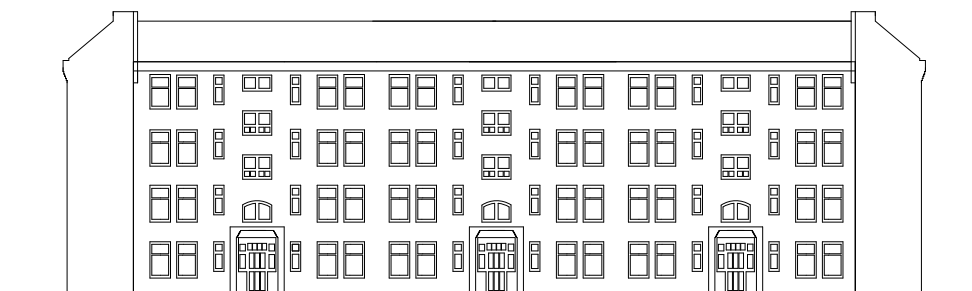
AFBEELDING 8.33 Oproeningen

AFBEELDING 8.34 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.35 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.36 Indeling van de ramen en deuren

De sociale filter

De isometrische projectie van een entree en de gevel laat de sterke articulatie van het collectieve trappenhuis zien. De sociale filter van publiek naar privaat als een zone met overgangen lijkt aan de buitenzijde van de gevel niet aanwezig. Het gebouw staat letterlijk direct aan het trottoir. De portiekentredeur met hardstenen dorpel is de enige overgang tussen trottoir en gebouw.

De overgang van stoep tot de voordeur van de individuele woning bevindt zich achter de schermen. De uitkragende erker biedt echter een visueel kader en beschutting van de ingang. Hij articuleert de ingang en zorgt voor een minimaal gebied rondom het binnengaan. De boogaanzet boven de entreedeur kan als een teken gezien worden waarmee de ingang duidelijk wordt.

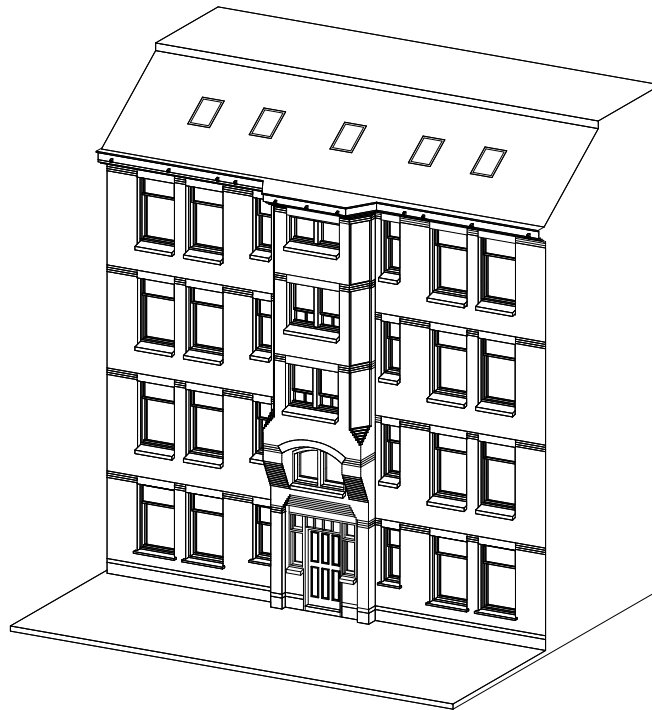
De overgang van publiek naar privaat op de begane grond

BEGANE GROND

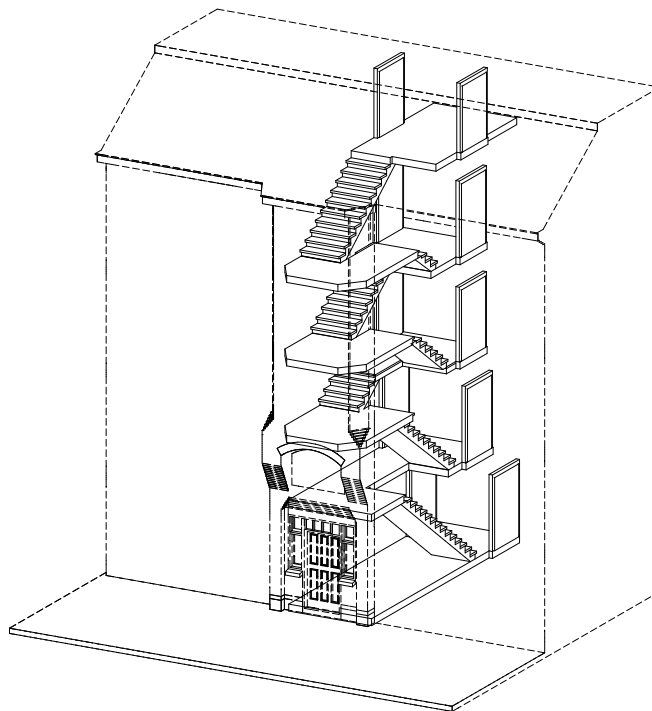
Openbare weg, stoep • beschutting door bakstenen erker	<ul style="list-style-type: none"> • bakstenen pilaster aan weerszijden ingang • waterslag onder brievenbussen • beschutting door bakstenen boog boven deur 	<ul style="list-style-type: none"> • hardstenen dorpel • deurkozijn 	• collectieve entree	• collectief trappenhuis	• entree woning	• gang
Buiten	Buiten			Binnen		
Publiek	Collectief			Privaat		
	< grens openbare weg - buitenmuur					

De architectonische middelen van de filter

Het detail van de vooruitstekende bakstenen erker is een filterelement tussen publiek en privé. De erker, die boven de entree begint, biedt een minimale bescherming tijdens het betreden van het gebouw. Men lijkt een portaal binnen te gaan. De filterelementen zijn minimaal. Alle details van de ingang bevinden zich in de opbouw van de erker. De minimale plantzone is later toegevoegd.

AFBEELDING 8.37 Isometrie

AFBEELDING 8.38 De weg van stoep tot voordeur woning

AFBEELDING 8.39 De architectonische middelen van de filter.

AFBEELDING 8.40 De entree en de erker na de renovatie van de blokken

AFBEELDING 8.41 De entree

Evaluatie en conclusie

De blokken van Berlage in de Indische Buurt in Amsterdam laten zien hoe Berlage het collectieve trappenhuis tot het centrale onderdeel van de gevelcompositie maakte. Berlage gebruikte met de erker een bekend architectonisch element als bouwvorm op de plaats van het trappenhuis. Daarmee articuleerde hij een ruimte die nog niet vanzelfsprekend was. De erker werd in de negentiende eeuw eerder bij luxere huizen toegepast en had vermoedelijk een connotatie van rijkdom. Hierdoor zal de bewoner niet het gevoel hebben gehad zijn huis in een armoedig en gedeeld trappenhuis te moeten betreden. Het boogachtige detail boven de ingang maakt van een eenvoudige entree een portaal. Het lijkt alsof Berlage juist daar investeerde waar het belangrijk was, namelijk bij het nog steeds niet helemaal geaccepteerde collectieve trappenhuis. Het inzetten van horizontale lijnen die opgebouwd zijn uit vooruitstekende waterslagen, rollagen en twee lagen gekleefde baksteen, en de bakstenen articulatie bij de dakrand, verbinden drie aparte stijpunten en dus eigenlijk drie aparte woongebouwen tot één gevel. Met minimale middelen heeft Berlage hier een eenheid bereikt en zijn visie op het spaarzame gebruik van decoratieve middelen laten zien. Als filter tussen publiek en privaat is de gevel minimaal ingezet. Alleen de erker geeft een zekere beschutting tussen buiten en binnen.

8.3.3 1918-22 – Justus van Effencomplex, Rotterdam

Architect Michiel Brinkman (1873-1925)

Motivatie keuze project

Met het ontwerp voor het Justus van Effenblok werd in Nederland een woonvorm geïntroduceerd die vernieuwend was: het wonen aan een langs meerdere gevels lopende galerij. De galerijontsluiting zelf was niet nieuw; al in 1854 maakte architect W.N. Rose een ontwerp voor arbeiderswoningen in Rotterdam waarbij de bovenverdiepingen met een galerij ontsloten werden. Wel was het idee nieuw om van de galerij een buurtstraatje op de tweede verdieping te maken.⁸⁸⁸ Deze galerij zou later, in de jaren zestig, nog een grote rol spelen (bijvoorbeeld bij het project *Het Breed* van architect Van Gool). Zo werd het Justus van Effenblok een voorbeeld voor latere projecten in Nederland. Het was bovendien een van de eerste voorbeelden van woningbouw waarbij de nadruk op gemeenschappelijke voorzieningen zoals een badhuis werd gelegd. Het project had de publieke aandacht en was een inspiratiebron voor andere architecten. Dit maakt het een interessant analyseobject.

De architect in zijn tijd

Brinkman was in Rotterdam geboren en studeerde daar aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen onder architect Henri Evers (1855-1929). Hij werkte van 1902 tot 1910 bij de architect Barend Hooijkaas (1855-1934). Daarna richtte hij zijn eigen bureau op. Het Justus van Effencomplex was een project waarmee hij liet zien dat hij vernieuwend dacht over woningbouw. Bovendien was het zijn eerste project met woningwetwoningen. In 1920 was Brinkman betrokken bij de oprichting van de vereniging *Opbouw* waarin architecten van het *Nieuwe Bouwen* zich organiseerden. Toen hij onverwacht in 1925 overleed was hij al bezig met plannen voor de Van Nellefabriek in Overschie. Zijn zoon Johannes Brinkman (1902-1949) ging samen met Leendert van der Vlugt (1904-1936) door met het werk. Johannes Brinkman en Van der Vlugt werden door de Van Nellefabriek in Rotterdam bekend als avantgardistisch vernieuwend bureau. Michiel Brinkman werd vooral bekend door het Justus van Effenblok en het idee van een galerij als woonstraatje.

De opdracht

Het Justus van Effenblok was in zijn tijd een woningwetwoning-experiment dat te danken was aan de progressieve wethouder ir. J. Heijkoop, die samen met ir. Plate de gemeentelijke woningdienst bestuurd. Spangen was de eerste buurt waar na de Eerste Wereldoorlog door de gemeente werd gebouwd. Michiel Brinkman kreeg van de gemeente de opdracht voor drie woonblokken op de plaats van het Justus van Effenblok. In totaal moesten er 264 woningen komen. Brinkman wijzigde de stedenbouwkundige randvoorwaarden en ontwierp één groot complex met een grote collectieve binnenhof van waaruit alle woningen bereikbaar zouden zijn.

888

In 5.3 wordt het ontwerp voor de eerste galerijwoningen van Rose getoont.

De locatie

Het stedenbouwkundige plan voor Spangen was al in 1916 ontworpen door Abraham Burgdorffer (1862-1932). De wijk werd in zijn geheel opgehoogd; de grenzen van de wijk waren de Mathenesserweg, de Spaansebocht en de Schie. Het stedenbouwkundig plan was opgebouwd uit grote vierkante en smalle langgerekte bouwblokken. Het ontwerp van het Justus van Effenblok week af van het oorspronkelijke plan. Daar zouden op de locatie eigenlijk twee smalle langgerekte blokken met een klein blok op de kop komen. Brinkman ontwierp echter een geheel blok voor het gebied, dat bovendien aan de binnenkant ontsloten zou worden. Hierdoor bereikte hij een veel groter en semiopenbaar binnenterrein in plaats van heel smalle privégebieden en smalle straten.⁸⁸⁹

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

Rotterdam kampte, net zoals andere grote steden in Nederland, met woningnood. Spangen was een nieuwbouwwijk, bedoeld voor de arbeider. Architecten zochten naar oplossingen om de bovenverdiepingen veilig te ontsluiten. Na de ontwikkeling tot het portiektrappenhuis was een doorlopende galerijontsluiting een verdere ontwikkeling. Het Justus van Effencomplex had destijds de aandacht van de gemeente Rotterdam. Vooral de galerijen en het platte dak leidden tot discussie. Het platte dak zou tot “onzedelijk gedrag” kunnen leiden.⁸⁹⁰ Binnen de toenmalige gemeenteraad werd van een kazerneachtig cachet gesproken “waardoor het weinig aantrekkelijk voor de bewoner zou zijn”.⁸⁹¹ Na de oplevering werd het complex gepubliceerd. Het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* schreef er in 1924 positief over. Alle bezwaren die men voorafgaand aan de bouw had gehad, bleken niet uitgekomen te zijn. De galerijen zouden niet goed onderhouden worden en er daardoor niet aantrekkelijk uitzien, het zou er wemelen van de winkelkarretjes en het zou veel te druk worden. Het bleek echter heel goed te functioneren en bewoners waardeerden deze nieuwe vinding.

Het ontwerp en ontwerpproces

Brinkman wijzigde het stedenbouwkundig plan zodanig dat er een groot blok met een veel opener binnengebied kon ontstaan. Het blok bestond uit een groot rechthoekig bouwblok en korte dwarsblokken met doorgangen daarbinnen. Aan de noord- en zuidkant waren de hoofdingangen van het blok. In juli 1921 werd begonnen met de bouw en in het najaar van 1922 was het complex klaar. Het Justus van Effenblok was in de wijk een opvallende blok; lange bakstenen gevels bepaalden het beeld, en met zijn vier verdiepingen sloot het aan bij gebouwen in de omgeving, die doorgaans drie tot vier verdiepingen hoog waren. Nieuw waren de grote toegangspoorten en de kleine woongebouwen in het binnengebied. Voetgangers en auto's hadden toegang tot het binnenterrein. Deze benadering van een woonblok was revolutionair in een tijd waarin het woonblok het gangbaarste type voor stedelijk wonen was. Het Justus van Effencomplex is vandaag een monument. Het werd twee keer gerenoveerd. De eerste keer, in 1983-89, door architectenbureau Leo de Jonge, dat het helemaal wit schilderde. Ook werden de kleine woningen tot grotere samengevoegd.

889 Komossa e.a. 2002, 73-74.

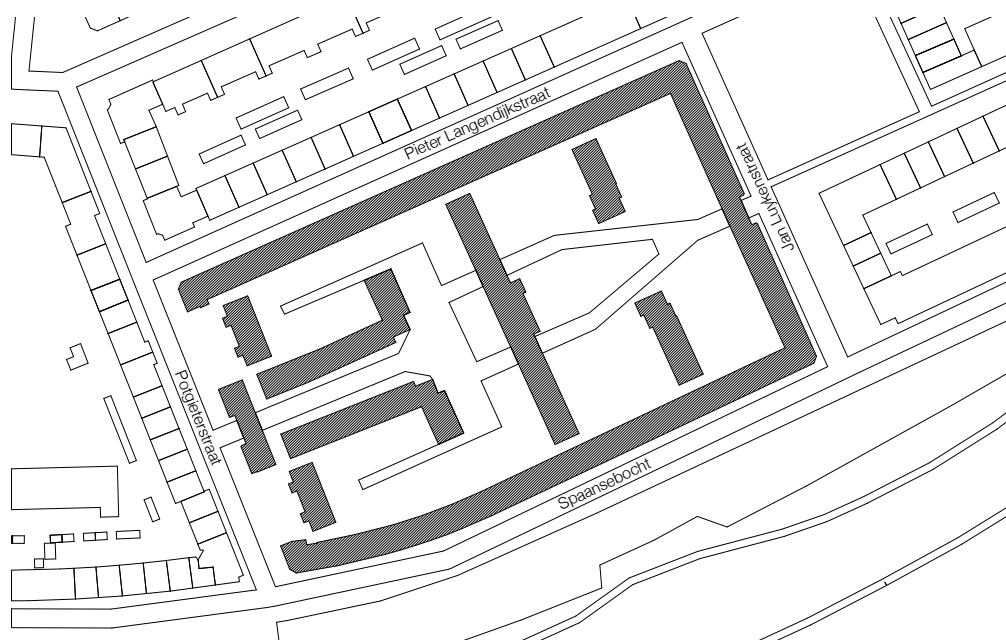
890 Komossa e.a. 2002, 77.

891 Sweijs 1924, *De galerijbouw te Rotterdam*, in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 15 september 1924, 199.

In 2010 werd een tweede renovatie uitgevoerd door de architecten Molenaar & Van Winden en Hebly Theunissen Architecten. De recente foto's zijn na de renovatie gemaakt.⁸⁹²

Als analyse is in dit onderzoek de zuidgevel met reductietekeningen in beeld gebracht. De plandocumentatie laat ook de andere gevels zien (behalve die aan de Pieter Langendijkstraat). De buitengevels zijn behalve bij de poorten zeer gesloten. Enige uitzondering is de Potgieterstraat, waar de informele ontsluitingskant en de galerij toch, in tegenstelling tot de andere gevels, aan de buitenkant liggen.

Situatie

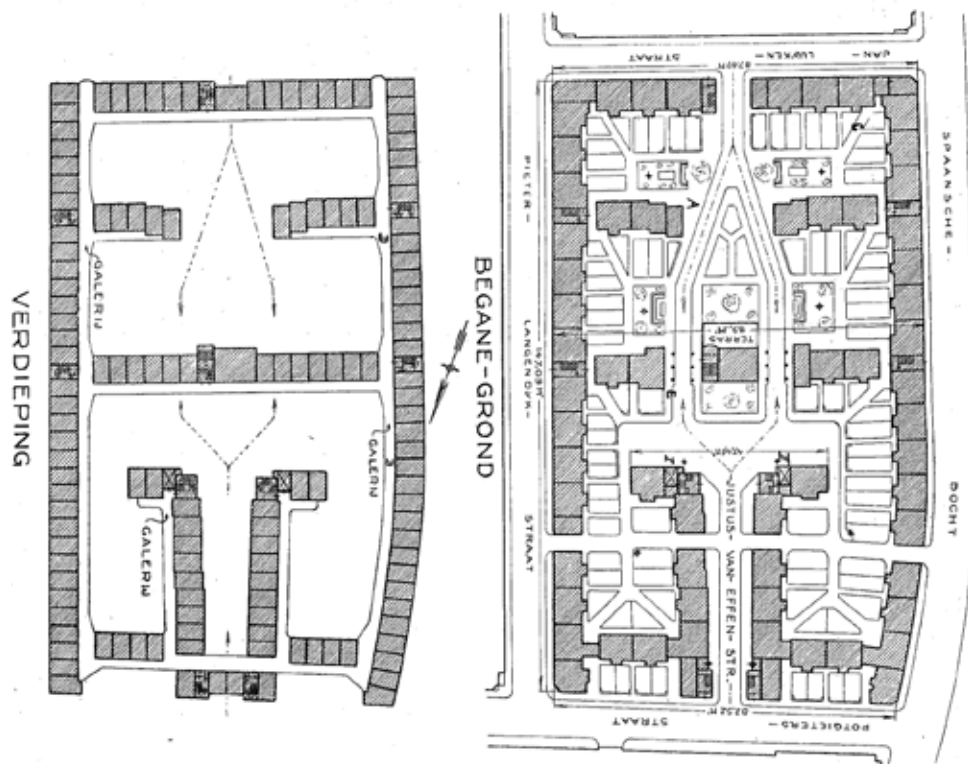
AFBEELDING 8.42 Situatie

892

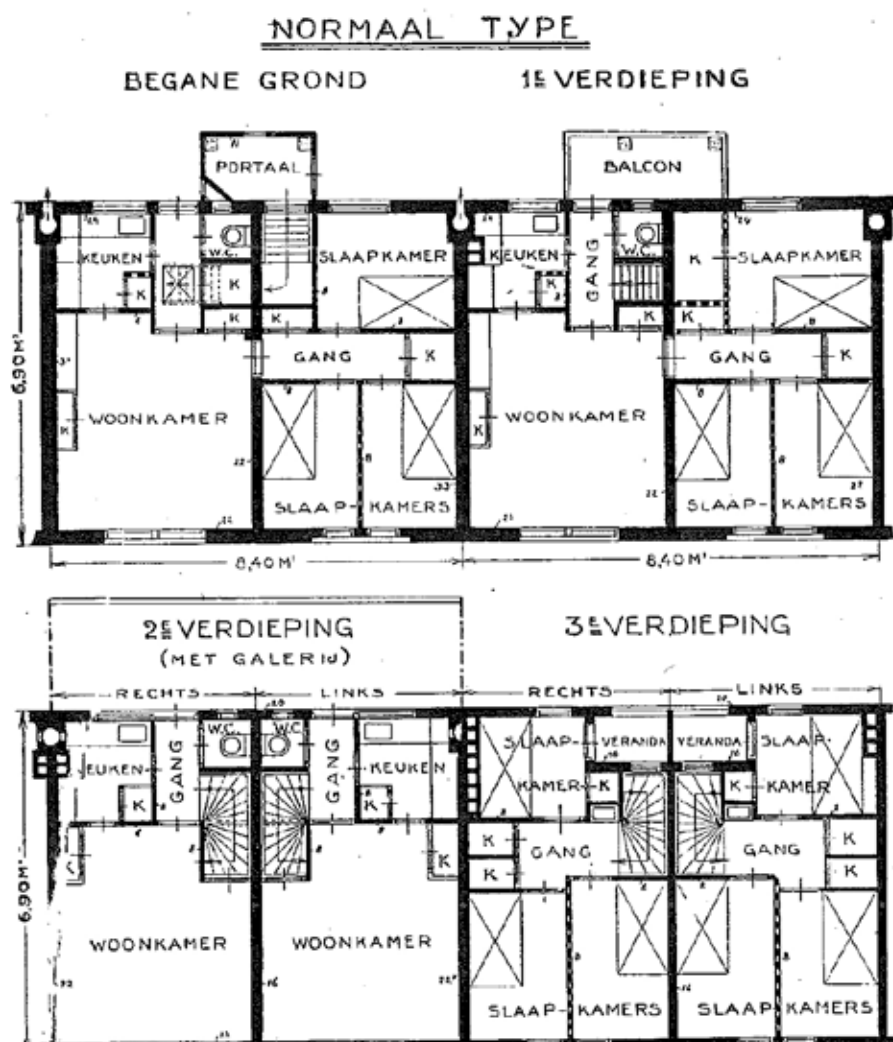
De twee renovaties zijn zeer uitgebreid beschreven in de dissertatie van Charlotte van Emstede, 2015. *Waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009*, 169-201.

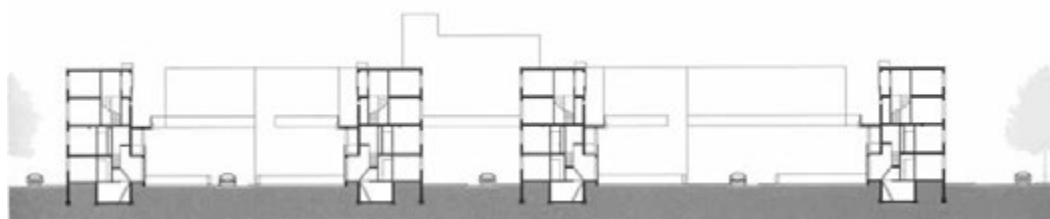
AFBEELDING 8.43 Luchtfoto van het Justus van Effencomplex. Aan de zuidkant is de poort aan de Jan Luykenstraat te zien. Links in het westen is de Spaansebocht, rechts in het oosten is de Pieter Langendijkstraat. Aan de noordkant de Potgietierstraat.

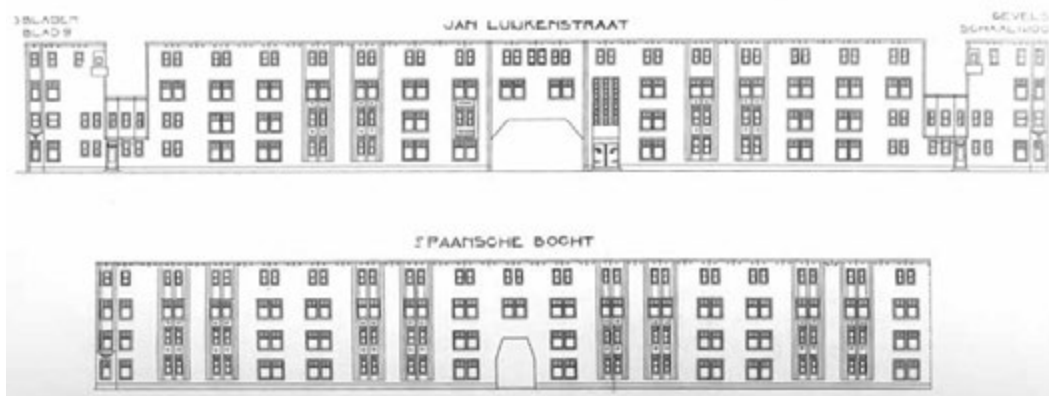
AFBEELDING 8.44 Overzicht van de ontsluiting van het complex.

AFBEELDING 8.45 De plattegronden van de woningen

AFBEELDING 8.46 Dwarsdoorsnede.

AFBEELDING 8.47 De gevels van het blok aan de buitenzijde

AFBEELDING 8.48 De gevels van het blok aan de buitenzijde

Het gebouw in zijn omgeving vroeger en nu – Foto's van de oorspronkelijke situatie

AFBEELDING 8.49 Foto straatgevel Jan Luykenstraat.

AFBEELDING 8.50 Foto-impressie binnenhof.

Het gebouw in zijn omgeving vroeger en nu – Foto's van de huidige situatie (na de renovatie)

AFBEELDING 8.51 Straatgevel Jan Luykenstraat.

AFBEELDING 8.52 Impressie binnenhof.

AFBEELDING 8.53 Doorgang van het binnenhof naar de straat.

AFBEELDING 8.54 Straatgevel Jan Luykenstraat.

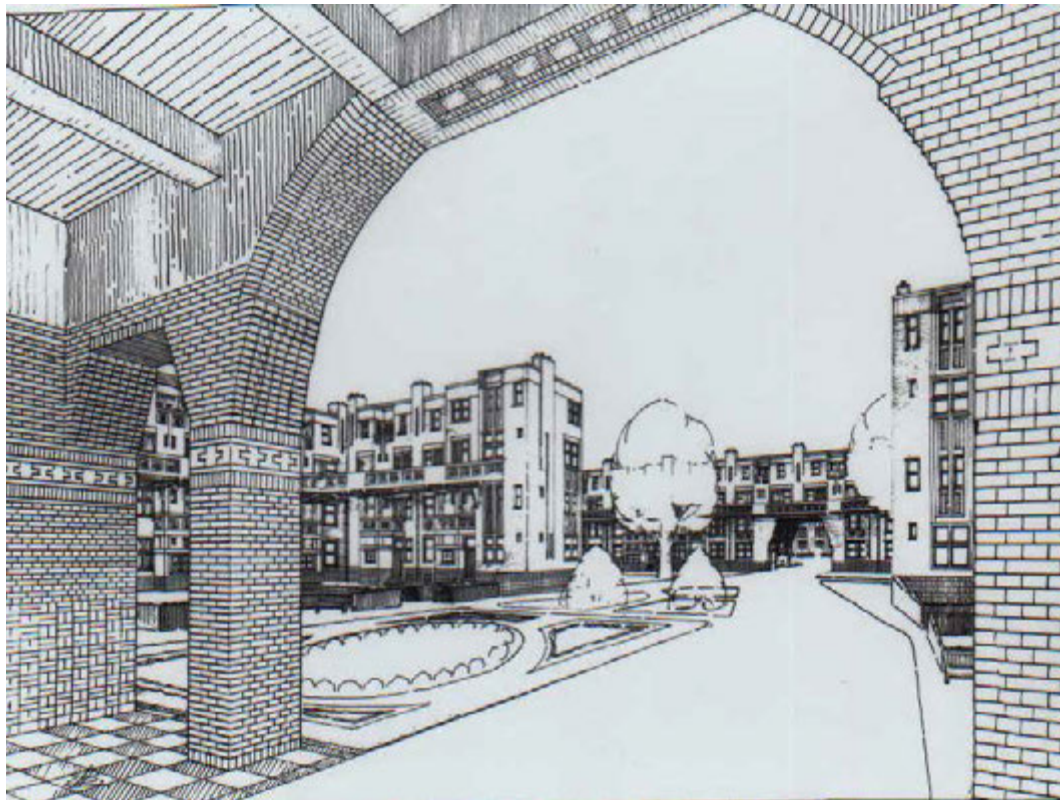
AFBEELDING 8.55 Erker Straatgevel Jan Luykenstraat .

AFBEELDING 8.56 Detail articulatie ingang trappenhuis.

AFBEELDING 8.57 Detail van de articulatie van raamparteeien door het terugspringende metselwerk .

AFBEELDING 8.58 In 1918-1922 ontworpen en gebouwde woningen aan de Justus van Effenstraat in Rotterdam. Perspectief van een blik door de toegangspoort. Architect Michiel Brinkman.

De naar de straat gerichte gevel – blokdeel Jan Luykenstraat

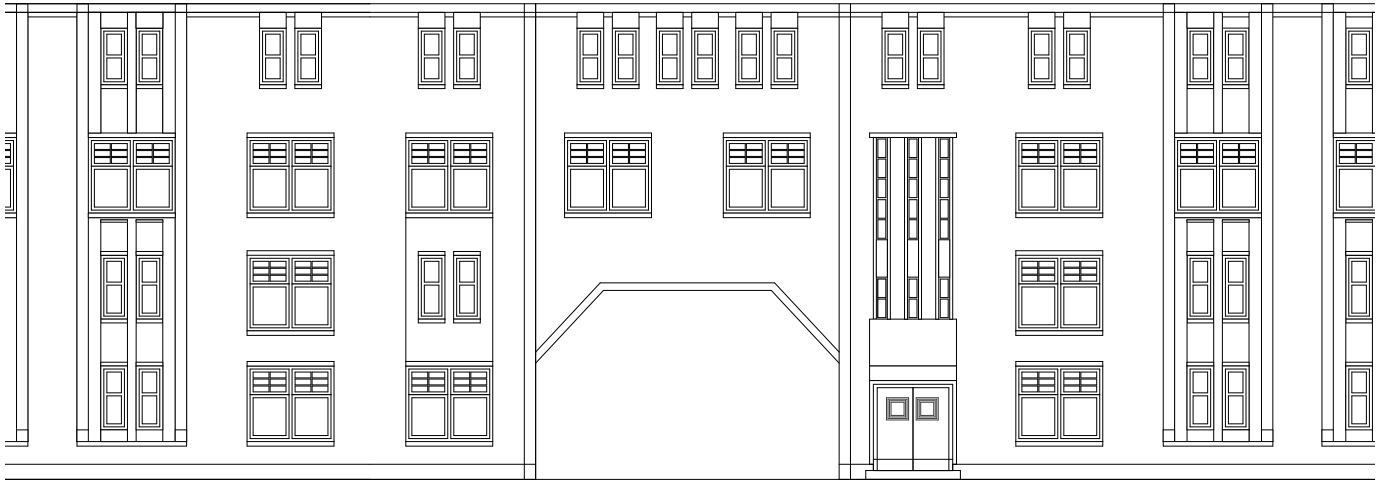
Het Justus van Effenblok is vanaf de straat waargenomen een zeer groot, in donkerrode baksteen uitgevoerd blok. Lange gevelwanden en kleine, zich herhalende details in baksteen zorgen ervoor dat het hele blok als een homogeen gebouw wordt ervaren. De naar het binnenterrein gerichte gevel was publiek. Het blok heeft verschillende gezichten naar het publieke. Alle gevels hebben een poort naar de Justus van Effenstraat, die oorspronkelijk 24 uur per dag open was. De kortere zuid- en noordgevel hebben ieder een grote poort, de oost- en westgevel hebben ieder een kleine poort en creëren daarmee een dwarsverbinding door het binnenterrein. Alle drie de straatwanden wekken van een afstand de indruk van een beschermend en gesloten gebouw. De gevel aan de noordzijde is opener omdat hier geen doorgaande straatwand werd gecreëerd. Hier springen twee delen van de blokwand terug. Er ontstaat ruimte voor tuinen, en op de tweede verdieping loopt de galerij aan de buitenkant van het blok door en het middelste deel biedt als centraal in de rooilijn staand gedeelte weer toegang tot de Justus van Effenstraat. Nadert een bezoeker de grote toegangspoorten aan de noord- of zuidkant, dan ontvouwt zich een blik op een gevarieerd binnenterrein waarin dwarsgebouwen en een centraal gelegen monumentaal gebouw het terrein onderverdelen. De straatwanden buiten vertellen nauwelijks wat zich op het binnenterrein afspeelt. Noord- en zuidgevel zijn de twee gevels met de belangrijkste poorten. De twee lange zijgevels vormen gesloten wanden; hier zijn smalle poorten. De *achtergevels* van deze wanden zijn niet alleen achtergevels maar door de openheid van het blok ook voorgevels. Ze hebben een informele opbouw. De woningen op de begane grond en de eerste verdieping zijn ontsloten vanuit een uitgebouwd portaal waarachter de interne trap naar boven leidt. De twee voordeuren met portalen vormen een duidelijke toegang in de gevel die zich iedere keer voor twee woningen herhaalt. De maisonnettes die op de tweede verdieping aan de galerij zijn gelegen hebben een heel klein balkon met blik op de galerij.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

De gevel heeft een hoofdvorm van een lange rechthoek. Deze vorm wordt zijwaarts beëindigd door twee lage tussendelen en de zijgevels van twee lange stroken (Spaansebocht en de Pieter Langendijkstraat). Op de plek van de poort springt de rechthoek iets in; de continuïteit van de gevel blijft bestaan omdat de dakrand niet in hoogte verspringt.

Het zijprofiel

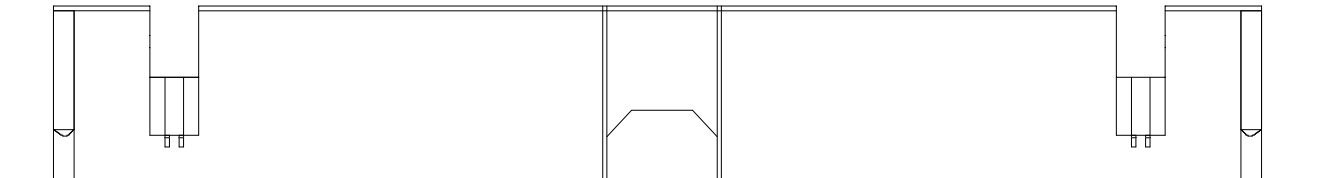
Het zijprofiel laat de galerij als ontsluiting van de maisonnettes zien. Daaronder steekt een portaal als toegang voor de woning op de begane grond en de bovenverdieping uit. Dit portaal wordt op de eerste verdieping een balkon. Door de zware bakstenen pilaren en de galerij die een dak voor het relatief ingesloten balkon vormt, wordt het een beschermt balkon. In het zijprofiel wordt het verschil tussen de buitengevel van het bouwblok en de binnengevel duidelijk. Buiten is de gevel zeer vlak, binnen steken de portalen, de balkons en de galerijen vooruit, waardoor de gevel als grens vervaagt.

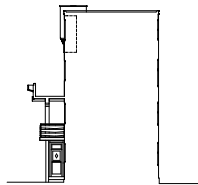
AFBEELDING 8.59 De naar de straat gerichte gevel (hier een fragment in 1:200)

AFBEELDING 8.60 De naar de straat gerichte gevel (1:550)

AFBEELDING 8.61 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.62 Het zijprofiel

Openingen

De raamopeningen beperken zich tot twee maten, waardoor op de begane grond en de eerste verdieping een ritme en afwisseling tussen grote en kleine openingen is. Dit terwijl de tweede verdieping alleen grote en de derde verdieping alleen kleine openingen heeft. De kleine raamopeningen vormen naar de dakrand toe een afsluiting; dit maakt echter ook duidelijk dat de bovenste twee verdiepingen waarschijnlijk functioneel bij elkaar horen, net zoals op de twee verdiepingen eronder te vermoeden is dat het hier om gelijkvloerse woningen gaat. Uit de plandocumentatie blijkt dat de grote raamopening toebehoort aan de woonkamer en de kleine aan de slaapkamer. Naast het portaal zijn twee uitzonderingen: rechts een trappenhuis, links een woning over twee verdiepingen (maisonnette). Dit is door de kleine en grote openingen af te lezen in de gevel. De twee lage delen in de gevelwand vormen ook een uitzondering in de openingen. Hier zijn deuropeningen en kleine raamopeningen aanwezig. Boven de poort zijn er zes kleine openingen. De poort zelf is de grootste opening van de gevel. De openingen van de maisonnettes, grote ramen op de derde, kleine op de vierde, vormen een horizontale band die over het hele blok loopt. Dit is op de foto met een blik op de Spaansebocht goed te zien.

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

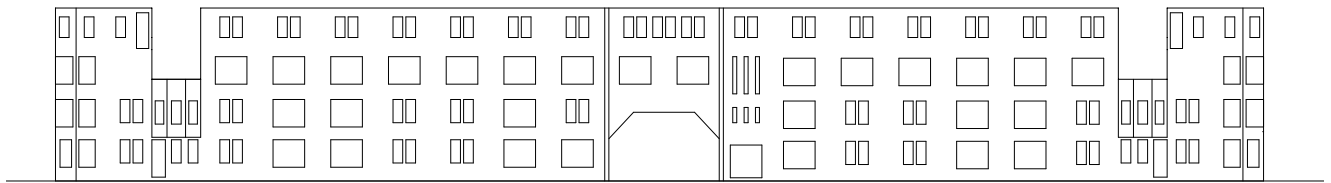
De gevel heeft twee vooruitstekende erkers op de plek van de lage gedeeltes. Hier ligt een afwijkende woning over twee verdiepingen die haar ingang heeft aan de buitenkant van het complex. Op de tweede verdieping loopt de vorm van de erker als een borstwering door. Vanuit de galerij kan de bewoner hier naar de omgeving kijken. Bij de opening voor het trappenhuisvenster is een metselwerkvlak onder de opening iets naar voren stekend gemetseld; er ontstaat een vlakke wand die op een borstwering lijkt (zie foto's van de huidige situatie). Vergelijkbare borstweringen hebben ook de enige twee balkons van de zijgevels. De poort ligt naar achteren, waardoor duidelijk een articulatie ontstaat. Dit vermindert echter niet de kracht van de eenvoudige rechthoek van de gehele gevel. Op beide hoeken van het blok springt bij deze gevel de wand schuin terug, en er ontstaat vanaf de eerste verdieping een iets terugliggend, erkerachtig raamdetail. Het metselwerk springt enkele keren getrappt terug bij de vertikaal boven elkaar liggende vensteropeningen, om de lange gevelwanden ritmisch te geleiden. Dit gebeurt met een metselwerkdetail waarin drie keer een kop teruggesprongen wordt. (zie foto's van de huidige situatie)

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

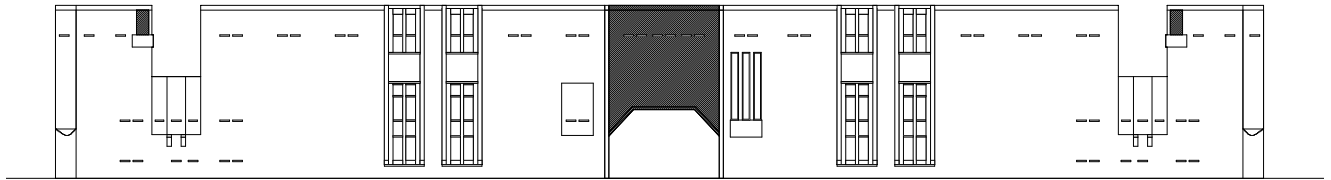
Een betonrand van circa twintig centimeter hoog loopt als plint rond het hele blok. De rand beschermt het baksteen op maaiveldniveau, maar verbindt tegelijkertijd ook het hele blok. Ook de dakrand is een verbindend element, met een metalen band gearticuleerd. De poort heeft een betonnen rand als accent. Het metselwerk kent verschillende decoratieve bijzonderheden. De afgeschuinde hoeken vallen bij het metselwerk op, de metselstenen grijpen overhoeks in elkaar (zie foto's van de huidige situatie). Hierdoor loopt de gevel als het ware door naar de volgende gevel en er ontstaat een verticale lijn. De omlijsting van de iets terugliggende openingen groepeerd verticaal de vensters en introduceert een verticale pauze in de lange gevel. De vensteropeningen hebben een rollaag aan de boven- en de onderkant die als een horizontale band rondom de hele buitengevel loopt.

Indeling van de ramen en deuren

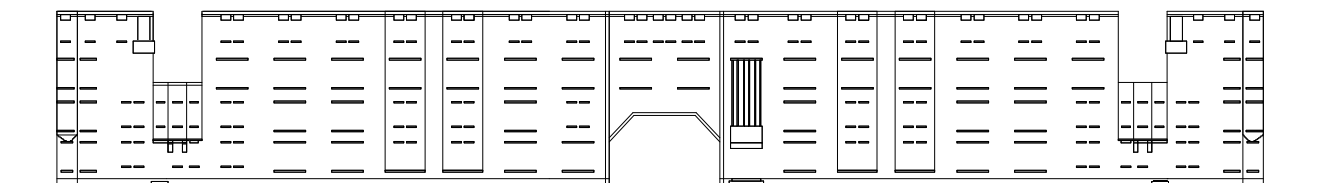
Opvallend is dat de raamkozijnen bijna naadloos met de buitengevel in een lijn gepositioneerd zijn, waardoor de wand zeer vlak wordt. Dit was oorspronkelijk al zo gedetailleerd en is tijdens de laatste renovatie zo gehouden. De grote ramen zijn onderverdeeld in twee schuiframen met een vast bovenlicht, de kleine ramen zijn onderverdeeld in een bovenlicht en een klappaam. De indeling is consequent aangehouden, waardoor het hele blok homogeen is in zijn raamindeling.

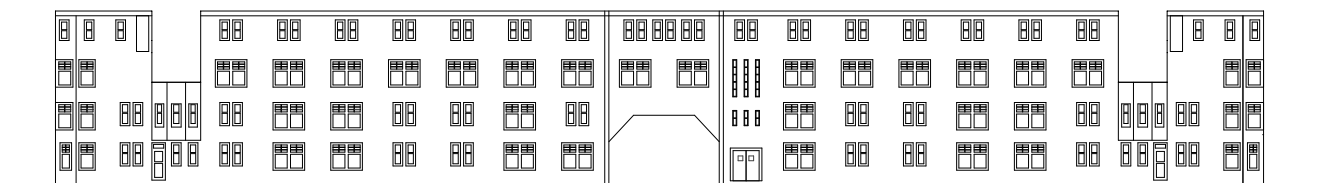
AFBEELDING 8.63 Openingen

AFBEELDING 8.64 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.65 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.66 Indeling van de ramen en deuren

De naar het binnenterrein gerichte gevel – blokdeel Jan Luykenstraat

In tegenstelling tot de lange straatwanden aan de buitenkant is het beeld aan de Justus van Effenstraat informeler. Centraal staat een washuis. De Justus van Effenstraat voert via twee poorten door het washuis en komt dan weer samen. Het washuis is een markant oriëntatiepunt. Eenmaal door de poort de binnenhof ingegaan ontvouwt zich een wijkje. Voor de beganegrondwoningen en de woningen op de eerste verdieping is er een netwerk van voetpaden; de woningen hebben voortuintjes. Alle woningen van de tweede en derde verdieping zijn via een doorlopende galerij ontsloten. De woningen die zich aan het binnenterrein bevinden kennen uitzonderingen, zoals woningen boven poorten en de woningen van de korte gebouwen die alleen gevels naar de binnenhof hebben. Om het principe van de gevelopbouw beter te illustreren is de gevel aan de hand van een kenmerkende groep van acht woningen in de reductietekeningen te zien. Op maaiveldniveau introduceren uitgebouwde portalen een zone voor de ingang van twee woningen. De woningtoegangsdeuren zijn zichtbaar, zowel bij de portalen op maaiveldniveau als aan de galerij. De galerij introduceert een extra laag in de gevel, met zware betonnen consoles kraagt ze uit en biedt een dak voor de balkons en de portalen van de woningen eronder. Bloembakken zijn als uitkragende prefab betonelementen onderdeel van de borstwering van de galerij.

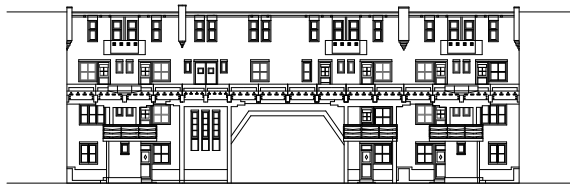
In de groep van de acht woningen valt op dat de individuele woningen te herkennen zijn. Ze zijn zelfs door architectonische middelen gearticuleerd. Op de begane grond zorgt een ander metselwerkverband in een andere kleur, rood, voor een band die als een sokkel doorloopt. Bij de woningscheiding is deze band om een steen hoger gemetseld. Het portaal is ook in donkerrode baksteen uitgevoerd. Het metselwerk dat aansluit, en waarin de hele gevel verder werd uitgevoerd, is geel. Terwijl de hele buitenkant van het complex in rood metselwerk is, werd in het binnenhof een gele steen toegepast en een rode alleen voor de accenten.

Hoofdvorm

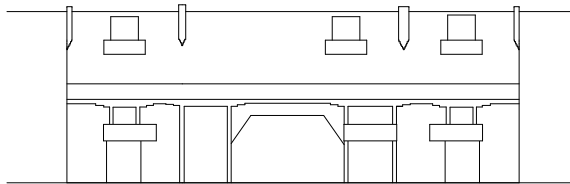
De hoofdvorm bestaat uit een grote rechthoekige vorm, een sterk aanwezige uitkragende horizontale strook van de galerij, de centraal gelegen poort en aan weerszijden de kleine bouwmassa's van de portaaltes op maaiveldniveau. Ook de zeer ritmisch optredende schachtelementen aan de dakrand vallen meteen op.

Openingen

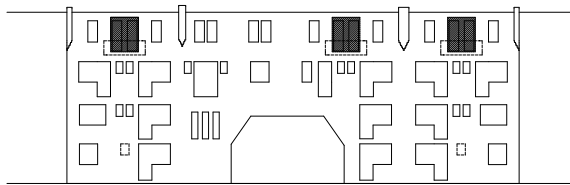
De grote poort blijft de meest opvallende opening. De raamopeningen hebben dezelfde maten als aan de buitengevel, ramen voor de keuken, het hoofdslaapkamerraam is zelfs breder dan het keukenraam, een klein raampje voor het toilet. Bij het portaal zijn afwijkende openingen toegepast. De openingen van de woningen zijn rond de portalen (begane grond en eerste verdieping) en aan de galerij rond twee ingangen gegroepeerd. Hierdoor zijn de woningen afleesbaar. De bovenste verdieping heeft weer een doorlopend band van kleine openingen ten behoeve van de slaapkamerramen. Hierdoor wordt de wat onrustig overkomende gevel met een omlopend band tot een geheel verbonden.

AFBEELDING 8.67 Binnenhof

AFBEELDING 8.68 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.69 Openingen

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

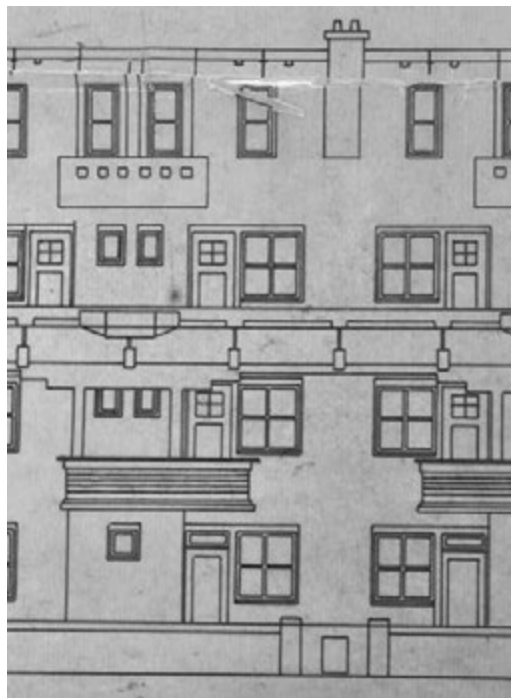
De kleine entreeportaltjes op maaiveldniveau en de betonnen galerijen zijn de meest opvallende vooruitstekende elementen. De betonnen borstwering van de bovenstraat zelf heeft nog bloembakken die de lange borstwering tussen twee entrees aan de bovenstraat articuleren. In dezelfde lijn liggen op de bovenverdieping de loggia's; hun betonnen borstweringen steken iets vooruit. De afzuigkanalen van de woningen komen op het dak uit in een grote gemetselde schacht die iets uit de gevel steekt. Dit is een sterk ritmerend element in de gevel, dat aan weerszijden van de poort vier keer aanwezig is

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

Zeer opvallend zijn de betonnen consoles van de galerijen, en bovendien de betonnen galerijvloeren. Ze zijn een duidelijk horizontaal terugkerend element. Details zoals rollagen boven de ramen zijn zijn veel minder opvallend. Zeer decoratief zijn de uitstekende schachten en de rode baksteenrand op het maaiveld.

Indeling van de ramen en deuren

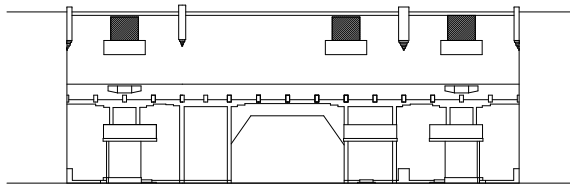
De raamkozijnen zijn ook in deze gevel zeer vlak in de openingen gezet en er ontstaat geen negge of schaduwrand. De grote ramen zijn door een kruis onderverdeeld, de kleine ramen zijn onderverdeeld in een bovenlicht en een klpraam.

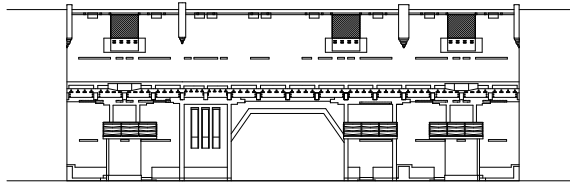
AFBEELDING 8.70 Fragment geveltekening.

AFBEELDING 8.71 Detail in de gevel.

AFBEELDING 8.72 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.73 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

De sociale filter aan de naar de straat gerichte gevel

De isometrische projectie laat het proces van binnenkomen zien dat begint bij het benaderen van het gehele complex en via een van de poorten naar de Justus van Effenstraat verdergaat. In de isometrie wordt de articulatie van de poort duidelijk. De dubbele ingang deur tot het collectieve trappenhuis is breed en lijkt zwaar. Hij nodigt niet uit tot onbevoegd betreden en is tegenwoordig altijd op slot. Vermoedelijk was deze deur ook oorspronkelijk al gesloten.

De transitie van stoep tot voordeur kent kortere en langere wegen. De bewoner van een begane grondwoning of een woning op de eerste verdieping gaat door het poort naar zijn woning. De bewoner van een maisonnette aan de galerij gaat, afhankelijk van de plek van zijn woning, direct via een van de trappenhuisen vanaf de straat en de stoep tot de galerij en zo verder naar zijn huis. De weg begint met de stoep langs het gehele complex. Het terugspringen van de gevel bij de poort markeert een ingang naar de Justus van Effenstraat. De stoep loopt door de poort verder en gaat over in de voetgangersbestrating van een deel van het binnenterrein. Deze route is in het onderstaande schema beschreven. Het blok kent meerdere trappenhuisen. Vanuit de galerij is er aan alle vier hoeken van het gehele complex een opening en uitzicht op de straat buiten het complex. De galerij is 2,20 meter breed.

De sociale filter aan de gevel van het binnenhof

De isometrische projectie laat de entrees van de portalen zien, de galerij en de toegangen tot de woningen aan de galerij. De overgang van stoep tot voordeur kent verschillende stappen. De bewoner heeft al een hele weg afgelegd als hij voor zijn portaal of voor zijn deur aan de galerij staat. Hij is dan al door de poort gelopen en langs de paden en de voortuin tot zijn eigen woning. Hierdoor wordt de toegang een proces van stoep tot voordeur dat gelijkstaat aan een kleine wandeling.

De overgang van publiek naar privaat op de begane grond

BEGANE GROND

Openbare weg, stoep	• poort	• binnenterrein voetwegen	• weg langs voortuintje	• twee traptreden	• dorpel • deurkozijn	• entree 1 • entree 2	• hal + trap
Buiten	Buiten						Binnen
Publiek	Collectief						Privaat

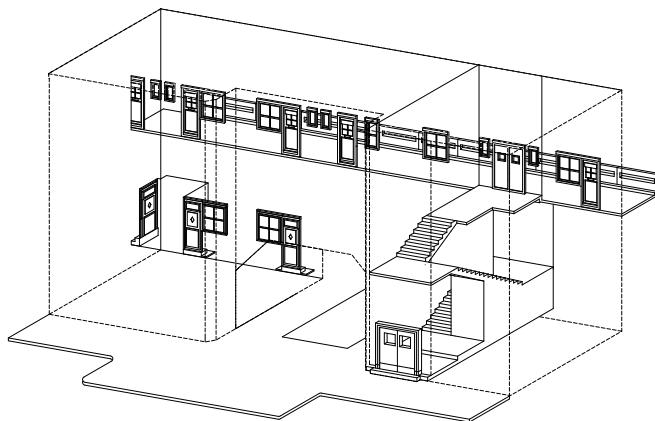
TWEEDE VERDIEPING

Openbare weg, stoep of binnenterrein	• collectieve voordeur	• trappenhuis	• deur galerij	• galerij	• dorpel • deurkozijn	• entree	• gang
Buiten	Buiten						Binnen
Publiek	Collectief						Privaat

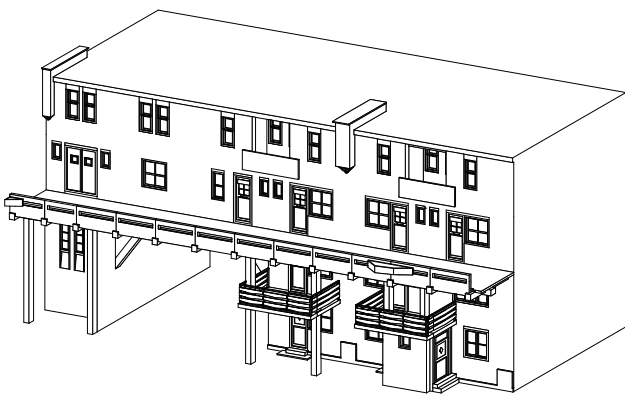
< grens openbare weg - buitenmuur

AFBEELDING 8.74 Isometrie

AFBEELDING 8.75 De weg van stoep tot voordeur woning

AFBEELDING 8.76 De weg van stoep tot voordeur woning

De architectonische middelen van de sociale filter

Op de foto zijn de architectonische middelen te zien: het portaal, de dubbele deur en de middelen waarmee de sociale filter op de plek van de woningen aan het binnenterrein is opgebouwd. Het kleine portaal is voor de twee woningen (begane grond en eerste verdieping) een scheiding die de privacy van de twee naast elkaar binnentredende partijen versterkt. Het portaal ligt tussen de twee entree-deuren. De rechter woning heeft haar entree-deur in het portaal; twee treden vormen een drempel voor het binnengaan. De linker woning heeft haar voordeur in de gevelwand; ook hier bieden twee treden een drempel voor het binnengaan. Het portaal creëert afstand tussen de direct naast elkaar gelegen woningen. Het balkon biedt een afdakje voor de linker benedenwoning. De bewoner aan de galerij heeft voor zijn entree-deur geen treden; de galerij is zijn stoep. De kleine loggia werd oorspronkelijk door een wand in twee helften verdeeld, maar tegenwoordig zijn twee woningen tot één woning samengevoegd en is deze scheidingswand verdwenen.

AFBEELDING 8.77 De architectonische middelen van de filter aan de naar de straat gerichte gevel.

AFBEELDING 8.78 Hoekdetail.

AFBEELDING 8.79 Entreedeurtrappenhuis.

AFBEELDING 8.80 De architectonische middelen van de filter aan het binnenterrein.

AFBEELDING 8.81 De architectonische middelen van de filter bij het portaal van de begane grondwoning.

AFBEELDING 8.82 Galerij.

AFBEELDING 8.83 Entreedeuken beneden en op de galerij.

Evaluatie en conclusie

In het Justus van Effencomplex werd een experiment voor een overtuigende manier van ontsluiten van bovenwoningen gecombineerd met een vernieuwende aanpak van het geopende bouwblok en de introductie van collectieve functies zoals een washuis. De gevels communiceerden naar de buurt toe als een gesloten geheel, waarbij de associatie met een burcht opkomt, terwijl de grote poorten juist uitnodigden om het terrein binnen te gaan. De terugliggende verticale baksteenelementen zorgen voor ritme in de lange gevel zonder dat de waarneming onderbroken wordt. Alhoewel de gevel aan deze buitenkant zeer gesloten oogt, toont de gevel hier het wonen in een monumentale bouwmassa. De woningen zijn afleesbaar; de beschouwer zal ze kunnen herkennen, een vluchtige passant niet.

Het binnenterrein, officieel een publiek domein, is in dit blok een collectieve buitenruimte. In hoofdstuk 7 werd duidelijk dat dit project eraan bijdroeg dat het wonen zonder enige privacy (met een trap aan een overloop) voorbij was. Hier kreeg iedere woning haar eigen ingang en werd er zelfs op de afstand gelet. Was het bij de woningen in de Indische Buurt in Amsterdam het collectieve trappenhuis dat zorgvuldig gearticuleerd werd, zo is het hier de galerij. Ze werd niet verborgen, maar gedramatiseerd door juist de draagconstructie te exposeren. Hierdoor werd de galerij iets bijzonders. Haar diepte van 2,20 meter maakte van haar een straat waar mensen elkaar ook makkelijk konden passeren en bewoners eigen attributen neer konden zetten. De gevel aan het collectieve binnenterrein presenteert het wonen in een collectieve vorm met alledaagse attributen en een tuintje voor de deur. Het bouwblok geeft niet alleen het wonen vorm, maar juist de gemeenschapszin van mensen die samen een woongebouw en buitenruimten delen: collectiviteit.

8.3.4 1925-26 – Etagehuis Oldenhoeck, Amsterdam

Architect Philip Anne Warners (1888-1952)

Motivatie keuze project

Als een van de weinigen ontwikkelde de architect Warners gestapelde woningen voor de welgestelde burger. Hij noemde ze *flatwoningen* of *etageflats*, waarmee ze duidelijk niet in dezelfde categorie vielen als de *portiekwoningen*. De etageflats waren van alle luxe voorzien die in die tijd mogelijk was: centrale verwarming, een lift, kamers voor het personeel, een woning voor een conciërge, soms zelfs een parkeergarage.⁸⁹³ Warners bouwde vooral in de stad Amsterdam en oriënteerde zich voornamelijk op het wonen, soms met een aanvullende kantoorfunctie. Als ontsluiting koos hij altijd voor portiekontsluiting met de toegevoegde luxe van een lift en een ruime entreehal. Het hier gekozen Huis Oldenhoeck heeft een kleine parkeergarage in het gebouw en een lift. De parkeergarage en de luxe voorzieningen, en de daarmee eventueel anders verlopende manier van het binnenkomen, maken het gebouw interessant voor de analyse.

De architect in zijn tijd

Warners was een Amsterdamse architect. In 1909 ging hij voor een jaar naar Engeland en studeerde aan de Architectural Association. Daar leerde hij de Arts & Crafts-beweging kennen, waaronder de architecten Charles Voysey (1857-1941) en Richard Norman Shaw (1831-1912). Hij ontdekte het Engelse landhuis en de Engelse *bay-window*. In 1910 vertrok hij naar Roemenië, waar hij voor een raffinaderij alle gebouwen en woonhuizen ontwierp en liet uitvoeren. Tussen 1910 en 1912 reisde Warners regelmatig naar Roemenië maar ook naar Berlijn, waar hem een bouwtype interesseerde dat in Nederland bij woonhotels voor rijke bewoners voorkwam: de luxe etageflats of etagehuizen. In 1912 vestigde hij zijn eigen bureau in Amsterdam en in 1914 richtte hij de N.V. Amsterdamsche Maatschappij tot Exploitatie van Etagewoningen op, waarvoor hij in 1914 en 1916 woongebouwen ontwierp en bouwde. Met Huize Loma aan de De Lairessestraat bouwde Warners in 1914 de eerste etageflats. In de jaren 1916-1921 volgden andere projecten in Amsterdam, altijd onder de toen geldende regelgeving van maximaal vier verdiepingen. Warners bouwde niet alleen etageflats maar ook villa's en kantoorgebouwen.⁸⁹⁴ Opvallend aan zijn eerste etageflats zijn de monumentaliteit, hoekbenaderingen, symmetrie en erkers om de gevel te ordenen. Warners was goed op de hoogte van de ontwikkelingen in de woningbouw en in de architectuur van deze stad. Samen met J.G. Wattjes (1879-1944) schreef hij het boek *Amsterdams Bouwkunst en stadsschoon 1306-1942*, waarin hij meer dan zeshonderd jaar architectuur in Amsterdam beschreef.⁸⁹⁵

-
- 893 In dezelfde tijd bouwden enkele andere architecten de eerste woonhotels en flattorens. De Nirwanaflat in Den Haag, in 1926-29 gebouwd, van de architecten B. Bijvoet, J. Duiker en J.C. Wiebenga was zo'n woonhotel met luxewoningen en service voor de beter gestelde burgers.
- 894 Pasveer 2004.
- 895 Wattjes & Warners 1943, 350. Over het wonen in Amsterdam schreef Warners zelf in dit boek: "De nieuwe wijken moeten nu eenmaal anders worden dan de oude. Een zuivere waardeering van het nieuwe Amsterdam eischt vergelijking, niet in de eerste plaats met de oude stad, doch veeleer met 20-ste eeuwsche wijken van andere steden."

De opdracht

Opdrachtgever was de N.V. Amsterdamsche Maatschappij tot Exploitatie van Etagewoningen, die Warners zelf samen met zijn schoonvader Allert de Lange had opgericht. Hierdoor kon Warners de etageflat ontwerpen én exploiteren. In 1925 bouwde Warners op een perceel in de Jacob Obrechtstraat elf luxewoningen in één gebouw en op de bovenste terugspringende verdieping ook kantoorruimte of een atelier. Het souterrain heeft kelderruimtes, een parkeergarage en een kleine woning voor de conciërge, die op de beletage voortgezet wordt. De beletage herbergt twee woningen en een deel van een conciërgewoning. Op de eerste, de tweede en derde verdieping zijn iedere keer drie woningen georganiseerd; de kantoorfunctie met zijn kleinere ramen ligt op de vierde verdieping. De garage was bijzonder voor woongebouwen in Amsterdam.

De locatie

Het etagehuis werd gebouwd in het huidige Amsterdam-Zuid in het Museumkwartier, een wijk ten zuiden van het tussen 1860 en 1870 aangelegde Vondelpark. De wijk ontstond in 1907; het stratenpatroon voor de wijk had P.J.H. Cuypers al in 1891 gemaakt.⁸⁹⁶ In de wijk vestigde zich de gegoede burger; vooral door de nabijheid van het Vondelpark en meerdere musea was de wijk aantrekkelijk. Huis Oldenhoeck staat in de Jacob Obrechtstraat 67, ten zuiden van de De Laressestraat. Het perceel is zeer breed. Het binnenterrein was relatief groot zodat er later nog een tennisveld voor de bewoners gerealiseerd kon worden. De vergunning hiervoor lag in 1926 klaar.⁸⁹⁷

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

Appartementengebouwen of etageflats voor welgestelde burgers waren in steden als Parijs, Wenen en Berlijn al aan het einde van de achttiende eeuw gebruikelijk. In de negentiende eeuw kregen deze appartementen al verwarming en stromend water, en later, in de twintigste eeuw, ook telefoon, elektriciteit en een lift.⁸⁹⁸ Daardoor kreeg het appartement een bepaalde luxe die een individueel huis niet had. Maar ook de status van een fraai vormgegeven woongebouw speelde een rol. Men kon met gelijkgestemden bij elkaar wonen. Rond 1890 groeide ook de belangstelling voor de luxeflat in Engeland, vooral in Londen. In Nederland kwam de etageflat maar moeilijk van de grond. Terwijl Warners al in 1913 Huize Loma bouwde bleef deze groep woningen onderbelicht. In 1930 verscheen er een artikel in het *Algemeen Handelsblad* waarin de voordelen van het flatgebouw toegelicht werden (gelijkvloers wonen, centrale verwarming, bergruimte voor auto's, liften voor personen en goederen).⁸⁹⁹

896 <http://pilot.ruimtelijkeplannen.nl>. Bestemmingsplan Museumkwartier en Valeriusbuurt. 2.1. Ontstaansgeschiedenis. Geraadpleegd op 5 mei 2016.

897 Pasveer 2004.

898 Pasveer 1999.

899 *Algemeen Handelsblad* bijlage 4 september 1930.

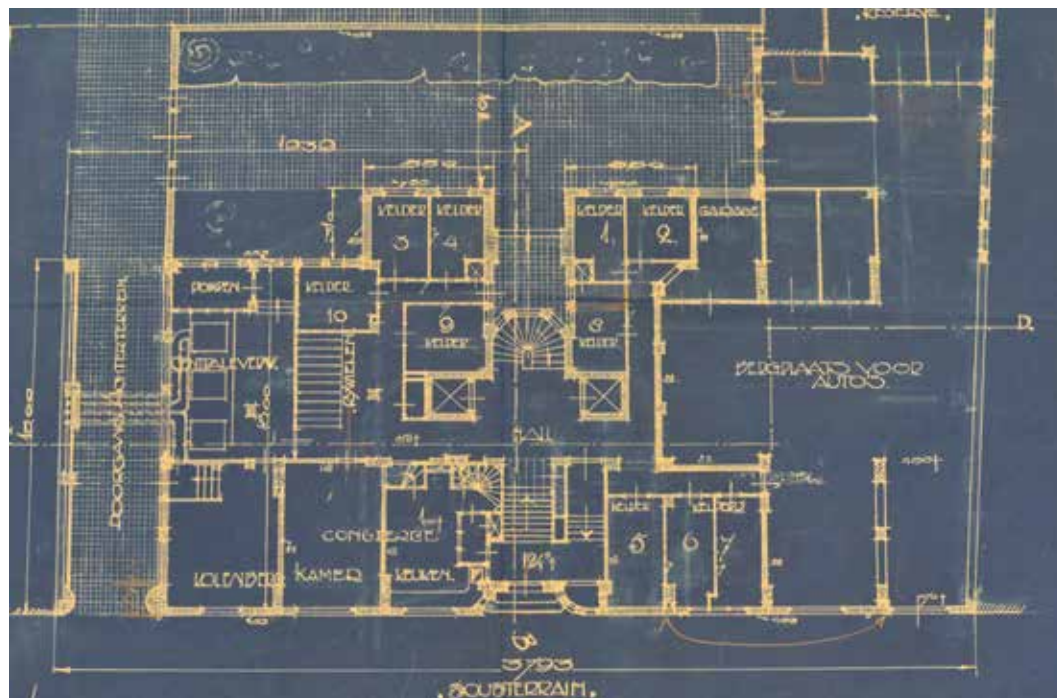
Het ontwerp en ontwerpproces

Warners was opdrachtgever én architect. Bij zijn etageflats was de eerste hindernis de nieuwe Amsterdamse bouwverordening uit 1905 die maximaal vier bouwlagen voorschreef. Warners zelf was ervan overtuigd dat hoogbouw voordelen had in de stad, en bovendien liet de lift hoogbouw toe. In haar dissertatie legt Annet Pasveer uit hoe Warners probeerde zo hoog mogelijk binnen de verordening te bouwen. Huis Oldenhoek heeft vijf verdiepingen, maar de bovenste verdieping ligt terug en is een kantoorverdieping, waarvoor andere regels golden.⁹⁰⁰ Op deze manier kon hij toch een verdieping meer bouwen.

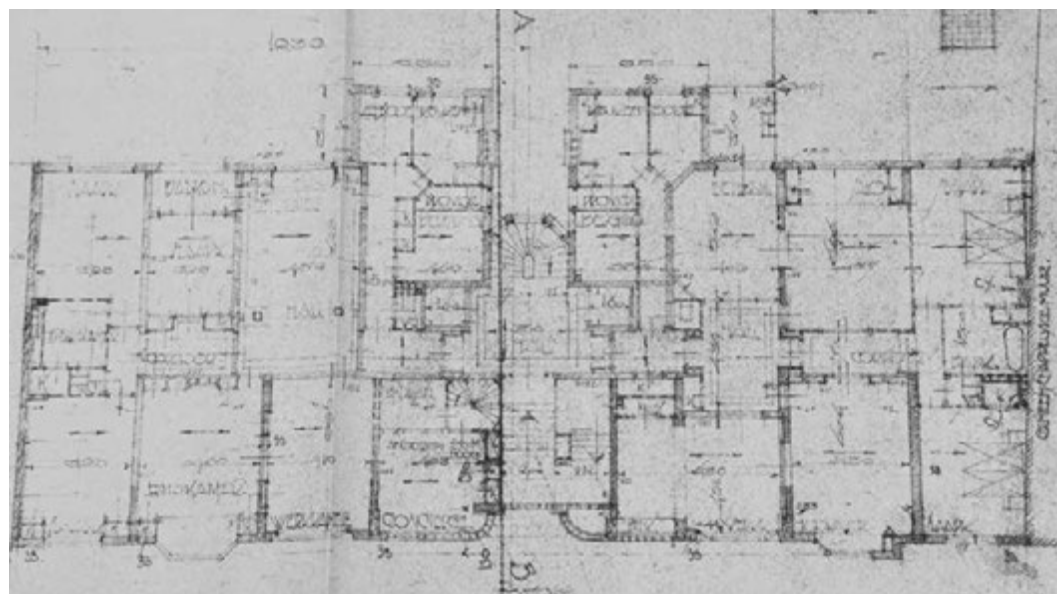
Situatie

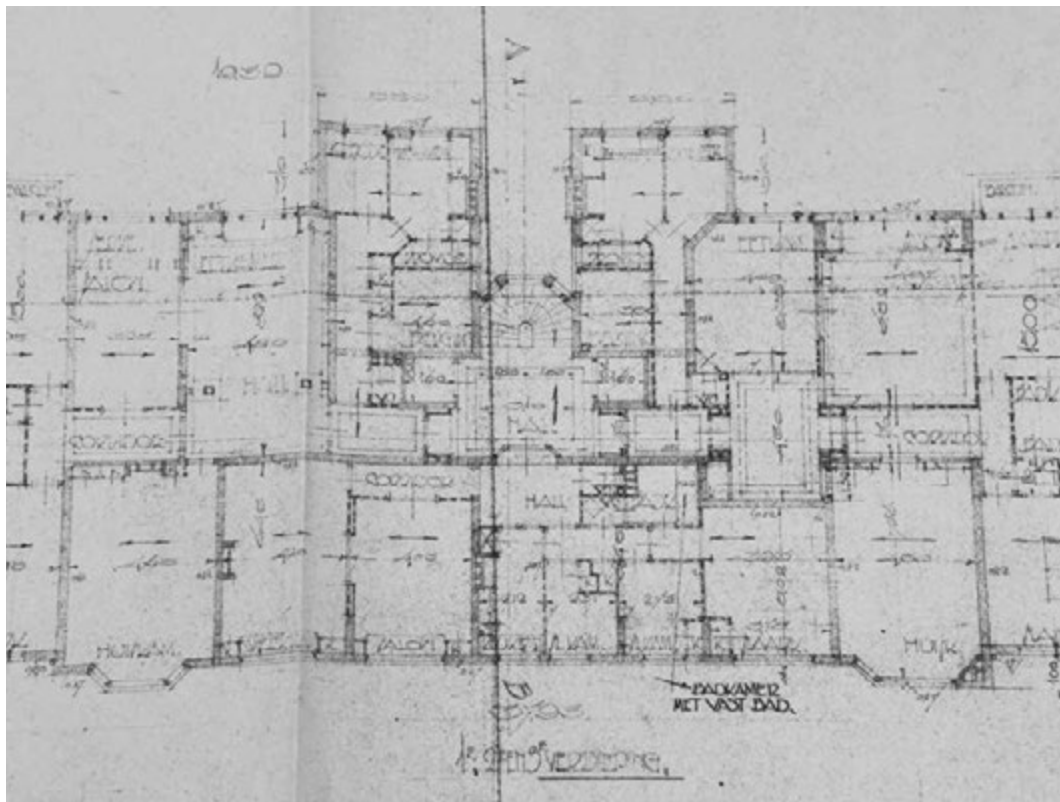
AFBEELDING 8.84 Situatie

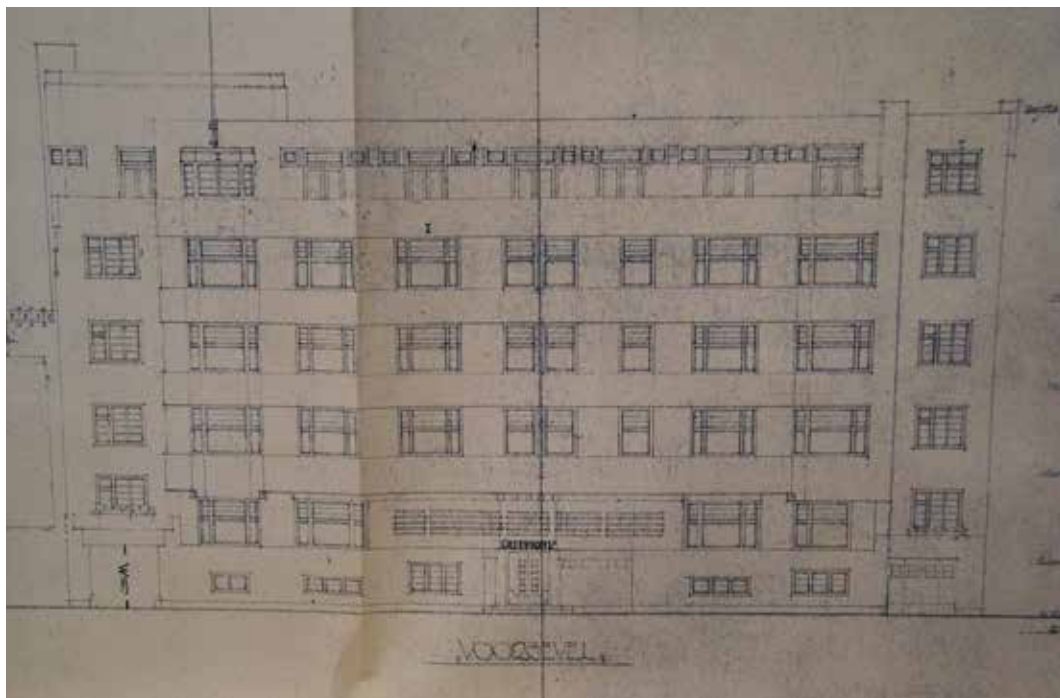
AFBEELDING 8.85 Souterrain

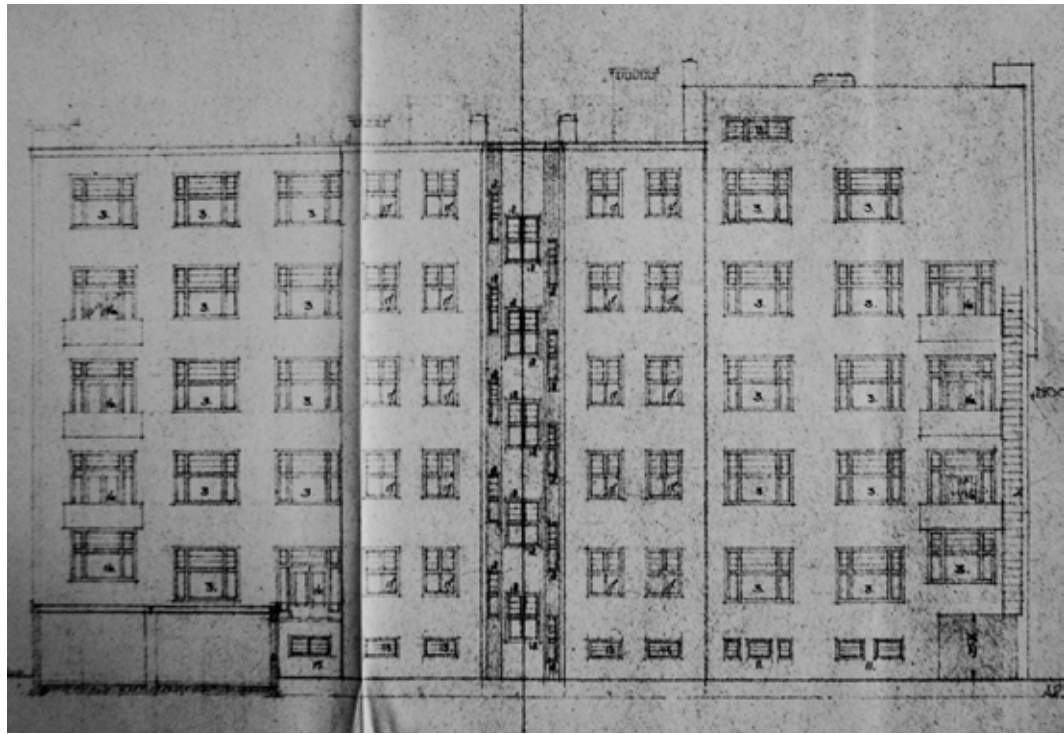
AFBEELDING 8.86 Bel-Etage

AFBEELDING 8.87 Eerste/tweede/derde verdieping

AFBEELDING 8.88 Voorgevel

AFBEELDING 8.89 Achtergevel

AFBEELDING 8.90 oorspronkelijke situatie.

AFBEELDING 8.91 huidige situatie.

AFBEELDING 8.92 Huidige situatie.

AFBEELDING 8.93 De interne entreehal op de eerste verdieping met rechts de dubbele deur naar de steektrap en links het trappenhuis in de erker.

AFBEELDING 8.94 De entreehal en links een dubbele deur naar de steektrap en de hoofdentreedeur.

AFBEELDING 8.95 De diepe negge van de erker geeft ruimte voor een zitplaats.

De naar de straat gerichte gevel

Het Huis Oldenhoeck heeft één gevel die vanuit het publiek domein zichtbaar is, aan de Jacob Obrechtstraat. Deze is samengesteld uit een aantal gevelvlakken. Het souterrain ligt voor een groot deel (2,70 meter) boven het maaiveld. Het gebouw ligt op de rooilijn. In deze lijn sluiten ook beide uiterste gevelvlakken aan de rechter- en linkerkant aan. Ze geven de voorgevel van het gebouw als een ruggengraat rechts, links en op maaiveldniveau een basisvlak dat het vooruitstekende middendeel omkadert. De hoofdentree van het gebouw ligt in het midden van het gebouw.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

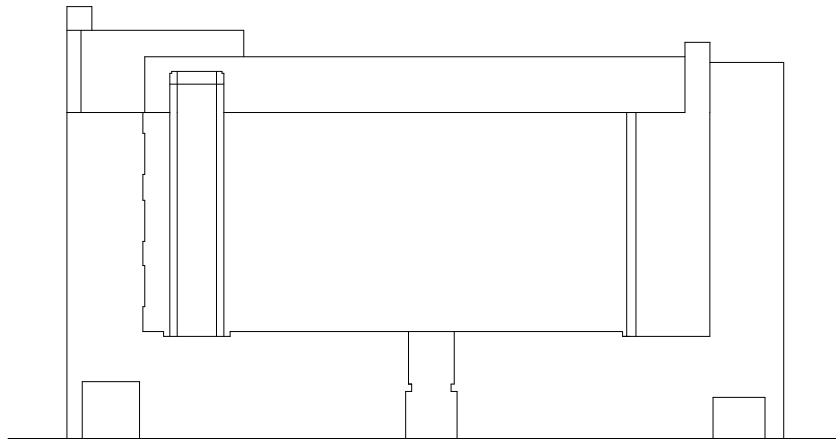
De hoofdvorm is niet eenduidig, maar de verschillende lagen maken van de vorm toch één geheel. Het meest herkenbaar is de grote rechthoek, waarvan een kleinere rechthoek iets uitsteekt en de straat in schuift. De twee erkers verbinden beide vlakken met elkaar. Het terugspringende deel van de bovenste verdieping is minder aanwezig en in een eerste waarneming voor een beschouwer nauwelijks te zien.

Het zijprofiel

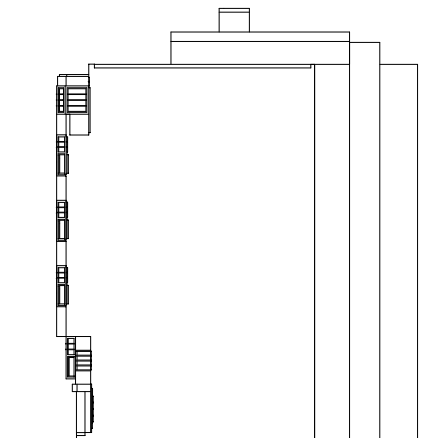
Het zijprofiel laat de plastic van de gevel zien, de vooruitstekende en terugspringende geveldelen. Het gebouw heeft een profiel dat in twee stappen naar voren komt: op de eerste verdieping met een kleine erker, op de tweede tot en met de vierde steekt het wandvlak vooruit, en op de vijfde springt deze afsluitend weer terug. Daardoor wordt veel nadruk op het middelste deel gelegd. Op de bovenste verdieping ontstaat een balkon over bijna de hele breedte. Aan de linkerhoek is een dieper dakterras gesitueerd, tussen balkon en dakterras markeren een erker (links) en een leidingschacht (rechts) de grenzen van het balkon, en beide omkaderen deze terugspringende zone. De gevel heeft enige symmetrie vanuit de middenas waar de ingang geplaatst is; deze symmetrie is niet volledig doorgevoerd.

AFBEELDING 8.96 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.97 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.98 Het zijprofiel

Openingen

De gevelopeningen hebben verschillende maten. De grootste raamopeningen zijn boven de ingang op de eerste, tweede en derde verdieping. Hier bevinden zich twee kleine kamers achter de opening. De kleine opening ernaast doet een kleine kamer vermoeden. De openingen links en rechts in dit iets naar voren stekende vlak zijn gelijk in grootte. De openingen van het souterrain zijn duidelijk kleiner en daarachter liggen andere functies; op de begane grond zijn drie grotere openingen die in maat aansluiten bij de openingen op de verdiepingen erboven. De kantoorverdieping heeft duidelijk een andere maat voor de openingen.

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

De hoeveelheid vlakken die hier als vooruitstekende of terugspringende vlakken aangegeven zijn, laat zien hoezeer de architect met dit middel heeft gewerkt om de gevel te componeren. Zelfs het middendeel heeft als onderverdeling weer horizontale vlakken die net iets uitsteken. Hierdoor ontstaan banden die dit deel nog versterken. De beganegrondwoningen hebben geen gemetselde erker, zoals die op de eerste verdieping begint, maar een erkerraam van hout. Hierdoor wordt het profiel langzaam opgebouwd. Ruimtelijk zijn de erkers voor de woning zeer interessante lichte plekken geworden waar de bewoner een diepe negge heeft en er zelfs in kan zitten. Dit maakt de eerder getoonde foto duidelijk.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

Het middelste deel van de gevel staat op een doorlopende console van beton die wit geschilderd is. Deze lijn is duidelijk te zien en nog onderstreept door twee uitkragende balken aan weerszijden van de erkers. Twee grote uitstekende witte betonvlakken markeren de overspanning boven de poort. Boven de ramen zijn geen bakstenen rollagen; het metselwerk loopt door. Er is nog een vormsteen (het zou kalkzandsteen kunnen zijn, daar perste men vormen mee) aan de hoek van het diepe balkon aangebracht, en twee vormstenen bij de hoofdingang. Verder zijn de minimaal uitstekende baksteenvlakken decoratief. Ze vormen de banden van het middendeel. De poort naar het binnenterrein heeft een bijzonder hoge rollaag, de aansluiting aan het woongebouw naast Huis Oldenhoek is met een verticale baksteenlijn vormgegeven.

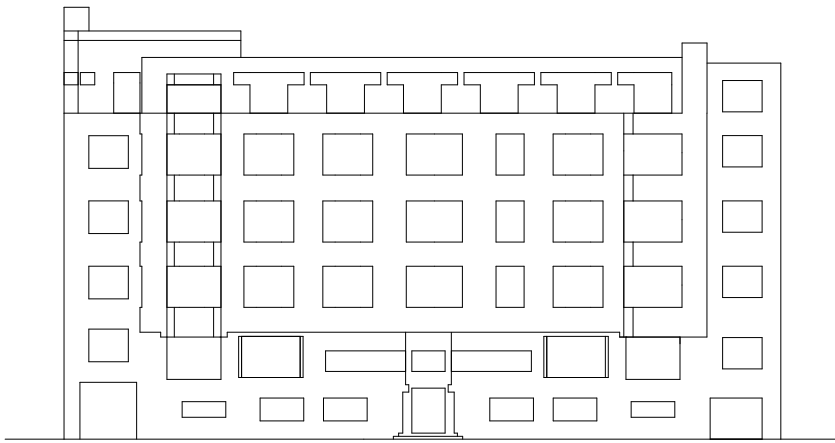
AFBEELDING 8.99 Doorgang naar de binnenhof met rechts en links een wit betonvlak.

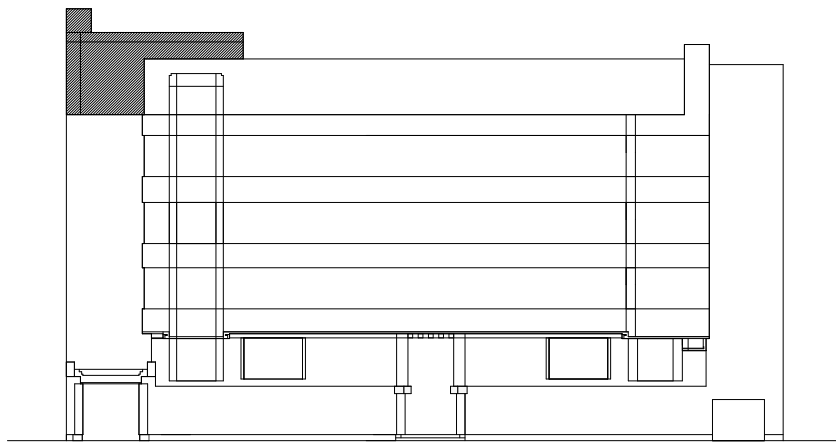
AFBEELDING 8.100 Articulatie ter plaatste van de erker.

Indeling van de ramen en deuren

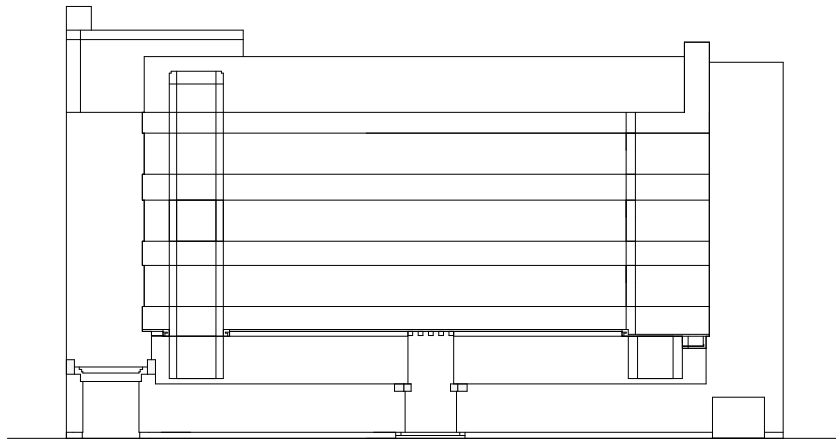
Ieder gevelvlak heeft een andere raamindeling. Zo zijn de links en rechts gelegen souterrainvlakken door middel van kleine horizontale indelingen als een ander type herkenbaar. Op de begane grond verandert deze indeling deels; hier begint bij het vooruitstekende middenvlak van de gevel de indeling van venster met een bovenlicht en verticale vensterstijlen. De kantoorverdieping heeft een duidelijk andere indeling met een groot aantal bovenlichten en vensters met een tussenstijl (zie tekening hiervoor: de naar de straat gerichte gevel).

AFBEELDING 8.101 Openingen

AFBEELDING 8.102 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.103 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

De sociale filter

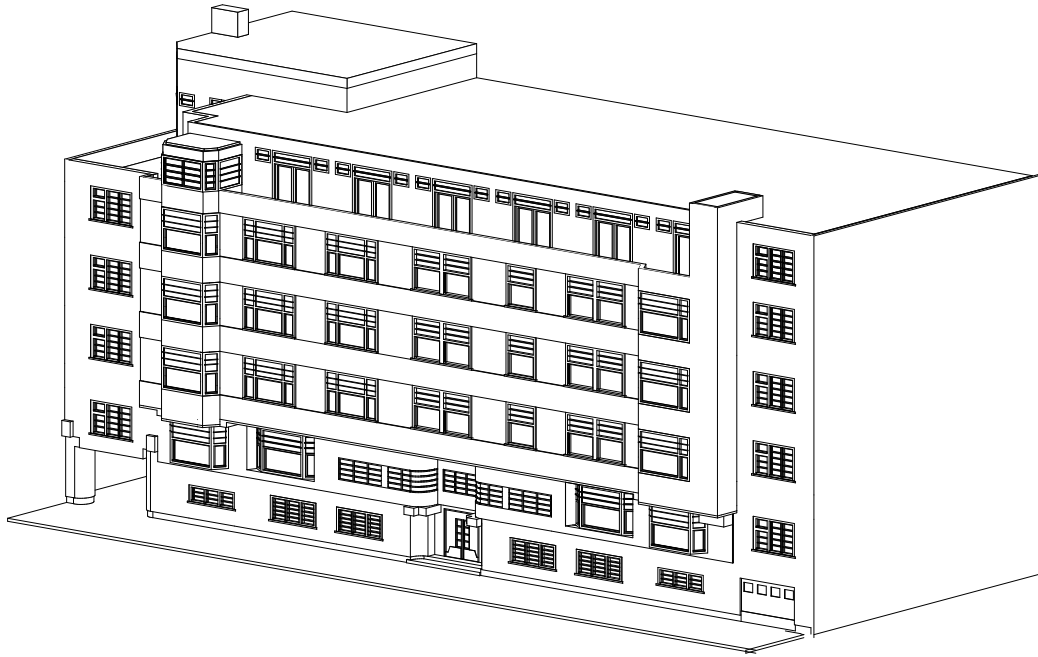
De isometrische projectie van de gevel van de straat laat zien dat de gevel een sociale filter creëert door onderscheid te maken tussen het gebouw op maaiveldniveau en op de bovenverdieping. Door het vooruitstekende gedeelte vanaf de eerste verdieping ontstaat er een beschut gebied, door een afronding van gevels naar de hoofdingang wordt een bezoeker heel duidelijk naar deze ingang geleid. Drie treden maken de afstand tussen buiten en binnen duidelijk. Men betreedt eerst deze treden alvorens de grote hoofddeur te openen. Het zijprofiel maakt de verticale voorsprong duidelijk. Horizontaal is er echter ook een gelaagdheid ingezet. Van een erker die vooruitspringt naar een erker die in de negge van de opening zit, wordt de waarnemer langzaam naar de entree geleid.

De overgang van stoep tot voordeur ligt in Huis Oldenhoek voor een groot deel achter de schermen. Het proces van binnenkomen verloopt achter de hoofdentredeur via verschillende zones. Eerst via een steektrap naar een interne dubbele deur; via die deur betreedt men een ruime hal. De hal is voorzien van een lift. Een trap geleidt de bezoeker of bewoner naar de bovenverdiepingen. Deze trap is deels aangebracht in een vooruitstekende erker, waarvan de vensters daglicht geven, waardoor het belopen van de trap in een lichte sfeer kan gebeuren. Vanuit de interne hal worden op de tweede, derde en vierde verdieping drie woningen ontsloten. Komend vanuit de parkeergarage kan de bewoner via een kleine trap op het bordes achter de collectieve entreedeur komen, en vervolgens legt hij dezelfde weg af naar de hal.

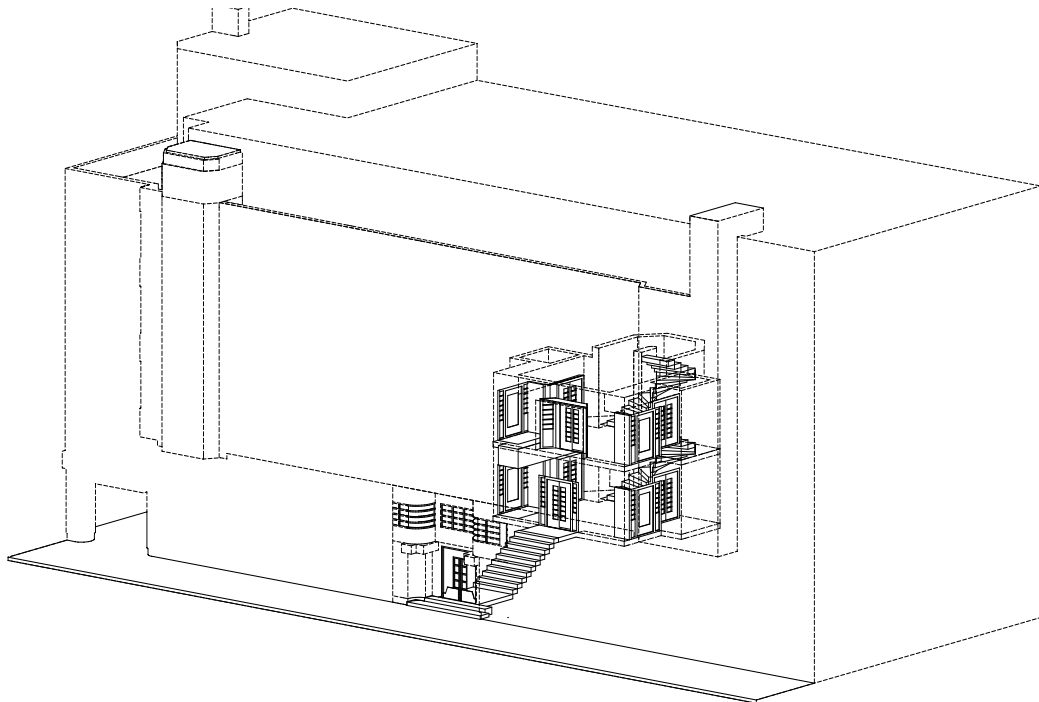
De overgang van publiek tot privaat op de begane grond

BEGANE GROND

Openbare weg, stoep • beschutting door erker boven maaiveldniveau	• drie treden • afronding gevelwand geleidt visueel naar ingang • beschutting door horizontaal middendeel boven deur	• hardstenen dorpel • deurkozijn	• collectieve entree	• collectieve gang met trap	• dubbele deur	• collectieve hal met trap	• stenen vloertje voor entree	• entree woning	• gang woning
Buiten	Buiten			Binnen					Binnen
Publiek	Collectief								Privaat
	< grens openbare weg - buitenmuur								

AFBEELDING 8.104 Isometrie

AFBEELDING 8.105 De weg van stoep tot voordeur woning

De architectonische middelen van de filter

De foto's laten een detail van de ingang zien en de voorgevel. Alhoewel een groot deel van de overgang van buiten naar binnen achter de schermen ligt, zijn in de gevel doelbewust architectonische middelen ingezet om de ingang te articuleren. Er worden in het profiel door de kleine uitkragende vlakken accenten opgebouwd die tot de ingang leiden. Dat begint met de souterraingevel, die bij de ingang twee constructieve balken laat zien waar de bel-etage op rust. De bel-etage bouwt ook een articulatie op door de erkerensters die, de ingang naderend, eerst uitsteken en dan binnen de vensternege vallen; vervolgens leiden horizontale vensterbanden naar de ingang. Op het moment dat men de eerste treden opgaat, verandert het gebied in een minder publieke zone.

AFBEELDING 8.106 Benadering van de ingang van Huis Oldenhoek.

AFBEELDING 8.107 De openingen van de kelderimte.

AFBEELDING 8.108 Hoofdentree van Huis Oldenhoek.

AFBEELDING 8.109 Entreedeur van Huis Oldenhoek.

Evaluatie en conclusie

Het etagehuis Oldenhoek is een voorbeeld van een kleine groep luxe appartementsgebouwen die in die tijd in Nederland werden gebouwd. In de naar de straat gerichte gevel is een repetitie van gelijke delen en gelijk ogende gevelopeningen voor een deel vermeden. De gevel is in verschillende vlakken verdeeld; dit werd vermoedelijk gedaan om monotonie te vermijden. Constructieve horizontale lijnen zorgen voor een verbinding van ieder gevelvlak. De ingang is door de horizontale indeling van de ramen, de baksteenafrondding, het terugleggen van de ingang en de treden gearticuleerd. De erkers zijn in de gevel duidelijke accenten en voor de kamers bieden ze extra licht en ruimte; de bewoner kan zijwaarts de straat in kijken. Ze doen vermoeden dat achter de erker de woonkamers liggen. De middelste woning heeft geen erker. Het wonen heeft een zekere afstand van het maaiveld. Deze afstand wordt al door de entree van het woongebouw opgebouwd. De ingang straalt luxe uit, met de afgeronde bakstenen hoeken, de treden en de dubbele deur met een messing stootbord. Een groot deel van de overgang naar het private wonen ligt binnen, achter de entreedeur. De interne hal heeft een lambrisering en een stenen vloer met ornamentiek; de hal werkt als een ontvangsthal. De gevel verbergt de organisatie van de woningen achter het scherm en is daardoor deels als een masker. Het is niet af te lezen hoeveel woningen achter het scherm zijn georganiseerd. Wel is aan de luxe van de ingang af te lezen dat hier de gegoede burger woonde. Functies zoals de ingang, de poort naar het achterterrein en de poort naar de parkeergarage zijn wel duidelijk zichtbaar. De filter tussen publiek en de collectieve ruimtes achter de hoofdentreedeur is door de vooruitstekende vlakken in de gevel zelf opgebouwd. De meeste overgangen tot aan de entreedeur van de woning liggen echter in het collectieve gebied van de interne trappen en de ruime hal per verdieping.

8.3.5 1932-34 – Bergpolderflat, Rotterdam

Architect Willem van Tijen (1894-1974)

Motivatie keuze project

De Bergpolderflat van architect Willem van Tijen had in zijn tijd een voorbeeldfunctie voor moderne woningbouw. Het was in Nederland de eerste hoogbouwflat met galerijen, en bovendien de eerste flat die werd gebouwd in een staalconstructie. In de gemeenteraad van 1933 werd het gebouw onder andere het *mensenpakhuis* voor 350 mensen genoemd.⁹⁰¹ Dit laat zien dat de stapeling van zoveel gelijke woningen toen als schokkend werd ervaren. De Bergpolderflat werd in de kranten en bouwvakbladen uitvoerig bediscussieerd. De kritieken en discussies zorgden voor bekendheid. Het gebouw bestaat, op enkele gemeenschappelijke voorzieningen in de kelder en een winkel naast de entree na, uit een stapeling van één woningtype. Oriëntatie op de zon werd een van de kenmerken van het functionalistische bouwen, en dus ook van deze flat. De woonkamers en balkons zijn naar het westen georiënteerd en de ontsluiting naar het oosten. Nu is de Bergpolderflat een monument.⁹⁰²

De architect in zijn tijd

Van Tijen werd in Nederland bekend door zijn sociale woningbouw.⁹⁰³ Zijn carrière begon echter niet in de architectuur maar in de civiele techniek. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging hij naar Nederlands-Indië. Later studeerde Van Tijen in Suriname voor irrigatie-ingenieur. Hij was projectleider voor de bouw van een stuwdam in Java. In 1926 keerde hij terug naar Nederland, waar hij spoedig in contact kwam met Auguste Plate (1881-1953), voormalige directeur van de Rotterdamse dienst Volkshuisvesting. Samen stichtten zij in 1928 de N.V. Volkswoningbouw Rotterdam. Via Plate leerde Van Tijen de architect Leendert Cornelis van der Vlugt (1894-1936) kennen. Van Tijen speelde in Nederland vooral een belangrijke rol in het functionalistische bouwen. In 1930 werd hij lid van de CIAM. In 1929 realiseerde hij zijn eerste woningbouwproject met dertig betonnen woningen in de Bloemhof in Rotterdam-Zuid. In 1932 realiseerde hij het woonwijkje *De Pol* in Zutphen. Van Tijen bouwde in Rotterdam meerdere woningbouwprojecten. In 1934 realiseerde hij de Bergpolderflat. In de jaren dertig was zijn architectuur functionalistisch. In 1938 bouwde hij een tweede galerijflat, aan de Kralingse Plaslaan, gerealiseerd in beton. Met de wederopbouw veranderde zijn architectuur en werd een symbiose tussen traditie en functie. Van Tijen heeft meegewerkt aan de publicatie *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*, die in 1941 uitkwam.

901 Notulen van de gemeenteraadszitting op 18 mei 1933, p. 883, Gemeentearchief Rotterdam. In de vergadering werd de Bergpolderflat uitgebreid besproken. Het bebouwingsplan moest gewijzigd worden om een bouwvergunning te kunnen geven; er waren stemmen die liever twee inpandige stenen trappenhuizen hadden gezien in plaats van een vluchttrap aan de buitengevel.

902 In paragraaf 7.5 wordt het proces van het binnenkomen bij de Bergpolderflat beschreven en de organisatie van de woningen.

903 Zeer uitgebreid is het werk van Idsinga, e.a. 1987, Architect Van Tijen, 1894-1974, waaruit deze informatie komt.

De opdracht

N.V. Volkswoningbouw Rotterdam gaf Van Tijen, Johannes Brinkman en Van der Vlugt opdracht tot het bouwen van volkswoningen. Als oprichter van de maatschappij werd Van Tijen opdrachtgever en architect en had hij sterke invloed op ontwerp en uitvoering. De opdracht luidde alternatieve huisvesting voor arbeidersgezinnen te ontwerpen. In deze zin was het project dan ook experimenteel.

De locatie

In 1931 hadden ir. Willem G. Witteveen (1891-1979) en de architect Willem Kromhout (1864-1940) een uitbreidingsplan voor Rotterdam-Noord en -Noordwest opgesteld. Blijdorp en Bergpolder werden de nieuwe wijken. Het uitbreidingsplan voorzag voor beide wijken in een blokbebouwing met etagewoningen. Langs de hoofdstraten, die veertig tot zestig meter breed zouden zijn, waren op de begane grond winkels geprogrammeerd. In de straten van de woonwijk zelf, die tien tot twaalf meter breed zouden zijn, wilde men winkels op de hoeken. Gedacht werd in eerste instantie aan benedenwoningen met twee verdiepingen en een zolder. In de praktijk werden er merendeels woningen met vier verdiepingen gebouwd. De bebouwing rond de Bergpolderflat heeft vier of vijf verdiepingen. Tegenover de ingang van de Bergpolderflat bouwde Marinus J. Grandpré Molière (1883-1972) etagewoningen volgens de traditionele architectuuropvatting, in baksteen en met een zadeldak. Deze staan nog steeds architectonisch in sterk contrast met de Bergpolderflat. De twee opvattingen over het bouwen komen hier fysiek heel dicht bij elkaar.

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

Met de zakelijke en functionalistische benadering liet Van Tijen een richting zien die in de Nederlandse woningbouw vóór de Tweede Wereldoorlog geïntroduceerd werd, maar nog weinig woningbouwprojecten opgeleverd had. Menselijke activiteiten werden geordend en in minimale maten aangegeven. De woning was daarom uitgekiend en had kleine lichte meubels nodig die makkelijk verplaatsbaar of inklapbaar waren. Met de lichte inrichting van de woningen wilde Van Tijen op een minimaal grondvlak private ruimte voor ieder gezinslid creëren.⁹⁰⁴ Grandpré Molière vergeleek de flat met een Amerikaanse gevangenis.⁹⁰⁵ E.A. Pfeiffer schreef in zijn boek dat de Bergpolderflat een voorbeeld is van hoe het niet moet.⁹⁰⁶ Architecten van het functionalistische bouwen kwamen nieuwsgierig kijken. De Bergpolderflat reflecteerde het wonen in een parkachtige omgeving, het wonen in licht, lucht en ruimte.

Het ontwerp en ontwerpproces

Van Tijen paste zijn ontwerp in geen enkel opzicht aan de bebouwing in de directe omgeving aan, maar oriënteerde zich volledig op de voorbeelden van het functionalistische bouwen. De architect introduceerde montagebouwelementen. Dit moet aanleiding zijn geweest om de doelstelling van

904 In hoofdstuk 7 wordt ingegaan op de nieuwe maatschappelijke tendens van het burgerdom om ieder gezinslid private ruimte te willen geven.

905 Idsinga e.a. 1987, 54.

906 Ibidem.

N.W. Volkswoningbouw te wijzigen van woonwijken met korrelbeton naar “losse” projecten in montagebouw.⁹⁰⁷ Al vroeg werd een bouwteam opgericht met het staalbouwbedrijf De Vries Robbe & Co. De eerste tekeningen zijn van het staalconstructiebedrijf en niet van de architect. Uitgangspunt was acht verdiepingen met tien woningen per verdieping. In een later stadium werd dit gewijzigd in negen verdiepingen met acht woningen per verdieping.⁹⁰⁸ De reden hiervoor is niet bekend; Idsinga vermoedt dat de constructietekeningen al gemaakt waren voordat de definitieve locatie bekend was, en dat bouwhoogte en lengte aangepast werden aan de locatie. In het bouwproces veranderden ook de gevels van galerij- en balkonzijde van metselwerk naar prefab betonelementen, die in een staalconstructie zijn opgenomen. De puien zijn van hout en dichte gevelelementen zijn van gegalvaniseerde staalplaten met drijfsteen als isolatie. Behalve aan de twee kopgevels komt er geen baksteen meer aan te pas. Men heeft toen tussen gieten en prefab productie van de galerielementen getwijfeld. Uitgevoerd zijn ze als prefab elementen. Er bestaat nog een ontwerptekening, getekend door Van der Vlugt, waarop het balkon er heel anders uitziet. Alleen de woonkamer heeft in deze tekening een balkon; hij liep dus niet over de gehele breedte door. Ook waren in deze geveltekening geen doorlopende kolommen aanwezig. Aangezien er altijd twee balkons gekoppeld waren, was er een scheidingswand van twee meter hoogte getekend. De reden voor de keuze van een doorlopend balkon is niet duidelijk. Van Tijen schreef zelf een artikel over zijn gebouw waarin hij woningbouw uit het verleden te individualistische vormverlangens verwijt. Hij was zelf op zoek naar “een eenvoudige, maar in zijn simpelheid perfecte woonvorm”.⁹⁰⁹ Vermoedelijk is dit ook de reden voor het doortrekken van de balkons tot een met een galerij vergelijkbaar element voor de woningen. De keuze voor prefab elementen in plaats van baksteengevels motiveerde hij met de lichtheid van het materiaal.

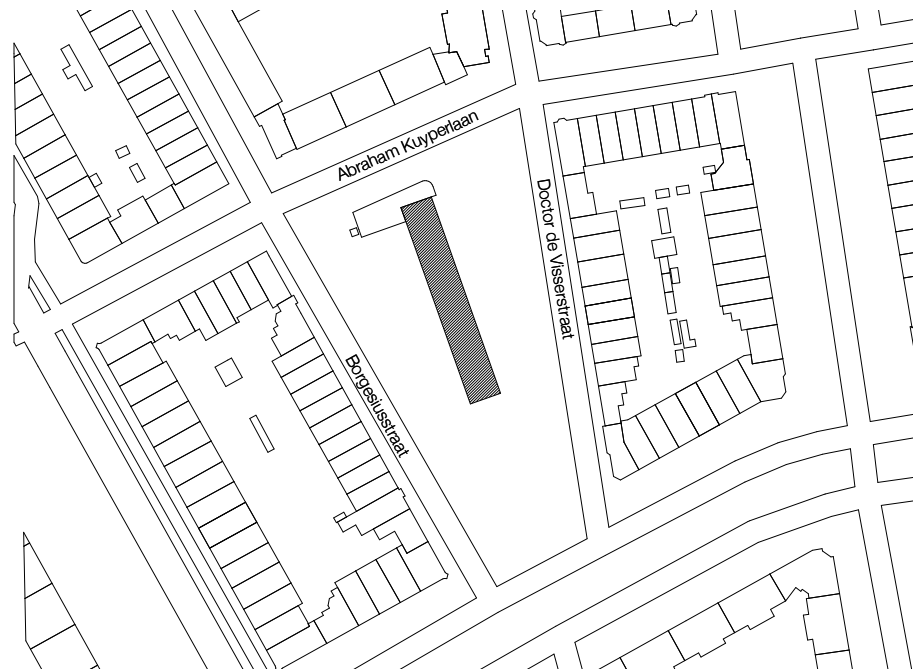
AFBEELDING 8.110 Ontwerptekeningen met balkons als groep van twee.

907 Idsinga e.a. 1987, 284.

908 Ibidem.

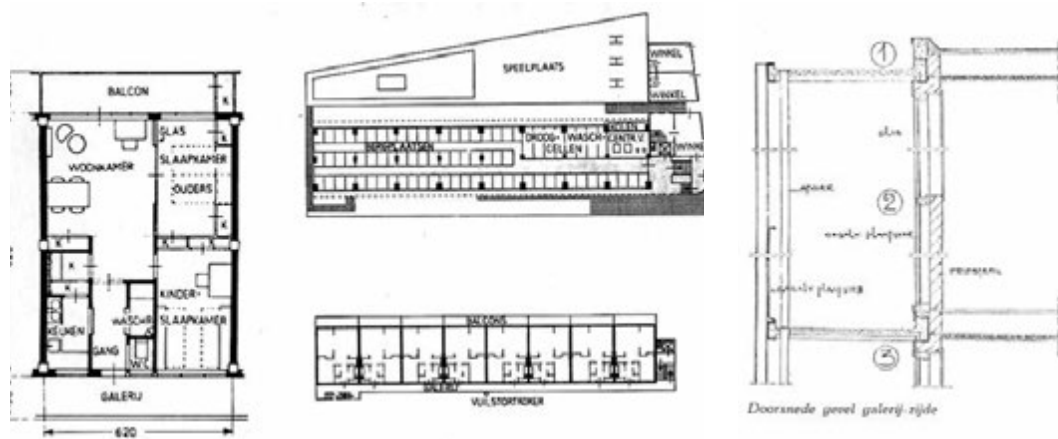
909 Van Tijen 1934. *Bouwkundig Weekblad* 1934, 361.

Situatie

AFBEELDING 8.111 Situatietekening van de Bergpolderflat op een plantsoen.

Documenten

AFBEELDING 8.112 Plattegrond van de woning en de begane grond van het flatgebouw met bergingen.

AFBEELDING 8.113 Detail galerij.

AFBEELDING 8.114 Foto na de oplevering, balkonzijde Westgevel.

AFBEELDING 8.115 Galerijzijde en trappenhuis .

AFBEELDING 8.116 Foto hedendaagse situatie.

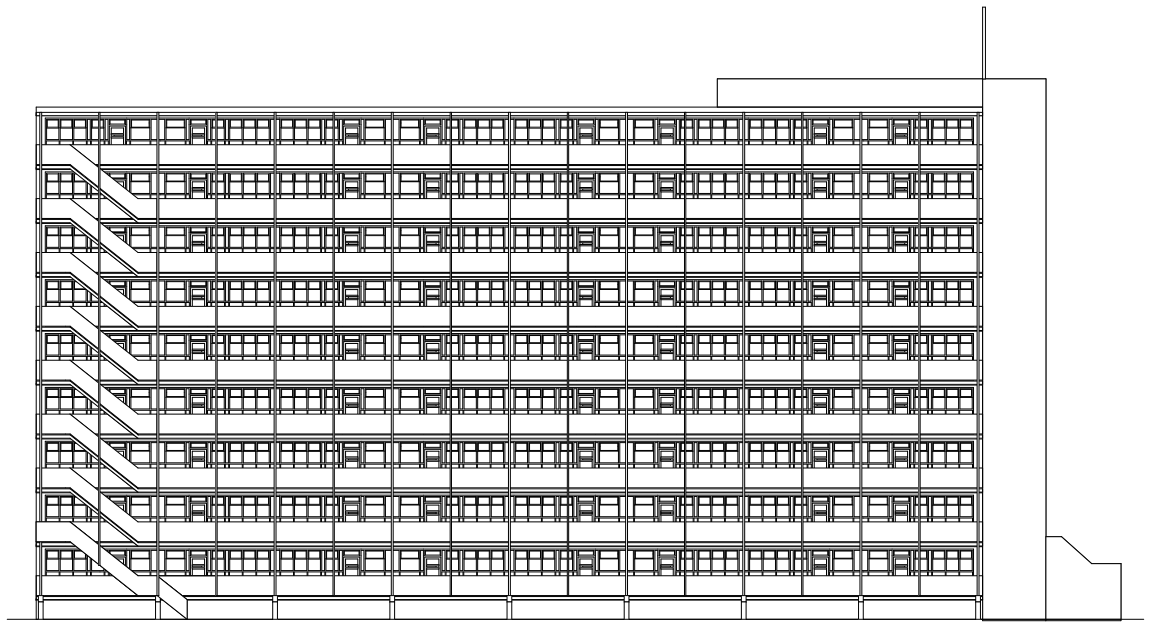

AFBEELDING 8.117 Foto hedendaagse situatie.

De naar de straat gerichte gevels – oost en west

De Bergpolderflat is een hoogbouw van negen verdiepingen met acht identieke woningen per verdieping en een dakterras. In het souterrain bevinden zich collectieve ruimtes. Het meest opvallend zijn de oostgevel en de westgevel en het glazen trappenhuis aan de noordkant; aan de zuidkant is de gevel volledig gesloten. Hier getekend zijn de gevels aan de oost- en westzijde. Om ze met elkaar te kunnen vergelijken zijn per thema beide gevels onder elkaar in beeld gebracht. Het gebouw is uit verschillende duidelijk afleesbare onderdelen opgebouwd. Een brede hoge rechthoek vormt het hoofddeel van het gebouw. Een laag gebouwdeel met een plat dak als entree-winkelgebouw en een glazen traptoren vormen aan de noordkant eigen gebouwdelen die de grote wand met woningen lijken te verankeren. Een dakterras met een vlaggenmast vormt de kroon. Galerij en balkons zijn als steigers aan het gebouw gezet; ze lopen echter niet tot de grond maar tot betonconsoles. De gevel heeft hierdoor twee lagen: die van de woningen met hun grote houten puien en die van de stalen galerij en balkons. Het ritme van de steiger met zijn stalen kolommen doet vermoeden dat zich iedere keer een woning tussen deze kolommen bevindt; het is een stapeling zonder afwijkingen.

Beide gevels zijn op dezelfde manier gematerialiseerd, beide zijn naar een straat en een tegenoverliggende bebouwing georiënteerd. Er is geen voor- of achtergevel. Het beeld van het gehele gebouw wordt voor een groot deel bepaald door repetitie van een type woning. De gevel van elke woning is identiek, alleen is iedere tweede woning gespiegeld. Het enige accent in de houten pui bij de woning is de entreedeur aan de galerijzijde en de balkondeur aan de westgevel. Een bescheiden articulatie door toepassing van de kleur geel (zie toegevoegde foto bij de indeling van de ramen en deuren).

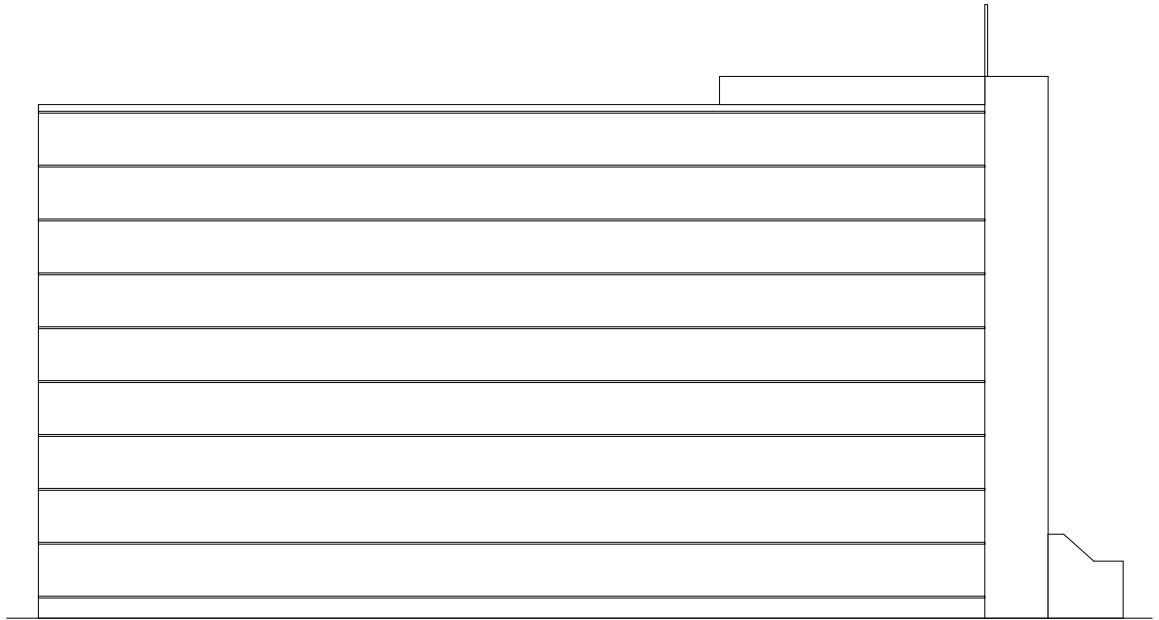
AFBEELDING 8.118 De naar de straat gerichte gevel (oost)

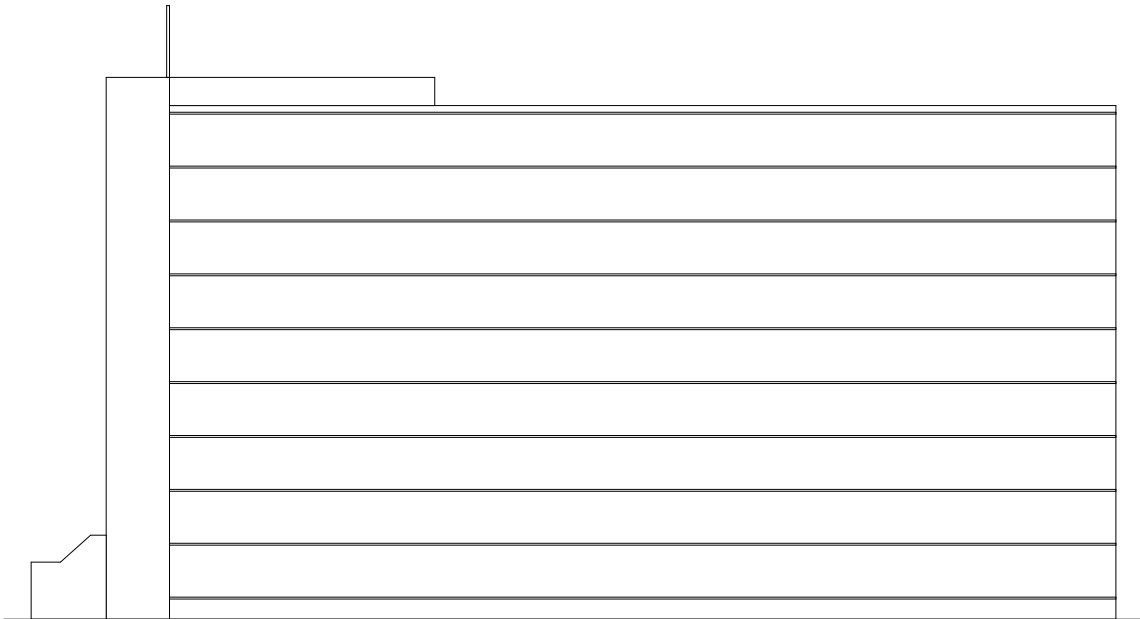
AFBEELDING 8.119 De naar de straat gerichte gevel (west)

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

Behalve de rechthoekige vorm op een sokkel zijn er een lifttoren en een laag bijgebouw. De galerijvloeren zijn sterk aanwezig en daarom afgebeeld in de tekening. Het dakterras en de vlaggenmast vallen op. Door de sokkel wordt de hoofdvorm iets van de grond opgetild. Door de eenvoud van de vorm worden de lifttoren, het dakterras en het lage entreegebouw toegevoegde bouwmassa's. De hoofdvorm aan de westzijde is exact zo eenvoudig als aan de andere zijde. De individuele woning verdwijnt in deze krachtige hoofdvorm.

AFBEELDING 8.120 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar (oost)

AFBEELDING 8.121 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar (west)

Het zijprofiel

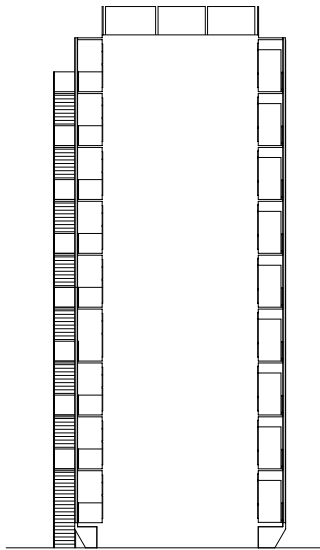
De tekening van het zijprofiel van de Bergpolderflat laat de twee lagen van de gevel zien: de twee steigerachtige stalen elementen voor de galerijen en balkons en de gevellijn van de woningen. Om dit duidelijk te maken zijn het trappenhuis en het entreegebouwtje niet afgebeeld, wel de vluchttrap aan het einde van de galerij.

AFBEELDING 8.122 Detail console en galerij.

AFBEELDING 8.123 Balkons westzijde.

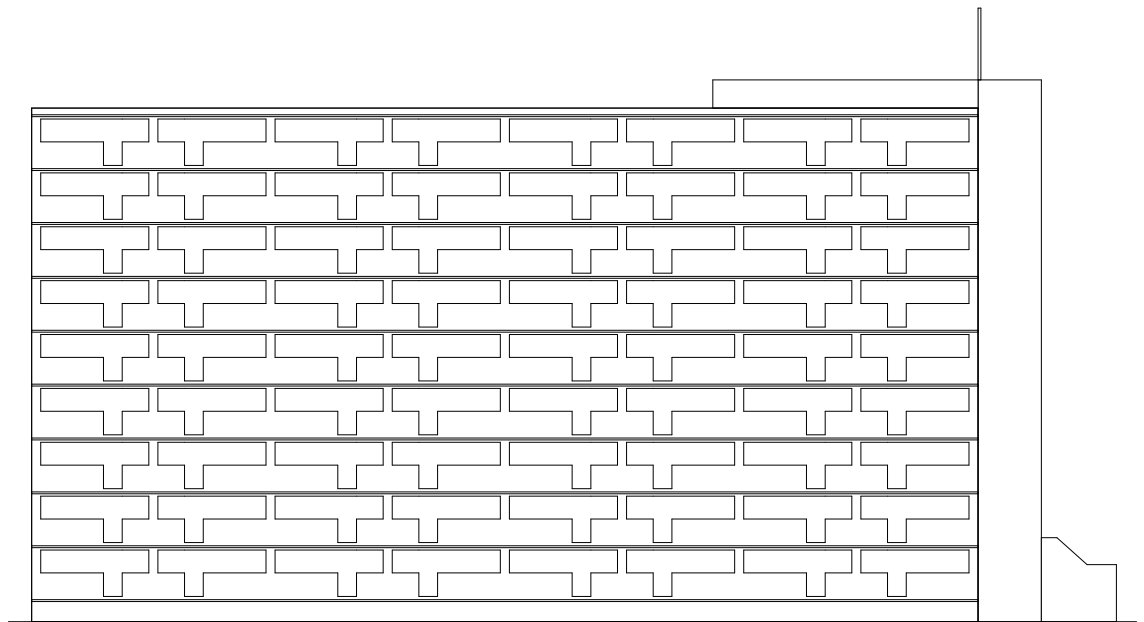
AFBEELDING 8.124 Het zijprofiel

Openingen

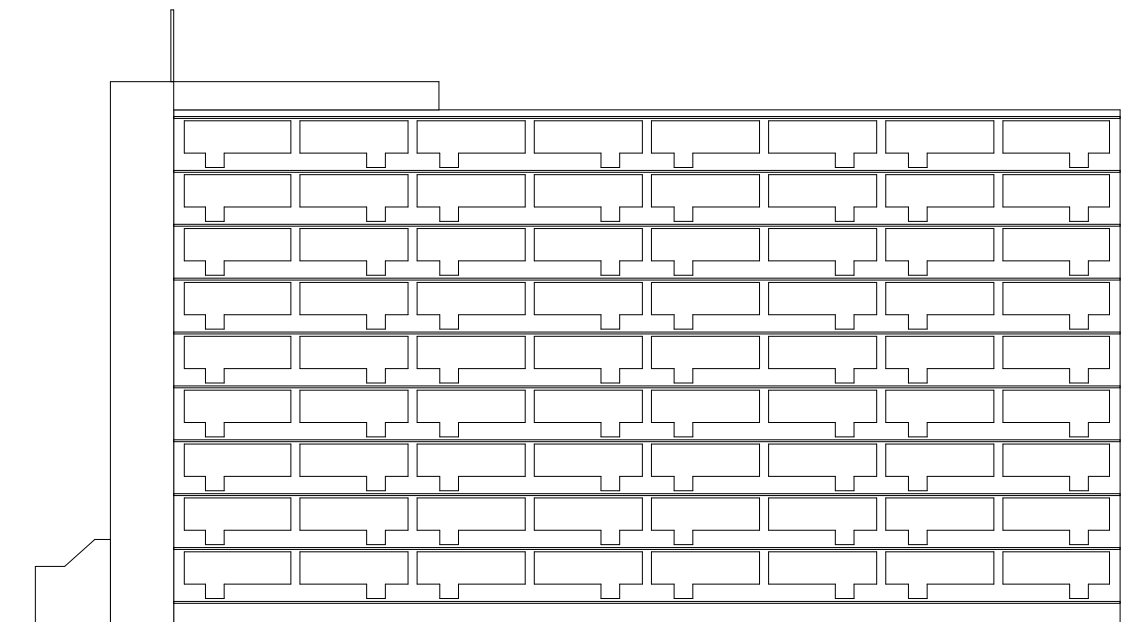
Bij de Bergpolderflat heeft iedere woning een grote houten pui die tot borstweringshoogte gesloten werd, verder heeft iedere woning veel glas. De openingen zijn bij iedere woning identiek, alleen is iedere tweede woning gespiegeld. Hierdoor ontstaat een repetitie van dezelfde opening. Iedere woning is te herkennen. Het patroon van openingen samen met de gesloten vlakken laten begin en eindpunt van een woning zien. Aan de galerijzijde (oostgevel) zijn de openingen kleiner en is de borstwering hoger. Aan de balkonzijde (westgevel) is de borstwering lager. Op de plaats van de scheiding tussen woonkamer en slaapkamer is een dicht paneel. De balkondeur heeft boven een glazen invulling; alleen een laag dicht gedeelte is in dezelfde gele kleur als de voordeuren.

AFBEELDING 8.125 Indeling van de balkongevel.

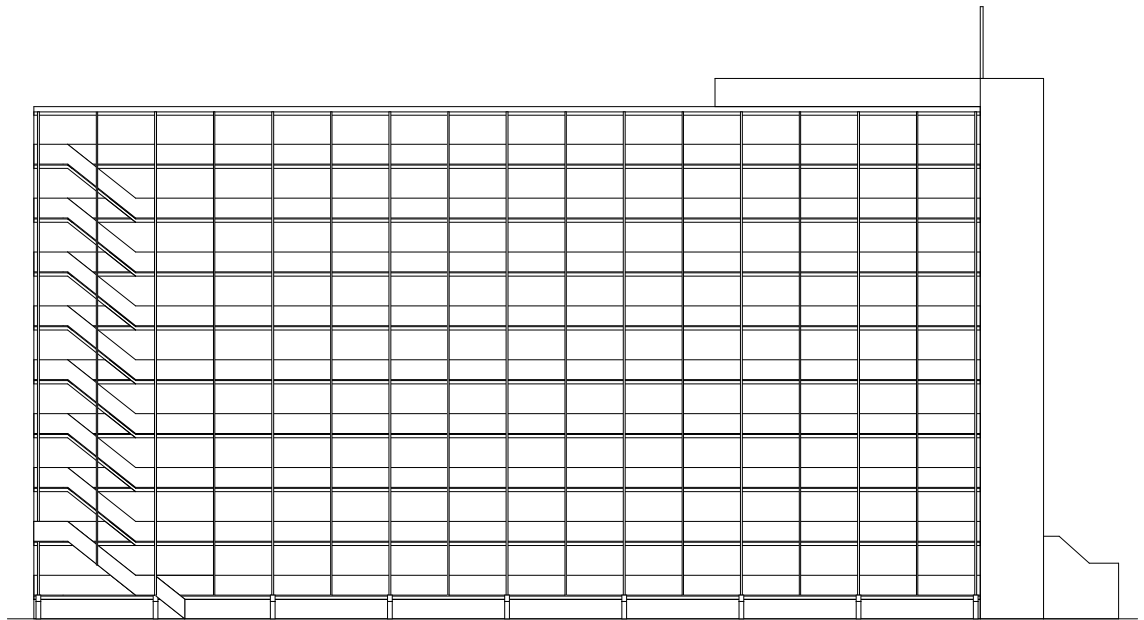
AFBEELDING 8.126 Openingen (oost)

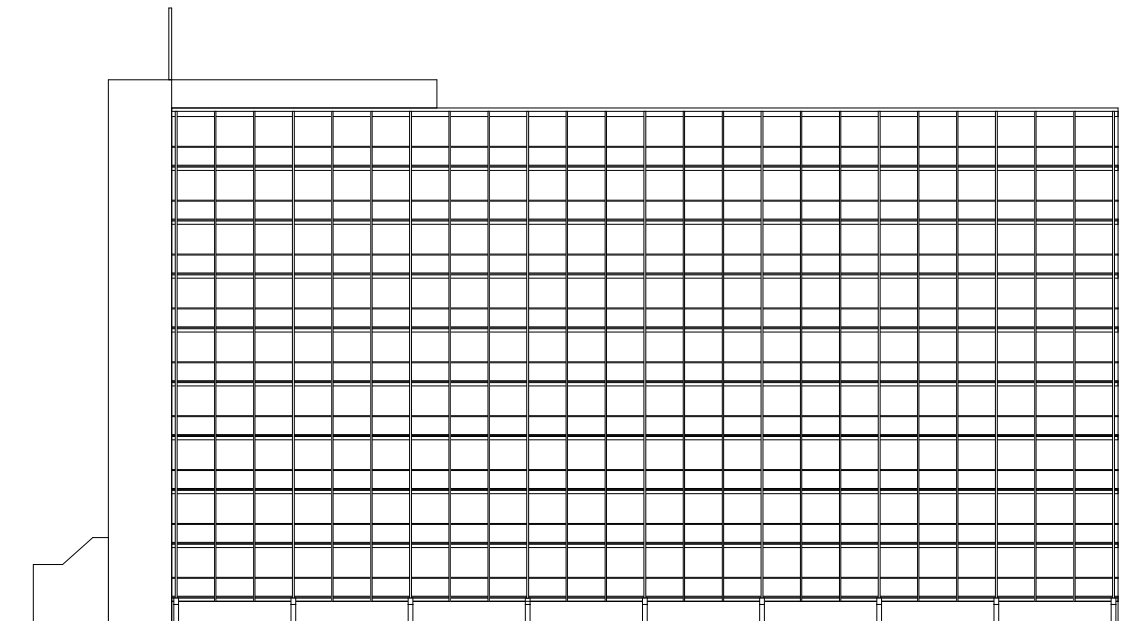
AFBEELDING 8.127 Openingen (west)

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

De constructie van de galerij en de balkons, die voor de eigenlijke gevel gezet zijn, is visueel heel dominant. Ze staat op consoles die het gebouw in acht beuken onderverdelen. De horizontale profielen als ophanging voor de galerij- en balkonvloeren zijn sterk ordenende middelen in de gevel, net zoals de verticale stijlen. Er is geen decoratie aangebracht. De constructie lijkt het ornament te zijn. De enige kleurafwijking vormen de gele deurpanelen. De zonwering is op de eerste foto's niet aanwezig en is later toegevoegd.

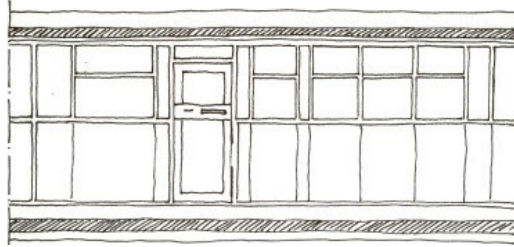
AFBEELDING 8.128 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel (oost)

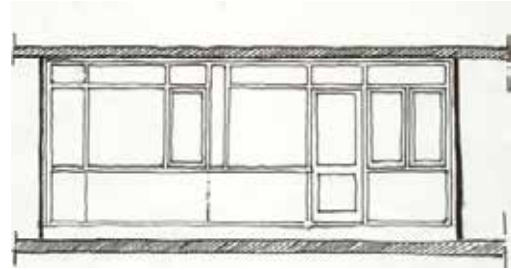
AFBEELDING 8.129 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel (west)

Indeling van de ramen en deuren

De ramen en deuren zijn bij iedere woning gelijk. Zowel aan de galerijzijde als aan de balkonzijde is voor een gesloten borstwering gekozen; aan de balkonzijde is deze laag. Aan de galerijzijde zijn de ramen horizontaal gedeeld in een vast deel en een bovenlicht. Op de plek van de wc is spiegelraadglas toegepast. De entree deur heeft ook een bovenlicht. Aan de balkonzijde worden waar nodig ten behoeve van een tussenwand of op de plek van een kastruimte dichte panelen ingezet. De slaapkamer heeft een vast beglaasd element, een draairaam en bovenlichten, en de woonkamer heeft ook een vast beglaasd element en een element met draaikoziijnen. De deur is voor een groot deel beglaasd.

AFBEELDING 8.130 schets van de raamindeling oostgevel.

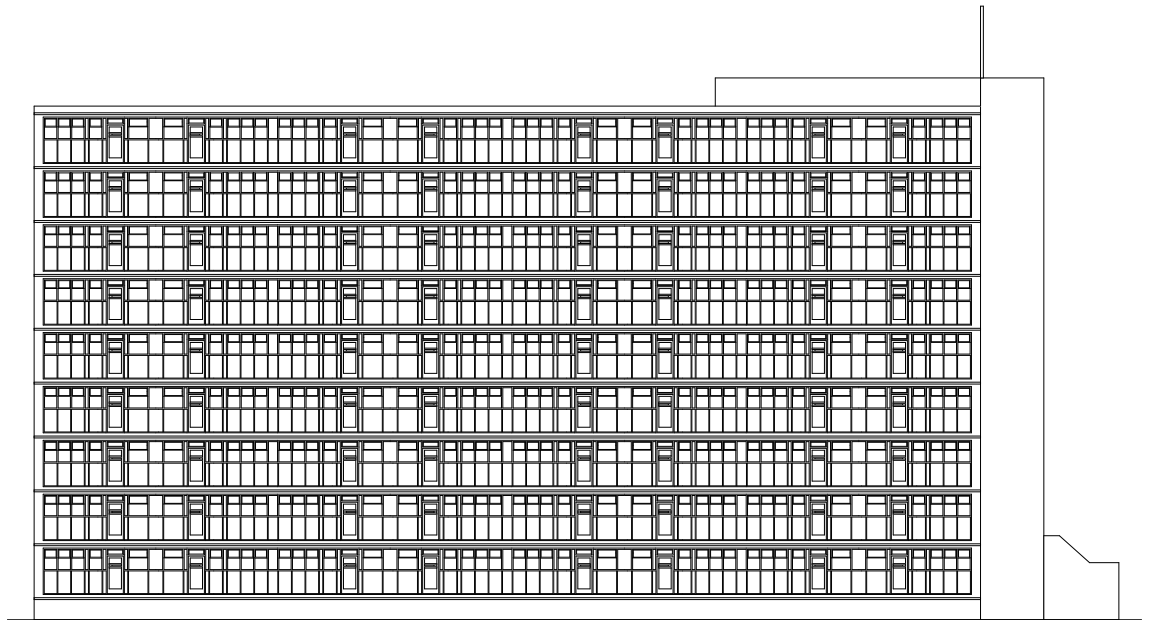
AFBEELDING 8.131 schets van de raamindeling westgevel.

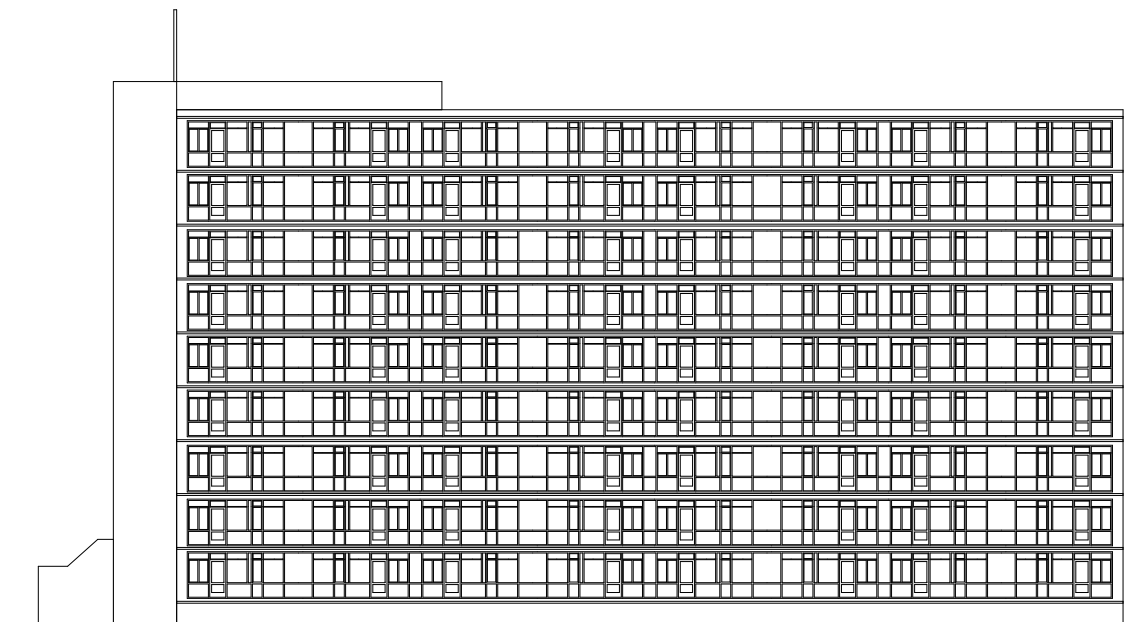
AFBEELDING 8.132 De indeling aan de oostzijde.

AFBEELDING 8.133 De indeling aan de westzijde.

AFBEELDING 8.134 Indeling van de ramen en deuren (oost)

AFBEELDING 8.135 Indeling van de ramen en deuren (west)

De sociale filter

De isometrische projectie laat het gebouw met zijn entree, trappenhuis en de galerijen zien. De buitentrap is een vluchtrap. De overgang van stoep tot voordeur begint bij de hoofdentree. Het eerste architectonische element als overgang tussen buiten en binnen is deze entree; door een terugsprong vormt hij een eigen buitenruimte. De bewoner treedt in een portaal zonder binnen te gaan. Het niveau van deze buitenruimte is gelijk aan de vloer binnen. Vervolgens betreedt de bewoner een hal met het trappenhuis. Vanuit het trappenhuis (waar ook de lift op uitkomt) zijn alle galerijen bereikbaar. Ze worden nog door een deur gescheiden. Voor de overgang tot de eigen woning is dit een filter waarin de stroom mensen steeds geringer wordt, van de ingang tot aan de galerij.

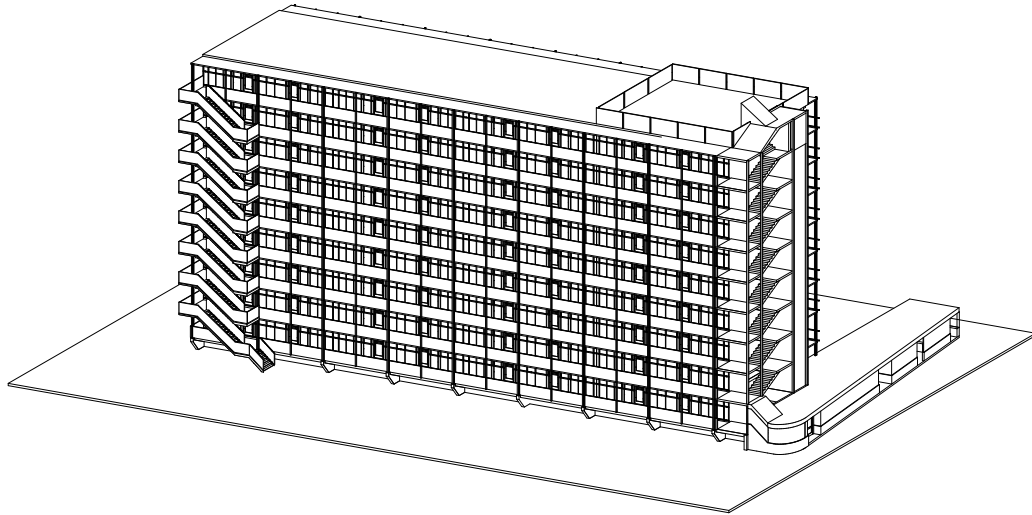
AFBEELDING 8.136 Oorspronkelijke entree van de Bergpolderflat. Reconstructie in een model.

De overgang van publiek naar privaat

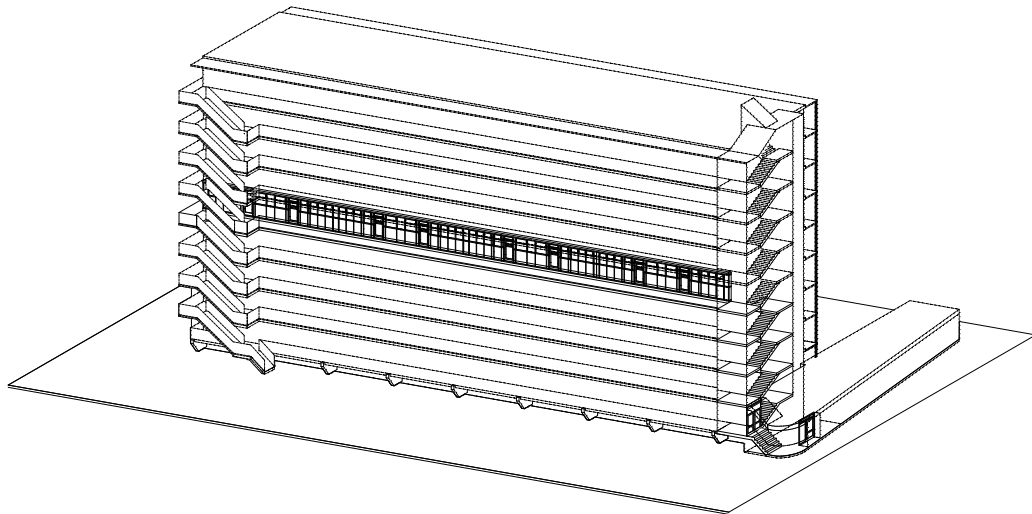
BEGANE GROND

Openbare weg, stoep

	<ul style="list-style-type: none"> • opstap bordes • portaal buiten • beschutting door dak 	• coll. entree	• hal	• coll. lift en trappenhuis	• deur naar galerij	• galerij	• dorpel • deur-kozijn	• entree	
Buiten	Buiten	Binnen			Buiten			Binnen	
Publiek	Collectief							Privaat	
< grens openbare weg - buitenmuur									

AFBEELDING 8.137 Isometrie

AFBEELDING 8.138 De weg van stoept tot voordeur woning

De architectonische middelen van de filter

De huidige ingang is iets opgeschoven naar de voormalige winkel. De bewoner betreedt nu een grotere hal met brievenbussen. Het portaal is echter gelijk aan het oorspronkelijke, als men nog buiten staat is men toch beschermd, een ruimte tussen buiten en binnen. Staal en glas zijn de hoofdmaterialen van dit portaal. De vloer heeft hetzelfde materiaal als de hal, waardoor de buitenruimte onderdeel is van de binnenruimte. Een bezoeker komt niet zonder toestemming verder dan dit portaal. De laatste drempel tot de galerij is een dubbele deur, met de herkenbare gesloten gele vlakken in het onderste gedeelte. De galerij zelf is minimaal. Alleen aan het einde van de galerij, nog achter de vluchtrap, ontstaat een gebied waar de bewoner zich ruimte kan toe-eigenen.

AFBEELDING 8.139 Entree.

AFBEELDING 8.140 Trappenhuis

AFBEELDING 8.141 Dubbele deur naar de galerij

AFBEELDING 8.142 De galerij

AFBEELDING 8.143 Galerij met vluchtrap aan het einde

AFBEELDING 8.144 Galerij aan het einde.

AFBEELDING 8.145 Een individuele entree.

AFBEELDING 8.146 Groen omgeeft het gebouw.

AFBEELDING 8.147 Zonneschermen als sociale filter.

Evaluatie en conclusie

De Bergpolderflat is als functioneel ontwerp zeer strikt. Alles is op dezelfde manier gerepeteerd. Constructieve middelen werden tegelijkertijd als articulerende delen in de gevel ingezet. Er ontstaat een verticaal en horizontaal lijnenpatroon dat makkelijk waarneembaar is.

De woningen vormen nergens uitzonderingen op de strikte structuur. De architect heeft de stapeling en schakeling in alle duidelijkheid getoond. De staalconstructie van de galerijen is zichtbaar, het grote trappenhuis is door zijn transparantie zichtbaar, visueel is vooral de ingangspartij een uitzondering waardoor de ingang wel zeer herkenbaar is. Iedere entree deur van de woningen is zichtbaar. Bij de Bergpolderflat wordt niets verborgen, maar door de zone van balkons en galerijen met hun stalen constructies, borstweringen en zonweringen, wordt er een sluier opgebouwd. Deze sluier faciliteert tegelijk ook een groot deel van de collectieve weg naar de eigen woning. De toegang is zichtbaar, maar afgesloten van de woonomgeving. De individuele woningen vervagen en gaan op in het totaalbeeld van de gevel. De individuele woning is niet meer belangrijk.

8.3.6 1955-58 – Galerijwoningen Pendrecht IV, Rotterdam

Architect Jos de Jonge (1887-1965) en Leo de Jonge (1919-2009)

Motivatie keuze project

De galerijflats van architecten Jos en Leo de Jonge in Pendrecht zijn als case gekozen omdat ze een deel waren van de eerste nieuwe woonwijken in Rotterdam na de Tweede Wereldoorlog. Ze werden deels gebouwd met prefab beton en deels met op de bouwplaats traditioneel vervaardigd beton. Het was een project dat de overgangsfase laat zien van het bouwen met traditionele bouwmethodes naar de prefabricatie. Bij de uitleg van de wijk Pendrecht was het functionalisme het leidend principe. De galerijflats van Jos en Leo de Jonge waren vergeleken met andere projecten in Pendrecht sobere gebouwen. Ze reflecteerden daarmee de in 1946 door de kerngroep Woningarchitectuur uitgebrachte *Nota* waarin als hoofdmateriaal baksteen werd aangeraden, en daarnaast een sobere architectuur en voor zover bruikbaar geacht ook nieuwe constructiemethoden. De wijk reflecteert de principes van de wijkgedachte.⁹¹⁰

De architecten in hun tijd

Jos de Jonge en zijn zoon Leo waren Rotterdamse architecten die tijdens de wederopbouw vooral bij woningbouw betrokken waren.⁹¹¹ Het bureau van Jos de Jonge werd in 1914 gesticht. Leo de Jonge trad tijdens de Tweede Wereldoorlog toe tot het bureau van zijn vader. In 1942 volgde hij in Amsterdam HBO-cursussen bij onder anderen Fritz A. Eschauzier (1889-1957), Jo van den Broek (1898-1978) en Marius Duintjer (1908-1983).⁹¹² Pendrecht was een voorbeeld van de architectuur van vader en zoon De Jonge; ze bouwden onder andere ook in 1950-1953 in Rotterdam drie galerijflats aan de Mathenesserlaan met maisonnettewoningen. In de jaren zestig werd Leo de Jonge medeoprichter van de Stichting Architecten Research (SAR). De stichting heeft bestaan van 1964 tot 1992, voorzitter was de architect John Habraken (geb. 1928). Behalve voor woningbouw ontwierp Leo de Jonge ook voor utiliteitsbouw, bijvoorbeeld in 1956 het raadhuis in Heerjansdam en in 1958 de Sint-Lucaschool in Rotterdam, beide functionalistische gebouwen. De Sint-Lucaschool is nu een rijksmonument.

De opdracht

Jos en Leo de Jonge realiseerden een complex van 408 woningen voor de woningbouwvereniging Patrimonium in deelwijk IV in Pendrecht. Uitgevoerd werden de woningen door het Rotterdamse bouwbedrijf N.V. Van Vliet en Van Dulst. Het hele complex bestond uit een mix van portiekwoningen (96), drielaagse (132) en vierlaagse galerijflats (112).⁹¹³

-
- 910 Studiegroep Woningarchitectuur Kerngroep 1946. *Nota van de Nederlandsche Architecten over den Na-oorlogschen Woningbouw*, 7. Zie ook paragraaf 5.3
- 911 www.architectuurinrotterdam.nl voor een uitgebreide beschrijving.
- 912 Mulder & Schilt 1993, 50.
- 913 Schippers 1960. *Woningbouw in Pendrecht*, in: *Bouw* 1960, 88.

De locatie

De woonwijk Pendrecht in Rotterdam-Zuid was onderdeel van het Algemene Uitbreidingsplan Linker Maasoever. De Maastunnel (1942 voltooid) maakte een goede verbinding van de stad met de Linker Maasoever mogelijk. De wijk werd pas na de oorlog door architecte Lotte Stam-Beese ontworpen. Naast eengezinshuizen werden hoogbouw en galerij- en portiekwoningen van vier en drie bouwlagen gerealiseerd, en bovendien een winkelcentrum.⁹¹⁴

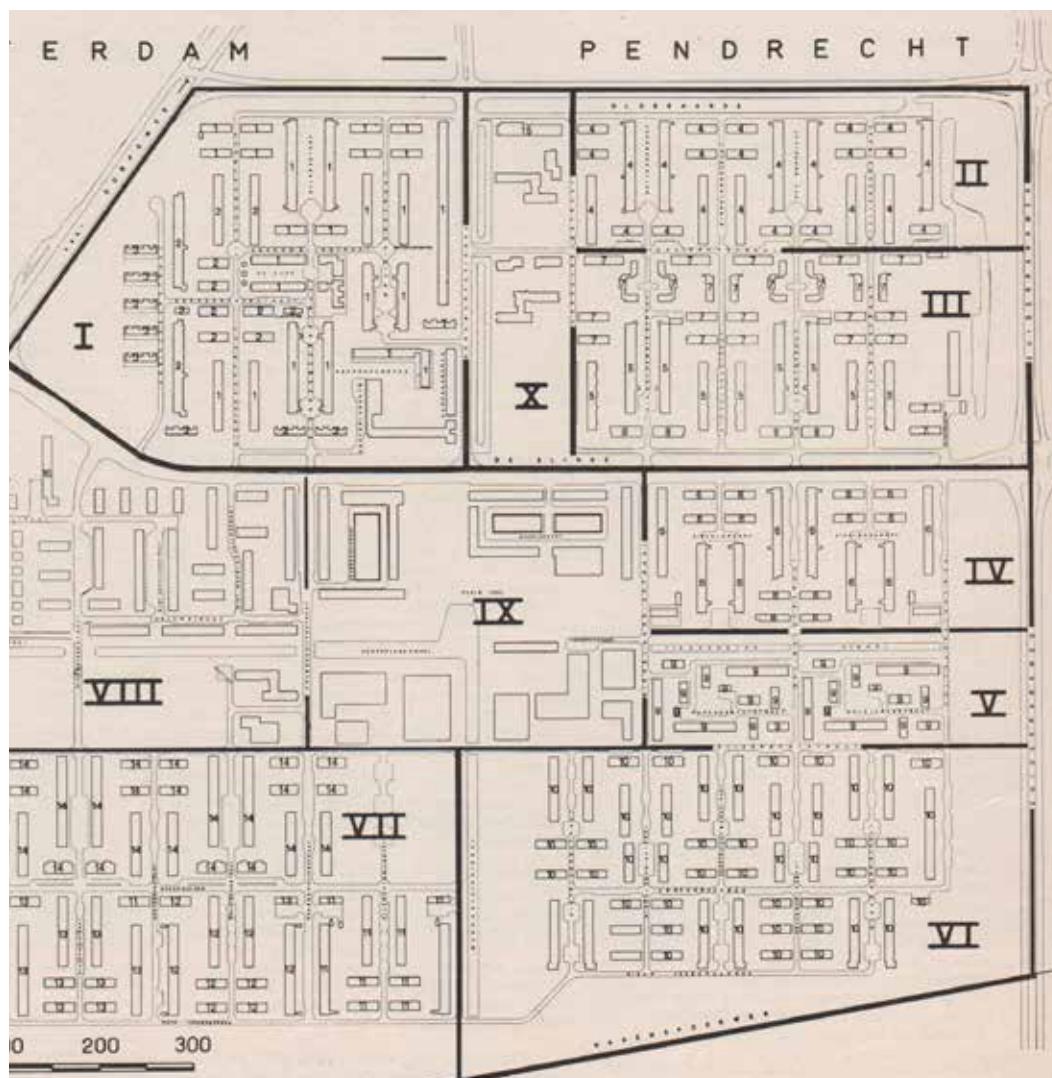
Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

Achtergrond voor deze en ook andere wijken in de tijd van de wederopbouw is de gedachte dat een buurt vergelijkbaar met een dorp zou kunnen functioneren en verschillende buurten een wijk zouden vormen (de wijkgedachte).⁹¹⁵ Parkeren werd in de straten of met kleine parkeerplaatsen bij woongebouwen opgelost. In Pendrecht werden tien buurten vastgelegd en centraal gelegen waren openbare gebouwen, scholen, winkels en bedrijven. Daartussen zouden straten en paden de buurten met elkaar verbinden. De overheid verleende tussen 1946 en 1951 premies bij gebruik van prefab elementen, om de snelheid van de productie te stimuleren. De woningen van Jos en Leo de Jonge werden in de periode 1955-1958 gebouwd en vielen al in een tijd waarin de premies niet meer werden gegeven. Men zou verwachten dat het werken met prefab elementen toen al gangbaar was, maar de galerijflats laten zien dat de overgang van traditioneel bouwen naar prefab bouwen niet snel ging. De beoogde prefab onderdelen waren uiteindelijk gewoon traditioneel op de bouwplaats gestort of gemetseld. Enige uitzondering waren de dragende wanden van prefab blokken. De galerijen en hun consoles waren in de bouw gestort. Oorspronkelijk waren in de kopgevels ter hoogte van de vloeren betonnen randbalken zichtbaar. Na de renovatie werden de gevels van isolatie voorzien en gestuct, waardoor deze rand niet meer zichtbaar is.⁹¹⁶

Het ontwerp en ontwerpproces

Er zijn geen bijzonderheden bekend van het proces. De twee tegenoverliggende stroken zijn noord/zuid-georiënteerd. Hierdoor heeft iedere woning een oostzijde en een westzijde. Aan het plein, waarop twee galerijflats georiënteerd zijn, liggen trappenhuisen en galerijen. Hier liggen ook de woningentrees, keukens en één slaapkamer per woning. Aan de tuinkant liggen de woonkamers en de tweede slaapkamer.

-
- 914 Schippers 1960, 88. De verhouding was 40 procent galerijwoningen, 44 procent portiekwoningen en de rest eengezinshuizen.
- 915 Bos 1946, 48-54. Zie ook 5.3.
- 916 Vanaf 1996 werden in Pendrecht veel woongebouwen gerenoveerd.

AFBEELDING 8.148 Woningbouw in Pendrecht , overzicht 1960.

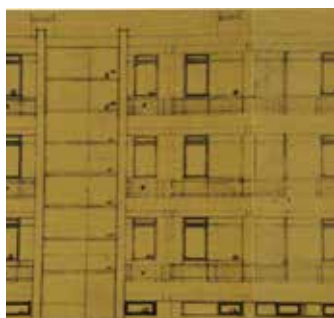
Het gebouw in zijn omgeving vroeger en nu – de pleinzijde

AFBEELDING 8.152 Foto vroeger: de betonranden zijn in het zicht, de gevel is van baksteen gemetseld.

AFBEELDING 8.153 Foto hedendaagse situatie: alleen bij de trappenhuizen is het oorspronkelijke baksteen nog zichtbaar. Voor het gebouw ligt het pleintje dat nog steeds voor een groot deel voor voetgangers is.

AFBEELDING 8.154 De oorspronkelijke raamindeling pleinzijde. Zowel de keuken als de slaapkamer hebben een draairaam en twee bovenlichten.

AFBEELDING 8.155 Na de renovatie zijn kunststof kozijnen toegepast. Keuken en slaapkamer hebben nu een draaikiëpraam, een vast beglaasd raam met ventilatierooster en een bovenlicht. De halfronde verticale elementen zijn deels voor leidingen (HWA). Bron tekening: Gemeentearchief Rotterdam.

AFBEELDING 8.156 Een plein en groen begeleiden de galerijzijde.

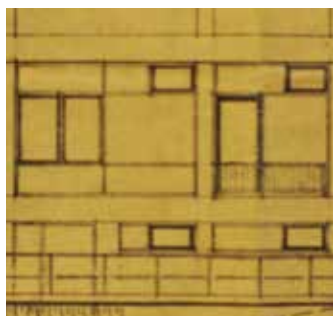
Het gebouw in zijn omgeving vroeger en nu – de tuinzijde

AFBEELDING 8.157 De tuingevel in het zicht. Opvallend zijn de horizontale betonranden die zelfs aan de kopgevel doorlopen.

AFBEELDING 8.158 Vandaag de dag zijn de gevels gestuukt. De betonranden zijn niet meer te zien.

AFBEELDING 8.159 De raamindeling vroeger.

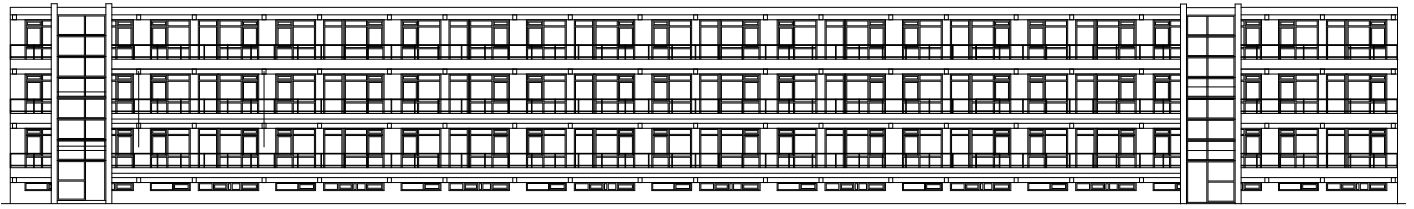
AFBEELDING 8.160 De raamindeling vandaag de dag.

De naar het plein gerichte gevel

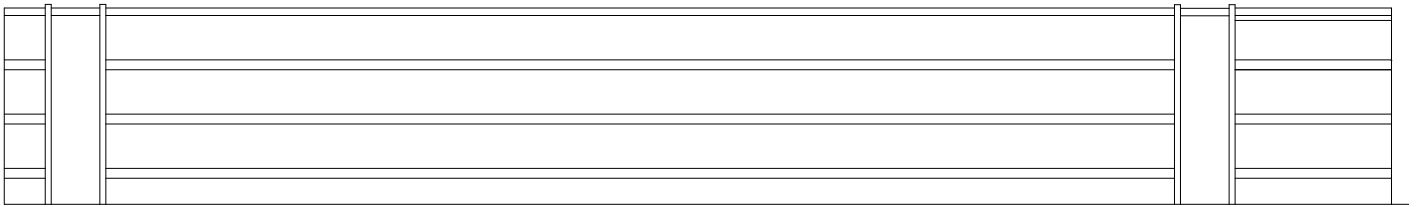
De galerijflats staan in groepen van twee stroken tegenover elkaar. Tussen beide ligt een grotendeels autovrij plein. Het parkeren is door een kleine parkeerplaats aan de zuidkant van het plein opgelost. Zo ontstaat een toegangsgebied waar kinderen kunnen spelen. Het autovrije plein is door twee trappenhuizen gemarkeerd. Vanuit dit plein is de toegang tot de woningen met twee trappenhuizen zeer duidelijk waarneembaar. De woningen hebben geen lift. De gevel laat identieke groepen van ramen en een deur zien, van elkaar afgebakend door een gesloten penant van baksteen. De galerijen met hun vloeren en borstweringen brengen een horizontale geleiding in het beeld, de twee trappenhuizen een verticale.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar – en het zijprofiel

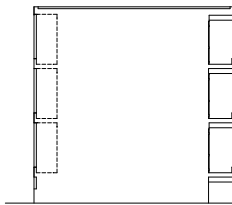
Het gebouw bestaat uit een zeer herkenbare rechthoekige vorm met een sterke benadering van de galerijvloeren als horizontale banden. Doordat de kelder een meter boven het maaiveld uitsteekt lijkt het gebouw te zweven. Dit wordt door de eerste betonband van de vloer benadrukt. Voor deze vorm staan twee verticale rechthoekige traptorens. Zij vormen twee verticale focuspunten in het beeld. Er zijn vier horizontale en twee verticale lijnen toegepast in de hoofdvorm. Het zijprofiel laat de drie galerijen en de lifttoren zien. Deze is niet hoger dan de hoofdvorm van het gebouw.

AFBEELDING 8.161 De naar de het plein gerichte gevel

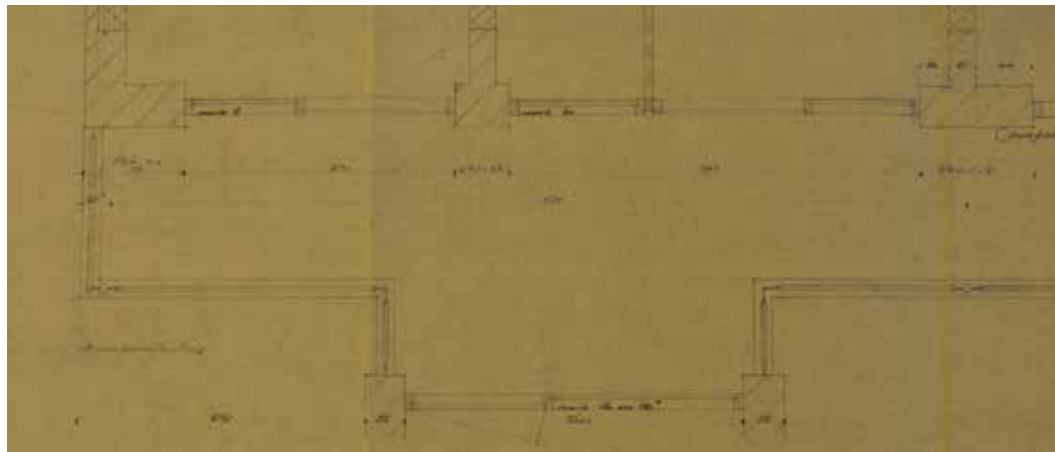
AFBEELDING 8.162 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.163 Het zijprofiel

Openingen

Aan de pleinzijde maken openingen een zeer groot deel van de breedte van de woning uit. De grote opening is op de plek van de interne gang en de slaapkamer, de kleinere opening is voor de keuken. De openingen zijn gevuld met puien. De bakstenen penanten zijn vandaag de dag vervangen door stukwerk en half uitstekende buizen in dezelfde kleur.

AFBEELDING 8.164 Detailtekening van de kozijnen van een woning, tegenover de uitgang van het trappenhuis naar de galerij. De smalle stenen penant markeert de scheiding tussen gang en keuken, de bredere penant is de scheiding tussen twee woningen. De entree deur (merk 10) heeft geen extra diepte als voorruimte, maar staat in een lijn met alle kozijnen.

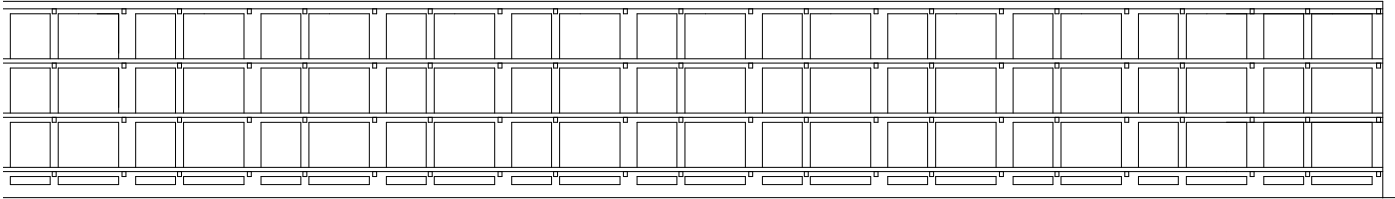
Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

De twee trappenhuisen en de galerijen en de consoles steken vooruit. Ze articuleren de ontsluiting. De hemelwaterafvoer die bij iedere tweede beuk aanwezig was, markeerde als verticale lijn begin en einde van de woning. Tijdens de renovatie werden deze afvoeren verwijderd en ze liggen nu in halfronde buizen tegen de wand aan.

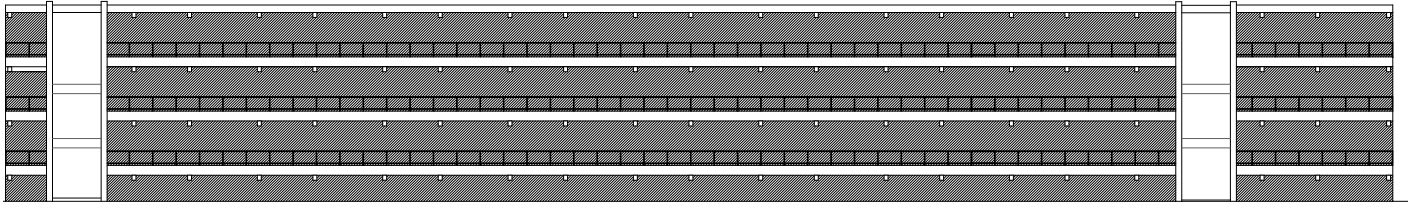
De constructief zichtbare elementen zijn de betonvloeren, de consoles en de dakrand. Er zijn geen decoratieve middelen toegevoegd. De betonnen consoles zijn ritmerende elementen in de gevel. De gevel laat spaarzaamheid en soberheid zien.

Indeling van de ramen en deuren

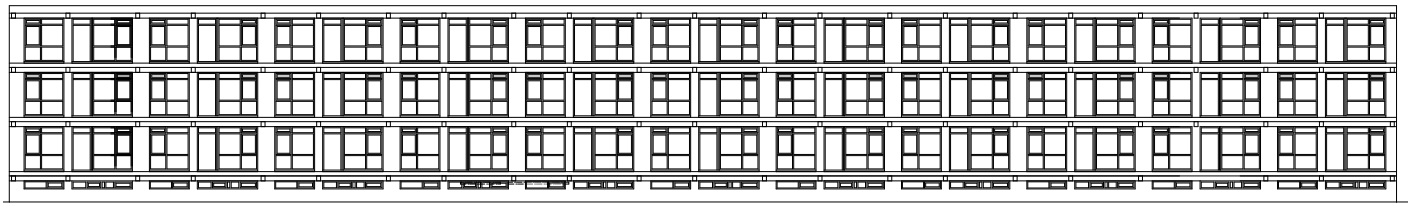
De indeling van de houten puien bestond aan de galerijzijde uit grote gedeeltes vaste beglazing, per kamer een draairaam en twee bovenlichten. De doorlopende bovenlichten gaven een horizontaal accent. Bij de renovatie zijn de kozijnen vervangen door kunststofkozijnen. De draairamen werden draaikiepramen, een bovenlicht is vervallen. De indeling is daardoor niet gehandhaafd.

AFBEELDING 8.165 Openingen

AFBEELDING 8.166 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.167 Indeling van de ramen en deuren

.....

De naar de collectieve tuin gerichte gevel

De gevel naar de tuinzijde laat de repetitie van de woningen zien. De loggia's, iedere keer naast een groot kozijn (woonkamer), laten vermoeden waar de bewoner woont en waar de slaapkamer is. Ze geven diepte en ritme aan de tuingevel. De horizontale banden verbinden de twee lagen echter weer; het gehele gebouw kan als een rechthoekig bouwvolume worden waargenomen. Het zwevende effect is ook aan deze zijde goed te zien. Het versterkt het horizontale effect.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar – en het zijprofiel

Ook aan deze zijde is de rechthoekige vorm overheersend. De gevel wordt als één monoliet waargenomen. De sterk aanwezige horizontale betonranden vallen meteen in het oog. Ze werken visueel verbindend. De loggia's verstoren de continuïteit van de vorm niet.

Openingen

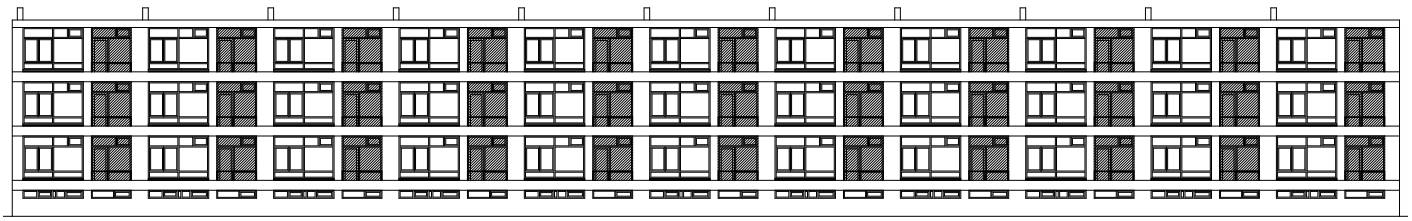
Aan de tuinzijde lopen de openingen van vloer tot vloer en, behalve kleine penanten, ook nagenoeg over de gehele kamerbreedte. Er ontstaat een open gevel waarin de opening een repetitie zonder enige afwijking aangeeft. Op de plek van de loggia's is een grote opening aanwezig die door een kozijn wordt ingevuld.

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

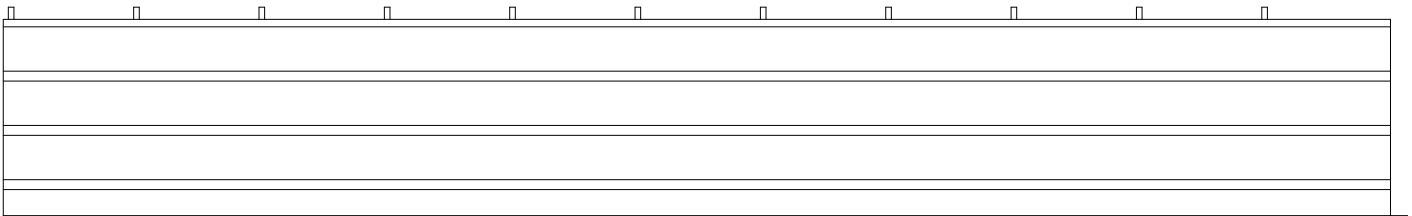
Er zijn geen vooruitstekende delen; de loggia springt terug. Hierdoor ervaart de gevel een ritme en zijn de woningen afleesbaar. Het hele volume is zeer eenvoudig opgebouwd. De horizontale betonbanden en de dakrand zijn in de gevel sterk aanwezig. Na de renovatie is de horizontale articulatie verdwenen. De loggia's, die de gevel een herhalend ritme en diepte geven, zorgen nu veel sterker voor een onderbreking van de continuïteit van de gevel. De renovatie was in die zin een grote aantasting van een voorbeeld van de wederopbouw.

Indeling van de ramen en deuren

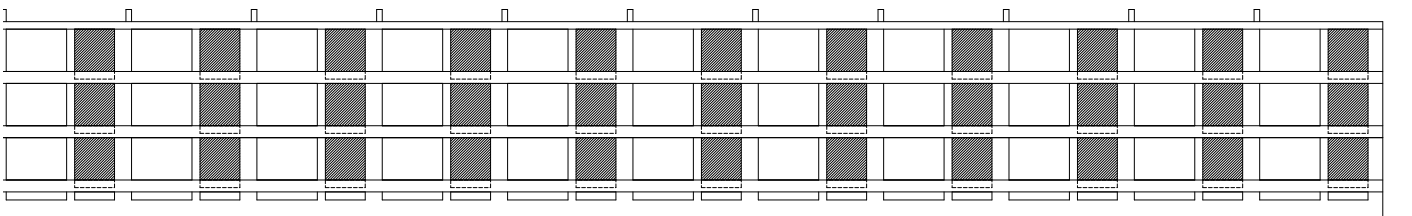
De indeling van de kozijnen was zeer functioneel; ieder woonkamerkozijn had zowel draairamen als een te openen bovenlicht en vaste delen. Bij de slaapkamer en de loggia waren er naast vaste beglazing een deur en een bovenlicht. Tijdens de renovatie is de indeling van de ramen veranderd.

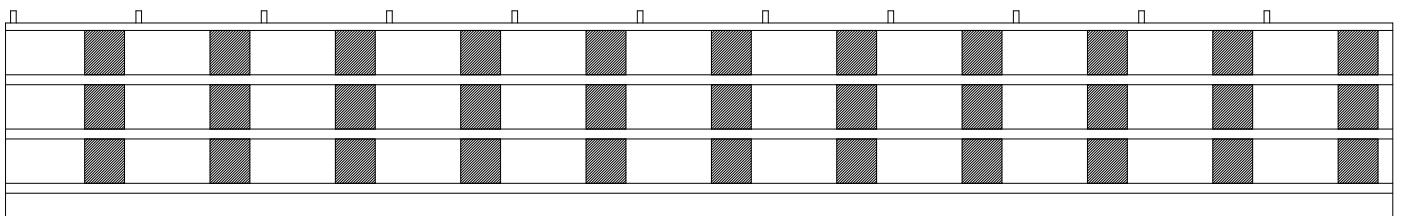
AFBEELDING 8.168 De naar de tuin gerichte gevel

AFBEELDING 8.169 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.170 Openingen

AFBEELDING 8.171 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

De sociale filter

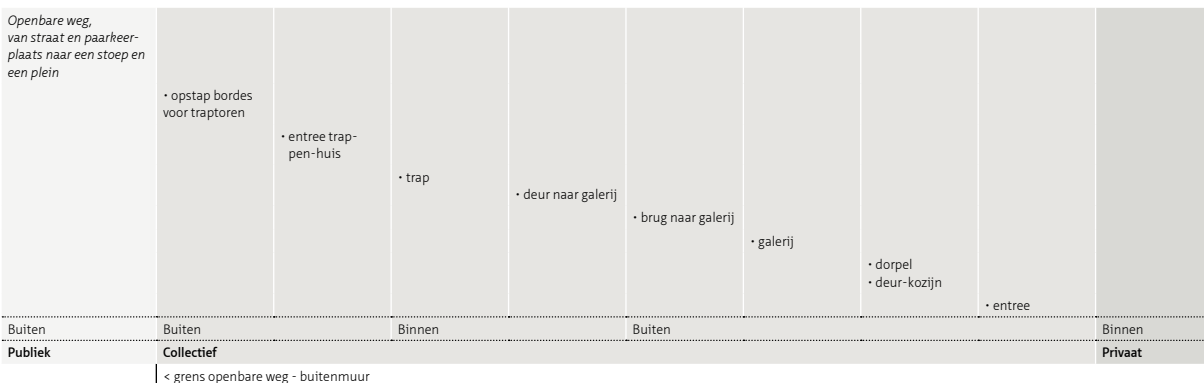
De isometrische projectie van de gevel naar het plein toe maakt de eenvoudige ontsluiting duidelijk. De galerijen zijn minimaal in hun breedte, de deuren van de woningen vallen alleen door hun kleur blauw op. De gevel kreeg door de galerijen en de borstweringen een gelaagdheid in twee lagen. De terugliggende laag van de gevelwand met zijn puin heeft in zijn detaillering geen nuances van diepte, ook niet bij de entreedeuren van de woningen.

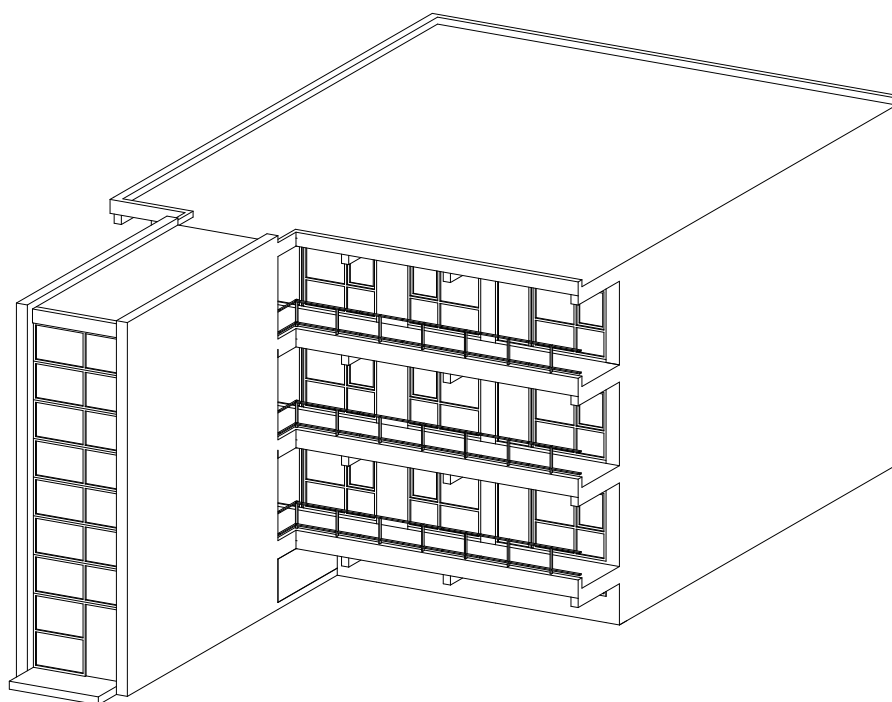
De overgang van het plein tot de voordeur van de woning beperkt zich tot enkele gebieden. Het plein als een gebied tussen twee galerijflats is een eerste markering voor een collectief gebied van de bewoner. De deur naar het trappenhuis is ingeleid met een bordes en vervolgens een zeer duidelijke en belangrijke overgang, omdat vanaf hier het collectieve terrein van de bewoner van de flat begint. Vervolgens leidt de weg over de trap(pen) weer via een deur naar de galerijen. Een kleine verbindingsbrug biedt toegang tot de collectieve galerij. Deze galerij brengt de bewoner tot de voordeur van zijn woning.

De overgang van publiek naar privaat

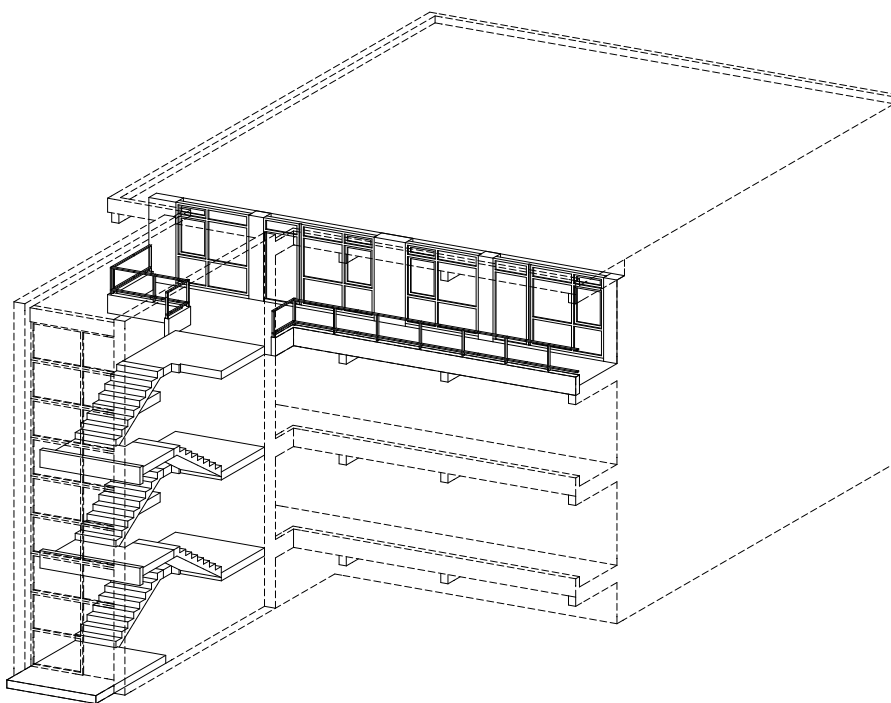
BEGANE GROND

Openbare weg, van straat en parkeerplaats naar een stoep en een plein

AFBEELDING 8.172 Isometrie

AFBEELDING 8.173 De weg van stoep tot voordeur woning

De architectonische middelen van de sociale filter

Heet plein voor de falt is al een eerste filter op weg naar je woning. De twee traptorens zijn de grootste en meest herkenbare elementen aan dit plein. Een bordes met een hoogteverschil van één trede markeert het binnentreden in het collectieve gebied van het woongebouw. De galerij met haar zichtbare consoles is een sterk element op iedere verdieping. Het bruggetje blijft achter de traptoren verborgen.

AFBEELDING 8.174 De traptoren en de galerijen.

AFBEELDING 8.175 Naar het plein gerichte gevel.

Evaluatie/conclusie

De galerijwoningen van Jos en Leo de Jonge zijn vanuit de functie ontworpen en de gevel weerspiegelt dit. Zo is herhaling van altijd exact dezelfde woning meteen af te lezen, toegang en weg tot aan de individuele woning zijn inzichtelijk. Vormen zijn eenvoudig waarneembaar en zeer sterk aanwezig. Door bakstenen penanten, maar ook de regenwaterafvoer, werden woningen zichtbaar in de gevel. De twee traptorens bakenen het gebouw in zijn lengte af; ze vormen visuele markeringspunten voor het autovrije plein. Dit gebouw presenteert het gestapelde wonen zonder een illusie of beeld te creëren dat het iets anders zou willen vertellen. Metaforisch is hier sprake van een gezicht naar een openbaar plein, maar ook naar een collectieve tuin. De overgangen van publiek naar privaat zijn zeer functioneel, op de minimale breedte van de galerij is geen ruimte die een bewoner zou kunnen gebruiken voor een extra overgang tussen galerij en voordeur. De renovatie heeft de eenvoudige continuïteit van de vorm met haar horizontale articulatie verprutst en aan de tuinzijde zelfs tenietgedaan.

8.3.7 1962-68 – Etagewoningbouw Het Breed, Amsterdam

Architect Frans van Gool (1922-2015)

Motivatie keuze project

Het woningbouwproject *Het Breed* is als case geselecteerd omdat het op verschillende aspecten van gezicht/masker en filter nieuwe inzichten bood. Als een complex met elf gebouwen van vijf verdiepingen met in totaal 1100 woningen is *Het Breed* een voorbeeld van de tendens tot grootschaligheid van de woningbouw in de jaren zestig. Het plan was vernieuwend in het gebruik van een *galerijstraat*⁹¹⁷ op de derde verdieping die hier zeer breed was (twee meter) en meerdere gebouwen door bruggen met elkaar verbond tot een groep die als een buurt met elkaar in direct contact stond. Het Justus van Effencomplex fungeerde als voorbeeld voor de galerij. Op de galerij werden via een portaal en een trap per twee traveeën drie op elkaar gestapelde woningen bereikt. Eén woning had direct toegang op niveau van de galerij, een woning was eronder gelegen, een erboven. Op de begane grond werden via hetzelfde principe iedere keer twee op elkaar gestapelde woningen bereikt. Bijzonder bij *Het Breed*, net zoals bij het Justus van Effencomplex, is het ontwerp van de gevel die een gelaagdheid in meerdere achter elkaar geschakelde zones heeft. Met kolommen als een scherm dat over alle gebouwen op dezelfde wijze heen werd gelegd, wordt een homogeen geheel gecreëerd, een gelijkmatige structuur van kolommen, en enkele accenten door balkons.

De architect in zijn tijd

Frans van Gool, in 1922 in Antwerpen geboren, woonde vanaf 1926 in Rotterdam en bezocht daar de Middelbare Technische School. De familie woonde een tijdje in de Bergpolderflat en later in het wooncomplex van Jo van den Broek (1898-1978) aan de Vroesenlaan (woningbouwvereniging De Eendracht). Hierdoor kwam Van Gool met de moderne architectuur in aanraking. Na de Tweede Wereldoorlog werkte Van Gool bij het bureau van Van den Broek en Jaap Bakema (1914-1981) en volgde avondcursussen in het beroepsonderwijs. Eind jaren veertig werd hij lid van De 8 en Opbouw, waar hij Aldo van Eyck leerde kennen. In zijn tijd bij Van den Broek en Bakema werkte hij mee aan de bouw van de Lijnbaan in Rotterdam. In 1953 begon Van Gool bij de woningdienst in Amsterdam. Hier was het *Algemeen Uitbreidingsplan* (AUP) van Van Eesteren de basis voor de nieuwe stadsuitleg. Hij ontwierp veel woningbouwprojecten in Amsterdamse uitbreidingswijken, waarbij hij de uitdaging aanging om traditioneel materiaal tot een industrieel vervaardigd product te ontwikkelen, bijvoorbeeld door het verwerken van baksteen tot grote elementen die geprefabriceerd werden.⁹¹⁸ In 1957 begon hij zijn eigen bureau samen met de architecten A.N. Oyevaar (1922-2006) en H.W.C. Stolle (1924-2006). *Het Breed* is een van de grootste en bekendste projecten van Van Gool. Na zijn pensionering verhuisde Van Gool naar Frankrijk, maar hij keerde in 2003 terug naar Nederland.⁹¹⁹

917 De galerij werd in de artikelen over *Het Breed* in diverse kranten altijd galerijstraat genoemd.

918 Een voorbeeld hiervan zijn de etagewoningen die Van Gool tussen 1962 en 1966 in Banne Buiksloot in Amsterdam-Noord bouwde. Hier werden bakstenen in grote elementen gemaakt en met de kraan gemonteerd. Dit is in de gevel duidelijk te zien aan het strikte en homogene patroon van de voegen.

919 Colenbrander 2005.

De opdracht

In 1962 nodigde de gemeente Amsterdam de architecten Bakema, Aldo van Eyck en Frans van Gool als trio uit om een uitbreidingsplan voor Buikslotermeer in Amsterdam-Noord te ontwikkelen. Gevraagd was een woonwijk van 1000 tot 1500 woningen. De woning en de woonomgeving zouden in onderlinge samenhang worden ontwikkeld. Het was van te voren niet vastgelegd of de drie architecten met een gezamenlijk plan zouden komen of ieder met afzonderlijk plan. Uiteindelijk ontstonden er twee plannen, één van Bakema en Van Eyck, en één van Van Gool. Het plan van Bakema voorzag in een diversiteit van gebouwen, bestaande uit woontorens, middelhoge woongebouwen met woonstraten en laagbouw. In het plan van Van Gool, een veel minder gedifferentieerd plan met strokenbouw en galerijen, werden de verschillende gebouwen met elkaar verbonden door middel van bruggen. Het plan van Van Gool werd gekozen en gebouwd. Van Gool zelf vermoedde dat zijn plan werd gekozen omdat het economischer zou zijn dan het plan van Bakema en van Eyck.⁹²⁰ Gemeenschappelijk hadden beide plannen de galerij opnieuw geïntroduceerd, die in de jaren twintig al een keer door Brinkman in Spangen in Rotterdam was gerealiseerd, en die in de jaren zestig gepropageerd werd door de leden van Team 10.

De locatie

Buikslotermeer, oorspronkelijk een drooggelegd meer in Amsterdam-Noord, werd in 1958 een uitbreidingswijk van het AUP in Amsterdam. Het Noordhollandsch Kanaal begrenst de wijk in het noordwesten, de Waddendijk in het zuiden en de Buikslotermeerdijk en het Baanakkerspark in het zuidoosten en noorden.

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

In *Het Breed* komen architectuur en stedenbouw dicht bij elkaar. Vanuit Engeland kwamen de Smithsons met ideeën over *the street in the sky*, het contact maken door middel van de straat, ook al woon je op een verdieping – de herinnering aan de dorpsstraat, het kleine cluster, was het gedachtegoed van Team 10. *Het Breed* moet in het kader van deze ideeën gezien worden. Tegelijkertijd laat het de betekenis van volkshuisvesting en het vergroten van het wooncomfort in de jaren zestig zien. De wenken en voorschriften van 1965 sloten hier met strengere eisen op aan. Een lift was vanaf 8,60 meter hoogte verplicht, woningen moesten voorzien zijn van een balkon van minimaal 3 tot 4 vierkante meter met een gunstige bezonning, de gebouwen moesten seriematig geproduceerd worden.

Het ontwerp en ontwerpproces

Het plan is ontstaan op een grote kavel die niet in percelen was verdeeld. Met als basis een neutrale woonstrook, die op verschillende wijze steeds weer werd samengevoegd, ontstond de woonwijk. De wijk ligt nu in een groene parkachtige buitenruimte. De gevel doet geen enkele uitspraak over de ruimtes erachter; hij is volledig neutraal. Van Gool zei zelf erover: "Ik geloof in een positieve, beleden neutraliteit en naarmate die vorm van neutraliteit manifester is, werkt architectuur beter. De transparantie van de gevels van *Het Breed*, gecombineerd met de kolommetjes ervoor, laat zien wat ik

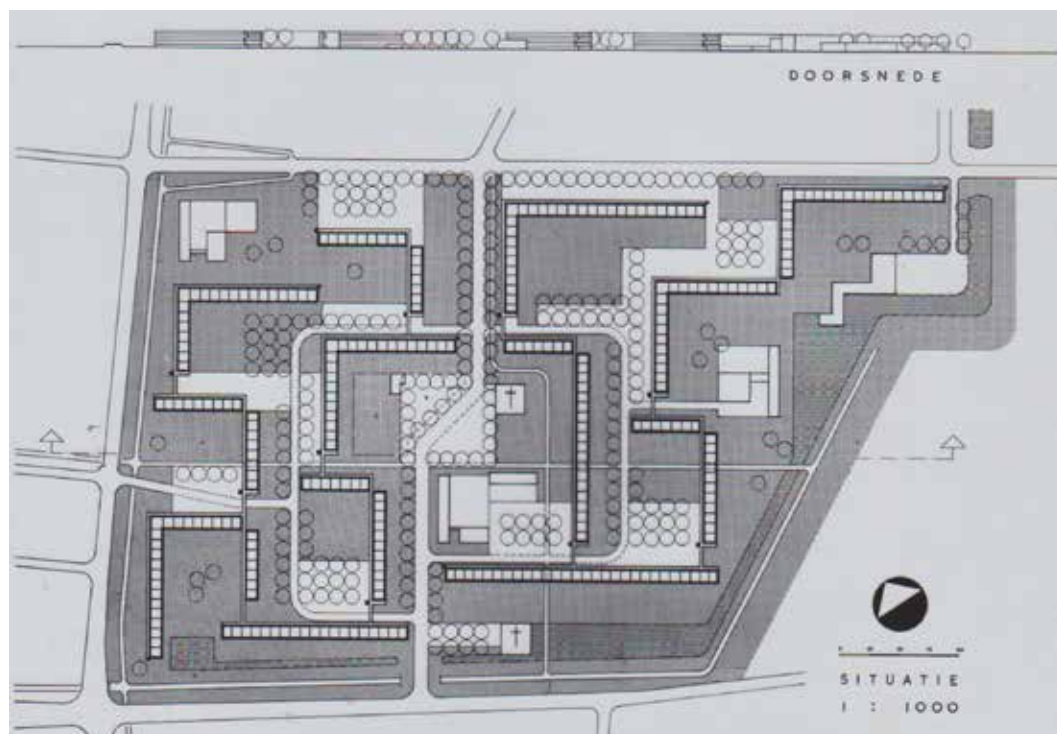
bedoel. Het gaat me om de articulatie tussen de privéruimte en de neutrale buitenruimte. Het scheidt zich in het een en het ander; ik zie liever geen continuüm van plekken met bouwkundige middelen, van stoel tot stad (uitspraak van Bakema). De articulatie tussen binnen en buiten moet min of meer duidelijk zijn, meen ik, hard, of zelfs bars. Ook wordt die articulatie beïnvloed door de behoefte aan representativiteit.⁹²¹ Voor Van Gool begon de Nederlandse architectuur pas “op het moment dat er voor het eerst gestapeld en in rijen wordt gebouwd”.⁹²² Deze uitspraak laat een zekere fascinatie voor het woongebouw zien. Bij *Het Breed* zijn de gevels transparant, de ramen vullen de hele beuk, er zijn, behalve op het niveau van de toegangen, in de kozijnen geen gesloten delen, de borstwering is van spiegeldraadglas waardoor zelfs radiatoren zichtbaar zijn. Voor Van Gool heeft Nederland een bijzondere positie ten opzichte van het raam gehad; het werd zo groot mogelijk gemaakt, steen was in Nederland bij huizen een vulmateriaal binnen een houtskelet. Ook toen de overheid bepaalde dat in de steden de muren van steen moesten zijn, bleef het grote raam overeind.⁹²³ Over de woningbouw in Amsterdam uit die jaren schreef Van Gool: “Bij het maken van woningbouw in de Amsterdamse naoorlogse buitenwijken was er geen plaats voor een thema als de representativiteit van de architectuur. Je kunt vermoedelijk niet een gevel maken zonder dat je het beginsel van representatie op de een of andere manier erkent. Maar de mogelijkheid om er hier iets mee te doen werd fundamenteel verzwakt door de stedenbouwkundige karakteristiek van effen ruimtelijkheid en het ontbreken van klassieke straat- of pleinachtige definities. Die context beïnvloedde ook mijn behoefte aan representatie. Het huizenmateriaal waarmee hier de stad werd gemaakt was abstract. In feite ondergroef de anonimiteit van de willekeurige verzameling bouwlagen en woningen achter de gevels de geloofwaardigheid van het architectonische accent. Ik heb daarom nooit geprobeerd om trappenhuisen, of de ingangen van een flatgebouw, een frontale kwaliteit te geven en extra duidelijk te maken dat je daar binnenkomt. Ik vind anonimiteit ook absoluut niet iets ergs.”⁹²⁴ Dit citaat maakt duidelijk waarom *Het Breed* zo homogeen ontworpen is. Hier architectonische accenten te gebruiken zou voor hem in tegenspraak zijn geweest met het monotone karakter van de wijk. Hij wilde het abstracte karakter van de wijk ook tot uitdrukking brengen in de bebouwing. *Het Breed* is in de laatste jaren door de Architecten Cie. gerenoveerd. Daarbij is de raamindeling niet gehandhaafd. De horizontale schuiframen zijn vervallen. Terug kwamen verticale draaikiepramen. De verticaliteit van deze ramen ontkracht de kolommen een beetje (zie hoofdstuk 10 voor foto’s).

921 Colenbrander 2005, 76.

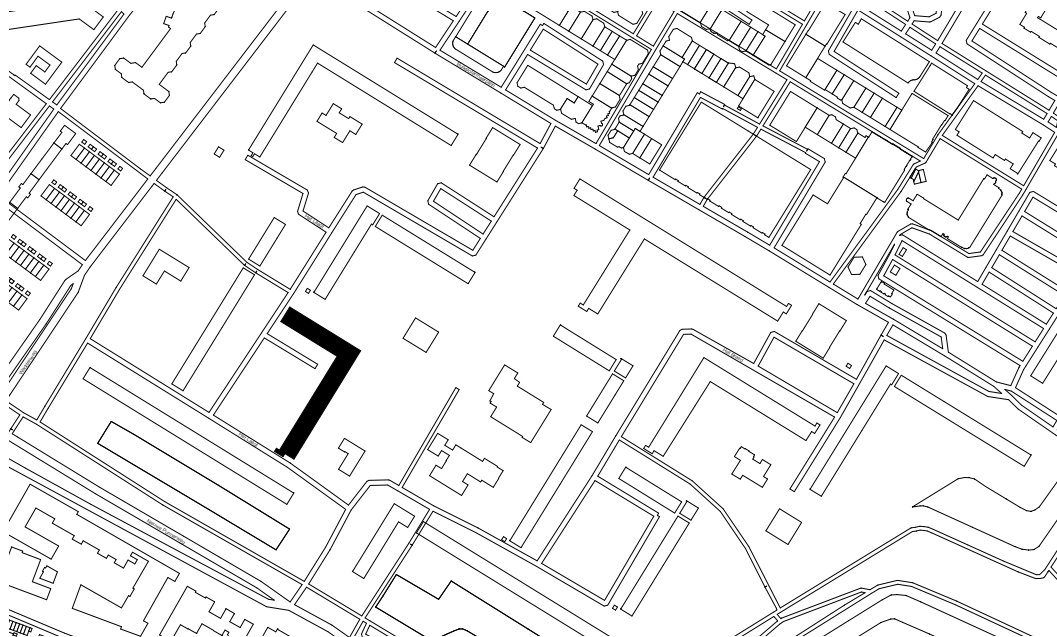
922 Colenbrander 2005, 7.

923 Colenbrander 2005, 7: “Wij hebben nooit geleerd om gaten in gevels te maken op een door culturele conventies gestuurde manier.”

924 Colenbrander 2005, 53.

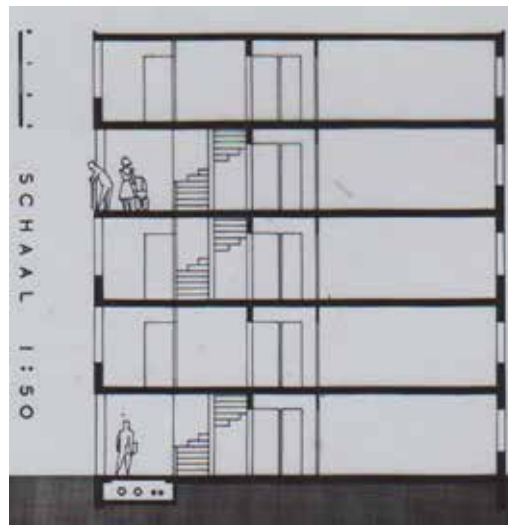
AFBEELDING 8.176 De eerste opzet van de situatie laat zien dat de galerij van een strook naar de volgende doorloopt; hiervoor zijn bruggen toegepast. De galerijen zijn altijd op noordoost of zuidwest georiënteerd.

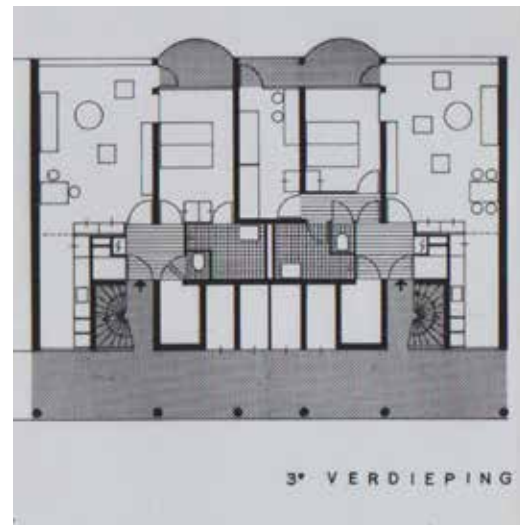
AFBEELDING 8.177 Situatie

AFBEELDING 8.178 Plattegronden.

AFBEELDING 8.179 Doorsnede.

AFBEELDING 8.180 Plattegrond.

AFBEELDING 8.181 Een balkonzijde detail.

AFBEELDING 8.182 Fragment

AFBEELDING 8.183 De gevel aan de toegangszijde.

AFBEELDING 8.184 detail van de kopgevel.

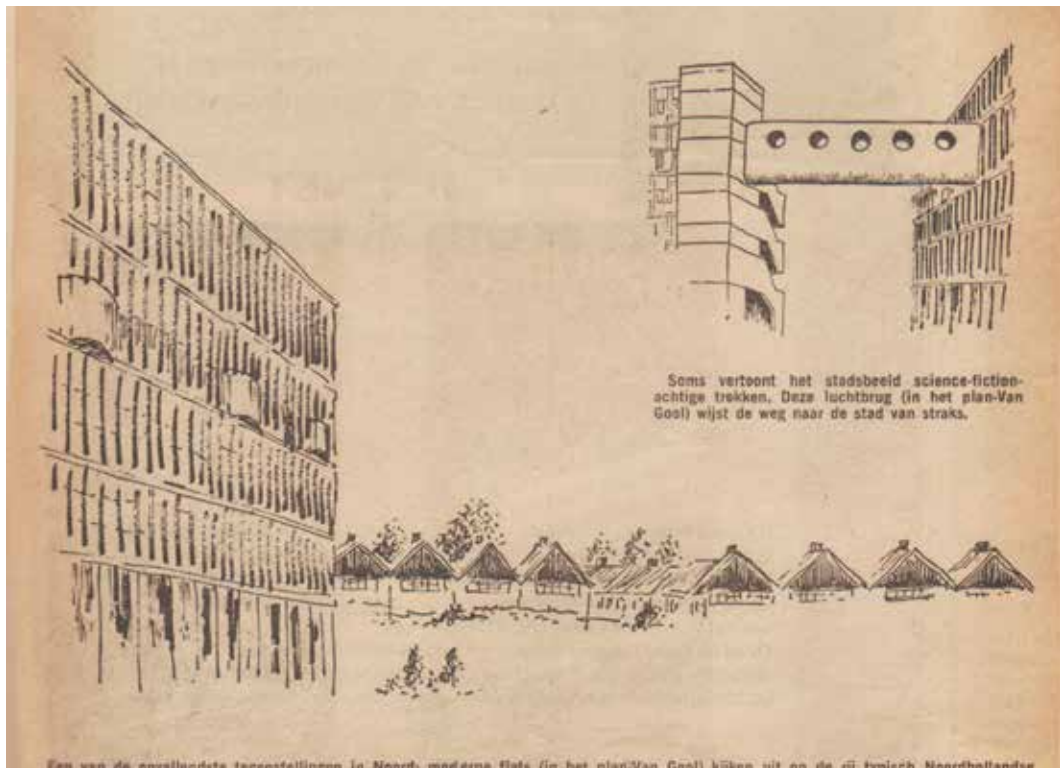
AFBEELDING 8.185 De gevel aan de tuinzijde.

AFBEELDING 8.186 detail van de galerij.

AFBEELDING 8.187 Blick vanuit een balkon..

AFBEELDING 8.188 Impressieschets.

De naar het publieke gerichte gevel

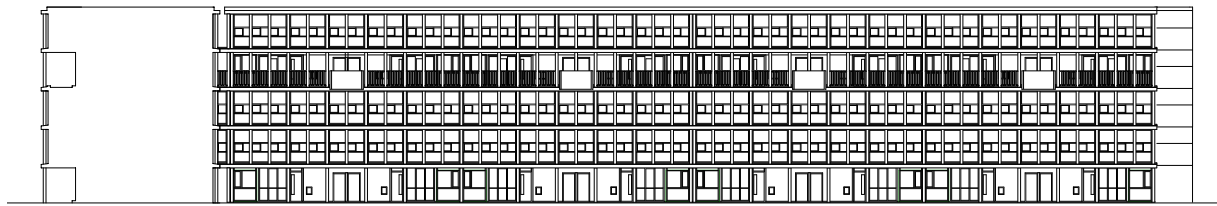
De gevel van *Het Breed* kenmerkt zich door een kolommenraster aan beide hoofdgevels die het geheel een homogeen beeld geeft. De kopse gevelwanden zijn gesloten en laten baksteen en betonbanden zien. De meeste gebouwen zijn gekoppeld aan een tweede die er haaks op staat; de kolommen verbinden dan twee gevels optisch met elkaar. Het profiel laat zien dat de galerij dan naar de andere kant wisselt. De entreegevel ligt achter een kolommengordijn terug; hier zijn bergingen naast entreedeuuren gesitueerd. Het strenge kolomritme wordt op de galerij bij de portalen die toegang bieden tot drie woningen onderbroken. De woningentrees zijn nauwelijks opvallend; ze liggen allemaal in de secundaire, terugspringende gevel.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar & het zijprofiel

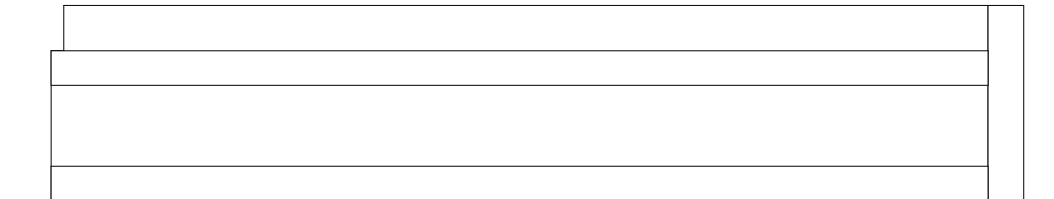
Het Breed is visueel snel opneembaar; iedere strook heeft een rechthoekige vorm die gekoppeld is aan een haaks erop staande tweede strook. Alleen de twee zuidelijke gebouwen hebben geen koppeling meer. Een open trap en de lifttoren begrenzen de hoofdvorm. De entreezones op begane grond en derde verdieping liggen terug, er ontstaat diepte en schaduw. Hierdoor lopen de andere verdiepingen als banden zonder enige afwijking door. In het zijprofiel wordt de diepte van de twee galerijen zichtbaar. Aan de tuingevel heeft iedere woning een balkon, ook op de begane grond.

De openingen

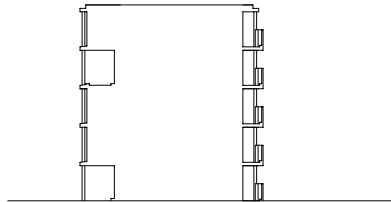
De gevelopeningen liggen in twee voor elkaar liggende lagen. Daarom zijn hier twee reductietekeningen gemaakt. De eerste laag, het meest buiten gelegen, laat openingen op de eerste, tweede en vierde verdieping zien. Deze openingen liggen achter het kolomraster. De tweede reductietekening laat de openingen op de begane grond en de derde verdieping zien; ze liggen terug, in een secundaire gevel. In een interne derde laag bevinden zich de entreedeuuren van de woningen op de tweede, derde en de vierde verdieping. Ze zijn via een portaal op galerijniveau en een trap bereikbaar. Deze complexe gelaagdheid is uitzonderlijk voor de woningbouw van deze tijd.

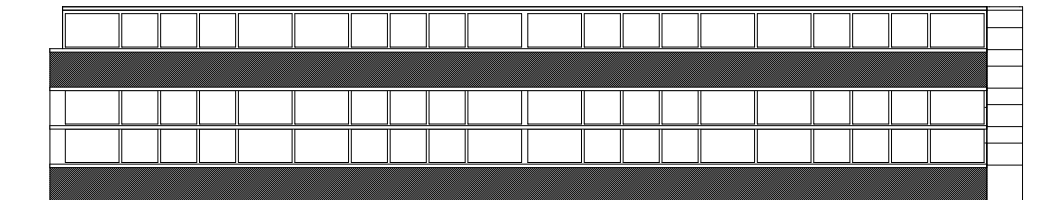
AFBEELDING 8.189 De naar de straat gerichte gevel

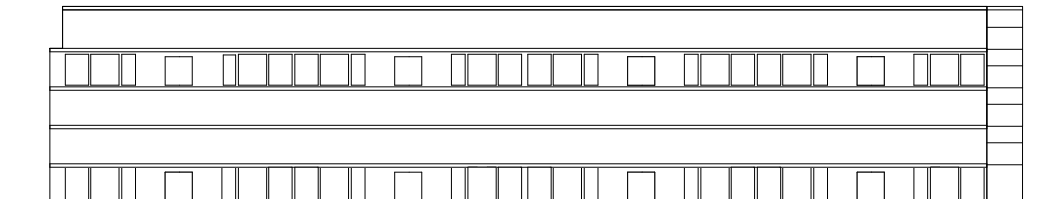
AFBEELDING 8.190 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.191 Het zijprofiel

AFBEELDING 8.192 Openingen op de eerste, tweede en vierde verdieping

AFBEELDING 8.193 Openingen begane grond en derde verdieping

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

Aan de buitenkant van de gevel lopen duidelijk zichtbare betonranden als horizontale banden per verdieping door. Deze randen hebben een waterslag en steken uit de lijn van de kolommen voor. Enkele balkonelementen zijn op de derde verdieping tussen twee kolommen gehangen. Dit zijn de enige visueel sterk zichtbare vooruitstekende delen. De horizontale banden verbinden de gebouwen visueel met elkaar.

AFBEELDING 8.194 Detail kolommen en borstwering.

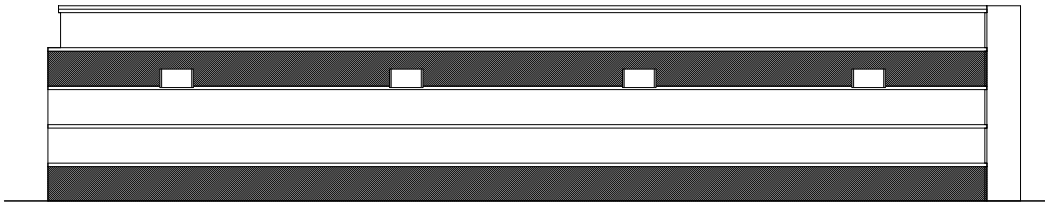
AFBEELDING 8.195 Detail.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

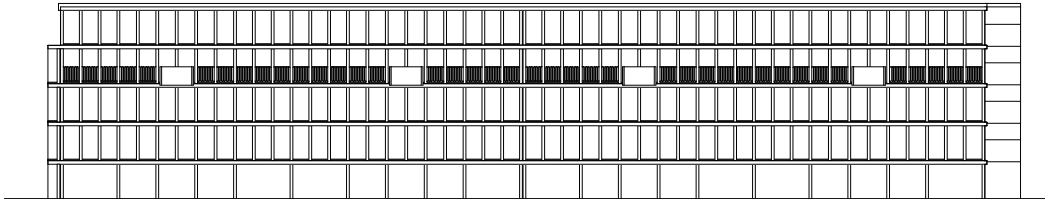
De horizontale betonbanden zijn constructieve elementen. De kolommen zijn alleen bij de bouwmuren noodzakelijk, alle kolommen daartussenin zijn decoratief. Het hekwerk heeft naast een gebruiksfunctie ook een articulerende functie. De betonnen balkonborstweringen markeren de ingangsportalen op de galerij omdat ze tegenover de portalen zijn aangebracht, het hekwerk markeert de galerij als zone op de bovenverdieping.

Indeling van de ramen en deuren

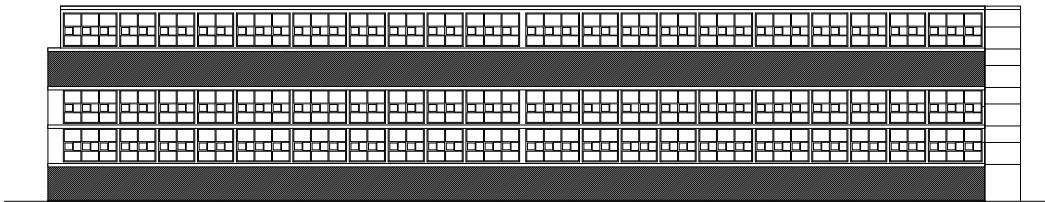
Opvallend zijn vooral de raampartijen op de eerste, tweede en vierde verdieping. Het onderste gedeelte is van spiegelraadglas en daardoor iets minder transparant. Het middelste gedeelte heeft schuiframen en biedt een horizontale articulatie in de gevel, het bovenste deel is vaste beglazing. Door de horizontale articulatie van de schuiframen lijkt het erop dat de verticaliteit van de kolommen zich nog sterker manifesteert. Op de begane grond en de galerij wisselen de openingen tussen dichte bergingsdeuren, portalen naar woningen en kozijnen met vaste beglazing bij de trappenhuisen voor drie woningen.

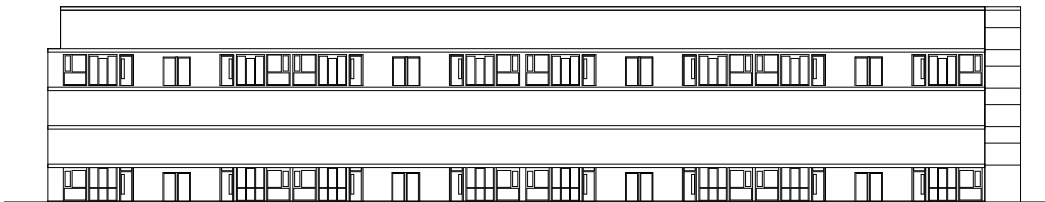
AFBEELDING 8.196 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

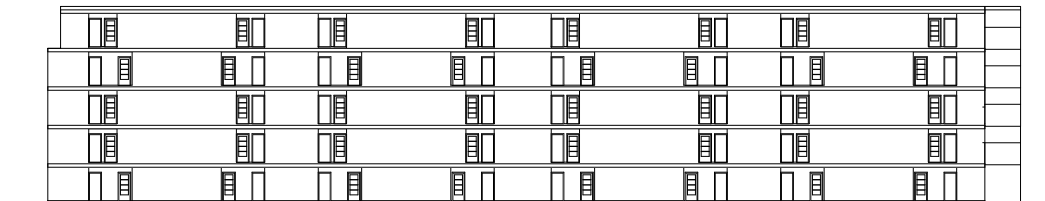
AFBEELDING 8.197 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.198 Indeling van de ramen en deuren op de eerste, tweede en vierde verdieping

AFBEELDING 8.199 Indeling van de ramen en deuren begane grond en op de galerij

AFBEELDING 8.200 Indeling van de ramen en deuren die intern liggen

De naar de tuin gerichte gevel

De gevel aan de tuinzijde heeft door de balkonzones een verticaal ritme; er ontstaan groepen. Een beuk is door de kolommen in drie vakken verdeeld, hierachter schuilt een woonkamer. Dan volgen drie naast elkaar gelegen balkons, ze bieden visuele beschutting voor de slaapkamers. De ene woning heeft twee slaapkamers en twee balkons, de andere maar één slaapkamer en één balkon. Vervolgens zijn er, door de gespiegelde plattegrond, twee woonkamers naast elkaar gelegen. De woningen zijn af te lezen in de gevel, toch is ook hier het scherm van de kolommen zeer dominant.

Openingen

De reductietekening met alleen openingen laat het ritme zien van een brede beuk (de woonkamer) en drie smalle beuken en weer een brede beuk. Dit herhaalt zich vier keer. Op de helft van de gevel is een dilatatievoeg.

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

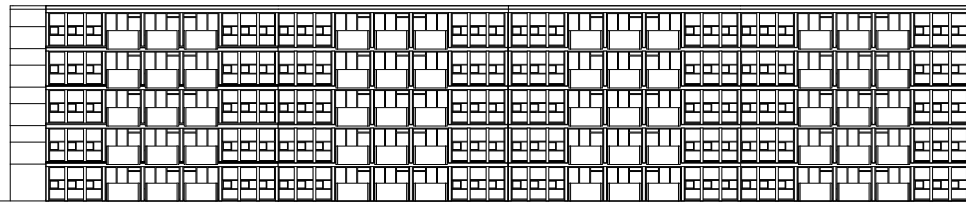
Ook hier zijn het de betonranden en de balkons die iets naar voren springen. Ondanks de verticale onderbreking door de voorgezette balkons is de horizontale band van de betonranden visueel waarneembaar.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

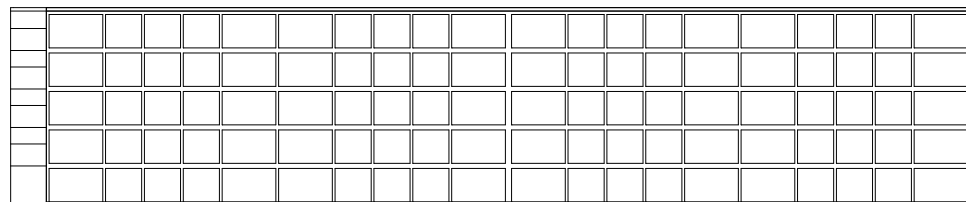
De horizontale betonbanden en de kolommen op de plaats van de bouwmuren zijn ook hier constructieve elementen. De andere kolommen zijn weer decoratief. Bij de dilatatievoeg is de kolom verdubbeld.

Indeling van de ramen en deuren

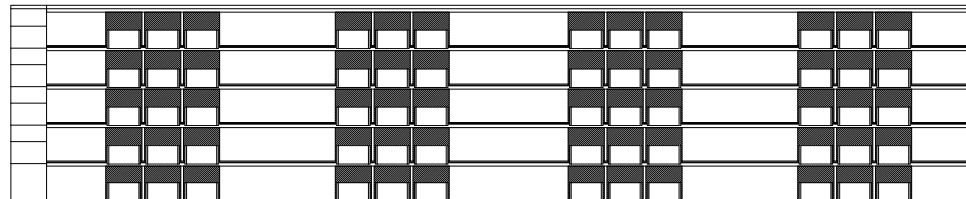
Bij de woonkamer is het onderste gedeelte van spiegeldraadglas en daardoor minder transparant. Het middelste gedeelte heeft schuiframen, het bovenste deel is vaste beglazing. Bij de slaapkamers zijn er deuren met gesloten panelen en een klapraam erboven en daarnaast is vaste beglazing toegepast, tot borstweringshoogte weer met spiegeldraadglas. Op foto's zijn de radiatoren achter dit minder transparante glas te herkennen.

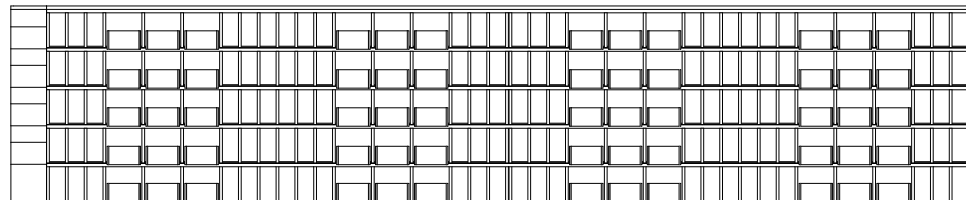
AFBEELDING 8.201 De naar de tuin gerichte gevel

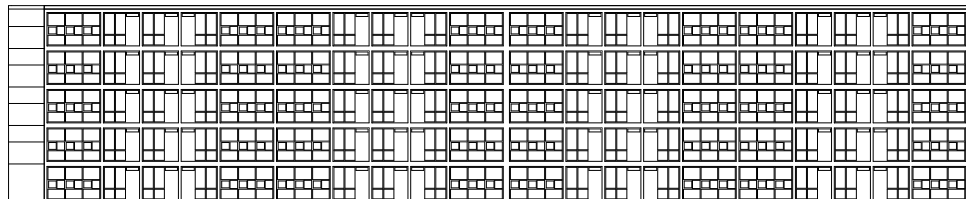
AFBEELDING 8.202 Openingen

AFBEELDING 8.203 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.204 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.205 Indeling van de ramen en deuren

De sociale filter

De isometrische projectie van de gevel laat de toegang op de begane grond, de open trap met lift en de galerijstraat op de derde verdieping zien, en bovendien een brug naar een ander woongebouw. De kolommen op de begane grond bij de gang zijn dikker en ze staan onder iedere tweede of derde kolom van de bovenverdieping. De slanke ronde kolommen op alle bovenverdiepingen vormen een scherm. De overgang van stoep tot voordeur kent een weg langs zichtbare en verborgen gebieden. De toegang tot de woningen zijn de zones voor de terugspringende entreegevel op de begane grond en de galerij op de derde verdieping. De begane grond is direct toegankelijk; een materiaalwissel van stoep en grasstroken naar een betonvloer geeft de toegang aan. De galerij op de derde is via een open trappenhuis en een lift toegankelijk. Dit element staat helemaal aan een hoek van de strook. De bovengelegen woningen zijn via een portaal en deels via een interne trap te bereiken. Het betreden van de eigen woning wordt op deze wijze voor de bovenwoningen een wandeling langs verschillende overgangsgebieden. De toegang wordt steeds meer privé. Entreeduren zijn functioneel en hebben een kleine verticale glasstrook. Bergingsdeuren liggen ernaast en zijn te herkennen aan metalen stootborden. De trap naar de bovenwoningen ligt achter een kozijn met spiegelraadglas en is vaag te herkennen (zie afbeeldingen 8.209 en 8.211). De woonstroken staan direct naast grasvelden. Tussen gras en toegangsweg op de begane grond is door de betontegels een harde overgang gemaakt. Het buitengebied is collectief. Er zijn geen private terrassen of tuinen. Op de galerij zorgt een betonnen opstand voor een drempel naar de entree van de drie bovenwoningen. Ze delen een halletje en de trap.

De overgang van publiek naar privaat op de begane grond en de derde verdieping

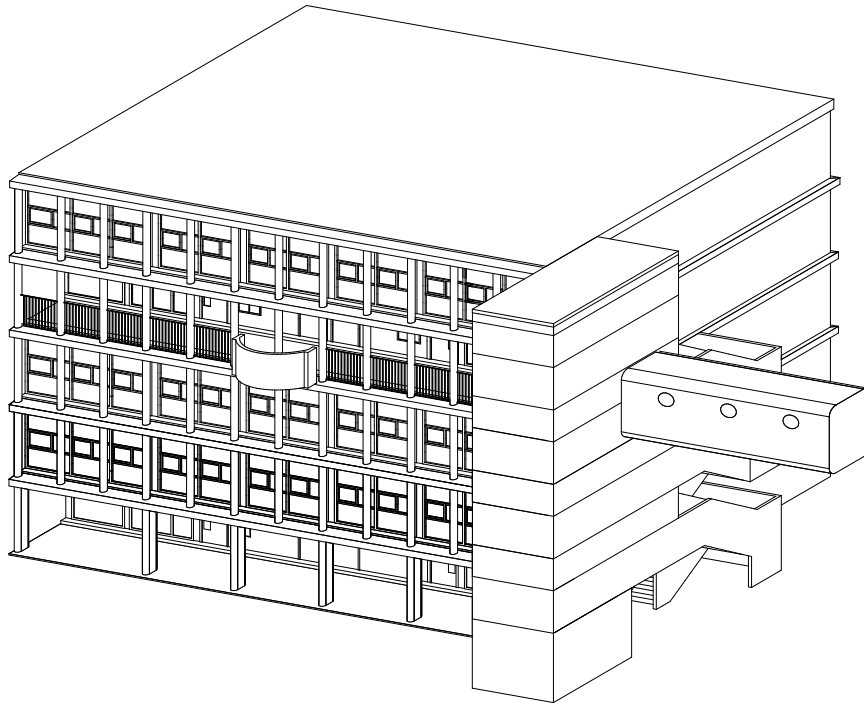
BEGANE GROND

Stoep, grasstroken							
	• betonvloer	• betonnen opstandje	• entree voor woning begane-grond en eerste verdieping	• kleine hal	• dorpel • deurkozijn	• entree 1 • Trap • overloop	• entree 2
Buiten	Buiten			Binnen			Binnen
Publiek	Collectief						Privaat

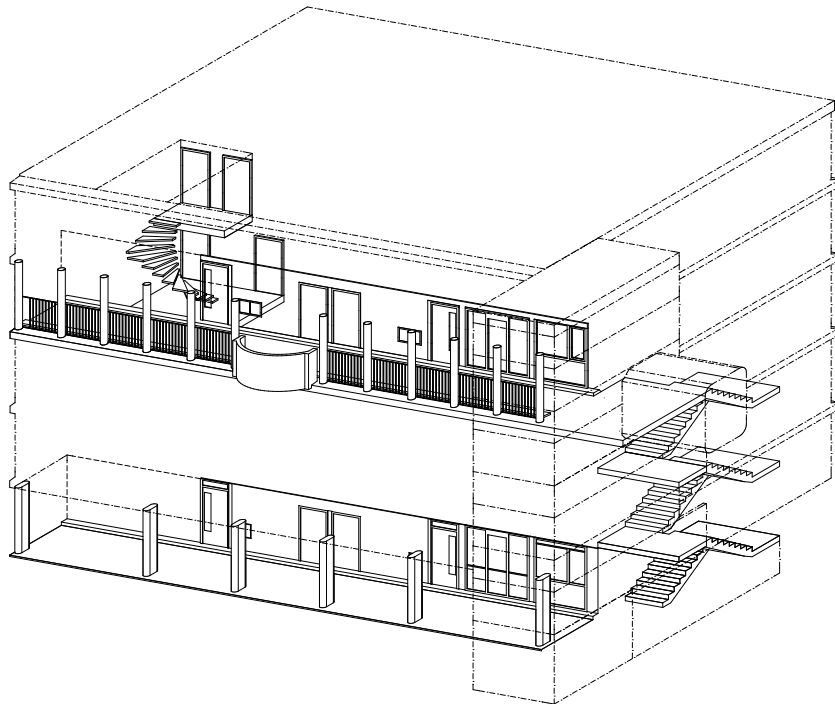
DERDE VERDIEPING

Stoep, grasstroken									
	• betonvloer voor trap	• trap en lift	• galerij	• opstandje	• dorpel • deurkozijn	• entree voor 3 woningen	• kleine hal • trap • overloop	• entree 3	• entree 4 • entree 5
Buiten	Buiten						Binnen		Binnen
Publiek	Collectief								Privaat

< grens openbare weg - buitenmuur

AFBEELDING 8.206 Isometrie

AFBEELDING 8.207 De weg van stoep tot voordeur woning - tot de entree deur op de derde en de vierde verdieping (de tweede deur is op beide verdiepingen een bergingsdeur).

De architectonische middelen van de sociale filter

AFBEELDING 8.208 Entreedeur en bergingsdeur op de beganegrond.

AFBEELDING 8.209 Entreedeur, bergingsdeur en de trap naar de eerste verdieping.

AFBEELDING 8.210 Trap, lifttoren en brug. Foto: auteur.

AFBEELDING 8.211 De galerij op de derde verdieping. Foto: auteur.

AFBEELDING 8.212 Entree voor de woning op de derde verdieping, tevens voor de woningen op de tweede en de vierde verdieping.

AFBEELDING 8.213 Interne trap naar de vierde verdieping.

AFBEELDING 8.214 Blick op de interne trap.

Evaluatie/conclusie

Het wooncomplex *Het Breed* van Van Gool is een zeer homogene en herkenbare woonwijk, waarbij de gebouwen ook op de bovenverdieping voor een deel al buurten vormen doordat ze met elkaar verbonden zijn. Sterk articuleerde elementen zijn de kolommen, de galerijen, de lifttorens en de balkons. De kolommen vormen een scherm voor de gevel waardoor de hele wijk een geheel vormt. De gebouwen zijn sterk horizontaal gearticuleerd door de betonranden en de indeling van de ramen. Woningen zijn aan de tuinzijde wel afleesbaar, maar toch vallen ze achter het scherm van de kolommen niet meer als individuele woningen op. De sociale filter kent, naast trap en lift, een sterke horizontale gelaagdheid. Laag na laag naderen de bezoeker en de bewoner de woning. Van stoep tot entree deur van de woning is een lange weg. Hierdoor wordt de toegang collectief, ook op de bovenste verdiepingen. Het feit dat het trappenhuis publiek toegankelijk was maakte de toegang bijna publiek. Tijdens de renovatie werden de trappenhuizen echter gesloten. De horizontale schuiframen werden door verticale draaikiepramen vervangen.

8.3.8 1969-76 – Woningen Molenvliet, Papendrecht

Architect Frans van der Werf (1937)

Motivatatie keuze project

De wijk Molenvliet is een van de eerste projecten die met medezeggenschap van de bewoners tot stand kwam. Het project laat een ommezwaai zien in het ontwikkelen van woningbouwplannen in de jaren zeventig. Daarom is het als case gekozen. De architect Frans van der Werf schreef in een rapport over dit project dat het geen woningontwerp was maar een bouwkundige structuur waarin van alles kon worden ingevuld.⁹²⁵ De draagstructuur werd een basis die de bewoner met zijn eigen ideeën kon invullen. Bij de woningen van de buurt Molenvliet mochten de bewoners naast de plattegrond ook de gevelpuien deels zelf bepalen, waardoor hun eigen wensen in de gevels afleesbaar waren. Voor de gevels had deze vrijheid direct invloed. Ze kregen af en toe door de verschillende pui-invullingen een ongeordend aanzien. De uniformiteit van de massawoningbouw werd hiermee doorbroken, en bewoners werden in het middelpunt van het ontwerp gesteld.

De architect in zijn tijd

Frans van der Werf studeerde architectuur aan de Technische Hogeschool Delft. In 1964 was hij met zijn bureau een van de tien oprichters van de Stichting Architecten Research (SAR). De stichting was een initiatief van John Habraken, samen met de Bond van Nederlandse Architecten (BNA). Middels onderzoek wilden ze tot nieuwe woonmodellen komen. De theoretische grondslag voor deze organisatie had Habraken in 1961 gelegd met zijn boek *De drager en de mensen*, waarin hij zich inzette voor bewonersparticipatie. Het ontwerp werd gebaseerd op een scheiding van drager en inbouw. De inbouw zou met bewonersparticipatie tot stand komen. Habraken ontwikkelde een maatsysteem van 300 mm, op basis waarvan de woningen gebouwd zouden worden. Dit leek handig in verband met de inbouwopties die de bewoners zouden krijgen, maar was niet afgestemd op de bouwwereld. De SAR heeft tot 1990 bestaan.

De opdracht

In 1969 werd door de gemeente Papendrecht een prijsvraag uitgeschreven voor een nieuwe bebouwing van de polder Wilgendonk bij Papendrecht. Er zouden in totaal zeven- tot achtduizend woningen gebouwd worden. Frans van der Werf won de eerste prijs. Zijn ontwerp was gebaseerd op 2500 woningen.⁹²⁶ Als proefproject werd Fase 1 Molenvliet gebouwd, een klein deel van het plan. De geplande wijk is in zijn gehele omvang nooit gerealiseerd. In Molenvliet waren er 108 woningen gepland, maar werden er 122 uitgevoerd.⁹²⁷ Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening verleende in 1974 het predicaat *experimenteel woonontwerp* voor het ontwerp van

-
- 925 TU Delft, Mei 1979. *Documentatie Reader Bouwtechniek*. F. van der Werf, 'Woningbouw te Papendrecht Project Molenvliet', 4-7.
- 926 Bosma, Hoogstraten & Vos 2000, 275.
- 927 TU Delft, Mei 1979. *Documentatie Reader Bouwtechniek*. F. van der Werf, 'Woningbouw te Papendrecht Project Molenvliet', hoofdst. 4, 8.

Frans van der Werf voor Wilgendonk.⁹²⁸ Vervolgens werd in oktober 1975 van de Adviescommissie Experimentele Woningbouw een extra financiële steun toegekend voor het project Molenvliet. Er zat zes jaar tussen de uitschrijving van de prijsvraag en de realisering. In de eerste helft van 1976 werden alle inspraakbijeenkomsten gehouden.

De locatie

Papendrecht was oorspronkelijk een dijkdorp langs de rivier de Merwede. Vanaf de dertiende eeuw werd het veenmoeras in de omgeving ontgonnen.⁹²⁹ De Wilgendonk is een van de vele polders van dit gebied, maar ligt het meest aan de rand van de huidige bebouwing, tegen de snelweg A16. Molenvliet ligt aan de rand van Wilgendonk, aan de overkant van de Veenweg. Wilgendonk was ontworpen met het idee van wonen aan hoven, met alle voorzieningen van de stad. Molenvliet zelf heeft geen winkels; er zijn wel enkele woningen als bedrijfsruimte gebruikt.

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

De woningen in Molenvliet waren het resultaat van de kritiek op de massawoningbouw van na de Tweede Wereldoorlog en een antwoord van de SAR. In 1968 steunde minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, ingenieur Willem Frederik Schut, met subsidies experimentele woningbouw om zo een nieuwe koers te vinden. Inspraak werd financieel ondersteund.⁹³⁰ Frans van der Werf schreef over de opgave: “De uniformiteit van de massa woningbouw werd toen voor mijn gevoel doorbroken. Het binnen en de relatie binnen-buiten is op elke plek in de drager weer een beetje anders, zodat elke verkavelde woning kan inspelen op het eigene, het specifieke van zijn situatie.”⁹³¹

Het ontwerp en ontwerpproces

Bij het woningontwerp werd de uitleg van de wijk Wilgendonk gevolgd. De hoofdontsluiting zou aan de straten gebeuren, waar ook parkeerplaatsen zouden liggen. Vandaar was het gehele *weefsel*, zo noemde Frans van der Werf de nieuwe wijk, opgebouwd uit hoven met een duidelijk onderscheid tussen entree- en tuinhof. Dit om een duidelijke openbare zijde en een meer private zijde te creëren.⁹³² Op de begane grond en de eerste verdieping liggen maisonnettewoningen; daar waar de trappenhuizen dit mogelijk maken liggen woningen over een verdieping. Aan de galerijen op de tweede verdieping zijn wederom maisonnettes gegroepeerd en enkele gelijkvloerse woningen. Het contact met de grond moest nog *natuurlijk* zijn – aldus Van der Werf over de keuze van de

928 De criteria voor dit predicaat waren onduidelijk. De projecten werden door een commissie beoordeeld op woonmilieu, functiemenging wonen, werken, recreatie, gemengde woonvormen, kleinschaligheid. Zie ook paragraaf: 5.3.12.

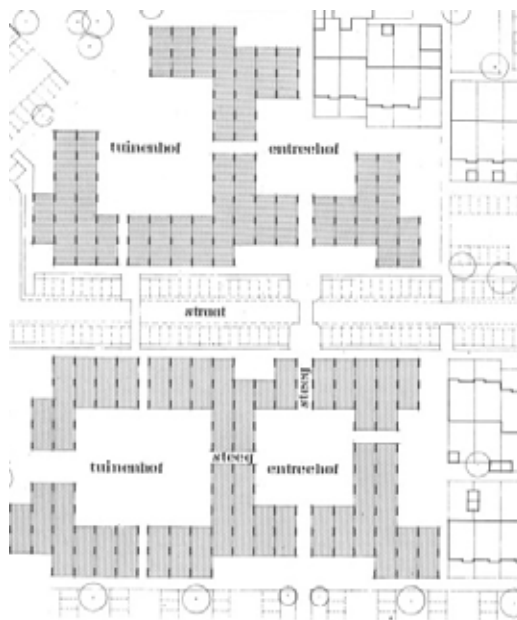
929 www.geschiedenisvanzuidholland.nl (geraadpleegd op 15 december 2015).

930 Nog in hetzelfde jaar richtten enkele architecten, onder wie Herman Hertzberger, de Stichting Nieuwe Woonvormen op. Zie ook paragraaf 5.3.12.

931 TU Delft Mei 1979. *Documentatie Reader Bouwtechniek*, F. van der Werf ‘Woningbouw te Papendrecht Project Molenvliet’, hoofdst. 4, 11.

932 TU Delft Mei 1979. *Documentatie Reader Bouwtechniek*, hoofdst. 4, 5.

woontypes.⁹³³ Tussen zones voor bebouwing en voor niet-bebouwing waren er marges ingelast waarin eventueel gebouwd zou mogen worden. Dit was een extra mogelijkheid voor bewoners voor latere uitbreidingen. Ook de minimale en de maximale bouwhoogte waren vastgelegd. Voor het weefsel van de bouwvolumes was een dragerstructuur als bouwkundige structuur bedacht; de bewoner had nog inspraak over de invulling daarvan. Met dragers worden de vaste bouwstructuren bedoeld, zoals: vloeren, dragende en stabiliteitsmuren, kappen, dakterrassen, galerijen en leidingkokers. Het proces van het eerste ontwerp tot de realisatie van Molenvliet is gekenmerkt door overleg met de woningbouwvereniging Papendrecht over de diversiteit van het woningaanbod. Een halfjaar lang werden inspraakavonden met bewoners georganiseerd. Over de vorm van de draagstructuur schreef Van der Werf dat deze “met opzet wat chaotisch gehouden en uit de losse hand samengesteld [is]. [...] er is nogal wat aan het toeval overgelaten.”⁹³⁴ Hierdoor moest de bewoner ervaren dat het project een grote variëteit in zich draagt en moest hij de vrijheid voelen om zelf ideeën in te brengen. Cees Zwinkels schreef in 1976 in *De Architect* dat Molenvliet het meest consequente SAR-woningbouwproject was.⁹³⁵ Een “erg experimenteel plan”,⁹³⁶ zo schreef hij verder. Als drager fungeert een systeem van betonschijven van 170 x 20 cm. Vermoedelijk was het daarom zo consequent omdat alle dragerelementen zoals oorspronkelijk bedacht, ook werden uitgevoerd. De wandschijven werden in latere projecten, zoals in de wijk Lunetten in Utrecht, vervangen door dragende doorgaande wanden, waardoor een belangrijk uitgangspunt van de flexibiliteit van de plattegrond verdween.

AFBEELDING 8.215 Situatietekening Molenvliet.

933 Ibidem, 5.

934 TU Delft Mei 1979. *Documentatie Reader Bouwtechniek*, hoofdst. 4, 10.

935 Zwinkels 1976. *Medezeggenschap op SAR-stramien*, in: *De Architect* 1976 Nr. 7, 36.

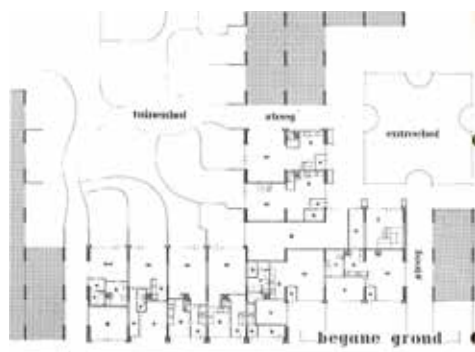
936 Ibidem.

Situatie van het uitgewerkte deel

AFBEELDING 8.216 Situatie

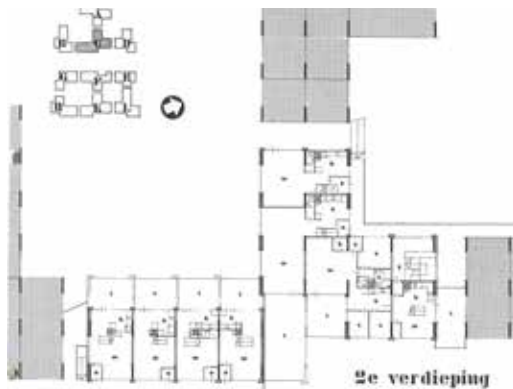
Documenten

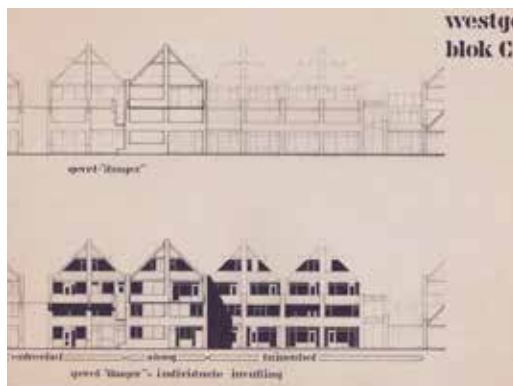
AFBEELDING 8.217 Blok C begane grond.

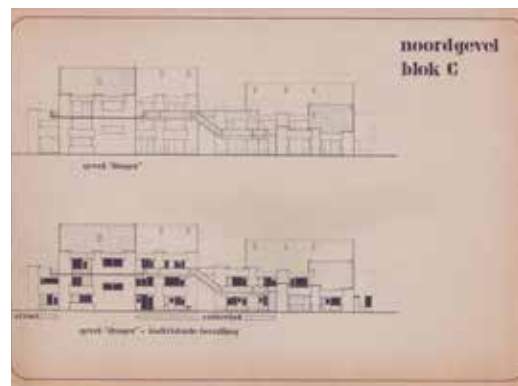
AFBEELDING 8.218 Blok C eerste verdieping.

AFBEELDING 8.219 Blok C tweede verdieping. Bron: TU-reader.

AFBEELDING 8.220 De westgevel aan de tuinhof en de entreehof.

AFBEELDING 8.221 Noordgevel.

Tussen 1996 en 1999 werd Molenvliet door Michiel Versteegh van UNO Architecten gerenoveerd. Ruimt dertig jaar later werd het project gezien als een mislukt experiment, en het gevelbeeld in verschillende artikelen vanwege de verschillende puien en borstweringen als *versnipperd* omschreven. Men mist duidelijk een eenheid in het project.⁹³⁷ Naast het feit dat de woningen vandaag de dag als te klein worden aangemerkt, waren er veel problemen op detailniveau die geluidslekken en lekkages veroorzaakten. Veel kritiek heeft de auteur Kees Peters vooral op het beeld, de verschillende borstweringshoogtes van balkons, de verschillende materialen die de bewoner kon kiezen. Zo ervaart hij dan ook de renovatie als een *facelift*, er moest “rust in de tent gebracht worden”, aldus de architect Versteegh.⁹³⁸ De grote diversiteit aan gevelpuien had niet bepaald voor eenheid in het plan gezorgd. Bakstenen penanten doorsneden de daklijn. Dit is tijdens de renovatie veranderd. Molenvliet was in zijn uitstraling te onrustig, zo ervoer men het project dertig jaar later. Als gevolg hiervan is het niet alleen in zijn details verbeterd en gerenoveerd, maar ook architectonisch veranderd, ondanks het feit dat Van der Werf juist een chaotisch beeld wilde bereiken, toen – in de jaren zeventig. Een renovatie zonder respect voor de vertrekpunten van het oorspronkelijke gebouw.

937 Peters, Stellingmolen: *Het experiment*, in: *Renovatie & Onderhoud* 1999, nr.4, 20-25.

938 Peters, Stellingmolen: *Het experiment*, in: *Renovatie & Onderhoud* 1999, nr.4, 25.

AFBEELDING 8.222 Voor en na de renovatie.

AFBEELDING 8.223 Blok C van Molenvliet. Straatgevel.

AFBEELDING 8.224 1976 – Foto na de oplevering Foto: Frans van der Werf.

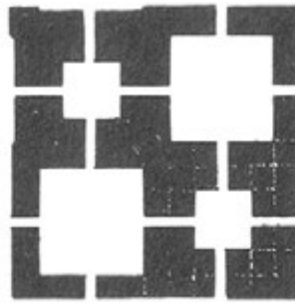
AFBEELDING 8.225 1976 – Foto na de oplevering. Foto: Frans van der Werf.

AFBEELDING 8.226 Na de renovatie – Straatgevel Blok C.

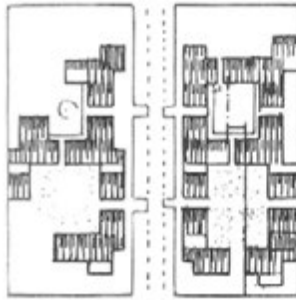
autostraat

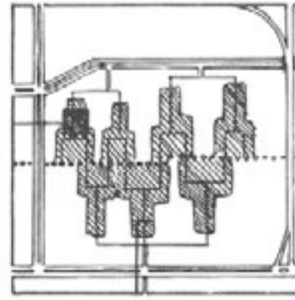
hoven en stegen

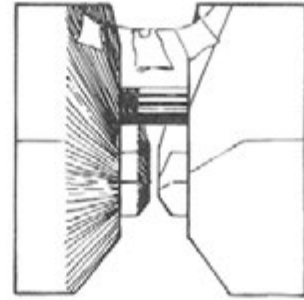
toegangshof

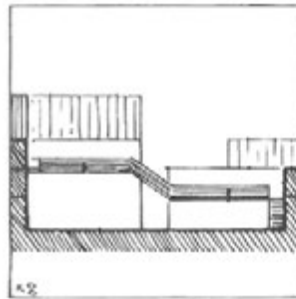
gerealiseerd plandeel

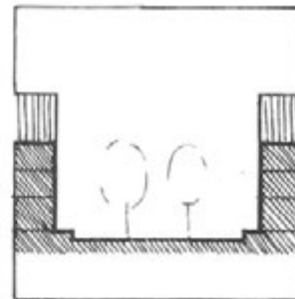
structuurplan

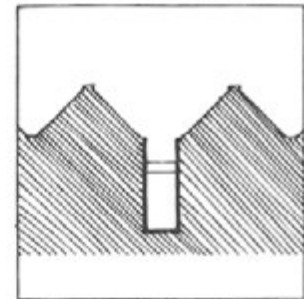
steeg

hof

straat

steeg

AFBEELDING 8.227 Ontwerpschema's.

AFBEELDING 8.228 Fragment van de galerij.

AFBEELDING 8.229 Detail van de aansluiting kozijn – bakstenen penant.

De naar de straat gerichte gevel

De woonwijk Molenvliet is opgebouwd uit een kader van dragende wandschijven en vloeren, een woningscheidende wand in het midden en een zadeldak. De woningscheidende middenwand loopt als sterke verticale lijn door de topgevel en steekt bij de twee kopgevels nog boven de nok uit. Hierdoor kan in de gevel de verdeling van de woningen al voor een deel afgelezen worden. De organisatie rondom hoven zorgt voor variatie binnen het schema. Afgebeeld is hier de straatgevel van Blok C en de gevel naar de tuinhof, de steeg en de entreehof. Opvallend is de herkenbaarheid van een *huis* dat vier woningen herbergt. Alle hoven zijn via steegjes met elkaar verbonden en publiek toegankelijk, twee doorgangen zijn in de geveltekening te zien. De entreehof heeft open trappen naar galerijen, de tuinhof heeft terrassen en tuinen, maar geen ontsluitingen.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

De hoofdvorm van Blok C bestaat uit vier zadeldakvormen naast elkaar die het bovenste deel van de vorm afsluiten. De penanten zijn, doordat ze iets uit de nok en het dak uitsteken, articulaties die de basisvorm ondersteunen. Ze doen het dragende kader vermoeden. Hierdoor zijn twee hoofdelementen afleesbaar: het huis met zijn vertrouwde vorm en de uitstekende penanten, die een ritme aangeven. De galerij is een sterk aanwezige vorm in het geheel.

Het zijprofiel

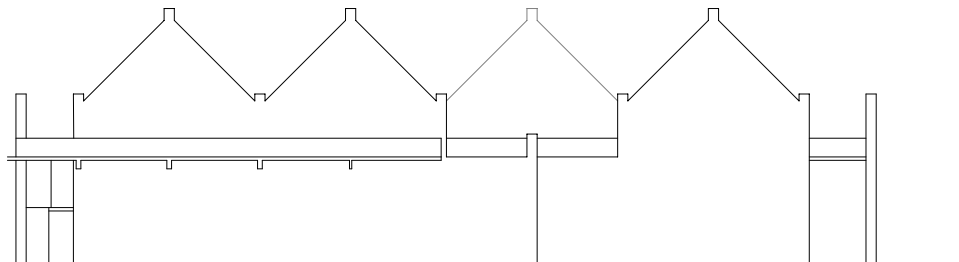
Het profiel laat de galerij zien en het verschil in diepte dat gecreëerd wordt door de terras (aan de tuinhof). Ingangspartijen, die een trede hoger liggen, springen op de begane grond soms in. Op de galerij op de tweede verdieping is dat niet het geval.

Openingen

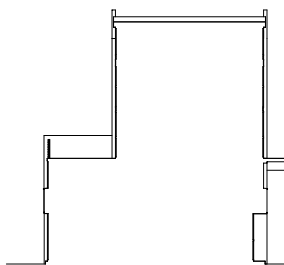
De hele gevel bestaat uit verdiepingshoge houten prefab puien die bewoners zelf mochten samenstellen. De openingen gaan dus van travee tot travee. Op enkele plaatsen werd er een bakstenen borstwering toegepast, waardoor het kozijn en de opening boven een bakstenen muur beginnen. Met name aan de straatzijde zijn veel borstweringen gemetseld, maar niet alle. Soms is een borstwering ook met een paneel ingevuld. De topgevel bestaat uit twee grote openingen en twee kleine driehoeken in de nok.

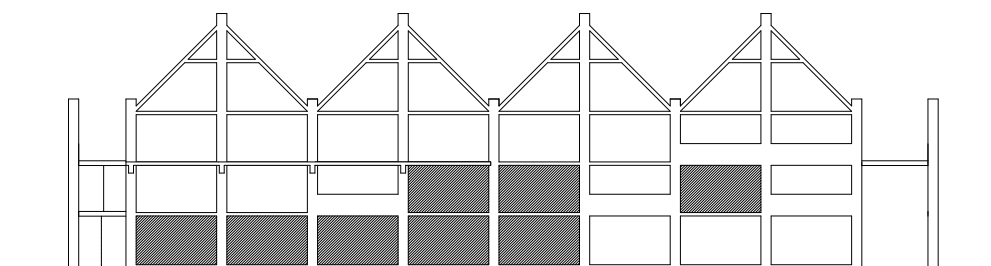
AFBEELDING 8.230 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.231 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.232 Het zijprofiel

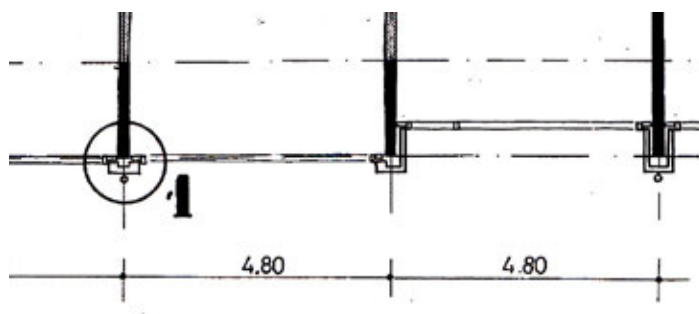
AFBEELDING 8.233 Openingen

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

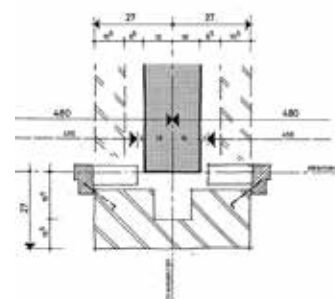
Op de begane grond hebben alle ingangen die direct aan de stoep liggen een voorzone voor de ingang. Bij de gebouwen die terugspringen is dat niet meer het geval. De bewoner had medezeggenschap bij de keuze van de ingangspartij; in hoeverre bij deze ingangen door inspraak tot dezelfde keuze is gekomen, is niet meer te achterhalen. Vermoedelijk echter hebben deze terugliggende partijen te maken met de nabijheid van de parkeerplaatsen en de straat. Op de eerste verdieping hebben enkele woningen loggia's en een borstwering van baksteen. Hierdoor ontstonden er verschillende aansluitingen bij overgangen van buiten naar binnen, en dit bepaalde mede zowel de privacy van de overgang van buiten naar binnen, als de lichtinval. De detaillering werd zodanig ontwikkeld dat maatverschillen werden opgevangen. Door gebruik van een basisdetail tussen drager, kozijn en bakstenen penant werd dit mogelijk. Dit betekende aan de binnenkant een opvulling met plaatmateriaal (zie detail 8.235). Het detail bleek niet voldoende geluidwerend te zijn.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel (dezelfde reductietekening)

Belangrijke elementen voor de gevel zijn de bakstenen penanten die de dragende betonnen wandschijven omkleden. Hierdoor wordt de dragende structuur gearticuleerd. De vloeren zijn in verband met isolatie niet direct zichtbaar, maar door de betonlatei wel afleesbaar. De betonkonsoles die de galerijvloeren dragen zijn in het zicht. Tussen begane grond en eerste verdieping werd voor (behalve enkele uitzonderingen) bakstenen borstweringen gekozen, een enkele keer voor eternitbeplating. Het proces van de inspraak hierin is niet duidelijk.

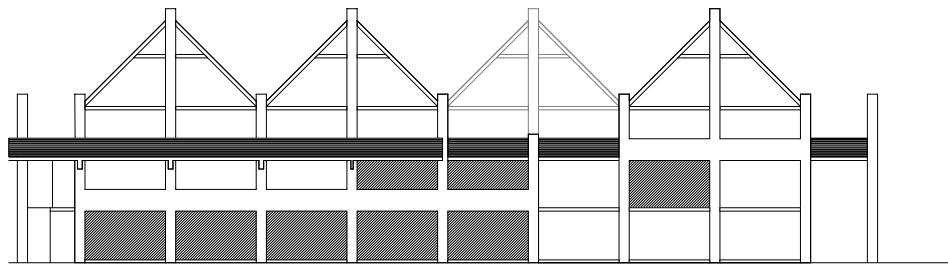
AFBEELDING 8.234 Detail van de aansluiting kozijn – bakstenen penant.

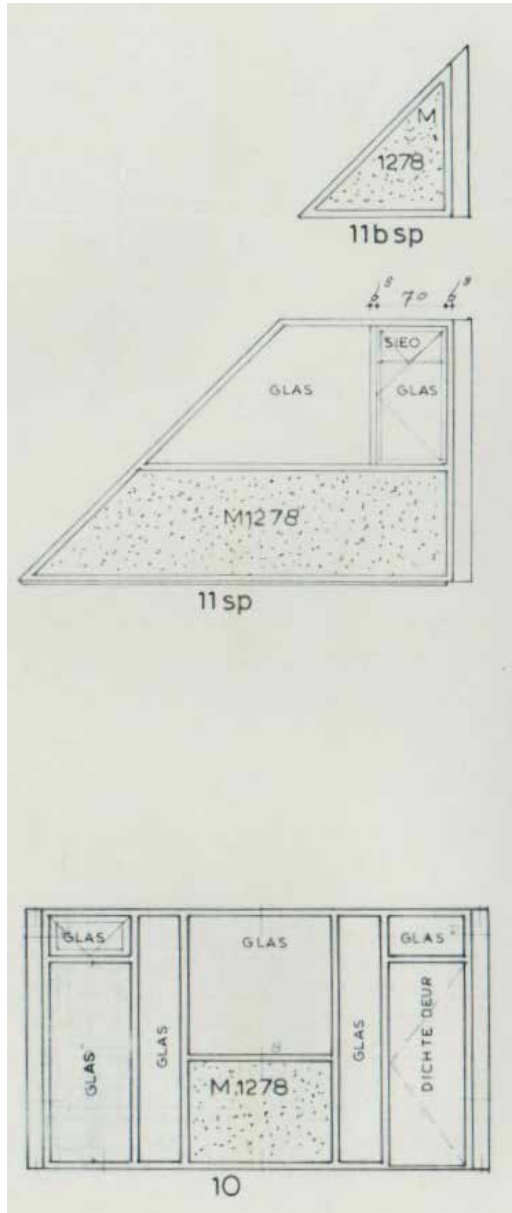
AFBEELDING 8.235 Detail.

Indeling van de ramen en deuren (zie afbeelding 8.2.30)

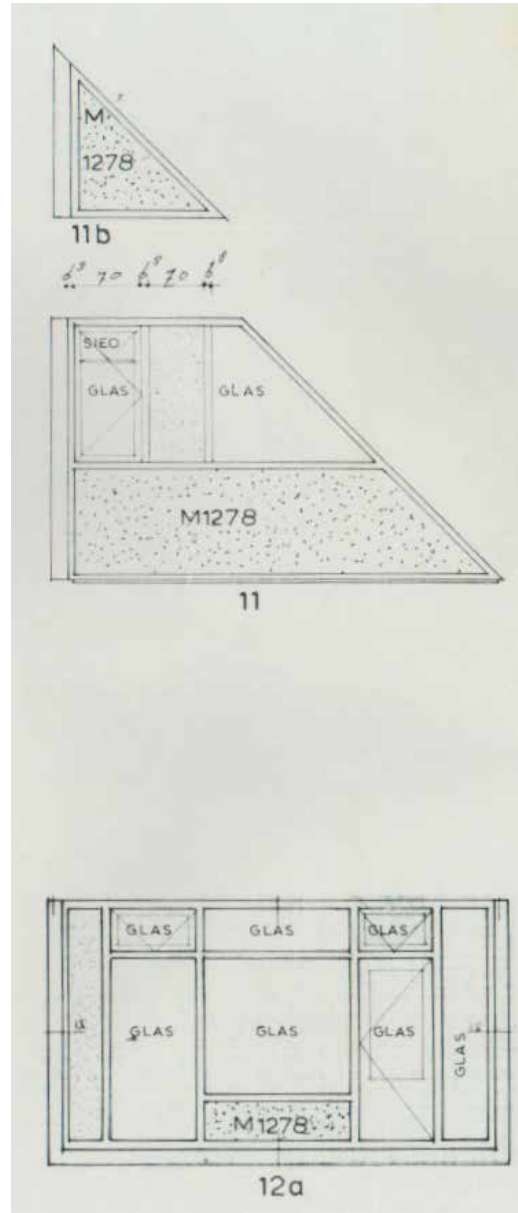
In het hele project zijn prefab puien toegepast. De bewoner kon kiezen uit diverse invulmogelijkheden en enkele kleuren voor kozijnen, panelen en deuren. Voor de kozijnen en deuren waren de keuzemogelijkheden: groen, geel en oranje. De borstweringen konden groen, wit of oranje zijn. Bewoners legden vaste delen, draaidelen en gesloten panelen vast. De tekening geeft een gevelbeeld weer, gereconstrueerd vanuit de nog bestaande tekeningen en foto's.

AFBEELDING 8.236 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel.

AFBEELDING 8.237 Voorbeeld van een kozijnstaat.

AFBEELDING 8.238 Kozijnstaat.

De naar de tuin gerichte gevel

Ook bij de tuingevel valt de diversiteit van de keuzes bij de kozijnindeling op. Dezelfde kozijnen en dezelfde kleuren werden gebruikt. De woningen hebben aan de tuinenhof een terras of een groot dakterras, omdat het profiel van het gebouw terugspringt.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

De hoofdvorm van Blok C bestaat ook hier uit vier zadeldakvormen en de penanten zijn onderdeel van deze hoofdvorm. Door het terugspringen van de twee maisonnettes op de tweede en derde verdieping die aan de tuinenhof liggen (de twee linker vormen) treedt het dakterras als vorm meer op de voorgrond.

Openingen

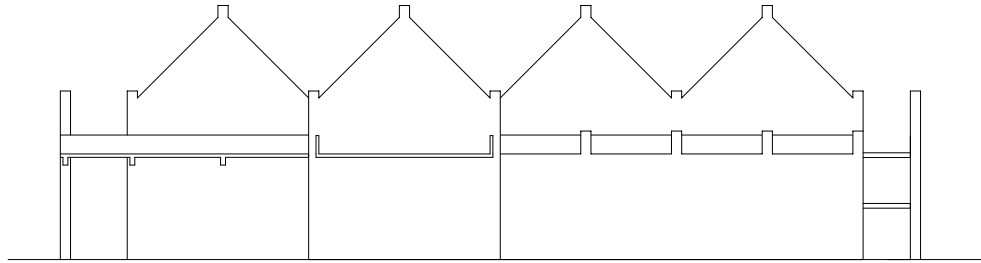
Ook hier is gebruikgemaakt van verdiepingshoge openingen van travee tot travee, met op enkele plaatsen een bakstenen borstwering, en soms paneelinvullingen. De topgevel bestaat ook aan de tuinzijde uit twee grote openingen en twee kleine driehoeken in de nok.

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

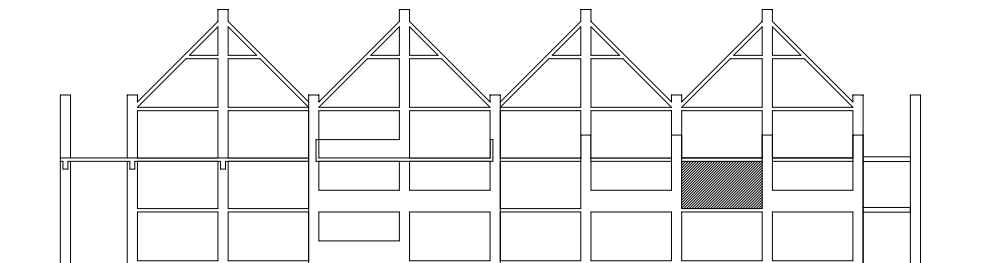
Groot verschil met de straatgevel zijn de dakterrassen en de minder diepe bovenwoningen. Het principe van de bakstenen penanten ter articulatie van de dragers is ook aan de tuinzijde zichtbaar. Het project maakt, met uitzondering van de (dak)terrassen aan de tuinzijde en de galerijen ter ontsluiting van de bovengelegen maisonnettes, geen verschil in voor- of achtergevel.

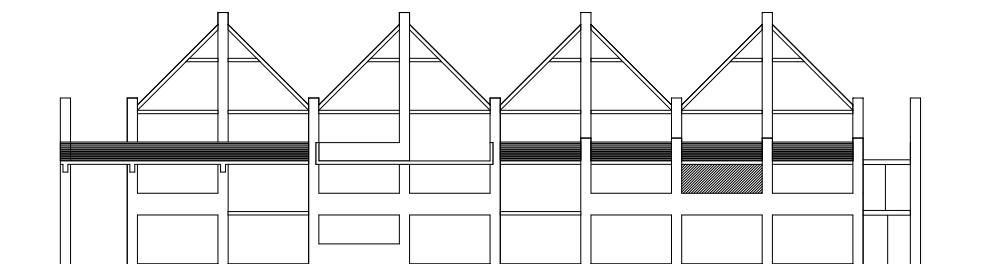
AFBEELDING 8.239 De naar de tuin gerichte gevel

AFBEELDING 8.240 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.241 Openingen

AFBEELDING 8.242 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel & constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

De sociale filter

De isometrische projectie van de naar de straat gerichte gevel laat de gearticuleerde draagstructuur zien, de gevelinvullingen en de galerijontsluiting. De voorzone van de grondgebonden woningen is te zien. Deze zone is een trede verhoogd. In verband met de parkerende auto's en de stoep is dit een kleine privacyzone. Bovendien is hierdoor de entree overdekt. De bovengelegen maisonnettes worden via open trappen en galerijen bereikt. De straat en de entreehoven van het buurtje faciliteren deze open toegangen.

Blok C heeft twee stijgpunten, waarvan er één in de isometrie te zien is. Hij ligt in het steegje tussen straat en tuinenhof en biedt toegang tot de galerij aan de oostgevel (straatzijde). De andere trap ligt aan de noordgevel van Blok C en biedt toegang tot een galerij in de entreehof. Deze trap is inpandig en er is een lift. De overgang van stoep tot voordeur is voor de bovenwoningen een wandeling door een steegje, via een open trap of via een trappenhuis met lift.

De overgang van publiek naar privaat op de begane grond en de tweede verdieping

BEGANE GROND

Openbare weg,
van straat en parkeer-
plaats naar een stoep

	• betonvloer • nis voor entree	• dorpel • deur-kozijn	• entree	• gang
Buiten	Buiten			Binnen
Publiek	Collectief			Privaat

TWEDE VERDIEPING

Openbare weg,
van straat en parkeer-
plaats naar een stoep

	• opstap tot verhoogde betonvloer	• ingang steeg	• trap	• galerij	• dorpel • deur-kozijn	• entree	• gang
Buiten	Buiten						Binnen
Publiek	Collectief						Privaat

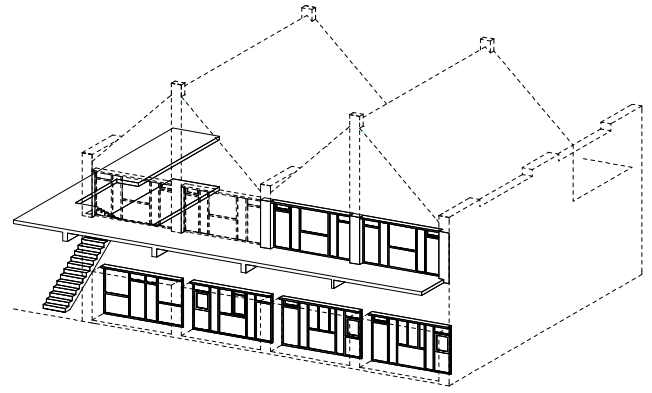
< grens openbare weg - buitenmuur

De architectonische middelen van de filter

Het meest opvallend zijn de trappen en de galerijen die door de wijk verspreid in de entreehoven liggen. Ze zijn duidelijk herkenbaar als toegang en ze visualiseren de wandeling die een bewoner of bezoeker moet maken om een bovenwoning te bereiken.

AFBEELDING 8.243 Isometrie

AFBEELDING 8.244 De weg van stoep tot voordeur woning

AFBEELDING 8.245 Foto van de trappen.

AFBEELDING 8.246 Fotos van de trappen.

AFBEELDING 8.247 Entree beganegrdwoning.

AFBEELDING 8.248 Entree's aan de gallerij.

Met het project Molenvliet nam architect Frans van der Werf duidelijk stelling tegenover de massawoningbouw van de jaren zestig. De huizen herinneren door de typische vorm van het zadeldak aan individuele woonhuizen. Ieder woonhuis herbergt echter vier woningen. Een door penanten gearticuleerde structuur als kader van de invulling was een nieuw ontwerp kader voor deze woningen en het adresseerde door de duidelijke waarneembaarheid ook een bepaalde onaantastbaarheid. Heel anders komen in de oude foto's de gevelinvullingen over; die zijn inderdaad rommelig, maar dat heeft ook wel een sympathieke uitstraling. Het project maakt het idee van de medezeggenschap letterlijk zichtbaar in de gevel. Bij deze aanpak was een andere, geordende en identieke gevel niet mogelijk geweest. Dit maakt de gevel sterk in zijn communicatie. De weg van stoep tot voordeur kan relatief lang zijn, maar leidt de bewoner door hoven die direct in zijn nabijheid liggen en die hem vertrouwd zijn. Het project laat weer zien, net zoals het Justus van Effenblok in Rotterdam, dat naast het idee van de woonstraat en de grondgebonden woningen ook gestapelde woningen met een karakter van collectieve toegangswegen mogelijk waren en gebouwd werden.⁹³⁹

Het project laat ook zien dat er bij onvoldoende zorgvuldigheid van de detaillering problemen ontstonden. De geluidsoverlast en lekkages werden tijdens de renovatie duidelijk. Het is te betreuren dat tijdens de renovatie de zo sterk articulerende bakstenen penanten verzwakt werden en de individualiteit verdween.

8.3.9 1978-82 – Woningen Haarlemmer Houttuinen, Amsterdam

Architect Herman Hertzberger (geb. 1932)

Motivatie keuze project

Dit project kenmerkt zich door kleinschaligheid en herkenbaarheid, aspecten die in de jaren zeventig een belangrijke rol gingen spelen. Een platform voor discussies over de woningbouw was het tijdschrift *Forum*, waarvan Hertzberger redactielid was. Een thema in zijn ontwerpen was de geleidelijke overgang van buiten naar binnen, een versmelting van publiek en privaat en de verantwoordelijkheid van de bewoner om zich tussen straat en huis ruimte toe te eigenen. De *gestalte van het tussen* werd een begrip in deze nieuwe benadering en typerend voor de gedachte van *Forum*, en was ook in het werk van Bakema en Van Eyck te vinden.⁹⁴⁰ Het project *Haarlemmer Houttuinen* laat zien wat het betekent om de *gestalte van het tussen* aan de bewoner aan te bieden. Herman Hertzberger creëerde in dit project ruimte die door de bewoner ingevuld kon worden. Voor Hertzberger moest een architect ruimte laten voor bewoners. Het project laat dit duidelijk zien. Het project is gekozen omdat het een heel andere benadering van inspraak biedt dan in het geval van de wijk Molenvliet. De woningen en gevels lagen bij dit project juist vast, de inspraak zat in het toe-eigenen van de zone tussen publiek en privaat.

De architect in zijn tijd

Herman Hertzberger is in Nederland een belangrijke vertegenwoordiger van het structuralisme. De structuur moest vrijheid bieden voor de gebruiker om zich de ruimte zelf toe te eigenen, en de structuur moest ruimte bieden om verder te ontwikkelen zonder de basiseenheid te verliezen. In 1972 realiseerde Hertzberger het hoofdkantoor van Centraal Beheer in Apeldoorn. Het gebouw was uit gelijke eenheden opgebouwd. Naast draagstructuur en circulatiestructuur was er veel ruimte voor interpretatie. Mensen werden niet in werkcellen geïsoleerd, maar juist door een open weefsel met elkaar verbonden. De architectuur nodigde mensen uit om in de publieke of collectieve ruimte te verblijven. Het oeuvre van Herman Hertzberger is groot. In zijn woningbouwprojecten waren de woonstraat (woonerf) en het contact van de bewoner met zijn directe woonomgeving altijd zeer belangrijk.

De opdracht

Het gebied rond de Haarlemmer Houttuinen had in de jaren zeventig grote sloopacties en herontwikkeling ondergaan. In die tijd werden ook de Haarlemmer Houttuinen verbreed. Herman Hertzberger bouwde hier zeventig woningen. Tegenwoordig is woningbouwvereniging Ymere de eigenaar van de woningen.

940

In hoofdstuk 6 wordt op het begrip het tussenrijk ingegaan. Aldo van Eyck introduceerde deze zone als een plek voor ontmoetingen tussen publiek en privaat, een drempelgebied tussen de woonstraat en de eigen voordeur. Dit hield wel in dat de woning aan een vrij toegankelijk gebied lag en niet aan een gesloten portiektrappenhuis.

De locatie

De Haarlemmer Houttuinen liggen aan de noordrand van het centrum van Amsterdam ter hoogte van het Centraal Station. Op 27 meter afstand ten noorden ervan loopt het treinviaduct, een circa zes meter hoge scheidingsbarrière met daarachter de westelijke eilanden en de haven. De ventweg van de Haarlemmer Houttuinen biedt parkeermogelijkheden voor de wijk. De drukke hoofdstraat en de trein nodigen niet uit tot een open gevel. De twee woongebouwen van Hertzberger zijn als stroken tegen de rooilijn aan gezet en vormen een barricade, een muur naar deze straat toe. Er zijn geen ingangen aan deze zijde van de gebouwen. Alleen smalle kopgevels bieden een portiek voor de aan de hoek liggende woningen.

Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

Er was bij de moderne architectuur weinig aandacht besteed aan de gebruiker en bewoners. De schaal van het gebouw was in de jaren zestig te groot geworden en er was geen plek voor interactie; standaardisatie en goedkope materialen zorgden voor een monotone omgeving. Aldo van Eyck had al in 1959 kritiek gegeven op de anonimiteit van de grote wooncomplexen die in de jaren zestig ontstonden.⁹⁴¹ Architecten moesten volgens Martien de Vletter kleur bekennen in deze periode: of men bleef bij de moderne functionalistische architectuur of men sloot zich aan bij de nieuwe ideeën.⁹⁴² Populair werden volgens De Vletter in de jaren zeventig vooral maisonnettes en split-level woningen, het woonerf en functiemenging, iets wat onder het regime van CIAM juist niet gepropageerd werd. De mens werd uitgangspunt voor maatvoering van straten, pleinen en ontmoetingsplekken. De architecten van de jaren zeventig, zoals Van Eyck, Piet Blom, Theo Bosch, Hertzberger en anderen, gaven op hun manier antwoord op de vraag naar nieuwe woningbouw. Hertzberger zocht het antwoord niet zozeer in een participatie van bewoners tijdens de bouw, maar meer in het aanbieden van generieke ruimtes die de bewoner op zijn eigen manier kon invullen. In de Haarlemmer Houttuinen komt vooral de thematiek van de woonstraat naar voren. De gevel aan de zuidzijde is ontworpen om de interactie tussen bewoners mogelijk te maken.

Het ontwerp en ontwerpproces

Voor het ontwerp van het entreegebied schetste Hertzberger verschillende varianten. Deze verwijzen naar het Haags Portiek. In de varianten, waarvan er hier één is afgebeeld, zijn de trappen in het gebouw loodrecht ingetekend, met entredeuren voor de bovenwoningen in de kern van het gebouw. In de uitvoering is de trap als element vóór de gevelwand geplaatst, de balkons sluiten dit element boven af en er is een glazen dakje boven een deel van het balkon. Behalve op de begane grond, waar een terras gecombineerd is met de ingang, biedt iedere woning de mogelijkheid beschut buiten te zijn. De gehele tussenzone is, vergeleken met de getekende variaties, eenvoudiger geworden.

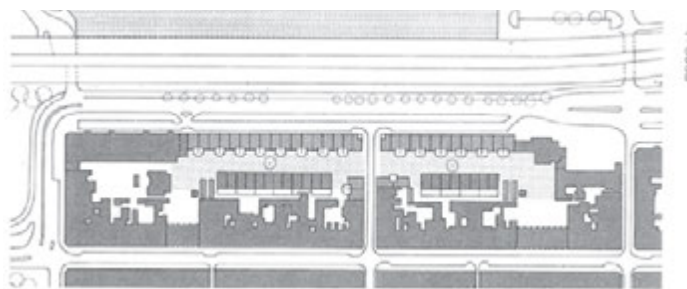
941 Zie hiervoor vooral *Forum* 1959, waarin Aldo van Eyck van een *Andere Gedachte* spreekt en de Nederlandse architectuur bekritiseert.

942 De Vletter 2004, 17.

AFBEELDING 8.249 Deze schets is door de auteur gefotografeerd tijdens de tentoonstelling over structuralisme in Het Nieuwe Instituut (21/09/2014 – 11/01/2015).

Situatie gehele project

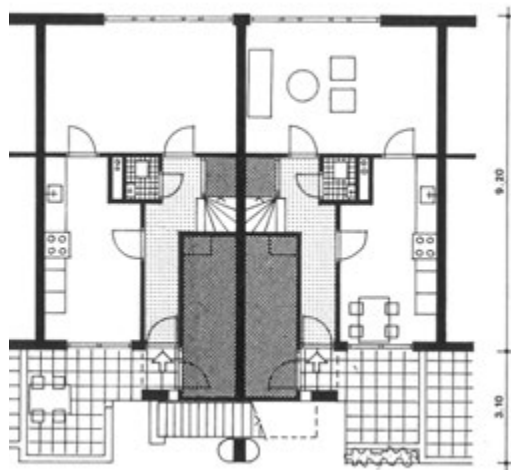

AFBEELDING 8.250 Situatietekening.

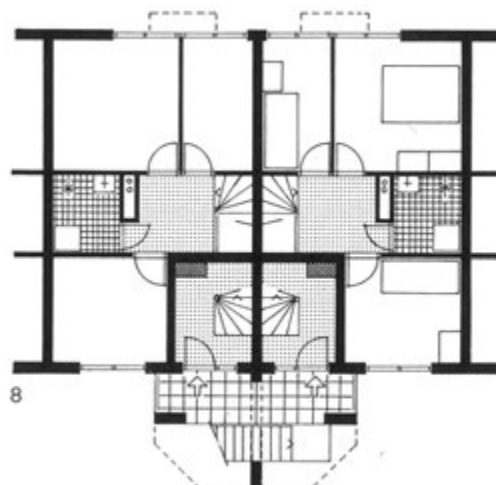
Situatie

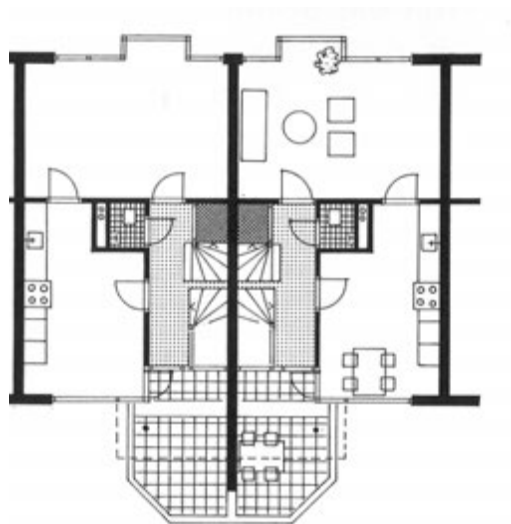
AFBEELDING 8.251 Situatie

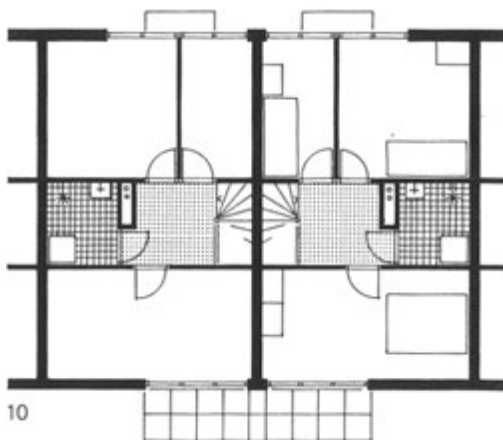
AFBEELDING 8.252 Plattegrond begane grond.

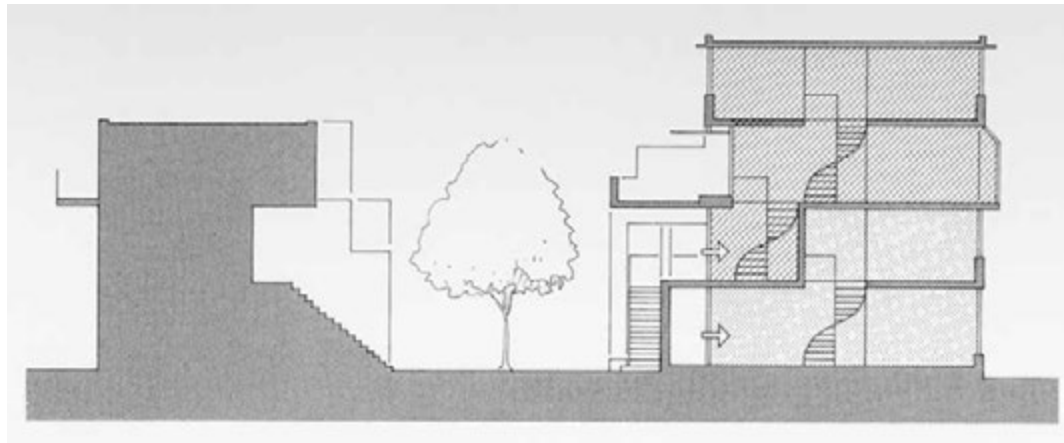
AFBEELDING 8.253 Plattegrond eerste verdieping

AFBEELDING 8.254 Plattegrond tweede verdieping

AFBEELDING 8.255 Plattegrond derde verdieping

AFBEELDING 8.256 De doorsnede laat de woonstraat zien en de buitentrappen, aan de noordzijde de erkers op de tweede verdieping.

Het gebouw in zijn omgeving vroeger en nu

AFBEELDING 8.257 Oorspronkelijke situatie van de noordzijde en de woonstraat op zuid.

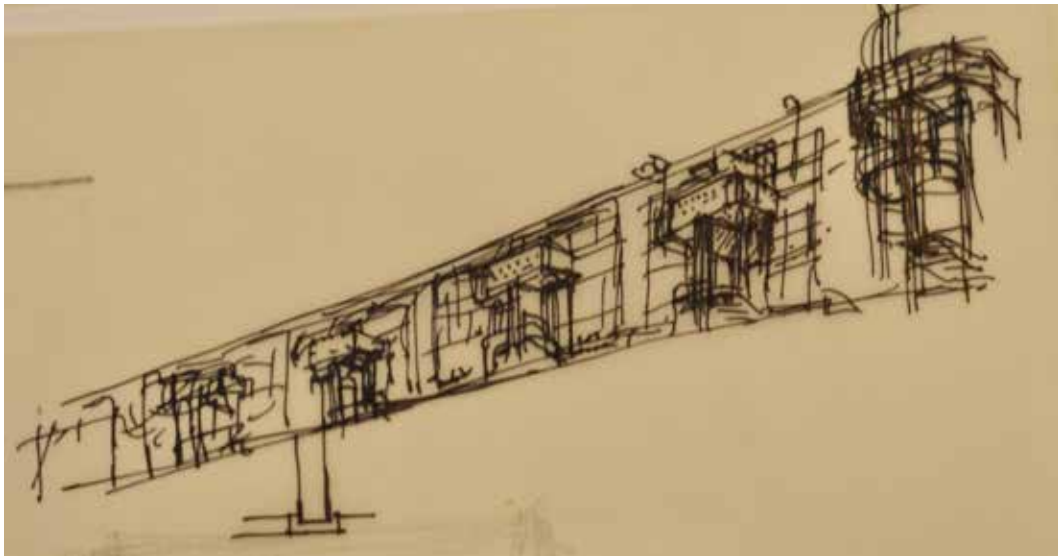
AFBEELDING 8.258 Foto van de zuidzijde en de woonstraat.

AFBEELDING 8.259 De gevel aan de noordzijde vandaag.

AFBEELDING 8.260 Foto van de woonstraat op zuid.

AFBEELDING 8.261 Handschets van Herman Hertzberger. Deze schets is gefotografeerd tijdens de tentoonstelling over structuralisme in Het Nieuwe Instituut (21/09/2014 – 11/01/2015).

De naar de straat gerichte gevel – de noordgevel

De woningen aan de Haarlemmer Houthuinen zijn in twee stroken verdeeld die beide langs de hoofdweg staan. Een van de twee stroken is hier getekend. Bij een benadering vanuit de hoofdverkeersroute Haarlemmer Houthuinen ogen de stroken als een lange wand van rode baksteen, vier verdiepingen hoog, met een rij erkertjes op de derde verdieping als meest opvallende articulatie. Tussen de twee stroken geeft een smalle doorgangsstraat toegang tot de zuidkant, de kant van de woonstraat waar ook de ingangen gelegen zijn. Deze doorgang wordt door de twee glazen hoeken, waarvan hier één getekend, geaccentueerd; ze wijzen de weg. De noordgevel heeft veel grote vensters en erkers; het zijn de vensters van woonruimtes en slaapkamers, de borstweringshoogte is wisselend en de erkers nodigen uit om de straat in te kijken. De gevel is door zijn compositie visueel onderverdeeld in gelijke groepen. Elke groep heeft twee hijsbalken en twee erkers als duidelijk gearticuleerde elementen. De hijsbalken refereren aan de oude grachtenpanden in Amsterdam. Op elke verdieping worden de raampartijen door een wit geschilderde betonnen latei met elkaar verbonden. Dit maakt de groepering nog duidelijker.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

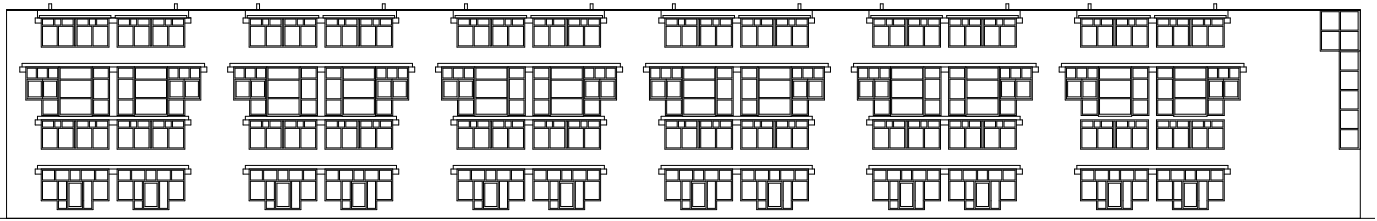
De hoofdvorm van het gebouw is rechthoekig; het is een lange bouwstrook die bestaat uit twee delen. In deze rechthoek vallen de vormen van de erkers op omdat ze uit de rooilijn vooruitspringen.

Het zijprofiel

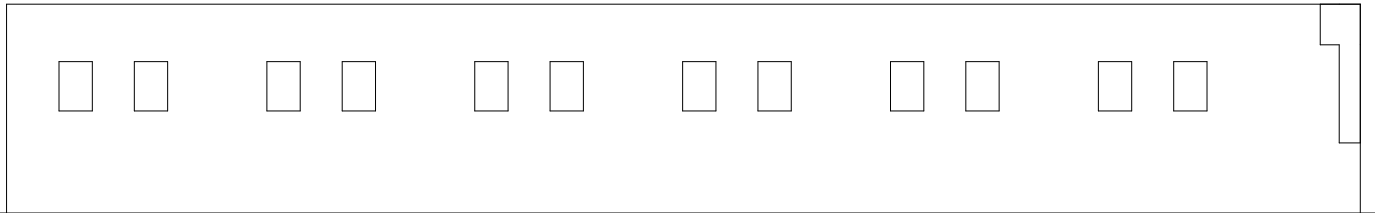
De erker aan de noordzijde zorgt voor een laag die in de straat vooruitsteekt en de woning articuleert, en het balkon en de trap zorgen aan de zuidzijde voor een gelaagde gevel die diepte opbouwt. Deze diepte, de basis voor een tussenrijk, heeft de noordgevel niet. De grens is hier hard.

Openingen

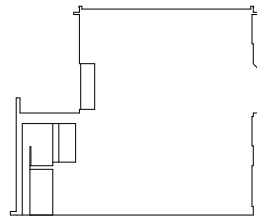
Een groot deel van het geveloppervlak is door openingen gevuld. De openingen zijn, door het variëren met de borstweringshoogte en de variatie in de breedte, verschillend van vorm, maar per groep van vier woningen worden de openingen exact herhaald. Hierdoor is een groep van vier woningen snel af te lezen. De hoek aan de oostzijde vormt met zijn opening bij het trappenhuis een uitzondering.

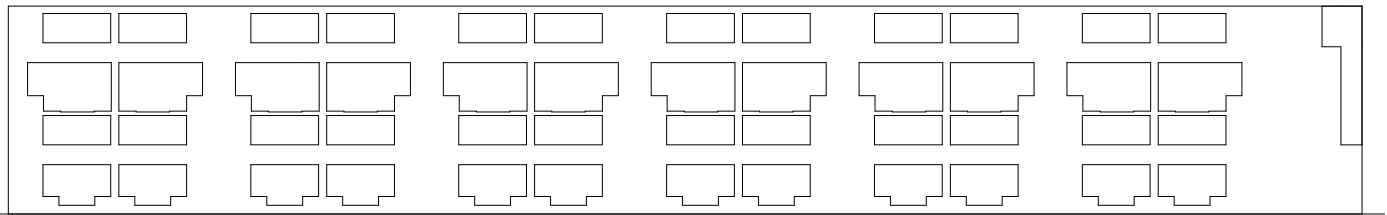
AFBEELDING 8.262 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.263 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.264 Het zijprofiel

AFBEELDING 8.265 Openingen

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

Aan de noordgevel zijn het vooral de erkers die als vooruitstekende delen opvallen. Ze ritmeren de gevelwand. Het ritme wordt door de hijsbalken en de boven de derde verdieping uitstekende betonnen luifels nog ondersteund. De horizontale lijn van de luifel bekroont de gevel in zijn verticale opbouw.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

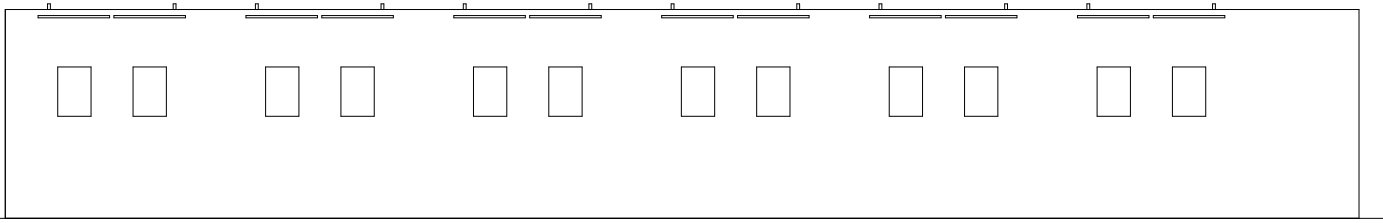
De architect heeft de constructieve elementen, zoals lateien, ingezet om de verschillende ramen weer met elkaar te verbinden; ze houden de ramen als beugels vast en versterken door hun horizontaliteit de gehele raampartij. De lateien zijn zichtbaar, ze liggen op een zichtbaar betonelement. Beide werken als decoratieve elementen. Dichte elementen in het kozijn zijn wit geschilderd en werken ook als decoratief element. Draaikiepramen zijn blauw gearticuleerd.

Indeling van de ramen en deuren

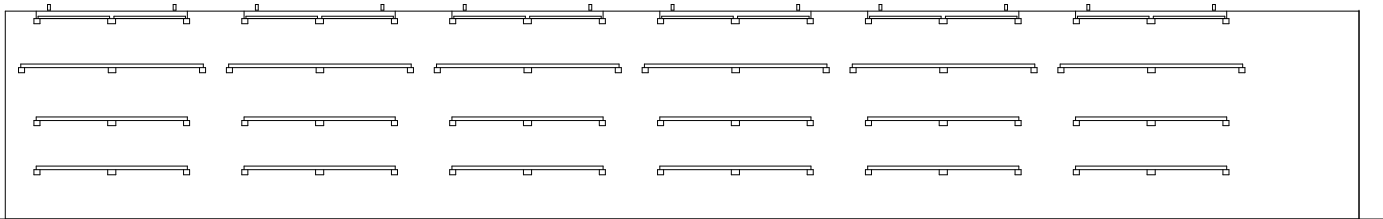
De raamindeling kent verschillende maten en borstweringshoogtes. Zo is bij de woonkamers altijd een deel met een lage en een deel met een hoge borstwering aanwezig, en bij de verdiepingen met slaapkamers zijn er geen lage borstweringen. Ook zijn er altijd bovenraampjes aanwezig die naast hun functie te ventileren, ook als ornament kunnen werken.

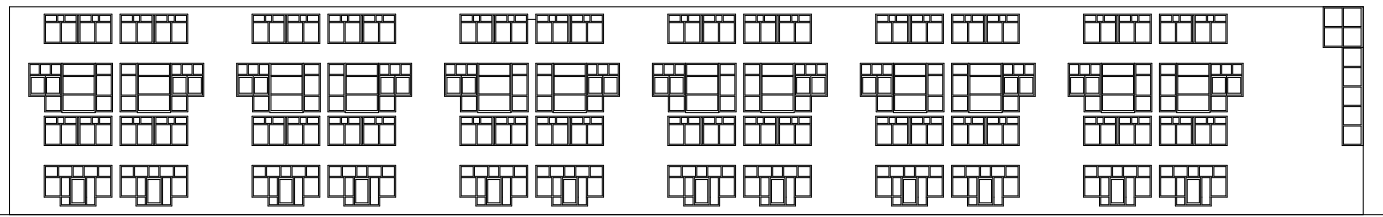
AFBEELDING 8.266 Vier woningen, noordgevel.

AFBEELDING 8.267 Vooruitstekende delen

AFBEELDING 8.268 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.269 Indeling van de ramen en deuren

De naar de woonstraat gerichte gevel – de zuidgevel

De zuidgevel geeft een zeer open beeld. Deze gevel is als een voorgevel; hier liggen de ingangen van alle woningen behalve de hoekwoningen, die aan de doorgang ontsloten zijn. De woonstraat is niet toegankelijk voor auto's (behalve brandweer en ziekenwagen). Het meest opvallend zijn de arcade-achtige kolommen die de gevel een stedelijk karakter geven (zoals een winkelgalerij); hier is het tussengebied tussen woonstraat en woning. Bovendien vallen de balkons meteen op.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

De hoofdvorm van de bouwstroken is een rechthoek; opvallend zijn echter ook de wandschijven, die als brede kolommen kunnen worden gezien, en de haaks erop staande kolommen. De balkons met massieve betonstenen borstweringen vallen als vorm op. Een ankerpunt in de hoofdvorm.

Openingen

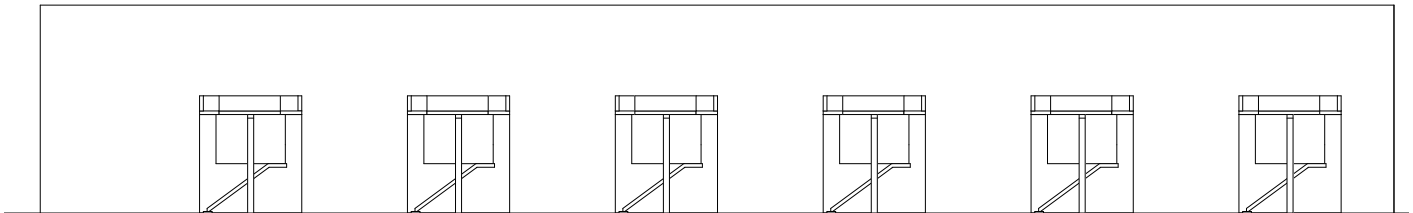
De gevelopeningen in de zuidgevel zijn vergelijkbaar met die aan de noordgevel; ook hier zijn de openingen van vier woningen samen een duidelijk herkenbare groep. Opvallend is hoe de openingen rond het element van de kolommen zijn georganiseerd: gedrapeerd en rond een verticale middenas gespiegeld. Ook hier vallen lagere en hogere borstweringen op, en kleinere en grotere gevelopeningen. Bekroond worden alle openingen van de groep door twee dicht bij elkaar geplaatste openingen op de derde verdieping. De groep wordt zes keer herhaald; op de noordelijke hoek van de strook is een uitzondering van vier vierkante openingen boven elkaar te zien. Hier bevinden zich etagewoningen.

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

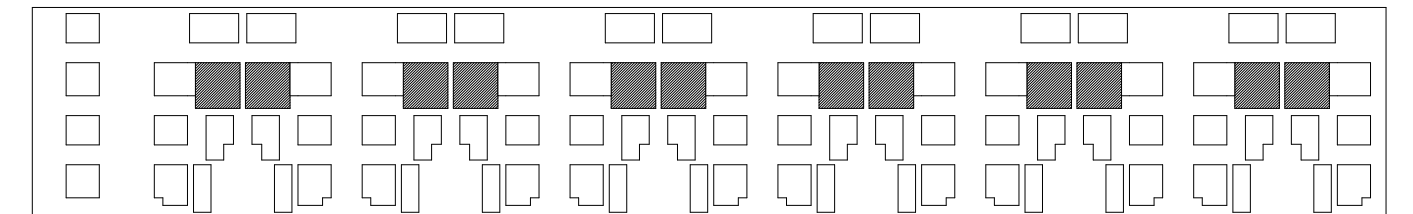
Alle architectonische delen voor de buitentrap, de entree op de eerste verdieping en de balkons op de tweede verdieping springen vooruit en vormen een volume vóór de gevel. Deze worden op de tweede verdieping nog door een glazen luifel (aan de rand van de loggia's) en op de derde weer door een betonnen luifel afgesloten. Ze ondersteunen de articulatie van de gehele groep van vier woningen.

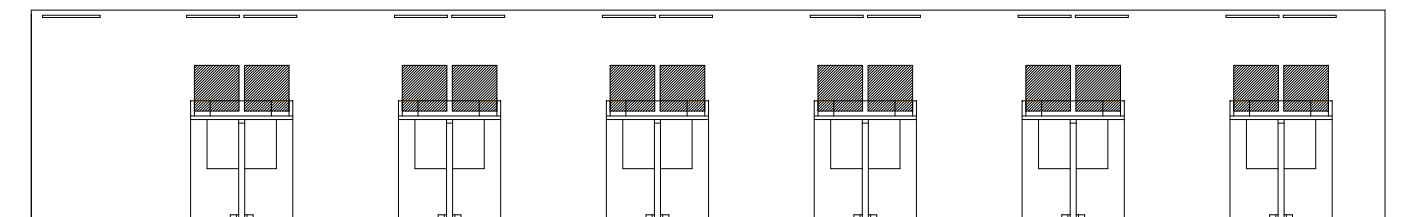
AFBEELDING 8.270 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.271 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

AFBEELDING 8.272 Openingen

AFBEELDING 8.273 Vooruitstekende delen

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

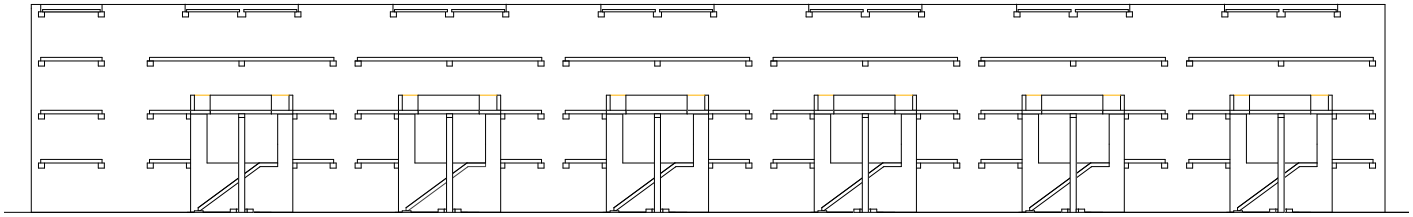
Identiek aan de noordgevel zijn hier de lateien zichtbaar, en ook de betonelementen waar de lateien op liggen. Daardoor ontstaan er per verdieping horizontale lijnen die de verschillende ramen weer tot een geheel met elkaar verbinden. De bovenste horizontale rand is korter en articuleert weer een afsluiting naar het dak toe.

AFBEELDING 8.274 Betonlateien rusten op zichtbare consoles.

Indeling van de ramen en deuren

Op de begane grond zijn de keukenramen deels weer laag zodat er meer visueel contact met het terras mogelijk is. De slaapkamerramen op de eerste en derde verdieping hebben deze lagere borstwering niet. De tweede verdieping kent veel variatie. Het deel van de pui dat direct in verbinding staat met het balkon heeft ramen tot aan de vloer, en een klein raampje zoekt de verbinding met de keukenramen. De raamindeling in kleine lage ramen, grote ramen, vaste beglazing en draairamen nodigt uit tot individuele invulling met bloemen, gordijnen en andere persoonlijke attributen.

AFBEELDING 8.275 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

AFBEELDING 8.276 Indeling van de ramen en deuren

De sociale filter

De noordzijde bestaat uit een functioneel gesloten gevel; er zijn geen ingangen maar wel heel veel gevelopeningen. De begane grondwoning ligt met haar ramen aan de noordzijde direct aan het trottoir. Bij een bezoek waren alle ramen door gordijnen gesloten ter bescherming tegen inkijk. Dit was bij de bovenverdiepingen niet het geval. Bij de erkers heeft de bewoner door de hoogte de mogelijkheid veel van de straat te zien. De isometrische projectie van de zuidgevel laat de gelaagdheid van de gevel aan de woonstraat zien. Hier zijn heel duidelijk architectonische middelen nog voor de gevelmuur ingezet om een overgang van straat naar de eigen voordeur op te bouwen. Daarbij spelen de brede kolommen die het balkon dragen een grote rol, maar ook de trap naar de eerste verdieping en het bordes dat daar als entreegebied voor twee woningen ontstaat. De overgang van de woonstraat tot voordeur kent verschillende stappen. Daarbij herinnert de trap aan het Haagse Portiek, maar de ingang op de eerste verdieping lijkt hier veel meer op een terras, de ingangsdouren zijn zichtbaar. De overgang van de woonstraat naar het eigen gebied van de woning begint al met een materiaalwissel omdat de trap en de omgevende kolommen op een vlak met betontegels staan; de rand naar dit gebied is gemarkeerd door een betonstoep. Deze herhaalt zich waar het begane grondterras begint.

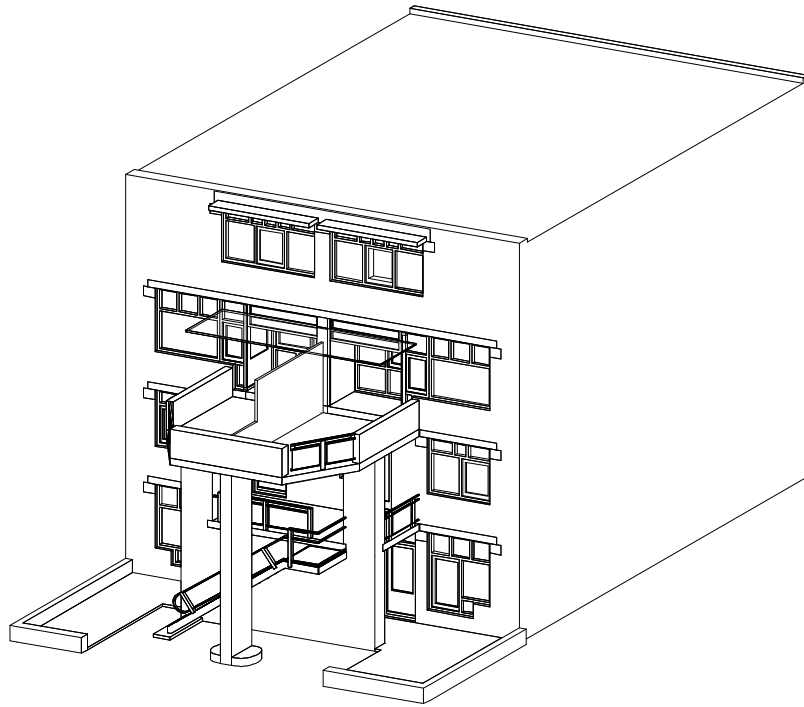
De overgang van publiek naar privaat op de begane grond en de eerste verdieping

BEGANE GROND

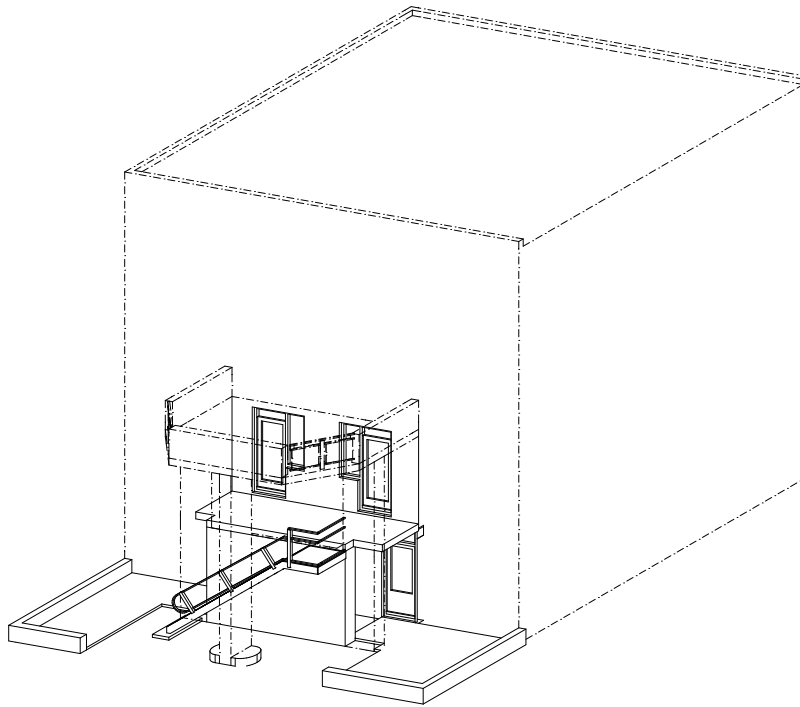
Woonstraat	<ul style="list-style-type: none"> • beton-randsteen • betontegels • 2^e beton-randsteen • kolom en wandschijf markeren de tussenzone 	<ul style="list-style-type: none"> • afgrenzing terras door muurtje • toegang terras, soms deurtje 	<ul style="list-style-type: none"> • wandschijf • nis voor entree 	<ul style="list-style-type: none"> • hardstenen dorpel • deurkozijn 	<ul style="list-style-type: none"> • entree 	<ul style="list-style-type: none"> • gang
Buiten	Buiten					Binnen
Publiek	Collectief					Privaat

EERSTE VERDIEPING

Woonstraat	<ul style="list-style-type: none"> • beton-randsteen • betontegels • betondrempel • kolom en wandschijf markeren de trap 	<ul style="list-style-type: none"> • trap 	<ul style="list-style-type: none"> • bordes 1^e verdieping • beschutting door vloer balkon tweede verdieping 	<ul style="list-style-type: none"> • dorpel • deurkozijn 	<ul style="list-style-type: none"> • entree 	<ul style="list-style-type: none"> • hal 	<ul style="list-style-type: none"> • trap
Buiten	Buiten					Binnen	
Publiek	Collectief					Privaat	
	< grens openbare weg - tussenzone			< hoofdmuur van de gevel			

AFBEELDING 8.277 Isometrie

AFBEELDING 8.278 De weg van woonstraat tot voordeur woning

De architectonische middelen van de filter

De foto's laten de architectonische middelen zien die Herman Hertzberger ingezet heeft om een transitie van woonstraat tot entree deur op te bouwen. Hiermee heeft hij een geleidelijke overgang weten te maken van publiek tot privaat. Er is heel veel ruimte aan de bewoner gelaten om attributen te plaatsen en zich het gebied eigen te maken. Bijvoorbeeld bloembakken, hekjes, terrastegels, banken en dergelijke.

AFBEELDING 8.279 De architectonische middelen van de filter.

AFBEELDING 8.280 De architectonische middelen van de filter.

AFBEELDING 8.281 De architectonische middelen van de filter.

Evaluatie en conclusie

Beide hoofdgevels, de noordgevel en de zuidgevel, zijn opgebouwd uit een aantal gelijke groepen die uit twee naast elkaar en twee boven elkaar liggende woningen bestaan. Zo zijn vier woningen herkenbaar als bij elkaar horend. Bij de noordgevel gebeurt dit eenvoudig door iedere keer de openingen van de twee naast elkaar liggende woningen dicht bij elkaar te plaatsen terwijl een bredere strook bakstenen muur de scheiding vormt naar de volgende groep van vier woningen.

Aan de zuidgevel wordt de groep door de verbindende trap nog duidelijker. Grote kolommen en wandschijven dragen balkons op de tweede verdieping en geven tegelijkertijd ritmiek in de gevel van de gehele strook. Iedere groep kolommen, de trap, het bordes boven aan de trap op de eerste verdieping, het balkon vormen een articulatie. Hierdoor wordt ook in deze gevel de groep van vier woningen duidelijk. De gevels zijn aan beide zijden een weerspiegeling van de woningen en van de verbinding die de groep van vier woningen met elkaar hebben. De gevel toont het wonen en de verbinding met de woonstraat. In die zin is de gevel metaforisch als een gezicht. De visie die architecten zoals Hertzberger en Van Eyck, namelijk een geleidelijke overgang en mogelijkheid voor ontmoetingen te vertalen in architectuur is hier te herkennen. Niet alle projecten uit de jaren zeventig en tachtig kennen dezelfde zorgvuldige overgang van publiek naar privaat zoals bij de Haarlemmer Houttuinen. Het project wordt nog steeds op de toe-eigenende manier door de bewoners gebruikt.

8.3.10 1994-98 – Woonblokken De Landtong, Rotterdam

Architecten Cie, Frits van Dongen (geb. 1946)

Motivatie keuze project

De *Landtong* is exemplarisch voor de superblokken die aan het einde van de twintigste eeuw in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag opgeleverd werden. Dit waren zeer grootschalige woonblokken, groter dan in de traditie van de Nederlandse stad toegepast. Een van de eerste blokken die zo genoemd werden was de *Zwarte Madonna* van Carel Weeber, in 1982-85 gebouwd in Den Haag. Later volgden *Piraeus* (1989) van Hans Kollhoff en Christian Rapp en *The Whale* (1995-2000), door Architecten Cie gebouwd, beiden in Amsterdam.⁹⁴³ De *Landtong* werd een *superblok*, maar ook *grand ensemble* genoemd.⁹⁴⁴ De *Landtong* is opgebouwd uit verschillende gebouwdelen en ontsluitingen die door de donkere bakstenen weer tot een eenheid versmelten. Het project bestaat uit drie blokken en ertussen ligt een plein, *Loods 24*. De blokken staan tussen twee havenbekkens, de Spoorweghaven en de Binnenhaven, letterlijk op een landtong. De keuze van de verschillende ontsluitingen, grondgebonden, portiek en corridor, en de diversiteit aan woningplattegronden laten vertrouwen met een lange traditie en kennis van woningbouw zien. Hier is het repertoire van een eeuw Nederlandse woningbouwexpertise verwerkt. De materialisatie van de gevels verbindt de blokdelen op een wijze zoals Berlage *cum suis* dat voorstond, door gelijke materiaalkeuze en kleuren en door het gebruik van dezelfde ramen om de hoek op de volgende gevel. *Loods 24* wordt door twee aftrappende bouwstroken en twee havenbekkens ingekaderd. De hierin reductie getekende gevel is de westgevel van de aftrappende strook van het tweede blok met zijn twee kopgevels naar de havens. Dit blok heeft geen commerciële ruimte in de plint, waardoor hij vergelijkbaar is met de andere cases.

De architect in zijn tijd

De *Landtong* is ontworpen door architect Frits van Dongen, in 1980 aan de TU Delft afgestudeerd en vanaf 1988 partner bij Architecten Cie. Architecten Cie stamt uit 1957, toen richtte Frans van Gool samen met A.N. Oyevaar en H.W.C. Stolle een architectenbureau in Rotterdam op. In 1988 ging het bureau verder als Architecten Cie onder de partners Carel Weeber (partner 1988-1998), Jan Dirk Peereboom Voller (1988-2003) en Frits van Dongen (1988-2012). Sinds 2013 gaat het bureau als Cie (compagnie) verder. De directie van Cie wordt gevormd door de drie architecten Pi de Bruijn, Branimir Medic en Pero Puljiz, Erik Vrieling en Frank Segaar. Van Dongen richtte in 2012 het bureau Van Dongen Koschuch op.

943 In hoofdstuk 5 wordt de trendwijziging na de kleinschaligheid van projecten zoals de Haarlemmer Houttuinen beschreven in paragraaf 5.3.13. Deze heroriëntatie was deels door de economische crisis in de jaren tachtig ontstaan. Subsidies werden stopgezet waardoor de medezeggenschap onder druk kwam te staan en de uitvoering van projecten goedkoper moest gebeuren.

944 Komossa e.a. 2002, 209-219.

De opdracht

Het project is ontwikkeld door ERA Bouw. Het Sociaal Fonds voor de Bouwnijverheid (SFB) en BDF Bouw traden als belegger voor de huurwoningen op. In totaal zijn er 625 woningen gebouwd, 342 parkeerplaatsen en 1000 m² commerciële ruimte.

De locatie

De Kop van Zuid is een voormalig havengebied aan de zuidkant van de Maas in Rotterdam. Door het naar het westen verschuiven van de havens kwamen er verschillende havengebieden, waaronder de Kop van Zuid, vrij voor andere bestemmingen. Sinds 1974 maakte de gemeente plannen voor deze gebieden. De ligging van de Kop van Zuid aan de zuidelijke rand van het naoorlogse stadcentrum maakte het tot een belangrijk gebied tussen het centrum en de wijken van Rotterdam-Zuid. De Kop van Zuid zou een stapsteen naar het zuiden moeten worden. De Erasmusbrug, ontworpen door Ben van Berkel (geb. 1957) en opgeleverd in 1996, was voor deze noord-zuidverbinding een essentiële schakel. De *Landtong* is, na het schiereiland Wilhelmina Pier dat meer een kantoor- en hoogbouwgebied is geworden, het eerste woongebied van de Kop van Zuid.⁹⁴⁵ Dit betekent dat de, vanaf het openbaar gebied zichtbare, gevels de representatieve gevels van een nieuwe wijk naar de stad zijn, zoals de westgevel aan *Loods 24*.

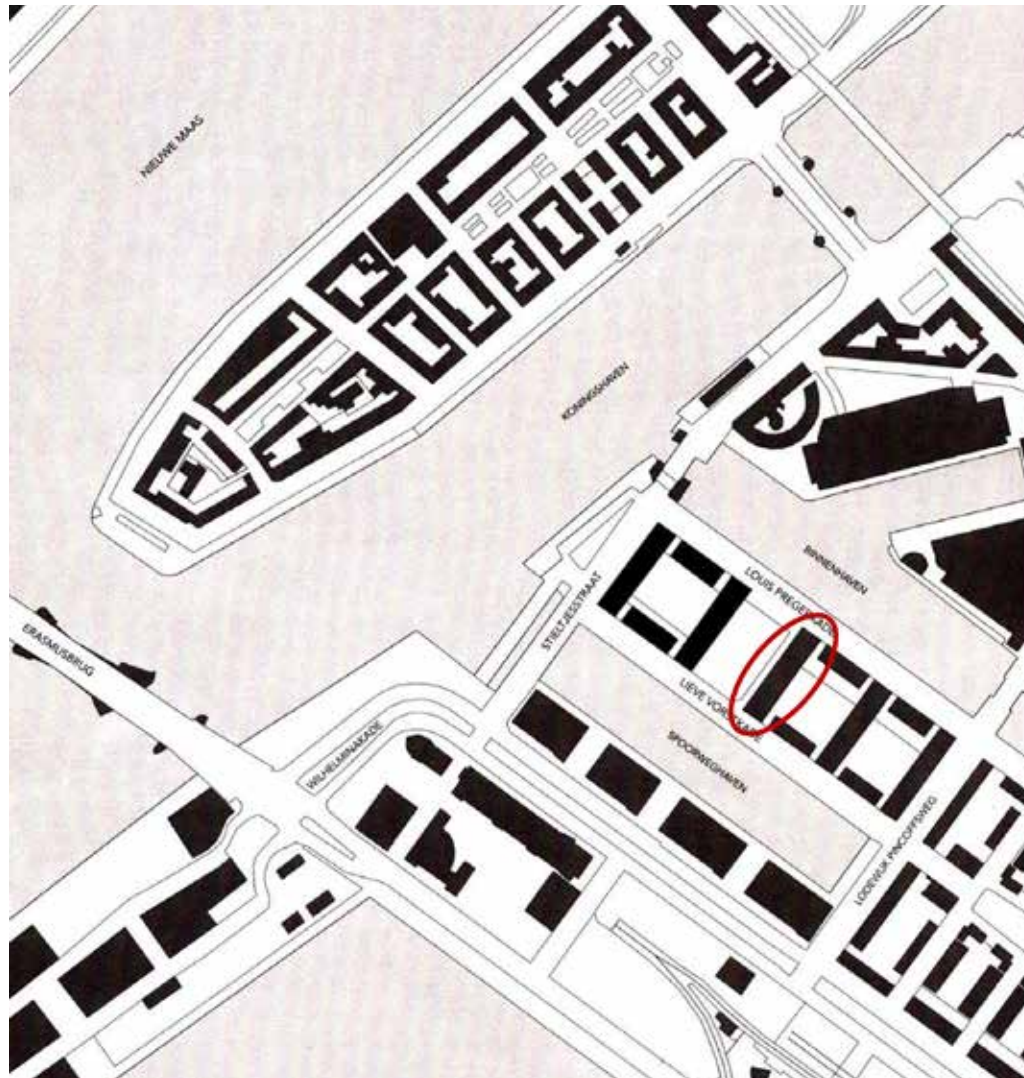
Het gebouw in zijn tijd – maatschappelijke achtergrond

De laatste twee decennia van de twintigste eeuw waren gekenmerkt door een heroriëntatie in de woningbouw. De subsidie voor woningbouw en de voorschriften en wenken werden stopgezet (in 1984), en met de Nota Heerma in 1989 werd een tijdperk van subsidie en daarmee bemoeienis van de overheid met de sociale woningbouw beëindigd. De woningbouwsector ging zich voortaan meer op bezit en minder op sociale huurwoningen richten. In de jaren negentig ontstond onder architecten een heroriëntatie op het functionalisme van de jaren twintig; deze was echter niet meer op sociale woningbouw gericht. De in 1988 uitgebrachte Vierde Nota Ruimtelijke Ordening zette bovendien een nieuwe trend door de aandacht te vestigen op de internationalisering van de grote Nederlandse steden. Doel was kapitaalcracht naar de steden te trekken. Voortaan werd in deze steden voor het koopkrachtige segment van de bevolking gebouwd en veel minder voor sociale huur. Een heroriëntatie van de woningbouwarchitectuur was het gevolg hiervan. De *Landtong* is een rationalistisch gebouw dat vanuit een strenge verdeling van de blokdelen, de reductie tot de rode baksteenarchitectuur en de donkere vensterbanden eerder terughoudendheid dan expressiviteit uitstraalt. De hoofdvorm zelf is zeer helder en duidelijk. Publiek en privaat worden gescheiden, overgangen gebeuren voor een groot deel binnen, achter het scherm. Het binnenterrein is nergens toegankelijk voor passanten.

Het ontwerp en ontwerpproces

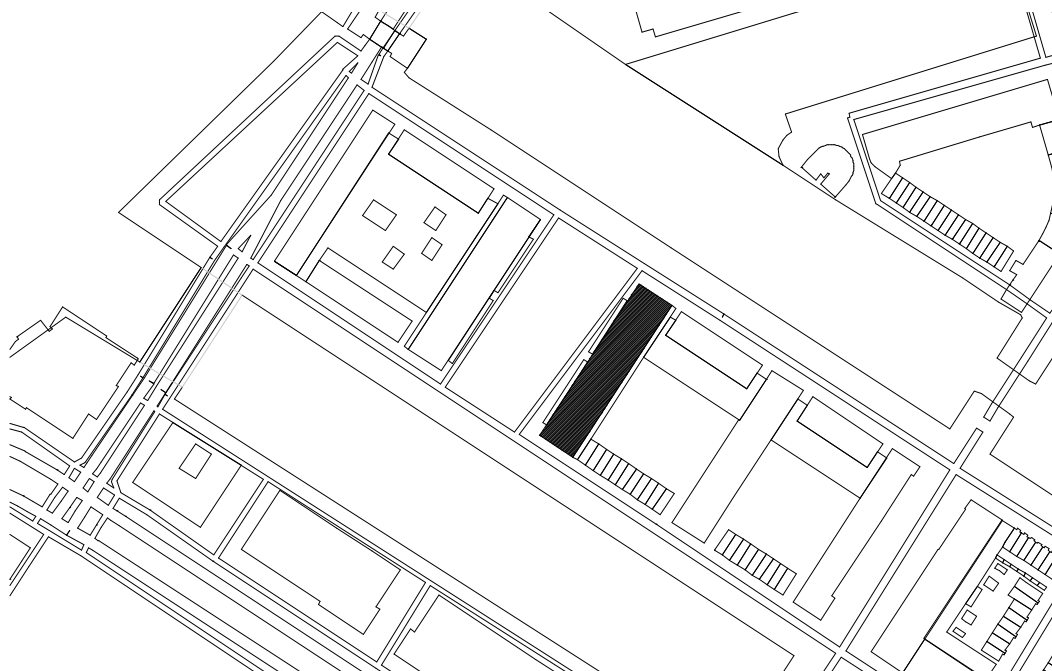
Van Dongen begon aan de opdracht van de *Landtong*, met als uitgangspunt het masterplan van Teun Koolhaas en de Dienst Stedenbouw. Het idee was het gebied van de *Landtong* te vullen met twee E-vormige blokken, naar de westzijde open. Deze opening van het bouwblok herinnerde aan de *Eendracht* van architect Jo van den Broek in Blijdorp. Van Dongen veranderde de blokken door ze

toch naar alle zijden af te sluiten, waardoor private binnenterreinen zouden ontstaan. Hij zette drie grote gesloten bouwblokken neer die het grootstedelijk karakter en de grootschaligheid van het oude havengebied zouden reflecteren. Ieder blok is opgebouwd uit lage bouwstroken met grondgebonden woningen naar het zuidwesten, hogere stroken met appartementen en torens naar het noordoosten. De binnenterreinen bieden ruimte voor een parkeergarage met kijkgroen en tennisvelden.

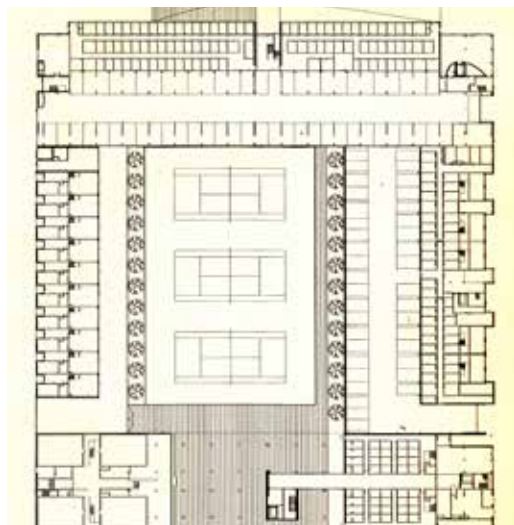
AFBEELDING 8.282 Overzicht van de Landtong, aangegeven is de getekende gevel.

Situatie

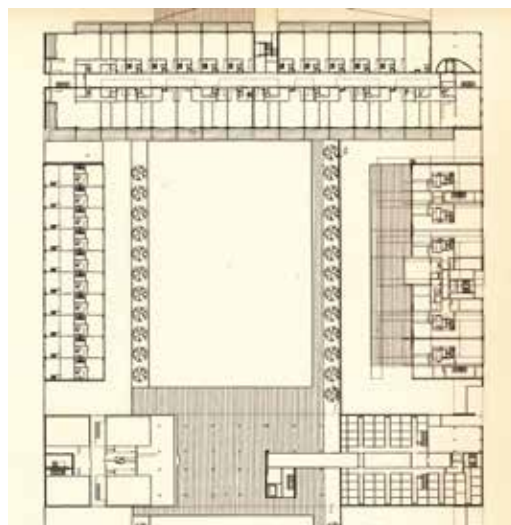

AFBEELDING 8.283 Situatie 1:4000, Blok 2A en B liggen aan de Eric Kropstraat en aan het plein Loods 24.

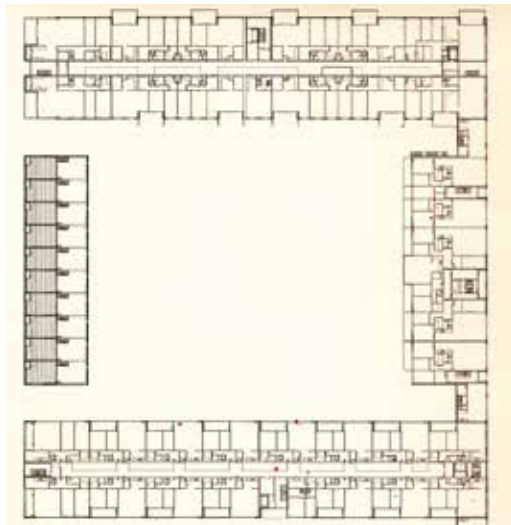
Documenten

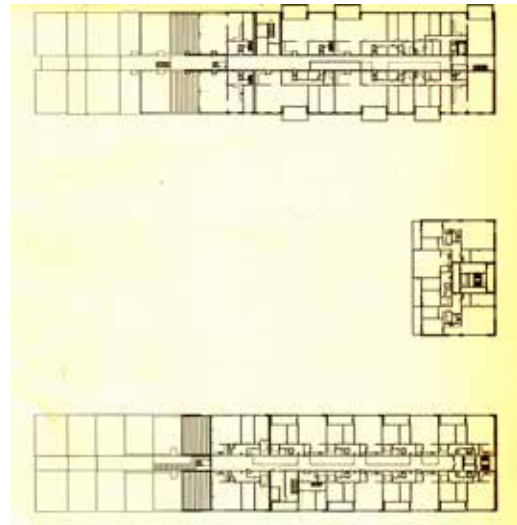
AFBEELDING 8.284 Plattegrond beganegrond met bergingen en parkeergarage

AFBEELDING 8.285 Plattegrond eerste verdieping

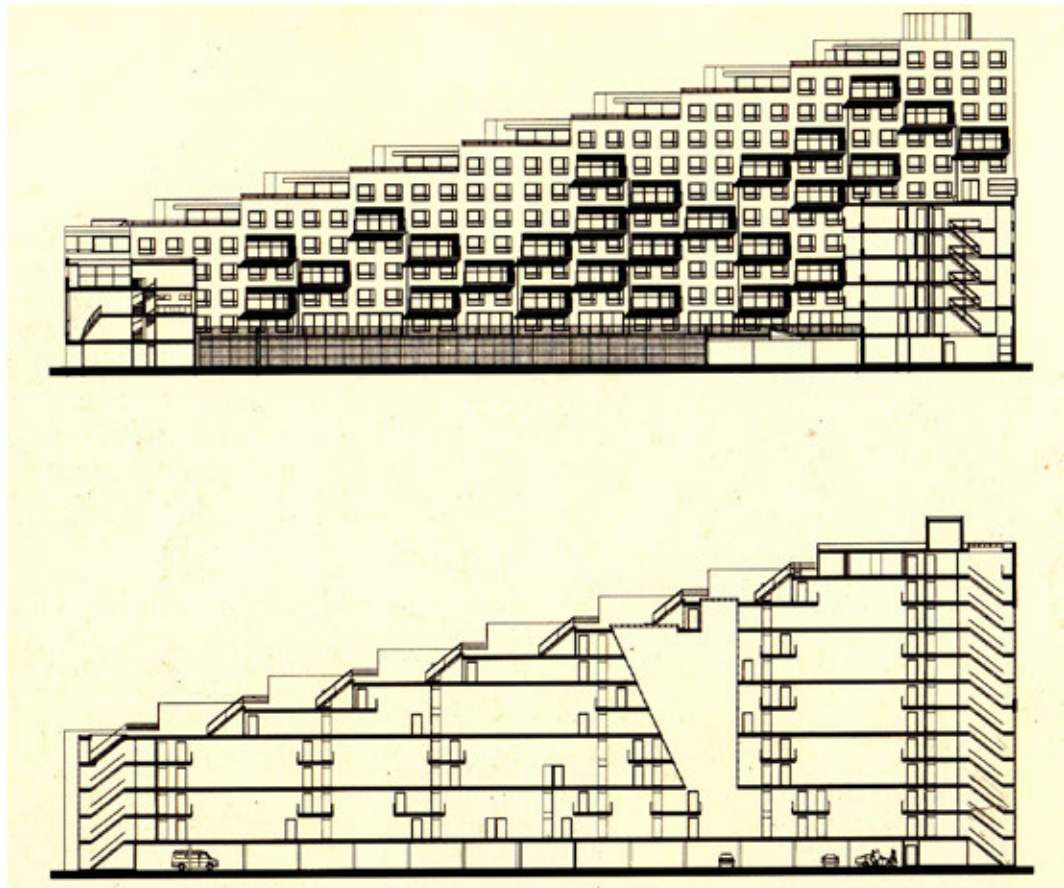
AFBEELDING 8.286 Derde verdieping.

AFBEELDING 8.287 Zevende verdieping.

AFBEELDING 8.288 Een dwarsdoorsnede door het tweede en derde blok van de Landtong. Helemaal links de strook van Blok 2B aan de Eric Kropstraat.

AFBEELDING 8.289 Boven een doorsnede door het tweede blok met de gevel van Blok 2B naar de zuidzijde en de tennisvelden. Onder een doorsnede door de corridor van Blok 2B.

AFBEELDING 8.290 Blik op de noordgevel van Blok 2 en 3 en het aanzicht van de gevel van Blok 2B aan Loods 24.

AFBEELDING 8.291 Plein Loods24 met de twee afgetrapte blokken, gezien vanaf de Spoorweghaven.

AFBEELDING 8.292 Blick op de zuidwestgevel van Blok 2B met de dakterrassen en de corridor in beeld.

AFBEELDING 8.293 De gevel van Blok 2B, hier de kopgevel aan de Binnenhaven.

AFBEELDING 8.294 Detail gevel met de vooruitstekende balkons.

De naar het plein *Loods 24* gerichte gevel

De gevel van Blok 2B die naar het plein *Loods 24* is gericht, bestaat uit een zeer duidelijke hoofdvorm en zijn gevelmateriaal is rode baksteen. De hele gevel is opgebouwd uit een raster van verticale en horizontale bakstenen stroken en openingen over de hele breedte tussen deze stroken. De traveemaat is 5.65 meter en de openingen zijn circa 5.00 meter breed. De borstweringen vormen de horizontale lijnen van het raster. De verticale stroken en horizontale bakstenen borstweringen zijn nagenoeg naadloos gedetailleerd. Hierdoor ontstaat er een vlakke gevel.⁹⁴⁶ Regelmatig steekt een balkon met een glazen borstwering uit de gevel, maar tegelijkertijd ontstaat een loggia omdat hier een terugspringend deel is ingevoerd. De donkere kozijnen springen nauwelijks in de negge terug. Hierdoor ontstaat de monolithische vorm die door de vele openingen niet eens wordt verstoord. De hele strook wordt naar de zuidwestzijde, naar de Spoorweghaven, trapsgewijs een verdieping lager. De balkons zijn door het matglas en het vooruitspringen ten opzichte van de gevel duidelijk gearticuleerd.

De hoofdvorm – herkenbaar en visueel opneembaar

De rechthoekige vorm, aan de bovenkant trapsgewijs aflopend, is zeer duidelijk afleesbaar. De vlakke detaillering van de gevel maakt dat de vorm het belangrijkste waarneembare element wordt. De dakrand van deze vorm wordt door horizontale bakstenen banden afgesloten. De bovenste verdieping, de penthouses en de dakterrassen, vallen visueel veel minder op; ze zijn nagenoeg geen onderdeel van de hoofdvorm. Naar de Spoorweghaven is een afsluiting te herkennen door inspringende loggia's.

946

Door de vlakheid van de gevel en de naadloze aansluiting van de verticale stroken aan de horizontale borstweringen is hier bewust niet van penanten gesproken. Alleen bij het bestuderen van de gevel op een zeer nabij detailniveau zijn de voegen waarneembaar.

AFBEELDING 8.295 De naar de straat gerichte gevel

AFBEELDING 8.296 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

Het zijprofiel

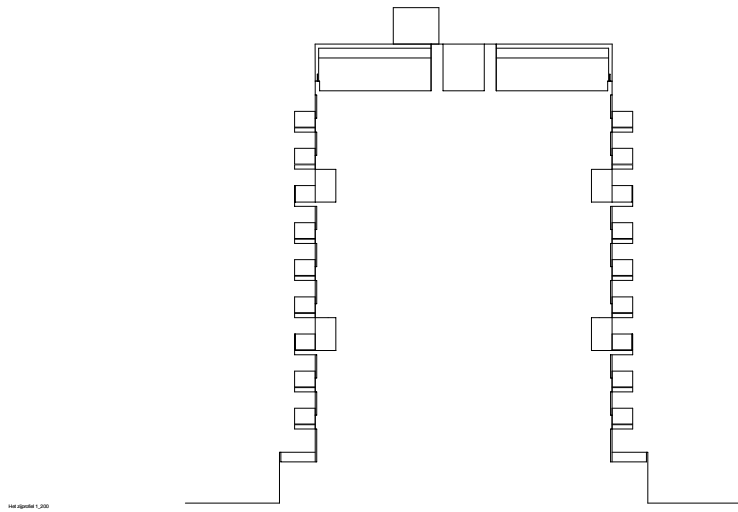
De vlakheid van de gevel is ook in het profiel te zien. Iedere verdieping (behalve de bovenste) heeft balkons, maar ze zitten niet direct onder elkaar. De beganegrondwoningen hebben een verhoogd terras. Vanuit hier zijn de toegangsweg en het plein *Loods 24* te zien.

Openingen

De gevel bestaat uit het baksteenraster met daartussen de gevelopeningen. Bij een balkon is de opening groter en valt de horizontale baksteenband weg. In plaats daarvan is de betonnen balkonvloer te zien. Naast het ritme van gelijke openingen voor de ramen en openingen voor de balkons, heeft de gevel twee entrees die door de grote openingen meteen opvallen.

AFBEELDING 8.297 Fragment getekende gevel naar Loods 24.

AFBEELDING 8.298 Het zijprofiel

AFBEELDING 8.299 Openingen

Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

Bij de balkons steekt de balkonvloer vooruit. Door de matglazen borstweringen zitten de balkons als witte doosjes in de gevel. De penthousewoningen op de bovenste verdieping zijn iets anders gedetailleerd. De ruimte van het eerste travee naast het dakterras heeft een brede metalen dakrand die iets terugligt ten opzichte van het bakstenen vlak. Hier loopt de borstwering van het dakterras voor het venster door. Visueel zijn deze delen daardoor minder sterk aanwezig.

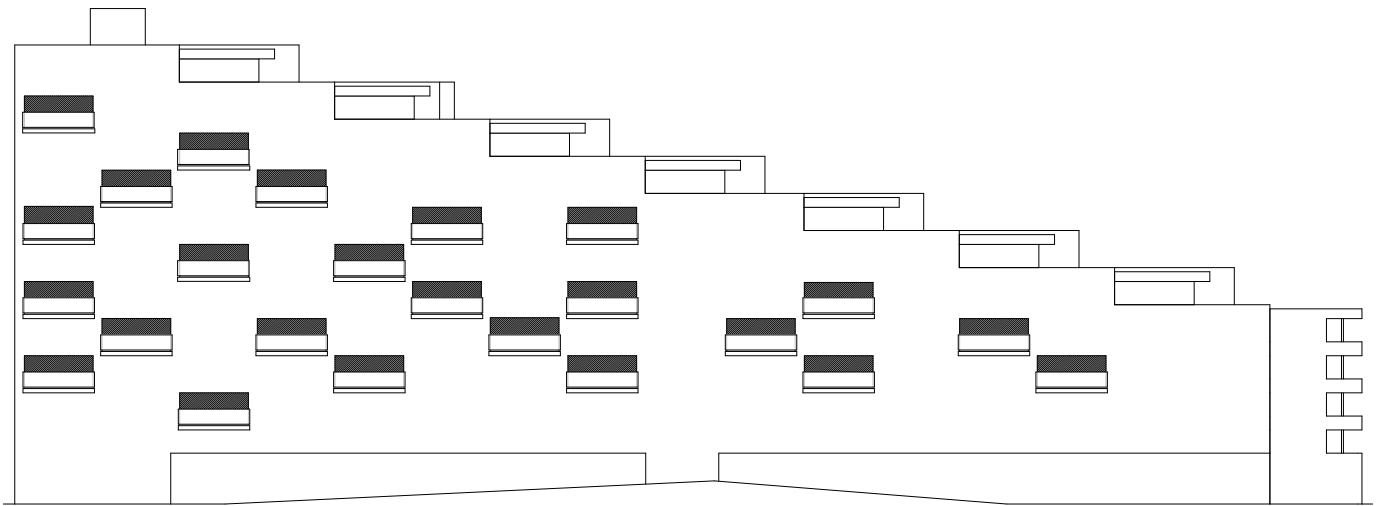
AFBEELDING 8.300 Penthouse met voor het raam doorlopende borstweringen.

Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

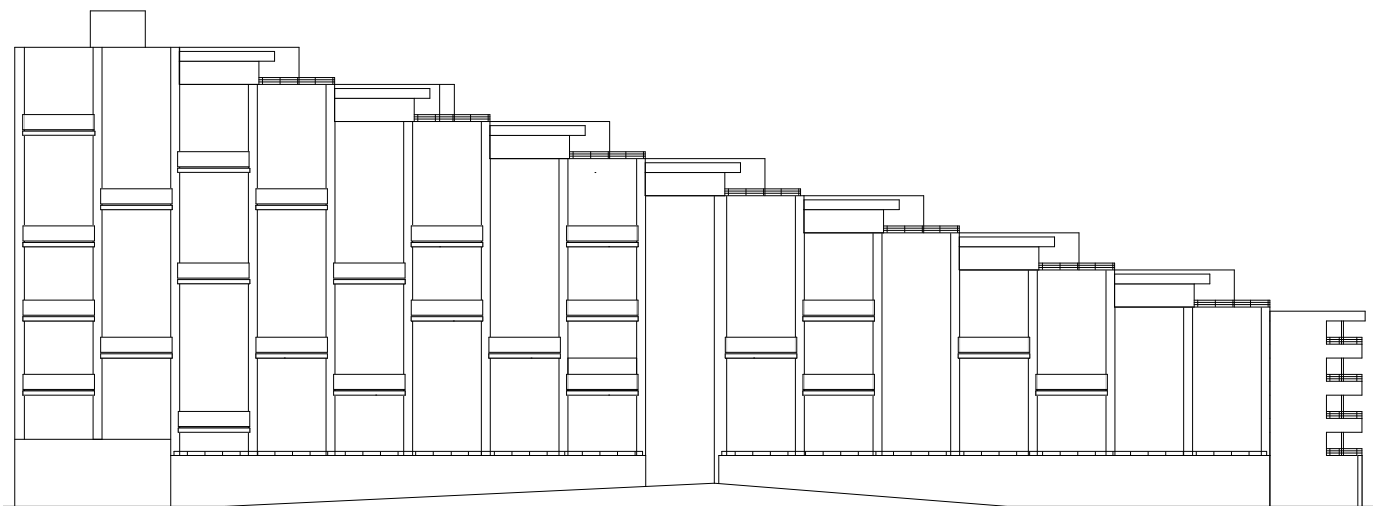
De draagconstructie is achter het bakstenen buitenspouwblad verborgen. Alleen bij de balkons zijn de dragende vloeren als betonconsoles in het zicht. In de tekening zijn de verticale voegen bij de bekleding van de dragende wanden getekend. Een passant zal dit echter niet waarnemen. Door de vlakheid van de gevel worden de consoles gearticuleerde elementen. De borstweringen op het dak bij de dakterrassen en het penthouse kunnen als een bekronend element worden gezien. Ze lopen met drie horizontale lijnen als een scheepsreling langs deze woningen. De naar de Spoorweghaven gerichte balkons hebben betonnen borstweringen aan de noordwestgevel (naar *Loods 24*) en glazen borstweringen naar de Spoorweghaven toe (zuidwestzijde). De balkons articuleren deze hoek van het gebouw.

Indeling van de ramen en deuren (zie geveltekening totaal, Afb. 8.295)

De indeling van de kozijnen bestaat bij iedere vensteropening uit vijf delen, bij de balkons uit vierdelige kozijnen en de dakwoningen hebben een driedeling. De functies achter de schermen zijn in de gevel niet af te lezen. Keuken, bad en wc zijn inpandig, aan de gevel zijn de woon- en slaapkamers gesitueerd.

AFBEELDING 8.301 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.302 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

.....

De twee kopgevels van Blok 2B

De twee kopse gevels van Blok 2B doen de interne corridorontsluiting vermoeden. Bij de zuidwestgevel (naar de Spoorweghaven gericht) valt de hoofdvorm van een vierkant van vijf verdiepingen in twee gelijke vormen rechts en links naast een verticale strook (voor de corridor) uit elkaar. Deze middenzone is volledig beglaasd; hier ligt een vluchtrappenhuis en daarachter de corridor.

Bij de noordoostgevel is de hoofdvorm een rechthoekige toren van elf verdiepingen. Hieraan sluit een strook van zes verdiepingen die verder loopt tot de volgende toren. De middenzone is ook hier duidelijk door een glazen verticale vensterband gearticuleerd. Ook hier ligt een vluchtrappenhuis achter en begint de corridor. De entreepui van de hoofdgevel (naar *Loods 24* toe) loopt hier in de beglazing van het vluchtrappenhuis over.

Aan de zuidwestgevel liggen woonkamers aan de kopse gevel, met een groot balkon en vanaf de vijfde verdieping met een groot dakterras.

De noordgevel heeft geen balkons; de gevel wordt hoofdzakelijk geperforeerd door gevelopeningen met twee

verschillende maten: een brede horizontale opening en een maar half zo brede opening. Achter deze openingen liggen woonkamers over de gehele beukbreedte. Dit is niet af te lezen aan de gevel.

Beide kopgevels zijn in materialisatie en maat van de openingen een voortzetting van de lange gevel aan *Loods 24*. De zuidgevel refereert met zijn balkons tot en met de vierde verdieping met zijn glazen borstweringen aan de balkons van de gevel aan *Loods 24*. Daarna volgen dakterrassen.

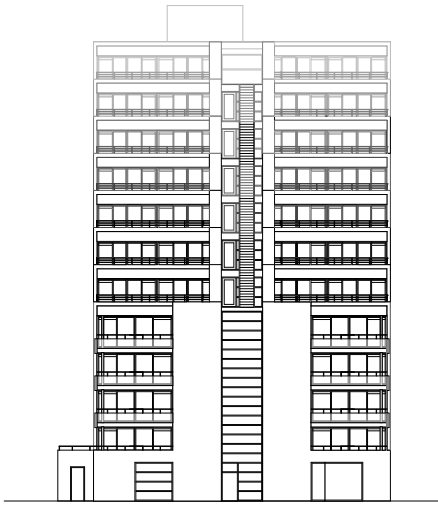
De noordgevel refereert aan de vlakheid en geslotenheid van het hele gevelconcept waarop de balkons aan de lange gevelwand een articulerende uitzondering zijn.

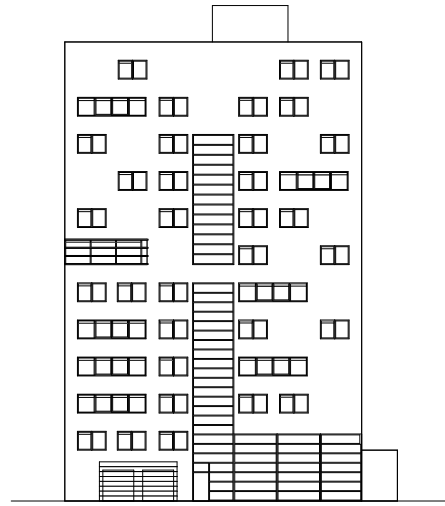
AFBEELDING 8.303 Kopgevel naar de zuidwestkant.

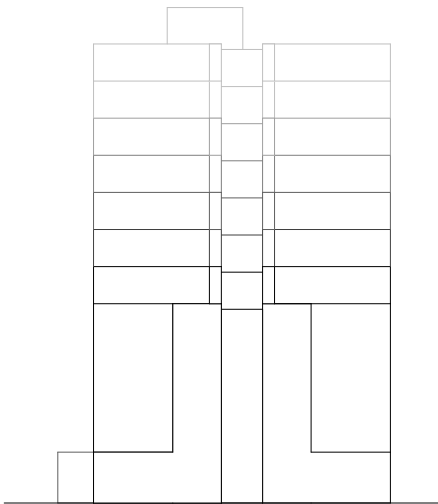
AFBEELDING 8.304 Kopgevel naar de noordoostkant.

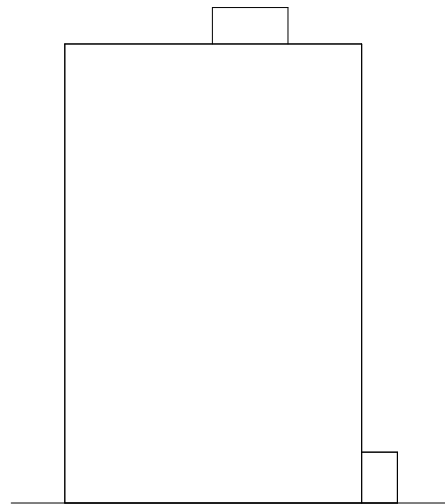
AFBEELDING 8.305 De naar de Spoorweghaven gerichte gevel

AFBEELDING 8.306 De naar de Binnenhaven gerichte gevel

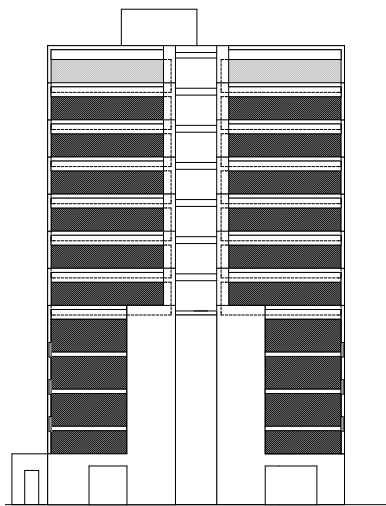
AFBEELDING 8.307 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

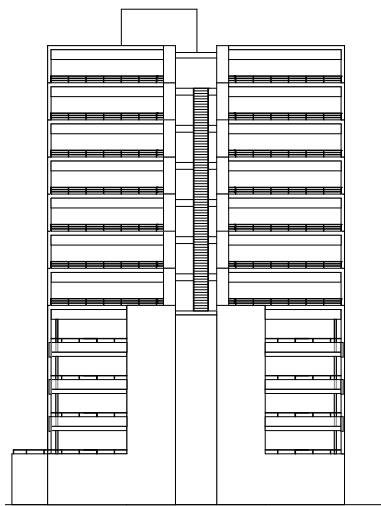
AFBEELDING 8.308 De hoofdvorm - herkenbaar en visueel opneembaar

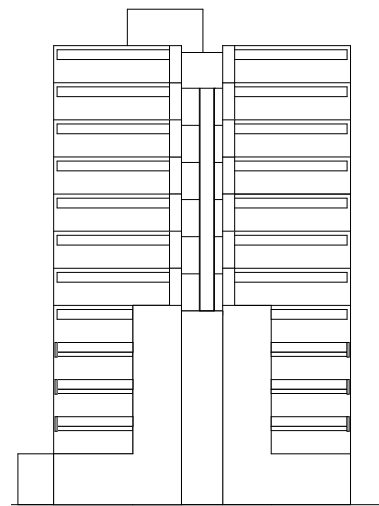
AFBEELDING 8.309 De kopgevel aan de Spoorweghaven.

AFBEELDING 8.310 Openingen

AFBEELDING 8.311 Vooruitstekende en terugspringende delen van de gevel

AFBEELDING 8.312 Constructief zichtbare en tot articulatie bijdragende (decoratieve) elementen in de gevel

De sociale filter

De isometrische projectie van de gevel laat de twee ingangen naar Blok 2B zien. Een helling leidt naar de entree in het midden van deze gevel. Alle beganegrondwoningen liggen verhoogd ten opzichte van het maaiveld. De drie bovenste verdiepingen zijn per lift alleen via de entree aan de noordoosthoek bereikbaar. De corridor is een centrale ruggengraat binnen het gebouw die het gebouw in het zuidwestelijke en het noordoostelijke deel doorsnijdt. Dit heeft consequenties voor de organisatie van de woningen, die voor een groot deel (behalve de kopwoningen) eenzijdig georiënteerd zijn. De ingang voor het parkeren is in de isometrie niet te zien; die ligt in de noordoostelijke kopgevel.

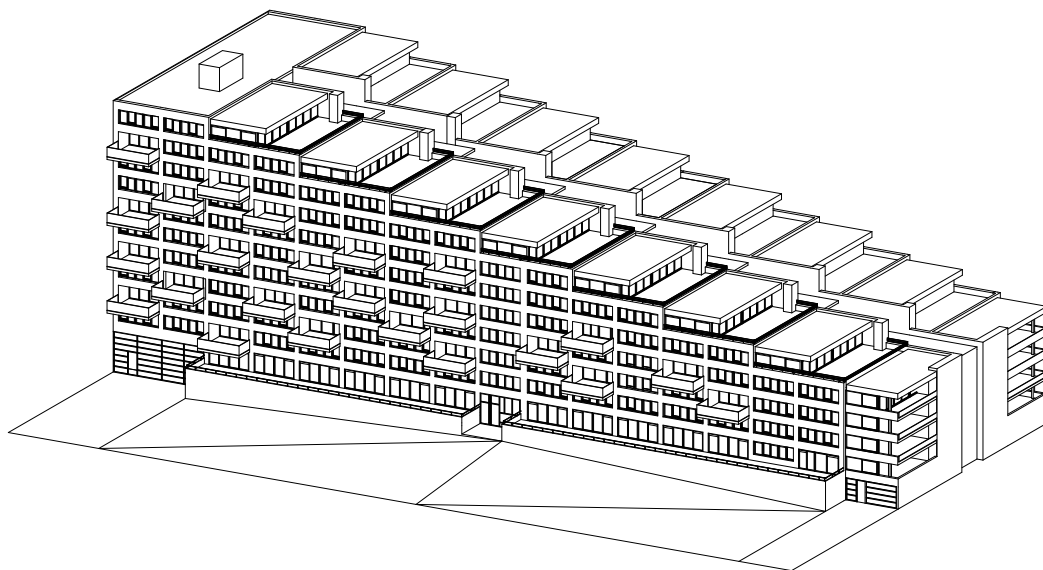
De overgang van stoep tot voordeur: De ontsluiting van Blok 2B is een traject dat al op een afstand van het blok begint en dan deels achter de schermen verder loopt. De toegang leidt langs een hoger gelegen parkje, de bewoner of bezoeker bestijgt flauwe trappen of een helling. Vervolgens is de entree de harde scheiding tussen buiten en binnen. In de hal begint de interne route naar de woning (of in de parkeergarage, van waaruit men ook in de hal uitkomt). Lift en corridor voeren de bewoner naar zijn verdieping. Vides in de corridor en bovenlichten op verschillende plekken begeleiden de bewoner verder door een lichte corridor tot aan zijn woning. De corridor kan als een interne straat worden ervaren.

Het schema hieronder oriënteert zich aan de linke ingang. De in het midden gelegen ingang kent dezelfde transitie, alleen loopt de bewoner eerst via een helling of flauwe trap tot de ingang. Deze weg wordt begeleid door parkgroen aan de ene zijde en een grove natuursteenwand (waarachter kelder en entresolterras liggen) aan de andere zijde

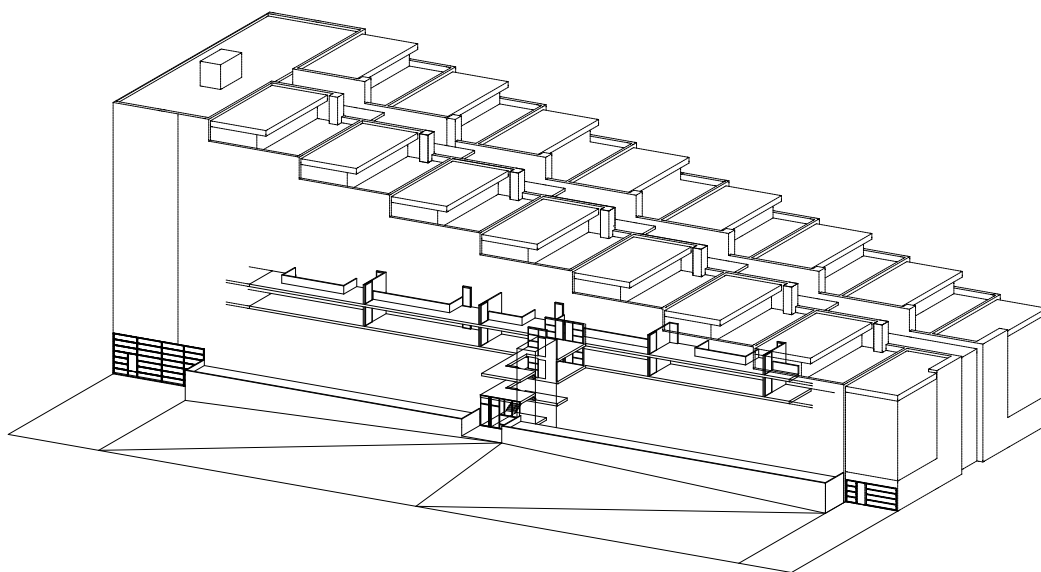
De overgang van publiek naar privaat

BEGANE GROND

Openbare weg, stoep • brede trottoir voor de ingang • brede hellingbaan bij de ingang in het midden • muur met verhoogde terrassen	• hardstenen dorpel									
	• deurkozijn	• collectieve entree	• entreehal	• lift	• liftportaal	• ruime corridor	• dorpel	• deurkozijn	• entree woning	• gang
Buiten	Buiten	Binnen						Binnen	Binnen	
Publiek	Collectief							Privaat	Privaat	
< grens openbare weg - buitenmuur										

AFBEELDING 8.313 Isometrie en weg van stoep tot voordeur woning

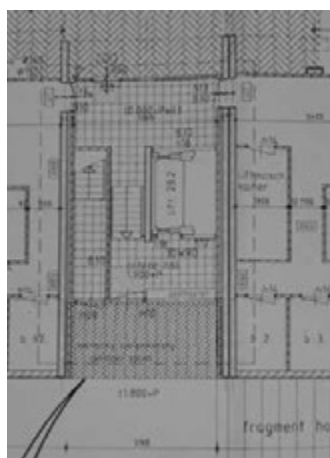
AFBEELDING 8.314 Isometrie en weg van stoep tot voordeur woning

De architectonische middelen van de filter

De architectonische middelen van de sociale filter zijn tweeledig. Groen begeleidt mensen naar de entree. De centrale hoofdingang kan alleen via een helling worden bereikt. Dit is een overgang van publiek tot een woongebied, maar ook een voetgangersdoorgang dwars over de Landtong, die begeleidt wordt door een hoge gesloten wand waarachter zich de bergingen en de verhoogde terrassen bevinden. Met de grote entreepuin is een duidelijke grens gemarkeerd tussen publiek en privaat. De deur is gesloten. Alleen via de intercom is contact met de onzichtbare bewoner mogelijk. Een beschermde omgeving binnen, achter de gevel, via hal, lift of trap naar de corridor is de transitiezone. De corridor speelt een hoofdrol in deze overgang. Daarom is deze door vides en een lichtatrium van zo veel mogelijk natuurlijk licht voorzien, zodat bewoners deze corridor niet als onveilig of onprettig zullen ervaren. Licht en doorkijkjes via de vides worden belangrijke architectonische middelen, echter wel achter het scherm van de gevel.

AFBEELDING 8.315 De drie trappenhuizen van Blok 2B; links de noordoosthoek.

AFBEELDING 8.316 De centrale ingang

AFBEELDING 8.317 De aan de zuidwestkop gelegen ingang is een vluchtrappenhuis

AFBEELDING 8.318 Plattegrond fragment corridor.

AFBEELDING 8.319 Foto corridor.

AFBEELDING 8.320 De gevel van Blok 2B naar Loods 24.

AFBEELDING 8.321 De gevel van Blok 2B naar Loods 24.

AFBEELDING 8.322 Een brede stoep markeert de ingang.

AFBEELDING 8.323 De iin het midden gelegen ingang, ook markeert door een brede stoep.

AFBEELDING 8.324 De weg naar de centraal gelegen ingang wordt door een helling en trap begeleidt.

De *Landtong* laat het luxe wonen in de stad zien, vooral door de duidelijke aanwezigheid van grote balkons naar het plein *Loods 24* en dakterrassen naar het westen. Tegelijkertijd verhult de *Landtong* waar welke kamers liggen en hoe de woning binnen het complex ligt. Het is niet af te lezen of er maisonnettes, brede of juist diepe woningen zijn. De balkons geven een aanwijzing tot woonruimtes erachter. De beschouwer kan invullen dat er deels maisonnettes in het blok zijn toegepast en dat boven de woonruimte de slaapkamers georganiseerd zijn. De zuidwestgevel (de kopgevel naar de Spoorweghaven) vertelt iets over de interne ontsluiting omdat hier de corridor achter het glas te vermoeden is, maar te zien is die niet. Woningen zijn of naar de zuidoostzijde, of naar de zuidwestzijde georiënteerd.

Terecht werd dit complex *Downtown Suburbia* genoemd.⁹⁴⁷ Van het hele complex lijkt een plezier in wonen uit te gaan, met terrassen die net zo groot aandoen als een terras van een huis in een voorstad. De balkons of loggia's beslaan een hele beuk en zijn zo 2,5 meter diep (11 m² groot); dit zijn buitenruimtes met een blik op de stad of op een rustig binnenterrein. Het woonblok toont het anonieme wonen aan het einde van de twintigste eeuw, maar het maskeert de functies. Het is gezicht en masker tegelijk. Het blok laat een transitie zien van publiek naar privaat die grotendeels achter de schermen plaats vindt. Voor de gevel ziet men een stedelijk gebaar: een plein en een grote entreepui die de grens vormen met een intern collectief gebied.

8.4 Evaluatie van de tien casestudies

In dit hoofdstuk werden van tien woongebouwen de naar de publieke zijde gerichte gevels onderzocht. Dit zijn deels meerdere gevels. Doel was de architectonische middelen in beeld te brengen waarmee de gevel als een gezicht en als de sociale filter opgebouwd werd. Eerst werd bij iedere case de maatschappelijke achtergrond van het gebouw samengevat (de bouwopgave) en hierbij werd op de kennis teruggegrepen die in de hoofdstukken 5, 6 en 7 is beschreven. Vervolgens werden de architectonische middelen en hun positie ten opzichte van de gevel in beeld gebracht waarmee de gevel opgebouwd is (de bouwvorm). Deze middelen kwamen in hoofdstuk 5 in een historisch overzicht al aan de orde. De bouwvorm kan de leesbaarheid van de bouwopgave ondersteunen.

De primaire functie van de bouwopgave is bij alle projecten het gestapelde wonen voor meerdere sociale eenheden; de maatschappelijke achtergrond veranderde door de eeuw heen. In hoeverre de waarnemer het *binnenleven*, hier de individuele woning, aflezen kan is per case verschillend. Ook het beeld dat getoond wordt is per case zeer verschillend. De sociale filter van het woongebouw is soms voor, soms ook meer in de gevel of zelfs erachter opgebouwd. Van buiten is hij niet altijd in zijn geheel leesbaar.

De tekeningen zijn in reductietekeningen teruggebracht tot een of enkele thema's die onderdeel van de bouwvorm zijn. Bij iedere case zijn de *hoofdvorm* en het *zijprofiel* in beeld gebracht, omdat deze twee voor de eerste en snelle waarneming belangrijk zijn. Verder zijn de *openingen*, de *zichtbare constructiedelen* of tot *articulatie bijdragende delen* in beeld gebracht, omdat deze de gevel kunnen ordenen, onderverdelen of ritmeren. Delen die *terugspringen* of *vooruitsteken* en daardoor visueel de aandacht zouden kunnen trekken zijn getoond. Architectonische middelen die bijdragen aan de bescherming, de sociale filter tussen buiten en binnen, zijn door twee isometrische tekeningen, een schema en fotografieën in beeld gebracht. Daarbij ligt het accent op de ingang van het woongebouw; een balkon, erker, loggia of ander element kan onderdeel van deze filter zijn. De filter wordt in zijn visuele waarneming in beeld gebracht. De weg van de stoep of het trottoir naar de woning, maar ook de ruimte en diepte van de ingang van het woongebouw, zijn duidelijk gemaakt. De analyse wordt hieronder geëvalueerd. Daarbij worden de naar de publieke zijde gerichte gevels van de tien cases naast elkaar gezet. Bij de projecten met meer dan één gevel naar een publieke zijde is de gevel naar de meest publieke straat gekozen. Dit zijn het Justus van Effencomplex, galerijflat in Pendrecht, Het Breed, Molenvliet en Haarlemmer Houttuinen. Bij de Bergpolderflat is de gevel aan de oostzijde gekozen; beide hoofdgevels daar grenzen aan gelijkwaardige straten. In de evaluatie van de casestudies is de hoofdindeling van de thema's van de analyse aangehouden.

8.4.1 De bouwopgave

Terwijl de primaire functie altijd dezelfde is, is de verandering van de maatschappelijke context door de eeuw heen groot. Zo was het zoeken naar hygiënische oplossingen voor de woningnood van de arbeiders aan het begin van de twintigste eeuw een maatschappelijke behoefte, en de overheid greep hier dan ook actief in. Architecten reageerden op deze ontwikkeling en begrepen dat er een belangrijke ontwerp- en bouwopgave op hen wachtte. De eerste twee decennia kreeg de collectieve ontsluiting van het gestapelde wonen veel aandacht, deels om de bewoner ermee vertrouwd te laten raken. Dit wordt in de eerste (Copernicuslaan), de tweede (Indische Buurt) en derde case (Justus van Effencomplex) duidelijk. Alle drie de cases dragen op een andere manier een oplossing aan.

Het Haags portiek aan de *Copernicuslaan* werkt met een groot en hoog portaal, met kolommen en articulatie van de topgevel om de collectieve ingang te markeren; het lijkt alsof alle openingen in de gevel en zelfs raamindelingen in het teken van deze articulatie staan. Berlage gebruikte bij de woningen in de *Indische Buurt* een erker om het collectieve trappenhuis te articuleren. Door deze verticale elementen is het als één geheel ontworpen gebouw onderverdeeld. De vele horizontale accenten verbinden de verschillende delen van de gevel weer, zodat de gevel als één architectonische eenheid leesbaar is.

Bij het *Justus van Effencomplex* ligt naast de primaire functie een deel van de bouwopgave in het benadrukken van de collectieve straat en het gemeenschapsgevoel. Met de galerijontsluiting van het *Justus van Effencomplex* lijken de nog relatief nieuwe bouwopgave van het woongebouw en de mogelijkheden voor ontsluiting duidelijk geworden; een eerste fase in de ontwikkeling van het woongebouw is afgerond. Vraagstukken zoals het beeld van de lange straatgevels die gevuld werden met zich herhalende gevelopeningen, de oriëntatie naar de zon, maar ook het luxere wonen in een woongebouw zoals bij *Huis Oldenhoeck*, kwamen in de jaren twintig tot veertig aan de orde. Binnen twee decennia (1920-1940) lijkt de context van de bouwopgave divers geworden; het ging niet meer alleen om het hygiënisch huisvesten van de arbeider en zijn gezin. De *Bergpolderflat* liet bijvoorbeeld een experiment zien: functionalistisch bouwen met staal in hoogbouw.

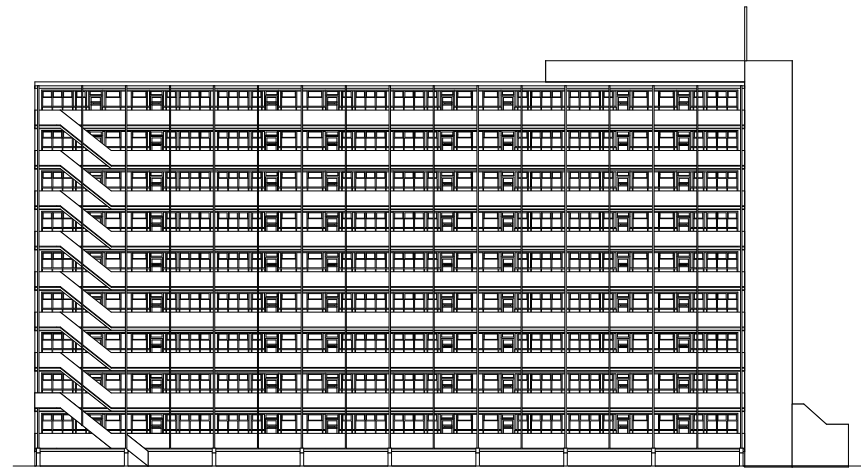
Na de oorlog was de aandacht gericht op het oplossen van grote woningtekorten en werd de basis voor massaproductie gelegd. Efficiëntie en grootschaligheid werden in de naoorlogse jaren tot het einde van de jaren zestig onderdeel van de bouwopgave voor het gestapelde wonen. De context van de bouwopgave was nu prefabricatie en ophoging van de productie; bij de *galerijflat in Pendrecht* stond dit nog in de kinderschoenen en bij *Het Breed* was het zeer beeldbepalend. Daarmee werden economische en technische factoren dominant in de productie en zichtbaar in de gevel.

In de jaren zeventig zorgden maatschappelijke veranderingen, zoals de mondiger wordende burger en de problemen van de anonimisering door de massaproductie van woonwijken, voor een andere benadering van de bouwopgave. De cases *Molenvliet* en *Haarlemmer Houwtuinen* laten resultaten daarvan zien. In deze tijd was er subsidie voor experimentele woningbouw en voor inspraakprocedures. Een woongebouw dat ruimte laat voor inspraak en individuele verandering heeft een andere gevel. Beide projecten laten dit zien, ieder op zijn eigen manier.

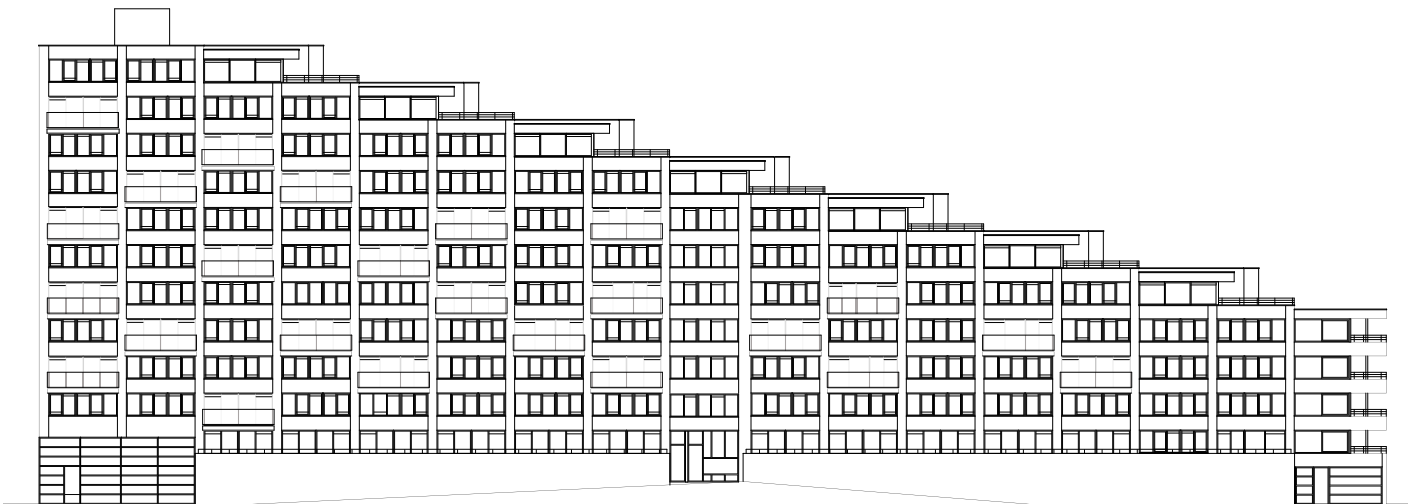
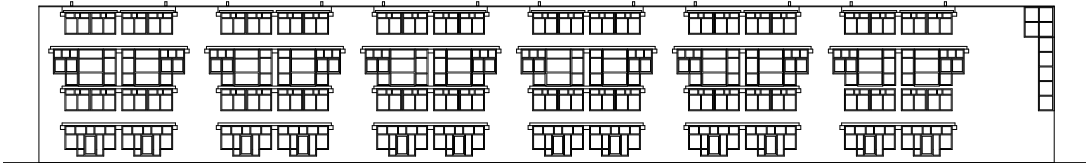
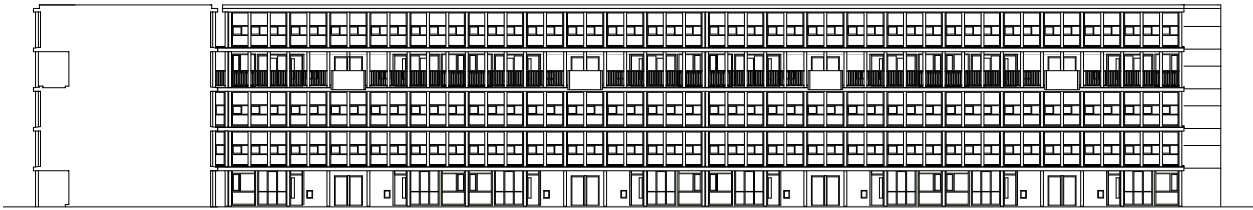
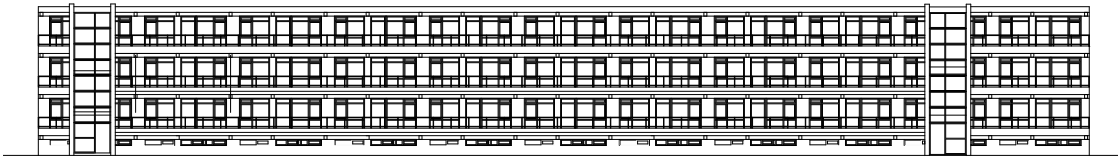
Toen deze financiële steun door de overheid eindigde werden projecten in kleinschaligheid en met participatie te duur en daardoor veel minder interessant. Wij zien in de bouwopgave een verschuiving naar soberheid en in de jaren negentig naar een oriëntatie op een hoger marktsegment, en economische factoren bepaalden voor een deel de gevel. Sturend hierin was ook de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening, waarin aandacht gevraagd werd voor de internationalisering van de grote Nederlandse steden. Steden zouden kapitaal aan moeten trekken. Een gevel die beter gestelde bewoners aan moet trekken communiceert rijkdom door een hoogwaardige materialisatie en afwerking, bijvoorbeeld bij de collectieve ingangen. Dit laat het afsluitende project *De Landtong* zien. Ruime entrees, een overmaat in de ontsluiting en ruime balkons zijn hier aanwezig. Alhoewel de bouwopgave in zijn primaire functie het wonen in gestapelde vorm is, schuilt er dus veel meer achter de bouwopgave.

TIJDSBESTEK 20 ^{STE} EEUW	BOUWOPGAVE	CASES
1900 - 1920	<ul style="list-style-type: none"> - Hygiënische oplossingen voor de woningnood van de arbeiders. - Veel aandacht voor de collectieve ontsluiting van het gestapelde wonen. 	<ul style="list-style-type: none"> 1914 - Copernicuslaan 1911-15 - Indische Buurt 1918-22 - Justus van Effencomplex
1920 - 1940	<ul style="list-style-type: none"> - De maatschappelijke context is divers geworden. - Eerste experimenten met staal. - Bouwen met gewapend beton. - De personenlift in de luxere woningbouw komt op. 	<ul style="list-style-type: none"> 1925-26 - Huis Oldenhoek 1932-34 - Bergpolderflat
1945 - 1970	<ul style="list-style-type: none"> - De aandacht ligt bij efficiëntie, prefabricatie en grootschaligheid. 	<ul style="list-style-type: none"> 1955-58 - Galerijwoningen in Pendrecht 1962-68 - Het Breed
1970 - 1980	<ul style="list-style-type: none"> - De anonieme wijken die door de massaproductie waren ontstaan zorgen voor discussie, protest en een verandering van het ontwerp van woonwijken tot kleinschaligheid. 	<ul style="list-style-type: none"> 1969-76 - Molenvliet 1978-82 - Haarlemmer Houttuinen
1980 - 2000	<ul style="list-style-type: none"> - De financiering wordt moeilijker en de projecten worden sober - Oriëntatie op een hoger marktsegment en internationalisering. 	<ul style="list-style-type: none"> 1994-98 - De Landtong

TABEL 8.1 Het woongebouw in de twintigste eeuw en de veranderingen in de maatschappelijke context van de bouwopgave

AFBEELDING 8.325 De tien naar het publieke gerichte gevels (per case is de gevel naar de meest publieke straat gekozen).

8.4.2 Bouwvorm

De hoofdvorm

Bij de eerste twee cases is de hoofdvorm van de straatgevel door de articulatie van de toegangen met hun stijpunten in drie delen verdeeld. Bij de *Copernicuslaan* zijn de drie Haagse portieken waarneembaar. Bij de woongebouwen in de *Indische Buurt* van Berlage zijn ook drie verticale vormen waarneembaar; het zijn de erkers van de trappenhuizen. Toch hebben beide hoofdvormen continuïteit. De middelste portiek van de *Copernicuslaan* is als een centrale symmetrieas voor de rechter- en linkerhelft van het geheel. Bij de *Indische Buurt* werd een sterke horizontale verbinding door de doorlopende dakrand en het doorlopende dak opgebouwd, waardoor de waarneming van een gehele vorm mogelijk is. Bij het *Justus van Effencomplex* domineert, ondanks de twee onderbrekingen van de hoofdvorm door een lager volume en de poort in het midden van de gevel, de vorm van het geheel. Door de symmetrie wordt de poort een centraal element. *Huis Oldenhoek* biedt de waarnemer een onduidelijke en minder snel waarneembare hoofdvorm aan. Verschillende vlakken lijken elkaar te overlappen. De *Bergpolderflat* laat, met zijn eenvoudige rechthoekige hoofdvorm en zijn veel grotere schaal, een eerste indruk achter van een massa waarin geen details waargenomen kunnen worden. Deze eenvoud in de vorm zet zich bij de *galerijflat in Pendrecht* en de case *Het Breed* voort. *Molenvliet* laat de typische vorm van een huis met zadeldak voor een groep van vier maisonnettes zien; de vorm is eenvoudig waarneembaar en wordt vervolgens herhaald. Dit is hier middel om tot kleinschaligheid voor de wijk te komen. De case *Haarlemmer Houttuinen* laat de articulerende erkers aan de noordgevel zien (en kolommen en trap- en balkonelementen aan de zuidgevel, hier niet afgebeeld), die de vorm in kleine segmenten verdelen. Hier zijn de architectonische middelen van de uitstekende elementen sterk in de hoofdvorm aanwezig. De *Landtong* heeft een grote, snel afleesbare hoofdvorm. De leesbaarheid van de grote gevelwand wordt door de heldere vorm wellicht zelfs nog door de getrapte afsluiting aan de bovenkant benadrukt.

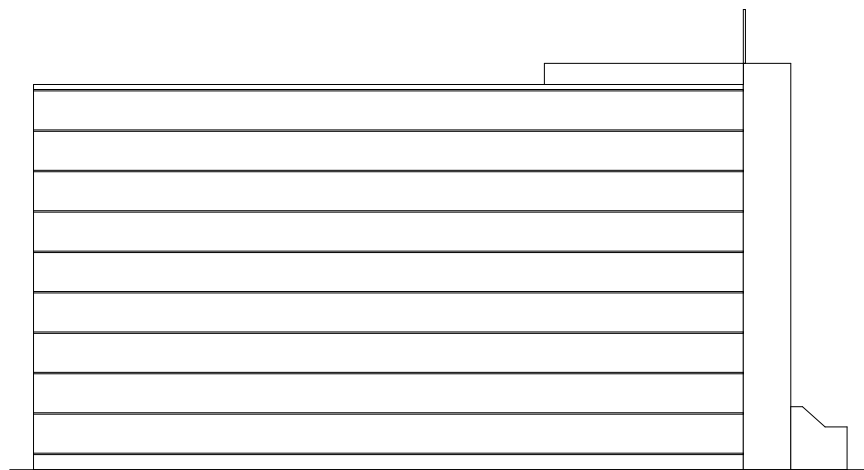
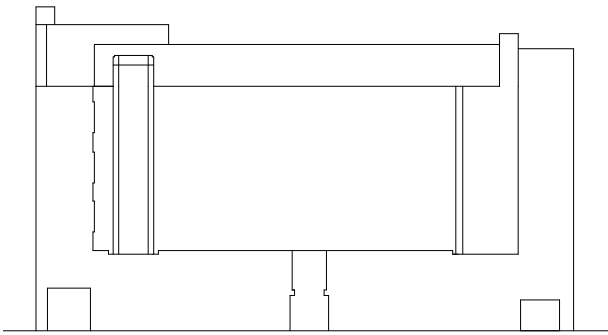
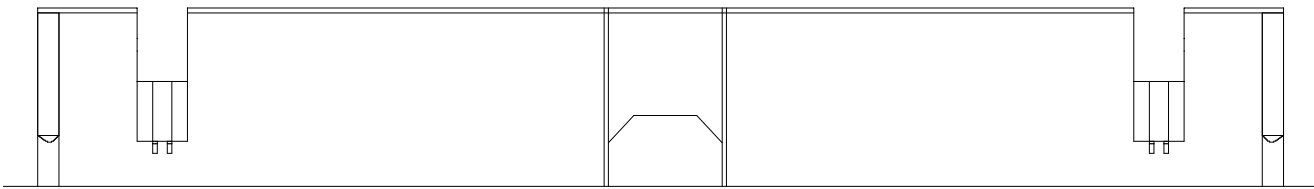
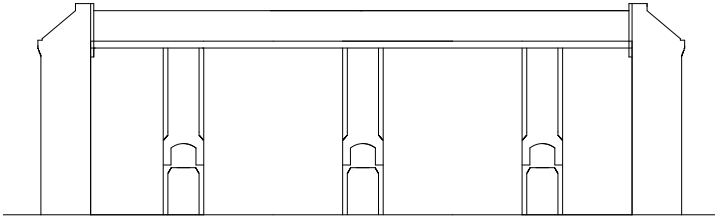
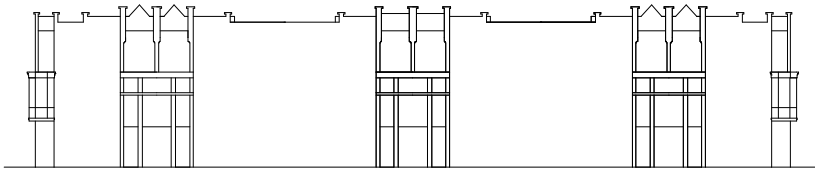
HOOFDVORM	CASES	ONTWERPBENADERING
Hoofdvorm met duidelijke articulaties	<ul style="list-style-type: none"> - Copernicuslaan - Indische Buurt - Justus van Effencomplex - Haarlemmer Houttuinen 	<p><i>Sterke articulatie van de stijpunten door secundaire vormen zoals een portaal of erker, of een poort.</i></p> <p><i>Voor de gevel geplaatste balkons, trappen en entreeplatforms breken de hoofdvorm optisch.</i></p>
Geen continuïteit van de hoofdvorm	<ul style="list-style-type: none"> - Huis Oldenhoek 	<p><i>Verschillende vlakken lijken elkaar te overlappen.</i></p> <p><i>Ze sluiten deels ook aan de omgevende bebouwing aan.</i></p>
Continuïteit in de hoofdvorm	<ul style="list-style-type: none"> - Bergpolderflat - Galerijwoningen in Pendrecht - Het Breed - De Landtong 	<p><i>Hoofdvorm voor het geheel zonder enige onderbrekingen. De laag met balkons en galerijen wordt onderdeel van de hoofdvorm.</i></p>
Repetitie van de basisvorm	<ul style="list-style-type: none"> - Molenvliet 	<p><i>De herkenbare vorm van een huis met zadeldak als basis voor meerdere woningen wordt gerepeteerd, verschoven en gedraaid waar nodig. Een additief systeem.</i></p>

TABEL 8.2 De hoofdvorm

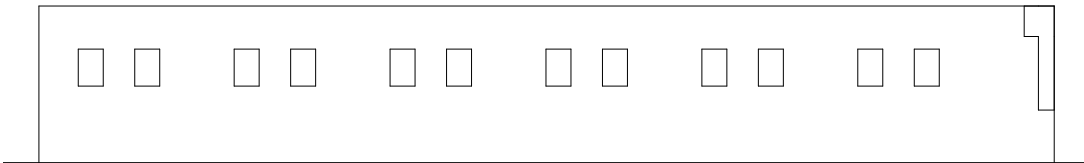
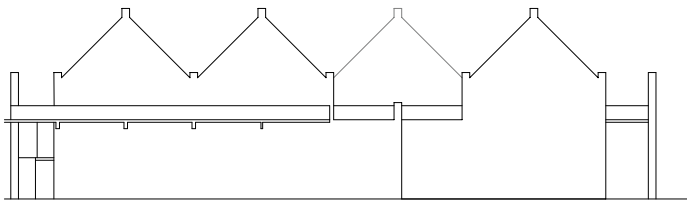
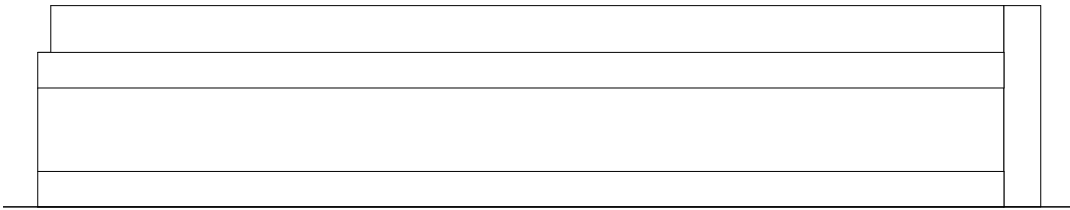
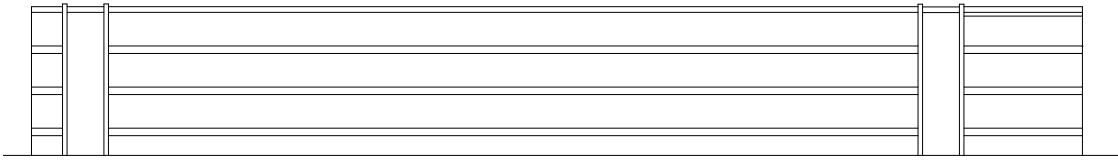
De hoofdvorm van de tien cases laat het verschil tussen het kleinschalige woongebouw aan het begin van de twintigste eeuw en het grootschalige woongebouw tegen het einde van die eeuw zien. Bij de laatste hoofdvorm vallen balkons weg in de indruk van het geheel. Was er in het begin sprake van een voorzichtige stapeling, de twintigste eeuw eindigt met de *Landtong* als een superblok. De eerste cases laten wel als basis een rechthoekige vorm zien, met drie stijgpunten, maar deze is met secundaire hoofdvormen gearticuleerd en onderverdeeld. De case *Copernicuslaan* bestaat uit drie Haagse portieken naast elkaar die als geheel ontworpen zijn, maar iedere portiek is duidelijk waarneembaar; de middelste van de drie heeft een iets andere dakrand dan de twee rechts en links ervan. Bij *Huis Oldenhoek* is de verdeling in delen zo sterk gedaan dat de hoofdvorm vaag wordt. Vanaf de case *Bergpolderflat* begint dit te veranderen; de continuïteit van de hoofdvorm is sterk en wordt niet meer verdeeld. Het ging toen duidelijk niet meer om verschillende delen en hun visuele verbindingen tot een geheel; de architecten benaderden de opgave functioneel door repetitie van dezelfde details. De homogene reeks van kolommen voor de hele gevel bij *Het Breed* versterkt de hoofdvorm. De jaren zeventig waren een uitzondering omdat hier vanuit de archetypische basisvorm in repetitie grote wooncomplexen gebouwd werden, waarvan *Molenvliet* een voorbeeld is. Bij de *Haarlemmer Houthuinen* zien we een rechthoekige hoofdvorm, met elementen die deze vorm onderverdelen. Hierin lijkt dit gebouw op de *Copernicuslaan*. De erkers, en aan de zuidgevel de arcade-achtige trappartijen en balkons, zijn ingezet om de indruk van kleinschaligheid van woonhuizen te geven in plaats van grote (massa)woongebouwen.

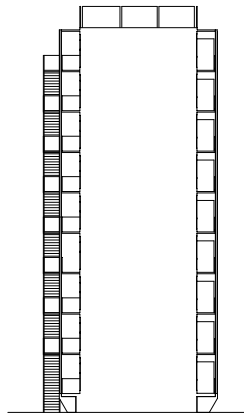
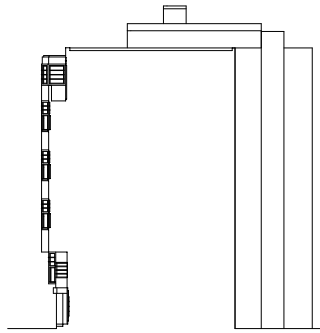
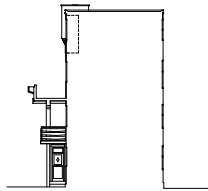
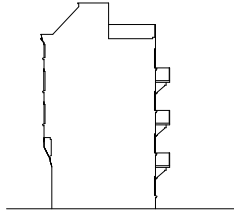
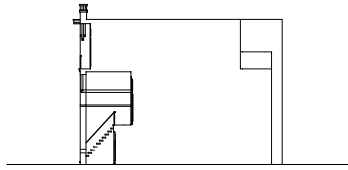
Het zijprofiel

Het zijprofiel ondersteunt de hoofdvorm. Articulaties in de hoofdvorm van de cases zijn ook zichtbaar in het zijprofiel. Zo worden stijgpunten door de diepte van het profiel gemarkeerd (*Copernicuslaan*), of steken vooruit en geven daardoor ook diepte (*Indische Buurt*, *Haarlemmer Houthuinen*, *Molenvliet*). Het profiel van *Huis Oldenhoek* laat de geleidelijke voorsprongen en de diepte bij de entree en de bovenste verdieping zien. Het profiel maakt duidelijk waarom de hoofdvorm vervaagt. De eenvoud van de vorm bij de *Bergpolderflat* wordt versterkt door de gelijkheid van het profiel over alle verdiepingen. De tweede laag voor de gevel, zowel de galerijen als de balkons aan de andere zijde, worden in de hoofdvorm opgenomen. De *galerijflat in Pendrecht* heeft een vergelijkbare eenvoud in zijn vorm. *Het Breed* toont een zeer heldere vorm waarbij de galerij en haar diepte een goed zichtbare schaduw in het beeld geven en de galerij leesbaar maken. Bij de *Landtong* zijn de balkons de enige vooruitstekende en als loggia half terugspringende delen in het profiel.

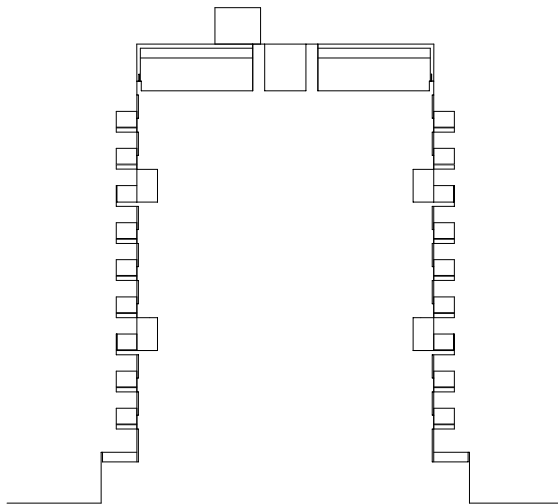
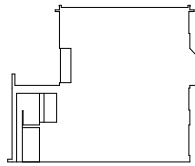
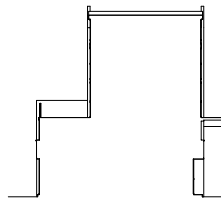
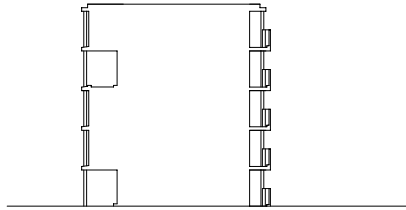
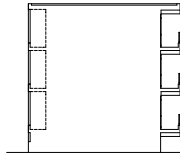

AFBEELDING 8.326 De hoofdvorm van de tien naar het publieke gerichte gevels. (Ook hier is per case de gevel naar de meest publieke straat gekozen.)

AFBEELDING 8.327 Het zijprofiel van de tien cases.

De openingen

De tien reductietekeningen van de openingen laten zien dat de openingen bij enkele projecten in groepen bij elkaar zijn gezet; bij andere is zo'n ordening niet aanwezig. De groepering van openingen in de gevel ondersteunt de waarneming van de gevel in kleinere delen. Hierdoor zijn de woningen beter af te lezen. Als de openingen rond de entree gegroepeerd zijn, wordt bovendien de entree benadrukt. Beide is het geval bij de *Copernicuslaan*, *Indische Buurt* en *Haarlemmer Houttuinen*.

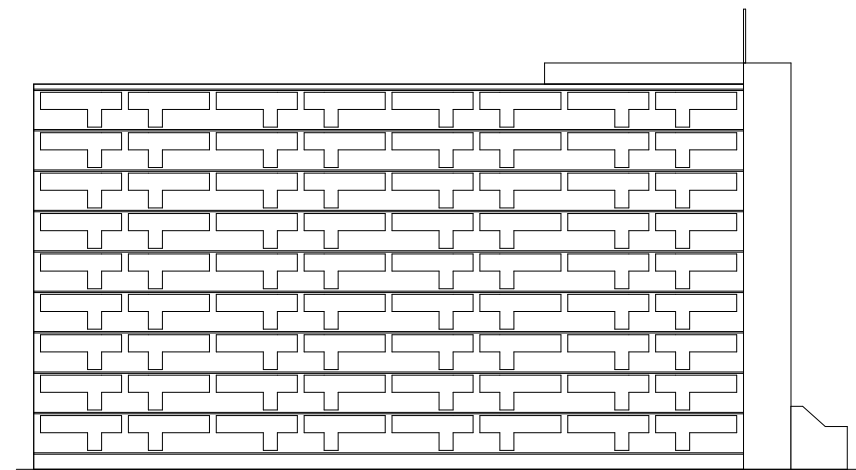
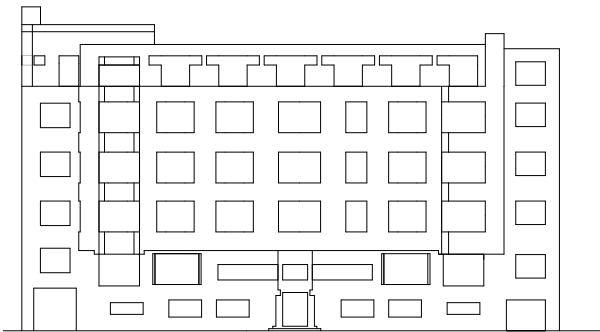
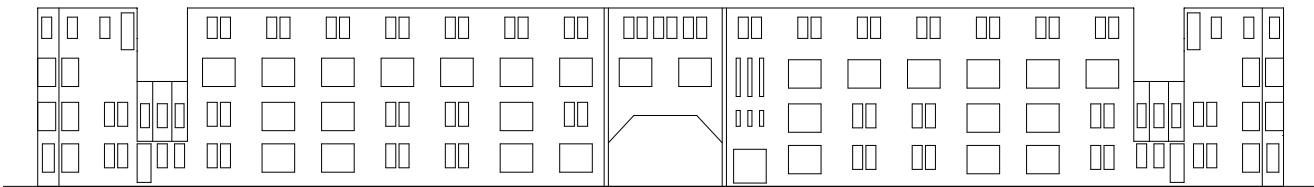
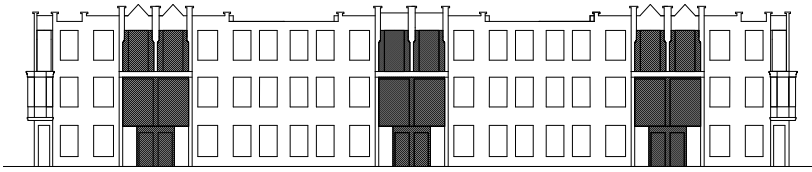
Het *Justus van Effencomplex* heeft, net zoals *Huis Oldenhoek*, de grootste verscheidenheid in de openingen, die groter of kleiner zijn. Afhankelijk van de functie werden verschillende openingen gekozen. De afleesbaarheid van de woningen is bij *Huis Oldenhoek* niet meer mogelijk. Het gebouw heeft bovendien een horizontale gelaagdheid in de gevel. De gevel biedt minder ritme door de openingen en ook niet door verticale delen, en de leesbaarheid is moeilijk. Het is niet af te lezen hoeveel woningen er zijn en waar deze gesitueerd zijn. Beide projecten zijn meerduidelijk in hun gevel; ze verbergen niet, maar ondersteunen ook niet de leesbaarheid.

Beginnend bij de *Bergpolderflat* werden de openingen bij meerdere cases traveebreed toegepast en vervolgens door (prefab) kozijnen gevuld. Bij de *Bergpolderflat*, de *galerijflat in Pendrecht*, *Het Breed*, *Molenvliet* en de *Landtong* is dit zo gedaan. Deze bouwmethode met een gelijkheid van de openingen duidt indirect al de prefabricatie van de invulling aan. *Molenvliet* biedt een kader met grotendeels dezelfde openingen; de kozijnen maken echter het verschil en hier zijn ook uitzonderingen bij de openingen te vinden. Dit ondersteunt echter nog niet de leesbaarheid. *Het Breed* communiceert door de openingen gelijkheid en anonimiteit die nog door andere middelen versterkt worden (zoals de reeks kolommen die voor de gevel staan).

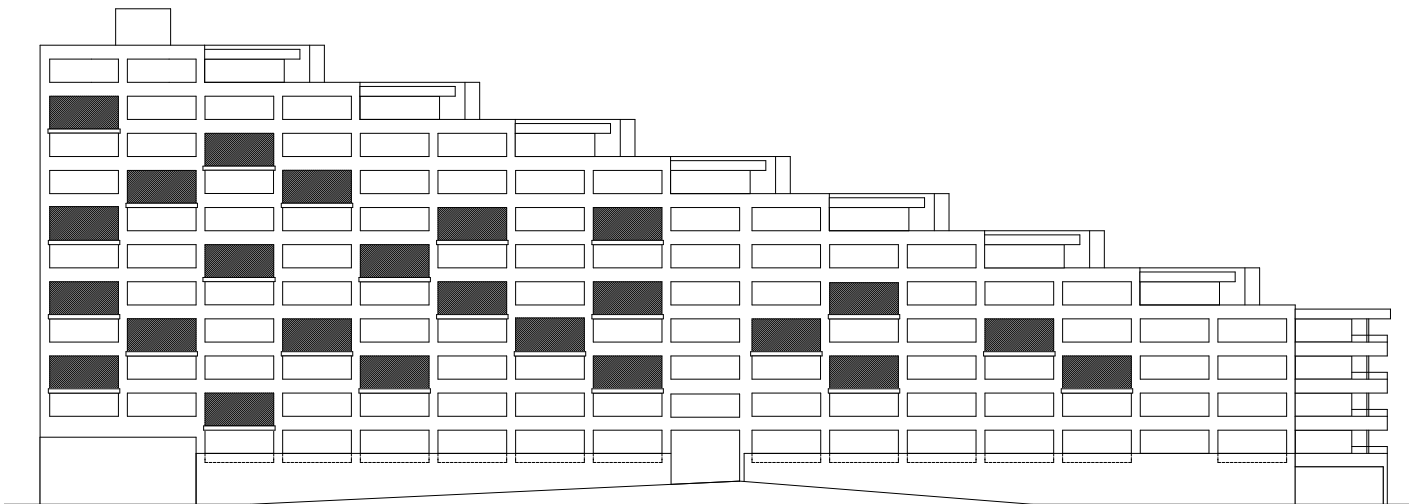
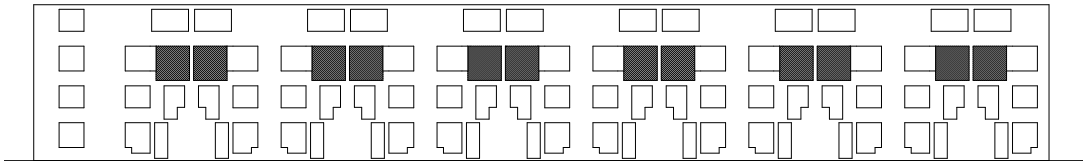
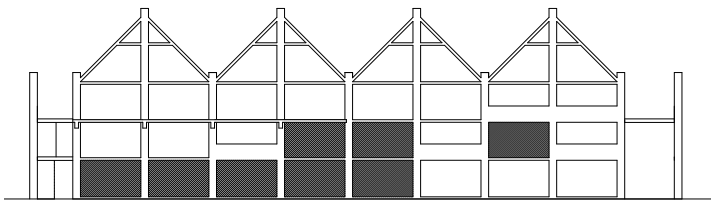
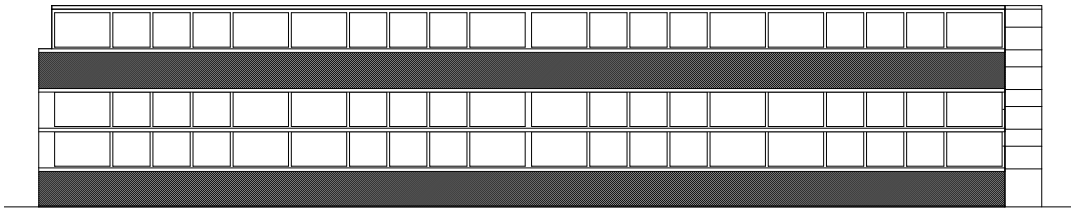
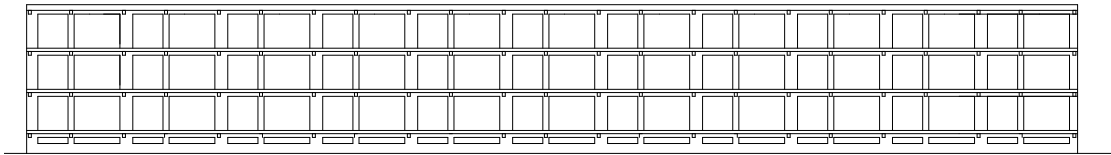
OPENINGEN	CASES	ONTWERPBENADERING
Openingen als groepen in de gevelwand	<ul style="list-style-type: none"> - Copernicuslaan - Indische Buurt - Haarlemmer Houttuinen 	<p><i>Leesbaarheid door repetitie van steeds dezelfde groep openingen.</i></p> <p><i>Door groepering van de openingen wordt kleinschaligheid bereikt.</i></p> <p><i>Articulatie van de ingang.</i></p>
Openingen in verschillende maten	<ul style="list-style-type: none"> - Justus van Effencomplex - Huis Oldenhoek 	<p><i>De gevel is niet makkelijk leesbaar. Er ontstaat een meerduideligheid.</i></p>
Openingen over de hele travee	<ul style="list-style-type: none"> - Bergpolderflat - Galerijwoningen in Pendrecht - Het Breed - Molenvliet - De Landtong 	<p><i>De opening vult de gehele travee en de invulling wordt met prefab kozijnen gedaan. Dit kan de leesbaarheid van de woningen ondersteunen, afhankelijk van andere architectonische middelen en de hoeveelheid uitzonderingen.</i></p>
Openingen achter een scherm of gelijke openingen in een kader	<ul style="list-style-type: none"> - Bergpolderflat - Het Breed - De Landtong 	<p><i>De openingen vervagen achter een scherm of zijn zo neutraal dat ze leesbaarheid niet meer ondersteunen. Hiermee wordt anonimiteit benadrukt.</i></p>

TABEL 8.3 Verschillende ontwerpbenaderingen voor de openingen in de gevel.

De cases laten duidelijk een verschil zien tussen groeperingen van openingen en homogeniteit van de openingen. Tot de woongebouwen die het wonen tonen behoren diegene die de woningen leesbaar maken. Daarbij spelen de openingen een grote rol. De bijna onvermijdelijke repetitie van openingen bij gestapelde woningen werd door de eeuw heen ook vaak voor de leesbaarheid van de gevel ingezet. Aan het begin van de twintigste eeuw waren de woongebouwen kleinschaliger, de ontsluiting was een studie en de woningen werden rechts en links ervan gesitueerd. *Justus van Effencomplex* is als project veel groter dan Copernicuslaan en de Indische Buurt. Hier worden de openingen onderdeel van een geheel dat collectiviteit communiceert. Het gaat veel minder om de individuele woning. Bij *Huis Oldenhoeck* lijkt het eerder erom te gaan het in het midden te laten hoe groot de woningen zijn. Openingen over de gehele travee vertellen niet per se waar de woning eindigt. Bij de *Bergpolderflat* kunnen de woningen door de repetitie geteld worden, en toch lijkt het daar niet om te gaan. Het gaat om de massa, net zoals bij *Het Breed*. Deze laatste is een voorbeeld van een gevel die het anonieme wonen representeert, het opgaan in de massa. De *Landtong* zet ook gelijke openingen in, die door de loggia's onderbroken worden zonder de hoofdvorm uit elkaar te laten vallen. Hier lijkt alles erop gericht de vorm niet te verstoren. Hier wordt het anonieme wonen in de stad gerepresenteerd. Daarbij is niet meer te zien waar men woont en waar men slaapt of waar de ene woning begint of de andere eindigt.

AFBEELDING 8.328 De reductietekeningen van de openingen van de tien naar het publieke gerichte gevels (van de gevel naar de meest publieke straat).

De zichtbare constructiedelen of tot articulatie bijdragende delen en de vooruitstekende en terugspringende delen

De reductietekeningen van de constructieve en andere articulerende middelen en de vooruitstekende en terugspringende delen of ruimtes maken vooral horizontale en verticale articulaties zichtbaar. Deze werken verbindend (horizontaal) of scheidend (verticaal) en dit kan de leesbaarheid van een gevel ondersteunen. Hieronder worden bij ieder case naast de beschrijving ook interpretaties gegeven.

Horizontale articulaties werden bij verschillende cases ingezet om het gehele complex van meerdere stijgpunten met elkaar te verbinden tot een eenheid. Voor het visuele verbinden werden de vensterbanken ingezet, de hardstenen lateien of bakstenen stroken en vooruitstekende dakranden (Copernicuslaan en Indische Buurt). Berlage had ervoor gepleit om ornamentiek tot een minimum te beperken en in de wand te integreren. Dit is in de gevel van de *Indische Buurt* gedaan. Twee lagen gekliefde baksteen laten de horizontale lijn van de rollagen doorlopen. Deze lijn loopt zelfs door op de kopse gevel. Bij het *Justus van Effencomplex* zijn de horizontale articulaties met vensterbanken en rollagen door de vlakke detaillering van de buitengevel heel subtiel, maar toch consequent aanwezig. Bij de *Haarlemmer Houttuinen* werden horizontale articulaties middels lateien en betonstenen als consoles van deze lateien ingezet om de lange woonstrook te verdelen in groepen. Het lijkt erop dat hier alle architectonische middelen ingezet werden om de lange strook met gestapelde woningen over te laten komen als individuele huizen. De hijsbalk aan de noordzijde roept dan nog afsluitend de associatie op met een Amsterdams grachtenpand.

Verticale articulaties werden bij *Haarlemmer Houttuinen*, maar ook bij de eerste twee cases gebruikt om de stijgpunten aan te geven, het open portiek bij de *Copernicuslaan* en het collectieve portiektrappenhuis door de erker bij de case van de *Indische Buurt*.

Bij het *Justus van Effencomplex* zijn de verticale articulaties veel minder sterk aanwezig; de twee kleine erkers vormen verbindende elementen tussen twee stroken van het blok die haaks op elkaar staan. De verticale articulatie door het terugspringend metselwerk zorgen voor een visueel houvast zonder het gebouw in kleinere eenheden te verdelen. Het lijkt bij dit project veel meer om de verbeelding van het collectief te gaan dan om de individuele eenheid.

Huis Oldenhoeck heeft een sterke horizontale gelaagdheid van de gevel maar door de twee erkers wordt deze juist weer verbonden. De erkers hebben hier een heel andere visuele functie dan bijvoorbeeld bij de *Indische Buurt*.

Bij de *Bergpolderflat* is aan het gebouw een stalen constructie voor de gevel gezet; dit is de basis voor de galerij en de balkons. Het bestaat visueel uit verticale en horizontale lijnen. Enige uitzondering op dit beeld is de verticale massa van het trappenhuis en de lage horizontale massa van het entreegebouwtje. De stalen constructie werkt als een homogeen weefsel waardoor er nauwelijks articulatie is en de gevel onleesbaar wordt. De hoofdentree is op het eerste gezicht niet te vinden, en de woningentrees die aan de galerij liggen vallen achter de staalconstructie visueel bijna weg. Het zijn de twee massa's van het trappenhuis en het lage entreegebouwtje die de hoofdingang verticaal en horizontaal markeren.

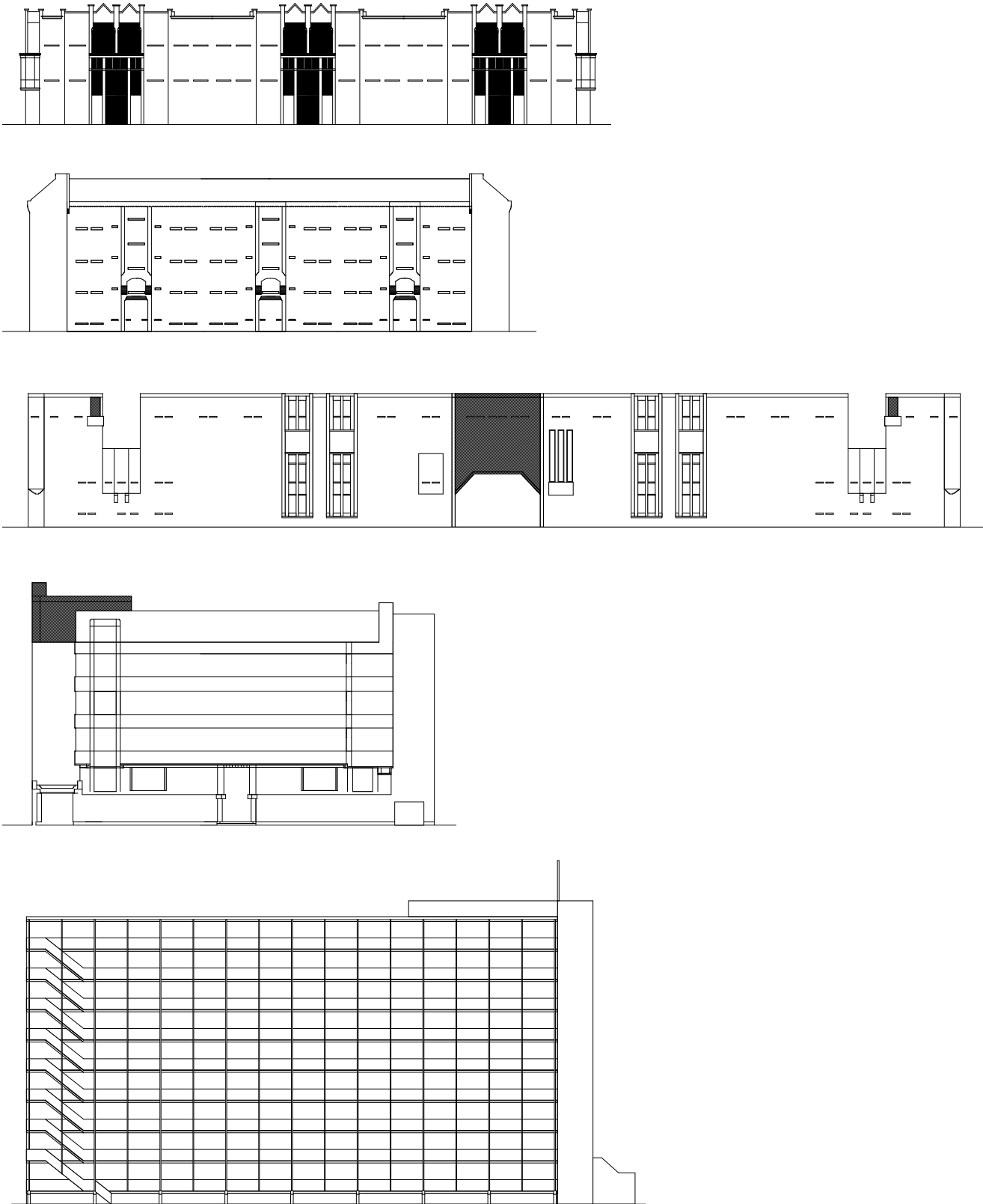
De *galerijflats in Pendrecht* laten zien dat de constructie hier sterke horizontale lijnen aanbrengt waardoor iedere galerij en iedere verdiepingvloer afleesbaar is. Twee verticale traptorens bieden aan de galerijzijde visueel houvast bij de uiteinden van de strook. Verticale en horizontale articulaties werken samen. *Het Breed* biedt dezelfde leesbaarheid door zichtbare horizontale lijnen bij de verdiepingvloeren. De vooruitstekende balkons aan de galerijzijde markeren de portalen op de galerij; deze zijn niet in de gevel afleesbaar omdat ze ruim twee meter terugliggen. De betonnen kolommen worden hier dé articulatie voor alle gevels; ze vormen een sluiër.

Bij *Molenvliet* zijn het de dragende wanden die het kader van de structuur vormen. Deze steken zelfs als penanten nog boven de dakrand uit. Verticaal wordt het hele project hierdoor geordend en goed leesbaar. De horizontale lijn van de galerijvloer, samen met de zichtbare consoles, maakt de ontsluiting leesbaar, die ook aan de gevel van de entreehof weer terugkomt.

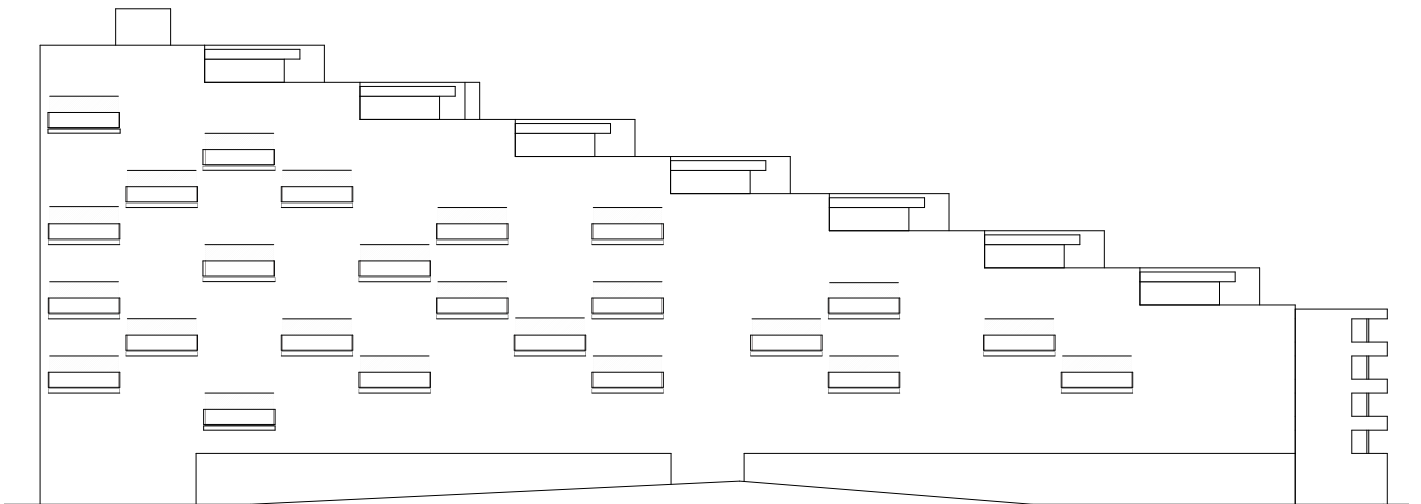
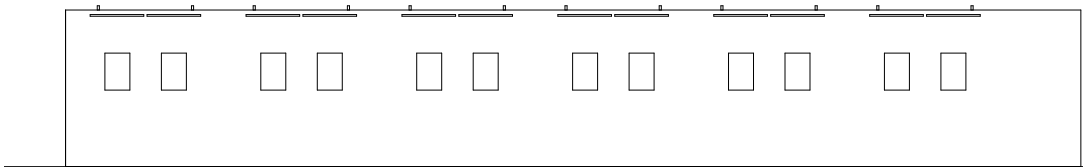
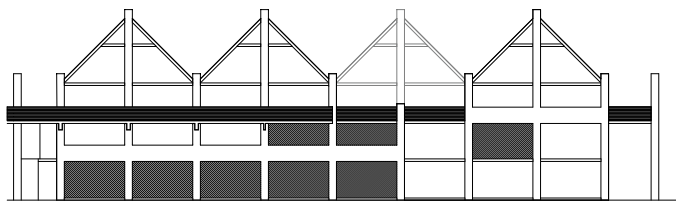
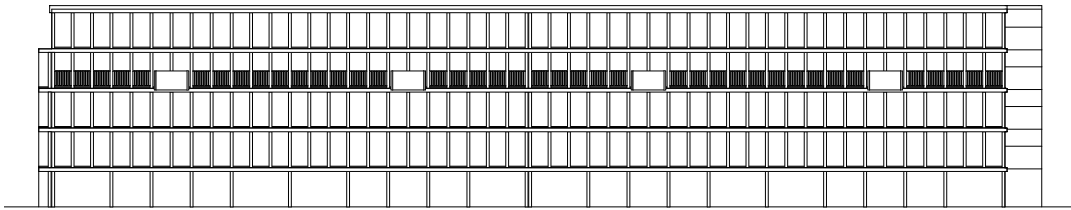
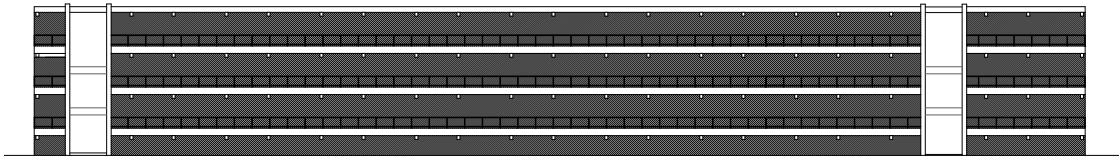
De *Landtong* sluit, als één superblok, de reeks cases af. De vlakheid van de geveldetailering en de nagenoeg niet zichtbare verticale voegen in de baksteen, die de draagconstructie leesbaar zouden kunnen maken, ondersteunen de helderheid van de hoofdvorm.

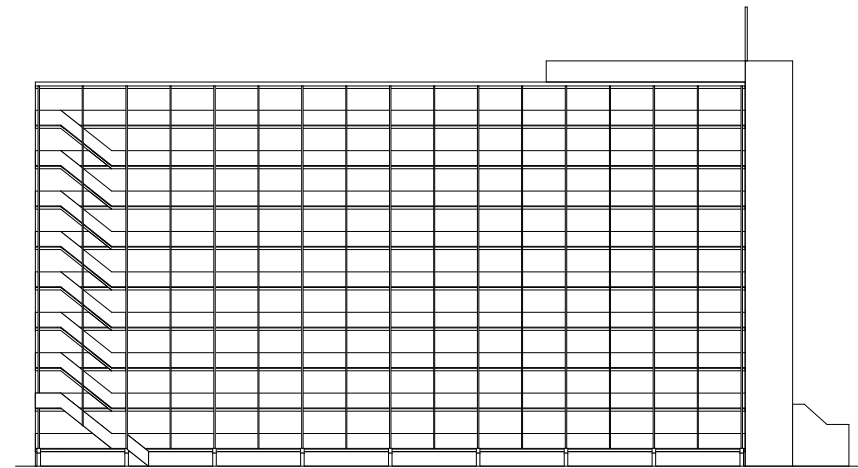
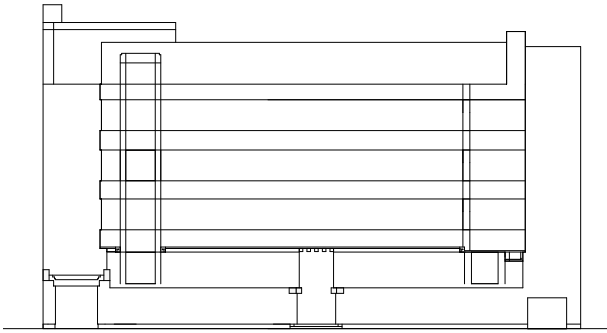
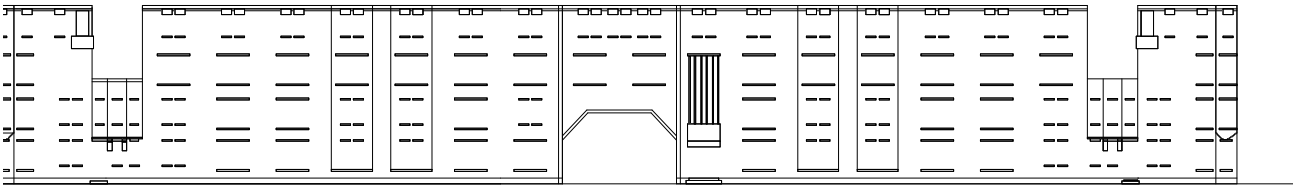
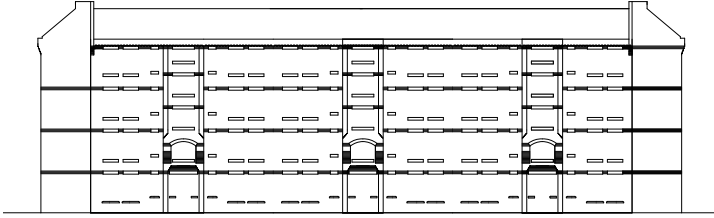
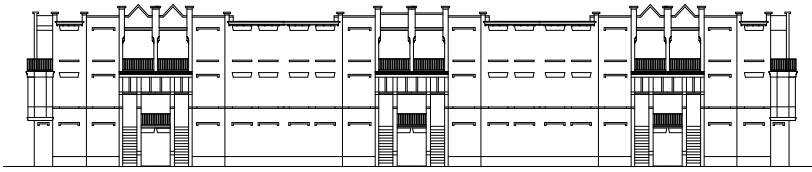
ARTICULATIES	CASES
Horizontale articulaties	
Vensterbanken	- Copernicuslaan - Indische Buurt - Justus van Effencomplex
Rollagen	
Hardstenen lateien	
Bakstenen stroken	
Gekleurde baksteen	
Vooruitstekende dakranden	
Horizontale lagen (het gebouw springt in delen vooruit of ligt terug)	- Huis Oldenhoek
Volumen entreegebouw	- Bergpolderflat
Verdiepingvloeren	- Galerijwoningen in Pendrecht
Galerijvloer	- Het Breed - Molenvliet
Verticale articulaties	
Traptoren	- Bergpolderflat - Galerijflat in Pendrecht - Het Breed
Penanten	- Copernicuslaan - Indische Buurt - Molenvliet
Kolommen	- Het Breed - Haarlemmer Houttuinen
Horizontale & verticale articulaties	
Staalconstructie	- Bergpolderflat

TABEL 8.4 De architectonische middelen voor horizontale en verticale articulatie in de gevel.

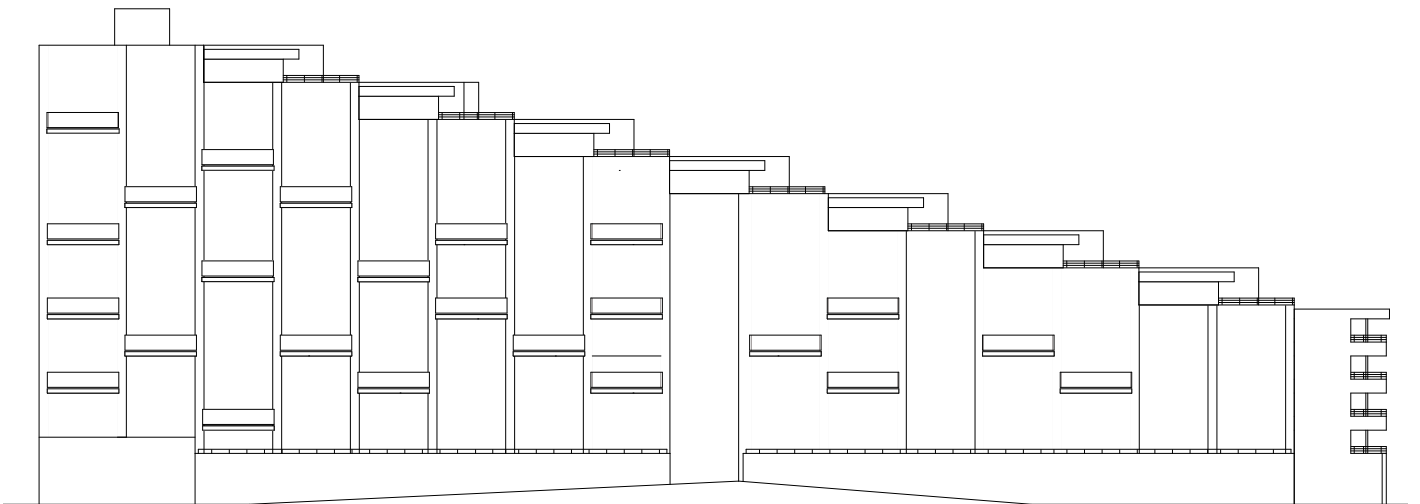
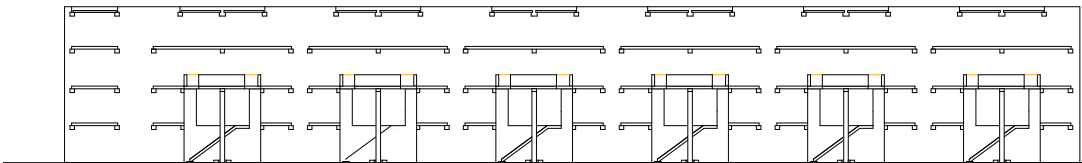
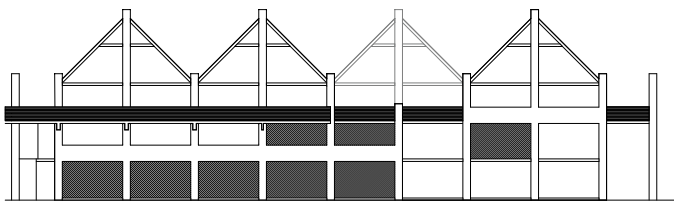
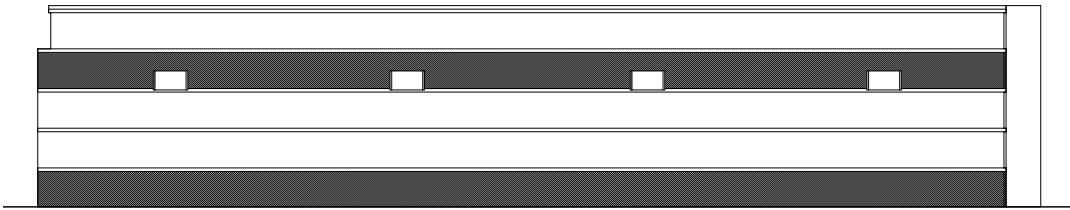
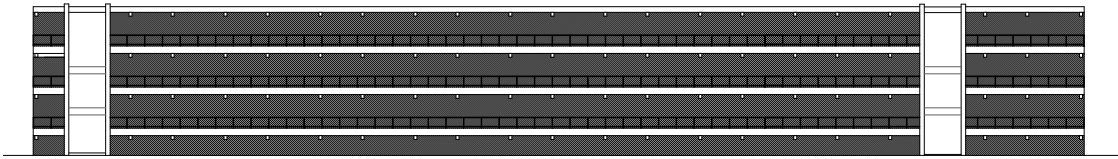

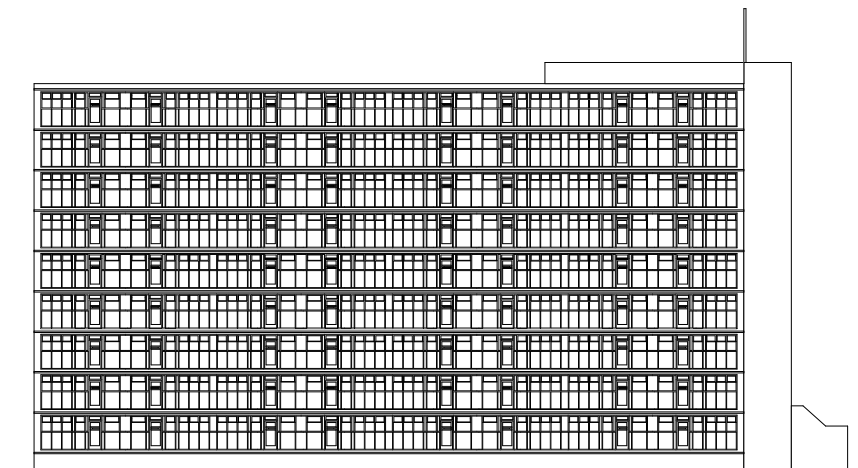
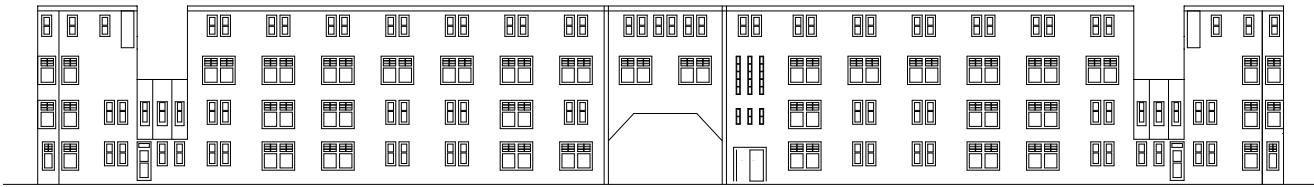
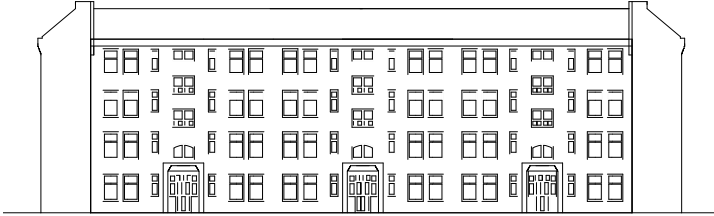
AFBEELDING 8.329 De reductietekeningen van de vooruitstekende en terugspringende delen van de tien naar het publieke gerichte gevels (de gevel naar de meest publieke straat).

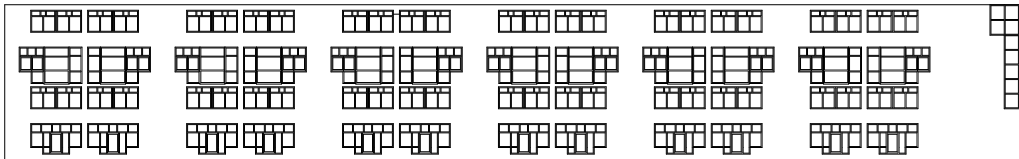
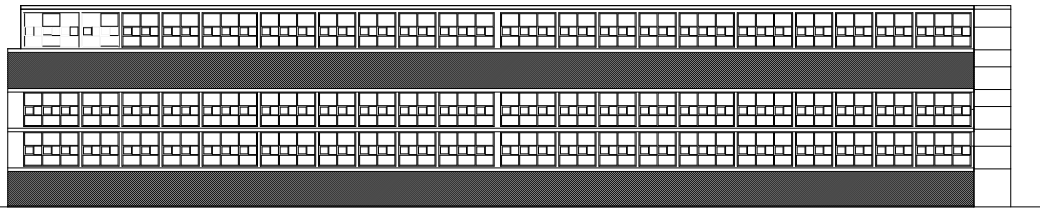
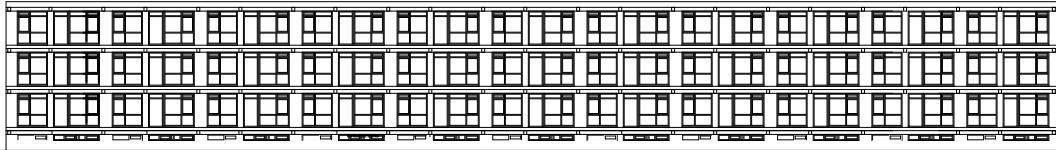

AFBEELDING 8.330 De reductietekeningen van de zichtbare constructiedelen of tot articulatie bijdragende delen van de tien naar het publieke gerichte gevels.

AFBEELDING 8.331 De raamindeling

8.4.3 Bouwvorm – gezicht of masker – een conclusie

De bouwvorm bepaalt voor een groot deel de leesbaarheid. Deze werd door de eeuw heen verschillend ontwikkeld. De wijze van articulatie werd door het doel bepaald. In de tien cases worden drie benaderingen zichtbaar:

- 1 Gezicht: woongebouwen die zich presenteren en het wonen tonen;
- 2 Masker: woongebouwen die een idee representeren en dit vertonen;
- 3 Gezicht/masker: woongebouwen met een meerduidigheid in de gevel.

De keuze tussen tonen en vertonen uit zich in de inzet van de architectonische middelen en de manier waarop dat gebeurt. De hoofdvorm kan hier al een grote rol in spelen. De openingen en de articulerende middelen kunnen het tonen versterken. De cases *Copernicuslaan* en *Indische Buurt* tonen de ingang en de woningen en werken als een gezicht. De architect van de *Copernicuslaan* versterkte deze articulatie door rechts en links naast de ingang een andere raamindeling toe te passen. Dit geldt ook voor de case *Haarlemmer Houttuinen*, waar heel duidelijk door de architectonische middelen groepen opgebouwd zijn. Bij *Molenvliet* gebeurt deze opbouw van groepen ook en hier vertelt de in participatie ontwikkelde raamindeling nog iets over de individuele bewoner.

Bij het *Justus van Effencomplex* is het belangrijk het gemeenschapsgevoel en de saamhorigheid te vertonen, en in de vorm ligt al een poging dit te realiseren. Ondanks lagere delen en ondanks de poort overheerst visueel de hoofdvorm. Architectonische middelen zoals de symmetrie en de doorlopende dakrand ondersteunen de hoofdvorm. Er wordt continuïteit opgebouwd. Toch kan men, bij een nauwkeurige gevelstudie, zien dat er kleine en grote openingen zijn naar gelang de functie, en is het wonen daardoor beter leesbaar; de gevels zijn soms masker, soms gezicht. Dit geldt ook voor *Huis Oldenhoek*, een van de weinige woongebouwen uit zijn tijd met de luxe van een personenlift en grote luxe woningen. Het gebouw diende niet als een stapeling van gelijke woningen gelezen te worden, maar eerder als een grote villa of een rijk stedelijk pand. Daarom is er niet naar repetitie van hetzelfde gestreefd. We kunnen dan ook hier van een masker spreken, die soms ook wel het wonen toont.

De case *Het Breed* maakt duidelijk dat een gebouw een verbergend masker kan dragen. Hier wordt het wonen achter een scherm verborgen; de gevel communiceert het anonieme wonen. Tonen of vertonen kan bij een gebouw per gevel variëren. De *Landtong* laat dit zien. Dit gebouw suggereert de interne corridor van Blok 2B in de kopgevel, maar in de grote afgetrapte gevel naar Loods 24 is deze corridor volledig verborgen en zijn alleen nog de entrees tot de hal zichtbaar; hier is ervoor gekozen neutraliteit of zelfs anonimiteit te vertonen.

ONTWERPBENADERING	CASES	ARCHITECTONISCHE MIDDELEN		
		Hoofdvorm	Openingen	Articulaties: horizontaal – verticaal – constructief – vooruit- stekend – terugspringend
Gezicht				
Woongebouwen die zich presenteren/ tonen	<ul style="list-style-type: none"> – Copernicuslaan – Indische Buurt – Bergpolderflat – Galerijwoningen in Pendrecht – Molenvliet – Haarlemmer Houttuinen 	<p>De hoofdvorm is onderverdeeld</p> <p>Een duidelijke hoofdvorm</p> <p>Een basisvorm wordt repetitief gebruikt</p> <p>Een basisvorm wordt door architectonische middelen weer onderverdeeld in kleine leesbare groepen</p>	<p>Leesbaarheid door repetitie van steeds dezelfde groep openingen</p> <p>Groepering van openingen tot kleinschalige eenheden</p> <p>Leesbaarheid van individuele beslissingen over de opening</p>	<p>Een portaal maakt de ingang leesbaar</p> <p>Een erker articuleert de ingang, traptorens markeren de ingang</p> <p>Arcade-achtige kolom-repetitie markeert de toegang tot een groep woningen</p> <p>Verticale dragers als hoofdstructuur voor individuele inbouwkeuzes</p> <p>Horizontale constructieve elementen zoals lateien, Rollagen en baksteenstreken zorgen voor verbinding in de gevel</p> <p>Gekleefde baksteen, vensterbanken en dakranden als horizontale band</p>
Masker				
Woongebouwen die een idee representeren/ vertonen	<ul style="list-style-type: none"> – Het Breed – De Landtong 	<p>De vorm is neutraal en wordt niet verstoord door secundaire vormen.</p>	<p>Een over de gehele gevel lopende reeks gelijke kolommen vormen een sluier voor de gevel.</p> <p>Een ritme van gelijke openingen verbergt de functies achter de gevel.</p>	<p>Repetitie van gelijke kolommen als laag voor de gevel maakt de leesbaarheid moeilijk.</p> <p>Een idee heeft de gevel gedomineerd waardoor de functies niet meer snel afleesbaar zijn.</p>
Gezicht/masker				
Woongebouwen met een meerduidigheid in de gevel	<ul style="list-style-type: none"> – Justus van Effencomplex – Huis Oldenhoek 	<p>De vorm wordt verdeeld, maar is toch als geheel leesbaar</p> <p>Meerduidigheid in de vorm</p>	<p>De openingen zijn verschillend en de gevel is niet makkelijk leesbaar.</p> <p>Horizontale gelaagdheid maakt de leesbaarheid moeilijk.</p>	<p>Weinig redundantie en daardoor veel informatie in de gevel maakt de gevel moeilijk leesbaar.</p> <p>Horizontale gelaagdheid door vlakken die vooruitsteken of terugspringen laat de hoofdvorm vervagen</p>

TABEL 8.5 Gezicht of masker van de gevel

8.4.4 Bouwvorm – de sociale filter

De overgang van de publieke ruimte naar de private woning gebeurt voor, in of achter de gevel. De hoofdvraag die tijdens de analyse gesteld werd, is welke architectonische middelen de sociale filter van de gevel bepaald hebben en waar de overgang tussen publieke en private ruimte ligt.

Om dit te tonen werd de gevel die naar de publieke ruimte is gericht als isometrie getekend en werd de weg van de stoep naar de voordeur van minimaal één exemplarische woning in beeld gebracht. Naast tekeningen lieten foto's de architectonische middelen zien, en voor de overgangen van publiek naar privaat werd een schema gemaakt waarin wordt aangegeven welke overgangen er voor de gevel, welke in en welke achter de gevel aanwezig zijn. Bij enkele projecten waren architectonische middelen nog voor de gevel, of los van de gevel ingezet. Deze werden in het schema meegenomen. In enkele projecten zijn de filterelementen tussen publiek en privaat voor een groot deel buiten gelegen en daardoor zichtbaar en toegankelijk. In enkele projecten liggen de overgangen achter de gevel, binnen

De volgende tabel vat de tien cases samen.

Overgangen tussen buiten/binnen en publiek/privaat bij de toegang tot de bovenverdieping

1 1914 – Haagse Portiekwoningen Copernicuslaan, Den Haag

<i>Openbare weg, stoep</i>	• hardsteenrand in bestrating	• kolom, pilaster en twee hardstenen balken als portaal	• trap	• beschutting bovenverdieping	• bordes	• hardstenen dorpel • deurkozijn	• entree woning	• bordes en twee treden	• hal intern
Buiten	Buiten							Binnen	
Publiek	Collectief							Privaat	

2 1911-15 – Woningen in de Indische Buurt, Amsterdam

<i>Openbare weg, stoep</i> • beschutting door bakstenen erker	• bakstenen pilaster aan weerszijden ingang • waterslag onder brievenbussen	• hardstenen dorpel • deurkozijn	• collectieve entree	• collectief trappenhuis	• entree woning	• gang
Buiten	Buiten			Binnen		Binnen
Publiek	Collectief					Privaat

3 1918-22 – Justus van Effencomplex, Rotterdam

<i>Openbare weg, stoep of binnenterrein</i>	• collectieve voordeur	• collectief trappenhuis	• deur galerij	• galerij	• dorpel	• deurkozijn	• entree woning	• gang
Buiten	Buiten	Binnen	Buiten					Binnen
Publiek	Collectief							Privaat

4 1925-26 – Etagehuis Oldenhoeck, Amsterdam

<i>Openbare weg, stoep</i> • beschutting door erker boven maaienveld	• drie treden • afronding gevelwand geleidt visueel naar ingang	• beschutting door midden-deel boven deur	• hardstenen dorpel • deurkozijn	• collectieve entree	• collectieve gang met trap	• dubbele deur	• hal en coll. trap	• stenen vloertje • entree	• entree woning	• gang
Buiten	Buiten				Binnen					Binnen
Publiek	Collectief									Privaat

5 1932-34 – Bergpolderflat, Rotterdam

<i>Openbare weg, stoep</i>	• opstap bordes • portaal buiten • beschutting door dak	• collectieve entree	• hal binnen	• coll. lift en trappenhuis	• deur naar galerij buiten	• galerij buiten	• dorpel • deurkozijn	• entree woning	• gang
Buiten	Buiten						Buiten		Binnen
Publiek	Collectief								Privaat

6 1955-58 – Galerijwoningen Pendrecht IV, Rotterdam

<i>Openbare weg, van straat en parkeerplaats naar een stoep en een plein</i>	• opstap bordes voor traptoren	• entree trappenhuis • kozijn	• trap binnen	• deur naar galerij buiten	• brug naar galerij	• galerij	• dorpel • deurkozijn	• entree	• halletje
Buiten	Buiten		Binnen		Buiten				Binnen
Publiek	Collectief								Privaat

7 1962-68 – Etagewoningbouw Het Breed, Amsterdam

<i>Stoep, grasstroken</i>	• betonvloer voor trap • trap en lift naar galerij	• galerij	• opstandje	• dorpel • deurkozijn	• entree voor 3 woningen	• kleine hal	• entree 3	• trap, overloop	• entree 4 • entree 5	• halletje
Buiten	Buiten						Binnen			Binnen
Publiek	Collectief									Privaat

8 1969-76 – Woningen Molenvliet, Papendrecht

<i>Openbare weg, van straat en parkeerplaats naar een stoep</i>	• opstap tot verhoogde betonvloer	• ingang steeg	• trap	• galerij	• dorpel • deurkozijn	• Entree woning	• gang
Buiten	Buiten						Binnen
Publiek	Collectief						Privaat

9 1978-82 – Woningen Haarlemmer Houthuinen, Amsterdam

<i>Woonstraat</i>	• betonrandsteen • betontegels • kolom en wand-schijf markeren de tussenzone	• trap	• bordes 1 ^e verdieping • beschutting door vloer balkon tweede verdieping	• dorpel • deurkozijn	• entree	• hal	• trap
Buiten	Buiten					Binnen	
Publiek	Collectief						Privaat

10 1994-98 – Woonblokken De Landtong, Rotterdam

<i>Openbare weg, stoep</i> • stoep en hellingbaan • muur, verhoogde terrassen	• dorpel • deurkozijn	• collectieve entree	• entreehal	• lift	• liftportaal	• ruime corridor	• dorpel • deurkozijn	• entree woning	• gang
Buiten	Buiten		Binnen						Binnen
Publiek	Collectief								Privaat

De overgang van de publieke ruimte naar het private wonen heeft door de twintigste eeuw heen verschillende benaderingen gekend. Samenvattend laten zich in de cases groepen herkennen:

- 1 *Open*: De sociale filter is met alle overgangen zichtbaar en openbaar toegankelijk opgebouwd vanuit de straat. Tot deze groep hoort de *Copernicuslaan* met zijn Haagse portiek en de wijk *Molenvliet* waar de toegang tot de galerijen met open trappen gebeurt, en ook het project de *Haarlemmer Houwtuinen* (behalve de hoekoplossingen).
- 2 *Visueel open*: De sociale filter is met alle overgangen zichtbaar, maar niet openbaar toegankelijk. De *Bergpolderflat* en de *galerijflat in Pendrecht* zijn visueel zeer transparant, de weg en de toegangen tot de woningen zijn te zien.
- 3 *Gesloten*: De filter begint direct met een collectieve hoofdentredeur aan de stoep of de openbare weg en alle overgangen die nog volgen zijn achter de gevel en zijn niet openbaar toegankelijk en ook niet zichtbaar. Tot deze groep hoort het project de *Indische Buurt* en de *Landtong*.
- 4 *Gesloten met een eerste overgang buiten*: De filter begint bijna direct met een collectieve entredeur aan het trottoir, maar er is een voorzone gecreëerd die een overgang naar de ingang vormt. Tot deze groep behoren *Huis Oldenhoek*, waar een ruimtelijke terugsprong en drie treden de ingang inleiden, en de *Bergpolderflat*, waar een voorportaal, dat buiten voor de deur ligt, de entree inleidt.
- 5 *Hybride*: De filter is een proces met een volgorde van overgangen die niet altijd helemaal in het zicht zijn. Portalen of deuren, trappen, een lift en galerijen zijn onderdeel van dit proces tot aan de entredeur van de woning. De toegankelijkheid is verschillend, soms zeer openbaar, soms door een poort of zelfs een deur afgeschermd. Tot deze groep horen het *Justus van Effencomplex*, *Het Breed* en *Molenvliet*.

GROEP	CASE	OPMERKINGEN
1. Open	<ul style="list-style-type: none"> - Copernicuslaan - Molenvliet - Haarlemmer Houwtuinen 	<i>De gehele toegangsweg is in een (kleine) fysieke ruimte voor de entree opgebouwd. Toch toont de toegang een privésfeer. Dit gebeurt door de architectonische middelen, die vaak op kleine ruimte overgangen naar het private wonen markeren.</i>
2. Visueel open	<ul style="list-style-type: none"> - Bergpolderflat - Galerijwoningen in Pendrecht 	<i>De sociale filter is met alle overgangen zichtbaar, maar niet openbaar toegankelijk.</i>
3. Gesloten	<ul style="list-style-type: none"> - Indische Buurt - De Landtong 	<i>De sociale filter ligt achter de gevel. De hoofdentree van de Indische Buurt biedt echter veel articulatie en zelfs een kleine ruimte om even een beetje beschut te staan. Bij de Landtong is de hoofdentree vlak. Er is geen beschutting.</i>
4. Gesloten + een overgang buiten	<ul style="list-style-type: none"> - Huis Oldenhoek - Bergpolderflat 	<i>Er is in deze voorbeelden een beschutte plek voor de hoofdentree. Bij de Bergpolderflat is de toegangsrouten te zien, daarom zit hij ook in groep 2.</i>
5. Hybride	<ul style="list-style-type: none"> - Justus van Effencomplex - Het Breed - Molenvliet 	<i>De toegangen van het Justus van Effencomplex en Het Breed zijn sinds de renovatie op slot. Molenvliet is nog steeds vrij toegankelijk.</i>

TABEL 8.6 De mate van openheid van de toegang

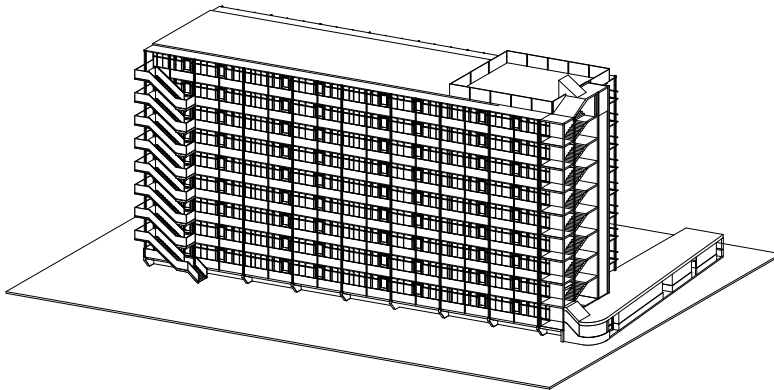
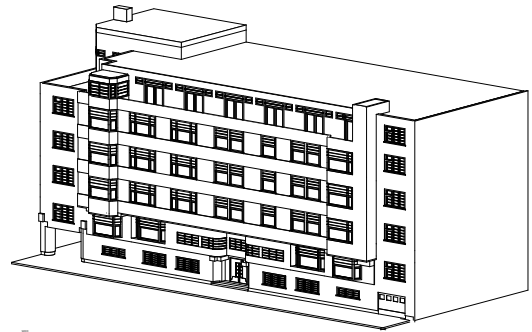
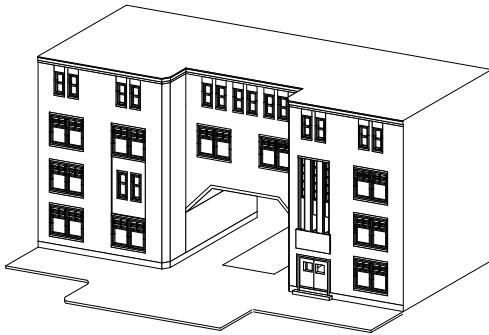
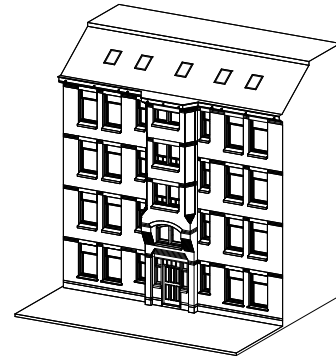
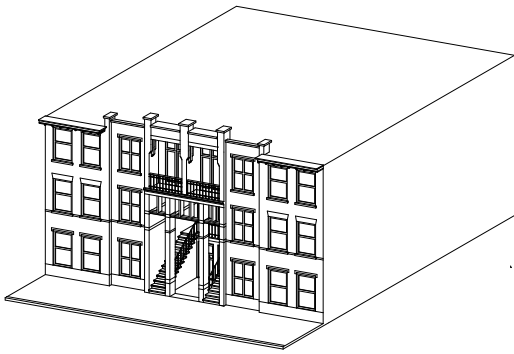
De leesbaarheid van de toegang van het woongebouw heeft zich in de twintigste eeuw altijd bewogen tussen de hoofdentree met deur als markant teken in de gevel, waarachter een weg volgt die niet meer leesbaar is, en de toegang die de weg wel laat zien. Vaak lagen de oplossingen er ook tussenin. De entree werd dan door een eerste overgang ingeleid, zoals de terugsprong en de drie treden bij *Huis Oldenhoeck*, of het portaaltje bij de *Bergpolderflat*. Bij de *Landtong* is de toegang in het midden van de gevel aan het pleintje Loods 24 alleen via een hellende weg te bereiken die op zichzelf al een overgang creëert voordat het gebouw bereikt is. Ook de toegang op de hoek van deze gevel heeft een ruime stoep gekregen, waardoor hier ook sprake is van een overgangszone. Bij de *galerijflat in Pendrecht* loopt men eerst over een autovrij pleintje voordat men voor een bordes en de deur tot het trappenhuis staat. Dit zijn overgangen op het niveau van de directe woonomgeving. Als er ruimte voor het woongebouw tussen de publieke ruimte en de private woning is, creëert deze ruimte een overgangszone.

Hoofdentree en entreedeur zijn afleesbaar

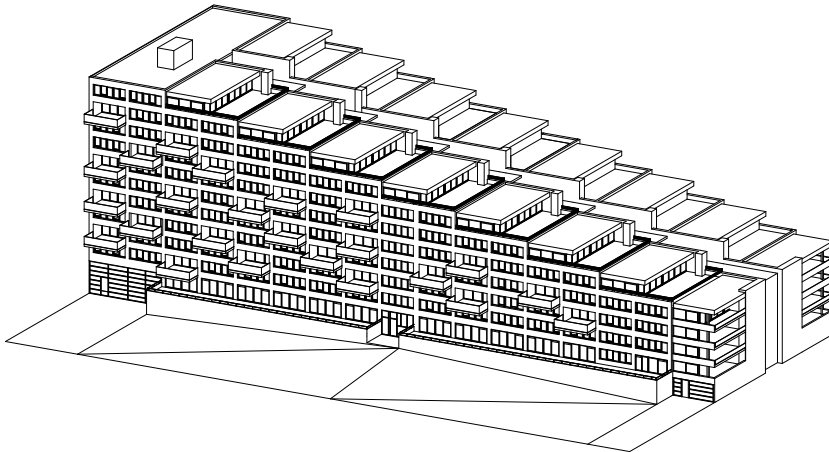
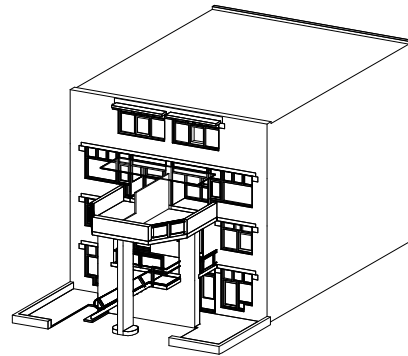
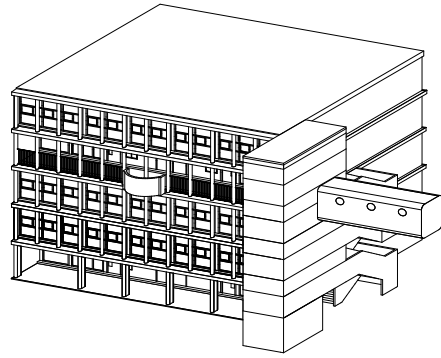
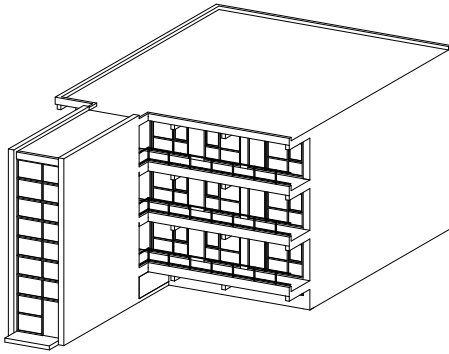
De hoofdentree met deur als teken voor de toegang is als een centraal element ingezet bij de cases *Indische Buurt*, *Huis Oldenhoeck* en de *Landtong*. De weg naar de woning ligt achter de gevel en is niet meer afleesbaar. Bij de *Indische Buurt* is de ingang duidelijk gemaakt door de bakstenen details en de erker. De weg achter de gevel is bescheiden, het is een portiektrappenhuis met een houten trap, zonder enige overmaat. *Huis Oldenhoeck* is anders opgebouwd. Hier begint de toegang met een terugspringend deel in de gevel en drie treden voor de deur. De weg achter de gevel is verdeeld in een trap, een deur en een ruime entreehal met een halfronde trap die verlicht wordt door de ligging in een erker. Dit is een zeer luxe uitvoering van een centrale ontsluiting. Bij de *Landtong* zijn de entrees door grote, hoge puien gemarkeerd. De weg achter de gevel is een proces, via een hal, de lift, een liftportaal en een corridor. De corridor heeft op verschillende plekken vides, waardoor er natuurlijke lichtinval en doorkijk naar andere verdiepingen mogelijk is. Ook deze ontsluiting maakt een luxe indruk. De twintigste eeuw begon, het Haags portiek uitgesloten, toch vaak met een gesloten ontsluiting, en hij eindigde er ook weer mee.

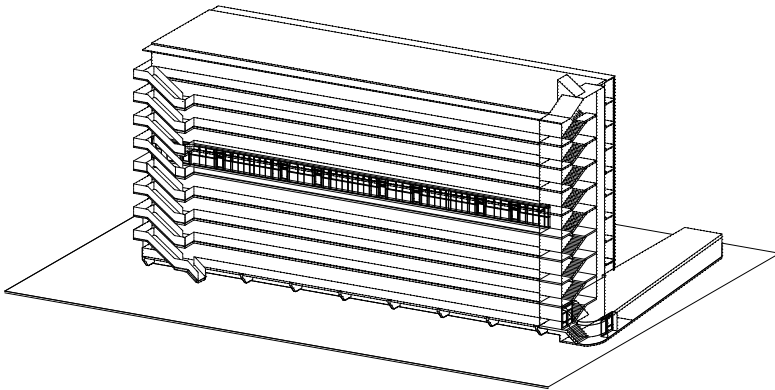
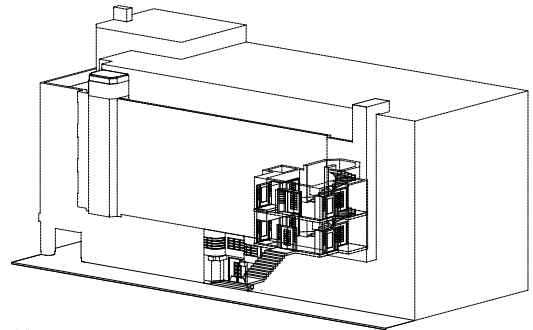
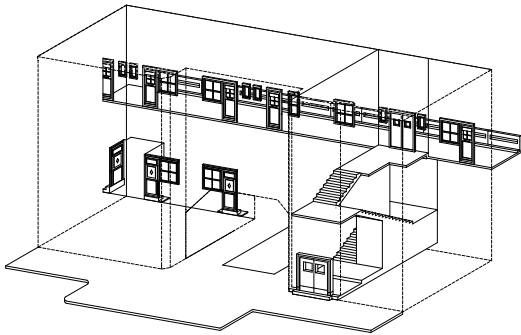
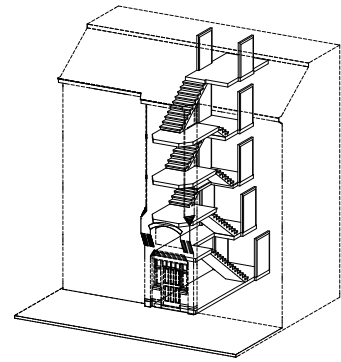
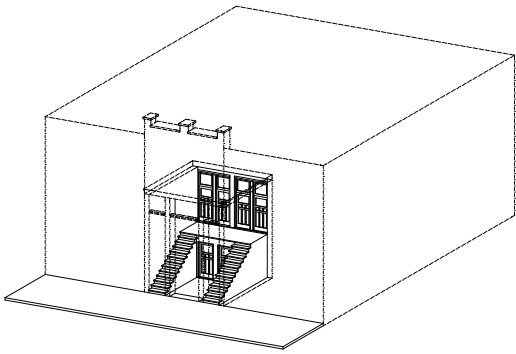
De toegang die de hoofdentree en de weg tot de woning laat zien

Bij deze vorm van toegang is het proces van binnenkomen afleesbaar. Alle overgangen zijn vanuit het publieke gebied zichtbaar en voor de gevel geplaatst (Copernicuslaan, Haarlemmer Houttuinen), maar ook bij gesloten systemen is dit mogelijk. De architectonische middelen van de gevel die de toegang vormen dienen zodra ze zichtbaar zijn als gezicht én als sociale filter. Ze zijn afleesbaar in de gevel en vertellen over de functie van het naar binnen gaan (materiaalwissel van bestrating naar entree, portaal, trap, deuren). De *Bergpolderflat* en de *galerijflat in Pendrecht* zijn gesloten systemen; een vreemde kan niet tot aan de voordeur van de woning lopen, maar de weg is wel te zien en ordent de gevel. Het *Justus van Effencomplex*, *Het Breed* en *Molenvliet* laten alle drie de weg van stoep tot voordeur vrijwel helemaal zien en oorspronkelijk was die ook bij de drie projecten openbaar toegankelijk. De trappen waren open, waardoor ook vreemden toegang tot de galerij hadden. *Het Breed* had zich georiënteerd op het *Justus van Effencomplex*; de galerij bij *Het Breed* leidt langs de entrees van de tweede, derde en vierde verdieping, die door een deur beschermd worden maar niet meer in het zicht zijn. Tijdens de bezichtigingen van de projecten bleek dat de openbare toegankelijkheid van de galerij tegenwoordig als onveilig ervaren wordt, en daarom werd de galerij in twee van de drie projecten gesloten. Alleen *Molenvliet* is nog open toegankelijk. *Molenvliet* heeft geen hoofdentree; men kan direct naar de open trappen lopen. Uit gesprekken met Haagse bewoners blijkt dat ook het Haags portiek vaak een hek gekregen heeft omdat het door vreemden vervuild werd. De toegang is open en laat bovendien veel van de verdere weg tot de woning zien. Zo'n toegang die veel van de weg laat zien manifesteerde zich op grote schaal voor het eerst bij de functionaristen. Hiervan is de *Bergpolderflat* een voorbeeld: het project laat zien wat er is. Deze benadering werd in de jaren zeventig een teken van collectiviteit en openheid; het project *Molenvliet* is hiervan een voorbeeld..

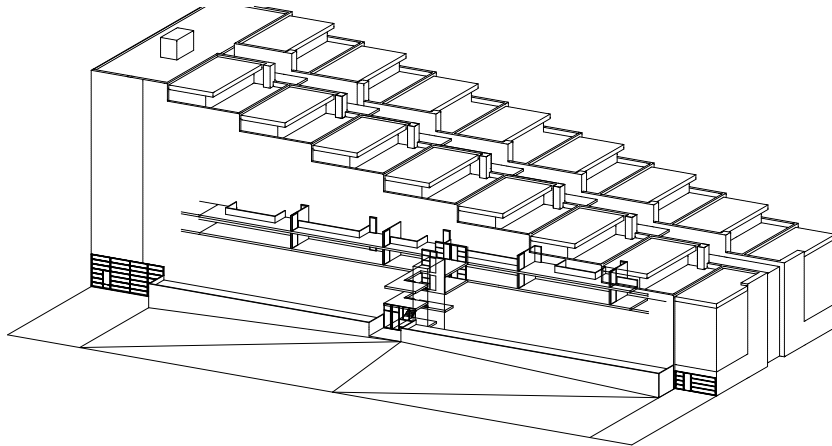
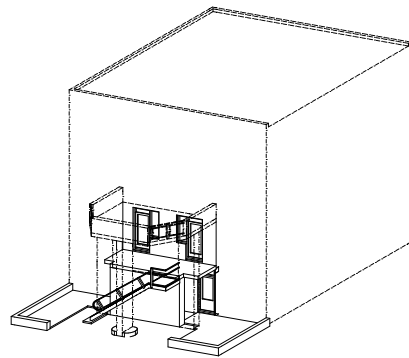
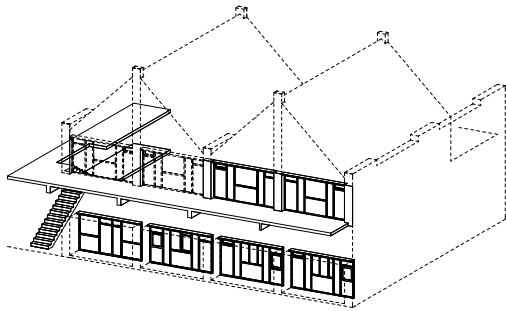
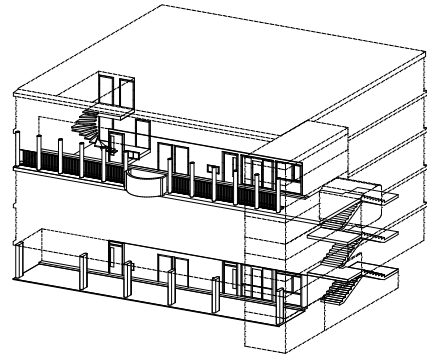
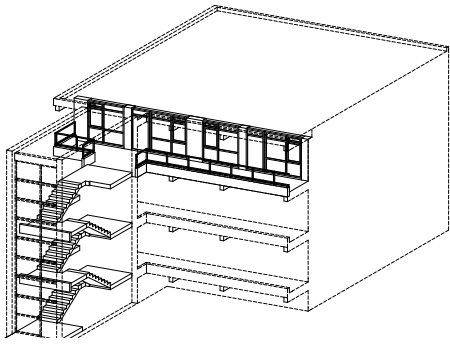

AFBEELDING 8.332 De isometrische tekening van de tien cases

AFBEELDING 8.333 De weg van stoep tot voordeur woning

8.4.5 De architectonische middelen voor de sociale filter

De architectonische middelen die voor het opbouwen van de filter ingezet werden, omvatten zowel elementen als ruimtes en wisseling in maatvoering (hoogte, breedte) als materiaal. De middelen kunnen *verbindend* of *scheidend* zijn, en ze kunnen soms ook als overgangszone beide functies vervullen. Deze elementen en ruimtes creëren een zone tussen buiten en binnen. Bovendien kan met architectonische middelen een gebied worden gemarkeerd, bijvoorbeeld het privégebied (“hier begint mijn terrein”). De architect Jan Gehl maakte in zijn boek *Leven tussen huizen* onderscheid tussen verhinderen en bevorderen van visueel en auditief contact tussen mensen. Hij leverde een eerste tabel met voorbeelden aan.⁹⁴⁸ Aan de hand van de tien cases zijn de architectonische middelen middels foto's in beeld gebracht.⁹⁴⁹

De deur als een architectonisch teken voor de definitieve scheiding tussen buiten en binnen komt in alle projecten sowieso als scheiding naar de woning voor. De cases *Copernicuslaan*, *Molenvliet* en *Haarlemmer Houttuinen* beperken zich tot deze ene deur, maar bieden wel overgangen tussen publiek en privé aan. De eerste moet de overgangen op heel beperkte ruimte creëren, bij de tweede is het een lange weg via een trap en een galerij en bij de *Haarlemmer Houttuinen* ligt de overgang voor de gevel en direct naast de woonstraat. De woonstraat, die autovrij is, dient zelf ook als overgang. De galerij vraagt, met uitzondering van *Molenvliet*, om meer deuren op weg naar de eigen woning omdat het interne trappenhuis door deuren afgesloten is.

De cases hadden een voorbeeldfunctie of waren trendsetters in de ontwikkeling van het woongebouw in de twintigste eeuw. Daardoor zijn ze zeer verschillend. Bij de *Copernicuslaan* werd op een kleine ruimte een overgangszone opgebouwd met veel architectonische middelen, zoals materiaalwissel in de vloer van het portiek, de twee open trappen en een hoog portaal. Bij de *Indische Buurt* spelen de articulerende details en de erker de hoofdrol. Vergeleken daarmee werd bij *Huis Oldenhoeck* en de *Landtong* de weg voor een groot deel achter de gevel afgelegd, beide met een opeenvolging van verschillende ruimtes die de weg tot een ruimtelijke beleving maken. Ook *Justus van Effencomplex* biedt een ruimtelijke beleving van de collectieve (buiten-)ruimte. Relatief werden meer architectonische middelen ingezet bij de projecten die de overgang buiten, en juist op kleine ruimte moesten realiseren.

Door de eeuw heen zijn er verschillende middelen toegevoegd. De lift deed zijn intrede bij *Huis Oldenhoeck*, het liftportaal en de corridor zijn bij het voorbeeld van de *Landtong* aanwezig. Elementen zoals pilaster vinden wij onder de tien cases alleen bij de eerste twee. Kolommen als afscherming of markering zijn zowel aan het begin van de eeuw als later te vinden (*Het Breed*, *Haarlemmer Houttuinen*). Aan de hand van de tien cases kan worden geconstateerd dat de sociale filter van het woongebouw zich steeds vaker en meer achter de gevel bevindt.

948 Gehl 1978, 50. In paragraaf 6.5 wordt op deze tabel van Jan Gehl ingegaan. Enkele basiselementen voor het verhinderen van contact zijn de hoge muur, grote afstanden, stapelen van galerijen zonder enig zicht op de laag eronder of erboven en rug-aan-rug-oriëntatie van elementen, zoals banken die met de leuning tegen elkaar staan (sociofugal).

949 Toegevoegde attributen, zoals losstaande bloempotten die wel een grens kunnen markeren, zijn bewust weggelaten omdat ze in een onderzoek over een hele eeuw niet meer voldoende aantoonbaar zijn.

9 Conclusie

Een onderzoek dat een eeuw beslaat over de gevel van woongebouwen, laat een reeks van voorbeelden zien waarin de gevel iedere keer weer anders benaderd werd. In de eerste twee decennia zien wij hoe architecten ondanks de vaak minimale middelen toch articulaties in de gevel inzetten; dit laten de eerste vier cases zien. Zowel de gevels van het Haags portiek aan de *Copernicuslaan* als de gevels in de *Indische Buurt* van Berlage benadrukken het portiek, en verschillende details verbinden de repetitieve delen van de gevel tot een geheel; de gevels zijn expressief. Dit geldt ook voor het *Justus van Effencomplex*. Berlage maakte in de *Indische Buurt* de woningen wel afleesbaar, bij het *Justus van Effencomplex* is dit niet meer mogelijk en bij het *Huis Oldenhoek* ook niet. De twee erkers doen vermoeden dat per verdieping twee woningen georganiseerd zijn, maar het zijn er drie. De functionalistische benadering van de *Bergpolderflat* en van de *galerijflat in Pendrecht* laat in de gevel nauwelijks nog verschillen toe. Woningen worden zonder enig verschil gerepeteerd, de gevel toont wat er is, de entreedeuren aan de galerijzijde en de balkons aan de zonnzijde zijn aftelbaar. Toch zorgt het scherm van de steigerachtige galerijen en van de balkons bij de *Bergpolderflat* ervoor dat details in de gevel bijna wegvallen. Nog duidelijker wordt dit bij de galerijflats *Het Breed*: hier wordt het scherm dé expressie van de gebouwen en worden de massaliteit en anonimiteit van deze woningbouw juist gearticuleerd. In de jaren zeventig zien we een ommezwaai naar een benadrukking van het individuele en van de ruimte die het individu zich mag toe-eigenen. De cases *Molenvliet* en *Haarlemmer Houwtuinen* zijn voorbeelden van deze ommezwaai. Terwijl *Molenvliet* zich meer op de individuele articulatie in de gevel richt, brengt Hertzberger bij de *Haarlemmer Houwtuinen* de straat en de stoep terug. In de gevels zijn groepen te herkennen waardoor kleinschaligheid de boventoon voert. Heel anders is de benadering in de jaren negentig, waarvan de *Landtong* een voorbeeld is. De gevel lijkt hier, net zoals bij *Het Breed* in de jaren zestig, een scherm. Waren het bij *Het Breed* de kolommen die dit scherm vormden, bij de *Landtong* is het scherm het raam en het balkon, die in hun repetitie de anonimiteit van het wonen in een stedelijke context communiceren; de woning is niet afleesbaar, de detaillering is zorgvuldig gedaan.

De vraag die aan dit onderzoek ten grondslag ligt luidt: *Welke factoren en architectonische middelen zijn bepalend voor de articulatie van de gevel van het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland als een intermediair element (met gezicht, masker en sociale filter) tussen buiten en binnen?*

De these van dit onderzoek is dat de gevel (van het woongebouw) een vrijheid bereikt heeft die ertoe bijdraagt dat hij meer een reflectie van de enorme keuzemogelijkheden en de creatieve uitdrukking van de architect geworden is, of de commerciële behoefte van de opdrachtgever laat zien, dan dat hij bijdraagt aan de communicatie tussen het publieke en de bewoner en zijn woning. Bij gebouwen met een woonfunctie draagt de gevel de functies van het beschermen en het tonen en vertonen vandaag de dag anders uit dan een eeuw geleden.

De opbouw van het historische kader van het woongebouw, ook in relatie tot het publieke en tot het private wonen, en de analyse van tien projecten diende om de onderzoeksvraag te beantwoorden en de opgestelde these te verifiëren. De historische lijn en de analyse van de projecten maken duidelijk dat de gevel van het woongebouw veranderd is en dit heeft tot de volgende conclusies geleid:

1 Het verband tussen de gevel van het woongebouw als de sociale filter en de publieke ruimte is veranderd. De sociale filterfunctie is er nog steeds, wel is er tegenwoordig meer afstand van het private wonen tot het publieke.

De sociale filter biedt de bewoner bescherming in het private wonen, maar zorgt ook voor een verbinding met het publieke leven buiten. De overgang van publiek naar privé en de toegang tot het gebouw spelen hierin een grote rol. Het historische kader van het woongebouw heeft laten zien hoeveel studies er naar de toegang van de gestapelde woningen gedaan werden en hoeveel mogelijkheden er ontwikkeld werden. Aan het einde van de twintigste eeuw ligt er een groot palet van keuzemogelijkheden. Als we terugkijken naar het woonhuis, dan was de straat als het publieke gebied vóór het woonhuis ooit een verlengstuk van het wonen en werken en waren de overgangen geleidelijk. De straat veranderde in de negentiende eeuw tot de geïnstitutionaliseerde straat voor verkeer en ondergrondse leidingen. De stoep, de strook voor het huis waar een bankje kon staan en die door de bewoner tot zijn persoonlijk woongebied gerekend werd (het woord *stoep* betekende zelfs in het Middenlands ook zitbank aan de deur) verdween in de negentiende eeuw steeds meer uit het stadsbeeld. Op plaatsen waar de stoep vandaag nog steeds aanwezig is, kunnen wij zien hoe belangrijk hij was voor de toegang tot het gehele huis, met korte trappen naar de kelder en naar de verhoogde begane grond, als een toegeëigende ruimte voor het huis. Het veel onpersoonlijkere trottoir werd het voetgangersgedeelte van de straat, de stoep verdween.

In dezelfde tijd deed het woongebouw zijn intrede in de steden. De collectieve trappenhuisen en de gestapelde woningen zorgden voor een grotere afstand naar het toch al veel onpersoonlijkere trottoir. De articulatie van de gevel aan deze zijde, vooral de articulatie van de collectieve toegangen, boden een geformaliseerd beeld aan de straat. Soms realiseerden architecten op minimale ruimte met architectonische middelen toch een geleidelijke overgang tussen buiten en binnen, ook al was die nog zo klein (case Copernicuslaan, Indische Buurt, Huis Oldenhoek), of ze ontwikkelden een heel nieuw concept en boden de bewoner een collectief gebied tussen buiten en binnen, een eigen wereld op afstand van de geïnstitutionaliseerde straat voor het verkeer (Justus van Effencomplex).

Bij het woongebouw lagen in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw de woonkamers nog regelmatig aan de straat. Vanaf de jaren dertig werd steeds meer aandacht aan de oriëntatie van de woning besteed, en door de ideeën over een leefwijze in het groen stond de woonkamer in contact met het collectieve groen en niet met de publieke straat of de galerij (Bergpolder, galerijflat in Pendrecht, Het Breed). De verbinding met het groen werd een visuele verbinding. Naar de straat gericht (ook bij secundaire autoluwe straten) waren de keuken en een slaapkamer. De gebouwen werden in de jaren zestig dusdanig groot dat van (fysiek) contact met de publieke ruimte geen sprake meer was. Ontevredenheid resulteerde in de jaren zeventig in kleinschalige woonwijken gelegen aan woonerven, met zowel grondgebonden woonhuizen als woongebouwen. Binnen en buiten werden middels een tussenzone en architectonische middelen, die juist tot een informeel contact tussen de bewoners uitnodigden, met elkaar verbonden. De case *Haarlemmer Houttuinen* is een voorbeeld van deze nieuwe gedachte. In die tijd was het woonerf hét buitengebied voor de bewoner. De gevel naar dit woonerf was door uitstekende balkons en erkers zelf tot een bemiddelende zone geworden, ook op de verdiepingen. De *Haarlemmer Houttuinen* laten dit heel goed zien.

Tegen het einde van de twintigste eeuw zien we het woongebouw in schaal weer vergroten, zich afkerend van de straat. Voorbeeld van deze ontwikkeling is de laatste case: de *Landtong* in Rotterdam. Publieke gebieden voor het woongebouw zijn plantsoenen, als afstand tussen straat en gebouw. Als er voor een galerij gekozen wordt, dan is deze niet open en in direct contact met de publieke ruimte. Er is een tendens tot het vergroten van de afstand van het wonen tot de publieke ruimte merkbaar. De toegangscontrole gebeurt door middel van de hoofdentree, die vaak door een groot aantal bewoners

gebruikt wordt. Architectonische middelen om de overgang van buiten naar binnen te faseren vinden wij in toenemende mate niet vóór de gevel, maar erachter. Overgangen zijn interne ruimtes achter het scherm van de gevel geworden.

2 De articulatie van het woongebouw grenzend aan een stedelijke ruimte, lijkt als onderdeel van deze ruimte tegenwoordig minder belangrijk.

In de algemene ontwikkeling van het woongebouw door de twintigste eeuw heen is een tendens op te merken naar gevels die geen functie meer als een wand in een stedelijke ruimte uitoefenen, maar op zichzelf staan. Berlage sprak in zijn tijd van stedelijke ruimtes, zoals een plein (of het forum), en als de wanden van deze ruimtes waren de gevels zeer belangrijk voor de esthetische werking.⁹⁵⁰ Het beeld dat het woongebouw in de stad tegen het einde van de negentiende eeuw toonde was allesbehalve een esthetische ondersteuning of zelfs opwaardering van de stedelijke ruimte. De monotone en lange straatgevels van de revolutiebouw waren tegen het einde van de negentiende eeuw een doorn in het oog van veel architecten geweest en vormden een onderwerp van het architectuurdebat over het woongebouw.⁹⁵¹ Het belang van een opwaardering van het beeld van de stedelijke wand was aan het begin van de twintigste eeuw groot. In de jaren twintig leidde dit zelfs tot silhouettekeningen volgens welke de architecten van de *Amsterdamse School* moesten bouwen. Door architectonische middelen werden de lange gevelwanden verticaal geled (bijvoorbeeld met penanten, risalieten, pilasters, erkers, balkons, dakkapellen en zelfs hijsbalken) en werden delen van de gevel horizontaal met elkaar verbonden (bijvoorbeeld door puibalken, andere horizontale lijsten of constructieve balken of kroonlijsten). De architecten van de *Amsterdamse School* ging het om een gezicht (of masker) naar de publieke ruimte. De morfologische veranderingen die het gesloten bouwblok in de jaren dertig onderging, en de resulterende open verkaveling, hebben mede bijgedragen aan de verandering van het woongebouw, van gebouwen die een stedelijke wand konden vormen naar gebouwen die in het groen stonden. De nieuwbouw van grote aantallen woongebouwen na de Tweede Wereldoorlog werd grotendeels op deze gedachte gebaseerd. Deze vormden wel buurten en boden zowel groen als pleinen. De gevels stonden afstandelijk naast de publieke ruimte, en naarmate de gevels groter en hoger werden, werd de afstand tussen beide groter en werden publieke ruimtes onpersoonlijker. Participatie en stadsvernieuwing lieten in de jaren zeventig weer straatwanden zien die met de publieke ruimte, als zijnde de straat en de woonstraat, een andere relatie aangingen. De gevels aan woonstraten vormden wanden voor een alledaagse woonomgeving waarin de bewoner zijn plek kon innemen en contact met het publieke kon maken, zij het op een terras of een balkon, of in een erker met blik op het publieke. Straatgevels lieten geleiding zien en afleesbare zadeldaken. Een aantal woningen werden hierdoor in kleine, gemakkelijk afleesbare groepen samengevat (zoals bij de cases Molenvliet en Haarlemmer Houttuinen). In de laatste twee decennia van de twintigste eeuw tonen de woongebouwen het wonen achter het scherm op een ingetogen wijze zonder articulatie van de woning of groepen woningen (zoals de Landtong in Rotterdam). Soms vertonen de woongebouwen veel behoefte aan beelden, fantasie en illusies die niets te maken hebben met de publieke ruimte waar

950 In paragraaf 6.5 werd beschreven hoe Camillo Sitte de metafoer van het kleed gebruikte om het onderscheid tussen pleinen en hoofdstraten en woonstraten te maken. De eerste zouden omgeven worden door gebouwen met een Sonntagskleid, de tweede met een Werktagskleid. Berlage wilde dit onderscheid niet maken, maar was het wel eens met Sitte dat een stedelijke ruimte ook wanden heeft en dat deze onderdeel van de stedelijke ruimte zijn. Dit legde Berlage uit in zijn artikel *De Kunst In Stedenbouw*, gepubliceerd in het *Bouwkundig Weekblad* 12 van 1892.

951 Berlage was het niet eens geweest met de overwegingen van Camillo Sitte over het zondagskleid en de alledaagse kleding in de steden, hij wilde geen eerste- en tweederangs gevelwanden in de stad, maar een gelijkwaardige articulatie. Hij poogde zijn collega's ervan te overtuigen dat zelfs bij de nodige normalisatie en massaproductie in de woningbouw mooie straatwanden gecreëerd zouden kunnen worden.

ze aan grenzen. Woongebouwen die een illusie vertonen, bijvoorbeeld een zeer beschermde omgeving (zoals kasteelachtige wooncomplexen) hebben hun eigen collectieve buitenruimtes. De gevels van deze complexen articuleren een gesloten wand, geheel in het kader van het opgewekte beeld en de verwachting.

3 De articulatie van de gevels van woongebouwen met architectonische middelen lijkt tegenwoordig een andere rol te spelen dan een eeuw geleden en wordt ook met andere middelen bereikt.

De ontwikkeling van het woongebouw laat zien dat de ontwerpende architect op culturele, maatschappelijke en economische factoren reageerde. Een voorbeeld hiervan is het Haags portiek. De woningnood had in Den Haag tot ongecontroleerd volgebouwde binnenhoven en tot onhygiënische toestanden geleid. Politieverordeningen voor Den Haag moesten er in de jaren negentig van de negentiende eeuw voor zorgen dat elke entree aan de straat lag. De gemeente wilde hiermee de exploitatie van de binnenhoven tegengaan. Architecten reageerden hierop met het ontwerp van een ontsluiting die elke entree, ook die van de bovenwoningen, met behulp van een buitentrapp toch aan de straat plaatste. Zo ontstond het Haags portiek. De architectonische middelen die werden ingezet werkten mee aan het gezicht en de sociale filter van de gevel (portaal, kolommen, hoge ruimte als ingangszone, trappen, materiaalwisseling vloer, articulatie van de openingen rondom). De case van de *Copernicuslaan* laat dit zien. Een ander voorbeeld van de reactie van architecten op de tijd is bij Het Breed te zien, gebouwd tijdens de verhoogde productie van woningen in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Bij Het Breed werd de kolom ingezet om, tot bijna in het oneindige herhaald, de anonimiteit van het wonen te verbeelden en de woonfunctie erachter te laten vervagen. Dit laat zien hoe met een bekend architectonisch middel zoals een kolom, op een heel andere wijze ingezet, de articulatie van de gevel opgebouwd werd. Het laat ook zien dat de betekenis van het ingezette middel een heel andere wordt, afhankelijk van de wijze van inzetten en de culturele en maatschappelijke context. In de tijd van de participatie werden architectonische middelen vóór en in de gevel ingezet om een geleidelijke overgang van publiek naar het private wonen te creëren. Aangezien de openheid en verbinding tot beide condities, het publieke en het private, belangrijk waren, werd voor middelen gekozen die doorkijk mogelijk maakten en transparantie toelieten (zoals lage muurtjes, kolommen, open galerijen en trappen), en uitnodigden tot verblijven, zoals een muurtje waar men ook even op kon zitten, socio-petale middelen. In de laatste twee decennia verdwenen veel van deze op sociale ontmoeting gerichte middelen weer uit de gevel. Dit leidde (weer, net zoals tijdens het functionalisme) tot neutrale, zo niet anonieme gevels. Uitzondering waren de postmoderne gevels (die zich weer van kolommen, kapitelen en kroonlijsten bedienden). Aan het einde van de twintigste eeuw lijkt de articulatie van het woongebouw in eerste instantie veel minder belangrijk. De gevels tonen nauwelijks middelen om geleiding of een sociale filter op te bouwen. Ze tonen wel meer materiaalkeuze en vrijheid om deze ook te gebruiken. De controle op het wel of niet binnen mogen gaan is toegenomen.

4 De leesbaarheid van het woongebouw is tegenwoordig niet belangrijk

Het woongebouw heeft zich langzaam ontwikkeld uit het individuele woonhuis. Het delen van het huis met meerdere partijen achter de gevel was niet altijd zichtbaar. Met het ontwerp van de eerste woongebouwen door architecten werd gepoogd met architectonisch bekende middelen de woningen onder één dak visueel te verenigen. Aangezien een collectief trappenhuis aan het begin van de twintigste eeuw een relatief nieuw fenomeen was, werd er opmerkelijk veel aandacht geschonken aan de articulatie en de leesbaarheid hiervan. Lange gevels werden door ritmerende elementen visueel onderverdeeld. De normalisatie van woningen leidde tot soberheid en tegelijkertijd tot articulatie van de belangrijke delen van het woongebouw zoals de entree, en subtiele details die de

afzonderlijke woningen en het collectieve trappenhuis herkenbaar maakten. De functionalistische ontwerpen zorgden voor het verlies van veel bekende articulaties in de gevel en maakten de gevel veel minder leesbaar. In de jaren van serieproductie na de Tweede Wereldoorlog was het woongebouw een bekende verschijningsvorm geworden. De focus lag toen op het opvoeren van de productie. In grootschalige projecten werden elementen zoals groepen balkons of galerijen ingezet om de gevels leesbaar te maken en te ordenen. De schaalvergroting leidde uiteindelijk tot projecten zoals de *Bijlmer* waar deze leesbaarheid niet meer geambieerd werd. De gebouwen verdwenen letterlijk om de hoek en waren visueel niet meer vatbaar. Dit was een keerpunt die de kleinschaligheid in de woningbouw inluidde. De woongebouwen werden in de jaren zeventig weer vatbaar en leesbaar. Openingen werden deels weer kleiner, een woning was aan de gevel te herkennen en kreeg zelfs vaak individueel ingevulde elementen.

Toen de overheid zich uit de financiële ondersteuning van de woningbouw terugtrok, sloegen ontwerpers van woongebouwen een andere koers in. Er werden sobere en grote vormen gebouwd met gevels die neutrale, repeterende patronen lieten zien, zonder dat woningen nog afleesbaar waren. De aandacht was gericht op het grote gebaar. De in de jaren negentig gebouwde superblokken hebben sterke plastische kwaliteiten, maar vertellen niets over de woning zelf. Behalve de hoofdentree is er ook nauwelijks nog iets gearticuleerd om de woning te laten zien. Het woongebouw aan het einde van de twintigste eeuw kan zich bedienen van een enorm repertoire aan ontsluitingsmogelijkheden, aan plattegronden, productiemogelijkheden en materialen. De woning zelf is hieraan ondergeschikt, wordt niet getoond. Leesbaarheid van het woongebouw, als een gebouw dat zijn plek in de maatschappij diende in te nemen en waarover architecten ooit discussies hadden gevoerd, is niet meer van belang. De hoofdvorm is helder, het woongebouw, de indeling ervan, het aantal woningen, de status van de bewoners en andere functies zoals een werkfunctie, dit is allemaal niet meer af te lezen. Het anonieme wonen in een grootstedelijke context wordt getoond.

5 De grens tussen tonen en vertonen is niet scherp te stellen

Met de ondertitel van dit onderzoek, over het tonen en vertonen van het twintigste-eeuwse woongebouw in Nederland, werd een link gelegd met de twee metaforen gezicht en masker. Het tonen is gerelateerd aan het echte, het gezicht – het laten zien wat er is, het vertonen, is gerelateerd aan een rollenspel, een masker – iemand vertoont een onechte figuur. Het begrip gezicht werd en wordt in de architectuur als metafoor voor de gevel van een gebouw ingezet. Belangrijk voor het gebruik hiervan is de herkenbaarheid van bepaalde informatie in de gevel en de zichtbaarheid van de gevel naar de publieke ruimte. De informatie van de bouwopgave, de primaire functie van het gebouw en de maatschappelijke context zijn afleesbaar als wij van het gezicht van een gebouw spreken. Een masker verbeeldt iets anders, laat twijfel over de bouwopgave. De grenzen tussen een gezicht en een masker zijn echter niet scherp te stellen. Dit onderzoek heeft laten zien dat opdrachtgevers of architecten afhankelijk van de tijdgeest andere informatie in de gevel herkenbaar wilden maken. Berlage paste bij de ingangen en de collectieve trappenhuis van de woningen in de *Indische Buurt* een zorgvuldig gedetailleerde erker toe om het trappenhuis in de gevel te articuleren, leesbaar te maken. De erker was een maatschappelijk toegankelijk element dat bij deze woongebouwen anders ingezet werd en wel leesbaar was. Voor Aldo van Eyck en Herman Hertzberger was het belangrijk dat de basiseenheid van een gebouw goed leesbaar was, om deze vervolgens te herhalen tot een geheel dat eventueel zelfs nog zou kunnen groeien. Bij het project *Molenvliet* van Frans van der Werf werden de dragers gearticuleerd om duidelijk te maken dat deze tot het kader behoorden, tot de niet-veranderende structuur, terwijl de gevel-inbouwelementen juist wel veranderbaar waren. De bewoners waren door intensieve participatie sterk betrokken bij het project. Wij kunnen ervan uitgaan dat zij de structuur begrepen en de gevel konden lezen. Tijdens de renovatie werd juist deze structuur in zijn articulatie aangepast, waardoor

het idee nu niet meer leesbaar is. Aangezien de tijdgeest is veranderd en participatie niet meer in deze vorm gebeurt, zijn de tekens voor de drager en de inbouw ook niet meer nodig. Het wonen toont zich ook na de renovatie nog steeds. Wel kan het als een gemis gezien worden dat de oorspronkelijke gedachte van het kader en de inbouw nu volledig verdwenen is.

Het masker verbeeldt een andere verschijning dan de werkelijk aanwezige primaire functie. Een woongebouw dat zich door bepaalde architectonische middelen als een kasteel vertoont, kan bij de eerste impressie op de beschouwer als een masker uitwerken; de eigenlijke bouwopgave (een gebouw met woningen) is in zijn functie niet leesbaar of ten minste verborgen. De connotaties van het beeld van een kasteel zijn rijkdom en veiligheid, en ook macht speelt een rol. Onderdeel van de bouwopgave kan naast de functie zelf ook deze maatschappelijke behoefte aan veiligheid zijn. Als het de bedoeling van de opdrachtgever of architect was dit te communiceren, is het beeld een masker met een heldere boodschap. Bij benadering kunnen de elementen van een woongebouw zoals de entrees, maar ook de openingen en hun indeling, balkons of loggia's ervoor zorgen dat het gebouw als woongebouw leesbaar wordt en het masker wegvalt. Dit laat zien dat de beoordeling van een gevel als gezicht of masker afhankelijk is van het doel dat een gevel zou moeten communiceren. Niet te onderschatten is echter ook de afstand waarop wij naar het gebouw kijken. De eerste blik, van een afstand geworpen, kan een verwachting opwekken, iets beloven, dat bij een benadering van het gebouw niet meer uitkomt.

6 De factoren die aan de articulatie van de gevel bijdragen staan niet los van elkaar. De economische factoren en sturing door het Rijk hebben hierbij een bepalende rol gespeeld, met betrekking tot wijzigingen in de ontwikkeling van het woongebouw en zijn gevel.

De factoren die medebepalend waren voor het ontwerp van de gevel van het woongebouw zijn verschillend van aard geweest: maatschappelijk, cultureel, economisch of technisch. Het woongebouw en zijn gevel hebben in de twintigste eeuw een grote ontwikkeling doorgemaakt. Vandaag de dag manifesteert het zich als een grootschalig gebouw in de stad. In het laatste kwartaal van de negentiende eeuw stond de woningnood op de voorgrond en de resulterende onhygiënische en onveilige woontoestanden. Een nieuw kredietwezen maakte het ook voor kleine investeerders mogelijk om te lenen, woningbouw werd een investeringsobject en er ontstond, naast een maatschappelijk, ook een economisch belang. In het begin van de twintigste eeuw greep de overheid met nieuwe wetten sterker in. De overheid bracht misstanden in beeld en zorgde voor wetgeving die de woningbouw stimuleerde en in de richting van kwaliteit en opvoering van de productie stuurde (1896 erfpachtstelsel, 1901 Woningwet, na 1902 bouwverordeningen per gemeente). Er werd financiële steun voor woningbouw verleend. Het opvoeren van de productie moest financieel haalbaar zijn. Architecten reageerden op deze belangen. Zo sprak Berlage zich al in 1918 uit voor normalisatie in de woningbouw, iets dat de directeur van Bouw- en Woningtoezicht in Amsterdam, ir. J. van der Waerden, zeer ondersteunde. Hij wilde zelfs met maximaal negen normaaltypen werken, iets wat Berlage te ver ging. Ook hier speelden economische belangen een zeer grote rol.

Tijdens de wederopbouw heerste grote woningnood. Door subsidies te geven voor prefabricatie had de overheid een grote invloed op het bouwproces en op economisch haalbare plannen. Nieuwe technische ontwikkelingen hielpen de prefabricatie. Aanwijzingen en voorschriften pleitten na de Tweede Wereldoorlog voor soberheid in de gevels. Zo kon de woningbouw financieel haalbaar blijven en kon de productie opgevoerd worden. Door veranderingen in de leefwijze en behoefte aan meer woonkwaliteit werden er in de jaren vijftig minimale eisen voor private buitenruimte opgesteld en werd het gebruik van de lift vanaf een bepaalde hoogte verplicht. In de jaren zestig en zeventig, de tijd van de grote protestacties, bleek dat ook de burger invloed uit kon oefenen. Het

Rijk reageerde, paste zijn doelstellingen aan en gaf subsidies voor experimentele woningbouw en inspraakprocedures. Economische crisissen, zoals de twee oliecrisissen (1973 en 1979) hebben tot hogere energieprestatienormen en kleinere raamopeningen geleid. Toen in 1989 de woningbouw geprivatiseerd werd en het Rijk zich uit de financiering van de woningbouw terugtrok, veranderden de belangen van de investeerders. Economisch gezien waren de kleinschaligheid en participatie van de jaren zeventig niet langer haalbaar. De woongebouwen moesten terug naar sobere eenvoud. Voortaan werd niet meer geïnvesteerd in de sociale woningbouw, maar in het hogere segment. Zo werd, doordat het Rijk zich terugtrok uit de financiering, ook deze laatste fase in de ontwikkeling van het woongebouw bepaald. Het woongebouw en zijn gevel worden aan het einde van de twintigste eeuw vooral gekenmerkt door de wens van investeerders om de gebruiker te verleiden in de stad te wonen. Een gevarieerd palet van gevelbeelden is het resultaat.

Slot. Het kijken naar de gevel door middel van de metaforen gezicht, masker en sociale filter kan een relevante analysemethode voor onderzoek van gevels zijn.

De keuze van de onderzoeksmethode hangt altijd af van de vraagstelling. Aan het begin van dit onderzoek werd naar een methode gezocht die zou helpen de functie te onderzoeken van de gevel als bemiddelaar tussen buiten en binnen, publiek en privaat. Het bemiddelen gebeurt in de gevel via architectonische middelen en het spectrum hiervan is heel groot. Hierdoor ontstaat er een non-verbale communicatie tussen het object en de waarnemer, en deze communicatie heeft een gelijkenis met het gezicht en zijn mimiek. Onze visuele waarneming maakt het mogelijk architectonische middelen te begrijpen. De uitwerking van het begrippenkader rondom het op de gevel metaforisch toegepaste gezicht leidde tot een aantal visuele kenmerken en een aantal herkenbare gezichtsdelens waarmee in dit onderzoek gewerkt kon worden. Hoofdkenmerken als de verdeling in horizontale en verticale delen, een hoofdvorm en een aantal onderdelen die ieder gezicht heeft, zoals de mond, de neus en de ogen, maar ook de kleur en karakteristieke delen die opvallen konden worden vertaald naar delen in een gevel. Gecombineerd met de kennis over het opbouwen van tekens door middel van de bouwopgave en de bouwvorm ontstond een concrete en toepasbare analysemethode die op alle cases toegepast kon worden. Daarnaast bood het in beeld brengen van alle architectonische middelen in de gevel naar de publieke ruimte ook een overzicht van de middelen die de sociale filter opbouwen. Door dit onderzoek werden ontwerpkeuzes blootgelegd. Voor een architect zijn deze benadering en het begrip van het gevelontwerp, zowel bij het ontwerpen van een gevel als bij het restaureren ervan, belangrijke ondersteunende middelen.

10 Aanleiding voor verder onderzoek

Dit promotieonderzoek is ontstaan uit een belangstelling voor het wonen, en voor de vraag wat wonen in complexe vorm, zoals gestapeld wonen, betekent voor het architectonische ontwerp van de gevel en zijn communicatie. Aangezien steeds meer mensen wereldwijd in steden zullen gaan wonen, en in de stedelijke context de publieke en private fysieke ruimte vaak heel dicht tegen elkaar aan liggen, was de stedelijke context voor dit onderzoek zeer relevant. Al tijdens de begripsbepalingen en de historische lijn bleek dat het thema zeer groot is en dat ik veel aspecten buiten beschouwing moest laten. Bovendien boden de tien casestudies mij zeer veel informatie waarop ik in het kader van dit proefschrift niet kon ingaan, bijvoorbeeld informatie over het huidige gebruik van de woongebouwen en over de renovatie. De uitkomsten van dit proefschrift zijn van belang voor het architectuuronderwijs en voor architecten; ze reiken een basis aan voor analyses en vervolgstudies, voor een dieper begrip van het ontwerpen van gevels en ontwerpkeuzes. Daarnaast biedt dit proefschrift aanleiding tot verder onderzoek dat gerelateerd is aan de praktijk. Dit zal ik in de volgende alinea's toelichten.

10.1 Over de leesbaarheid van stedelijke woongebouwen

In hoofdstuk 9 werd geconcludeerd dat de leesbaarheid van woongebouwen tegenwoordig niet meer belangrijk is. Het woongebouw heeft zich als type bewezen en is onderdeel van onze steden. In dit proefschrift is de bewoner buiten beschouwing gelaten. De architectonische middelen en de leesbaarheid werden vanuit een analytisch kader in beeld gebracht en vervolgens beoordeeld door middel van een interpretatiekader dat zich richtte op de leesbaarheid van de visuele gebouwde omgeving. Bij een onderzoek over de veranderingen van de gevel van het woongebouw in de loop van een hele eeuw is het niet mogelijk de bewoners te traceren. Dit was ook niet het doel van dit proefschrift. In een vervolgstap zouden het hedendaagse woongebouw en zijn wenselijke leesbaarheid nog onderzocht kunnen worden door bewoners te betrekken. Bewonersonderzoek zou het interpretatiekader van de leesbaarheid van het woongebouw en zijn directe woonomgeving nog concreter kunnen maken. Beoordelingskaders voor de leesbaarheid van de architectonische ruimte en elementen door de huidige maatschappij zouden geëvalueerd en verder ontwikkeld kunnen worden. Tegenwoordig is de culturele samenstelling van onze maatschappij heel divers en dit heeft invloed op het begrijpen van onze gebouwde omgeving. De culturele afhankelijkheid van de leesbaarheid van tekens zou in een bewonersonderzoek een grote rol spelen.

10.2 Leesbaarheid in andere culturen

Antropologisch onderzoek heeft aangetoond dat leesbaarheid sterk afhankelijk is van de cultuur. Onze wereld wordt steeds globaler, grenzen vervagen. Architecten uit het Westen werken ook in andere delen van de wereld. Daarom is het essentieel om kennis te hebben van de culturele waarden die andere culturen met betrekking tot hun huis en tot het wonen hebben, en kennis te hebben van hun rituelen en belangrijke attributen in het dagelijks leven. Grenzen tussen publiek en het private

wonen zijn cultuurafhankelijk. Een westerse architect die zich verdiept in de andere cultuur kan daar veel informatie uit halen. In dit proefschrift heb ik in het voorwoord een voorbeeld van de Japanse filter gegeven en laten zien hoe anders deze opgebouwd is. De positie van de deur, een archetypisch element dat over de hele wereld toegepast wordt, kan al een essentieel element zijn dat verkeerd geplaatst wordt. Dit werd duidelijk in een workshop die op 12 januari 2016 bij startruimte010 in Rotterdam gehouden werd door Martijn Schildkamp, oprichter van Smart Shelter Foundation. Verwijzend naar een lopend project in Nepal liet hij zien hoe het mis zou kunnen gaan als de entree deur van een met alle goede bedoelingen nieuw opgericht woonhuis in een andere cultuur verkeerd gepositioneerd is.⁹⁵² De bewoner zou het huis niet durven te betreden omdat er door de (verkeerde) positionering van de deur boze geesten in zouden kunnen zitten. Dit kleine voorbeeld zegt al genoeg over de moeilijkheid leesbaarheid in andere culturen te kunnen inschatten.

10.3 De sociale filter in het gebruik

Er ligt nog een grote opgave om onze bestaande woningvoorraad door middel van tevredenheidsonderzoek te toetsen op zijn sociale filterelementen en ruimtes. Tijdens het bezoeken van de tien cases en andere woongebouwen viel mij vaak op dat ideeën van architecten en ruimtelijke en materiële middelen uiteindelijk anders gewaardeerd en gebruikt worden. Na renovaties viel op dat projecten die al een halve eeuw oud of ouder waren niet meer konden voldoen aan de eisen en wensen van een maatschappij die zich verder ontwikkeld heeft. Dit betreft niet alleen de grootte van de woning (vandaag wensen wij grotere woningen dan een eeuw geleden) maar ook de sociale filter. Entrees die ten tijde van de oplevering met beste bedoelingen gebouwd werden en ook goed ontvangen werden, moesten later van hekken worden voorzien. Er is veel tevredenheidsonderzoek gedaan, ook door het Rijk zelf, over de woning en woonwensen, en over de woonomgeving. De sociale filterfunctie is een nog minder belicht gebied dat om verder onderzoek vraagt. In de relevantie van dit proefschrift legde ik al een link naar het proefschrift van Machiel van Dorst. Zijn stelling: "De mate van sociale interactie en activiteiten in de buitenruimte veranderen in de tijd, hiervoor moet de fysieke omgeving flexibel zijn in het gebruik en voorbereid zijn op aanpassingen in de toekomst"⁹⁵³ nodigt uit de sociale filter tussen buiten en binnen, op de scheidslijn van de gevel verder te onderzoeken.

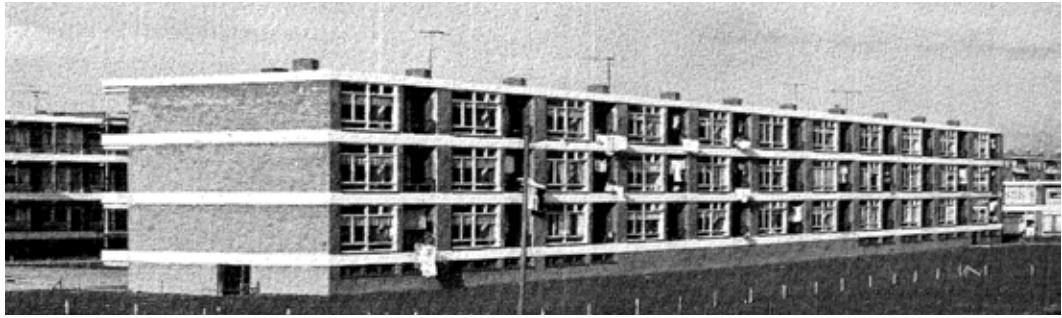
952 De workshop werd gehouden op de werkvloer van *startruimte010*, een onder andere door de auteur van dit proefschrift opgericht atelier voor startende architecten en ruimtelijk ontwerpers.

953 Dorst 2005, 310.

10.4 De bestaande woningvoorraad

Bij een renovatie zouden opdrachtgever en de renoverende architect zich eerst bewust moeten zijn van de ontwerpkeuzes van de oorspronkelijke architect. Het bestuderen van de oorspronkelijke architectonische middelen die ingezet werden om de bouwvorm leesbaar te maken verdient daarom de aanbeveling alvorens tot keuzes voor de renovatie over te gaan. Veel van de visuele kracht van een project lijkt verloren te gaan als een te renoveren gebouw niet eerst op zijn architectonische middelen bestudeerd wordt. Van de tien cases die in dit proefschrift aan de orde zijn geweest, waren er op het moment van de analyse zeven al gerenoveerd, en bij een achtste case was onderhoud gedaan. *Huis Oldenhoek* was aan renovatie toe. Het eerst bekende Haags portiek, aan de *Delftselaan 1-23* in Den Haag, was door de renovatie niet meer te herkennen als Haags portiek en werd daarom niet geschikt bevonden voor een casestudie. Het open portiek, ooit dé articulatie van het gebouw en hét teken voor de ingang, was deels dichtgemetseld en de daardoor resterende, veel lagere ingang was vervangen door een aluminium pui. Bij de zeven projecten die als cases gekozen waren en wel gerenoveerd zijn, is het gebouw in zijn oorspronkelijke beeld grotendeels nog wel te herkennen, maar toch bleek tijdens de analyse dat veel van de oorspronkelijke leesbaarheid verdwenen was. De *galerijflats in Pendrecht* hebben oorspronkelijk een zeer sterke horizontale articulatie door de betonbanden gehad, die bij iedere verdieping rondom het gebouw liepen. Ze zorgden voor een afwisseling tussen beton en metselwerk. Door de renovatie is dit verdwenen. Metselwerk en beton zijn gestukt en lichtgeel geschilderd, en bij de balkons is de betonband nu rood. Hierdoor is er geen enkele horizontale verbinding meer zichtbaar en wordt het gebouw verticaal geordend (zie foto hieronder). De horizontale raamindeling bij het project *Het Breed* met twee kleine schuiframen in het midden is inmiddels vervangen door nieuwe kozijnen die een verticale indeling hebben. Dit is jammer omdat in de oorspronkelijke gevel de kolommen de enige verticale articulaties waren. Dat maakte dit scherm van de gevel juist zeer sterk in zijn leesbaarheid. De foto laat de gevel zien met deels al vervangen kozijnen naast de oorspronkelijke kozijnen. Bij het project *Haarlemmer Houttuinen* werden de architectonische middelen aan het woonerf, die behalve de lage muurtjes rondom de terrassen alle in rode baksteen uitgevoerd waren, gestukt en overschilderd. Hierdoor is de eenheid tussen gevelwand en de vooruitstekende kolommen en wanddelen veel minder sterk aanwezig.

Dit zijn voorbeelden van renovaties van onze woningvoorraad. Een groot deel van de woningvoorraad in Nederland is na de Tweede Wereldoorlog gebouwd. Veel van de projecten zijn al gerenoveerd, maar vele nog niet en dit zal in de komende jaren moeten gebeuren. Dit onderzoek biedt een aanleiding om tot een beter begrip van de oorspronkelijke architectuur van de gevel door te dringen. Het zou voor een renovatie tot een andere zienswijze op het object kunnen leiden, en tot een andere renovatie.

AFBEELDING 10.1 Voor de tuingevel in het zicht. Opvallend zijn de horizontale betonranden die zelfs aan de kopgevel doorlopen.

AFBEELDING 10.2 Vandaag de dag zijn de gevels gestuukt. De betonranden zijn niet meer te zien.

AFBEELDING 10.3 Het Breed. Links van de boom zijn de kozijnen al vervangen, rechts nog niet.

AFBEELDING 10.4 Fragment van dezelfde gevel.

AFBEELDING 10.5 Entreegebied zuidzijde Haarlemmer Houttuinen oorspronkelijk.

AFBEELDING 10.6 Na de renovatie.

AFBEELDING 10.7 Case Haarlemmer Houttuinen na de renovatie (de renovatie is in 2014 gedaan).

Bijlagen

Bijlage A Samenvatting

Dit onderzoek is gebaseerd op het feit dat alle mensen een basisbehoefte aan bescherming hebben, zowel tegen het buitenklimaat als tegen andere mensen (en dieren). Mensen hebben een ruimte nodig om zich van de buitenwereld af te kunnen sluiten. De twee condities *buiten* en *binnen*, *publiek* en *privé*, contact met, of isolatie van de buitenwereld, zijn relevant bij het vervullen van deze basisbehoefte. Daarnaast willen mensen dat hun woonhuis een eigen aanzien heeft waarmee ze zich kunnen identificeren en dat ze ook naar de buitenwereld kunnen tonen. Dit kan vaak afgelezen worden aan de gevel. De gevel die zich aan een publieke zijde toont, wordt door de meeste mensen gezien. Het beschermen en het aanzien zijn twee belangrijke eigenschappen van de gevel. Ze worden in dit onderzoek samengevat met de begrippen *sociale filter* voor het beschermen en *gezicht* of *masker* voor het aanzien. De middelen die voor de bescherming ingezet kunnen worden omvatten een breed spectrum, waarvan het hek, de drempel, de deur en de luiken maar enkele eerste voorbeelden zijn. De middelen die ingezet kunnen worden om een huis een aanzien te geven zijn even divers. De middelen van de sociale filter en het gezicht of masker zijn niet strikt van elkaar te scheiden; vaak vervullen ze beide functies. De gevel als een sociale filter en als een gezicht of masker van het woongebouw zijn uitgangspunten van dit onderzoek. Zowel de sociale filter als het gezicht van het wonen ondergingen door de stapeling van woningen grote veranderingen. De geschiedenis van het wonen in Nederland laat zien dat het individuele woonhuis vanaf de negentiende eeuw maar een deel van de woonmogelijkheden dekte; het stapelen van woningen in grotere gebouwen, samengevat onder de term woongebouw, werd in de steden een noodzaak. Daarom is dit onderzoek gericht op het woongebouw en zijn gevel in de Nederlandse stad.

Twee vragen vormen het vertrekpunt van dit onderzoek. 1. Hoe kan de informatie over behoefte aan contact of isolatie, maar ook over de behoefte aan aanzien, worden afgelezen aan de buitenkant van het woonhuis? 2. Wat gebeurt er met het gezicht en de sociale filter op het moment dat we niet kijken naar een woonhuis voor slechts één sociale eenheid, maar naar een woongebouw waarin meerdere woningen gestapeld zijn? Deze twee vragen resulteerden in een onderzoek naar de middelen waarmee de sociale filter en het gezicht in een gevel leesbaar gemaakt worden.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd het als zodanig ontworpen woongebouw steeds vaker ingezet om de woningnood in de steden op te lossen. In eerste instantie gebeurde dit op een goedkope en weinig innoverende manier. Aan het begin van de twintigste eeuw werd de toegang tot de woningen in het woongebouw, een belangrijk onderdeel van de sociale filter, een studieobject voor architecten, en ontwikkelden zich verschillende oplossingen.

Het aanzien van het woongebouw liet enerzijds pragmatische benaderingen zien, anderzijds probeerden architecten een gezicht of masker voor dit relatief nieuwe type gebouw te ontwikkelen. Door de twintigste eeuw heen, de tijdsspanne van dit onderzoek, hebben het woongebouw en zijn gevel grote veranderingen doorgemaakt. Deze veranderingen weerspiegelen de culturele, maatschappelijke, technische en economische factoren die het ontwerp van het woongebouw, en de betekenis van de gevel met zijn sociale filter en zijn gezicht of masker, beïnvloed hebben.

Vandaag de dag heeft de gevel van het woongebouw een vrijheid bereikt die ertoe bijdraagt dat hij vaak een weerspiegeling van de keuzemogelijkheden, de creatieve uitdrukking van de architect of de commerciële behoefte van de opdrachtgever geworden is. De gevel draagt nauwelijks nog bij aan de communicatie tussen het leven buiten en de bewoner en zijn woning binnen. De sociale filter die vaak op een dynamische manier tussen buiten en binnen bemiddelt is nog steeds belangrijk, maar ligt

vandaag de dag voor een groot deel achter het scherm van de gevel. Het gezicht vertoont een neutrale, zo niet anonieme uitstraling en laat niet zien hoeveel woningen zich achter het scherm bevinden.

Om de veranderingen van het woongebouw en zijn gevel door de twintigste eeuw heen te volgen, en om te begrijpen met welke middelen architecten de gevel ontworpen hebben, is de onderzoeksvraag als volgt geformuleerd:

Welke factoren en architectonische middelen zijn bepalend voor de articulatie van de gevel van het woongebouw in de twintigste eeuw in Nederland als een intermediair element (met zijn gezicht/masker en sociale filter) tussen buiten en binnen?

Het doel van dit onderzoek is om tot meer kennis te komen over de factoren die tot ontwerpbeslissingen van een gevelontwerp leiden, en de architectonische middelen te begrijpen die ingezet worden om een gevel leesbaar te maken. Daarnaast heeft dit onderzoek tot doel een analyserende benadering van het kijken naar een gevel aan te dragen. Daarmee levert het een bijdrage aan het ontwerpen van gebouwen en bovendien aan breder onderzoek over gebouwen in relatie tot hun gevel.

Het onderzoek heeft een verdeling in een uitwerking van een theoretisch kader enerzijds en de analyse van tien projecten anderzijds. Onder het theoretische kader vallen het begrippenkader rondom het begrip gevel, gezicht en masker (hoofdstuk 4), een historisch kader van het woongebouw (hoofdstuk 5), een kader van de ontwikkeling van het publieke als zijnde het buiten (hoofdstuk 6) en van het private wonen, het binnen (hoofdstuk 7). De analyse van de tien projecten komt in hoofdstuk 8 aan de orde. Het kader en de analyse vormen één geheel.

De analyse van de casestudies vroeg om een methode die de gevel met zijn sociale filter en zijn gezicht of masker in beeld zou brengen. Voor het inzichtelijk maken van de *sociale filter* worden de overgangen van de publieke ruimte voor de hoofdentree tot aan de woningentredeur middels twee isometrische tekeningen in beeld gebracht. De stappen van de stoep of het trottoir als publieke ruimte naar het private wonen worden bovendien in een schema vastgelegd, en de architectonische middelen die deze overgang opbouwen worden met foto's gedocumenteerd. Voor de analyse van de gevel als een *gezicht* worden de delen van het gezicht die visueel eenvoudig op te nemen zijn metaforisch ingezet als delen van de gevel. De ogen worden openingen, de mond wordt een portaal of deur, de neus wordt een verticale articulatie, de hoofdvorm van het gezicht wordt de eerste makkelijk leesbare vorm van het gebouw, het zijprofiel ondersteunt de informatie omdat het diepte laat zien. Visueel opvallende gezichtsdelens die vooruitsteken, terugspringen, omlijsten of onderverdelen kunnen vertaald worden in de gevel in bijvoorbeeld vooruitstekende erkers, balkons, balken, omkaderende lateien of vensterbanken, visueel scheidende verticale lijnen van profielen kunnen we tegenkomen in de vorm van balken of bijvoorbeeld materiaalwissel. Door de metaforische inzet van het menselijk gezicht te gebruiken als basis voor een analyse binnen de architectuur, is een analysekader opgesteld. De *Gestaltwetten*, aangedragen door Niels Prak, laten zien hoe wij de gebouwde omgeving visueel waarnemen. De hoofdvorm, horizontale en verticale delen en geleiding worden sneller waargenomen dan vrije vormen en een complex beeld met veel verschillende informatie. Deze wetten legitimeren de keuze van de analysethema's die in gereduceerde vorm getekend zijn. De analysethema's voor de gevel als een gezicht zijn: de hoofdvorm, het zijprofiel, de openingen voor licht en voor de ingang (entredeur), constructieve zichtbare delen in de gevel (horizontaal en verticaal), articulerende (decoratieve) delen, vooruitstekende en terugspringende delen, materiaal en kleur. Tijdens de analyse wordt de cultureel-maatschappelijke achtergrond van het project beschreven, samengevat als bouwopgave, en worden alle architectonische middelen in beeld gebracht die de sociale filter en het gezicht opbouwen, samengevat als bouwvorm.

Begripsbepaling van de gevel (hoofdstuk 4)

Met het begrip *gevel* is de verticale buitenkant van het gebouw bedoeld, net zoals het gezicht nagenoeg verticaal is. Het *dak* heeft zijn eigen wetmatigheden en is niet altijd onderdeel van een gevel, alleen als het visueel voor de toeschouwer waarneembaar is. Een horizontaal dak is net zoals de kruin van een hoofd voor een toeschouwer niet zomaar te zien. Het begrip gevel draagt meer betekenissen in zich. De gevel is een aanzicht naar zijn omgeving en wordt daarom ook met een gezicht geassocieerd. Het begrip *façade* (Latijn *facies* = gezicht) maakt de verbinding met de metafoor gezicht nog duidelijker; bedoeld is de voorkant van het gebouw, de representatieve, naar het publieke gerichte gevel. Het menselijk gezicht communiceert non-verbaal via de mimiek. De gevel heeft deze dynamiek niet en is daarom alleen metaforisch een gezicht te noemen. De gevel kan wel voor een deel tonen wat achter de schermen gebeurt, bijvoorbeeld wat de functies van het gebouw betreft. De gevel kan echter ook een idee vertonen en representeert dan een illusie, de gevel wordt dan een masker. Het begrip kleed wordt metaforisch zowel voor de beschermende als voor de esthetische functie van de gevel gebruikt; het kleed houdt warm en beschermt, maar kan ook gedecoreerd zijn, waardoor zelfs de status van de drager van het kleed duidelijk kan worden als de decoratie als code begrepen wordt. De gevel neemt deze functie van drager van informatie waar. De filterfunctie van de gevel ligt besloten in zijn doorlatendheid (licht, lucht, temperatuur en ook mensen en dieren). Door verschillende middelen wordt deze doorlatendheid wel of niet dynamisch gereguleerd. Afhankelijk van de ruimtelijke configuratie van het gebouw wordt ook van voorgevel, achtergevel en zijgevel gesproken.

Het historische kader van het woongebouw (hoofdstuk 5)

Het stedelijke woonhuis veranderde tot in de negentiende eeuw bijna ongemerkt in een gebouw waarin meerdere partijen woonden. Door de toenemende woningnood werd het echter vanaf de tweede helft van die eeuw in steden noodzakelijk om meer woonmogelijkheden te bieden en het als zodanig ontworpen woongebouw deed versterkt zijn intrede. De stapeling van woningen zorgde voor een andere ontsluiting van het gebouw. Steeds meer trok zich de directe ingang van de woning van de straat terug en ontstonden gemeenschappelijke toegangen en trappenhuizen. De belangrijkste verandering van het individuele wonen naar het collectieve wonen was de ontsluiting. Architecten articuleerden de gemeenschappelijke entree vaak, wellicht om de bewoner en bezoeker snel vertrouwd te maken met het nieuwe ingangselement.

Door de twintigste eeuw heen zijn er verschillende veranderingen van het woongebouw en zijn gevel op te merken. Terwijl in de eerste twee decennia architecten zoals Hendrik P. Berlage en de zijnen de gevel door details verrijkten en er nieuwe ideeën voor collectieve ontsluitingen ontstonden, realiseerden de functionaristen zoals Willem van Tijen in de jaren dertig en in de tijd van de wederopbouw woongebouwen die vooral lieten zien wat er was, zonder enige toevoeging. Architecten reageerden op maatschappelijke, economische en technische factoren. Werden bij de eerste woongebouwen zes tot acht woningen per stijgpunt ontsloten, zo bood de galerijontsluiting en vanaf de jaren vijftig het inzetten van de lift een mogelijkheid de productie flink op te voeren. Dit gebeurde na de eerste wederopbouw golf vooral in de jaren zestig. De woongebouwen werden zo groot dat ze nauwelijks nog visueel opneembaar waren. Ze toonden het resultaat van de massaproductie. De op individualiteit en inspraak gerichte jaren zeventig lieten de productie van woningen weer naar kleinschalige wijken verschuiven, met gevels die kleine groepen woningen leesbaar maakten. De laatste twee decennia van de twintigste eeuw werden gekenmerkt door een versobering van de gevels en een vergroting van het woongebouw. De gevels stralen neutraliteit en de anonimiteit van het wonen in de stad uit. De diversiteit van de gevelbeelden en de keuze van gevelmateriaal is sterk toegenomen en wordt deels ingezet om de luxe van het stedelijke wonen te articuleren.

De gevel en het publieke (hoofdstuk 6)

Het woonhuis kende in de Nederlandse stad eeuwenlang een geleidelijke overgang van de straat naar het huis. De grens daartussen was vaag, en werkzaamheden gebeurden zowel vóór als in het huis. Een belangrijke verandering voor het wonen in de stad was het verdwijnen van de stadswallen en -poorten na 1874 als gevolg van de vestigingswet. Hierdoor konden vreemden zonder controle de stad in komen en lag de grens tussen het publieke en het private direct voor de huisdeur. De gevel werd een noodzakelijke grens tussen publiek en privé. Door het toenemende verkeer verloor de straat zijn betekenis als openbare ruimte voor de aanwonenden. De introductie van het woongebouw liet de afstand tot de toch al geïnstitutionaliseerde straat nog groter worden. Het anonimiseren van de straat speelde vervolgens gedurende de hele twintigste eeuw een grote rol. De functionaristen keerden zich met hun gebouwen van de straat af en wilden het wonen met recreatie en groen verbinden. De stedelijke bouwblokken werden geopend en de open verkavelingsvorm deed zijn intrede in de woningbouw. Dit resulteerde erin dat het woongebouw vaak meerdere, vanuit het publieke zichtbare, gevels had. In de jaren zeventig gaven sommige architecten, zoals Herman Hertzberger, de straat terug aan de bewoner en ontstond het woonerf. De gevels van de woongebouwen aan het woonerf lieten openheid en ruimtes zien om tot een versmelting tussen publiek en privé te komen. Deze benadering werd al snel gevolgd door een herleving van de afstand tot de straat. De laatste twee decennia van de twintigste eeuw worden gekenmerkt door een terugtrekken van de sociale filterfunctie tot achter het scherm van de gevel. Als deel van de woonfunctie is de straat alleen in zeer beschermde omgevingen te vinden.

De gevel en het private wonen (hoofdstuk 7)

Het private wonen werd in eerste instantie gestuurd door een toenemende gêne en hygiëne. De behoefte zich meer in het huis terug te trekken zorgde al bij het traditionele woonhuis voor een meer gedifferentieerde plattegrond en ook in de gevel was dit deels afleesbaar. In de tweede helft van de negentiende eeuw ging de privacy van het wonen verloren door het stapelen, en de interne ontsluiting via een naar het wonen relatief open gang (de overloop) op de bovenverdiepingen. De twintigste eeuw liet vervolgens in de eerste twee decennia al verschillende ontsluitingen zien die privacy mogelijk maakten, zoals het portiektrappenhuis en de galerij. De woningen kregen een eigen woningentredeur met achterliggend halletje. Bij het bestaansminimum moest privacy op zeer kleine ruimte bemeeten worden. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou dit veranderen. Hieraan droegen ook de minimale voorschriften voor oppervlaktes in de jaren vijftig bij. De economische groei zorgde in de jaren zestig en zeventig voor een behoefte aan individuele ontplooiing en private ruimte binnen het gezin. Toenemende woonwensen resulteerden in zowel een grotere diversiteit aan woontypes als een aanbod aan neutrale, aanpasbare woningen. De gevel is een weerspiegeling hiervan. Privacy betekende aan het einde van de twintigste eeuw vrijheid van keuze. Het woongebouw vertoont de aandacht voor deze vrijheid in een neutrale gevel.

De casestudies (hoofdstuk 8)

De cases weerspiegelen de verschillende fases die het woongebouw en zijn gevel in de twintigste eeuw doorlopen hebben. De tien gekozen projecten bevinden zich in de Nederlandse stad en zijn alle alleen voor de functie van wonen ontworpen. De gekozen projecten zijn:

- 1914 – Haagse Portiekwoningen Copernicuslaan, Den Haag, architect onbekend
- 1911-15 – Woningen in de Indische Buurt, Amsterdam, architect H.P. Berlage
- 1918-22 – Justus van Effencomplex, Rotterdam, architect M. Brinkman
- 1925-26 – Etagehuis Oldenhoek, Amsterdam, architect P.A. Warners
- 1932-34 – Bergpolderflat, Rotterdam, architect W. van Tijen
- 1955-58 – Galerijwoningen Pendrecht IV, Rotterdam, architecten J. en L. de Jonge
- 1962-68 – Etagewoningbouw Het Breed, Amsterdam, architect F. van Gool
- 1969-76 – Woningen Molenvliet, Papendrecht, architect F. van der Werff
- 1978-82 – Woningen Haarlemmer Houttuinen, Amsterdam, architect H. Hertzberger
- 1994-98 – Woonblokken De Landtong, Rotterdam, architecten CIE, F. van Dongen

De eerste twee cases laten maar zes tot acht woningen per stijgpunt zien en een rijke articulatie van de ingang, terwijl het Justus van Effencomplex en in de jaren zestig het project Het Breed met een doorlopende galerij veel meer woningen met elkaar in verbinding brengt en ingangen veel minder gearticuleerd worden. Aan het einde van de twintigste eeuw verbindt bij de Landtong een interne corridor met doorkijk naar andere verdiepingen de woningen visueel met elkaar. De articulaties van het collectieve en het individuele zijn door de eeuw heel verschillend; de woning is niet altijd afleesbaar in de gevel.

Conclusie

De belangrijkste conclusie van dit onderzoek is dat de sociale filter tussen publiek en privaat vandaag de dag vaak achter de schermen ligt, waardoor de overgang tussen de publieke ruimte en de gevel minder geleidelijk is, en dat de articulatie van de gevel vandaag de dag een andere is en met andere middelen bereikt wordt. De gevel is eerder een masker voor het anonieme wonen geworden dan een gezicht dat het wonen toont.

De grens tussen een gevel als een gezicht of een masker is echter niet altijd scherp te trekken, omdat het perspectief van de toeschouwer kan veranderen. Vanuit de verte kan een gevel een illusionair beeld vertonen terwijl hij van dichtbij toch het wonen laat zien.

Dit onderzoek laat de ontwikkeling van het woongebouw en zijn gevel in Nederland zien, met een focus op de ontwikkeling ervan in de twintigste eeuw. Daarbij zijn de relatie van de gevel met de directe publieke ruimte die het wonen omgeeft, en de relatie van de gevel tot het private wonen, belangrijke vertrekpunten van dit onderzoek geweest. Het onderzoek stelt de gevel als een belangrijk element ter bescherming van het wonen en als uiting van representatie centraal. Het onderzoek laat een manier zien om naar de gevel te kijken die voor ontwerpbeslissingen bij nieuwbouw, maar ook bij instandhouding, van groot belang is.

Bijlage B Summary

This study is based on the fact that all people have a basic need for protection from other people (and animals) as well as from the elements (the exterior climate). People need a space in which they can withdraw from the rest of the world. The two states, *inside* and *outside*, *public* and *private*, contact with, or isolation from, the outside world, are relevant in fulfilling this basic need. People also want their home to have a certain appearance or status which they can identify with and which they can present to the outside world. This can also often be derived from the façade. The façade which is on a side which can be seen by the general public can be seen by the most people. Protection and appearance/status are two important characteristics of the façade. The term *social filtering* is used in this study to mean protection and *face* or *mask* to mean appearance/status. The means which can be used for protection embrace a broad spectrum, of which a fence, the doorstep (threshold), the door and shutters are just some initial examples. The means which can be used to lend status to a house are just as diverse. It is impossible to make a strict distinction between the means of social filtering and those of the face or mask and they often fulfil both functions. The façade as social filter and as face or mask of the residential building is the starting point of this study. Both the roles, as social filter and face of the home, have undergone great change as a consequence of the accommodation of several homes in the one building. The history of homes in the Netherlands shows that the individual house has only been one of many dwelling possibilities since the nineteenth century ; the 'stacking' of homes on top of each other in larger buildings, described as *residential building*, became a necessity in the cities. This is why this study is focussed on the residential building and its façade in the city in the Netherlands.

Two questions formed the starting point for this study: 1. How can information about the need for contact or isolation, and the need for status, be read from the exterior of a house? 2. What happens to the face and the social filter of a building when we no longer look at it as a house for just one social unit but as a residential building which accommodates several homes? The two questions resulted in an investigation into the aspects by which the social filter and the face of a façade can be read.

Residential buildings designed as such to meet the demand in cities began to appear more often in the second half of the nineteenth century. Initially, they were cheap and hardly innovative. By the start of the twentieth century, the entrance to homes in the residential building, an important element of the social filter, had become a subject of study for architects and various solutions were developed.

The appearance of the residential building showed, on the one hand, pragmatic approaches, but on the other, architects tried to develop a face or mask for this relatively new type of building. Throughout the twentieth century, the period covered by this study, the residential building and its façade have undergone great change. This change reflects the cultural, social, technical and economic factors which have had an effect on the design of the residential building and the significance of the façade with its social filter and its face or mask.

Today, the façade of the residential building has reached a freedom which reflects the possibilities, the architect's creative expression and the client's commercial needs. The façade hardly contributes to the communication between life outside and the resident and his or her home inside. Social filtering, which often takes place in a dynamic way between the exterior and the interior, is still important, but now takes place to a large degree behind the façade. The face shown is neutral, if not anonymous, and hides the number of homes behind the screen.

In order to follow the changes in the residential building and its façade through the twentieth century and to understand with what means architects have developed the façade in particular, the research question has been formulated as:

What factors and architectonic means have been decisive in the Netherlands in the twentieth century for the façade of the residential building as an intermediary element (as face/mask and social filter) between the exterior and the interior?

The aim of this study is to learn more about the factors which lead to the decisions about the design of a façade and to understand the architectonic means which are applied to make a façade readable. This study also has the aim of providing an analytical approach to looking at a façade and making a contribution to the design of buildings and a broader study of the relationship between buildings and their façades.

The study is organised in a theoretical framework and the analysis of ten projects. The theoretical framework in respect of façade, face and mask (chapter 4), a historical context of residential construction (chapter 5), a context of the development of public, exterior living (chapter 6), and private, interior living (chapter 7) are included in the theoretical framework. The analysis of the ten projects is presented in chapter 8. The framework and the analysis form one whole.

The analysis of the case studies demanded a method which would illustrate the façade as social filter and face or mask. In order to make the role of social filter more comprehensible, the transition from the public space in front of the main entrance to the entrance to the home has been illustrated by means of two isometric drawings. The public space of the steps from the doorstep or pavement to the private home is also documented in a diagram, and the architectonic resources which make up this transition are recorded with photos. For the analysis of the façade as a face, the parts of the human face which are easily included visually are used metaphorically. The eyes are openings, the mouth is an entrance or door, the nose is a vertical feature, the head shape of the face is the most easily read form of the building and the profile supports the information because it shows depth. Visually striking aspects of the face which protrude, recede, frame or divide can be translated in the façade as, for example, bay windows, balconies, beams, framing lintels or windowsills. Visually distinguishing lines of profiles can be seen in the form of balconies or, for instance, a switch in material. In order to use the metaphor of the human face as the foundation for an analysis in architecture, an analytical framework has been assembled. The *Gestalt laws*, applied to buildings by Niels Prak, demonstrate how we visually perceive the built environment. The head shape and horizontal and vertical parts and sections are perceived faster than free forms or a complex picture with a lot of different information. These laws justify the choice of the subjects for analysis which have been drawn in a reduced form. The subjects for analysis for the façade as face are: the head shape, the profile, the openings for light and for the entrance (door), visible constructional elements in the façade (horizontal and vertical), decorative parts, protruding and receding parts, material and colour. In the analysis, the socio-cultural background of the project will be described, summarised as building assignment, and all the architectonic aspects will be shown which make up the social filter and appearance, summarised as building form.

Façade definitions (chapter 4)

The term façade means the vertical exterior of the building, just as the face practically vertical is. The roof is governed by its own principles and is not always a part of the façade unless it can be seen. The horizontal roof, like the crown of a head, cannot easily be seen. The term façade carries several meanings. The façade is something that is presented to its surroundings and that is why it is often associated with the face. The term façade (Latin *facies* = face) makes the connection with the metaphor of the face clear: the façade of the building is meant to be the presentable side which is shown to the public. The human face communicates non-verbally by means of expression. The façade does not have this movement and can only be called a face metaphorically. The façade can still show what happens behind it to a degree, however, what the building is for, for example. The façade can also exhibit an idea or represent an illusion; the façade is then a mask. The term garment is used for both the protective and aesthetic role of the façade. A garment keeps you warm and protects, but it can also be decorative and the status of the person wearing it can be clear if the code included in the decoration is understood. The façade therefore also fulfils this role as the conveyor of information. The degree to which the façade has a filter role is determined by the degree to which it allows things to pass through it: light, air and temperature but also people and animals. This ability to allow things to pass through it is dynamically regulated depending on the means used. Depending on the building's spatial configuration, there may also be a front façade, rear façade or side façade.

The historic context of the residential building (chapter 5)

The urban house changed almost imperceptibly until the nineteenth century into a building which accommodated several homes. The construction of the residential building designed as such intensified in the second half of the century, however, when the increasing demand for housing meant that it was necessary to provide more options. The 'stacking' of homes in such a building meant another means of entering the building. The immediate entrance to the home increasingly withdrew from the street and communal entrances and stairwells appeared. The most important change from the individual house to the shared building was the entrance. Architects often lent expression the communal entrance, perhaps to help the resident and visitor become more familiar with its new communal aspect.

Various changes to the residential building and its façade can be seen throughout the twentieth century. While architects like Hendrik P. Berlage and his followers in the first two decades enriched the façade with details and new ideas for communal entrances arose, functionalists like Willem van Tijen designed residential buildings in the thirties and during the post-war reconstruction which showed what their function was without any embellishment. Architects reacted to social, economic and technical factors. Where the first residential buildings consisted of six to eight homes per staircase per floor, the introduction of galleries and then, in the fifties, the lift, meant that many more homes could be accommodated. This was particularly the case in the sixties after the first wave of post-war reconstruction. The residential buildings were so big that it was barely possible to see the whole form. They were also a product of mass production. The seventies, with the focus on individuality and consultation, saw the production of homes shift towards small-scale neighbourhoods with façades which made small groups of homes readable. The last two decades of the twentieth century were characterised by more sober façades and larger residential buildings. The façades project neutrality and the anonymity of living in the town or city. The diversity of the façades and the choice of material have increased dramatically and are also used to express the luxury of living in the city.

The façade and the public (chapter 6)

The gradual transition from street to house in the town or city in the Netherlands has been present for centuries. The border between the two was vague, people worked both in front of, and in the house. An important change for living in the town or city was the disappearance of city walls and gates after 1874 as a consequence of the vestigingswet ['Settlement Act'], which allowed non-residents into the city or town without checks, and when the front door was established as the border between the public and the private. The façade became a necessary border between the public and the private. The street lost its importance as public space for those living on it as traffic increased. The introduction of the residential building only increased the distance to the street. The anonymization of the street also played a large role throughout the whole of the twentieth century. The functionalists rejected the street and wanted to connect homes with recreation and green spaces. Urban blocks of buildings were opened up as was the layout of residential buildings. This resulted in residential buildings which had several façades which were visible to the public. In the seventies, some architects, like Herman Hertzberger, returned the street to the resident and a pedestrian friendly zone in front of homes (the woonerf) was created. The house façades on the residential areas allowed openness and space to be seen, fusing the public and the private. This approach was quickly followed by a reintroduction of a distance to the street. The last two decades of the twentieth century were characterised by a withdrawal of the social filter role to behind the façade. The street's role as part of the home can only be found in very protected environments.

The façade and private living (chapter 7)

Private living was initially led by an increasing embarrassment and hygiene. The need to retreat further into the house gave rise to a more differentiated layout even in the traditional house and this can be read from the façade. In the second half of the nineteenth century, the privacy of the home was lost when it was housed with several others in the one building and by the internal entrance in a relatively open landing on the upper floors. The first two decades of the twentieth century saw various entrances which made privacy possible such as the entrance stairwell and the gallery. The homes received their own front doors with a hall behind them. At subsistence level, privacy was reduced to a very small space and this would only change after the Second World War; regulations for minimum surface areas in the fifties contributed to this. Economic growth in the sixties and seventies allowed a need for individual development and private space within the family. Increasing preferences for homes resulted in a greater diversity but also in neutral houses which could be adapted. The façade reflects this. Privacy at the end of the twentieth century meant freedom of choice. The residential building showed the consideration for this freedom in a neutral façade.

The case studies (chapter 8)

The case studies reflect the various phases of the changes in the residential building and its façade. The ten projects chosen can be found in the Dutch town or city and have all been designed as homes. The projects chosen are:

- 1914 – The Hague portico Copernicuslaan, Den Haag, architect unknown
- 1911-15 – Dwellings in the Indische Buurt, Amsterdam, architect H.P. Berlage
- 1918-22 – Justus van Effen Complex, Rotterdam, architect M. Brinkman
- 1925-26 – Residential building Oldenhoeck, Amsterdam, architect P.A. Warners
- 1932-34 – Bergpolder Flat, Rotterdam, architect W. van Tijen
- 1955-58 – Dwellings Pendrecht IV, Rotterdam, architects J. en L. de Jonge
- 1962-68 – Dwellings Het Breed, Amsterdam, architect F. van Gool
- 1969-76 – Dwellings Molenvliet, Papendrecht, architect F. van der Werff
- 1978-82 – Dwellings Haarlemmer Houttuinen, Amsterdam, architect H. Hertzberger
- 1994-98 – City block De Landtong, Rotterdam, architect CIE, F. van Dongen

The first two cases just have six to eight homes per staircase per floor and their entrances are richly decorated while the Justus van Effencomplex and, in the sixties, Het Breed project with a gallery bring many more homes together and their entrances are less expressively designed. At the end of the twentieth century, the Landtong connects the homes visually with each other by means of an internal corridor with a void allowing the other floors to be seen. The expression of the collective and the individual through the century is very different; the home cannot always be read from the façade.

Conclusion

The most important conclusion from this research is that the social filter between the public and the private today often lies behind the screens, so that the transition between the public space and the façade is less gradual and the expressiveness of the façade is different and achieved by other means. The façade is more of a mask to protect the anonymous home than a face that exhibits it.

The line between a façade as a face or a mask is not always clear, however, because the perspective of the person looking at it can change. A façade can create an illusion in the distance, but show the home from close by.

This study demonstrates the development of the residential building and its façade in the Netherlands with the focus on their development in the twentieth century. The relationship of the façade with the immediate public space surrounding the home and the relationship of the façade with the private home have been important starting points for this study. It places the façade as an important element in protecting the home and as well as an expression of it. The study demonstrates a way of looking at the façade which is very important for design decisions for new construction but also for maintenance and conservation.

Bijlage C Bibliografie

- Abrahamse, J. E., Noyon, R., & Bakker, B. (2007). *Het oude en het nieuwe bouwen: Amsterdam, de markt en de woningbouw*. Bussum: Thoth.
- Alberti, L. & Theuer, M. (1912). *Zehn Bücher über die Baukunst*. Wien: Hugo Heller & Co.
- Alexander, Ch. (1977). *A Pattern Language*. New York: Oxford University Press.
- Altman, I. (1975). *The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territory, and Crowding*. Utah: The University of Utah Press.
- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ariès, P. & Duby, G. (Hg.) (1989-93): *Geschichte des privaten Lebens. Fünf Bände*. Frankfurt/M.: Fischer.
- Avermaete, T., Havik, K., & Teerds, H. (Red.) (2009). *Architectural Positions. On Architecture, Modernity and the Public Sphere*. Amsterdam: SUN publishers.
- Bachelard, G., Jolas, M., & Stilgoe, J. *The poetics of space*. Boston: Beacon Press.
- Bak, P. (1982). *J. Duiker, bouwkundig ingenieur*. Rotterdam: Stichting Bouw.
- Bakema, J. & Weber-Bakema, B. (1964). *Van stoel tot stad*. Zeist: De Haan [etc.].
- Bakker Schut, P. (1939). *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1939. Vijf en twintig jaar overheidsbemoeiing met de volkshuisvesting*. Alphen aan den Rijn: N. Samsom N.V.
- Barbieri, U. (1983). *Architectuur en planning*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Barthes, R. (1957). *Mythologies*. Paris: Seuil.
- Beek, M. & Meindersma, H. (1985). *Het aanzien waard?* Deventer: Kluwer/Van Loghum Slaterus.
- Benjamin, W. (1982). *Das Passagen Werk. Teil I*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bercken, F. H. van den, Overveld, M. van den, & Scholten, N. P. M. (1994). *Beginselen van de bouwvoorschriften, Studieboek Woningwet en Bouwbesluit*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- Berens, H. (2001). *W.N. Rose, 1801-1877: stedenbouw, civiele techniek en architectuur*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Berlage, H. P. (1905). *Gedanken über Stil in der Baukunst*. Leipzig: J. Zeitler.
- Berlage, H. P. (1910). *Studies over bouwkunst, stijl en samenleving*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse.
- Berlage, H. P. (1918). *Normalisatie in woningbouw: Voordracht*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse.
- Berlage, H. P., Keppler, A., Kromhout W., & Wils J. (1921) *Arbeiderswoningen in Nederland*, Rotterdam: W.L. & J. Brusse.
- Bernard, A. (2006). *Die Geschichte des Fahrstuhls. Über einen beweglichen Ort der Moderne*. Frankfurt: Fischer.
- Berndt, H., Lorenzer, A., & Horn, K. (1968). *Architektur als Ideologie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beusekom, H. V. (1920). *Beschouwingen over den woningnood*. Rotterdam: Donner.
- Bierach, A. J., & Loon, P., van (1992). *Het gezicht, de spiegel van de ziel*. Houten: Bruna.
- Binney, M. (1998). *Huizen in steden. Ontwikkeling en vernieuwing in 800 jaar stedelijke woningbouw*. Alphen aan de Rijn: ICOB.
- Blauw, P. (1989). *Ruimte voor openbaarheid. 's-Gravenhage: VUGA*.
- Blijdenstijn, R., & Stenvert, R. (2000). *Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940*. Nijmegen: SUN.
- Bloch, E. (1959). *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bock, M. (1983). *Anfänge einer neuen Architektur: Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert* (Vol. 3). Staatsuitgeverij.
- Bock, M., Collee, J., Coucke, H., & Kloos, M. (1992). *Berlage in Amsterdam*. Amsterdam: Architectura & Natura Press.
- Boeken, A., & Donath, W. (1950). *Amsterdamse stoepen*. Amsterdam: Van Saane en Havelaar.
- Boesiger, W. & Girsberger, H. (1999). *Le Corbusier 1910-65*. Basel: Birkhäuser.
- Bollerey, F. (1977). *Architekturkonzeption der utopischen Sozialisten: alternative Planung und Architektur für den gesellschaftlichen Prozess*. München: H. Moos.
- Boomkens, R. (1998). *Een drempelwereld*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Bos, A. (1946). *De Stad der Toekomst. De Toekomst der Stad (The City of the Future. The Future of the City)*. Rotterdam: Uitgeverij A. Voorhoeve.
- Bosma, K. (2007). *Bouwen in Nederland, 600-2000*. Zwolle: Waanders.
- Bosma, K., Hoogstraten, D., & Vos, M. (2000). *Housing for the millions*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Boucher, B. & Palladio, A. (1994). *Andrea Palladio*. New York: Abbeville Press.
- Boymans-van Beuning (1941). *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*. Delft: University Press.
- Brinkman, J, Broek, J. van den, Maaskant, H. & Tijen van, W. (1941). *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*. Rotterdam: Brusse.
- Broadbent, G., Bunt, R., & Jencks, C. (1980). *Signs, symbols, and architecture*. Chichester [United Kingdom]: Wiley.
- Broos, C. H. A., Singelenberg, P., & Taverne, E. R. M. (1975). *Nederlands kunsthistorisch jaarboek: Netherlands yearbook for history of art*. Bussum: Fibula-Van Dishoeck.
- Busquets, J., Vanstiphout, W., Dongen, F., & Wortmann, A. (1998). *De Landtong Rotterdam*. Rotterdam: 010 Publishers.
- Carlini, A., & Schneider, B. (Eds.) (1971). *Architektur als Zeichensystem* (Vol. 1). Tübingen: Wasmuth.
- Casciato, M., & Panzini, F. (1980). *Architectuur en volkshuisvesting: Nederland 1870-1940*. Nijmegen: Socialistische uitgeverij.
- Caspary, U. (2013). *Ornamente der Fassade in der europäischen Architektur seit den 1990er Jahren*. Berlin: Jovis.
- Castex, J., Depaule, J., Panerai, P., & Hoffmans, J. (1990). *De rationele stad*. Nijmegen: SUN.

- CDWV (1952). *50 jaar Woningwet 1902-1952: gedenkboek in opdracht van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Chemmayeff, S. & Alexander, C. (1965). *Community and Privacy*. Garden City: N. Y.
- Cieraad, I. (2006). *At home: an anthropology of domestic space*. New York: Syracuse University Press.
- Cieraad, I., Gaillard, K., & Engelsdorp Gastelaars, R., van (2000). *Honderd jaar wonen in Nederland, 1900-2000*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Claessens, F. & Engel, H. (2007) *Wat is architectuur?* Amsterdam: SUN.
- Clapham, D. (2005). *The meaning of housing*. Bristol: Policy.
- Colenbrander, B., & Gool, F. van (2005). *Frans van Gool: leven en werk*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Collier, J., & Collier, M. (1986). *Visual anthropology: Photography as a research method*. Albuquerque, Verenigde Staten: UNM Press.
- Cullen, G. (1961). *Townscape*. New York: Reinhold Pub. Corp.
- Curl, J. S. & Chichester, P. (1983). *The Life and Work of Henry Roberts 1803-1876, Architect*. Sussex: Phillimore.
- Damen, H. (red.) & Devolder, A.M. (1993). *Lotte Stam-Beese 1903-1988*. Rotterdamse Kunststichting en Uitgeverij De Hef.
- Dahme, H. & Rammstedt, O. (1983). *Georg Simmel Schriften zur Soziologie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Dale, J. van (1995). *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht [u.a.]: Van Dale Lexicografie.
- Derwig, J. & Mattie, E. (1991). *Amsterdamse School*. Amsterdam: Architectura & Natura.
- Dorst, M. van (2005). *Een duurzaam leefbare woonomgeving*. Delft: Eburon.
- Duin, L. van & Engel, H. (red.) (1991). *Architectuur fragmenten, typologie en ontwerpmethoden*. Delft: Publicatiebureau Bouwkunde.
- Duin, L. van & Engel, H. (red.) (1994). *Architectuur fragmenten 2*. Delft: Publicatiebureau Bouwkunde.
- Dunnett, N. & Kingsbury, N. (2004). *Planting green roofs and living walls* (Vol. 254). Portland, OR: Timber Press.
- Eco, U. (1972). *Einführung in die Semiotik*. München: W. Fink.
- Eco, U. (1977). *Zeichen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Eesteren, C. & Bock, M. (1994). *Cornelis van Eesteren, architect-urbanist*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Egbert, D. & Zanten, D. van (Ed.) (1980). *The beaux-arts tradition in French architecture*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Eisenman, P. (2003). *Giuseppe Terragni*. Macerata: Quodlibet.
- Elias, N., & Hammer, H. (1979). *Über den Prozess der Zivilisation*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Engel, H., Komossa, S., & Terlouw, E. (1994). *Architectuurfragmenten 2. De vraag naar stijl*. Delft: Publikatiebureau Bouwkunde.
- Engelen, D. (1870). *Over arbeiderswoningen*. Utrecht: J. van Boekhoven.
- Es, E. van (2006). *De geëngageerde jaren zeventig*. Rotterdam: NAI afdeling Collectie Evelien van Es 2006.
- Faller, P. (2002). *Der Wohngrundriss*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, DVA.
- Fischer, G. (1988). *Architektur und Sprache*. Stuttgart: Krämer Verlag.
- Fock, C. W. (2001). *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle: Waanders.
- Fonatti, F. (1982; 2000). *Elementare Gestaltungsprinzipien in der Architektur*. Wien: Tusch.
- Fonatti, F. (1987). *Giuseppe Terragni*. Wien: Tusch.
- Forty, A. (2004). *Words and buildings*. New York: Thames & Hudson.
- Fretton, T. (2008). *2G 46 Tony Fretton*. Spanje: Gustavo Gili uitgever.
- Frampton, K. (2001). *Studies in Tectonic Culture*. Cambridge: MIT press.
- Fusco, R. de (1972). *Architektur als Massenmedium*. Berlin: DE GRUYTER.
- Geerts, G., Boon, T. D., Geeraerts, D., Vos, E., & Sijs, N. (1999). *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- Gehl, J. & Beusekom, J. van (1978). *Leven tussen huizen*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Gemeentearchief Amsterdam Informatiecentrum, *Ons Amsterdam 36(9)*.
- Giedion, S. (1967). *Space, time and architecture: the growth of a new tradition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gleiter, J. (2014). *Symptom Design*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Goffmann, E. (1974). *Das Individuum im öffentlichen Austausch*. Frankfurt; Suhrkamp
- Graaf, K. (2009). *In beton gegoten*, Bussum: Thoth.
- Gratama, J. (1925). *Dr. H.P. Berlage, bouwmeester: 230 afbeeldingen van zijn werk*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse.
- Groat, L. & Wang, D. (2002). *Architectural Research Methods*, New York: J. Wiley & sons.
- Habermas, J. (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Neuwied, Berlin: Luchterhand.
- Habraken, J. (1961). *De drager en de mensen; het einde van de massawoningbouw*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Hajer, M., Reijndorp, A., & Brinkman, E. (2001). *Op zoek naar nieuw publiek domein*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Hall, E. T. (1966). *The hidden dimension*. New York: Doubleday.
- Haslinghuis, E. & Bosch-Kruimel, F. H. M. (1986). *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Haslinghuis, E. & Janse, H. (1997). *Bouwkundige termen*. Leiden: Primavera Pers.
- Heeling, J. (1998). *Op zoek naar de grondslagen van de stedenbouw*. Delft: University Press.
- Heidegger, M. & Hovingh, G. (1986). *Bouwen, wonen, denken* (1951). [S.l.]: OASE.
- Hertzberger, H. (1996). *Ruimte maken ruimte laten*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Heynen, H., Loecx, A., & Cauter, L. (2001). *„Dat is architectuur“*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Hillier, B., & Hanson, J. (1984). *The social logic of space* (Vol. 1). Cambridge: University Press.

- Hoekstra, M. (2009). *Huis, tuin en keuken. Wonen in woorden door de eeuwen heen*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Hoepfner, W. (1999). *Geschichte des Wohnens. 5000 v.Chr.-500 n.Chr. Vorgeschichte-Frühgeschichte-Antike*. Stuttgart: DVA.
- Hoepfner, W., Dirlmeier, U., Kähler, G., & Reulecke, J. (1999). *Geschichte des Wohnens* (Vol. 3). Stuttgart: DVA.
- Hoogenberk, E. J. (1980). *Het idee van de Hollandse stad*, proefschrift, TU Delft.
- Hoogewoning, A. (2001). *Architectuur in Nederland*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Hoogewoud, G., Kuyt, J., & Oxenaar, A. (1985). *P. J. H. Cuypers en Amsterdam*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Ibelings, H. (2000). *Van den Broek en Bakema 1948-1988*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Idsinga, T., Schilt, J., & Tijen, W. (1987). *Architect W. van Tijen 1894-1974*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Jacobs, J. (1992). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books.
- Jansen, G. H., Overeem, J., Rooijen, M. van & Ruiten, N. C. de (1984). *Een land van steden: het spoor van de tijd: cultuurgeschiedenis van de Hollandse stad tot 1900*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Jencks, C. & Baird, G. (1970). *Meaning in architecture*. New York: G. Braziller.
- Jonge van Ellemeet, M. J. L. de (1938). *Beter Wonen*. Nationale woningraad.
- Kähler, G. (1981). *Architektur als Symbolverfall* (Vol. 59). Basel: Birkhäuser.
- Kähler, G. & U. Dirlmeier (Ed.). (1998). *Geschichte des Wohnens: 500-1800: Hausen, Wohnen, Residieren* (Vol. 2). Stuttgart: DVA.
- Kemp, W. (2009). *Architektur analysieren: eine Einführung in acht Kapiteln*. München: Schirmer-Mosel.
- Kepes, G. (1944). *Language of vision*. [Chicago]: P. Theobald.
- Kerngroep Woningbouw (1943). *Rapport, Richtlijnen voor woningarchitectuur*. Delft: Gesloten archief Bibliotheek Bouwkunde TU Delft.
- King, P. (2004). *Private Dwelling*. United Kingdom: Routledge.
- Kleijer, E. (2004). *Instrumenten van de architectuur: de compositie van gebouwen*. Den Haag: Boom Uitgevers.
- Klep, P.M.M. (ed.) (1987). *Wonen in het verleden*. 17e - 20e eeuw. Amsterdam: NEMA.
- Klerk, L. (1999). *Mooi werk*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Klerk, L. (2008). *De modernisering van de stad 1850-1914*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Knipper & Lang (2004). *Fassadenatlas*, München: Institut für Internationale Architektur Dokumentation GmbH & Co KG.
- Koerse, W. (1993). *Architectuur als decor*. Amsterdam: Thoth.
- Kok, A. A. (1941). *Amsterdamsche woonhuizen*. Amsterdam: Allert de Lange.
- Kollhoff, H., Burg, A., Charlesworth, C., & Timmermann, H. (1998). Kollhoff. Basel [u.a.]: Birkhäuser.
- Komossa, S., Meyer, H., Risselada M., & Thomaes, S. (2002). *Atlas van het Hollandse bouwblok*. Bussum: Thoth, 2002.
- Komossa, S. (2008). *De transformatie van het Hollandse Bouwblok in relatie tot het publieke domein; Model, Regel en Ideaal*. Proefschrift aan de TU Delft.
- Koolhaas, R. (1978). *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*. Oxford: Oxford University Press.
- Korevaar, A., Bijls, A., Gout, M., & Stijnen, L. (1954). *Bouwkundig Encyclopedie*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Kramer, J. (1903) *Vivat Encyclopedie deel 4*. Amsterdam: Vivat.
- Krier, R. (2005). *Stadtraum*. Solingen, Duitsland: Umbau-Verlag.
- Kropholler, A. & Veendorp, R. (1941). *Over bouwstijl vroeger en nu*. Amsterdam: Van Mantgem & De Does.
- Kuipers, M. C. & Symonds, R. R. (1987). *Bouwen in beton: experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Kuipers, M. (2002). *Toonbeelden van de wederopbouw*. Zwolle: Waanders.
- Laanstra, W. (1994). *Cornelis Springer: geschilderde steden*. Amsterdam: KUNSTWERK/Rokin Art Press.
- Laugier 1753. *Essai sur L'architecture*
- Le Camus de Mézières, N. (1992). *The genius of architecture, or, The analogy of that art with our sensations*. Santa Monica, CA: Getty Center for the History of Art and the Humanities.
- Leliman, J. H. W. & Steur, A. J. van der (1924). *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*. Den Haag: Nijhoff.
- Leupen, B. A. J. (2010). *Ontwerp en analyse*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Leupen, B. A. J. & Mooij, H. A. F. (2011). *Het ontwerpen van woningen: een handboek*. NAI Uitgevers.
- Liggett, J. (1974). *Het Gezicht*, Delft: Elmar B.V.
- Lindblad, J. T. & Schuurman, A. J. (1987). *Wonen in het verleden: 17e-20e eeuw: economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*. Amsterdam: NEHA series.
- Loos, A. (1908). *Ornament und Verbrechen*.
- Low, S. & Lawrence-Zúñiga, D. (2003). *The anthropology of space and place*. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Lüchinger, A. (1987). *Herman Hertzberger: Bauten und Projekte [Buildings and Projects] 1959-1986*. Den Haag: Arch edition.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Marcus, C. (1995). *House as a mirror of self*. Berkeley, Calif.: Conari Press.
- Meischke, R. & Zantkuijl, H. (1969). *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.
- Meischke, R., Zantkuijl, H. J., Raue, W., & Rosenberg, P. T. E. E. (1995). *Huizen in Nederland. Amsterdam*. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Meischke, R., Zantkuijl, H. J., & Rosenberg, P. T. E. E. (1997). *Huizen in Nederland: Zeeland en Zuid-Holland*. Zwolle: Waanders Uitgevers.

- Menninghaus, W. (1986). *Schwellenkunde. Walter Benjamins Passage des Mythos*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Meyer, H., Josselin de Jong, F., Hoekstra, M., Harteveld, M., & Cosijn, B. (2006). *Het ontwerp van de openbare ruimte*. Amsterdam: SUN.
- Meyer, H., Westrik, J., Hoekstra, M., & Berghauer Pont, M. (2008). *Stedebouwkundige regels voor het bouwen*. Amsterdam: SUN.
- Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting (1952). *50 jaar Woningwet, 1902-1952*. Alphen aan den Rijn: N. Samsom.
- Moholy-Nagy, L. (1929). *Von Material zur Architektur* (Bauhaus-Bücher, Vol. XIV). Weimar: Bauhaus.
- Molenaar, J. (2012). *Brinkman & Van der Vlugt architects*. Rotterdam: NAI 010.
- Moormann, E. M. (2008). Bosma, K., Mekking, A. J. J., & Ottenheim, K. A. (eds.), *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle, Amsterdam: Waanders.
- Muthesius, S. (2009). *The poetic home: designing the 19th-century domestic interior*. New York: Thames & Hudson.
- Nederlands Architectuurinstituut (NAi). *Architectuur in Nederland, Jaarboek 1989-90*, Deventer: Van Loghem Slaterus.
- Nederlands Architectuurinstituut (NAi). *Architectuur in Nederland, Jaarboek 1991-92*, Deventer: Van Loghem Slaterus.
- Nederlands Architectuurinstituut (NAi). *Architectuur in Nederland, Jaarboek 1998-99*, Deventer: Van Loghem Slaterus.
- Nederlands Architectuurinstituut (NAi) (2004) *GeWoon Architectuur Wonen in Nederland 1850-2004*, Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (1952). *50 jaar Woningwet, 1902-1952*, Alphen aan den Rijn.
- Nijenhuis, W. (2003). *Een wolk van duister weten. Geschriften over Stedenbouwgeschiedenis*. Proefschrift. Universiteit Eindhoven.
- Nijs, T. de & Beukers, E. (2002). *Geschiedenis van Holland* (Vol. 2). Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Nitschke, G. (1993). *From Shinto to Ando*. Londen: Academy Editions.
- Norberg-Schulz, C. (1965). *Logik der Baukunst*. Berlin: Ullstein.
- Nycolaaas, J., Geurtsen, R., & Prak, N. (1972). *70 jaar woningwet, nog eens 70 jaar woningnood?*. Delft: [s.n.].
- Nycolaaas, J., & Prak, N. L. (1974). *Volkshuisvesting: een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid in Nederland, met name sedert 1945*. Amsterdam: SUN.
- Oliver, P. (2003). *Dwellings*. New York: Phaidon Press.
- Oorschot, L. (2014). *Conflicten over Haagse Stadsbeelden: Van Willemspark tot Spuiforum*. TU Delft.
- Ottenhof, F. (1936). *Goedkope arbeiderswoningen*. Rotterdam: Busse.
- Oud, H. (1984). *J.J.P.Oud Architect 1890-1963. Feiten en herinneringen gerangschikt*. 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Ovink, H., Wierenga, E., & Dings, M. (2009). *Ontwerp en politiek*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Pallasmaa, J. (2012). *The eyes of the skin*. Chichester, West Sussex [U.K.]: Wiley.
- Pasveer, A. (1999). *F.A. Warners (1888-1952) in Amsterdam*. Proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam.
- Pasveer, A., Kruidenier, M., & Boersma, T. (2004). *F.A. Warners (1888-1952): pionier van het etagehuis*. Stichting BONAS.
- Peerbolte, L. L. & Kraa, H. van der (1927). *Leidraad bij het samenstellen of herzien van Bouwverordeningen*. Alphen aan den Rijn: N. Samsom.
- Philippa, M., Debrabandere, F., & Quak, A. (Eds.) (2003). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands, dl. 1 A-E*. Amsterdam University Press.
- Philippa, M., Debrabandere, F., & Quak, A. (Eds.) (2005). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands, dl. 2 F-Ka*. Amsterdam University Press.
- Philippa, M., Debrabandere, F., & Quak, A. (Eds.) (2007). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands, dl. 3 Ke-R*. Amsterdam University Press.
- Philippa, M., Debrabandere, F., Quak, A., Schoonheim, T., & Sijs, N. van der (2009). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands, dl. 4 S-Z*. Amsterdam University Press.
- Poel, D.C. (1958). *Mens en woning in de gemeenschap*. Amsterdam: Van Saane.
- Polano, S. (1988). *Hendrik Petrus Berlage, Het complete werk*. Alphen aan de Rijn: Uitgeverij Atrium.
- Posener, J. (1981). *Aufsätze und Vorträge 1931-1980*. Berlin: DE GRUYTER.
- Posener, J., Libeskind, D., & Kämpfänger, C. (1995). *Was Architektur sein kann: neuere Aufsätze*. Basel: Birkhäuser.
- Prak, N. L. (1979). *De visuele waarneming van de gebouwde omgeving*. [Delft]: Delftse Universitaire Pers.
- Prak, N. L. (1991). *Het Nederlandse Woonhuis van 1800-1940*. Delft: Universitaire Pers.
- RAMTV, Dekleva, Gatto, Gregoric, Sedlak, Stroumpakos. (2006). *Negotiate my boundary*. Basel: AA publications.
- Rapoport, A. (1969). *House form and culture*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Rapoport, A. (1982). *The meaning of the built environment*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Reijndorp, A., Reijnders, L., & Venema, H. (2010). *De alledaagse en de geplande stad*. Amsterdam: SUN Trancity.
- Rottier, H. C., Arnoldus, J. H. W., & Verpoest, L. (1988). *Onderdak: 5000 jaar wonen in de Lage Landen*. Davidsfonds.
- Rybczynski, W. (1988). *Home: a short history of an idea*. London: Heinemann.
- Risselada, M. (1988). *Raumplan versus Plan Libre*. Delft: University Press.
- Roding, J. (1986). *Schoon en net*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Ronner, H., Kölliker, F., Rysler, E. (1995). *Baustruktur*. Basel: Birkhäuser.
- Rongen, C., Helfferich, A., & Stellingwerff, M. (1994). *Typologische ordening van gevels*. Delft: Publicatiebureau Bouwkunde.
- Rossi, A. (2002). *De architectuur van de stad*. Nijmegen: SUN.
- Rottier, H. & Arnoldus, H. (1988). *Onderdak*. Houten: Gaade.
- Rowe, C. & Slutzky, R. (1968). *Transparenz*. Basel, Stuttgart: Birkhäuser.
- Runia, E., Ploeg, P., & Kilian, J. (2005). *Vermeer*. The Hague: Royal Picture Gallery Mauritshuis.
- Schama, S. (1988). *Overloed en onbehagen*. Vert. E. Dabekausen. Amsterdam: Contact

- Schittich, C., Lang, W., & Krippner, R. *Building skins*. Basel: Birkhäuser.
- Schmidt, B. (1978). *Materialien zu Ernst Blochs Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schnabl, G. (2012). *Architektur zwischen Drinnen und Draußen*. Bielefeld: Transcript.
- Schreiber, U. (1982). *Modelle für humanes Wohnen*. Köln: DuMont.
- Schultz, A. C. (1999). *Der Schichtungsprozess im Werk von Carlo Scarpa*. Dissertation Universität Stuttgart.
- Schuyt, K., Taverne, E., & Voorst, S. V. (2000). *4: 1950: welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Searing, H. (1975). *Berlage and Housing, the most significant modern building type, Nederlands kunsthistorisch jaarboek: Netherlands yearbook for history of art*. Bussum: Fibula-Van Dishoeck.
- Sedlmayr, H. (1951). *Verlust der Mitte*. Salzburg: O. Müller.
- Sennett, R. (1971). *Wonen of leven. De stad van morgen*. Bussum: De Haan.
- Sennett, R. (1978). *The fall of public man*. New York: Vintage Books.
- Sennett, R. (1990). *The conscience of the eye*. New York: Knopf.
- Semper, G. (1851). *Die Vier Elemente der Baukunst*. Braunschweig: F. Vieweg und Sohn.
- Semper, G. (1989). *The Four Elements of Architecture And Other Writings*. Translated by Harry Francis Mallgrave & Wolfgang Herrmann, Cambridge: University Press.
- Simmel, G. (1908/1983). *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Simmel, G. & Meyer, I. (1874/2008). *Jenseits der Schönheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simmel, G., LANDMANN, M., & Susman, M. (1957). *Brücke und Tür. Essays des Philosophen zur Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*. Im Verein mit Margarete Susman herausgegeben von Michael Landmann. Pp. xxiii. 281. Stuttgart.
- Sipek, B. (1979). *Architektur als Vermittlung. Semiotische Untersuchung der architektonischen Form als Bedeutungsträger*. TU Delft, Promotor: Prof. J.P. Bakema.
- Sitte, C. (1901). *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Wien: Verlag von Carl Graeser.
- Sloterdijk, P. (1998). *Sphären I Blasen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (1999). *Sphären II Globen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (2004). *Sphären III Schäume*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Sommer, R. (1969). *Personal space*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Sorell, W. (1973). *The other face*. New York: Bobbs-Merrill.
- Spectrum, *Grote Spectrum Encyclopedie* (1965). Utrecht [etc.].
- Stamm, G., Oud, J., & Stamm, B. (1984). *J.J.P. Oud*. Mainz: F. Kupferberg.
- Stanczak, G. (2007). *Visual research methods*. Los Angeles: Sage Publications.
- Steenkist, E. (1984). *Herman Hertzberger "Het Openbare Rijk"*. Delft: TU Delft.
- Stieber, N. (1998). *Housing design and society in Amsterdam*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stöbe, S. (1990). *Privatheit, Privater Raum*, Dissertation. Universität Kassel 1990.
- Stübgen, H. (1907). *Handbuch der Architektur (Band 4), Der Städtebau*. Stuttgart: Kröner.
- Studiegroep Woningarchitectuur van den B.N.A. Kerngroep (1943). *Rapport*. Delft.
- Studiegroep Woningarchitectuur van den B.N.A. Kerngroep (1946). *Nota van de Nederlandsche Architecten over den Na-oorlogischen Woningbouw*. Delft.
- Sulzer, J., Blankenburg, C., Schulz, J., & Kirnberger, J. (1792). *Allgemeine Theorie der schönen Künste in Einzeln*. Leipzig: In der Weidmannschen Buchhandlung.
- Sutton, P. & Hooch, P. (1980). *Pieter de Hooch*. Oxford: Phaidon.
- Taverne, E. & Visser, I. (1993). *Stedebouw*. Nijmegen: SUN.
- Terragni, A., Libeskind, D., & Rosselli, P. (2004). *The Terragni atlas*. Milan: Skira.
- Thienen, F. (1945). *Pieter de Hoogh*. Amsterdam: H.J.W. Becht.
- Tijen, W., Granpré Molière, M., Rietveld, G., Koldewij, B., Siebers, A., & Komter, A. (1942). *De architectuur*. [Amsterdam]: Genootschap Architectura et Amicitia.
- Tönnies, F. (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Nabu public domain reprints.
- TU Delft, Faculteit Bouwkunde (1979). *Architectuur Documentatie Reader Bouwtechniek (Mei 1979)*.
- Tzonis, A., Lefaivre, L., & Bilodeau, D. (1989). *Klassieke architectuur. De poëtica van de orde*. Nijmegen: SUN Publishers.
- Unwin, S. (2009). *Analysing architecture*. Londen: Routledge.
- Uytengaak, R. (2008). *Steden vol ruimte – kwaliteiten van dichtheid*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Veek, J. & Overdijk, R. (1992). *Bouwbesluit en woningontwerp*. Rotterdam: Stichting Bouwresearch.
- Veen, A. van (2010). *De eerste foto's van Amsterdam 1845-1975*. Bussum: Thoth.
- Veen, P. & Sijs, N. (1997). *Etymologisch woordenboek*. Utrecht [etc.]: Van Dale Lexicografie.
- Venturi, R. (1966). *Complexity and contradiction in architecture*. New York: Museum of Modern Art.
- Venturi, R., Scott Brown, D., & Izenour, S. (1977). *Learning from Las Vegas*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Venturi, R. & Scott Brown, D. (2004). *Architecture as signs and systems*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Vitruvius, M. & Peters, T. (2004). *Handboek bouwkunde*. Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Vletter, M. (2004). *De kritiese jaren zeventig*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Voordt, Th. van der & Wegen, H.B. (2005). *Architecture In Use*. United Kingdom: Elsevier.
- Voordt, Th. van der, Zijlstra, H., e.a. (2007). *De integrale plananalyse van gebouwen* (2007). Delft: VSSD.
- Vreeze, N. (1993). *Woningbouw, inspiratie & ambities*. Almere: Nationale Woningraad.

- Vreeze, N. & Berkelbach, C. (2001). *6,5 miljoen woningen*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Vries, J. de & Tollenaere, F. de (1987). *Nederlands etymologisch woordenboek*. Leiden: Brill.
- Vries, J. de, Tollenaere, F. De, & Hogenhout-Mulder (1992), 3^e editie. *Etymologisch Woordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- Vries, J. (1997). *Nederlands etymologisch woordenboek*. Leiden [u.a.]: Brill.
- Vries, J. & De Tollenaere, F. (2004). *Etymologisch woordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- Vries, L. (1976). *Jan Steen*. Amsterdam: Amsterdam Boek.
- Wagner, O. (1914). *Die Baukunst unserer Zeit*. Wien: Eva Winkler.
- Waterhouse, A. (1993). *Boundaries of the city*. Toronto: University of Toronto Press.
- Wattjes, J. & Warners, F. (1944). *Amsterdams bouwkunst en stadsschoon, 1306-1942*. Amsterdam: A. de Lange.
- Wentink, D. (1912). *De bouwverordening en het woningvraagstuk*. Baarn: Oranje Nassau.
- Werf, F. (1993). *Open ontwerpen*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Werkgroep 5 x 5 (1989). *Initiatief en inspiratie*. Amsterdam: De Balie.
- Westerman, M. (2004). *Johannes Vermeer (1632-1675)*. Rijksmuseum Amsterdam: Waanders Uitgeverij.
- Westin, A. (1970). *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum.
- Weston, R. (2003). *Material, Form und Architektur*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Wijdeveld, H. (1985). *1885-1985, mijn eerste eeuw*. Oosterbeek: Ravenberg Pers.
- Willems, W. & Lucassen, L. (2007). *De krachtige stad*. Amsterdam: Bakker.
- Wilms Floet, W. (2014) *Het hofje 1400-2000*. Proefschrift, TU Delft.
- Woud, A. (1997). *Waarheid en karakter*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Woud, A. (2004). *Het Lege Land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam: Atlas.
- Woud, A. (2007). *Een nieuwe wereld*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Woud, A. (2010). *Koninkrijk vol sloppen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Woud, A. (2015). *De Nieuwe mens, de culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam: Prometheus.
- Yin, R. K. & Roberts (1989). *Case study research*. California: Newbury Park.
- Zanstra, Giesen, Sijmons e.a. (1946). *Bouwen van woning tot stad*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Zeijl, G. (1990). *De traktaten van Jean Nicolas Louis Durand*. Technische Universiteit Eindhoven.
- Zoest, A. (1978). *Semiotiek*. Baarn: Ambo.
- Zumthor, P. (2006) *Atmospheres*. Basel: Birkhäuser.
- Zwiers 1907. *Bouwkundig Woordenboek*, Amsterdam.

Geraadpleegde tijdschriften

- Architectural Review* 1985 nr.1.
Arch+ 2004, nr. 169/170, Architekturen des Schaums.
Arch+ 2009, nr. 191/192, Schwellenatlas.
Arch+ 2009, nr. 194, Bruno Taut Architekturlehre & Architekturüberlegungen (Beilage zur Ausgabe).
Architectura 1894, nr. 2; 22; 23; 24; 25.
Architectural Review september 1948, nr. 104.
A&t densidad IV.
A&V 1989, nr.19, Monografias de Arquitectura y Vivienda; Holanda Domestica.
De Architect 1976, nr.7. *Plan Molenvliet in Papendrecht*.
De Architect 1977, nr.8. *SAR modul-woningen te Papendrecht*.
De Architect 1979, nr.10. *De praktijk van Lunetten getoetst aan de theorie*.
De Architect 1983, nr.6.
De Architect 1984, nr. 2 en 5.
De Architect 2010, nr.1, *Toekomstgerichte gevels*.
De Architect 1983, nr. 6.
Bouw 1960.
Bouwkundig Weekblad 1881 tot 1974.
Bouwkundig Weekblad 1892, nr. 12. *Berlage. De kunst in stedenbouw*.
Bouwkundig Weekblad 1892, nr. 15, 17, 21 & 22.
Bouwkundig Weekblad 1893.
Bouwkundig Weekblad 1894, nr. 22.
Bouwkundig Weekblad 1896, 10 oktober.
Bouwkundig Weekblad 1897.
Bouwkundig Weekblad 1900.
Bouwkundig Weekblad 1902.
Bouwkundig Weekblad 1907, nr 4. Clercq M.P., *Verbeteringen in de zoogenaamde kazernewoningen*.
Bouwkundig Weekblad 1910.
Bouwkundig Weekblad 1916, nr.27.
Bouwkundig Weekblad 1917.
Bouwkundig Weekblad 1934.
Bouwkundig Weekblad 1960.
Bouwkundig Weekblad & Architectura 1927.
Cloud-Cuckoo-Land 2014, nr. 32.
DASH (2009). Delft Architectural Studies of Housing. *Nieuwe openbare ruimte in het woonensemble*.
DASH (2010). Delft Architectural Studies on Housing. *De woningplattegrond. Standaard & Ideaal*.
DASH (2010). Delft Architectural Studies on Housing. *Het Woonerf leeft*.
Daidalos 1982 nr. 6.
Daidalos 1989 nr. 33.
Daidalos 1992 nr. 45.
Das Neue Fankfurt, tijdschrift voor stadsplanning, jaargang 1930.
Detail 2003, nr. 7/8. *Between Fashionable Packaging and Responsive Skin*.
De 8 en Opbouw 1934.
De 8 en Opbouw 1935, nr.6.
DWB Literair tijdschrift Hugo Bousset 2012, nr.1.
Forum 16 1962, nr. 3.
Forum 1959, nr. 7. *Het verhaal van een andere gedachte*.
Forum 1959, nr.8. *Drempel en ontmoeting: de gestalte van het tussen*.
Forum 1960/61, nr. 6-7. *De milde raderen van de reciprociteit*.
Het Bouwwerk 1958 (21 juni) Den Haag.
Het vrije Volk Amsterdam (29 november 1967).
De Nederlandse Gemeente (1952), 6e jaargang nr. 41. *50 jaar woningwet*.
OASE 1983, nr.5. Ontwerp, onderzoek, onderwijs.
OASE 1984, nr. 7. Engel, H. & Heer, J.de. *Stadsbeeld en massawoningbouw*.
OASE nr. 21
OASE 1992, nr. 33. *De transformatie van de metropool*.
OASE 2001, nr. 54. *Generieke stad*.
OASE 2006, nr. 69. *Posities*.
OASE 2008, nr. 77. *Publieke plaatsten. Into the open*.
OASE 2013, nr. 90. *Wat is goede architectuur?*
Plan 1979, nr.11.
Plan 1979, nr.12.
Polytechnisch Tijdschrift (1959). Uitgave B, *de systeembouw in Nederland*.

Renovatie & Onderhoud 1999, nr. 4.
*Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebo*uw, 15 sept. 1924.
*Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebo*uw 1934, nr. 9.
Wendingen 1919, nr. 2.
Wendingen 1927.

Geraadpleegde websites

(De websites werden, tenzij anders vermeldt, voor het laatst geraadpleegd op 5 mei 2016)

www.amsterdamsebinenstad.nl
www.anp-archieff.nl/page/12503/nl
www.archined.nl
www.architectuurgids.nl
www.architectuurinrotterdam.nl
www.architectenweb.nl
www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=10317
www.beaudouin-architectes.fr/2002/06/bibliotheque-universitaire-3/
www.beeldbank.amsterdam.nl
www.bestaandewoningbouw.nl
www.britannica.com
www.cie.nl
www.classic.archined.nl/news/9811/kasbah.html (nu bij: <http://www.architectenweb.nl/>)
www.commons.wikimedia.org/wiki/File:Sloterhof
www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/amsterdam_sloterhof.pdf
www.deheffpublishers.nl
www.digitaalgrachtenhuis.nl
www.duden.de
www.eerstekamer.nl/pkb/nota_ruimte
www.edoc.hu-berlin.de/dissertationen/winkelmann-arne-2006-12-20
www.elib.uni-stuttgart.de/opus/volltexte/1999/514/
www.endless-cirrus.com/200805_transatlantique/photos/le_havre/le_havre_selon-perret_0008_jpg_view.htm
www.geschiedenisvanzuidholland.nl
www.geurst-schulze.nl/
www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/heerma
www.historischarchiefdebaarsjes.nl/straten/ortelius.html
www.lne.be/doelgroepen/onderwijs/ecocampus/acties/netwerken/lerende-netwerken/ingenieurswetenschappen/PlanCorbusier/view
www.iisg.nl/volkshuisvesting/
www.joanssenarchitecten.nl
www.joostdevree.nl
www.mva.nl/huizen/Jacob-Obrechtstraat-67C-1071KJ-Amsterdam-ReaAM1236524155.html
www.nai.nl/CIS/archief/411
www.nieuwbouw.amsterdam.nl/nieuwsbrief/nieuwsbrief_lente_1/toentertijd (geraadpleegd 28 august 2015).
www.nieuws.top010.nl/bergpolderflat
www.niki.nl
www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2012-2013/jaren-zeventig.html
www.pilot.ruimtelijkeplannen.nl
www.onlinebouwbesluit.nl
www.rotterdamwoont.nl
www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/SK-A-2860
www.socio.ch/sim/unt9f.htm. *Simmel 1908, Exkurs uber den Fremden*. 509-512.
www.tonyfretton.nl
www.tudelft-architecture.nl/chairs/dwelling/research

Publicaties gerelateerd aan het promotieonderzoek

- Jürgehake, B. (2016). *Architectural reflections on residential buildings and their renovation – destruction or preservation of the architectural language*. In s.n. (Ed.), International Conference of the European Network for Housing Research (ENHR), workshop: Residential buildings and architectural design.
- Jürgehake, B. (2016). *Japan: The Machiya Concept*, in: Karssenberg H., Laven, J., Glaser, M. & Hoff, M. van 't. *The city at eyelevel* (2nd ed., pp. 161-163). Delft: Eburon.
- Jürgehake, B. (2014). *The Façade – A Reflection on the Change of the Public Sphere. On the example of the mass housing in the Dutch cities of the 20th century*, in: *Cloud-Cuckoo-Land*, International Journal of Architectural Theory. Vol. 19, Issue 32, 2014. cloud-cuckoo.net/fileadmin/hefte_de/heft_32/article_juergehake.pdf [1.10.2014]. p. 227-249.
- Jürgehake, B. (2014). *The image of the residential house – and the public sphere*, in s.n. (Ed.), Proceedings of the International Conference of the European Network for Housing Research (ENHR), workshop: Residential buildings and architectural design.
- Jürgehake, B. (2013). *This in de stad*. De Architect, 44 (Mei), 90-95.
- Jürgehake, B. (2013). *Signs and symbols of the domestic façade in the city: changes, confusion or decline?* In s.n. (Ed.), Proceedings of the International Conference of the European Network for Housing Research ENHR (pp. 1-18).
- Jürgehake, B. (2012). *The qualities of the Machiya: An architectural research of a traditional house in Japan*. In s.n. (Ed.), International Conference of the European Network for Housing Research (ENHR), workshop: 'Residential buildings and architectural design' (pp. 1-16). Delft: OTB Research Institute for the Built Environment, Delft University of Technology.
- Jürgehake, B. & Oorschot, L. (2011). *Eine Ikone für 'Den Haag 2018': Neubau des Tanz- und Musikzentrums am Spuiplein*. Bauwelt, 102(3), 8-11.
- Jürgehake, B. (2011). *Artist in residence in a Kyoto Machiya*. Report. Repository TU Delft.
- Jürgehake, B. (2011). *Ambitions of residential houses in Dutch cities, The interface of the building as a research object: Discussing two highlights of Dutch residential houses and their changes through time*. International Conference of the European Network for Housing Research (ENHR), Toulouse, France: s.l. (2011, July 5 -2011, July 8).
- Jürgehake, B. (2010). *The Facade - from representation to vertical gardens? The meaning, transformation and new visions of the facade of residential buildings in the urban setting*. International Conference of the European Network for Housing Research (ENHR), Istanbul.
- Jürgehake, B. (2009). *Silent distances and the Permeable Home*. In: s.n. (Ed.), International Conference of the European Network for Housing Research (ENHR) 2009: Changing Housing Markets: Integration and Segmentation (pp. 1-183). Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic (Ed.), Prague.
- Jürgehake, B. (2007). *Die Suche nach dem Unbestimmten*. Bauwelt, 28/29, p.18-26.
- Jürgehake, B. (2006). *Connecting Inside and Outside in time-based dwelling*. Nordisk Arkitekturforskning (Nordic Journal of Architectural Research), 19(3), 59-68.
- Jürgehake, B. (2006). *The facade - mediator between inside and outside*. In s.n. (Ed.), International Conference of the European Network for Housing Research (ENHR): Housing in an expanding Europe. Theory, policy, implementation and participation (pp. 1-18). Ljubljana, Slovenia.: Urban planning institute of the republic of Slovenia.
- Jürgehake, B. & Leupen, BA] (2005). *Flexibilität und Wohnungsbau*. Bauwelt, 96 (5), 22-25.
- Jürgehake, B. (2005). *Dwelling from the inside to the outside: between the private and the public*. International conference, Doing thinking, feeling home: the mental geography of residential environments (pp. 1-12).

Bijlage D Illustratieverantwoording

Ontbrekende afbeeldingsnummers: analysetekeningen, auteur i.s.m. C. Friedl.

I	Oliver 2003, 116.	5.13	Prak 1991, 70.
II	www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/ SK-A-2860 (geraadpleegd op 05 mei 2016)	5.14	Prak 1991, 71.
III	auteur	5.15	Leliman 1924, plan. XIII.
IV	Tomohiro Taniguchi	5.16	Leliman 1924, plan. XIII.
1.1	auteur	5.17	Berens, 1999, 219.
1.2	auteur	5.18	Komossa e.a. 2002, 52.
1.3	Meischke & Zantkuijl 1995, 48.	5.19	Prak 1991, 145.
1.4	Prak 1991, 70.	5.20	Prak 1991, 146.
2.1	Prak, 1973, figuur 37, 38, 39, 40, 43, 65 en 67, pag. 27-50.	5.21	Bouwkundig Weekblad 10 oktober 1896, 230.
4.1	Haslinghuis 1986, 144.	5.22	Prak 1991, 141.
4.2	www.anp-archieff.nl/page/12503/nl (geraadpleegd op 14 december 2015).	5.23	Prak 1991, 141.
4.3	http://archive.cooperhewitt.org/ why-design-now/exhibitions. cooperhewitt.org/Why-Design-Now/ project/carabanchel-social-housing.html (geraadpleegd op 15 maart 2016).	5.24	Curl 1983, 93.
4.4	Binney 1994, 64.	5.25	Prak 1991, 147.
4.5	Thienen 1945, 49.	5.26	Bakker Schut 1939, 90.
4.6	auteur.	5.27	Bakker Schut 1939, 92.
4.7	auteur.	5.28	Bouwkundig Weekblad 1909, 506.
4.8	auteur.	5.29	Bouwkundig Weekblad 1910, 340.
4.9	Kleijer 2004, 36.	5.30	Bouwkundig Weekblad 1910, 68.
4.10	http://digitaalgrachtenhuis.nl/ objecten/toon/1713/Herengracht/386 (geraadpleegd op 19 dec. 2015).	5.31	Bouwkundig Weekblad 1917, 14.
4.11	Semper 1851, 29.	5.32	Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Brinkman.
4.12	Rottier, 32.	5.33	Berlage 1921, 101.
4.13	Hoekstra, 21.	5.34	Stamm 1984, 70.
4.14	auteur.	5.35	Stadsarchief Rotterdam (reg.nr. 1976-4723).
4.15	Bosma e.a. 2007, 102.	5.36	Pasveer 2004, 95.
4.16	Uit het Grachtenboek van Caspar Philips (1967 gepubliceerd), 18e eeuw, 169.	5.37	Bak 1982, 74.
4.17	Prak, 141.	5.38	Foto en tekening: Digitaal Museum van de volkshuisvesting. http://www.iisg. nl/volkshuisvesting/ (geraadpleegd op 20150831).
4.18	Meischke & Zantkuijl 1969, 139.	5.39	auteur.
4.19	Kähler 1998, Band 2, 413.	5.40	auteur.
4.20	Bosma e.a., 531.	5.41	De Vreeze 1993, 215.
4.21	auteur.	5.42	Bouw 1960, 97.
5.1	Hoekstra 2009, 85.	5.43	Polytechnisch Tijdschrift 1959 uitgave B, 112b.
5.2	Hoekstra 2009, 84.	5.44	Polytechnisch Tijdschrift 1959 uitgave B, 115b.
5.3	Hoepfner e.a. 1999 (Vol. 3), 350.	5.45	Polytechnisch Tijdschrift 1959 uitgave B, 116b.
5.4	Hoepfner e.a. 1999 (Vol. 3), 354.	5.46	Polytechnisch Tijdschrift 1959 uitgave B, 117b.
5.5	Meischke & Zantkuijl 1969, 470.	5.47	Bouwkundig Weekblad 1956 nr.1, 1, 2.
5.6	Meischke & Zantkuijl 1969, 472.	5.48	Bouwkundig Weekblad 1956 nr.1, 1,2.
5.7	Meischke & Zantkuijl 1969, 473.	5.49	Bouwkundig Weekblad 1956 nr. 1,3.
5.8	Daidalos 33, 15 september 1989, 93.	5.50	Bouwkundig Weekblad 1956 nr. 1 en 6.
5.9	Meischke & Zantkuijl 1995, 41.	5.51	Bouwkundig Weekblad 1956 nr. 1 en 7.
5.10	http://ifthenisnow.eu/nl/artikelen/ groene-historie-hofje-van-nieuwkoop-den-haag (geraadpleegd op 30-7-2015).	5.52	Ibelings 2000, 128.
5.11	Meischke & Zantkuijl 1969, 477.	5.53	www.nieuwbouw.amsterdam.nl/ nieuwsbrief/nieuwsbrief_lente_1/ toentertijd (geraadpleegd op 28 august 2015).
5.12	auteur		

- 5.54 <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sloterhof>. (geraadpleegd op 28 august 2015)
- 5.55 www.beaudouin-architectes.fr/2002/06/bibliotheque-universitaire-3/ (geraadpleegd op 22 augustus 2016).
- 5.56 http://endless-cirrus.com/200805_transatlantique/photos/le_havre/le_havre_selon-perret_0008_jpg_view.htm (geraadpleegd op 28 august 2015).
- 5.57 Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, Het Breed, B00000010174.
- 5.58 De Vreeze 1993, 334.
- 5.59 Bouwkundig Weekblad 1969 nr.6, 133,134,135.
- 5.60 www.classic.archined.nl/news/9811/kasbah.html (geraadpleegd op 28 august 2015).
- 5.61 De Vletter 2004, 107.
- 5.62 Molenvliet 1969-76, architect Frans van der Werf. Foto F. v.d. Werf.
- 5.63 Bouwkundig Weekblad 1974, 22, 23.
- 5.64 Bouwkundig Weekblad 1974, 22, 23.
- 5.65 Architectural Review 1985 nr.1, 19.
- 5.66 Architectural Review 1985 nr.1, 20.
- 5.67 Hoekstra 2009, 168.
- 5.68 Hoekstra 2009,169.
- 5.69 A&V (Monografias de Arquitectura y Vivienda) 1989, 9.
- 5.70 De Architect 1984 nr. 5, 52.
- 5.71 auteur.
- 5.72 auteur.
- 5.73 Jaarboek voor architectuur in Nederland 1989-90, 97.
- 5.74 Jaarboek voor architectuur in Nederland 1991-92, 81.
- 5.75 De Vreeze 1993, 397.
- 5.76 A&V 1989, 47.
- 5.77 A&V 1989, 73.
- 5.78 A&V 1989, 73.
- 5.79 www.geurst-schulze.nl. (geraadpleegd op 5 mei 2016).
- 5.80 Brouwers 1991-92, 69.
- 5.81 <http://hve-architecten.nl/site/projecten/vaillantlaan> (geraadpleegt op 5 mei 2016).
- 5.82 Kollhoff, e.a. 1998, 60.
- 5.83 Jaarboek Architectuur in Nederland 1996-97, 67.
- 5.84 Jaarboek Architectuur in Nederland 2000-01, 65.
- 5.85 auteur.
- 5.86 auteur.
- 6.1 Van der Woud 2010, 22.
- 6.2 Van der Woud 2010, 63.
- 6.3 Van der Woud 2010, 328.
- 6.4 Van Veen 2010, 159.
- 6.5 Castex 1990, 136.
- 6.6 auteur.
- 6.7 Das Neue Frankfurt; uitgave februari/maart 1930.
- 6.8 Laanstra 1994, 77
- 6.9 Laanstra 1994, 70.
- 6.10 Fotograaf Benjamin Brecknell Turner, 1857. Van Veen 2010, 93.
- 6.11 Fotograaf Jacob Olie. Van Veen 2010, 27.
- 6.12 Stadsarchief Amsterdam. <http://beeldbank.amsterdam.nl/afbeelding/010094005325> (geraadpleegd op 17 augustus 2015).
- 6.13 Stadsarchief Amsterdam. : <http://beeldbank.amsterdam.nl/afbeelding/010094005326> (geraadpleegd op 17 augustus 2015)
- 6.14 Bok 1983,110.
- 6.15 Berlage 1918, 29.
- 6.16 Berlage 1918, 30
- 6.17 Berlage 1918, 33.
- 6.18 Polano 1988, 83.
- 6.19 auteur.
- 6.20 auteur.
- 6.21 auteur.
- 6.22 auteur.
- 6.23 NAI Rotterdam 2004, 70.
- 6.24 NAI Rotterdam 2004, 71.
- 6.25 Derwig & Mattie 1991, foto nr. 37
- 6.26 Wendingen 1927, 35. Ook: Historische Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam en www.historischarchiefdebaarsjes.nl/straten/ortelius.html (geraadpleegd op 05-11-2015).
- 6.27 Ottenhof 1936, 46.
- 6.28 Ottenhof 1936, 49.
- 6.29 Stadsarchief Rotterdam. Afd. fotografie. Ook in: Damen, 58.
- 6.30 Stadsarchief Rotterdam. Afd. fotografie. Ook in: Damen, 58.
- 6.31 Stadsarchief Rotterdam. Afd. fotografie. Ook in: Damen, 58.
- 6.32 Helen Zhang, TU Delft.
- 6.33 Helen Zhang, TU Delft.
- 6.34 Schreiber 1982, 83.5.
- 6.35 Schreiber 1982, 92.
- 6.36 auteur.
- 6.37 Lüchinger 1987, 247.
- 6.38 Lüchinger 1987, 254.
- 6.39 Lüchinger 1987, 254.
- 6.40 Rijksmuseum, www.amsterdamsebinnenstad.nl. (Geraadpleegd op 05 mei 2016).
- 6.41 Lüchinger 1987, 248.
- 6.42 Gehl 1978, 50.
- 6.43 Alexander 1977, 603.
- 6.44 www.architectenweb.nl (geraadpleegd op 17 november 2015).
- 6.45 auteur.
- 6.46 Weston 2003, 6.
- 6.47 auteur.
- 6.48 www.niki.nl (geraadpleegd op 9-11-2015).
- 6.49 Bauwelt 28-29.07, 24.
- 6.50 www.joanssenarchitecten.nl (geraadpleegd op 15 november 2015).
- 6.51 www.joanssenarchitecten.nl (geraadpleegd op 15 november 2015).
- 6.52 Mozas & Per, 2004. Densidad, 264.
- 6.53 auteur.
- 6.54 auteur.
- 7.1 Meischke & Zantkuijl 1969, 194.
- 7.2 Altman 1975, 61.
- 7.3 Robin Evans, in: OASE 1983, 8.
- 7.4 auteur.
- 7.5 auteur.
- 7.6 auteur.
- 7.7 Meischke & Zantkuijl 1969, 101.
- 7.8 Meischke & Zantkuijl 1969, 139.
- 7.9 Zanstra e.a.1946, 182.
- 7.10 Zanstra e.a.1946, 183.
- 7.11 Books 2001, 116.
- 7.12 Thienen 1945, 48.
- 7.13 Meischke & Zantkuijl 1995, 167.
- 7.14 Meischke & Zantkuijl 1995, 243.
- 7.15 Meischke & Zantkuijl 1969, 337.
- 7.16 Kok 1941, 53.
- 7.17 Meischke & Zantkuijl 1969, 338.
- 7.18 auteur.

7.19	Algemeen Rijksarchief Den Haag, afd. kaarten. Fock 2001, 325	8.25	auteur.
7.20	Fock 2001, 356.	8.26	auteur.
7.21	Fock 2001, 374.	8.27	auteur.
7.22	Meischke, Zandkuijl e.a. 1995, 92.	8.28	auteur.
7.23	Prak 1991, 103.	8.39	auteur.
7.24	Komossa e.a. 2002, 34.	8.40	auteur.
7.25	Polano, 76.	8.41	auteur.
7.26	Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedenbouw, 15 sept. 1924, 199.	8.43	Komossa, Meier, Risselada e.a. 2002, 87.
7.27	Komossa e.a. 2002, 78.	8.44	Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 15 september 1924, 197-202.
7.28	auteur.	8.45	Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 15 september 1924, 197-202.
7.29	auteur.	8.46	Komossa e.a. 2002, 78.
7.30	auteur.	8.47	Komossa e.a. 2002, 76-77.
7.31	Digitaal museum van de volkshuisvesting. http://www.iisg.nl/volkshuisvesting . (geraadpleegd op 14 maart 2016).	8.48	Komossa e.a. 2002, 76-77.
7.32	Zanstra e.a 1946, 206.	8.49	Molenaar 2013, 22
7.33	Zanstra e.a 1946, 209.	8.50	Molenaar 2013, 24.
7.34	Zanstra e.a 1946, 211.	8.51	auteur.
7.35	Zanstra e.a 1946, 213.	8.52	auteur.
7.36	Zanstra e.a 1946, 215.	8.53	auteur.
7.37	Zanstra e.a 1946, 264.	8.54	auteur.
7.38	Zanstra e.a 1946, 263.	8.55	auteur.
7.39	Amsterdam Bowoto (nr. 4839-01).	8.56	auteur.
7.40	Amsterdam Bowoto (nr. 4839-01).	8.57	auteur.
7.41	Amsterdam Bowoto (nr. 4839-01).	8.58	Het Nieuwe Instituut Rotterdam. Archief Brinkman.
7.42	Amsterdam Bowoto (nr. 4839-01).	8.70	Het Nieuwe Instituut Rotterdam. Archief Brinkman.
7.43	Beeldbank Amsterdam.	8.71	auteur.
7.44	Haico van Nunen, "EBA: een gietbouwsysteem in vorm", in: Kennisbank bestaande woningbouw. 22 maart 2013 (geraadpleegd op 14 maart 2016).	8.77	auteur.
7.45	Digitaal Museum van de Volkshuisvesting. http://www.iisg.nl/volkshuisvesting . (geraadpleegd op 14 maart 2016).	8.78	auteur.
7.46	Lüchinger 1987, 257.	8.79	auteur.
7.47	De Architect 1984, nr.3.	8.80	auteur.
7.48	De Architect 1984, nr.3	8.81	auteur.
7.49	De Architect 1984, nr.3	8.82	auteur.
7.50	auteur.	8.83	auteur.
7.51	Fretton 2008, 2G46, 43.	8.85	Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Warners.
7.52	Fretton 2008 2G46, 44.	8.86	Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Warners.
7.53	Jaarboek architectuur in Nederland 1998-99, 44.	8.87	Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Warners.
7.54	Jaarboek architectuur in Nederland 1998-99, 44.	8.88	Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Warners.
8.1	auteur.	8.89	Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Warners.
8.2	Bron: Bakker-Schut, 1939, 92.	8.90	Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Archief Warners en ook in Pasveer 2004, Bonas, 95.
8.3	Haagse Beeldbank.	8.91	www.mva.nl/huizen/Jacob-Obrechtstraat-67C-1071KJ-Amsterdam-ReaAM1236524155.html (geraadpleegd op 10 december 2015)
8.4	Haagse Beeldbank.	8.92	auteur.
8.5	auteur.	8.93	www.mva.nl/huizen/Jacob-Obrechtstraat-67C-1071KJ-Amsterdam-ReaAM1236524155.html (geraadpleegd op 10 december 2015).
8.15	auteur.	8.94	www.mva.nl/huizen/Jacob-Obrechtstraat-67C-1071KJ-Amsterdam-ReaAM1236524155.html (geraadpleegd op 10 december 2015).
8.16	auteur.	8.95	www.mva.nl/huizen/Jacob-Obrechtstraat-67C-1071KJ-Amsterdam-ReaAM1236524155.html (geraadpleegd op 10 december 2015).
8.17	auteur.	8.99	auteur.
8.18	auteur.	8.100	auteur.
8.19	auteur.		
8.21	Het Nieuwe Instituut Rotterdam. Archief Berlage.		
8.22	Het Nieuwe Instituut Rotterdam. Archief Berlage.		
8.23	Fraenkel F. H.P. Berlage 1856-1934. In: Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1975 Deel 25, 159.		
8.24	Fraenkel, F. H.P. Berlage 1856-1934. In: Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1975 Deel 25, 156.		

- 8.106 auteur.
8.107 auteur.
8.108 auteur.
8.109 auteur.
8.110 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Van Tijen.
8.112 De 8 en Opbouw 1934, 45-49.
8.113 Bron: De 8 en Opbouw 1934, 45-49.
8.114 www.nieuws.top010.nl/bergpolderflat (geraadpleegd op 26 september 2015).
8.115 www.nieuws.top010.nl/bergpolderflat (geraadpleegd op 26 september 2015).
8.116 auteur.
8.117 auteur.
8.122 auteur.
8.123 auteur.
8.125 auteur.
8.130 auteur.
8.131 auteur.
8.132 auteur.
8.133 auteur.
8.136 Het Nieuwe Instituut, archief Van Tijen.
8.139 auteur.
8.140 auteur.
8.141 auteur.
8.142 auteur.
8.143 auteur.
8.144 auteur.
8.145 auteur.
8.146 auteur.
8.147 auteur.
8.148 Bouw 1960, 87.
8.150 Bouw 1960, 97.
8.151 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen bouwaanvraag.
8.152 Bouw 1960, 97.
8.153 auteur.
8.154 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen bouwaanvraag Stellendamhof in Pendrecht.
8.155 auteur.
8.156 auteur.
8.157 Bouwkundig Weekblad 1960, nr.2, 49.
8.158 auteur.
8.159 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen bouwaanvraag Stellendamhof in Pendrecht.
8.160 auteur.
8.164 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen bouwaanvraag. Stellendamhof in Pendrecht
8.174 auteur.
8.175 auteur.
8.176 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Frans van Gool.
8.178 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Frans van Gool.
8.179 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Frans van Gool.
8.180 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Frans van Gool.
8.181 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Frans van Gool.
8.182 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Frans van Gool.
8.183 auteur.
8.184 auteur.
8.185 auteur.
8.186 auteur.
8.187 auteur.
8.188 Uit de krantenknipsels van het Nieuwe Instituut Rotterdam.
8.194 auteur.
8.195 auteur.
8.208 auteur.
8.209 auteur.
8.210 auteur.
8.211 auteur.
8.212 auteur.
8.213 auteur.
8.214 auteur.
8.215 TU-reader Documentatie Bouwtechniek; vakgebied bouwmethoediek; onderwerp woningbouw; mei 1979 Hoofdstuk 4, 9.
8.217 TU-reader Documentatie Bouwtechniek; vakgebied bouwmethoediek; onderwerp woningbouw; mei 1979. Hoofdstuk 4, 18 en 19.
8.218 TU-reader. Documentatie Bouwtechniek; vakgebied bouwmethoediek; onderwerp woningbouw; mei 1979. Hoofdstuk 4
8.219 TU-reader. Documentatie Bouwtechniek; vakgebied bouwmethoediek; onderwerp woningbouw; mei 1979. Hoofdstuk 4
8.220 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief F. Van der Werf.
8.221 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief F. Van der Werf.
8.222 Renovatie & Onderhoud 1999, nr.4, 23.
8.223 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Experimentele woningbouw serie C Nr. 3 Projectonderzoek Molenvliet Papendrecht.
Frans van der Werf.
8.224 Frans van der Werf.
8.225 Frans van der Werf.
8.226 auteur.
8.227 Hoogstraten, Vos & Habraken 2001, 269.
8.228 TU-reader Documentatie Bouwtechniek; vakgebied bouwmethoediek; onderwerp woningbouw; mei 1979 Hoofdstuk 4, 10-11.
8.229 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief F. Van der Werf.
8.234 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief F. Van der Werf.
8.235 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief F. Van der Werf.
8.237 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief F. Van der Werf.
8.238 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief F. Van der Werf.
8.245 TU-reader Documentatie Bouwtechniek; vakgebied bouwmethoediek; onderwerp woningbouw; mei 1979 Hoofdstuk 4, 10-11.
8.246 TU-reader, mei 1979 Hoofdstuk 4, 10-11.
8.247 auteur.
8.248 auteur.
8.249 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief Herman Hertzberger.
8.250 Lüchinger 1987, 245.
8.252 Lüchinger 1987, 246.
8.253 Lüchinger 1987, 246.
8.254 Lüchinger 1987, 246.
8.255 Lüchinger 1987, 246.
8.256 Lüchinger 1987, 246.
8.257 Lüchinger 1987, 247.
8.258 Lüchinger 1987, 247.
8.259 auteur.
8.260 auteur.

- 8.261 Het Nieuwe Instituut Rotterdam, archief
Herman Hertzberger.
- 8.266 auteur.
- 8.274 auteur.
- 8.279 auteur.
- 8.280 auteur.
- 8.281 auteur.
- 8.282 Busquets & Vanstiphout 1998.
- 8.284 Busquets & Vanstiphout 1998.
- 8.285 Busquets & Vanstiphout 1998.
- 8.286 Busquets & Vanstiphout 1998.
- 8.287 Busquets & Vanstiphout 1998.
- 8.288 Busquets & Vanstiphout 1998.
- 8.289 Busquets & Vanstiphout 1998.
- 8.290 www.cie.nl/ (geraadpleegd op 15 december
2015)
- 8.291 auteur.
- 8.292 auteur
- 8.293 auteur.
- 8.294 auteur
- 8.297 auteur.
- 8.300 auteur.
- 8.303 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen
bouwaanvraag Eric Kropstraat.
- 8.304 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen
bouwaanvraag Eric Kropstraat.
- 8.309 auteur.
- 8.315 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen
bouwaanvraag Eric Kropstraat.
- 8.316 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen
bouwaanvraag Eric Kropstraat.
- 8.317 Gemeentearchief Rotterdam, tekeningen
bouwaanvraag Eric Kropstraat.
- 8.318 www.rotterdamwoont.nl (geraadpleegd op
12 10 2015).
- 8.319 www.rotterdamwoont.nl (geraadpleegd op
12 10 2015).
- 8.320 auteur.
- 8.321 auteur.
- 8.322 auteur.
- 8.323 auteur.
- 8.324 auteur.
- 10.1 Bouwkundig Weekblad 1960, nr.2, 49.
- 10.2 auteur.
- 10.3 auteur.
- 10.4 auteur.
- 10.5 auteur.
- 10.6 auteur.
- 10.7 auteur.

Bijlage E Curriculum vitae

Birgit Jürgehake (Lippstadt, Duitsland 1961) is architect, onderzoeker en docent. Haar ingenieursdiploma behaalde ze in 1988 in Karlsruhe, Duitsland. In 1990 verhuisde ze naar Nederland en ze woont nu in Rotterdam.

Na een periode van vijftien jaar waarin ze als architect voor verschillende bureaus werkte (WGK Karlsruhe, Mecanoo Architecten, Erick van Egeraat, KCAP Architecten, 3TO Architecten) begon ze haar werk als assistent professor aan de Faculteit Bouwkunde aan de Technische Universiteit Delft, bij de leerstoel Architectuur en Woningbouw. Daar startte ze dit promotieonderzoek. In het kader daarvan werd ze een jaarlijks lid van de ENHR-conferentie (European Network for Housing Research) waar ze diverse artikelen publiceerde en in 2011 medecoördinator van de werkgroep 'Residential Buildings and Architectural Design' was. Sindsdien maakt deze werkgroep deel uit van de conferentie. Het thema, de gevel en zijn sociale filter, bracht haar ook naar Kyoto in Japan, waar ze in oktober 2011 onderzoek deed naar de Machiya, een traditioneel Japans woonhuis met winkel, en een workshop over de Machiya begeleidde aan de KUAD (Kyoto University of Art and Design). Naast haar werk aan de faculteit geeft Birgit regelmatig lezingen en architectuurcursussen bij andere onderwijsinstellingen. In 2015 was ze een van de oprichters van 'startruimte010', een initiatief waarin bruggen worden gebouwd tussen startende ontwerptalenten, opdrachtgevers en experts.

Bijlage F Curriculum vitae (English)

Birgit Jürgenhake (Lippstadt, Germany, 1961) is architect, researcher and lecturer. She gained her masters in 1988 in Karlsruhe, Germany. She moved to the Netherlands in 1990 and she now lives in Rotterdam.

After a period of fifteen years in which she worked for various bureaus (WGK Karlsruhe, Mecanoo Architects, Erick van Egeraat, KCAP Architects and 3TO Architecten), she began work as an assistant professor at the Faculty of Architecture and the Built Environment in the chair of Architectural Design - Dwellings at the Delft University of Technology (TU Delft) where she started this doctoral study. For the purposes of the study, she became a member of the European Network for Housing Research (ENHR) conference where she published diverse articles and became, in 2011, a co-ordinator for the 'Residential Buildings and Architectural Design' work group which has since been a part of the conference. The subject, the façade and its social filter, also brought her to Kyoto in Japan in October 2011 where she pursued research into the Machiya, the traditional Japanese house with a shop, and led a workshop on the subject at the Kyoto University of Art and Design (KUAD). As well as her work at the faculty, Birgit also regularly gives lectures and architectural courses at other educational institutes. In 2015 she was one of the founders of 'startruimte010', an initiative to bring new design talent, clients and experts together.

